

1

బ్రహ్మశ్రీ వేదము వేదవిజ్ఞానము ప్రకాశము.
జననము. 21 జనవరి 1858.

మరణము 18 జూలై 1929

ఆంధ్ర - సాహిత్యదర్శనము.

పిళ్ళనాథకవిరాజు ప్రణీత గీర్వాణగ్రంథమునకు
అనువాదము.

‘కళాప్రపూర్ణ,’ ‘మహామహోపాధ్యాయ,’ ‘సర్వతంత్రస్వతంత్రత్యా,’
ద్యసంఖ్యాక బిరుద విరాజిత

బ్రహ్మశ్రీ వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారిచే
విరచితము.

ప్రథమ మద్రాసు

ప్రకాశకులు బ్రహ్మశ్రీ
తత్వేంద్రులు:

వేదము వేంకటరాయ శాస్త్రిలు అండ్ బ్రదర్స్,

4. మల్లికేశ్వరస్వామిగుడిసందు,

లింగి సెట్టిగిరి, మన్నెడి మద్రాసు.

1935

సర్వస్వాధ్యక్ష సంకలితము.

ప్రచురిత రామస్వామి శాస్త్రిలు అండ్ బ్రదర్స్

292, ఎస్.వి. రోడ్, మద్రాసు.

మద్రాసు.
ప్రభాత ముద్రణాలయమువారు,
రాయజీవీధి, నల్లూరు.

శ్రీమంత తిబాత హరిద్రామణి శర్మ

(శ్రీ)

అలంకారిక సార్వభౌముడు శ్రీవిశ్వనాథకవిరాజు రచించిన 'సాహిత్యదర్పణము' నకు మాతాతగారు కీర్తిశేషులు శ్రీవేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి యాంధ్రానువాదము రచితమై యిప్పటికి బహుకాలమైనను ఎల్లవారును ఎఱిగిన కారణములచేతనే అముద్రితముగా నుండినది. అట్లుండగా, నెల్లూరుజిల్లా కావలి తాలూకా మోపూరు గ్రామవాస్తవ్యులు, పంటకులవలసలు, వదాన్యశేఖరులు,

శ్రీయుత రేబాల హరిశ్చంద్రారెడ్డిగారు,

ఏతద్విచనకు మాతాతగారిని దొలుత ప్రేరించిన తమ బావగారు కావలివాస్తవ్యులు శ్రీయుత దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డిగారి వలనను, మాతాతగారికి చిరకాలమిత్రులు ముప్పదియేండ్లుగా మాకు ప్రతివర్షకుటుంబపర్యాప్తధాన్యదాతలు శ్రీయుత గునుపాటి యేనారెడ్డిగారివలనను ఏతద్గ్రంథముంగూర్చి విన్నవారై తమమిత్రులయితాసాచుమురు తామునుకొని తమ జ్యేష్ఠకుమారులు

శ్రీయుత రేబాల పట్టాభిరామరెడ్డిగారు,

తమవంశమునకు అలంకారముగాను తమకు అత్యంతము ప్రేమపాత్రముగాను ఉండినవారు యిరువదియైదవ యేటనే హఠాత్తుగా ఈలోకముం గూయుటంజేసి యాకుమారుని స్మృతిచిహ్నము నొకదానిని శాశ్వతముగాఁ బ్రతిష్ఠింపగోరి తదర్థమై ఏతద్గ్రంథమును ముద్రాణపర్యాప్త సర్వస్వము నొసాగి ముద్రింపించినారు. ఈగ్రంథము శ్రీరెడ్డిగారి యాశయమును సఫలీకరించుచు గాక యని పరమేశ్వరునిం బ్రార్థించువాడను.

నాప్రార్థనచే ఏగ్రంథమునకు మరేద్రాసమురు మోసమున్ని అచ్చుతో పూర్తివులను సరిచూచి సహాయపడిన శ్రీమంతలు నేలకొరలు రామదాసయ్యగారు ఎమ్.ఏ, ఎల్. టి., గారికిని, ఆంధ్రీకర్తృశివిత చరితమును రచించి యొసంగిన శ్రీయుత ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్య బి.ఏ, బి.ఇడి. గారికిని అత్యంతము కృతజ్ఞత

తో వందనము లాచరించుచున్నాడను. మాతాతగాదికి కలువెలుగులతోడ్పడి
మాకు నిరంతరము ఉపకరించుచున్న శ్రీయత గునుపాటి యోనాదిశాస్త్రిగారు ఈగ్రం
థముద్వారా విషయమై వహించిన శ్రమయు బనర్చిన సాయమును ఆచారములు.
వీరియొడ నాకృతజ్ఞతం దెలుపుకొనుటకు నాకు వాక్కు చాలమి సహజమ.
ఈగ్రంథమును, ముద్రణకు మున్ను 'సాఫు' వాయిించి సరిచూచి, శ్రమకోర్చి
లఘునీకసైతము రచించి ప్రకటింపదలంచుచుండి ఇంతలో దుర్మృతవశమున పరమప
దించిన మంచినతాతగారు శ్రీవేదము వేంకటాచలముగారు, బి.ఏ.బి.ఎల్., ఈసంద
ర్భమున నెంతయు సంస్మరణీయులు. ఇట్లేవాక్కుచేతను పనిచేతను ఏతద్గ్రంథ ప్రకటన
సందర్భమున సాయముగావించిన యెల్లరికును నాకృతజ్ఞతా వందనములు.

జూన్ 1935.

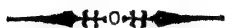
వేదము వేంకటరాయలు.

పి. శ్రీ శ్రీ యత రేఖాల స్వప్నాభిరామ సెట్టిగారు

శ్రీ

ఉ పా ద్ధా త ము

మిత్రప్రేరితముగా, శిష్యప్రార్థితముగా, తమకు విరామ వినోదలీలగా శ్రీ. శే. కళాప్రపూర్ణ వేదాన్వయ వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారు అంధ్ర-సాహిత్యదర్పణ రచనను 2-2-1921 వ దినము తొడంగి 10-4-1921 వ దినమున, ఇరుకమించిన రెండు నెలల కాలమున, ముగించిరి.

వారి సొంతచేతి వ్రాతగా ఆగ్రంథము ఇరుకకొవగా 600 పుటలు నిండి యున్నది. “ఈదినము తొడంగఁ బడినది, ఈదినము ఇగిలిన వ్రాయఁబడినది, ఈదినము ముగింపఁ బడినది”—అనుతెక్క- వారే అందు శేషియున్నట్టిది సూచించు శ్లోకమున, వ్రాతకు ఓపిక కుదుర్చుకొనుచున్న తొలివారమున, మదరాసు స్నేహితులకు రాకపోకలకైన ప్రయాణమును ఓర్చిన మధ్యవారమునను, అలంతియ లగతి వ్రాతకే అవకాశము కలుగఁగా, దినమునకు సరాసరి ఐదిపుటల వంతున రచి త్తునది. కొన్నిదినములలో 15, 16 పుటలును వ్రాయఁబడినవి; కొన్నిట 5, 6. పుటలే. ఎక్కువ తక్కువలకు మిత్రగోష్ఠులు, బంధుపరామగ్ధులు, జేహమున వయస్సునలని డయ్యుటలు కూర్చిన విరామోత్సాహముల బాహుళ్యవైరభ్యములంబోనిది కారణము కానోపును.*వ్రాతను చూచినను, సిద్ధముగా వ్రాసియుంచిన మణియొక దానింబోచి సకలు (Copy) వ్రాసినంతకన్నను వడియు, చిత్తమున ఆలోచించుకొన

* తెలుగు తేది. మాలవందలి పుటలు.

(వ్రాతలో పుటలు.

1	2-2-21	A few lines—half a page.
2	3-2-21	A page and a half.
6	4-2-21	Pages 3, 4.
10	5-2-21	Page 5, (6, 7.)
16	6-2-21	8, 9, 10
22	7-2-21	11—15 = 5 Pages
35	8-2-21	16—22 = 7 Pages
51	9-2-21	23—29 = 7 Pages
68	10-2-21	30—35 = 6 Pages
81	11-2-21	36—42 = 7 Pages

Continued in the next page

కయే సిద్ధముగా నిగడియవట్టిది అట్టి రచనగా పొలిలి ఈ సేవ భంగియు తోచును. దాని యుదాహరణమును ... *పుటలోఁ గనవచ్చును. మఱి ప్రముఖములకు "సా సే"ని యు వారే వ్రాయించి చూడఁగలిగి. విశిగినిఁబోయిన కొమ్మును మఱల సేవకు నేను, పడిపోయినవగుడిని మఱల కట్టనైనను, తేలిపోయినవగుట్లైనను మఱల సేవకు నేను, రాలిపోయినమాటను మఱల దూర్చునైనను సావ్యతాత్యము వహించుట, వహించుట కుండు అట్లు, అను సగడహాభియమాలో ప్రాంతముగా పరివర్తించుట నీ సేవ ముద్రణమును నిర్వహింపవలసి వచ్చినది. సేవ మనుష్యసేవకు మోపునలో ఎన్ను ముద్రించిన పద్యమును—

కంకేభ్యత్కల్పం శుష్కపక్షిణమితి శగడం గవ్యం కమలైశ్చలైశ్చ,
జంకిమం గడపత్కల్పం వివిధగడపత్కల్పం శివ్యం రోదంశ్చ,

96	12—2—21	43—47	5 Pages
109	13—2—21	48—51	4 Pages
115	14—2—21	52—57	6 Pages
127	15—2—21	58—63	6 Pages
139	16—2—21	64—69	6 Pages
152	17—2—21	70—76	7 Pages
167	18—2—21	77—83	7 Pages
183	19—2—21	88—96	9 Pages
203	20—2—21	97—103	7 Pages
216	21—2—21	101—115	4 Pages [Visitors and packing for trip to Nellore.]
236	23—2—21	116—119	[Packing for trip to Nellore] 4 pages only.
244	24—2—21	Nellore 120	
	*	*	*
501	2—4—21	222	Middle
512	3—4—21	226	
512	4—4—21	226	
530	6—4—21	233	
530	7—4—21	236	
541	8—4—21	237	
550	9—4—21	240—242	3 Pages.
558	10—4—21	243	
596	11—4—21		

Finished two days before (after)
Telugu New Year's Day.

* ఇంద్ర వేణువోట ప్రశ్నోకముగా ముద్రించు.

ప్ర. లోకాధిపతియైన యెట్లుక - మునీశ్వరుడు.

నేత్రములు కాటుకపిచ్చులను పరాభవించుచున్నవి,
 కరములు కరములపై స్పృహతో మును
 నుంచి, స్పృహతో మునునందును నునునందును
 మును కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై
 ప్రతిపక్షముగానున్నవి, మునునందును
 మునునందును. అట్టి మునునందును
 మునునందును. అట్టి మునునందును
 మునునందును. అట్టి మునునందును

మొట్టమొదట మునునందును.

10/2/21/22 ప్ర. లోకాధిపతి -

అంగములను కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై

ప్ర. లోకాధిపతియైన -

కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై
 కరములపై కరములపై కరములపై

సాకోచగబూన్చు భృంగంజనము తిలకపుష్పంబు కస్తూరిబొట్టు,
శంకింతున్ మాధవశ్రీ సకుల వదనభూషణ్ సధికారయంచున్.

అనుదానింగని సహృదయన్యుమృతే కొందఱు “సకులవదన భూషణ్—” ఏమి? ‘సకుల’ అని యుండవలయును, లత్తుకయు, విశేషకమును, తిలకమును చెప్పఁ బడినవి గదా. ‘సర్వనదనాలంకారమును’ అనుట. కాకు కొమ్ము అచ్చులో పొర” అనియు; ముఖమునందు అధరమును, గండమును, లలాటమును, లాక్షావిశేషక తిలక ములకు స్థానములు వదనముయొక్క కులములో చేరినవి దాని బలఁగము; అట్టి ‘కులముతో’ కూడుకొన్న ‘వదనముయొక్క’ అనుట. “సకుల వదన” అని శాస్త్రుల వారు ప్రాథమముగా చెమత్కరించినారు; అనియు ప్రజ్ఞావాదము సేసిరి. తరువాత శాస్త్రులవారిం గలసికొన్నప్పుడు అడుగఁగా —“సావజ్ఞేవ ముఖప్రసాధనవిధా శ్రీరాధవీ యోషితాం” అని గదా; అందు “యోషితాం” అనుటకు అనువాదము “సకుల”; ‘సకుల’—చెలిమికత్తెల—యొక్క అని నిజహృదయము; అని సెలవిచ్చిరి. మఱి శాస్త్రులవారు రచించిన యుత్సాహము అప్పుడే తమ యిచ్చమెయి ముద్రిం పనొదవసిన దుర్జైవముచేఁ బ్రతిహతము కాఁగా, శాస్త్రులవారు ‘సాఫు’ వ్రాయుట కయు సరిచూడకయు, సర్వథా విసిరియు, ‘అవసరమున చూచుకొందములే’ అని గ్రంథమును మూలవైచి యుంచిరి. ఆరచన ముగిసిన పదునాలుకేండ్లకు అట్టియది నేటికి వారి కరోక్షమున యథాస్థితముగా ఇట్లు ముద్రితమై ప్రకాశముం బొందు చున్నది.

‘యథాస్థితముగా’ అన్న యస్వాతంత్ర్యము తెలుగునకై ఇంచుక. —

౨౦౮. సీలీకుసుమ్మ మజ్జిస్తాః పూర్వరాగోఽపి చతీర్థా
నచాతిశోభతే యన్నాపైతి ప్రేమమనోగతమ్
తన్నీలీరాగమాఖ్యాన్తి యథాశ్రీరామసీతయోః
కుసుమ్మరాగం తంప్రాప్ను ర్యదపైతి చశోభతే.
మజ్జిస్తారాగ మాహుస్తం యన్నాపైత్యతి శోభతే.

“మజ్జిస్తాః” అని కుసుమభూషణము మాజిష్ట అని పూర్వరాగము మూడు విధములు. అందు—ఏప్రేమ ఎక్కువగా శోభిల్లదో, మనోగతమై వదలిపోదో, అది సీలీరాగ మని పేర్కొనబడును; ఇది — శ్రీరామసీతల రాగము. ఏదిరోదో శోభించునో దానిని కుసుమభూషణ మందును. ఏదిరోదో అత్యంతముగా శోభించునో అది మంజి

మౌరాగ మనంబడును.”

ఇందు కుసుంభరాగముంగూర్చి— “ఏది సోదో శోభించునో చానిని” అని. మూలమున “యదపైతి చ శోభతే” అని. అనగా “ఏది సోపునో శోభించునో” అని. ఇది వ్యాత తొందరలో చేతఁ గలిగిన పొర కాబోలు! ఇటు మూలమునకు గ్రంథాంతర సంవాదమును కలదు.—

కంతాభరణమున.—

నీలీకుసుమ్మ మంజుషా రాగాద్యారాగభక్తయః

*

*

*

యన్నాపైతి నచాతిశోభతే, తత్ నీలీరాగం. యథా.—

యదపైతి చ శోభతేచ, తత్ కుసుమ్మ రాగం. యథా.—

యన్నాపైతి అపిచశోభతే, తత్ మంజుషారాగం. యథా.—

అట్లే రసార్ణవమునను.—

నీలరాగస్తు యస్సక్తో నాపైతి చ నదీప్యతే. యథా.—

అదిరేణైవ సంసక్త శ్చిరాదపి ననశ్యతి

అతీవ శోభతే యోసౌ మాంజి ష్టోరాగ ఉద్యతే. యథా.—

కావున దీనిని సవరించియుండఁ దగును. అయినను సవరింపలేదు.

మఱియు ఆంధ్రదర్పణమునకు శాస్త్రులవారిచేత ఏమూలము ఉండెనో అందఁ లిపాశము ఇట తొలుత నుదాహృతము. అందు నీలీరాగమునకు లక్షణశ్లోకగతము గానే లక్ష్యమును “సీతారాముల” అని కలదు. మఱి తక్కినరాగములకును అట్లే నిర్వాహముపక్రిమము. కాఁగా నిట గ్రంథపాతము శంకింపఁదగును. పెక్కు ముద్రాణములందు తత్పూరణము కానరాదు. అయినను సరుదిర దర్పణమును శివ దత్తపాతము సప్తపుష్టముగా నున్నది.

“కుసుమ్మరాగం తత్ప్రేమర్యదపైతిచ శోభతే
దేవహూత్యాసమం యద్వత్ కర్తమస్య తవస్విసహ
మంజుషారాగమాహు స్తద్ యన్నాపైత్యతిశోభతే
ఇన్దుమత్యా యథాఽజస్య దయన్త్యాసశస్యచా.”

ఈపుష్టిని కుండలీకరణయోగముచేతనో అభోజ్ఞాపికగానో ఆంధ్రదర్పణమునకుం గలిగించి యుండదగును. కాని కలిగింప లేదు.

సాహిత్యదర్పణకర్త 'ఆలంకారికచక్రవర్తి,' 'సాంధ్యవిగ్రహిక మహాపాత్రుడు' శ్రీవిశ్వనాథకవిరాజు. ఈతనిచరిత్ర నెఱుంగఁ దగిన యాకరములుగాని యుపాయములుగాని అంతగా కానరావు. ఆలంకారికచక్రవర్తి యుప సాహిత్యదర్పణమ కాక ఏతద్రచితమగు నొక కావ్యప్రకాశటీక, కావ్యప్రకాశదర్పణమనునదియు చాటును. కవిరాజునటుకు ఇందే తనవిగా ఉదాహృతములైన పెక్కు లక్ష్యములు సంగ్రహితప్రాకృతశ్లోకములు తారాణ. తన నాయన శ్రీచంద్రశేఖరమహాకవి చంద్రుడట. తన వంశము పెక్కుతరములుగా కవిపండితాచార్యమహాత్మ్యులది అని తనపితృపితామహవప్రసాదముచేతను కవులనుగాను పండితులనుగాను ఆచార్యులను గాను నిర్దేశించుటచేతను, వారిగ్రంథములనుండి అందండు లక్ష్యములను తనదర్పణమునందు ఉద్ధరించుకొనుటచేతను, తత్సూక్తులను అనతుసించుకొనుటచేతను సూచించినాడు.

“య దాహుః శ్రీకళింజభూమణ్డల మహారాజాధిరాజ

శ్రీసరసింహదేవ సభామాం ధర్మదత్త స్థగయన్తః.

అస్మత్పితామహ శ్రీమన్నారాయణపాదాః ”

—కావ్యప్రకాశదర్పణము

తత్ప్రాణతస్య చాస్మద్ వృద్ధప్రసితామహ సహృదయ గోష్ఠీగర్విష్ట కవిపండి

తనుఖ్య శ్రీమన్నారాయణ పాదైరుక్తమ్ ”

—సాహిత్యదర్పణము.

“ అస్మత్పితామహానుజ కవిపణ్డితముఖ్య శ్రీచణ్డిదాసపాదానాం ”

—సాహిత్యదర్పణము.

దీర్ఘదీర్ఘముగా తన బిరుదావళిని ఇట్లు పలికినాడు.—

“ సాహిత్యార్ణవకర్ణధార, ధ్వని ప్రస్థాన పరమాదార్య, కవినూక్తిరత్నాక, రాష్ట్రాదళ భాషావారవిలాసిని భుజ్య, సాంధ్యవిగ్రహిక, మహాపాత్ర శ్రీవిశ్వనాథ కవిరాజు. ” అని.

పితృతత్వములుగా రాఘవవిలాసమును సంస్కృతకావ్యమును, కువలయాశ్వ చరితమును శ్రీకృతకావ్యమును, ప్రభావతి చంద్రకళ యను నాటికలును, ప్రశస్తి

రత్నావళి యని పదునాఱుభావలవెలసినట్టిది కరంభకమును (కావ్యవి శేషము) ఇందు పరిసంగవశమునం బ్రస్తావించబడినది. విశ్వనాథుడు కవిమండితముగ్ధుడై గాక తిక్కనాదులవలెనే గొప్పరాజునియొగి, “సాంభి విగ్రహికుడు,” ప్రెగ్గెడ. కావుననే సాహిత్యదర్పణము తక్కిన కావ్యాలంకారములనలె గాక, శాస్త్రమార్గముం బొరసినను, లాలిత్య సారల్యవైశద్యములు ఎక్కువగా కలిగియుండఁజూచును. విశ్వనాథుడు వైష్ణవుడని శ్రీమన్నారాయణ చరణార వింద మధునాథునిగా తన్ను చెప్పుకొనుటచేతను, “కావ్యా ధర్మప్రాప్తి ర్భగవన్నారాయణ చరణభగవద్విస్త వాదినా” అని కావ్యప్రయోజన పాఠమున నారాయణునే కలుపుకొనుట చేతను, తన తాతను తాతకుం దాతను నారాయణసనాములనుగా ఉదాహరించుటచేతను ఊహింపఁదగునని అభియక్తులు అందురుగాని, స్వయము పేరుచేత “విశ్వనాథుడు,” “చంద్రశేఖరునికిం” గొమారుడు, “చుండదాసుని ” యన్నకు మనుచుండును — ఈపాటికే వైష్ణవుడని నిర్ణయము బొందునా?

శైవా వయం నఖిలు తత్రో విచారణీయం;

షష్ఠాక్షరీజపపరా నితరాం; తథాపి,

చేతో మదీయ మతసీకుసుమావభాసం

స్మేరాననం స్మరితి గోపవధూ కిశోరమ్.

అన్న కవిమతమునకు చేరినవాడు ఏల కారాదు? కావ్యప్రకాశదర్పణమున కొన్ని సంస్కృతపదములకుం బర్యాయములను ఓర్చియునం బేర్కొనుటచేత విశ్వనాథుడు ఓర్చుడు, కళింగదేశమువాడని యనుమానింపఁదగుననిరి. కాని, అంతకన్నను “కళింగ సాహసికః ” అని లక్షణోదాహరణకు కళింగుడు తనంతట శివసీతుఁ డగుటయు, తన బిరుదావళిలో అవయవమయిన “మహాపాత్ర”ము మహామార్కకము కళింగదేశమున పురుషనామముగాను బిరుదుగాను ఇప్పుడును వ్యవహారియమాణ మగుటయు, తాతలు కళింగుని యాస్థానివా రగుటయు అందులకు గమకమని తలంపఁ దగును.

సాహిత్యదర్పణము వ్రాతప్రతి యొకటి కాశ్మీరమున దొరకినట్టిది విక్రమ శకమున 1440 వ సంవత్సరముదిగా అంకితము. ఆకాలమునకుం బర్యాయము క్రీస్తు శకమున 1384. కావున ఈదర్పణము తక్కువ ప్రిణీతము కానోపురు. వేలు పాఠములం బన్నెండవ శతాబ్ది పూర్వార్థము వాడుగా నిర్ణయింపఁబడిన జయదేవుని గీత గోవిందమునుండి—

“హృది బిసలతాహరో, నాయం భుజజ్జమనాయకః;
కువలయదళ శ్రేణీ కణ్ఠే, న సా గరళద్యుతిః;
మలయజ రజో నేదం, భస్మ; ప్రియారహితే మయి
ప్రహర న హరభౌన్యాఽన్య కృధా కిము ధావసి?”

అను లక్ష్మమును, అట్లే పదుమూడవశతాబ్ది వాఁడైన మఱియొక జయదేవుని
ప్రసన్నరాఘవమునుండి

“కదళీ కదళీ, కరభః కరభః, కరిరాజకరః కరిరాజకరః;

భువనతీతయేపి బిభర్తి తులా మిద మూరుయుగం న చమూరు దృశః”
అను లక్ష్మమును గల యీ దర్పణము తదర్వాచీనము కానోపును. మఱియు
రుద్యకాచార్యుని యలంకార సర్వస్వమును అతని తరువాతివాఁలో అలంకార
ప్రకరణమున ఉపజీవనము చేతనో ఖండనముచేతనో ఉభయముచేతనో పరామర్శిం
పనివారు అరుదు. విశ్వనాథుఁడను దశమఁడిచ్చేదమున వెల్లుగా రుద్యకునియందు
నిగ్రహానుగ్రహములు నెఱపినాఁడు. రుద్యకాచార్యుఁడు ఆకరములంబట్టి పన్నెం
డవశతాబ్దివాఁడగునేని ఈదర్పణము చిరము తరువాతిదేగదా. అట్లే నైషధీయము
అగు నుదాహరణముల కలిమిఁబట్టి దర్పణము తదనంతరభవ మగును. కాని దాన
నేమగును? నైషధము ఏకాలముదో ఇంకను నిశ్చయము కుదిరియు కుదురకయు ఉన్నది.
దానిని పన్నెండవ శతాబ్ది యుత్తరార్థమునం జొన్నజూచినారు; కాని అందులకు
ఉపపత్తి ఇంకను నిర్వికల్పము గాదు. ఇత విశ్వనాథుని చిన్నతాతగారగు చండీ
దాసులవారు కావ్యప్రకాశకుం డీక వాఁయుటయు, తాతగారగు నారాయణుల
వారు కళింగేంద్రుఁడగు నరసింహుని యాస్థానలో ధర్మదత్తుని ఓర్పుటయు, అను
సంశయములంబట్టి వాఁకాఁడు ఎఱుంగదగునేని వారి మనుమని దర్పణముకాలము
ఒకపాటి నిర్ణయముం గనును, కాని కాళింగులు నరసింహనాములు వరుసగా పలు
వురై సూటి కుదురినీక ఈదర్పణ బంధువుల కాలమును చెదరఁగొట్టుచున్నారు.
కావున ఇటం బరిశీలిత మేమనఁగా సాహిత్యదర్పణము క్రీస్తుశకమున 1384 కి ముం
దును ఇంచుమించుగా 1250 కిం దరువాతను అనగా త్రోయోదశోత్తరార్థ చతుర్ద
శపూర్వార్థ సంకలితమగు శతాబ్దిలో నెప్పుడో రచితమైయుండఁ బోలును.

సాహిత్యమీమాంస కావ్యప్రకాశ కావ్యాదర్శ కావ్యదర్పణ కావ్యమీ
మాంసా భామహాబంకా రోద్భూతలంకార వామనాలంకార సరస్వతీకణ్ఠాభరణ

శృంగార ప్రకాశికా సాహిత్యదర్పణ సాహిత్యరత్నాకర ప్రతాపరుద్రీయ వాగ్భటాలంకార కావ్యనుశాసన ధ్వన్యాలోక రసచంద్రికా రసతరంగిణీ రసార్ణవసుధాకర రసగంగాధరాది నానాగ్రంథరాశి విస్తృతమై యుండఁగా; అందు కావ్యప్రకాశమును, ధ్వన్యాలోకమును, రసగంగాధరమును అనన్యదృశ్యమగు గౌరవముం బొందుండఁగా; అందును కావ్యప్రకాశము తరువాతి యాచార్యులకెల్ల సమ్మతిం దెలుపను విమతిం దెలుపను 'తల్లిగ్రంథమై', ఎందఱి చేతనేని వ్యాఖ్యాతమయ్యె, సాహిత్యదర్పణకారుని చేతనుండ వ్యాఖ్యాతమయ్యె, ఒకమతాస్త్రాచార్యుండగు నాశేషభట్టచేతను వ్యాఖ్యాతమయ్యె, ఇంకను వ్యాఖ్యానమును ఓర్పుచుండఁగా; తెలుఁగున సాహితీమీమాంసా వైరశ్యముం బాపుటకు శీ శాస్త్రులవారు దానిని మాని, వానిని మాని, ఈసాహిత్యదర్పణమునే ఆంధ్రీకరింపనేల? మిత్రప్రేరణచేతను శిష్యప్రార్థనచేతను అని గ్రహింతమన్న "మాకు ఇదే కావలయును" అనుటకు పరపత్రియ సీతబుద్ధులగు వారికి సంతము శాస్త్రులవాగే యద్వోధించి దాని యందు పత్రియముం గొల్పియుండురు. కావున దర్పణమందలి తాత్పర్యము శాస్త్రులవారికి సంతముగా సర్వగ్రంథపరామర్శపూర్వకముగా కుదిరినదే. అది ఇటువలె నుండఁబోలును. సాహిత్యదర్పణమువలె నాతిసంకుచితమును, నాతివిస్తృతమును, సమగ్రమును, నాటకశాస్త్రముంగలదియు మఱియొండు గ్రంథము లేదు. సమగ్రకల్పములు సుకుచితములు; కానివి ఒక్కొక్కవిషయమునకేని ఒకకొన్నివిషయములకేని అతివిస్తృతములును నాతిసుగమములును. అట్లే బొంబాయి కుచిరయు. — 'సమస్తప్రబంధక సారభూతం సాహిత్యసిద్ధాంతతత్త్వమనాయాస మవజిగ మిహాణాం తస్య తస్య చ ప్రబంధస్య తత్త్వకలనాయ నిరస్తాధికారాణాం బాలానాం ఆహ్వాయైకత్రైవైకపదం తత్తత్ ప్రబంధజాత సిద్ధాంత మనావిలం అనవద్యం తత్త్వమున్ని నీమః' అని. అంతియకాక సాహిత్యదర్పణమున కాన్యమునకు కొత్తలక్షణము "వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం" అని చెప్పఁబడినది. వాక్య [మాత్ర]మును రసము ఆత్మగాఁ గలది కావ్యమగును. శాస్త్రులవారికి ఈమతము ఉపాదేయతమముగా తోచినది. ప్రసంగవశమున నొక్కడ చెప్పినారు. —

“రసజ్ఞులు కారణవిశేషములంబట్టి గ్రామ్యమందు గ్రంథములను వ్రాసి కొందురుగాక. బొబ్బిలిపాటయు, దేసింగురాజు పాటయు గ్రామ్యములేగదా ఆరాధ్యమల్లన రచించిన జంగాల బొబ్బిలిపాటలోని వీరరసము ఇంచుకేనియు రంగ

రాట్చరిత్ర పద్యకావ్యమున లేదు. ఇది గ్రామ్యప్రభావముగాదు. రచనా ప్రభావము..... గ్రామ్యమున సుద్దులును కథలును గడ్డెలును రసవంతములు గలవు. 'వాక్యం రసాత్మకం' కావ్యం అని గదా విశ్వనాథకవరాజు అనుశాసించినాడు. అది హృదయంగమము." అని. నాట్యమునకు రసప్రాణతను రసాత్మతను భరతముని ఆదికాలముననే చెప్పినను, కావ్యమందును అట్లే తొంటిమాలంకారికులు భామహ దండి రుద్రేటులు కీర్తిస్తూ వ్యవసవము శతాబ్దులందు కావ్యమును మీమాంసించినవారు శబ్దార్థములమీదను అలంకారముల మీదను రీతులమీదను దృష్టిని ఏకాగ్రము చేసినవారైనను,

“యుక్తం లోకస్వభావేన రసైశ్చ సకలైః పృథక్” — భామహ

“ఇహ శ్వప్తరసాయతా రసవత్తా స్మృతా గిరామ్.” — దండి

“కామం సర్వోపయంకారః రస మర్థే నిషిజ్ఞుతి” — దండి

“దీప్తరసత్వం కాన్తిః ” వామన

“తస్మా త్ తత్కరవ్యం యత్నేన మహీయసా రసై ర్యుక్తమ్.” రుద్రేట

అని రసవత్త్వమును సైతము కొంత ఎఱిగిన జాడ ఊహింపఁదగియున్నను వారు దానికి ప్రాధాన్యమును గ్రహింపరైరి. తరువాత ధ్వనిశాస్త్రమును, కొత్తదానిని కల్పించిన ధ్వన్యాలోకలోచనాది ప్రణేతలు ఆనంద వర్ధనాభినవగుప్తాదులును,

“తేన రసవవ వస్తుత ఆత్మా; వస్త్రలంకారధ్వనీ తు సర్వథా రసంప్రతిపర్యవస్యేతే ఇతి వాచ్యా దుత్కృష్టౌ తా విత్యభిప్రాయేణ ధ్వనిః కావ్య స్యాత్మేతి సామాన్యే నోక్తం.”

“యతః పరిపాకవతాం కవీనాం రసాది తాత్పర్యనిరహే వ్యాపార ఏవ వ శోభతే.”

అని చెప్పినను, సాక్షాద్రసమును మాత్రము ఆత్మ చేయక “రసధ్వనిని” వాస్తవముగాను, “వస్తుధ్వనిని ” “అలంకారధ్వనిని” సయితము సామాన్యముగాను, అనఁగా ముత్తైఱంగులం “బ్రీఠీయమాన”మగు నర్థమును, త్యాగత్వకధ్వనిని ఆత్మగా గ్రహించినారు. కావ్యప్రకాశమున మమ్మటుఁడును కావ్యానుశాసనమున హేమచంద్రుఁడును పరస్పరము కాలముచే నంతగా నెడపడనివారు నిర్దోషతా సగుణతా సాలంకారతల నన్నింటితో కూడుకొన్న శబ్దార్థములు కావ్యము అని కావ్యమును ధ్వని ప్రాణముగాఁ గాని రసప్రాణముగాఁ గాని చేయకయు, మరల ధ్వనినిగాని రసమునుగాని

బొత్తిగా మానకయు, “యద్యపి రసే నైవ సర్వం కావ్యం జీవతి...; ఏవం రసభవనే రే
వామీ భావభవని ప్రభృతయో నిస్సన్దాః” [హైమకావ్యానుశాసనము] అను
నట్టి మాటలచే రసైకప్రాణతను చెప్పనుంకించియు, దిటవ్రచాలక, పిటికివారుంబోలె,
పూర్వాచార్యుల పెంకమునెల్ల ఉపజీవించి ఒకపాటి సమగ్రతను సంపాదించినారు.
అట్లుండ సాహిత్యదర్పణమున విశ్వనాథుడు ఆసర్వసామగ్రిని నిపుణముగా సమా
హరించుటయ కాక, రసభవని యీతులకు కావ్యప్రాణత్వకై కలిగిన పోరాటమును
స్మరించి, దాన న్యలవముచే పూర్వమార్గమున నిర్విఘ్న కుదురమి, క్రొత్త
మార్గము స్వీకరించి, “వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం” అను మతమును ధీరముగా
నెలకొల్పి ప్రవర్తింపజేసినాడు. రసముననే కాలాని నెలచుటకు దిట్టంపు దిటవు
వలయును! అయినను రసగంగాధరమున, దీనికిం దరువాతమణియు నొక్కమార్గమున
విహరింపఁ గోరిన పండిత రాయనిచే

“యత్తు ‘రసవ దేవ కావ్యమ్’ ఇతి సాహిత్యదర్పణే నిర్ణీతమ్, తన్ను; వస్త్రస్వలం
కారప్రధానానాం కావ్యానాం అకావ్యత్వాకత్తే; న చేష్టాపత్తిః, మహాకవి సంప్ర
దాయస్య ఆకులీభావ ప్రసక్తౌ; తథాచ జలప్రవాహవేగ నిపతనోత్పతన భ్రమణాని
కవిభిర్వర్ణితాని; కపిల లాది విలసితానిచ. నచ తత్ప్రాప్తి యథాశ్శంభితో
పరమృతయా రసస్ఫుర్భూత స్త్రేవేతి వాచ్యమ్. ఉద్యత రసస్ఫుర్భస్య “గో శ్శలతి”
“మృగో ధావతి” ఇత్యాదా అతిప్రసక్తత్వేన అప్రయోజకత్వాత్, అన్యమాత్రి
స్య విభావానుభావ వ్యభిచార్యవ్యతమత్వా, దితి దిక్.” అని గొప్ప జోడు
చేతనే దర్పణముపై ఆక్షేపణ గుఱివెట్టబడినది. అయినను దర్పణము పగులలేదు,
పగులదు అని శాస్త్రులయాశయము. ఈయతిప్రసక్తత్వా ప్రయోజకత్వములు
వట్టి ‘యెండు జగడము’నకు చువ్వలే కానిప్రయోజకములుం బ్రబలములను కావు.
చెప్పినాడునుంగదా విశ్వనాథుడే.—

“నను తస్మి ప్రబంధాస్తర్యస్తరినాం కేషాఞ్చి స్మిరసానాం పద్యానాం కావ్య
త్వం న స్యాత్, ఇతి చేత్, న; రసవత్ప్రద్యాస్తర్యత నీరసపదానా మివ శద్యరసేన,
ప్రబంధరసే నైవ తేషాం రసవత్ప్రకారాత్.” అని. బొమ్మయందును పీఠంగుఁం
దును నిర్ణీపమునందు ‘వీడుగో ఈయన’ అను వ్యవహారముంబోలె నీరసమందు,
అదే నిర్ణీపమునందును, ‘ఇదిగో కావ్య’ మను వ్యవహారము. రసము లేకయు తోచు
కావ్యరామిగియరాది నిల్కచెల్లరాముని యుంగదివాకిలి ముదిసావడమైటలు పెట్ట

‘నెల్లులాయుడు’ బొమ్మ వైఖరిం బోనిది. అట్లే ‘రుచిర’లో శివదత్తపండితుడు.—

“ ఏవంచ రసస్య తదభిహితనయేనాపి ఆత్మవ్యవహారసామ్యే
వస్త్రస్వలంకారధ్వని ప్రధానానాం కావ్యత్వేనాభిమననం నిర్జీవే జీవవ్యవహార
వత్.” అని.

రసవద్వాక్యము కావ్యము అను పునాదిపై నిర్మితమగు తక్కిన కట్టడమంతయును నూతననూతనమై అసవద్యమై శాస్త్రులవారికి ప్రీతివిస్మంభవివారణమునకుం దగి యుండెను. రసస్వరూపమును; కరుణాదులును ఎట్లు రసములగును అనుటయు రసము కిన్నిష్ఠము, కావ్య(నాట్య)మునందా, నాయకునియందా, నటునియందా, సామాజికునియందా అను విప్రీతిపత్తియందు ‘సామాజికునియందే’ అను సిద్ధాంతమును; సామాజికునియందు రసమునకు ఉద్బోధమెట్లు, రసనమననేమి అను మొదలగు గడ్డువిషయములు గడ్డు చర్చలకుం దిగక దింపక లలిత సుకుమారముగా, అపేక్షితమును వీడక అనపేక్షితముం జూన్పుక అత్యంత నూతన సిద్ధాంతమాలిము అతి సుబోధముగా ఇందు నిబంధింపఁబడినవి. మఱియు, తిక్కనాదులు తెనుంగున నాటకములు వ్రాయకపోవుట తమ భాగ్యమనియు ఆతల్లిబాసలో నాటకరచనచే జన్మను సఫలీకరించుకొందునుగాక యనియు శాస్త్రులవాు ఆసంగొనిరి. కావ్యమెల్ల తమకు అభిమతమైనను, అందు నాటకము అభిమతతమము. కావ్యమెల్ల పరిశీలితము యైనను, నాటకము మఱియుం బరిశీలితము. “కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్.” అట్టి నాటకమునకు లక్షణము భరత కారికలలో ఇంచించుకగా నున్నట్టిది దశరూపక మున వివరణమును పుష్కలతను బొందినది. ప్రతాపరుద్రీయము నాటకలక్షణ ముం జెప్పనది ఇంచుమించుగా దర్పణమునకు సమకాలిక మగుటచే రుద్రీయదర్పణములు ఒండొంటి నెఱిగియుండవు. మఱి ప్రతాపరుద్రీయమును శాస్త్రులవారికి దర్పణమువలెనే సులభమైనను, అందలి నాటకప్రకరణము అసమగ్రమగుట వలనను, సర్వము “రుద్రకల్యాణము” చేతనే ఉదాహరణముం బొందుటవలనను రత్నావళి శాకుంతల స్వప్నవాసవదత్త తాపసవత్సరాబాది లోకోత్తర ప్రబంధము లందలి సంవిధానములతో సాక్షాత్తుగా సమన్వితము కానందునను, ‘అదెక్కడ! ఇదెక్కడ!’ అను సంతటి వాసి యగపమచున్నందునను ఈమూర్ఖమున శాస్త్రులవారి ప్రీతికిఁ బాత్రముకాలేదు. భరతధనంజయులకు అర్వాచీనుడై, అభినవగుప్తుని భరతటికనుం బరిశీలించి, విశ్వనాథుడు నాటకలక్షణమును సమగ్రతరముగా తన

స్వాతంత్ర్యము స్ఫుటపడునట్లును నాందీరంగద్వారాది భేదము అవిష్కరించుటంబోని పట్టుల నిపుణ నిపుణముగాను నాటకకర్తలకు పలు సందియములం దొలండునట్లును అనుశాసించినాడు. అద్వైత కరము శాస్త్రులవారి చిత్తమున కెక్కినది.

ఇట్లు సర్వథా దర్పణమునకును తమచిత్తమునకును సంవాదము కలిగినది. కావున శాస్త్రులవారు సాహిత్యదర్పణమును అవలంబించి మెచ్చుకొని, శిష్యులకడను మిత్రులకడనుం బ్రస్తావించుచున్నందున వారిని వీరు దాని యాంధ్రీకరణమునకుం బ్రార్థించి ప్రేరించి నెఱవేర్పించుకొనిరి. దానిచేత తాము ఆంధ్రమున సమగ్రముగ నలంకార శాస్త్రము లేని కొడువం దీర్చివలయునన్న యీశ్వరమును వేంకటగిరి “సింగమసీనిగద్దెయెక్కిన దొర” ప్రాపున తాము తీర్చుకొనఁగోరినవానిలో నొకదానిని కొంత తీర్చుకొనిరి.

ఇట్లు సాహిత్యదర్పణమును ఆంధ్రీకరించి తెలుంగుల కిడిన ప్రియోజనమేమి? దాన వారికి సమగ్రముగ నలంకారానుశాసనము నిష్పన్నమై గొప్ప లోపమునకుం బూరణము సంపాదితమైనది. అంతియ కాక, ఆంధ్రీకరణము లెల్ల ప్రాయశ్చయముగా మూలమునకు ఒకపాటి వ్యాఖ్యానములును అగును. అట్లే మూలమునం బాఠములు లేఖకాదులగుఱికి చెదరిపోయినయెడల అవి సాధుపాఠనిర్ణయమునకు అనువాదకుల మహిమకొలందియు ఉపాయము లగును. ఆంధ్రదర్పణమునుండి ఇందులకు ఒకయుదాహరణము.—

1874 వ సంవత్సరమునం దొలుత కలకత్తాలో శివానందము మూలము మాత్రముగ అచ్చుత్తించినది శాస్త్రులవారు తొలుదొల్త చదివిన దర్పణ పుస్తకము. ఇది అందలి పాఠము.

“య న్నాట్యవస్తునః పూర్వం రజ్జవిఘ్నాపశా న్తయే
కుశీలవాః ప్రకుర్వన్తి పూర్వరజ్జః స ఉచ్యతే
ప్రత్యాహారాదికా న్యక్తౌ న్యన్య భూయాంసి యద్యపి
తథా ప్యవశ్యం కర్తవ్య నాస్తి విఘ్నాపశా న్తయే.

అస్యాః స్వరూప మాహ.

ఆశీర్వచన సంయుక్తా స్తుతి ర్యస్మాత్ ప్రయుజ్యతే
దేవద్విజన్మపాదీనాం తస్మా న్నాస్తితి సంజ్ఞితా
ఖుంగల్య శబ్ద చంద్రిబ్జ కోకకైరవ శంసిసి

పదై ద్యుక్త ద్వాదశభి రష్టాభిర్వా పదై రుత.

అష్టపదా యథా.— అనర్హరాఘవే ‘నిష్ప్రత్యూహ’మిత్యాది. ద్వాదశపదా యథా మమ తాతపాదానాం పుష్పమాలాయాం.—

“ శిరసి ధృత సురాపగే స్మరారా వరుణ ముభేన్దురుచి ర్గిరీన్ద్రపుత్రీ

అథ చరణయుగానతే స్వకాన్తే స్మితసరసా భవతోఽస్తుభూతిహేతుః”

ఏవ మన్యత్ర.

ఏత న్నాస్తితి కస్యచి స్మృతానుసారే ణోక్తం. వస్తుతస్తు, పూర్వరజస్య రజ్జ ద్వాదశభిధాన మజ్జచితి ఉచ్యతే. యదుక్తం—

‘యస్మా దభినయో హ్యత్ర పౌఢమ్యా దవతార్యతే

రజ్జద్వార మతో జ్ఞేయం వాగ్జ్ఞాభినయాత్మకం’ ఇతి.

ఉక్తప్రకారాయాశ్చ నాన్యై రజ్జద్వారాత్ ప్రథమం నత్రైవ కర్తవ్యతయా న మహర్షిణా నిర్దేశః కృతః. కాళిదాసాది మహాకవి ప్రబంధేషుచ,

“ వేదాన్తేషు య మాహు రేకపురుషం వ్యాప్య స్థితం రోదసీ,

యస్మి స్మిశ్వర ఇ త్యనన్యవిషయః శబ్దో యథార్థాక్షరః

అస్త ర్యశ్చ ముముక్షుభి ర్నియమిత పౌణ్డైః పరం మృగ్యతే,

స స్థాణుః స్థిరభక్తియోగసులభో నిఃశ్రేయసా యాస్తు వః.

ఇత్యేనమాదిషు నాస్తిలక్షణ స్యాయోగాత్. ఉక్తఞ్చ.— “రజ్జద్వార మార భ్య కవిః కుర్యా” దితి. అత ఏవ పౌక్తన పుస్తకేషు ‘నాన్యస్తే సూత్రీధార’ ఇత్యనన్తరమేవ ‘వేదాన్తేష్విత్యాది శ్లోకలిఖనం దృశ్యతే. యచ్చ పశ్యాత్ ‘నాన్యస్తే సూత్రీధార’ ఇతి లిఖనం తస్యాయ మభిప్రాయః.— ‘నాన్యస్తే సూత్రీధార ఇదం ప్రయోజితవాః; ఇతః ప్రభృతి మయా నాటక ముపాదీయతే ఇతి కవే రభి ప్రాయః సూచిత ఇతి.” అని. ఇందలి నడిమివాక్యము ఇట్లే “ఉక్తప్రకారాయాశ్చ నాన్యై రజ్జద్వారాత్ ప్రథమం నత్రైవ కర్తవ్యతయా న మహర్షిణా నిర్దేశః కృతః” అనియే, అనగా ‘నమహర్షిణా, అని నష్టతో కూడియే 1828 సంవత్సరపు మఱియొక కలకత్తా మూలమాత్ర గ్రంథమందును; తరువాతం బ్రకటితమైన నిర్ణయ సాగరసవ్యాఖ్యాన గ్రంథమందును; ‘ఖాసే’ యను పండితుఁడు మిక్కిలి “కృషిచేసి అంగలమున విడివిగా పీఠికను టీకను వ్రాసి ప్రకటించిన 1923 సంవత్సరపు బొంబాయి గ్రంథమందును, కలదు. ‘స’ ఎక్కువయగుటచే గ్రంథ విజ్ఞానమును బోధించు

నది, అపవతము అని శాస్త్రులవారి యభిప్రాయము. ఇంతింత వ్యాఖ్యానము వ్రాసి పక్కటించినవారికైనను ప్రకరణమున వక్రవ్యవహారమును చెప్పనది 'న' అని తోచలేదు. ఇటం బ్రకరణము ఎట్లన— నాటకమున తొలుత పూర్వరంగమును తరువాత సభాపూజయు, దానికిబైన కవిపేరును నాటకము పేరును కీర్తించుటయు, పిమ్మట ఆముఖమును, అని వరుస చెప్పబడినది. అందు 'పూర్వరంగ' మననేమో తరువన్యాసము. దానియంగములు వెక్కు; అయినను మానరానిది నాది. నాందీ లక్షణము. దానికి ఉదాహరణములు అనర్థ రాఘవ పుష్పమాలల ప్రథమశ్లోకములు. అక్కడ : ఈ శ్లోకములు నాదియని ఒకానొకని మతముబట్టి చెప్పితిని. కాని, (వస్తుతస్తు=) వాస్తవముగా ఇది పూర్వరంగమునకే తరువాతి యంగమైన మఱియొకటి రంగద్వారమునుపేరిది, అని రంగద్వారలక్షణము చెప్పినాడు. అంతట ఇది నాది కాదు రంగద్వారము అగును అనుటకు ఉపపత్తి చెప్పచున్నాడు.—

(1) ఉక్తప్రకారమైన నాది రంగద్వారమునకు ముందు చేయబడవలసినది; నటులచేతనే (కవిచేతగాదు) చేయబడవలసినది— అని భరతమహర్షి నిర్దేశించుట వలనను.

(2) కాళిదాసాది మహాకవుల ప్రబంధముల యందు “వేదాస్తేషు” మొదలగు వానియందు నాందీలక్షణము పట్టనందునను;

(3) రంగద్వారముం దొడంగియే కవి చేయవలసినది— (అంతకుముందు నటులే) అని చెప్పబడియుండుట వలనను;

(4) ప్రాకృతపుస్తకములందు “నాస్త్వస్తేసూత్ర ధారః” అనుదానికి తరువాత నే ‘వేదాస్తేషు’ ఇత్యాది శ్లోకము వ్రాయబడియుండుట వలనను—అని.

(5) ఆపక్షమున, ఎందేని “వేదాస్తేషు” ఇత్యాది శ్లోకమునకుం దరువాత “నాస్త్వస్తే సూత్రధారః” అని యున్న నప్పుడెట్లు సమాధానము అందుకేని.— అందుల యభిప్రాయ మిట్లుగును— నాద్యంతముడు సూత్రధారుడు దీనిని (ఈ రంగద్వార (మంగళ) శ్లోకముచు) ప్రయోగించినాడు; ఇక్కడనుండి నాచే నాటకము గ్రహింపబడుచున్నదని కవి యభిప్రాయము సూచింపబడినది—అని.

ఇట్లు లంకెకు లంకెగా ఉపపత్తిగొలుసు గుర్తింపబడినది. ఉక్తప్రకారాయాశ్చ; కాళిదాసాది మహాకవి ప్రబంధేషుచ; ఉక్తాచ; అతఏవ; యద్వ— అనుచ'కారములను 'అత్యవ'యు లంకెలు అడిగిన పొడి కాంగ, విశ్వనాథమతమున భరతమత

మునకు వెలిగాకయు, తత్సమీచీనవ్యాఖ్యగాను, ఇప్పుడు ఏనాటకమందును 'నాంది' అని పఠితమగుచున్న తొలి శ్లోకము 'నాంది' కాదనియు మఱి నాందియని భ్రమితమనియు దానిని రంగద్వారముగాఁ గొనుట 'ప్రమ' యగుననియు... వివేక నిపుణముగా చెప్పినాఁడు. తరువాత కృమిప్రాప్తములగు సభాపూజా కవినాటకనామాది కథనము అముఖము మొదలగువాని లక్షణము. తత్త్వవిట్లుండ ఎంతో మెలఁకువతో మూలమాత్రమును అచ్చుపేసినవారు అన్యధమగు 'స' ను మానకున్నను, అట్లు పలువురు మానకపోవుట విద్యార్థులం జిక్కుపెట్టుచున్నను, ఆమానవినివారు అచ్చుపారయని సవయాన సవర్ణించుకొందురేనియు, నిర్ణయ సాగరుల సవ్యాఖ్యానమునను 'స' తో డం బడించి వ్యాఖ్యాత శ్రీరామచరణతర్కవాగీశభట్టాచార్యుడు వ్యాఖ్యానమున తికమకలు తాను 'పడి' పఠితలం 'బడిచి' నాఁడు. ఎట్లున.—

“తథాచ రజద్వారాత్ పూర్వమేవ నాన్తి; సా ర్విఘ్నం గ్రంథ సమాప్తయే 'కవినాపి' క్రియతే ఇతిభావః ”

“(వేదాన్తేషు యమాహురితి) తత్ర) నాన్తీలక్షణా గమనే దోషో నాన్తీతి భావః. నను నాన్త్యాః కవికరణపక్షే నటకర్మత్వాభావ త్ కథం నాటకారమ్భత్వ మత ఆహ. “ఉక్తంచేతి”— మహర్షిణా ఇతి పూర్వేణాన్వయః.— ...తథాచ, యత్ర) నాన్త్యస్తి రజద్వారం నాన్తి, తత్ర)తన్త్రేణ నైవ రజద్వారమ్. యత్ర) రజద్వారమే వాన్తి, ననాన్తి, తత్ర)సా ఫలబ లానుమేయా. యత్ర) త్వారమ్భ బహువ శ్లోకాః, తత్ర) శ్లోకద్వయం నాన్తి, అపరే రజద్వార మిత్యవధేయమ్” అని.

మఱి యిటీవలం బ్రకటితమైన బొంబాయి వేంకటేశ్వరుల శివదత్తుని రుచిర తోడి గ్రంథమున, శాస్త్రులవారు చూచినదనియందు, సాధుసాతమును సాధీయసి యగు వ్యాఖ్యయుం గలదు.—

“ఉక్తప్రకారాయాః, చ,నాన్త్యాః, రజద్వారాత్ రజ్జగర్మాత్,ప్రథమమ్, నన్తః సూత్రధారాదిభిః ఇతి శేషః, ఏవ కర్తవ్యతయా మహర్షిణా భరతాచార్యేణ త్యర్థః నిర్దేశః కృతః.

నాన్తి శుష్మా-ఎవకృష్టాచ రజద్వారం తదైవచ, ఇత్యాది నేతి శేషః. ఇదిం తత్త్వమ్.— అష్టపదా ద్వాదశపదా వా యా నాన్తి సాతు 'నాన్త్యత్తరం' శుష్మా జ్ఞం, తతః పర మవకృష్టాజ్ఞం, తతో-ఎవ్యన న్తరం రజద్వార' మిత్యుక్తదశా పూర్వ తేజ నన్తః. క్రియతే, స తస్యః ప్రజ్ఞాగః. ప్రత్యామ్నతే, అత్యంత తత్త్వవ్యాజా

న నిరుక్తా నాస్తి లక్ష్యతే, నాస్తిలక్షణాను క్రాంతతయా ప్రతీయమానం తు అన
ర్థరాఘవాదౌ రజద్వారాజభూతం మజ్జశమ్; న పున ర్వస్తుతో నాస్తి ఇతి
... .. అతః ఆపాతతో యత్ర నాస్తిలక్షణం ప్రతీయతేఽపి న తత్ర, నాస్తి,
కిన్తు రజద్వారాజభూతం మజ్జశాచరణమేవేతి నిష్కృష్టోఽర్థః” అని.

మఱియు నొక్కటి.—

ఏక ఏవ భవే దక్షీ శృంక్షారో వీర ఏవ వా

అజ్గ మన్యే రసాః సర్వే కార్యో నిర్వహణేఽదృశః.

ఇందులకు అనువాదము (నూ. ౨౭౭).— “శృంగారమే గాని వీరమేగాని ఒకటే
రసము అంగి; కడమరసము లన్నియు అంగములు. కార్యనిర్వహణమందు అదృశ
రసము.” అని. దీనిపై మహావహోపాధ్యాయ ఁడిత దుర్గాప్రసాదదీప్తివేదుల
టిప్పణి.—

“ఉత్కర్షాధానాయ ఏక ఏవ రసోఽజ్గత్వేన నివేశయితవ్య ఇత్యర్థః. శృంక్షా
రో వీరో వేతి కథనం సముచిత రససూచకమ్. తేన ఉత్తరరామచరితే కరుణస్య
ప్రబోధచంద్రోదయే శాస్త్రస్య చాక్లిత్వ మవ్యాహతమ్. అతఏ వోక్తం ధ్వనికృతా..

‘ప్రసిద్ధేషి ప్రబంధానాం నానారసనిబద్ధనే

ఏకోరసోఽజ్గీ కర్తవ్య స్తేషా ముత్కర్ష మిచ్ఛతా.’ ఇతి.” అని.

అట్లే వేకటేశ్వరుల శివదత్త శర్మ రుచిరావ్యాఖ్యలోను.—

“ఇద మవధేయం, — ‘ఏక ఏవే’ త్యభిధాన ముత్కర్షాధానాయ, ‘శృంక్షారో
వీరవేతి’ పునః హాస్య బీభత్స భయానక రాద్రీ మాత్ర వ్యవచ్ఛేదాయ., తేన
ప్రబోధచంద్రో శాస్త్ర స్వోత్తరచరితే కరుణస్య చ ప్రాధాన్యం సజ్జచ్ఛతే. ఉక్తం హి
ధ్వనికృతా ‘ప్రసిద్ధేషి ప్రబంధానాం... ..’ ఇతి.

ఇట్టి టిప్పణులు అసమీచనములని శాస్త్రులవారు తమ యుత్తరచరిత పీఠి
కలో ఇట్లు నిర్దేశించినారు — ‘శృంగారమేగాని వీరమేగాని అని రెండు ఏవకారము
లతో నియమము నిబద్ధమై యుండఁగా, ఈటిప్పణి గ్రాహ్యముగా నుండలేదు.
ఎట్లైన ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి గాని శాంతరసము గాదని మతాం
తరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోచుచున్నది. మఱియు నీటిప్పణిచే ఏరూపక
మందుఁగాని తత్కర్మణోక్త రసమే ఉండవలయునను నియమము జలలిపి యగును.

మఱియు నీటిప్పుణి కరుణ విప్రలంభలక్షణమునకు విరుద్ధముగానున్నది. ఎట్లన-సా.ద.

‘యూనో రేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పున ర్లభ్యే
విమనాయతే యదైక స్తదా భవే త్కరుణ విప్రలమ్బాఖ్యః.’

‘యథా కాదమ్బుర్యాం పుష్కరిక మహాశ్వేతా వృత్తాన్తే. పున రలభ్యే, శరీరా
స్తరేణ వా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః.’ అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్యమైనది
కావున కరణరసము గాదు.’ అని. ఈ శాస్త్రులవారి వ్యాఖ్యచే కాఠికకు అంధృదర్శ
ణమందలి యనువాదము సమీచీనమని తెలియుచున్నది. ధ్వనికారుడు సామాన్య
ముగా ఏకావ్యముంగూర్చియు చెప్పుచున్నాడు.—

‘ప్రసిద్ధేఽపి ప్రబంధానాం నానారసనిబద్ధనే
ఏకో రసోఽక్లేక ర్తవ్యస్తేషా ముత్కర్ష మిచ్ఛతా.
రసాంతర సమావేశః ప్రస్తుతస్య రసస్య యః
నోపహ స్త్యజ్జితాం సోఽస్య స్థాయిత్వే నావభాసినః.
కార్య మేకం యథా వ్యాపి ప్రబద్ధస్య విధీయతే
తథా రసస్వాపి విధౌ విరోధో నైవ విద్యతే.’

అనఁగా మహాకావ్యనాటకాదులయందు పలురసములం గూర్చుట ప్రసిద్ధ
మయినను, ఆకావ్యనాటకాదులకు ఉత్కర్ష సంపాదించు గోరినవాడు ఏదే నొక్క
రసమును అంగి—ప్రధానము— చేయవలసినది. అట్లు ప్రస్తుతమై స్థాయియై
సర్వప్రబంధమును వ్యాపించిన అంగి రసముతో రసాంతరములం గూర్చుట దాని
యంగితను చెనకదు; మఱి పోషింపనే పోషించును. ప్రబంధమునకు ఎట్లు ఒక్క
ప్రధానకార్యము అతటిని వ్యాపించునదిగా కల్పింపఁబడునో, అది ఇతరకార్యము
లతోఁ గూడియు ప్రాధాన్యము గోలుపోదో, అట్లే [అంగి] రసమును. ఇంకు
విరోధములేదు అని. ఆమార్గమున రామాయణమున కరుణమును, భారతమున
శాంతమును అంగులు అని అతఁడే. ఈసామాన్యశాస్త్రమును అందుకొని నాటక
ప్రకరణమున ఆచార్యు లందఱును ఆయారూపకమునకు ఆయారసము [లు]
ప్రధానము (లు) అని విశేషము నిబంధించినారు. వికల్పములు లేక మునిగివెనుక
ధనిక ధనంజయులు దశరూపక తద్వ్యాఖ్యలలోను, విద్యానాథుడు ప్రతాపరుద్రీ
యమునను, దానిటికలో మల్లినాథకుమారుడు కుమారస్వామియు, విశ్వనాథుడు
సాహిత్యదర్పణమునను, సర్వజ్ఞ సింగమసీడు రసార్ణవసుధాకరమునను—

౧. నాటకమున— శృంగార వీరములలో నొకటి యనియు
౨. ప్రకరణమున— అట్లే గాని; శృంగారమే గాని యనియు (గీ.౧౧)
౩. అంకమున— కరుణ మనియు (గీ.౧౨)
౪. వ్యాయోగమున— రాద్రీమనియు, లేదా హాస్యశృంగారములు తప్ప కడమ అనియు (గీ.౧౪)
- గీ. భాణమున— వీరశృంగారము అనియు (గీ.౧౩)
౬. సమవకారమున— వీర మనియు (గీ.౧౫)
౭. వీధిలో— శృంగార మనియు (గీ.౨౦)
౮. ప్రహసనమున— హాస్య మనియు (గీ.౩౩)
౯. డిమమున— రాద్రీ మనియు, కాదా హాస్యశృంగారములు తప్ప కడమ అనియు (గీ.౧౭)
౧౦. ఈహామ్యగమున— రసాభాసమనియు (గీ.౧౮)

నియమము చెప్పియుండఁగా— అసమర్థములగు నీటిప్పులులేల? మఱి యుత్తరచరితమున శాస్త్రులవారు కావించిన కరుణ విప్రలంభాంగితా సిద్ధాంతము గాంచి యు పెడదారికిం దివియు నిట్టి టిప్పణిని, విడిగిన యవలంబమును బట్టుకొని యుత్తరచరితమున కరుణమ యంగి యని పెనంగ నేల? ఇష్టవస్తువియోగమున ప్రత్యాశ కంఠముతో చెప్పినను చెప్పుకున్నను అడంగదు. వైకల్యము “ప్రత్యాశ సంఘతము లేదే” అనునట్టి కంఠరసము బొందినను, దానిచే వైకల్యతాట్యము తోచును గాని ప్రత్యాశలేమి వాస్తవముగా సిద్ధింపదు. పీనుంగును బ్రదుకునో అని “దింపును కళ్ళముల” నాసవహింతురుగదా.

“ఆదిత్యోఽయం స్థితో మూఢాః, స్నేహం కురుతసామృతం,
బహువిఘ్నో ముహూర్తోఽయం, జీవే దపి కదాచన;
అముం కనకవర్ణాభం బాల మప్రాప్తయావనం
గృధ్రీవాక్యా త్కథం మూఢా, స్త్ర్యజభ్య మవిశజ్జితాః?

Our very hopes belied our fears,
Our fears our hopes belied;
We thought her dying when she slept,
And sleeping when she died ”

“జీవే దపి కదాచన” “Sleeping when she died.” ఇట్టిది అనురాగ భూమియందు సహజాతసిద్ధము ప్రత్యాశ. మఱి ఉత్తరచరితమున నీత వివాహితమౌత్రీయే “కృష్ణాద్భి

రంగలతీకా నియతం విలుస్తా” ఇత్యాది రామునియేడుపు తెఱంగే కాని ఎఱుక తెఱంగు గాదు. మఱి తాపసవత్సరాజమునను స్వప్నవాసవదత్తమునను వాసవదత్త కాలి పోయిన దని ప్రవాదము విశ్వసనీయులవలననే తాజునకు అందును. ఇంక నటు ప్రత్యాశ యెట్లు? కరుణ విప్రలంభమును ఎట్లు? ప్రత్యాశ కలదనియు కరుణవిప్ర లంభము యనియు శ్రీమల్లోచనకారుల యుపన్యాసము. — ఇదే కనుఁడు. —

“తాపసవత్సరాజే హి. — వాసవదత్తావిషయో జీవితసర్వస్వాభిమానాత్కా పేమబద్ధః తద్విభావాద్యాచిత్యాత్ కరుణ విప్రలంభాదిభూమికాం గృహ్లా సమ స్తేతివృత్తవ్యాపీ. రాజ్యప్రత్యాఘివృత్త్యా హి సచివసీతి మహిమోపసతయా తదజ్ఞ భూత ప్రద్యావతీ లాభానుగతయా అనుప్రాణ్యమానరూపా పరమా మభిలషణీ యతమతాం ప్రాప్తా వాసవదత్తాధిగతి రేవ తత్ర ఫలం. నిర్వహణేహి ప్రాప్తా దేవీ భూతధాత్రీ చ భూయః ఇత్యేవం దేవీలాభప్రాధాన్యం నిర్వాహితమ్. ఇయతి చ ఇతివృత్తవైచిత్ర్యే చిత్రే భిత్తిస్థానీయో వాసవదత్తా పేమబద్ధః ప్రథమ మ త్పా రంభాత్ ప్రభృతి పద్మావతీ వివాహశ్చేతి తస్యైవ వ్యాపారాత్ తేన స ఏవ వాస వదత్తావిషయః పేమబద్ధః కథావశా దాశ్చర్యమానవిచ్ఛేదేపి ప్రబద్ధసహితః. తథాహి, ప్రథమే తావదజ్ఞే స్ఫుటం స ఏవోపనిబద్ధః..... ద్వితీయేపి... .. స ఏవ విచ్ఛిన్నవిచ్ఛిన్నో ప్యనుసంహితః. తృతీయేపిచతుర్థేపి... .. పంచమేపి సమాగమ ప్రత్యాశయా కరుణే నివృత్తే విప్రలంభేఙ్గు రితే....., షష్ఠేపి త్వత్సంప్రాప్తి విలోభితేన మనసా ప్రాణ మయా ధారితా.” ఇత్యాదినా.

మఱియు. —

“తాపసవత్సరాజేపి యోగస్తరాయణాది నీతిమార్గాకర్ణన సంస్కృతమతీ నాం వాసవదత్తామరణబుద్ధే రేవాభావాత్ కరుణస్య నామాపి నన్యా దిత్వల మవాన్తరేణ బహునా.”

అట్లే హేమచంద్రుఁడు కావ్యానుశాసనమున లోచన వాక్యములనే తనవిగా కైకొని “అత ఏవ తాపసవత్సరాజే ధారాప్రాప్తకరుణరసః సర్వాల్ప ద్వితీయోఽజ్ఞః కవినా నిబద్ధః..... పంచమే సమాగమ ప్రత్యాశయా విప్రలం భేఙ్గురితే..... ఇత్యాదినా చ వాసవదత్తావిషయో జీవిత సర్వస్వాభిమానా త్కా పేమబద్ధః తత్ప్ర విభావాచిత్యాత్ కరుణవిప్రలంభాది భూమికాం గృహ్లా

విచ్చిన్నవిచ్చిన్నో సమస్తేతివృత్తవ్యాపితయా దర్శితః. రాజ్యప్రత్యాపత్త్యాహి సచివ
సీతి మహిమోపసతయా తదజ్ఞభూత పద్మావతీలాభానుగత యానుప్ర్యామాన
రూపా వాసవదత్తాధిగతి రేవ తత్ర ఫలమ్. నిర్వహణేహి.....‘ప్రాప్తా దేవీతి
దేవీలాభప్రాధాన్యం నిర్వాహితమ్.”

ఉత్తరరామచరితమున నీడనిరతి కలదనియు, ప్రత్యాశయుం గలదనియు శాస్త్రుల
వారు దానిపీఠికలో నిరూపించినారు.

“మృతేతి ప్రేత్య సంగస్తుం యయా మే మరణం మతమ్

నై వావస్తీ మయా లభా కథ మత్రైవ జన్మని”

“ప్రీతే తోయవృత్తికరఘనే జహ్నుకన్యా సరయోః

దేహన్యాసా దమరగణనాలేఖ్య మాసాద్య సద్యః

పూర్వాకారాధికచతురయా సంగతః కాస్త యాసౌ

లీలాగారే వ్యవమత పున ర్నన్త నాభ్యన్తరేషు”

“అనుమరణప్రస్థితయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతమే

వైధవ్యమణ్డనం కులవధ్వాః శోభనకం జాతమ్.”

అని యవాస్తవముగాను వాస్తవముగాను మృతినొందియు ప్రత్యాశ మృగ్యమయ్యు
నాయకులు మరల కలసికొనుటను కరుణవిప్రలంభానంతర సంభోగముగా గ్రహిం
చినారు అభియుక్తులు భోజదేవాదులు. మఱి యియుత్తరచరితమున వివాసమాత్ర
మున సీత రామునిచేతికి దొరకియు కంటికి దొరకని సంవిధానమున ప్రత్యాశ సిద్ధమే
గదా, వెదుకనేల? మఱి “స్వయం కృత్వా త్యాగం విలపనవినోదో వ్యసులభః”
అనునట్టి [కరుణతర-నిష్ఠురతర? కరుణతరమే] సంవిధాన మున్నందున రామునకు
సీతను మరలకలసికొను నాస యుండునా అని యడుగుదురా? ఆసడలని ప్రేమబం
ధమున అదేల యుండదు? ‘లోకో న మృవ్యతీతి’ అని గదా ‘నూతనరాజు,
రాముడు రాజధర్మముం బురస్కరించుకొని సీతం దఱిమినాడు. కనుక లోకము
మర్రింబుటయే వ్యవధానము కలసికొనుటకు. రాముడు గదా, వసిష్ఠార్కుంధతులచే
నవేక్షితుడుగదా, పృథ్వీభాగీరథులును అత్తయు అవ్వయునై తలపై మోచు మాట
లవాడు గదా, ఋశ్యశృంగునికి మఱది గదా, లోపాముద్రయాశీస్సు పొందిన
వాడు గదా, మఱి లోకమర్షణము—మర్షణముం గూడ— ఎట్లెట్లు ఘటిల్లరాదు!

“ ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః

య తోషకరణీభావ మాయా త్యేవంవిధో జనః” అని కదా.

ఉత్తరచరితమున కరుణ విప్రలంభమయని భోజదేవుడు శృంగార ప్రకాశి కలో కరుణ విప్రలంభ ప్రస్తావములలో దానినుండి పెక్కు ఉదాహరణములు గ్రహించినాడు. ఇవిగో ఇప్పటికి ప్రకటితములైన మూడుప్రకాశములలో దొర కినవి.— శృంగారప్రకాశిక సర్వముం బ్రకాశితమగునేని ఇకను ఎన్ని దొరకునో.

౧. ప్రవాసానస్తరాత్ కరుణానస్తరో రాగవర్ధనః.— స యథా.—

‘ ఆలిమ్మ స్నహృతమయై రివ.....’

౨. కరుణే [విప్రలంభ] వినంవాదనం విరుద్ధం యథా,—

‘ దళతి హృదయం గాఢోద్వేగాత్.’

౩. తజ్జైవ [కరుణవిప్రలంభే] కాలయాపనం వ్యావిధ్యం యథా.—

‘ దేవ్యా శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః.

౪. తజ్జైవ [కరుణ విప్రలంభే] ప్రత్యాదానం ప్రతిషేధ్యం యథా.—

‘ అ ధేదం రక్షోభిః కనక.....’

౫. యదా తు కరోతే రభూతప్రాదుర్భావ నాద్యర్థవాచినః కరుణ ఇతి యావం తదా స్త్రీపుంసవిషయ ఆయోజితకామసూత్రః పునః సమాగమఫలోఽనురాగ ఏవ కరుణశబ్దేన ఉచ్యతే. తద్యథా.—ఋభూతిరేకా దభూతా న్యురోతి ప్రాదుర్భావయతీతి కరుణః.— యథా—

‘ మాత ర్మాతర్దళతి హృదయం.....’

౬. కరో త్యభ్యుచ్చయతి బహిరస్తశ్చవ్యాప్నోతి వినోభోత్పత్త్యా స్త్రీపుంసయో రన్యతర స్యాయం హృదయ మితి కరుణః. యథా ‘విలులిత మతిపూరై రాబ్బప్ప మానన్దశోక...’

౭. సోఽయం [కరుణః] విప్రలంభాదిషు ఉపసర్జనీకృత ప్రత్యయార్థః పృథ్వీర్థోపవర్జితః. అ ధోపసర్జనీకృతప్రకృత్యర్థః పృథ్వీర్థో వర్జితః. తత్ర భావః కర్మ..... హేతుకరా..... హేతుకరా యథా.—

“చిరాద్వేగారమ్భి వికృత ఇవ తీవ్రో వివరసః.....”

౮. అధికరణం యథా.—

“యస్యాం తే దినసా స్తవ్యాసహ తథా సీతాః పునః
స్వే గృహే.”

౯. అథ పృత్యయోత్పత్తి కాలాః. కే పున స్తే? భూతో భవిష్యత్
వర్తమానోఽవ్యక్త ఇతి.....

తేషు లుజాదివాచ్యో భూతో యథా.—

‘ఏత త్పున ర్వన మహాో కథ మద్య నృప్తు.....’

౧౦. భూతానద్యతనో యథా....

‘కరకమల వితీరై రమ్బునీవారశఘ్నేః.....’

౧౧. లజాదివాచ్యో భూతానన్నో భూతసామీప్యోయథా.—

‘వినా సీతాదేవ్యా కిమివహి న దుఃఖం రఘుపతేః...’

భవభూతి స్వప్నవాసవదత్త తాపసవత్సరాజములచే పృతిబుద్ధుడై, కరుణ విప్రలంభమునకై ఉవ్వీభులూరి, వానిని మించగోరి, యకాగంధరాయణాది కల్పిత దాహప్రవాదప్రభవమగు నాయుదయనుని కరుణకథకన్నను ధర్మమునకు కట్టువడి, ప్రజానురంజనకై సీతను కఠోరగర్భచు, నమ్మకమున తనయురమునందే నిదురగూరి యున్న పేయసిని, తననమ్మిన పవిత్రచరిత్రను, నిష్పానకు నిష్పా, తీర్థమునకు తీర్థము అయినదానిని అడవులకు తఱిమి, ఏడువనేని మొగములేని యూక పుటంపు దుఃఖపుటమునం గుమిలిన రామునికథచు, కుందమూలము దట్లట్లు ఉన్నదానిని అందుకొని అట్లు సవరించి “అహో. సంవిధానకము”అని తానే ఆత్మలో అలరినాడు.

రసములలో అధరోత్తరములు కలవు. అందు శృంగారము సుకుమారతమము; కనునీయతం బట్టి ప్రధానభూతము, సకలజనమనోభిరామమును. అట్లే ఈయా లోకలోచనోద్ధారములం గనుడు.—

“విశేషతస్తు శృంగారే, సుకుమారతరో హ్యసా.”

ఆలోక

‘సర్వేభ్యోఽపి రసేభ్యః సౌకుమార్యాతియయోగిని కవిరవధానవాక్ ప్రయత్నవాక్ భవేత్. తత్రహి ప్రమాద్యత స్తస్య సహృదయమధ్యే క్షిప్రమేవ అవజ్ఞానవిషయతా భవతి. శృంగారరసో హి సాసారిణాం నియమేన అనుభవవిషయ

యత్వాత్ సర్వరసేభ్యః కమనీయతయా ప్రిధానభూతః.' ఆలోక.

... ..కించ, శృంగారస్య సకలజనమనోభిరామత్వాత్ ఆలోక.

రసములలో శృంగారమును; శృంగారమున విప్రలంభమును, విప్రలంభమున ఆకరుణా త్మకమును—అని యుత్తరోత్తరప్రకర్ష సంప్రదాయమువలననే కాక కవిసహృదయా భ్యుపగతిచేతను సిద్ధము. అట్లే స్వప్నమున చిరమైనను కాముడు ప్రసన్నుడ కాని వృతుడు గాడు.

“చిరప్రసన్న కామో మే వీణయా ప్రితిబోధితః.” కుందమాలలో కుందమాలయే ప్రత్యాశకును పునః సమాగమమునకును ప్రథమ సంపాదక సామగ్రి. ఇట్టి దెల్ల ఉత్తరచరితమున మూర్ఛిత రామప్రత్యుజ్జీవన సీతాకరస్పర్శ ప్రభృతికి దిక్ప్రదర్శకము.

మఱియు వినాశమరణములవలని నిరవధినైరాశ్యప్రభవముక్తకంఠ దుఃఖము మునకన్నను ప్రత్యాశ దాగుడుమూతలామ నీ సావధి గ్రస్తముక్తకంఠ దుఃఖ సుభగ సుకుమార తము. ఆ గ్లవిమన్యకరసికుండగు హట్టను భట్టని యీనూక్తులను అరయదగును.

Pathos in the truest sense is very much more often felt than adequately expressed. The attempt to express it too often defeats itself The death of little Nell, and of Paul Dombey, favourites as they are with the world at large, have in them just the air of vigilant scrutiny of the associations which rend the heart most, that, to my mind at least, robs them of what I mean by Pathos in its truest sense,— that artless cry of the dumb yet not despairing heart which words so seldom render articulate and so often utterly disguise..... I do not mean, of course, that the cry of a dumb heart which is absolutely despairing can never be adequately given without something to attenuate the misery of the cry; but only that when the passion is not thus attenuated it rises above the level of what we call 'pathos', and reaches that of tragedy. In all cases of true pathos, though trouble pervades the scene, it does not overwhelm; it is held in check by subduing feelings of a more grateful and hopeful description, which soften the pain and make the heart tremble with some undertone of unexpected sweetness, even in the very keenest vibration of its grief. Indeed so true is this, that I believe some of the most pathetic passages in our literature are those in which the subdued thankfulness or hope predominates over the pain instead of the pain over the hope.....

.....
 In all cases of the higher pathos there must be something that battles against the pain, as well as some higher cry of the pain in the heart. Without the former, the latter would be a situation, not of Pathos, but of despair. Wherever there is true Pathos there is the surging of a buoyant wave in the heart breaking the force of the wave which overwhelms it with dejection and not unfrequently even prevailing over it.....

ఉత్తరచరితమున కరుణాంగితకైన యీపెనఁగులాట హాణసంసర్గమువలన అలవడిన ట్రాజెడీ పక్షపాతమువలనం గలిగినది కాబోలు! లక్ష్యకారులలో సాహిత్యము పృథ్వితులం దొడంగియు లక్షణకారులలో అనిష్టాటులు పృథ్వితులం దొడంగియు, పేక్షియరను పెదబత్తుడుంబనివడ, నేటివఱకుం గల కవిసహృదయ సువర్ణకారులు కూర్చిన ట్రాజెడీమాలకు హాణసరస్వతి మెడలో రాజిల్లుదానికి బాష్టిపృథ్వితి నేటిలాక్షణికులు తుడిచితుడిచి సానతీర్చి తీర్చి మెఱుంగు ఎక్కించి ఆధునికులను పల్లోభితురేని వీరును కొత్తగా ట్రాజెడీలను అట్లట్లు రచింతురు గాక. వేఱుసంప్రదాయమునకుం జెందినవైన యాప్రాచీనోత్తర చరితాదులయందు హిందూచిత్రసంస్కారమునకు దూరమైన ట్రాజెడీభావమును వెదకుట సమంజసము గాదు. మఱియు ఒకెల్లోహెల్లెటుమాక్సేతుసీజరు మొదలగువానియందు, ట్రాజెడీలయందే వీరరసముగాక కరుణరసము అంగియని నిశ్చయింపను రాదు. మాలతీ శాకుంతల నాగానంద మృచ్ఛకట్యాదులయందు కట్టకడపటమాత్రమే అటు మంగళము వంకకుం బారలినకథను ఇట్లు అమంగళమువంకకుం బారలించియున్న అపి మంచి ట్రాజెడీలే అయ్యెడివి. మఱి పొరలింపమికి కారణము ఏతద్రసవత్తాతిశయమందలి సంప్రదాయాగతాభినివేశమే కాక, హిందువులయాస్తికత తెఱుగు, చిత్రవృత్తితీటు, నమ్మకముల విధము, ఆచారములభంగి ఇట్టివెల్ల కారణము. ధర్మమునకు జయము, సుఖమయపరిణతి, ఆభ్యుదయము చెప్పవలయుననియు, అధర్మమునకు అపజయము దుఃఖమయపరిణతి, పతనము, భంగపాటును కూర్పవలయుననియు, ధర్మానుష్ఠానమున జయప్రత్యాశ ఎన్నటికిని అడఁపఁగూడదనియు ఆచార్యమహత్తరులయాశయము కాబోలును. గొప్పవాఁడును అలంతిపొరచే క్లేశమును దుఃఖమును నాశమును పొందుట లోకమున కలిగియున్నను, లోకస్వభావమునకు అది నిదర్శనమైనను, దాని యాట “లోకచరితమును అద్గములో చూపుట” యైనను, అందును ఉపదేశమున్నను, నాటకమువలని పరమాగ్లోపదేశమునకు త్రిభుకారియగు దానిని గ్రహింపక సం

ప్రదాయరక్షకులు శాంతికారియగు తద్విపరీతమును, అధికారి సత్ఫలముంబొందుటను, గ్రహించినారు. అట్లుండ పునఃసంయోజనము చెప్పియేయున్న యుత్తరచరితమున కేవలకరుణమును తరువాత సంభోగమును కలిపినా రనుట అననుహపములను అదుకు వెట్టుటయగును. కాఁగా శ్రీశాస్త్రులవారు సంప్రదాయరక్షకముగా 'ఏక ఏవ' కారికకు సహృదయులను విమార్గములకుంబొరలసినీ తెనుంగును, "శృంగారమే గాని..." అని కూర్చినారు. చూపకములలో కరుణాగియైనది అప్రసిద్ధము నామ మాత్రశేషము 'అంక' మనునది కలదు. మఱి నాటకమున ప్రసిద్ధమున, అన్యరసప్రధానముగా ప్రసిద్ధమున, ఏడుపును అన్నిటికిం బెద్దచేయ నాసఁగొననేల? ఇంతయు ప్రసక్తాను ప్రసక్తానుసరణము.

ఇట్లుగాక, తెలుంగులకై సొంతముగా అలంకారశాస్త్రము వ్రాసియుండఁ గూడదా, దర్పణమునకు అద్ద మేల, అని యడుగఁదగును. ఆంధ్రులు చరిత్రకారులనుతమున ద్రావిడులే యయినను ఆర్యులే యయినను ఉభయసంకర సౌజాతులయినను, ఆంధ్రమున దేశ్యమునకన్న తద్భవమును, దానికన్నను తత్సమమును మొగుకొనియున్నది. దానికి 'తత్' (సంస్కృత) సంబంధము ఇంచుకయు మాననలవిపడునదికాదు. మానం గోరికయు పొడమదు. అట్లే ఆంధ్రవాఙ్మయమునను 'తద'నుకరణము 'తను' షజీవనము సర్వథా 'తత్' రవశతయు కలిగియున్నది. శ్రుతిస్మృతులు దేశభాషలం దర్జిమాచేయఁబడునేని మఱియొలఁగి, మైలపడునన్న భయము (ఆంధ్ర)విజ్ఞానేశ్వరీయుము ఉండుఁగాక) ఆంధ్రులకు లేదా? ఆశ్రుతిస్మృతులును తమవే యొక్క ఆంధ్రులపూజం బొందుటలేదా? సకలశాస్త్రములను సంస్కృతముననున్న వానినే ఆంధ్రులు ప్రమాణీకరించుకొనుట లేదా? ఆంధ్రుల చాణోపనయన వివాహాదులకుం బ్రక్రియ ఆపస్తంబబోధాయనాదుల సూత్రములవలనం గాదా? వాల్మీకి వ్యాసకాళిదాసులకును నన్నయ తిక్కన పెద్దనలకును ఆంధ్రుల చిత్తమున "తను" "పెను" భేదము గలదా? ఇప్పటికే ఆంధ్రముననున్న నరసభూపాలీయచూడామణులు గీర్వాణాలంకారికులను ప్రతిపదమునను అనుకరించినవే గదా? సర్వథా ఆంధ్రులకు పెక్కువేలతరములుగా గైర్వాణులయెడ స్వపరభేదము మాసి 'అందఱము ఒక్కరమే,' 'వారు మనవారే' అను అభేదము వాసనగా ఆత్మలనే పట్టుకొనలేదా? గీర్వాణి సర్వథా మాయమ్మయే అని 'పెనుగవలసియుండ, (ఆస్తికి, వచ్చినదానికిని రానున్నదానికిని, ఎవఁడు పెడమొగమిడును?—) సాహితీపాలమును భరతానందమమ్మటవిశ్వనాథపండితరామాయణం దున్నిదున్ని,

ఎరువు పెట్టిపెట్టి, పెనుబంటం బండించెయ్యండగా, అది యొకను అనువాదముగా నైనను ఆంధ్రులసమగ్రానుభవమునకు రాకయుండగా, పూర్వోక్తములైన ఏతద్దర్పణగుణములచే ప్రేరితులై శాస్త్రులవారు దీనిని ఆంధ్రులయాస్థితే తెనుగుసేసి ఆంధ్రులయనుభవమునకుం దెచ్చుట మిక్కిలి సదృశమైశ విషయము. ఏలొక తొంటి తెలుగు మహత్తరులు ధ్వనిప్రకాశ దర్పణాదులం దెలిగింపరైరి! శ్రీశాస్త్రుల వారన్ననో దీని నాంధ్రుల గొప్పయక్కఱనే తీర్చినారు.

మఱి “అనువాదముగదా, దీని ముద్రణమున పుటలో పైన తెనుగును క్రింద మూలమునుంగా ఒత్తింపవలసినది ” అని కొందఱు. మఱియుం గొందఱు “ఇందలి లక్ష్యోదాహరణములను మాని వానికి సరిగా తెనుగు వాఙ్మయమునుండి తివిచి కూర్పవలసినది ” అని. ఇంకను ఇతరులు, ‘వానిని మానక, నీనిని గూర్చి ఉపబృహింపవలసినది’ అని. మఱి యీమార్గముల నేదియు శాస్త్రుల సమ్మతిం బడయలేదు. క్రిందుమీదుగా ముద్రించుటచే అంగాంగి వివేకము చెదరి అంగి తెనుగు తాను అంగమును, అంగము సంస్కృతము తాను అంగియు నై ఆయాంధ్ర శిశువును ఇంకను ఊర్జితపడవలసినదానిని ఈ దై విబిసివి అణచి వైచుననియు; లక్ష్యోదాహరణమునకును గీర్వాణమున భరతభామహులందొడంగి ఎంతయో సంప్రదాయ ముండగా, ఆచార్యమహత్తరులు అలంతియలంతిగా తొడంగి అధికాధికముగా పెంచి యుండగా, ఉదాహరణము ఏరికొనను సాహితీతోట విశాలమై, నానాజాతికృతులు అనంతముగాఁ గలిగియుండగా, తిక్కనపెద్దనలు త్ర్యక్షగురుప్రతిములు అయినను వాల్మీకి కాళిదాసులంబట్టి తుద్రులే కాఁగా, ఉదాహృతి నిశితనిశితముగా సూటిగా ఉండవలసియుండగా, తటాలునం దొరకుట దుర్లభముకాఁగా, ప్రతాపరుద్రీయ మార్గమున కల్పింపఁగూడదా యన్న ఆకల్పన ప్రతాపరుద్రీయముపాటియే యై భవి సప్రకాశదర్పణములవంటిది కాకపోవఁగా, మఱి అట్లుగాకుండ సంస్కృతమున దర్పణమునకు ఎంత యధికారమో అంత ఆంధ్రమునను దర్పణమునకు సంచాదిత మగునుగాక అనియు; ఆయుపబృంహణమున అమ్మాయికి నంజే కాని తేజు చేకూర దనియు; ఉద్భృతలక్ష్యశ్లోకములకు అనువాదమును పద్యములు కాఁగూడదాయనిన ఆప్రయత్నము అన్యకవివాక్కును అన్యమార్గమునం గూర్పవలయుటచే అతిశ్లేషావ హమును కత్తిమీడి సామును అగుటచేతను, ‘చెప్పితయ్య హెచ్చు చీకేనాకంఠ, విడిచితయ్య చీమమెద్రుకంఠ’ అను నిందను, సాహితీ శాస్త్రమున విశేషముగా అస

హృదయమునదానిని ఓర్వ నేవలయుటచేతను, ఓర్చినను ప్రకృతమున ప్రయోజనాతి శయము అంతగా లేకపోవుటచేతను, ప్రయోజనహీనమగు నారంభమేలయనియు; ఈ నానాచాపలమును శాస్త్రులవారు తలఁగి తమయాంధ్రమూలమును మాత్రము ప్రకటింపం దలంపుఁగొనిరి. ఇట్లు 'ఆలోకమునకు' 'లోచనము' బాలె దర్పణము నకు వివరణము వ్రాయుటకుం గాక ఇది తెలుఁగుసాహితీకి అద్దము కూర్చుటకు, అదే దర్పణమునకు అనువాదము వ్రాయుటకు, ఉపకృమమగుటచే ఈ యాంధ్ర మూలమున విశ్వనాథునివాక్కును జవదాటని తేటతెనుంగు మాత్రము సంపాదిత మైనది. అంతట అముద్రితమై మూలఁబడిన దీనిని ఇప్పుడు శాస్త్రులవారే ముద్రించు కొనియున్న 'ఆంధ్రదర్పణప్రకాశమును' సంకలనము ఈపుటలక్రిందం గాని, గ్రంథాంతమునంగాని కూర్చియుందురో ఊహింపఁ దరముగాదు.

సాహిత్యదర్పణమున దశమపరిచ్ఛేదము అర్థాలంకారముం జెప్పినది, కడు దీర్ఘము. అయినను దానిని తాము అధ్యీకరింపమని శాస్త్రులవారు చెప్పిరి. ఏలన, కువలయానందసహితమయిన చంద్రాలోకమునకు అర్థాలంకార విషయమున— జయ దేవుఁడు చంద్రములో, ఆదర్శమున దండ్రివోలె, కవితయందును అనన్యదృశుఁడని శాస్త్రులవారు— సాటివచ్చునది మఱియొండు లేదు. దానిని ఉపజీవించి ఆంధ్రవృత్తితోఁ గూడ దానిమార్గముననే అంశముచేత లక్షణమును అంశముచేత లక్ష్యమునుం జెప్పు చిన్నిపద్యములతో, ధారణకు మిక్కిలియు సులువగునట్లు, అలంకారసారసంగ్రహ మను వేతాకకృతిని తాము పూర్వమే రచించియున్నందున. మఱియు గుణదోషముల సంఖ్యను, "అది యిందు అంతర్భూతము, అదియు, అదియు," అని తగ్గించుట ఎట్లు పూర్వపూర్వానుశాసనములకన్న ఉత్తరోత్తరములయందు గుణమో, అట్లే అర్థాలంకారములను ఏనిటిని పదియు, పదింటిని ఏబదియు, ఏబదింటిని నూఱునుంగా నూత్ము నూత్ముతర నూత్ముతమముగా విభేదించి సంఖ్యం బెంచుట గుణము. దర్పణమున అవి జెబ్బిదియుం గతిపయములే. మఱి చంద్రాలోకమున నూఱు,

“ఇథం శతమలజ్జాకా లక్షణైర్వా నిదర్శితాః

స్యాచా మాధునికానాం చ మతా న్యాలోచ్య సర్వతః”

అని. అయినను ఆనిశ్చయముచు తరువాత మార్పుకొని గ్రంథపూర్తికై దానిని సంకలనము తెనిగించిరి.

సాహిత్యదర్పణమును పేరునకుం గత మేమగును? అందులేని—కావ్యాదర్శ

ము కావ్యదర్పణము; క్యావాలోకము కావ్యప్రకాశము.— ఇవి కలవు. తత్కౌ-
 వగాహియే సాహిత్యదర్పణము. ఆదర్శదర్పణములు ఆలోకప్రకాశములు సమముల
 గులేని కావ్యసాహిత్యములును అగునా? కావ్యము కవికర్మ యగుచు. మఱి ఏటిది ఈ
 సాహిత్యము? దానికి దర్పణమేమి? సాహిత్యమునకు యోగముచే మేళన మని
 యర్థము. “కలసినతనము.” మీమాంసాది శాస్త్రములయందు ఎట్టిమేళనము—కలసిన
 తనము— సాహిత్యమగుననగా, “పరస్పర సాపేక్షాణాం తుల్యరూపాణాం యుగప
 దేకక్రియాస్వంత్యం సాహిత్యం”— ఒండొంటి నపేక్షించునవియు, అనగా ఒకదా
 నింబట్టి ఒకటిగా నుండునవియు, ఒక్కతెరింగువయు ఒక్కమ్మడి ఒక్కటేపనియం
 దు అన్వయముంబొందుట సాహిత్యము. శబ్దమును అర్థమును మనుష్యకృత కావ్య
 ములయందు అట్టిమేళనముం బొందునవగుటచేత, అనగా శబ్దార్థములకు కావ్యమం
 దు ‘సాహిత్యము’ కలిగియుండుటచేత గౌణమర్యాదగా కావ్యమునకును, దానికి
 మిక్కిలి సంబంధించినదానికిని గూడ ‘సాహిత్య’ మను వ్యవహారము యాభివేక్షింపబడి.
 కాదా “సహితా వేవ సాహిత్య” మ్మని స్వార్థముననే ప్రత్యయయోగముంబొంది
 ధర్మివాచకము నై యుండఁబోలును. అట్లే విశ్వనాథకవిరాజు “సాహిత్యార్థవ కర్ణ
 ధారుడు.” బిష్ణుణకవి “సాహిత్యసాధోనిధిమథనోత్థమగు కర్ణామృతమును రక్షింపు
 డోయి” అని కవీంద్రులను హెచ్చరించెను. సాహిత్యమీమాంసా సాహిత్యరత్నాకర
 సాహిత్యదర్పణాది గ్రంథములయం దభిహితాంశము లెల్ల ఈనామములయందలి
 శొలియవయవమగు ‘సాహిత్య’శబ్దము కావ్యప్రపంచమంతటని సమాహరించునని
 జ్ఞాపకము సేయుచున్నవి. మఱియు,

“పదవాక్యప్రమాణేషు తదేత త్ప్రతిబింబితమ్

యో యోజయతి సాహిత్యే తస్య వాణీ వాసీజతి.”

“వ్యాకరణ మీమాంసాతర్కసాహిత్యాత్మకేషు చతుర్షు శాస్త్రైషు.....

అనిఅభిధావృత్తిమాన్యక.

“వచ్చుమీ సాహిత్యవిద్యేతి యాయావరీయా. సా హి చతస్పదా మ
 పి విద్యానాం నివ్యస్తః” అని కావ్యమీమాంస.

సాహిత్యము ఎల్లశాస్త్రములయు సారము, శాస్త్రవిశేషమును విద్యావిశే
 షమును. అతియకాక,—

“వృష్ట్యా తాం మదనాభి రామశృవతిః పుత్రీం పవిత్రస్వరాం

సంగీతామృతనిధేః సుధాకరకలాం సాహిత్యహీనాం తదా
 కావ్యాలంకృతి నాటకాదినిపుణా కార్యమయేతి ధృవం
 నిశ్చి త్యాశు పరం ప్రధానసచివం పప్రిచ్చ కార్యక్రమం.
 యామినీపూర్ణతిలకా సంగీతనిపుణా కృతా
 సాహిత్యవిద్యా త్వభవస్యా యువత్యా ప్రాథమీ తయా.
 నానాలంకారశాస్త్రే నవరసభరితే భావసంరమ్భయుక్తే
 కావ్యే నానార్థశాస్త్రే సుజనబహుమతే నాటకే చ ప్రశస్తే
 స్వచ్ఛే ఛన్దోబిపూరే బహుసుఖవిషయే కామదే కామశాస్త్రే
 ప్రాధానీత్ బిల్లుణా ద పృథికమతియుతా రాజపుత్రీ పవిత్రా”

సాహిత్యహీనను అమృతనిధి కావ్యాలంకృతి నాటకాది నిపుణా జేయవలయునను
 టచేతను, సాహిత్యము నేర్పవలసినదానికి అలంకారశాస్త్ర, కా, వ్యార్థశాస్త్ర,
 నాటక, ఛన్దః, కామశాస్త్రములు నేర్పననుటచేతను సాహిత్యము కావ్యము కాక
 కావ్యమందు ‘ఊటదిగునట్టియు’ ‘ప్రతిబింబితమగునట్టియు’ సకలకావ్యకావ్యాను
 మంగిక జ్ఞానముగాను, మఱియు కావ్యభేదమగు నాటకముంగూర్చి భరతమహర్షి
 చెప్పినట్లుగా

“న త జ్ఞానం న త చ్ఛిల్పం న సా విద్యా న సా కలా
 న తత్కర్మ న వా యోగో నాటకే య న్నదృశ్యతే” అని

ఇంకను అన్ని దెసలం గబళింపను చేతులు చాచుకొనుచు పెంపొందుచున్నది. కావ్య
 సాహిత్యములకుం బర్యాయత్వమును అభియుక్తులు ఇట్లు ఊహింపఁజూతురు. తొలి
 యాలంకారికుఁడు భామహుఁడు “శబ్దార్థా సహితౌ కావ్యం” అని యుద్దేశించెను.
 అట్లే వక్రోక్తిజీవిత కారుఁడును

శబ్దార్థా సహితౌ వక్రకవివ్యాపారశాలిని
 బధ్ధే వ్యవస్థితౌ కావ్యం తద్విదాహ్లాదకారణే.
 వాచోఽర్థో వాచకః శబ్దః ప్రసిద్ధమితి యద్యపి
 తథాపి కావ్యమార్గేఽస్మిన్ పరమార్థోఽయ మేతయోః
 శబ్దో వివక్షితార్థైక వాచకోఽన్యేషు సత్త్వపి

అర్థః సహృదయాహ్లాదకారి స్వస్పృష్టసుప్తరః,

.....

శబ్దార్థా సహితా వేద ప్రతీతౌ స్ఫురతః సదా

సహితా వితి తా వేద కి మపూర్వం విధీయతే?

సాహిత్య మనయోః శోభాశాలితాంప్రతి కా ష్యసా

అన్యూనాతిరిక్తత్వమనోహరిణ్యవస్థితః.

సహితయో ర్భావః సాహిత్యమ్. అనయోః శబ్దార్థయో ర్భావ కా ష్యతానికి చేతన చమత్కారకారితాయాః కారణమ్ అవస్థితి ర్విచిత్రేణ విన్యాసభక్తి. కీదృశీ-అన్యూనాతిరిక్తత్వమనోహరిణీ, పరస్పరస్పృగ్ధిత్వరమణీయా. యస్యాం ద్వయో రేకతరస్యాపి న్యూనత్వం నికర్షో న విద్యతే, నా ష్యతిరిక్తత్వ ముత్కర్షో వాస్తీ త్యర్థః. నను చ తథావిధం సామ్యం ద్వయో రుపహతయో రపి సమ్భవతీ త్యాహ— శోభాశాలితాంప్రతి. శోభా సాస్తర్య ముచ్యతే. తయా శాలతే శ్లాఘతే యః స శోభాశాలీ, తస్య భావః శోభాశాలితా, తాంప్రతి సాస్తర్యశ్లాఘితాం ప్రతీ త్యర్థః. సైవ చ సహృదయాహ్లాదకారితా. తస్యాం స్ఫుర్ధితేనయా సా వస్థితిః పరస్పరసామ్యసుభగ మవస్థానం సా సాహిత్య ముచ్యతే.”

“ సా సాహిత్యమ్” అను నిగమః సుగమః. మఱియు—

“పరమార్థతః పున రుభయో రప్యేకతరస్య సాహిత్య విరహో ఒన్యతరస్యాపి పర్యవస్యతి. తథాచ— అర్థః సమర్థవాచకాసద్భావే స్వాత్మనా స్ఫురన్నపి మృత కల్ప ఏవావతిష్ఠతే. శబ్దోఽపి వాక్యోపయోగి వాచ్యాసమ్భవే వాచ్యాస్తరవాచకః సక వాక్యస్య వ్యాధిభూతః ప్రతీభాతి.” అని.

రాజశేఖరుఁడు కావ్యమిమామూసయందు సాహిత్యమునకు ఇట్లు నిర్వచనము జెప్పెను.— “శబ్దార్థయో ర్యథావత్సహభావే విద్యా సాహిత్యవిద్యా.” అని. వ్యక్తివివేకటికాకారుఁడు ఏమని వ్యాఖ్యానించినాడనఁగా— “నచ కావ్యే శాస్త్రాదివ దర్థ ప్రతీత్యర్థం శబ్దమాత్రం ప్రయుజ్యతే, సహితయోః శబ్దార్థయో ర్త్రప్రయోగాత్. సాహిత్యం తుల్యకక్షత్వేన అన్యూనాతిరిక్తత్వమ్.” అని. రుద్రీటుఁడు “నను శబ్దార్థా కావ్యమ్.” అనియు; “తత్ శబ్దార్థా” అని మమ్మటుఁడును; “శబ్దార్థా కావ్యం కావ్యవిదో విదుః” అని

విద్యానాథుడును, “శబ్దార్థా...కావ్యమ్” అని వాగ్భటుడును, “...శబ్దార్థా కావ్యమ్” అని హేమచంద్రుడును — “ఇహ విశిష్టా శబ్దార్థా కావ్యమ్” అని. యలంకారసర్వస్వటీకాకారుడు సముద్రబంధు పండితుడును — కావ్యమున శబ్దార్థములకు జోడువీడని “సాహిత్యమును” చెప్పినారు. భోజదేవుడు శృంగార ప్రకాశికలో —

“కావ్యం, తత్పునః శబ్దార్థయోః సాహిత్య మామనన్తి. తద్యథా— ‘శబ్దార్థా సహితౌ కావ్యం’ ఇతి. కః పునః శబ్దః? యే నోచ్చరితేన అర్థః ప్రతీయతే. స చ ద్వాదశధా.— ప్రకృతిః ప్రత్యయ...ఇత్యాది. కోఽర్థః? యః శబ్దేన ప్రత్యాయతే. స చ ద్వాదశధా.— క్రియా, కాలః...ఇత్యాది. కిం సాహిత్యమ్? యః శబ్దార్థయోః సమ్మిశ్రః. స చ ద్వాదశధా.— అభిధా, వివక్షా, తాత్పర్యం, ప్రవిభాగః, వ్యకేతా, సావర్థ్యం, అన్వయః, ఏకాగ్రీభావః, దోషహనం గుణోపాదానం, అలంకారయోగః, రసాఽయోగః— ఇతి.....” అని. అందే మఱియు నొండెడ.— “అభిధావివక్షాదిభి ర్నిరూపితే శబ్దార్థయోః సాహిత్యే వాక్యస్య ప్రయోగయోగ్యతా ప్రయోగాన్వితతా చ నిరూప్యతే.....” అని. ధ్వనిదర్పణ గంగాధరములందను ఈ ‘సాహిత్యము’ వీడిపోలేదు. రసవత్సలంకార లక్షణ ప్రతీయమానార్థమునకు—అదే ధ్వనికి, పరంపరగా శబ్దార్థములతోను, [అట్లే గదా, ‘య త్రాగ్ధ్రగ శబ్దో వా త మర్థ ముపసర్జనీకృత స్వాత్థా వ్యజ్జగః’ అనియు ‘వ్యజ్జగః’ అను ద్వివచనముచేత ఇందు శబ్దమునకు అర్థమును అర్థమునకు శబ్దమును సహకారులనియు; మఱియు నొండెడ ‘సహృదయానాం ...శబ్దార్థయోః సాహిత్యే నైవకావ్యత్వే’ అనియు ధ్వన్యాలోక తల్లోచనమలు.], రసవద్వాక్యం అని వాక్యముం జెప్పటచేత అందును అర్థమునకు శబ్దముతోను, రమణీయార్థప్రతిపాదకః శబ్దః కావ్యం అనుటచేత అర్థమునకు శబ్దముతోను, [అట్లే గదా— అవ్యవహితముగానే శబ్దార్థా.....అద్యం (కావ్యమ్) అనుట.] అట్లే మూటను అర్థముతో శబ్దమును, శబ్దముతో అర్థమును సాహిత్యముం బొందినది. రసప్రాణతయను నూతన లక్షణముం జెప్పటచేత ఈసాహిత్యమునెడ పరాకుంజెందుదురో అనియే విశ్వనాథుడు గ్రంథమునకు సాహిత్యదర్పణమని పేరులోనే ‘సాహిత్యము’ను నిలుపుట. అట్లే ‘శబ్దః’ కావ్యమ్ అనుటచేత రసమునెడం బరాకు చెందనీకుండ పేరిభట్టుకుమారుడు, రసగంగాధర మనుట. తనకు ప్రాణము అలంకారమైనను రస

మైనను రీతియైనను ధ్వనియైనను వక్రీకృతయైనను కావ్యము శబ్దార్థసాహిత్యము, శబ్దార్థముల యొండొంటి చక్కని పొందిక. అట్లే Theodore Watts అను పండితప్రకాండఁడు అతిప్రయత్నముతో కావ్యమునకు లక్షణములగు గూర్పుచు అది 'Mind', 'Language' అనువాని సాహిత్యమని సూచించినాఁడు.- "Absolute poetry is the concrete and artistic expression of the human mind in emotional and rhythmical language." అని. ఇకను Hudson అచార్యుఁడును బహులక్షణ పరామర్శ పూర్వముగా నిట్లు చెప్పినాఁడు.- "In its fullest and completest sense, poetry presupposes " the union of the two." అని. మఱియు,

వాగర్థావివ సంపృక్తై వాగర్థ ప్రతిపత్తయే

జగతః పితరౌ వన్తే పార్వతీపరమేశ్వరౌ

అనియు

త మర్థ మివ భారత్యా సుతయా యోక్తు మర్హసి

అశోచ్యా హి పితుః కన్యా సద్భర్తృప్రతిపాదితా. అనియు కాళి

[దాసుఁడును

నాలమ్బుతే దైష్టికతాం ననిషీదతి పౌరుషే

శబ్దార్థా సత్కవి రివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే. అని మాఘుఁడును

" పౌరుషాదృష్టయోః పరస్పర సాపేక్షత్వాత్" అని మల్లినాథుని సగర్వం కషయ సూచించుటయ కాక, దాని యుపనిషత్తును,

' శివా శబ్దమయీ ప్రోక్తా శమ్భు శబ్దమయః స్మృతః

అతః శబ్దార్థనిష్ప్రసిద్ధయే తౌ సతౌ మయా'

అనుమొదలగు పౌరాణిక వచనములును వాగీశతా మాధవతా అగ్రనారీశతలచే తేజరిల్లు మతమునుంగూడ బ్రతిష్ఠించినవి. (ఈశబ్దార్థసాహిత్యమునే సంగీతమున 'సరి గమాది' స్వరవిన్యాసగూఢశబ్ద 'ధవనుతా, నాహృదయమున రమింపు'గూఢాశ్ల సాహిత్యమందును అతిదేశించుకొందురు.) ఇట్లు "సాహిత్యము" "కావ్య"మంటి కావ్యా నుషక్తమగు ప్రపంచము నెల్ల తివించి ఆక్రమించినది. ప్రకృతమున కావ్యమే.

మఱి దర్పణ మేమి ? సాహిత్యదర్పణము సాహిత్యమునకు అద్దము కాబోలు

" సాహిత్యదర్పణ మముం సుధియౌ విలోక్య

సాహిత్యతత్త్వ మఖిలం సుఖ మేవ విత్త”

దీనిం జూచి(=ఓలోక్య) బుద్ధిమంతులు సాహిత్యతత్త్వము అంతయు సులువుగా ఎఱుంగఁదగునట! అద్వమునం గనంబడునది ప్రతిబింబము గదా. అట్లే ఈదర్పణమున సాహిత్య(కావ్య) ప్రతిబింబము, ప్రతిబింబములును, ఉదాహరణముచేతను, నిర్దేశము చేతను, చొచ్చి తమ ప్రకృతులు ఎదుట లేకున్నను తాము ప్రకాశించుచున్నవి. ఎట్లనఁగా దండ్యాచార్యుఁడు కావ్యముంగూర్చి చెప్పిన మర్యాదగా. అదియు.

“ఆదిరాజయశోబిమ్మ మాదర్శం పాఠ్య వాఙ్మయం
తేషా మసన్నిధానేఽపి న స్వయం పశ్య నశ్యతి.”

“తొంటిరాజుల యశః ప్రతికృతి వాఙ్మయమగు— కావ్యరూపమగు— నద్వముం బొంది, వారు ఎదుట లేకున్నను తాను మాయము గాక అగపడుచు (నేయు)న్నది, చూడు.” అని. ఇందు ఇంచుమించుగా ఎనుబది కావ్యములు పరా మృప్తములు. అట్లుగాదేని దర్పణమున జనులు తమ వేషవిలాసాదులం జూచుకొని దిద్దకొని తీర్చుకొనరు. అట్లే కావ్యశ్రీ కవుల చిత్తపుఁబాలవెల్లెనుండి మననాది మథనముచే పొడలెంచునట్టిది ఈదర్పణమునం దన్నుం జూచుకొని వంకలుతీర్చుకొని నవనవంపుఁ దన నవకమునకు సంతోషింపవచ్చును. కుడి యెడమయు, ఎడమ కుడి యునుం గా వివరీతజ్ఞానముం గూర్చునని లోకమున అద్వము ప్రయోజనముం గోలుపోదకదా. అట్లును సాహిత్యమునకు ఇది దర్పణ మగును. అట్లునుం గాదేని అభినవగుప్తుఁడు సాహితీకి నిజముగా (లోచనము) కన్నులు తెరిచినాడు. ఆకన్ను లతో ఈయద్వము చూచుకొని స్వయము ఉపకరించుకొనవచ్చును. కావుననే యీ “ధ్వనిప్రస్థానఁడమూచార్యుఁడు” ఈ ‘యద్వమును’ తయారు చేసియుండఁబోలును. ఒకవేళ ‘దర్పణము’ ప్రతికృతిం జూచుకొను నద్వము గాక, వట్టి యద్వము విశేష ముగా దృష్టిలోని దోషమును హరించుచు ఆలోకప్రకాశాదులను ఓర్చి చూచి యెఱుంగుటకు కంటికి సాయపడునదైన “సులోచనమును” అగునా? అట్లే గదా లోచనకారుఁడు తాను సులోచనకారుఁడును అగుట.—

“యత్కించి దప్యనురణం స్ఫుటయామి కావ్యా—
లోకం సులోచన నియోజనయా జనస్య.”

అని.

“లోచనాభ్యాం విహీనస్య దర్పణః కింకరిష్యతి?” ఇందలి ‘దర్పణము’ (ముక్కద్వము) కంటిజోడగుటయే సరసము. కావున దర్పణకారుఁడును దర్పణము

దొడగి జనులకు తొడిగి తొలుతనే కావ్య 'ప్రకాశము' యొక్క రంగును జూపి నాడు. ఆ "ప్రకాశమునకును" "దర్పణము" తమ్యారుచేసినాడు. అట్లునుం గాదేని దర్పణము 'ప్రకాశింపజేయునది,' ఆదర్శము 'అగపఱుచునది.' మఱి ఆదర్శము టీకార్థకమైనట్లు, లాక్షణికముగా దర్పణమును అట్లే టీకార్థకమై — అలంకారచంద్రికాలంకారదర్పణాలంకారసూర్యోదయాలంకారప్రకాశకావ్యప్రకాశకావ్యాలోకకావ్యకౌముదీకావ్యదర్పణకావ్యాదర్శకావ్యాలోకనాటకదర్పణనాటకప్రకాశకశృంగారప్రకాశకాది సాహచర్యముం బొందునా? అప్పుడు "సాహిత్యము"ను కావ్యమకాక, సకలకావ్యములను లోగొని కావ్యరసజ్ఞులనుపదేశించు కావ్యసంబాధిశాస్త్రమును అగును. కావుననే ముకుళపండితుడు సాహిత్యముచు ఒక శాస్త్రమని అనుట.

ఉపసంహరమున ఇది యొకజ్ఞాపిక. — రసవద్వాక్యాచార్యుడు గదా విశ్వనాథకవిరాజు. ఈతడ కాక రసమును నిర్వచింపంబూనిన తొంటియాచార్యు లెల్లరు దానిని బ్రహ్మానందసహోదర మనుచు —

3ర. సత్త్వోద్భేదకా దఖణ్య స్వప్రకా శానన్త చిస్త్వయః
వేద్యానైరస్పర్శశూన్యో బ్రహ్మస్వాదసహోదరః

.....

స్వాకారవ దభిన్నతే నాయ మాస్వాద్యతే రసః. '

అన్న మార్గముగా కేవలాద్వైతబ్రహ్మకల్పముం జేసినారు. కాబట్టి విశిష్టాద్వైతులకు విశిష్టలక్షణబ్రహ్మను ఉపాసించువారికి — మఱి రస మెక్కడిది! రసవద్వాక్యమెక్కడిది! కావ్య మెక్కడిది! — అని రసికులు చప్పటలు చాతురు కాబోలు. అయినను అవలంబము కలదులే. — వేంకటేశుని గంటయెత్తిన దివ్యావతారము విశిష్టాద్వైతుల జ్ఞానకల్పశాఖ వేదాంతదేశికులు జగద్గురువు వేంకటనాథాచార్యులు న్యాయసిద్ధాంతజనమున "బుద్ధిపరిచ్ఛేదమున ఆనతిచ్చినారు, — ఇట్లు. —

"ఏవం సౌశీల్యవాత్సల్య సౌహార్ద ప్రభృతయోఽపి బుద్ధివిశేషాః; భరతాది ఐతిహాశ్చ రత్యాదయః స్థాయిభావాః తత్పరిణామసూపాః; సర్వభూరిభావేషు చ నిర్వేదాదయః స్వావమాననాదిసూప బుద్ధివిశేషా ఏవ. గ్లాన్యాదయ స్తు శరీరాద్యవస్థా విశేషాః. స్వప్నశబ్దస్యాపి స్వప్నదర్శనాభిప్రాయత్వే బుద్ధివిశేష విషయత్వం వ్యక్తమ్ సుషుప్త్యభిప్రాయత్వేపి, అమూఢతస్య జీవతః సమస్తజ్ఞానప్రసర రహితావస్థా

విషయత్వం. ఏవం జాడ్యాది షష్ఠి చిత్వం. నిద్రా తద్వి కస్యావస్థా? చింతాలస్య
కశ్మలాదిభిః సంమిలితో మనసః జ్ఞానస్యైవ వా; సైవ సుషుప్త్యాది కారణమ్...
..." అని. ఈదిక్కున జ్ఞాతృజ్ఞానజ్ఞేయత్రయ విశిష్టతాంగీకారముచే జ్ఞానమునకు
ఆత్మధర్మత్వము ఘటించునుగదా. ఆవిశేషము మాత్రము మనస్సున నుంచుకొన్న
తక్కిన కావ్యమిహాంస విశిష్టావిశిష్టాద్వైతులకు ఉభయులకు ఉమ్మడిగాను అవి
కలముగాను సమానమే అగును.

నెల్లూరు.

జూన్ - 1985

}

ఆచార్య శ్రీపాద రేణువు,

నే. రామదాసు.

శ్రీ రస్తు.

కళాపరపూర్ణ

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారి చరిత్రము.

రచయిత: ధరణీకోట వేంకటసుబ్బయ్య, బి.ఏ., బి.ఇడి.

[ఉపాధ్యాయుడు, వేంకటగిరిరాజవిద్యాలయము, నెల్లూరు.]

శ్రీకమనీయ యశాచితివిశిష్టయు సద్భుతనవ్యకల్పనో
త్యేక యదార సర్వరసదీప్తిసముజ్జ్వల శబ్దశిల్పహే
వాక మనోహరార్థయును భారతి చేరిన బ్రహ్మకే సమో
వాక మొనర్తు వేదకులవర్ధన వేంకటరాయశాస్త్రీకే.

“దేశక్షేమమునకు భాషాక్షేమము పునాది.”

వేం. శాస్త్రీ.

“నేనుచు ఒక యర్థమున అంధమిధు మథనుడను.”

వేం. శాస్త్రీ.

పూర్వలకు పాఠ్యమాన గ్రంథకర్త చరిత్రము విషయమున జిజ్ఞాసు వోడముట సాజము. కావున తత్పరితోషాన్ని సాహిత్యదర్శనాంధీ కర్తృత్వము, విద్యదృష్టి పరితోషదాయకములును విద్యార్థిజన కల్పకములును అగు పెక్కు గ్రంథములు గచియించి అంధైర్వాణ వాణి నేనా పరతంత్రులుగ అంధులకుఁ జర పరిచితులు నైన కళాపరపూర్ణ, బి. శ్రీ. వేదము వేంకటరాయశాస్త్రీ మిశ్రుల చరిత్ర ఇందుక ఇది నిబంధింపబడుచున్నది.

శ్రీ వేంకటరాయశాస్త్రులవారు కాశిక సగోత్రులు, ఆపస్తంబనూతులు, యజుశ్శాఖాధ్యాయులు, అంధ్రదేశమున ధీమహిమోల్లసితమైన పురూరు ద్రావిడ బ్రాహ్మణ సంఘమునకు అలంకార భూతులు, వేదాన్వయ పరిభాషకులు. ఈమటుంబమువారు తొలుత తిరుపతి వాస్తవ్యులై కాలక్రమమున ఉత్తరముగా నెల్లూరుజిల్లా అల్లూరు చేరి అందు కొంతకాలము తిరుపతివారనఁ బరగుచుండిరి. కాని వీరు వేదాధ్యయ నాధ్యాపన పరాయణులౌటంచేసి అచిరముననే వేదమువారని విఖ్యాతులైరి. వీరు మల్లయపాఠము శోగ్రతీయమును సర్వాంగహారముగాఁ బడసిరి. ఈవంశము పెక్కు పురుషాంతరములగ పొండితీ మండితము. శ్రీ శాస్త్రులవారి పితావళులు వేంకటరాయశాస్త్రులవారు “వేదకా

స్త్రములంగుఁ బ్రఖ్యాతులు, మిక్కిలి వేదలు, అయినను ఆపత్రిగావహలు ” (భాగ ధేయము.)

జననీ జనకులు.

—:0:—

వేంకటరాయశాస్త్రులవారి తండ్రిగారు సుగృహీతనామలు వేంకటరమణశాస్త్రులవారు. బాల్యముననే వారు పితృచరణలతోడ క్రమాంత వేదాధ్యయనము చేసి కావ్యములు చదివి కంచికి బోయి బ్రహ్మశ్రీ నవద్రి వేంకటరమణశాస్త్రులవారి శిష్యులై వ్యాకరణము ఆధ్యయనించి అందునం పూర్ణ పాండిత్యము సంపాదించిరి. వారినిగూర్చి వేంకటరాయశాస్త్రులవారు స్వకీరచిత “వేంకటరాయశాస్త్రి భాగధేయము” నందు ఇట్లు వ్రాయుచున్నారు:— “నాయనగారు ఆగ్రహిక (అపగ) పతంజలి యని ప్రఖ్యాతులు, మహారసజ్ఞులు, అద్భుతసాహిత్యపండితులు, సౌజన్యపరమాధి, శిష్టులు, ఆపత్రిగావహులు, నిష్పృహులు, సత్యసంధులు, కరుణా పరాయణులు, యథాశక్తిత్యాగి, అనారోగ్యము అరుదు ” అని. “పూర్వము మైకోర్టు పండితులై కులవతులుగా జగద్విఖ్యాతి” గాంచిన గుఱ్ఱము ఆప్పన్నశాస్త్రులవారికి గూడ వీరు శిష్యులట. శ్కలత్నాకర ప్రాధివ్యాకరణాది గ్రంథ ప్రణేతలగు బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారికి కరము పండితులు. మదరాసు మత్యాలపేట సంస్కృతాంధ్ర ద్రావిడ పాఠశాలలో వేంకటరమణశాస్త్రులవారు ప్రధానోపాధ్యాయులుగను సీతారామాచార్యులవారు ఆంధ్ర ప్రధాన పండితులుగను కొంతకాలము ఉండిరి. సీతారామాచార్యులవారు వీరిని “గొప్ప పండితులు, మంచి లాతుణికులు” అని ప్రశంసించి యున్నారు. వేంకటరమణశాస్త్రులవారి పరిచితులలో శ్రీకృష్ణ కృష్ణమూర్తిశాస్త్రులవారొకరు. భాగధేయమున నిట్లున్నది.— “శిష్టు కృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారికి గుంటూరు కాకినాడలలో పరిచితులు. కృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారికి చిన్నయనూరిగారితో కాళహస్తి వేంకటగిరి సంస్థానములలో ఘనీణ. కృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారు బాల వ్యాకరణమును హరికారికలను పేర సంస్కృతమున అనువదించుట ” (ప్రస్తుత బాలవ్యాకరణము, హరికారికలకు తెనుగు అని) “వారియనత్యవదము. ఆట్లునేయగూడదని మాన యనగాను కృష్ణమూర్తి శాస్త్రిగారిని హెచ్చరించుట ” అని.

వేంకటరమణశాస్త్రులవారి ధారణాశక్తియు, వాక్పాశుర్యమును అసాధారణములు, తత్సమస్త్రులకు సంకర్షించిన యమూల్యవైత్యకథనము.

వేంకటరమణశాస్త్రులవారు మొదట మదరాసులో సంస్కృతాంధ్ర ద్రావిడ పాఠశాలలో ప్రధానోపాధ్యాయులుగను, పిమ్మట కాకినాడ నరసాపురము పోదురు విశాఖపట్టణములంగు ఆధ్యాపకధ్యాయులుగను ఉండి, కడపట 1878 లో రాజచుహేంద్రవర రాజకీయ కళాశాలలో సంస్కృత పండితులుగ బ్రవేశించిరి. 1887లో ఉద్యోగము విరమించుకొని రు 25 లు అను మాస విరామ వేతనమును బడసిరి. వీరు 83 వ యేట 1902 లో నెల్లూరిలో మరణించిరి. వీరు పూర్వాచార పరాయణులు యోగాభ్యాసాభినివిష్టులు. కాకినాడలో నుండగా, “పట్టినములో పుష్కరాలలో అమ్మవారి సన్నిధిలో కొండమీద గుడిలో తపస్సు ఆఱుమాసము (లోగర్చిరి). అనంతభట్ల సుబ్రహ్మణ్యమును పేరి శిష్యుఁడు జువ్వదిన్నెవాఁడు తెచ్చియచ్చు దోసెడు రేగుబండ్లు ఆహారము, వేలుఅన్నములేదు.”

(భాగ ధేయము). వీరికపోవృత్తాంతములు అనేకములు కలవు. ఆమహనీయు నెఱింగి వచించు వారి వలన విన్న సరికదా, వీరి ప్రతికృతిని దర్శించినను ఆప్రశాంతతయు, ఆబ్రహ్మవర్చసమును ముఖమున ప్రతిఫలించుచుండును.

వీరు చెండు గ్రంథములు రచించిరి. అందు శ్రీ శంకరభగవత్పాదుల యాత్మబోధకు ఆంధ్ర వివరణము ఒకటి. ఇది అక్షర్పకముగా నూరులచే ముద్రితమై ప్రచారముననున్నది. మఱొకటి “లఘువ్యాకరణము” అను నాంధ్రవ్యాకరణము. దీనికి “నరసాపురవ్యాకరణ” మని నామాంతరమట. వేంకయ్య వ్యాకరణమునకుఁ బూర్వము ఇది ఉత్తర మండలములలో ప్రచారమున నుండెనని విన్నదేగాని కన్నదిలేదు.

వేంకటరాయ శాస్త్రులవారి తల్లి లక్ష్మమ్మగారు. ఉదాలి యశ్వభై సూర్యనారాయణ సోమయాజుల వారి పుత్రిక, విద్వద్వీరప్రసన. 1928 ఆక్టో 27 నెల్లూరిలో కాలధగ్మమొందెను.

శాస్త్రులవారి జననము-

—:0:—

శ్రీ వేంకటరమణ శాస్త్రులవారు లక్ష్మమ్మగారు అనుపావన దంపతులకు మదరాసు వీరపిళ్ళ వీధిలో శ్రీ. శ. 1853 డిసెంబరు 21 న తేదీనాడు (శా. శ. ౧౭౫౪ ప్రమాదీచ మాఘశివ బహుళ వృద్ధి సౌమ్యవాసరము ఉదయము ౧౬—౨౩ గడియలకు మీసలగ్నమున) శ్రీవేంకటరాయ శాస్త్రులవారు జన్మించిరి.

తత్వహోదరులు

—:0:—

వేంకటరమణశాస్త్రుల వారికి నలువురు పుత్రికలును, మఱియొక్కరు పుత్రులును జన్మించిరి. పుత్రికులలో నెల్ల ప్రధములు వేంకటరాయశాస్త్రులవారు. వారిబాల్యచరిత్ర వక్ష్యమాణము. ద్వితీయులు వేంకటసుబ్బయ్యగారు. ఎఫ్. ఏ. పరీక్షలో జయమొంది సాలూరి చినబహిందారుగారి యొజ్జలుగను, రాజమహేంద్రవరములొను స్కూలులో ప్రధానోపాధ్యాయులుగను, ఉండి 25వ యేట మరణించిరి. వీరు స్వారి, ఈత, మల్లయుద్ధము మున్నగు కాముకకళలలో ప్రసిద్ధులు. నిండువఱదలో గోదావరిని ఇద్దరినుండి యద్దరికి, అద్దరినుండి ఇద్దరికి ఈది పందెమున గెల్పుగొని ఉత్తరకాలమున విద్యానాథుని యీతివృత్తాంతమునకు నిమిత్తభూతులైరి. ఒకప్పుడు శ్రీశాస్త్రులవారు గోదావరివఱదలో పడి తనకులాడుచుండ వీరు కూతచేటుహరపుబడరను పడవ, పడవోయి, పడవ” అని శేకవేసి పిలిచి అది సమీపించువఱకు అన్నగారిని కాపాడి, అందుఁజేర్చి దరి జేర్చిరట. “పడవ.....” ఇత్యాది అట్లే ప్రతాపరుదీర్యమునందు చేర్చబడినది. వీరు కవనకామనీ యమునందును, మనోమార్దవమునందును అంగుకవి గోల్లస్మిత్తవంటివారని వినికి.

మూడవవారు వేంకటాచలయ్యగారు. వీరు 1883 లో సంస్కృతమున రాజధానిలో ప్రథములుగ బి. ఏ పరీక్షలో నుత్తీర్ణులై 40౦ రూపాయలు విజయనగర బహుమానము పడసిరి. 1885—87,

లో రాజమహేంద్రవరము (ఇన్నిసుపేట) బౌద్ధమైస్కూలులో ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి శ్రీ చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహముగారును, శ్రీ రాయసము వేంకటాచార్యుడు (ఎం. ఏ., ఎల్. టి.) గారును ఆపవీటి శిష్యులట. పిమ్మట వేంకటాచలయ్యగారు బి. యెల్. పరీక్షనిచ్చి నెల్లూరు న్యాయవాదియై నుండి 12 నవంబరు 1931 లో కాలధగృహునొందిరి. వీరు న్యాయశీలరు, మహాప్రతిభలు, పార్సీల నా రావచీన పార్శ్వశిష్యుల భావలలో పదునేనింటి కోవిదులు. హిందూల నుగూర్చి వీరు వాగిసి ప్రకటించిన యొండు లఘుకృతిని ఇంగ్లాండులో సర్. హెన్రీ మెయిన్ గారు ఎంతయుంగనియాడిరి. పార్సీల చరిత్రమును, భాషాతత్వ శాస్త్రమును తదభిమతవిషయములు. సమకాలీన భాషాచరిత్ర పర్యాయ చరిత్రాధ్యయముగ 800 సంస్కృత శబ్దములకు వ్యుత్పత్తులబరిచ్చించి సిద్ధాంతీకరించినారు. అందు ను మారు 30 మాత్రమే భారతిలోఁ బ్రకటితములు. 4 వ సంచిక వచ్చులోపలనే కాలధగృహునొందిరి. లేకున్న ఆ శబ్దనిర్ణయములు ఆంధ్రులకు దక్కియుండేడివి. వీరు ఆంగ్లమానవ శాస్త్రములో ఆర్యసంస్కృతి, 'సప్తద్వీపా వసుంధరా' ఇత్యాది బహువ్యాసముల నమూనములఁ బ్రకటించిరి. సప్తద్వీపములఁ గూర్చిన తదీయ సిద్ధాంతమును లండన్ బ్రాఫెసర్ సాపెటిగారు ప్రమాణముగా నుర్రీకరించినను న్నారు. వీరు భారత విమర్శనమును నాకగ్రంథమును ఆంగ్లభాషలో వాగిసి ప్రకటించిరి. 'సెగటిలో నిమందువేటు' నాయమున అది ఇచట నజ్ఞాతకల్పమయ్యె, ఖండారతర నేకారతర ప్రఖ్యాతము. కాలే జిలో చదువుకొను దినములలో వీరు ఆంగ్లాంధ గీర్వాణములలో చెప్పిన యాశుపద్యములలోఁ గొన్ని యద్భుతములు ఇప్పటికి తక్కుటుంబమువారికి స్మృతి గోచరములైయున్నవి. సంస్కృతమున ధూమకేతువరసమునుండి ఒకశ్లోకము:—

ఆకాశహృదయో వళక్షవసజవ్రాహ్మణో భవే ద్వావా
కిం పుంజీకృత సర్వలోక తుహినస్తామో భవే దన్నుగే!
కిం వాకాలిక శారదాభ్రశకలాః! కింవా! బలాకాచయః!
కిం కారణవ సుచయః! కిము భవేత్ పాగగగనానల్కలః!

నాలవవారు శ్రీమూల్యనారాయణ శాస్త్రులవారు. 30 యేండ్లుగా నెల్లూరు వేంకటగిరిరాజ విద్యాలయమునందు ఉపాధ్యాయులు, చతురులు, సంస్కృతాంధ్రభాషావిశారదులు, 'నీతిస్థోక' రత్నావళి' రచయితలు, వీతద్వైతసరస్వమున నాకత్యంతము సహాయులు.

విద్యాభ్యాసము.

—:0:—

శ్రీవేంకటరాయశాస్త్రులవారి బాల్యవినోదకీర్తనలు వెక్కుబులు కలవు. గ్రంథాలగ్రంథములను వాని నీలఘువ్యాసమున వర్ణింపక, అశెల్ల తదాభివైదువ్యచాతుర్యస్వాతంత్ర్య సాత్కలని మాత్రమే ఇటు వచ్చించువారము. వీరు జన్మించినపుడు తండ్రిగారు ఉక్తసంస్కృతాంధ్రద్రవిడ పాఠశాలలో ప్రధానోపాధ్యాయులుగ నుండిరి. పిమ్మట ఉద్యోగవశమున వారు ఉత్తరమండలములకుఁ జేగఁగా వేంకటరాయ శాస్త్రులవారు పోడూరి నార్మలుస్కూలులో మూడవ ఘాతమునఁజూచి విద్యాభ్యాసము చేసెడి.

తత్కాలోదంతము భాగభేదమున నిట్లుకలదు, — “అక్కడ ప్రతితరగతిలోను నేను మొదటివాడనగుదును. సైతరగతిలో నన్ను వేయఁగానే తక్షణములో నేను మొదటివాడనగుదును. మఱి నాతావు తప్పింప నొనరితరముగాదు. నాకు ఒకమాటు చెప్పినఁ జాలును. ఒకమాటు చదివిన వచ్చును. నాకు సులువుగఁగానిది గణితము. కుమరనిది చేతివ్రాత. నేనుదెబ్బలెఱుంగను. అబద్ధముచెప్పను. * * సాలాభివర్తితులలో నాకు పుస్తకబహుమానము. ‘For general proficiency’ అని వ్రాసి యిచ్చినారు.” అని. ఉపనయనము గర్భాప్తయమున మల్లయపాలెములో జరిగెను. పిమ్మట తండ్రిగారు విశాఖపట్టణము చేరఁగా శాస్త్రులవారు అచట హిందూహైస్కూలులో నాలవసారము, మిషన్ హైస్కూలులో ఐదవసారమును, నార్కయస్కూలులో మిట్రిక్యులేషను చదివరి. 1869 లో మిట్రిక్యులేషన్ మొదటి తరగతిలో జయమొందిరి. అప్పుడు వీరికి సర్కారువారు రు. 9 లు అనుమానవిద్యార్థి వేతనము నొసఁగిరి. అంతరము పదిపనునాకండు రూప్యముల పై పెండుతో మదరాసులో నార్కయస్కూలులో చదువుకొనుచు డ్రైనింగు (బోధకశిక్ష) పొందిరి. “అచట అపుడు బహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారు ప్రధానాంధ్రపండితులు. చెరువాడ సీతారామశాస్త్రిగారు ద్వితీయాంధ్రపండితులు. ఇరువురం బ్రాహ్మణికులు. ఆంధ్రమునకు గొప్పపండితులు” (భాగభేదము.) అందు సీతారామాచార్యులు ‘వేద్యాంశులు.’ ప్రతిశనివారము ‘వేద్యాంగనాది సంగీతశాస్త్రము’ సలుపుచుందురు.

స్కూలులో చేరిన క్రొత్తలో శాస్త్రులవారు ఆచార్యులవారి పాండిత్య విశేషము తెలియక వారిని మాటిమాటికి ప్రశ్నలడిగి వేధించుచుండిరి. వేసఁగి నెలవులలో వారు రాజుచుహేంద్రవరముకుఁ బోయింపుడు అనృత్యంతము తండ్రిగారితో చెప్పఁగా వారు నవ్వి, పొరపడితివి. వారు ఆంధ్రమున మహాపండితులు’ అని పలికిరి. కాలక్రమమున శాస్త్రులవారికిని అది స్పష్టమయ్యెను. పిమ్మట నొకనాఁడు శాస్త్రులవారు ఆచార్యులవారి ముఱికింబోయి తమ యనియమునకు తుహపణము వేడికొనఁగా “నీవు గడుసువాడవు” అని వారు అభిరుచిచి పలికిరి. 1882 లో ఆచార్యులవారు శాస్త్రులవారికి అనుగ్రహించిన యోగ్యతా పత్రములోని వక్త్యుమాణ వాక్యములు:—“వీరు కొన్నియేండ్లకు ముందు సమరమి యొకటిన్నర సంవత్సరము నార్కయ స్కూలులో నామొదల తెనుఁగు చదువుచుండిరి. అది మొదలు నేను వీరిని బాగుగా గుర్తెఱుంగుచును. చదువుకప్పుడు వీరుచేయు విద్యావిషయకమైన సత్కలకు సదుత్తరములు చెప్పి వీరిని సమాధానపఱిచి నాపాండిత్య గౌరవమును మాజిమాజికి నిలువ నెట్లుకొనవలసి వచ్చుచుండును.” అను నీవాక్యములు ఆ ‘గడుసుఁడనమునకు’ వ్యాఖ్యాప్రాయముగా నున్నవి. అది మొదలుశాస్త్రులవారు ఆచార్యులవారును అత్యంతభక్తిగౌరవములు చూపువారు. “మహావిద్వాంసులు కీ. శ్రీ. మధుసూదనయ్యలు వర్తమాన శతాబ్ది నన్నయార్యులవారు” అని అయిక్త వ్యాఖ్యాన పుస్తకంలో సప్రశ్న గౌరవాలంకృతముగా నుదాహరించుచున్నారు.

“వైదికబుంబము, పేదకుటుంబము. బాల్యముదే వైదికులను పల్లవరను వైదికవృత్తియను యాజ్ఞావృత్తిచేత జీవించు వారిని నాకును అదియేగతి యగునని జీవనమునకై దిగులాందినవాడనై చదువువీఁడ శ్రద్ధసహించియుంటిని.” అని నిజవిద్యాకలన శ్రద్ధాకారణమున శాస్త్రులవారు వచించి యున్నారు. ఈశ్రద్ధ తదమేయ ప్రజ్ఞాశేషమీ సమాధమాటచే పట్టినదెల్ల బంగారమైనది. పై యుద్ధారముచే తత్సత్తంత్ర జీవనాభిలాషయు తేటపడుచున్నదిగదా.

వ్యలరు మిడిల్ స్కూలు శ్రీధానోపాధ్యాయుడు— ఆననోజ్జ్వలములు 11 సంవత్సరములు గడపితిని.

“ ఇందు గడపటం శేర్మొన్న పదవఁడఁడఁగా 1883 వ సంవత్సరమున “ శ్రీపునర్వివాహ దుర్వాద నిర్వాపణము ” అను ధర్మశాస్త్ర వేద యక నిబంధన గ్రంథమును రచించి ప్రకటించితిని. (ఆ. సా. మ.) “ బహు గ్రంథ పరామర్శ పూర్వకముగా నిద్రాహారముల నొప్పరికించి దానిని రచించిన ఫలము ఇరుఁడెఱుంగులయినది. నాకు దారిద్ర్యానారోగ్యాది క్షేమములు, తద్గ్రంథముచే నిరస్తవాదులగు మతదోహులకు బిరుదాంకములును, లభ్యమయినవి. ఆ నిర్వాపణ గ్రంథమునకు ఇప్పటికిని ఎవ్వరివలనను ఉత్తరము పుట్టలేదు. అయినను, తపస్సు ఫలింపక పోయినను తనవు తేలికపడ్డదను రీతిగా ఆవాదగ్రంథమువలనను తత్కాలముందు మహాజన సభము మొగిల సారావించిన ఖండనోపన్యాసమువలనను నన్ను మదర గులలోని ప్రముఖులెల్లరు నెఱుంగుటయు, డాక్టరాపట్ట మిల్లరుదొరగారు లోనగు వకాబులకు నేను పరిచిత గీర్వాణ భాషుడనుగా గొచిరి భూతుడనగుటయు సంభవించినది.” (వేంకటగిరి రాజలేఖము) అప్పట్ను “దానింగిని శ్రీసమర్థి రంగయ్యకెట్టిగారు, (బి.ఏ, క్రిస్టియన్ కాళేజియుపభాషా ప్రవచన విచారణాధికారి) నన్ను మదర గు క్రిస్టియన్ కాళేజి సంస్కృతప్రధాన పండితుంగావింపఁ దలంపుఁగొనిరి. నేనును అదదమునే కోరుచుంటిని.

“ ఆ సమయమందే [రాజకీయకళాశాలా సంస్కృత భాషా వహాపాధ్యాయులు (Professor of Sanskrit)] డాక్టరు అప్పర్గాణి ఇంచుకత నేను ఉపకరించితిని. ఎట్లన,—వారు అప్పటికి విదేండ్లకుముందు, నరపతి విజయమును ముద్రింప దొరకొని ప్రాయికముగా పండిత పరిష్కృతము నేయించియు, అందొకచూర్ణక—బిరుదాంకాది భూయిష్టము— అదిలో కవిపెట్టిన రూపుం గోల్పోయి లేఖకాదికారణంబున శబ్దస్వరూప వాక్యవాంతికవాక్యాది విభాగము లేర్పడక క్రింప బలిసి యుండ దానిని సంస్కరింపుండని మదర గులో ప్రసిద్ధాధిపతి పండితులు మువ్వరకడ నైదేండ్లు ఉంచి భగ్గుమనోరగ్గులైరి. వారిని నేను కాగ్యవశంబున దర్శింపఁగా వారు ఆచార్యుకను తదీయ దురూహతా వృత్తాంతముం తెప్పక నాచేతికిచ్చి సవరింపుమనిరి. నేనును వారముదినములు కడశ్రమపడి ఉన్నట్టుని వలె తరేకతానుడనై దానిని సవరించి సాధువుగావ్రాసి అంగ్లానువాద సమేతిము గానించి కొనిపోయి వారికిచ్చితిని వారు నాయుచ్చినదానిని గొకొని పండిత సమేతిముగా రెండువారములు పరిశోధించుకొని అంగీకరించి అనంతరము నాకు దాని యైదేండ్ల వృత్తాంతమును వక్కానించిరి.

“ అయినపున చేతనం బ్రతిబోధితులై డాక్టరు మిల్లరుగారు పూర్వోక్తమైన మదరాసు క్రిస్టియన్ కాళేజి సంస్కృతోపాధ్యాయ పదమును 1896 వ సంవత్సరమున నవంబరులో నాకొసంగిరి. (ఆం. సా. మ.) ఇట్లు శాస్త్రిలవారు తచ్చిరా భీష్టమయిన పదమును పడసిరి.

“ మఱుసటి సంవత్సరము (1887) బి.ఏ పరీక్షకు నియతములైన సంస్కృతాంశ్లేయ భాషలలో మదీయశిష్యులలో గూడ నేనును పరీక్షితుడనైతిని. రెంటును జను మొందితిని. సంస్కృత క్షేతలలో మొదటివాడనై విజయనగరము మహారాజ నైశాఖపుర గోడెగజపతిరాయ దాతవ్యములయిన రు 400ల పరిమితిగల బహుమానమునకుం బాత్రుననైతిని. కాని, ఆసంవత్సరము డిగ్రీ పూర్తిచేసికొననందున ఆబహుమతిం బడయనేరనైతిని. ఉక్తకారణంబున ఈ బహుమానము నాకు తప్పిపోయినదని నాతో అప్పర్

గారు నెలవిచ్చిరి. "(ఆ. పా. మ) అనంతసరసేకాదు, మఱే సంవత్సరముగాని శాస్త్రిలవారు దిగ్వి
 పూర్ణచేసికొనలేరి. ఇందకు ఉత్తయెక్కటే ముఖ్యకారణము. కాకున్న, అపరితభకు ఏది అసాధ్య
 ము! సంస్కృతమున ఎం.ఎ. పరీక్షచేసి తాము "Professor of sanskrit" పదమున దీపింప
 శ్రద్ధవహింపక యుపేక్షించుట అసత్యమనియు భాగధేయ ఫలమే కావలయును. బహుభాషా కోవి
 దులు, తదనుజ్ఞవహళయులు శ్రీ వేంకటాచలయ్యగారు తద్గ్రమగు నేతాదృశపదమున
 పేక్షింపక, తన్నయశీలతకు ఉచితముకాని న్యాయవాదివృత్తి నాశ్రయించుటయు నట్టిపరి
 పాకమే. కానిదానికి ఇంత వ్యాఖ్యానమే? ప్రకృత మనుసరింతము. ఇట్లు క్రిస్టియన్ కాలే
 జి సంస్కృత ప్రధానోపాధ్యాయత్వము వదలి వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారు 25 సంవత్సరములు ఆప
 దవికి వచ్చిరి. వైశిష్టిదానిం బట్టి శ్రీశాస్త్రిలవారి యద్యోగజీవితము ఆ శ్రీకాళ్య శిష్యునగు
 పర్యంత సర్వధర్మదేశావగాహి యాటచే పరిమండలమునను పండితమిత్రులును, సహస్రములు
 ఛాతురులును ఏర్పడు టటుండ, తత్ప్రజ్ఞాధర్మభాషాస్వరూప వైలక్షణ్యము కరతలామలకమై వారి
 కి ఉత్తరకాలమున గావ్యపుటమైన నిరంతర సత్వంతముపకరించినది.

త త్ప్ర వ చ న మ హీ మ .

—:0:—

విద్యాగ్రహణమునకు కర మన కూలమని ఉపాధ్యాయవృత్తి నవలంబించినవారగుటచే అవి
 త్రాంత దీక్షా ధురంధరులై కళాశాలలో ప్రవక్తవ్యమును సంస్కృతమును, అంగ్లభాషలో దానిని నిర్వ
 హింపవలసియుండుటచే అంగ్లమును, 'వధుప్రాయను' అంగ్లమును శోధించి చూడగొనుచు తమ
 'యలంతి జీతమున కంటబ ధరణమునకు ఇంచుకంటే వ్యయించి తచ్చేమి మెల్ల నైమూడు భాషల
 గ్రంథకోశ సంపాదనమునకై వ్యయింపను' అందుచే 'నిగంతగమ రిక్తత ననుభవింపను' ఏమాత్రమును
 శాస్త్రిలవారు ఓహటించలేరి. 'దేశతేజమునకు భాషాతేజము పునాది' అని ఆంగ్ల సాగన్య
 మహాసభలో నధ్యక్షపీఠముననుడి యుపన్యసించిరి. అట్టి భాషాధ్యయము మూలమున దేశాధ్య
 యము చేయ బద్ధకంకణులై వారు ఆకాలమున- పాశ్చాత్య విద్యాధాన ప్రభావమున, మెకాలో సంక
 ల్పించినట్లే, భారతీయుల చిత్తవృత్తులు వేదభాషాచారములును పాశ్చాత్య కృతములై, విద్యార్థులు
 తత్కారణమున పరభాషా మోహిత చిత్తులై స్వదేశీయమును నిరాదరించుకాలమున-స్వభాషా
 భారేయులై అట్టి విద్యార్థి జనసామూహ్యమునకు నిజవాఙ్మయ సారస్వమును, మహిమయును దీనినడ,
 సవిమర్శకముగ, కవిత్వాయ ప్రకాశకముగ, మనోరంజకముగ తస్యము లిగించి ఆజన్మము స్వభాషా
 నిరతాసుగ క్షములై తనరు తెలుగున ప్రవచనము చేయసాగిరి. అట్టి నిగంతగ విద్యార్థిభోధన తాత్ప
 ర్యము కారణమున వారు,—

“శిష్టా క్రియా కస్యచి దాత్మసగౌఢా

సగక్రాన్తి రన్యస్య విశేషయక్తా

యాస్యోభయం సాధు స శిక్షకానాం

ధురి ప్రతిపాపంతుతవ్య ఏవ”

(“నేగ్వనేగ్వ నెవఁడు నెఱవాది యగు, వాని నొజ్జలందు మొదల నునుపవలయు.”)

అను కాళి దాసోక్త సమపాధ్యాయ లక్షణమునకు లెస్సగా లక్ష్యభూతులైరి. అందుచేఁ దస్మహిమ ప్రఖ్యాతమై సంస్కృతముకొఱకు క్రిస్టియన్ కాలేజీని పెదకొనుచు విద్యార్థులు—అంగ్లములు, కన్నడులు, అఱవలు, క్రిస్టియనులును, మహమ్మదీయులును,—వచ్చుచుండిరి. వారు సంపత్నిరాదిని ఏదేనొక కళాశాలలోఁజేసినను పిమ్మట అవకాశము కల్పించుకొని క్రిస్టియన్ కాలేజీని చేరు టాచారమయ్యెను. అట్టి శిష్య సహస్రములలో మొనూరు దివానులు శ్రీకాంతరాజ అరస్సుగారును, కమిషనరు హరియన్లుగారును, “పుదురి దావిడ సంఘమునకు చూడామణులు, మ్రోగోట్ల వకీలుపదమునకు అలంకార భూతులు” శ్రీయల్లాడి కృష్ణస్వామయ్యగారును, ద్వారకాపీఠ శంకరభగవత్పాదులు వేంకటరమణ సరస్వతి మహాశయులును, ఈ సాహిత్యదర్పణమునకు భూమిక వ్రాసినవారు, విద్వద్విసజ్ఞులు, విక్రమ సింహపురి వేంకటగిరిరాజ కళాశాలలో చరిత్రోపన్యాసకులు శ్రీమాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యగారును మఱొందఁజేరి ప్రముఖులుగలరు. అట్టివారివలన వినియు, పత్రిత్యక్షముగా నొండుకడఁ గనియు నావ్రాసినదే ఈ శాస్త్రీసాద పాఠనమహిమ. ఒకపూట మొననుసరే వారితోఁడఁ జదివి వారిని ఆజన్మము హృదయాంబుజమున పూజింపని శిష్యవృన్ధుండేని యుండఁడు. కాలేజీయధికారులును శ్రీ శాస్త్రిలవారి పృజ్ఞా సౌజన్య విశేషములకు మెచ్చి బహుమానించుచుండిరి. శ్రీరంగయ్యసెట్టిగారి మరణానంతరము శాస్త్రిలవారు ఉపభాషా ప్రవచన విచారణాధికారులైరి. వారిమాసజేతనము నూరు రూప్యములు.

గ గ ం థ ర చ న .

(i) వ్యాఖ్యలు, అనువాదములు,

—:0:—

అప్పుడే, వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు నిరంతర సంస్కృతాంధ్రాంగ్ల కావ్యముల సారామృత ముంగ్గొలి తగానందలహరుల నోలలాడుటతోను, ఛాత్ర సాహస్యప్రచారంబుగా విద్యాదానము చేయుటతోను తనివిననక లోకోపకారకములైన పెక్కు గ్రంథముల రచించించిరి. పూర్వోక్తరితి ఆనంద పుస్తకవృత్తసదేశముల నలవడిచి అంధ్రలోకము నుద్ధరించుటే తదుద్దేశ్యము. కనుఁడు—“హిందువుల కెల్ల నైహికాముష్మిక సర్వ శ్రేయః పుదయగు సంస్కృతభాష వారిచేత ఈకాలమునందు ఉపేక్షిత ప్రాయముఁ దిగస్కృతప్రాయమునై జర్మనీఫ్రాంసు ఇంగ్లాండు రష్యా, యునైటెడ్ స్టేట్సు జపాను లోనగు దేశాంతర ఖండంతర ద్వీపాంతరములకు వలసపోయిన విషయము జగద్విదితముకాదా. మన దేవతల భాషయు మనకగృభాషయు, మన యెల్లభాషలకుండల్లి యునగు నీసరస్వతిని వెండియుం దెచ్చికొని హృదయాలయములందు పృథ్వింతుకొని యుపాసించి తత్ప్రసాదంబున సంస్కృతభాషలో కావ్యనాటక కథాప్రబంధరసంబును ధగ్మయోగపురాణేతిహాసజేదవేదాంతాది విషయంబులు గ్రహించి

సర్వశ్రేయఃబులు పొందం గోరిక ఇతరవిద్యాభ్యాస పర్యాసచే బాల్యమందు ఈవిద్యను నేర్వని సజ్జనులకు పలువురకు చిత్తమందు ఉదయించుచున్నది.

“అట్టివారికొఱకును కేవల బాలరకొఱకును ఉపాధ్యాయునితోఁ బనిలేకుండ స్వయంబోధకములుగా పెక్కు సంస్కృతగ్రంథములను, తెనుఁగున టిప్పణముతో కొన్నింటిని, సంపూర్ణటికతో కొన్నింటిని, ప్రకటింపియు ప్రకటించుచును ఉన్నాఁడను. కారణ విశేషములచే నడుగంటుచున్న మన భాషలకొఱకై యీయద్యమమని విన్నవించుకొనుచున్నాఁడను.” అని తమయద్దేశ్యమును తత్ప్రకటితవిజ్ఞప్తిలో స్పష్టపఱచియున్నారు. తదనసారముగా 1891 లో కథాసరిత్సాగరమును ములువైన సొంపైన వచనకావ్యముగా తెలిగించి ప్రథమముద్రణమొనర్పిరి. ఇది యొక నవీనాద్భుతశైలి నొప్ప కావ్యము. భోజవిక్రమ (1890) పితోపదేశ (1914) దశకమార చరిత్ర (1912) లలో మొదటి రెండును సటిప్పణములుగను, నాల్గవ సాంధ్యవచనానువాద సహాధములుగను; బిల్వణ (1890) వేళు (1901) క్షుణ్ణ, కుమార (1911) భక్తహరి ముఖాపిఠములను (1910), అమరుక రసమంజరి పుష్పబాణ విలాసములను (1909) స్వవిగ్రహిత సంపూర్ణాంధ్ర టీకాతాత్పర్యలెక్కములుగను ప్రకటించిరి. ఉత్తరకాలమున పితోపదేశమును గద్యరద్యవయముగా నాంధ్రీకరించిరి. ఆయాంధ్రపితోపదేశ చంపువు 1932 లో ప్రకటితము. ఇందు పద్యములు సుమతీతక మహాభారత స్కీని సుగమములై సగసములై సాంపుగుల్కుచున్నవి. వారు ప్రియదర్శికా నాటికను సానువాద సంపూర్ణాంధ్రవాగ్గ్యతో 1909 లోఁ బ్రకటించిరి. ప్రియదర్శికవలె నట్లు అద్భుతముగ రచనీయముగ నచ్చుచేసిన నాటకము. తెలుఁగులిపిలో ననేకల నాగరవఁదను లేదు. అట్లే గర్వగీర్వాణ నాటకములఁ బ్రకటింప నుద్దేశించిరి

వైవాగ్గ్యసములం దొక్కటొక్కటియు జిజ్ఞాసుజన కల్పదుర్గమే. అయినను వేఘంపుటాంధ్ర టీకాతాత్పర్యముతోడేదదప్రయోజనచర్చ మిన్న. శాస్త్రిలవారి వైనుషీరసగుణ్యత్వపాతాకి. ఇట్టివాగ్గ్య మటొండు సంస్కృతంబునలేదు. ఇట్లెల్ల సంస్కృతివాగ్గ్యమాలకవనము భిరుఁడని తద్వాగ్గ్యభిజ్ఞు లెఱుంగుదురు. దీనినే సంస్కృతమునో అంగ్లమునో గవియించియుండిన శాస్త్రిలవారి కీర్తికల్పవల్లి సర్వకేశముల నల్లుకొనియుండును. ఈగ్రంథగలఁగాంచి శ్రీసింహాభిషేక సీమంతు శాస్త్రిలవారిని ఆభినవ మల్లినాథ బిరుదుముచే బహుమానించిరి. (“శ్రీయాతా మభినవమల్లినాథ పంగా జ్ఞితః.”) లోకమెల్ల నట్లు తనిసి భూషించినది గదా.

(ii) నాటకములు

—:0:—

శ్రీ వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు సర్వతోముఖ పాండిత్య శోభితులని తద్వాగ్గ్యవోపన్యాసాదులఁ బల్లము. అయినను కావ్యసాహిత్యము (Pure literature) నందు వారికి అత్యంతము ప్రీతి అందును నాట్యసంగీతకవిత్వ చిత్రాది లలితకళాసాగభూతింబును, సర్వసాహిత్యచతుట ప్రాయంబును అగు నాటకము తదభిమానపాత్రిము. ‘భాగ ధేయము’న నెట్లున్నది. — “వేదస్థియయ కాలేదాసులను చవివి ఆశ్చర్యపడి నాటకరచనాభిలాష వహించితిని.” “సంస్కృత నాటకములను గనుక గా నాటకరచనాభిలాష పొడమినది. (నాటకరచనము) నాకు శక్యమే అని తలచితిని... స్వతం

తృ కల్పనకు వెనుదిరిగి తొలుత అభ్యాసార్థము నాగానందమును ఆంధ్రీకరించితిని. దానిని వెంటనే ఎఫ్, ఏ. పరీక్షకుపెట్టిరి. నీరసములగు నావ్యాచారాల, కాళిదాసాది మహనీయుల కవనరసము కరతలామలకముం గావించుట వాస్తవమయిన భారతీసేన యని యెంచి శాకుంతలాది గీర్వాణ నాటకముల ఆంధ్రీకరించితిని ” అని తదాంధ్రీకృత నాటకములు ఏడు,—నాగానందము (1891), శాకుంతలము (1896), ప్రియదర్శిక (1910), మాళవిక (1919), ఉత్తరరామచరిత్ర (1920), విక్రమోర్వశీయము (1921), రత్నావళి (1921). అట్లే షేక్స్పియరు నాటకముల పైతము తెల్లంప దొరకొని, ‘కింగ్ లియరు’ నాటకమును కొంతవ్యాసి, ఏలయోగాని ఆయుద్యమమే త్యజించిరి.

వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి యాంధ్రీకరణ ప్రకారము “ అశ్వేషమనీషిహృదయంగమంబుగా, శబ్దం బనుసరించియు, సభిషాయంబు గుఱించియు, భావం బుపలక్షించియు, గసంబు పోషించియు, నలంకారంబు భూషించియు, ఔచిత్యంబాదరించియు, అనాదిత్యంబు పరిహరించియు (బ్రా)యికముగా మాతృకానుసారంబుగా ” శ్రీనాథోక్తిరీతి నుండును. శ్రీనాథుడువోలె శాస్త్రిలవారును ఆంధ్రీకరణ ప్రకారంబున పురాణేతిహాసాదులకును కావ్యనాటకాదులకును భేదము కలదని చక్కగా గుఱుతించినారు. భేదమేలన, మొదలివి విషయప్రధానములు, రెండవవి రసప్రధానములు. ఏతత్కారణమునఁ దన తెలింగింపు నన్నయారుల యాంధ్రీకరణమునకన్న భిన్నమని విశదముచేయుటకే శ్రీనాథుండు శృంగార నైషధాంతమున తత్ప్రకారమును ప్రపంచిండుట. రసమునకు ఔచిత్యము ఉపనిషత్తుకదా. ఔచితీ యు శబ్దాగ్ధోభయంతమునగుటచే భావంబు పోషించి, శబ్దంబు లక్షించి కదా కావ్యనాటకాదులఁ దెలింగింపవలయును. మూలమునందలి సాభిషా్యు శబ్దకల్పవృక్షములఁ దెలింది తెలుగున యాకళ్యణ శబ్దవివక్షములను పాదుకొల్పట తెలింగింపా? తెలిసింపా? శాస్త్రిలవారి మతమును నిర్వాహమును ప్రాయుక్తముగా శ్రీనాథోక్తిరీతి నుండును. ఎటువేని రసపోషణార్థమే స్వతంత్రతయు నవలంబింపఁబడినది. అందుచే తదనువాదములు తత్తత్సంస్కృత మాతృకలకు అద్భుతవ్యాఖ్యానములై, ఉత్తముకవితాలవాలములై, గసోస్త్రాయులై చదువ నంపుగుల్కుచుండును. వీనిప్రాధికారముల గుణము నారయనేతఁ. సారస్వతమునకన్న సౌలభ్యమునే, పేరుతవ్యమైనను సరే అభిమానించు విమర్శకమృత్యులు కొందఱు వీనిని కఠినములని తెలుగుగురు మఱికొందఱు, ఆంధ్రీకర్తలు, వీనిని ‘చుక్కీకి మగ్గీ’ అని చూడరు. అయ్యుట మూలార్థము నెఱుంగు శక్తిలేక, సరిగ్ తెలింగింపనేర్పచాలక, పద్యము కుదగముజేసి కొంత జార్చి, కొంత దూర్చి, కొంతమార్చి, కడత అంతయుం గూలార్చి ‘తాముచేయు యాంధ్రీకరణవికటాముతమునకు బ్రధానాంగమగు స్వాశక్తతాన’ పసోపాసు విశేషమని సహృదయుల కలువయే. ఆ దుర్విచారముచే పాపప్రయము నేను బుద్ధులు ప్రతాంతులౌదురుగాక, రసాభిమానులు మాత్రము వానిని స్వయముగా సవిమర్శముగాఁ జదివి యథోచితముగ పరిలోచనము అపరిలోచనము పొందుట సరి.

కేవలానువాదములే గాక శాస్త్రిలవారు ప్రతాపరుద్రీయము (1897) ఉష (1901) బొబ్బిలి యుద్ధము (1916) అనుమాండునాటకముల రచించిరి. ఓరుగంటి ప్రతాపరుద్ర మహారాజును తుగకలు డిల్లీకి ఖయిదుగానిపోయిన కథ తా మెరిమిచేడ్డననుసరించుచుండగా తండ్రిగారలన విని ఉద్బుద్ధ చిత్తులై 1888లో అకథను తమకు తోచించిట్లు చిదిచేసి కథానామమునఁ బ్రచురించిరి. పిమ్మట

నాటకముగా రచియించి 1897 లో పక్కటించిరి. వస్తువైచిత్ర్యము, క్షిప్రచరణమును, సీతనరసపుత్ర బహువిధపాత్రసంపత్తియు, తత్త్వచిత్త భాషావైలక్షణ్యమును (దనర అని తెద్రచయిత్వ నాటకరచన నాపత్రికను జాతును రసోల్లసితమై చదివినను రంగమునఁ జూచినను అత్యంతము మనోహరముగా నున్నదని స్వార్థాధిదేశమున భిన్నకౌతుకజనశ్లాఘ్యులఁగన్పడి. “రంధవనాటకము గుం. ఇది మనోహర భావములను ఒప్పి భూర్వకవుల కవనమహిమను జ్ఞప్తికిఁదెచ్చుచు “సిగ్గుసూర్యపూర్ణిమ” దీపింపుచున్నది. బొబ్బిలియుద్ధము షేక్స్పియరు విషాదాత్మకనాటక పద్ధతినీ వెలుంగొలను నమ్మకనాటకము. సమపదేశమును, శుభపర్యవసానమును గాంక్షించుభారతీయులసంపదాచరముల కనుసూపముగా తుది యంకము చేర్వఁబడినను, కడను తొమ్మిది యంకముల నాటకమును బ్రాక్షి కృతి షేక్స్పియరు విషాదాత్మక నాటకలక్షణములకు లక్ష్యసూత్ర మైయున్నది. షేక్స్పియరు విషాదాత్మక నాటకములలో శాస్త్రులవారికి చాలపేరుమైనది మెక్స్పెన్సనాటకము. దానిదిపెన్ను నొన్ని బొబ్బిలిలో కలవు. ఈమూడునాటకములును ఆయామార్గముల నసదృశములు. శాస్త్రులవారు కన్నులుకూడఁగొంజుసాన చరిత్రయు చదివి “పద్మిని పత్రికాపము”, “హిర్యత్సేవితు, ” మున్నగు నాటకములకు ఇతివృత్తముల విభజనము వ్రాసియుంచుకొనిరి. మఱికొన్నిటిని వ్రాయునట్లేఁబడిరి. అందు “పారంగధర ” యొక్క, “తిక్కవజ్రము ” మఱొకండు. పత్రికాపత్రి విద్యానాథుని వసువున వీరిలో నొకడు ఈ తిక్కవలను రంగమున నిలువ వారున్దేఱించిరి. అట్లే నాటక రూపములఁ గాంచుమి ఆంధ్రులచంద్రాగ్రము చేతను, శాస్త్రులవారి పాండిత్యమువల్లనే షేక్స్పియరుపత్రిక భారతము నున్నాటకరచనాపత్రికను మెకొనుటచేతను.

అనువాదములందేమి స్వతంత్రములందేమి శాస్త్రులవారు గదనాన్ని పైకి గీర్వాణమనూ మర్యాదను పాత్రోచిత భాషను నెలకొల్పవారై నీచపాత్రీయులకు గ్రామ్యము పోయెడిది. గ్రామ్యముననే గ్రంథములు వ్రాయవలెనను వాదమును విగ్రహించి, గ్రామ్యదేశ నివాసము, వాగ్వివేచనానియ్య, నాటకాదులందు నీచపాత్రీయులకు గ్రామ్యము నెలకొల్పవలయునని సిద్ధాంతము చేసిరి. అందు దాని తత్త్వము నెఱుంగక శాస్త్రులవారి గ్రంథములను చూపించుచు, మున్ను గొలదొంగు శలకలధిగ వత్సనులకు “ప్రచ్ఛన్నసౌధుడు” అని నిందించెట్లు, శాస్త్రులవారిని “గ్రామ్యశాస్త్రీ” అని పొగడి పత్రికలలో వ్రాసిరి. ఈవిషయమును తీర్చేంకఁగిరి మహారాజు గారికి శాస్త్రుల వారు “కలేభూతి పట్టు వ్రాసియున్నారు. — “ప్రతాపరుద్రీయమున నాచువలించిన పాత్రోచిత భాషాభివ్యవహారమునకు భరతోక్తనాటకలక్షణము నెఱుంగనివారును, జౌదిత్యమును స్వల్పముగా నున్నవారైనవారును, తమనాటకములయందు అజ్ఞాభేదమును పొటింపనివారును, అందుకయిదానిలకులేభూతులమచ్చరికించి అభేదమును తాము నిర్వహింపము తమనాటకములయందు మోసముగా భావము ప్రసించునను వెఱుపుచే అత్యగ్రంథ గతుణాన్ని మత్తమున నీచపాత్ర గ్రామ్యమును పత్రికలకును నిందింపఁగొడంగుడు వారి వ్రాతలు అనూయప్రముత్తములనియు అజ్ఞానాంత్రము పొగుగోమునకు విశేషికరించువాడ౯ “గ్రామ్యభాషాప్రతాప విదాధనాగి ” గ్రంథముల నందినది. “అ. పాత్రోచిత భాషానిబంధనమునకు శాస్త్రులవారిట్లు సూక్ష్మగృహ్యులు. తమయుగానాటకములే ప్రతీకలకు లక్షణములు నిష్పంపులు గానని చాటిరి.

ఆంధ్ర భాషాభిమాని సమాజము.

—:0:—

నాటకము 'నాట్యప్రభువు' కదా. అందుచే, "ఛాత్రసాహస్రప్రచారంబుగా నాటకములఁ దన్నిగమంబుఁ గఱపుట" మాత్రముతోఁగనివిషయక శాస్త్రులవారు నాటకములను రంగమున నారాధించి ప్రేక్షకజన పరితోషముం గూర్చునారై తమ కాలేజిశిష్యులచే సంస్కృత శాకుంతలము నాడించిరి. శ్రీమాన్. కె. శ్రీనివాసకవిగారు (దొరసామయ్యంగారని ప్రఖ్యాతులు) దువ్యంతవేషముం దాల్చిరి. అప్పటిప్రేక్షకులలో నొకరు డాక్టరు మిల్లరుగారు దొరసామయ్యంగారిని 'Every inch a prince' అనిశ్లాఘించిరట. పిమ్మట 1886 లో ఉత్తరరామచరిత్రము గూడ ప్రయోగింపఁబడినది. శిష్యులు నెక్కువ లోద్రచితు నాటకములనె ప్రయోగింప నుత్సహింపఁగా శాస్త్రులవారు తా మభిజనమని గారవిం చు నెల్లారిలో ఆంధ్రభాషాభిమానిసమాజమును 1893 లోఁగావలయు స్థాపించిరి. "నెల్లారిలో నాంధ్రభాషాభిమాని అనుపేర నొక నటసంఘము నేర్పఱచి నాటకలక్షణము నేర్పి మదీయ శాకుంతల ప్రతాపపద్రవీయానులను ఆడింపించుచుంటిని. నటులు సుశిక్షితులను వ్యుత్పన్నులను (వెక్తురుబియ్యెలు) నాకు పగమనిధేయులు అయినందున ప్రయోగములు అభ్యున్నతముగా నెఱవేఱుచుండెదవి." (భాగ) ఈపేర్కొనఁబడిన నటులలో కీ. శే. ప. శ్రీనివాసకవి, బి.సీ. గారు అంగీకరించుదు. నాయకపాత్ర భాగి, ప్రతిభావంతుఁడు, రసజ్ఞుఁడు, సంస్కృతాంగభాషివిష్టుఁడు, హరిశ్చంద్రాది నాటకరచయిత, గువ్యంతాది నాయకపాత్రధారణయున నసదృశుఁడు. నాయికాపాత్రయు ధరించి వాసికక్రినవారు శ్రీనందగిరి మామంతురావుగారును, పిమ్మట శ్రీ కె. రంగసామయ్యంగారును. ఇందుమొదటివారు చిగళాలముగా నెల్లారు వేంకటగిరిరాజవిద్యాలయమునను, రెండవవారు బెంగళూరులోను ఉపాధ్యాయులు. ఇరువురును ఆంధ్రభాషాభిజ్ఞులు, రసజ్ఞులు, ప్రతిభావంతులు. శ్రీరంగసామయ్యంగారు జీమాతవాహనుఁడుగను, పురూరవుఁడుగను అద్వితీయుఁడనిపిచుకొనెను. ఏపాత్రయు ధరించినను అపూర్వముగా అనన్యసాధ్యముగా నిర్వహించువాఁడు. కీ. శే. యనగూడిపాటి సోదరులు క్రిగోపాల కృష్ణయ్యగారును, శ్రీ వేంకటాచలము పంతులు (బియ్యె, బియ్యెల్.) గారును అపరబాణాసురులు, డిల్లీ నుల్తాను చక్రముకులను. కీ. శే. శ్రీ నేలూరు వేంకటాచార్యులుగారు (బుగారయ్యగారు) యుగంధనుఁడును కల్యాణుఁడును, కీ. శే. శ్రీ కొండగుంట వేంకటరమణయ్యగారు పేరిగాఁడు— రాజుమొదలు భృగువని వఱకు నన్ని వేషములవారును నేర్పులవారె. ఈసమాజమునకు శాస్త్రులవారి రధ్యక్షులు, ధన విషయమునఁ దప్ప కడమయన్నింటి సంస్కాధికారులు, వారు తన్నాటకరచయితలను తన్నాట్యాచార్యులును (భరతముని యొండ) నైకాశలముమొఱయ సగ్వసాత్రియులను సముచితనాట్యవైపధ్యాది సకలమున శిక్షించి ప్రయోగములత్యంత మన్నుతిముగా నెఱవేర్చు గారణభూతులైయుండిరి. నాటకము పతనపాతకములచే గాక నాటకమున చిత్రము శాస్త్రులవారు అసదృశులైరి. పొచ్చినాథు నాతన నాట్యకళలఁ బక్కఁగ సమన్వయముచేసిరి.

ఆంధ్రభాషాభిమాని సమాజము శాస్త్రులవారికి ద్వివీచనపత్రక ప్రాచుర్యముగఁడెను. ఇందు మొదటి సభ్యులు శాస్త్రులవారికి శిష్యులైరి కారణమున పగలు విధేయులైయుండిరి. కాని ఉత్తరకాలమున అట్టి సంబంధములేనివారు నానా సభ్యులు యువజనులు వారుచెప్పినట్లు వివక్షపోయిరి. శాస్త్రుల

వారి లేఖలలో వీరలఁగూర్చి ఎంతేనికలను. శ్రీ. క. శ్రీనివాసకాగారు, కారణవిశేషమున సమాజమునుండి విడిపోయి విక్రమసింహపురి సుగుణవిలాససభ, అని కొంతకాల మొకనటసంఘము నేర్పఱచుకొనిరి. మఱికొందఱు సభ్యులు శాస్త్రులవారికెదురాడిపోయి నెల్లూరి, యాంధ్రసభ' లో చేరిరి. ఆంధ్రభాషాభిమాని పేరునకే భంగమువాటిల్లనట్లయ్యెను. శాస్త్రులవారు ఎల్లెట్లో పేరునిలిపి కొన్ని నాటకములు వేయించిరి. కాని క్రమముగా సమాజము రూపుమాసెను. అంత్యకాలమున శాస్త్రులవారి మహాశ్లేషముల కిదియు న్నొండుకారణము.

(iii) కింకిణీకా శింజూన శారదా

కాంచిక

—:0:—

క్రిష్టియన్ కాలేజీలో మహాధ్యాయపదవిందుండఁగనైన శాస్త్రిలవారు, టాటోలు కవులు పటాపంచలై మాకు 'కింకిణీశింజూన శారదా' కాంచికను శారదాదేవి కర్పింప మొనరిడిరి. కాగనా కాంచిక ఒక విచిత్ర గ్రంథమాల. అందొక్కొక్క గ్రంథమును కాంచికలో నొకకంకిణి. ఇంకొకల పుచరిత్ర యిందుక ప్రసక్తము.

అది ఆంధ్రభాషాచరిత్రమున విచిత్రసారస్వతమున వికాస కాలము. ఊరూర సారస్వత పత్రికలు బయలుదేరి ప్రాచీన నవీన గ్రంథవిచిత్రపత్రికలతో లోకమును ముంచివైచిని. అప్పుడు ఆంధ్రగ్రంథ సవిచిత్ర పత్రమునకు ఆశ్చర్య ముత్పాదము కలిగినది. ఆంధ్రగద్యశైలి నుండు పాంకమును బిగువున వాడియుం బెంపొందినవి. అట్టి పత్రికామత్తులు నూఁడు. 1. అమృదిత గ్రంథ చింతామణి. ఇది మ. రా. శ్రీ పూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులుగారిచే సంపాదితము. "శాస్త్రీయ విమర్శనలకు బద్ధకంకణయై" నుమారు పసుకేనేండ్లు నెల్లూరున కొనసాగిన మహాన్నత సారస్వత పత్రిక. 2. ఆంధ్రభాషా సంతీనని. దీనికి మహామహాపాధ్యాయ శ్రీకొక్కొండ వేంకటగత్తులు పంతులుగారు అధిపతులు. ఇది 1872 లో ప్రాగంభించి 1881 లో ".....వెడియుంజిరింది" 1900 వఱకు, పంతులుగారు మదరాసువదలి రాణ్యహేంద్రపురమునకు బోవునఱకును, మదరాసులో నిగవహింపఁబడినది. దీనిని "సుధీంద్యంబు, త్రైలింగ భాషామన్యంబు" అని పంతులుగారు గర్వించుకొనియున్నాగురి. వివేకవర్ధిని. ఇది శ్రీ రావుబహద్దరు కంగుకూరు వీరేశలింగము పంతులుగారిచే సంపాదితము, రాజమహేంద్రవరమునఁ బ్రకటితము. ఇందు ప్రభుమమునఁ బంతులుగారి గ్రంథములు పెక్కులు ప్రకటితములు. వాఙ్మయ సాంఘిక మతవిషయములు ఇందు ప్రసక్తములు. ఇవిగాక కళావతి, రాజహంస, నూర్యాలోకము, సత్త్వసాధిని, మంజువాణి, శశిలేఖ మున్నగు పత్రికలు పెక్కులు ఈభాషావివాదములలో పాల్గొనుచుండినవి.

శ్రీ వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు అమృదిత గ్రంథ చింతామణిలో ననేక చర్చలు కొనసాగించిరి. శారదా కాంచిక ప్రభు కింకిణీయగు "విక్రమాగ్రచరిత్రముద్రణవిచిత్రము" ఏకదశ బంధముగ 1898 లో ప్రకటితము. ఆనంద ముద్రణాలయ ముద్రితమై (1) క్రిష్టియన్ కాలేజి గాంధ్రపం

డితులు శ్రీరాయదుర్గము నరసయ్య శాస్త్రిలు (2) స్కాట్లెండు మిషన్ కాలేజి యాంధ్రపండితులు కొమండూరు ఆంధ్రచార్యులు అను వారలచే బ్రహ్మసమైక్యజనవిక్రమార్కచరిత్రము “ కాగిదము మంచిది, అచ్చుచక్కనిది, అట్టగట్టిది, తప్పులుమెండు ” గ నుండ దానిలో 150 కన్న పెక్కుడు తప్పులుదిద్ది, “ నావిమర్శము తప్పై, ఈమండ్రణ మొప్పుగఁగెని నాకు పరమసంతోషము, నావ్యాసము భ్రాంతి సమత్పన్నువని నిరూపించు పెద్దలకుఁ గృతజ్ఞుఁడఁడయ్యెద ” అని శాస్త్రిలవారు సమాప్తిచేసిరి.

వాఙ్మయ భండనమున శాస్త్రిలవారి విపత్తు పండితులలో ఇద్దరు ముఖ్యులు. అందులకు రావుబహద్దరు కడకూరి వీరేశలింగము పంతులవారు. ఏకదీయ శ్రీపునర్వివాహ మతమును పూర్వ వక్షముచేయ శాస్త్రిలవారు 1873 లోనే “ శ్రీపునర్వివాహ దుర్వాద నిర్వాహము ” ప్రకటించి తత్ప్రతిపత్తు కోటిలోఁ జేరిరి. పంతులవారి సన్మత నాటకాంధ్ర కరణములం దుప్పటిల్లిన మూలా తిక్రమణాది బహువిధదోషముల మొత్తములు శాస్త్రిలవారు ఆట నట విమర్శించుటచేతన ద్వేషము వృద్ధిపొందెను. పెరిసిడెన్సి కాలేజిలో సమకాలమున ఆంధ్రపండితులుగానుండి పంతులవారుచేయు పాఠప్రవచనమునందు విద్యార్థికిఁ జేయమూలమును ద్వేషము కల్గెను. ఈ ద్వేషములు ప్రకటి క్షణికి పరములైనవి. పంతులుగారు తమ సంస్కరణ పరిశ్రమము మూలమున దొరలయొద్దను, అధికారుల యొద్దను సలపాదించిన యపార పరిభావ ముచయోగించి శాస్త్రిలవారికి కల్గిన ధముల పరీక్షలకు నియమించుటయందును, తత్ప్రతిపత్తుక వదలి విషయమునకు కరము అపకరించెరి. “ ఒకానొక కారణంబున నాగా నందము ఎఫ్. ఎ. పరీక్ష కిడియు, ఒక నొకరి కరణంబున వేరొక గ్రంథమున నాధికారులు మదీయ గ్రంథములను పరీక్షింపఁగొండిరి. ఇప్పటికిని నాగ్రంథముల నిడట యరుచే అని శ్రీ. శ్రీ. శ్రీ. యేలిన వారికి విశదమే. ” (వేం. రాజలేఖ) అని శాస్త్రిలవారు 1915 లో వ్రాసియున్నారు.

వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారి ప్రతిపత్తుకోటిలో నెల్ల నగ్నిఃశ్యాలు మహామహాపాధ్యాయ శ్రీ కొక్కొండ వేంకటగన్నము పంతులవారు, పెరిసిడెన్సి కాలేజిలో నాంధ్రపండితులు, స్వపాండిత్యము నంగు అపరిమిత ప్రణయభిమానములు కలవారు.

“ రాక్షసవెట్టపెగ్గడయె, రాక్షసమారయ తిక్కయజ్వయె
నాక్షరమన్ననన్నయయె యాటం గవిల్యయ మానురత్నమో
తీక్షణ నీడభక్తుడ నుతించెద వేంకటగన్న నాముండక.”

కవిత్రయాత్ములకుంట! అందుచే బంతులవారు అన్యుల పాండిత్యమును జీరికొనగర. పెక్కురు పండితులు వారి నాత్యంతము ద్వేషించియు ప్రకాశముగా పొగడుచుండుటయు సంభవించుచుండెను. (1898 లో ప్రకటితములైన పూండ్లరామకృష్ణయ్యగారి లేఖలచే నిదిస్పష్టము.) అందుచే తన్నుధి తేపించువారు లేరని పంతులవారు పెద్దలొప్పని యతి పొస వ్యాకరణ ప్రయోగముల నొనర్చుచు బంగారు మున్నగు పద్యములు వ్రాయుచు, నొకమూల లక్షణసేతులంఘన ప్రణయలయ్య మతొకమూల సర్వవ్యవహారము లందుకు, ఒక్కొక్కచరి నవ్వుచేటుగఁ గూడ, వ్యాకృతభాషను భాషించువారు. ప్రతాపదుర్దీయమున

గ్రామ్యము సాత్త్వికతమనియు భగవత్ శాస్త్ర సమ్మతమనియు గ్రహింపక సహింపక యు వేంకటరాయశాస్త్రిలవారిని “ గ్రామ్యశాస్త్రీ ” అనిపరిహసింపమ అంధ్రభాషా సరికొనవీ పత్రికలలో దిగదుడు పండితమండలిలో నిరంకుశులుగ నుండిరి. కొందఱు వానిని పుంభావ సూర్యుని అని విశ్వసించు వారు లేకపోలేదు. వారు బహు గ్రంథకర్తలు. ప్రస్తుతములు రెండు (i) ఆంధ్రీకృతప్రసన్న రాఘవము, (ii) విశ్వేశ్వరీయము.

వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు తత్పరిహాస మామణముల నోర్వక రత్నము పంతులవారి పాండిత్యము నకన్న తదిభిమానమే వేయిమడుంగులు హెచ్చని తేటపఱచువాడై “ ఆంధ్రీకృతప్రసన్న రాఘవబిరుద్భవమును”, ద్వితీయకేంకిణిని 1898 లో ప్రకటించిరి. అందు మూలాన ప్రకాశకముగ మజులవాడ యను వాడము విమర్శింపబడినది. చదువనివారి దాక్షిణ్యముకంపావాదము లటుండఁగాక, ఈవిరుద్ధమును మూలానవాద సహితముగ నామూల్యము పరిచినవారు ఈయాంధ్రీకరణము అత్యంతము దుష్ప్రమాణక మానరు. ఇది : ఈవత్సరమవదన సహితము ' గ ఇశ్వరు మరకుఁ దోచును. ' అని యాకాటపు విమర్శలతో, ముఖ్యముగ రత్నకవిగారి విమర్శలతో, బోల్చిచూచిన ఇదికడుపాగువుగాఁ గన్పట్టును. ఏ గొలపు వాఙ్మయమును ఆకాలపు లక్షణ మర్యాదలచేఁగదా యాచయవలయు.

శాస్త్రిలవారు 1898 నేనవి కలపులలో ప్ర. రా. విమర్శ ప్రాయముట పని పంతులుగారు నిజ పత్రికలో “ భవనావళి ” యను పేర అతిహేయోపములతో 14 పుష్పములు ప్రాసె, అందు విమర్శకులు విమర్శలను లోకమునకుం బ్రకటింపక గవాన్యముగా కవికి తెలుపవలయుననియు, అట్లు చేయువారికి కీర్తికలుగననియు, ప్రకటించినవో విమర్శకులు అక్షిప్తపాలగుదుననియు, నగణమునం గూఁజుగననియు విశదపఱచిరి. శాస్త్రిలవారు అందలి మార్చలను లక్ష్యవైఖ్యక గ్రంథమును ముద్రింపసాగిరి. ఆవిషయము పంతులవారికి తెలిసి వారు ప.జల నిజపత్రికలో వ్రసన్న రాఘవ విమర్శచేయువాఁడు కష్టము మృతినొందుననియు ప్రకటించిరి. ఈపద్యముం గనుడఁగఁ—

“ అఱచదబ్బె, ముప్పదబ్బె నల్వదియాబ్బె,

నిండ నూతలఁజేక నుండఁగలఁడె

ప్రణాతమా వ్రసన్న రాఘవకృత విను

ర్యమము చేసి పుణ్యజనుఁ డిలపయి. ”

దానింగూడ శాస్త్రిలవారు సగతుగొనక మద్యము ముగించుచుండఁగా పంతులవారు ప్రతాపపరీక్ష నాటకమును గాల్చిచేయ వలినదని సత్ప్రకారో వ్రాసికొనిరి. ఈశాసముని బాంధ్యమున నుండియును పిమ్మటనే యొక్కనాఁడు వేంకటరాయశాస్త్రిలవారిని ఆంధ్రవాటక పితౄచహూని శ్రీ భాగ్యవంశ రామకృష్ణమాచార్యులవారు (రత్నకవిశిష్యుల, మిత్రులు) క్రిస్టియన్ కాలేజీలో దర్శించి విమర్శముల క్రొస్తావముఁదెచ్చి “ ఇట్టి విమర్శలు మాస్థానముచే వ్రాసినవని బాంధ్యుల కలంకురు ” అనిరి. “ కాలేజీ మేమని యెవరూపించిన నెవరికేమి? విమర్శలలోని విషయము పాగువైన బాంధ్యులు బాంధ్యులు. గాన శ్రేయముం బొందుదురు. ” అని శాస్త్రిలవారి దుర్భగమిడిరి. అంతట కృష్ణమాచార్యులవారు, కవి

పండితసంఘ కార్యదర్శులు. ఇట్టి విమర్శలు వెడలకుండ తుకై నేను కృతివివర్ణసంఘమొకటి నిర్మించెదము” అని ఫల్గిరి. “ఉచితమేని నాటవేలుగాక” అని శాస్త్రులవారు ప్రతిఘటించిరి. ఈ ప్రయత్నమును తప్పక నానమును స్థలాంతరమున నిండు వర్ణములు. ఈభిభిషికుల రిక్తపోవగా విమర్శ ముద్రితమై బయల్పడెను. అయినా ప్రతిఘటించి తాముజిల్లో బిచ్చేశ్వరీ యమును మహిళాకవీ విమర్శింప బడినది. పిమ్మటపంతులవారు తమ సంచికలో ప్రకటించిన కావ్యములలో నొకటి, —

“రామబాణము నిజమేని నీమహిమ పు
న్నరాఘవ జయభేరి సరకుగొనక
తవ్విదళము నొనరించి దప్పితులపు
వారల న్వాదవారల నారయు మిడక”

అదేయగ్గము ఒకశ్లోకమున ఘటించియున్నారు, —

“శ్లో. పున్నరాఘవజయభేరి రామాయణం హితత్
తద్రూపణ పరా నేష రామబాణః ప్రశాసతు.”

ఈ రామబాణము శాస్త్రులవారిని పంపక మార్కలాకమునఁబెచ్చినది. ఎట్లుక, మార్కలాకము ఈశ్వర మన వ్యాకరణము మరణించినదని చాటెను. ఇందు “ఏష రామబాణః” కన్న ఏకవచనమున నుండ, క్రియ “ప్రశాసతు” బహువచనమున నున్నది. [“పున్నరాఘవజయము” మఱియు, “ఆశో కవనికం బెకిలింపిన నూంబనేయా, వాగ్రంధమును విమర్శించిన యల్లనూకాశ్రీగానిని సమూలముగాఁ బెకిలింపిచ్చెను” అని పంతులవారు ఆంజనేయలవారికి వరపడిరి. [“ఆంధ్రకవి పండితసంఘత్తము” చూడఁడు.]

పిమ్మట 1902లో బిచ్చేశ్వర శతకములో పంతులవారు,

“హితము చేచు ప్రసన్నరాఘవము నా నింపాడు సన్నాటకం
బు పోలింగిండిడఁ దండ్రి కంకితముగా భూషించి రాధ్యుల్ ఘనుల్,
ప్రతిరోధిప్రియుండై యొకండు పెగడక బాకుండు గ్రామ్యుండు, నీ
మతి నెల్లంతువా పాకవైరినుత భీమా బిల్వనాభేశ్వరా.

అని వ్రాసికొనిరి. ఇట్టి తరుఖ్యంతిని ఆ బిచ్చేశ్వరశతకముందే, “కొన్ని సత్కృతుల్ మొనసి గచిండితక, బహు భూషణ దూషణ లాల్” అని ప్రశంసించుకొనిరి. ఇంత వారాయుడేల య నగా ఆకాలపు విమర్శ స్వరూపము తేటపడుచుటకు. ఇట్టివిమర్శలకు సమకాలీన మాటచేతనే ప్ర.రా. విమర్శ, “ఈవర్షసమవచనహిత” మగుట.

విమర్శ ప్రశాసనముగూర్చి శాస్త్రులవారి యీ వాక్యములు తెలియఁదగినవి. “అని పిమ్మట

వాడైన నేమి, విమర్శనీయ వాఙ్మయము అతని గ్రంథమే గాని యాతడే కాదు.”

“కవి కావించిన భాషాచిత్రవధ కాయానంద కవిత్వమును విమర్శించి, విమర్శనీయమును తొలగఁ బెట్టి పరిశుభ విమర్శయొక్క యుత్పాదకములను పొందించుకొనఁగా మేము దీనిని అనుసరింప నరహితములకును అధికగణకుండువారె కాకవికి సాగువిమర్శకుండు గావించి యుత్పాదకము కావించుము నను దొంగను శ్రీయుతులైన యోగోదయగారు, విమర్శనీయమును కావించుకొనిన వారు కారు, వచోనుభావులరు. వతీ తిమరు రి సంవత్సరములు కారాగృహమున నిలువఁగా వివిధ రాజకీయమైన విచారములను మమ్ము గృతాంధులం గావించుచు” అని నిరసించుచు మేముగారు తు లేదు. అట్లే సాగువిమర్శకుండు కాకవిని “వేడుకొనవలసివచ్చెను.” (అచ్చరిగిరిగి విమర్శన పరికారలేఖము.)

వతీకృతీయ కింకిణి “శ్రీ కళహస్తీ మహాత్మ్య ముద్రిణవిమర్శము.” ను. గా. శ్రీ. రా. శ్రీకృష్ణారామశాస్త్రిగారు ఎం. ఏ ముద్రించిన శ్రీ కళహస్తీ మహాత్మ్యము ముద్రిణముగా” అచ్చరిగిరి వికర్మార్క చరిత్ర కంటెను “వాడగుటలేనీ” అం దుప్పట్లైన “విమర్శ విమర్శన కవిత్వములు” అచ్చరిగిరి దిద్ది. ఇది 1900 లో మార్కెట్లోకమున ప్రకటితము. అందుండి భుజుకొనినది.

చతుర్థ కింకిణి గ్రామ్యభాషాప్రయోగవిమర్శము. ఏమద్రించా కారము విమర్శనీయము. శాస్త్రులవారు దీనిని కెల్లూరి యాచార్యభాషావిమర్శమునందు తొక్కరి దొంగిలించి కావ 1899 వారి వచోసభయందు చదివెరి. ఇది 1901 లో ప్రకటితము. “ఈలభూమిపై పీఠము:— గ్రామ్యత్యాగి దూపకమే గ్రామ్యరూపకము, అశాస్త్రీయము, కింగిరిపకము; గ్రామ్యగ్రామ్యుల అగ్రామ్యము, శాస్త్రీయము, సూర్యపకము.”

పంచమ కింకిణి నిర్ణయము విషయమున సంభాషణము. శాస్త్రులవారు శ్రీ గురుభాషా యేవాదినెట్లుగారికి 18-4-1917 వాగినెట్లలో “నెల్లూరిలో వలయు నేని చరిత్రములముల కలవు. (1) అభిజ్ఞాన (2) పాండరంగ మహాత్మ్య ముద్రిణవిమర్శము.” అని నున, ముఖం 29-11-20 లో “నేను వదీయ వలస క్రిమంబున ఆ గ్రంథమును నిర్వహించిని యన్నాను. దీనిలోని గ్రంథము లను పెక్కు మదీయ విమర్శనలోఁ జూపి యున్నాడను. అందులకు భాషావిమర్శన ముద్రిణ విమర్శము.” అనియు వాగినెట్లున్నది. దీనినిగిరి పాండరంగ మహాత్మ్యమునొక విమర్శము సంకమ కింకిణి గ వచ్చునె తొచెదెని. మత వాగిరి పరిశని గూడు భాగ్యమిగిరిగిరి గిరిగిరి.

వశికింకిణి : అంధ్రవాక్యకరణ సర్వస్వతత్త్వము. ఈ యాంధ్రవాక్యకరణ సర్వస్వము(Rudi-ments of Telugu Grammar) పెల్లూరు వేంకటగిరిరాజ విద్యాలయమున వాంఛించుకొనినగా నుండిన శ్రీమాన్ నేలటూరు పార్థసారథయ్యగారు వాగినెట్ల. “ఈ సర్వస్వమును కల్పించి విశ్వా స పూర్వకముగా పఠించు విద్యార్థులకు ఇత నీజన్మములో కెల్లూరు జ్ఞానము భుజుకొని” అని యాద తారికలో వచించి శాస్త్రులవారు గ్రంథమెల్ల పోషించి తత్త్వము నీటిచెడిది. ఇట్లు నం. శాస్త్రుల భారతిలో ముద్రితము.

శాగదాదేవి కాంచినను విరాజిల్లినవి అమూల్యములు ఈయాలు కింకిణులే. గ్రంథాంతర రచనా ప్రసక్తిని వ్యవధి పరిమితమాటచే శాస్త్రిలవారు శారదాదేవి యొద్దానిమునిండుగ గజ్జలఁపనేయలేదు. కింకిణులఁ గూర్చి వారు ఇట్లు వ్రాసియున్నారు. “అవ్యుత్పన్నులు, పండితమునులై భాషానాశము చేయుచున్న సాహసము ప్రకాశము చేయువాడవై కొన్ని కింకిణులను విరచించితిని. అవి ఎవరికిఁ దగిలివో వారు ద్వేషించినను సాధుబృందారకులు అమదీయ విమర్శ కింకిణులకు సాధువాదము నాకు జాబులమాలమునం దెలిపిరి. మఱి వింతగా మదీయ కింకిణీశంజత విసండ్లితులకు మహామహాపాధ్యాయ బిరుదాంకము వైతము తనివ్రాత్యుబృందముచే సాధితమైనది.” అని (వేం, రాజలేఖ).

కింకిణీ నామాంకితములు గాకపోయినను మఱికొన్ని యద్భుతోపన్యాసములు విమర్శాత్మకములు తద్రచితములు కలవు. అందు విమర్శ వినోద మొకండు. 1902 లో ముద్రితము. ఇందనేక ప్రాచీన సంస్కృతాంధ్ర గ్రంథ పాఠవిశ్లేషాన్వయమువర్చులు కలవు. దీనిని గూర్చి శాస్త్రిలవారు “నా గ్రంథములన్నిటిలోను ఉత్కృష్టము విమర్శ వినోదము. తెలిసికోగలవానికి తెలియును.” (రెడ్డిలేఖ 2-12-29) అని వ్రాసియున్నారు. (2) ఇట్టిదే శ్లేషవినోదము, అమద్రితము.

(3) మోచాకుసుమామోద విచారము. “మోచాకుసుమామోదసువాసిత మలయనగాగత మందాని లమున” అను శ్రీధర్మరమ రామకృష్ణమోచాకుసుమలవారి రగడలోని : మోచయు” కందలీశీలంధ్రములును ఏకాంశములు, నేలయరఁజ్జియే వానికి అర్థము. అందు ఆమోదములేదు. “కావున మోచాకుసుమామోద ప్రయోగంబు ఆపప్రయోగంబు” అని ఇందు సిద్ధాంతితము. ఇది 1912 కు పూర్వమే రచితము. మేఘసందేశసీతకలో సరామృత్తము. నెల్లూరిలో శ్రీ యరుగుడిపాటి వేంకటాచలము పంతులు బి. యె. బి.యేల్ గారియింట బ్రహ్మశ్రీ గాడేపల్లి వేంకటరామశాస్త్రిలవారి యాధ్యక్ష్యమున జరిగిన సభలో బహువచనబడినది. ప్రమామూత భాద్రపద భారతిలో ముద్రితము. (4) ఆంధ్ర గ్రంథ విమర్శ ప్రకారలేఖము. ఇందు విమర్శన పద్ధతులు కొన్ని చక్కగా నిరూపితములైయున్నవి. ప్రమామూత శ్వేత భారతిలో ముద్రితము. (5.) భారత భారత రూపక మర్యాదలు. పేరుచేత శేషవయము స్పష్టము, నాట్యకళా చరిత్రమనుపేర శుక్లభాద్రపద భారతిలో ముద్రితము (6.) విసంధి వినోకము. ఇది 1912 లో పచ్చయప్పకళాశాలలో నుపన్యసమై 1913 లో ముద్రితము. ఈలఘూ పన్యాసమునందు “సంహిత ఏకపదమందు నిత్యము (ఉదా-వనన, ఇచ్చెను). ధాతూపసగలకు నిత్యము (ఉదా-ఉపాస్తే, ఆభ్యేతి). సమాసమందుని త్యము. (ఉదా-రాజాజ్ఞ, ఇల్లాలు). వాక్యమునలదైననో వివక్షాధీనము (ఉదా-దధిఅత్ర, పెరుగు ఇక్కడ.) చప్పినతోలిమూడుపట్టు దక్క వాక్యనుధ్యయలో వివక్షలేనివో సంహితలేను. సంహితలేనివో సందికార్యమురాదు.” అని బహుప్రమాణోదాహరణ పూర్వకముగా సిద్ధాంతము చేయబడినది. ఇవట : ఏకపద మన్నచోట పద్య పాదమును గ్రాహ్యము. ఈమతమునే శాస్త్రిలవారు తమరచన లందెల్లను పాటించిరి. అది నానాట బహుజనాదృతమగుచున్నది. దుస్సంధులు నిరవకాశములగుచున్నవి. (7) గాగ్రమ్యాదేశనిరసనము. ఇందు గ్రామ్యముననే గ్రంథములు వ్రాయవలయునను వాదము పూర్వపక్షము చేయబడినది. ఇది కీర్తిపచ్చయప్ప కళాశాలాంధ్ర భాషాభివృద్ధిసమాజసభ్యుల ప్రార్థనమై 12-2-1914 ను.రా.శ్రీ దివాన్ బహద్దర కంచీకృష్ణస్వామిరావు సి.వి.ఇ గారి యాధ్యక్ష్యమున నుపన్యసమై. పెట్టులు ముద్రితప్రతులు పంచిపెట్టబడినవి. (8) తిక్కన విజయము ఈవ్యాసము విక్రమ సింహపురి వర్ధమాన

సమాజమువారి కోరికపై 1919 సం. మే లో నెల్లూరు పాఠశాలములో పనిచేసెడిది. 1920 లో ముద్రపించు. ఇది ప్రాయశఃముగా కేశిన దశకుమార చరిత్రముబడి ప్రాయఃబడినది. తిక్కన 'నెల్లూరివాఁడే' యని కాసన ప్రమాణములచే సిద్ధాంతితము. ఇందు కవిత్రియ సోమనాథ కవితాచరిత్రము చక్కగా నిర్ణయింపబడినది.

ఈ విమర్శగ్రంథములందెల్ల టైలి జిగి, బిగి, ఇమిడిక టైలిగి సాంస్కృత విమర్శ గ్రంథముల దగి యున్నది. శాస్త్రిగారిచేతి లేఖని సవ్యసాచిచేత గాడిదమని ఇందు ప్రకటము. అటునట లక్ష్యభూతుల గుండె డెల్లజేయునవయ్య, పతితలను పడిపడి నవ్వజేయు చమత్కార శబ్దకల్పనలు, వాక్యములును ఇందు కలవు. అందుచే జదువ వినోదమును, వ్యుత్పత్తియు, గదనాసాటకమును చేకూరును.

ప్రవీరపండితులతో వాదించునపుడు శాస్త్రిలవారు నిజాభిప్రాయమును విమర్శింపఁజూపుచు, విమర్శింపఁజూపుచు విమర్శించుటయుఁగలను. ఆవిమర్శలు తదిభిప్రాయ సాధకములుకావు. తదను సారముగఁదెలియఁచనలు లేనని వాదింప నవకాశము లేదువు. “వారు మత్స్యతాతేజములను మదీయ సిద్ధాంతముగా భావించిరి. నాసిద్ధాంతమనివారు తలంచినది నాసిద్ధాంతము గాదు. ఆయాతావుల వాగు అవలంబించిన మార్గమువలన వాస్తవసిద్ధాంత స్థానమున అపాదించునట్టి తద్వివరమును నేను హేచ్చించితిని ” (వేం. రాజలేఖ) ఈ కీలుతెలియని కొండలు శాస్త్రిలవారి ప్రయోగాలు లభ్యాగాను సాగముగ లేవే అని అట్టహాసము చేయుచున్నాడు.

ఈ విమర్శ గ్రంథములు శాస్త్రిలవారి సర్వంకష పాండిత్య సాధికమునూ, సునిశితబుద్ధి వైభవమున, అపేయభావనావైశద్యమున, అద్భుతరసజ్ఞతా మహిమను, అనన్యార్థ్య పాఠనిర్ణయ శక్తలమును వేనోళ్ళం జాటుచున్నది.

కవినందిత సంస్కృతచరిత్రము.

—:0:—

ఇది పూర్వాధ్యాయానుబంధము. కింకణాద్రి విమర్శ వ్యాఖ్యానములకు లక్ష్యభూతులైన కొండలు వైఖానిర్యాతన ప్రారంభము. దీనిపరిణామము వేంకటరాయశాస్త్రి నిజయుముగ సర్వవసించినది. తద్వ్యుత్పత్తియు కొంత ఇటు ప్రస్తుతము.

అంధ్రకవినందిత సంస్కృతము సమావేశము 1898 లో బళ్లారి పురమున జరిగినది. మణుసటి సంవత్సరము ద్వితీయ సమావేశము మదరాసులో జరిగినది. దీర్ఘకాలము రామగోపాలాచార్యులవారు తన్ని ర్మాత, కాన్యదర్శియు. మొదటి సవత్సరము శ్రీహం రావుబాద్దర పదపాపము అనంతాచార్యులు బి.ఎ, బి.ఎల్ గారును, రెండవ సమావేశమునకు ప్రెసిడెన్సీ కాలేజి సంస్కృతభాషా మహోపాధ్యాయులు (Professor of sanskrit) శ్రీయుత శేషగిరి శాస్త్రిలవారు ఎం.ఏ.యు అగ్రాసనాధిపతులు. సంఘముచేత చక్కఁగ నేయున్నది. అట్టి సంఘము అపేక్షణీయమే. ఉద్దేశ్యములు, (1) అంధ్రవాక్య కరణమును సంస్కృత వ్యాకరణ సహాయమున సమగ్ర పఠుదుట. (2) తెల్లమాటలకు వ్యుత్పత్తుల నిర్ణయించుట, (3) నాటకమున గామ్యము ప్రయోక్తవ్యయా కాదా అని నిర్ణయించుట, (4) కృతి

విమర్శింప సంఘమును నిర్మించుట- ఇత్యాదులు ప్రశంసనీయుములే. కాని, మొదటినుండియు కాగ్యదర్శి గారు పాక్షికబుద్ధివహించి, కవిపండితాన్యులను అనేకుల సభ్యులుగాఁజేర్చుకొని పండితులకు చాలమంది కి అహ్వోసములు పంపకయు, వచ్చిన పండితులను యోగ్యులకును ప్రసిద్ధులకునుఁగూడ ఉపన్యాసముల నొసంగియు, తగని వారికొసంగియు నిరాదరించిరి. మొదటి సమావేశము నిష్ఫలము. దాని చర్య గ్రంథము 20 మాసములకు పేర్కొని వెళ్లిన సంఘములతో ప్రకటింపఁబడినది.

రెండవ సమావేశమునకు ముందే ప్రధానద్వితీయ కింకరిణులు ప్రకటితములు. అంధ్రప్రసన్న రంఘవ విమర్శకు ప్రకటితముగాకుండుటకై వేంకటరత్నము పంతులవారి శాపవాక్యములను, మదరాసులో ఆచార్యులవారి బిభీషికలను భూర్వోక్తములుకదా. కావున రెండవ సమావేశము వాస్తవముగా “ఆంధ్రకవిపండిత సమావేశము” కాదు. శాస్త్రివైరులు అన్యపక్షమువారల నిబద్ధతను సేయఁబన్నిన పూహము. ఉద్దేశ్యములలో మొదటి రంజితకప్పడో జలాఁబలి యర్పింపఁబడినది. ఆసమావేశమున శ్రీరామకృష్ణమాచార్యులవారు తమవారల ననేకుల నుపసంఘమునఁ జేర్చుకొని ఓట్లు బాహుళ్యమున రివ యుద్దేశ్యమును, నాటకమున గ్రామ్యము ప్రయోక్తశ్యమాకాదా అను విషయమును, చర్చకు రానియకుండఁ జేసిరి. శ్రీరామకృష్ణమాచార్యులవారు తమ నాటకములలో గ్రామ్యము ప్రయోగించినవారే కాని కొంచెము ప్రయోగించిరట. అందుచే తన్నాటకములు గ్రామ్యములట. వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారు బహుళముగా ప్రయోగించిరట, అందుచే వానినాటకము గర్హ్యమట. ఈ ప్రసంగముమీఁద కృష్ణమాచార్యులవారిని శాస్త్రిలవారు “పాతివ్రత్య భంగమునకు ఎన్నిమాటులు కత్తుర్తిపడవలయునని భర్తశాస్త్రము?” అని నాటక ప్రయోక్తకర్త గ్రామ్య పరిమాణ నిరసనముగా ప్రశ్న యడిగి నిరుత్తరులఁ జేసిరి. పిమ్మట కృతి విమర్శింప సంఘ మవశ్య ప్రతిష్ఠాపనీయమని తస్మిన్సారమునుగూర్చి ఆరగంటసేపు శ్రీయచార్యులవారు చుప్పనొందిరి. దాని సారమిది-అటుగతుసంఘసభ్యులు ఉపసంఘముట. వారు పండితులచే నెన్నుకొనఁబడవలెను. ఆసంఘమువారు విమర్శకొఱకు పంపఁబడిన గ్రంథములనే విమర్శింతురట! విమర్శకొరనివారి గ్రంథములను విమర్శింపఁట- ఇత్యాది. ఏనియమునను వేంకటరాయశాస్త్రిలవారికి ఉపన్యాసము రామకృష్ణమాచార్యులవారి రేర్పాటుపకున్న సభ్యులపొగ్గనమై అగ్రాసనాధిపతులు పలుమఱు కోరఁగా శాస్త్రిలవారు కృతివిమర్శింపసంఘమునుగూర్చి యుపన్యసించిరి. “ఈ 5 గురు విమర్శింపసభ్యులని యొక నమ్రకమా? మఱి వారిగ్రంథముల నెవరు విమర్శింపవలెను? వీరు కన్నుగీటుకొని ఏవురగ్రంథముల నేవురు కొనియాడవలసినదా? లేక మతద్వేషములచే దూషణ చేయవలసినదా? వీరిని నియమించువారు పండితులకదా. పండితాపండిత భేద మేర్పడినదా? కావున విద్య యధమపక్ష మింత యనియు సభ్యులు వీరినియు నేర్పడువఱకు కృతివిమర్శింప సంఘ నిర్మాణప్రయత్నము పనికిరాదు. ” అని యుపన్యసించిరి. శాస్త్రిలవారి యుపన్యాసమునకు సామాజికుల హస్తనూచక కరతాళ ఘోషములచే వ్యవధానము కలుగుచుండినది. “రాజహంస” అప్పటిసభ్యుల చిత్రవృత్తిల్లు కూజించినది. “పునాదిలేని సౌధమువలె నాంధ్రకవిపండిత సంఘమొక్కసారి నేలఁబడఁబోవును” యేమని సభ్యులుయు ల్లములు జల్లుమునఁట్లు వేంకటరాయశాస్త్రిగారు ప్రశంసించిరి. అగ్రాసనాధిపతిగారు సభ్యులవంకఁ జూచిరి. సభ్యులచార్యులవంకఁజూచిరి. ఆచార్యులవారాకాశమువంకఁజూచిరి. ” అని. తమపక్షమువారలపై విమర్శకు రాకుండఁజేసికొన తాము చేసిన ప్రయత్నము భగ్నమాటనే ఆచర్యులు తర్వాతి

సంవత్సరమునకు ఆఁపునట్లు ఆచార్యులవారు అగ్రాసనాధిపతిగారిని గోరి చచ్చినదానికి సంజీవి పోయగఁమనించిరి. శ్రీకొక్కొండ వేంకటరత్నము పంతులవారు భగ్నమనోరథులై కృతి విమర్శన సంఘభంగమునకు వేంకటరాయశాస్త్రిలవారియు పూండ్లరామకృష్ణయ్యగారియు దురభిమానము కాణ మనియు తృప్తియ సమావేశమున వారిని మానిన మేలనియు సంజీవనిలో వ్రాసుకొనిరి. మూడవ సమావేశమునకు గూడ ధర్మవరము రామకృష్ణమాచార్యులవారు కార్యదర్శిత్యము సంపాదించుకొనిరి. అది 1899 లో నెల్లూరునఁ జనుపలసియుండెఁగాని తత్పూర్వవత్సరముననే మదరాసులో సంఘమే యాపు మాయుటచే మఱిజరుగలేదు. శాస్త్రిలవారికి సంఘముపై ద్వేషములేదు. “సాధువాఙ్మయ సంరక్షకై యొక విద్యవత్సరము అపేక్షితులమైయున్నది. అందుకై నేను రెండుమాటులు యత్నించి నెఱవేఱక మానితిని” అని ఆ. గ్రం. విమర్శ ప్రకారలేతమున వ్రాసియున్నారు. కాని “ఆం. క. పం. సంఘము కృణావృత మహాహుపమై, రహస్యముగ స్వప్రయోజన సాధనమునకును, వైరిని బర్హణాధమున రామకృష్ణమాచార్యులచే కల్పింపఁబడిన వ్యూహమాటచే, ఆకాలపుపండితుల కనేకులకు ఆసంకభంగము సంతోషకరమై యుండినది. వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి తప్ప—కొండలు తప్పనిరి—దాని తత్త్వము ప్రకాశపఱచుచే!” ఈపండిత సభాసందర్భమున శాస్త్రిలవారి యత్యద్భుత ములగు ప్రతిభా ప్రకర్షలు లోకమున కచ్చెరువు కల్పించినవి:” (ఆంధ్రపత్రికానుబంధము1922. సెప్టం. 28.)

[వీతద్వియ విస్తరము ఈ క్రిందిగ్రంథములలోఁ జరువనగును (i) కవిపండిత సంఘచరిత్ర తత్త్వము (1897-98) ఇది (i) కవిరాజ శ్రీపాదకృష్ణమూర్తిశాస్త్రిగారు, (కళాసత్వధిపతులు) (ii) కోలూరు సుబ్బరామయ్యగారు (కోలూరు) (iii) గుండ్లపూడి సుబ్బయ్యగారు (వెదపుత్రేడు) (iv) సి. దొరసామయ్యగారు (సత్త్వసాధిని కార్యనిర్వాహకులు) అను నలువుర తృతీయాంధ్రకవి పండితసంఘ సాంఘిక విజ్ఞాపనము. 1899 లో ముద్రితము. అత్యద్భుత గ్రంథము. (2) కవిపండిత సంఘమునఁ గలిగిన పండిత ప్రతారణము శ్రీమంగు రామానుజరావుగారిచే ప్రణీతము. (1899) (3) శ్రీ పూండ్లరామకృష్ణయ్యగారిచే ప్రకటితములైన జాబులు (1899)].

భారతీపూజా సమాప్తి.

—:0:—

[శ్రీశాస్త్రిలవారు కాలే.లో 25 సంవత్సరములు సంస్కృతప్రధానపండితపదముననున్నప్పుడు సంస్కృతాంధ్రములు రెంటును పరిక్షుకులుగా చిరకాలము ఉండిరి. తిత్సరీక్షక పదలబ్ధివృత్తాంతము వారి ట్లు వచించియున్నారు;— “శ్రీగుంతులు అష్టాదశభాషాధురంధరులునగు ఫ్రాన్సెసురు శేషగిరి శాస్త్రిలవారు ఎం.ఏ.నన్న ఎఱుకచేసికొని, మిశ్రధేయమై తామయత్నించెయు, శ్రీ మిల్లరుదొరవారిని హెచ్చరించెయు, యూనివర్సిటీపరిక్షాధి కారమును నాకు ఇప్పించినారు.” (వేం.రాజలేఖ) ఇది యెంతయు నాయతికరముగఁగడెను. ఆప్పుడే యూనివర్సిటీ యధికారచోదితులై, విశ్వకళాపరిషత్వా త్యమాల (university selections) నొండు ఆంధ్ర గ్రంథరాజములనుండి సంకలించి లక్షుటికాలం కృత మొనర్పించినారు. ఇప్పటికిని అందుండి విశ్వకళాపరిషత్వరీతులకు పాత్రభాగములు నిశ్చితములగుచున్నవి..

కళాశాలలో నిట్లు “విద్యాదాన వ్రతప్రహారదులై” కాలముగడుపుచుండియు, బహుగ్రంథ రచనమునకును, అన్యమార్గముల భాషాసేవకును ఉద్యోగము నిరోధకారణమాటచే 1908 లో దానిని విరమించుకొన సంకల్పించియు, ఆర్థమైతే నెటునిధిమునుకలూ తాము పరీక్షకులుగ వార్జించిన సర్వస్వము 3 వేల రూప్యములు మునిగిపోవుటచే 1910లోగాని ఉద్యోగము మానుకొనుట సాధ్యముకాద య్యెను. “ఈ (భాషా) సేవలోనే కలెక్టరేట్ పనులుగ గోర్కిగొని ఉపభాషా ప్రవచన విచారణాధికార సమేతమైన సంస్కృతప్రధానోపాధ్యాయ పదమును- నెలకు రు 100 లు జీతమును; దినమునకు ఒకటిరెండుగంటలకు మించని పనియం గలదానిని-వదలితిని.” (ఆం. మ.స.) వెంకటేశ్వర ప్రభువుచే గూడ, ఎప్పటికీని చేయవలసినదేగాదా, అని వారుదానినిమాని ముద్రిణ వ్యాపారమునందే కాలము వినియోగింప బూనిరి. కాలేజీలోనున్నప్పుడే 1900 కు పూర్వమే జ్యోతిషమృతీముద్రాక్షరశాల స్థాపించబడినది. అందు తదీయములను, అన్యములను, వెక్కిరింపగలములు శుద్ధముగా సుందరముగా ముద్రితములగుచుండెను. ఆక్షర ఘటకులు సుశీతులౌటచే గ్రంథములు ప్రాయశః సర్వముగ నిర్ణీతములుగనుండెడివి. శాస్త్రిలవారి ప్రతులు శ్రీ వేంకటరాయశాస్త్రిగారు ముద్రణకళయందనదృశ్యుడు, వారికి కొంత కాలము కుడిబుజముగానుండెను.

శ్రీ. నైమధ విష్ణుచిత్రియ వ్యాఖ్యలు.

—:0:—

ఇట్లు ప్రారంభించి చేవకూర వేంకట కవిరాజకృతులను సారంగధర విజయ విలాసములను (1911) సమీక్షములుగ ముద్రించి, పిమ్మట, “నైమధము క్షిప్రీధల్ నైమధానిచ్చిరి.” మధుప్రాయకు ఆంధ్రవానికి వారు చేసిన సేవలలో నెల్ల శృంగార నైమధసర్వకవ్యాభ్యా (1913) ప్రధానమైనది. కాస్త్రీ శిష్యవరకుడు శ్రీ గునపాటి యేనాదిరెడ్డిగారి కేరణమై శ్రీవిక్రమ సింహ పురిరెడ్డిప్రభువర్యులు రావునాధ్యయ, కీ. శే. రేబాలక్ష్మీనరసారెడ్డిగారు కద్దరింథముద్రణపరిష్కరణము రు 2000 లు ఇచ్చి దానిని అచ్చువేయించి ఆంధ్రసారకుల కృతజ్ఞతకు సాక్షులైరి. “వీరవ్యాఖ్యాన గుణ గాఢములలో ఆంధ్రభాషాభిమాన ధురంధరులు, రసజ్ఞ చూడామణులు నగు శ్రీయంతి కట్టమంచి రామలింగారెడ్డి, ఎం. ఏ. గారు ప్రీతుష్టాణముగా దాని నిట్లు అభినందించినారు.—

YELWAL ROAD, MYSORE.

My dear sir,

23rd., Sept., 1914.

I thank you most heartily for your kindness in presenting me with a copy of your superb edition of Sringara Naishadha. I have read through a good portion of the book and find it of entrancing interest. I suppose it is beyond question that yours forms the greatest commentary that has so far appeared in Telugu and that it will probably be a unique one of its kind for all time to come. Up till now the old commentaries on Vasu charitra, Manucharitra Raghavapandaviya etc, held the field as classical productions of their kind, but to-day the Telugu world could boast that a

modern scholar has beaten the ancients at their own game in the most decisive fashion.

Wishing you more prosperous years of literary labour and distinction,

I remain,

Your very sincere admirer and friend,

C. R. REDDY.

ఇట్లు శృంగార వైష్ణవమును అనన్యక వ్యాఖ్యాన్యిస్తేయమొనర్చి

“ ఓ తత్వతత్వచేత దుర్గహప్రాధికతనం

ద్యుక్తమయన యాముక్త మాల్యదకు విపుల

వినరణంబును వేడ్కరచించినారు. ”

అశ్వపండిత దుస్సాధ్యమును తాము, వేడ్క 'మై సంజీవనీ'వ్యాఖ్యను రచించిరి. ఇది తత్వాంధీన్య నికషము. దీనిని వ్రాయుటకు 1917 కు పూర్వమే శాస్త్రులవారు ప్రారంభించి, 'వీక్షితులై' వ్రాసి 1921 కడపట ముగించినట్లు లేఖలచేత తెలియచున్నది. ఈవ్యాఖ్య వ్రాయుట ఒకయెత్తు, దీని పీఠిక వ్రాయుట ఒకయెత్తు. 'తన్ని మిల్లెమై వెక్కుగ్రంథములను ఆధిపైర్వాణ భావలయందు ఇంచుమించుగా మున్నూటని పఠించుట ఆవశ్యకమైనది.' అని మాళవికాన్ని మిత్రనాటకానువాదము విన్నపము. శ్రీ. శ్రీ. శ్రీ పితాపురము రాజాగారు కన్యకాదీనిము నిమిత్తిము రు 1200 లను, శ్రీముతి అగ్లాడి కృష్ణస్వామయ్యగారు రు 1070 లను, శ్రీముతి చెఱిజిబోలు రామచంద్రారెడ్డిగారు 2500 లను - ఇంతిధనము సారితోషికముగ నొసంగినను, ఇందు చాలక బ్రతారథులు హరింపగా రు2000 లకు శాస్త్రులవారు అప్పవడిరి. నేత్రాచయకాలమున చిత్తున అశ్వము చూచుట సంభవించినది. అందుచే చాల, తప్పులు పడినవి. ఆకృష్టకాల చరిత్ర తల్లీ ఖలలోకం దివిన, ఆపి దలతి కజ్జిగ్గహృదయమ్ ' అనుట నిజమనిపించును. ఎట్టకేని ఈవ్యాఖ్య 1927 లో ప్రకటితము; కృష్ణగాయలప్రేషి ఆబాల ముగ్ధిహ మైనది. ఇది శాస్త్రులవారి కడపటి గ్రంథము.

సాహిత్యదర్శనము.

---:0:---

విష్ణుచిత్రియ వ్యాఖ్యాన రచనా కాలమునందే 1921 సంవత్సరములో రచియింపబడినదే సాహిత్యదర్శనము. ఆంధ్రభాషయందు శాస్త్రవాఙ్మయము ఏమియులేదు. సాహిత్యశాస్త్రగ్రంథములు అసత్కల్పములే. “ ఈ భాషకు సమగ్రమైన యలంకారశాస్త్రములేదు. ఉన్నట్టి యలంకార గ్రంథములు ధనాధులకై దొరలంబొగడుటకు సాధనములుగా వ్రాయబడినవేకాని విషయములనెల్ల చిరులముగా నుబోధముగా చర్చించి విశదీకరించుటకు వ్రాయబడినవికావు ” (వేం, రాజలేఖ.) ఈభాషయందు వారు చిరపూర్వమే గ్రహించినారు. 1882 లో అలంకార సార సంగ్రహము రచించినారు. దానిని గద్వాలపండితులు అత్యంతోపయోగపనియు అలంకారములైన దానియు ప్రస్తుతించుటచే టి కా

విస్తర సమేతముగా వజ్ర 1927 లో ముద్రించినారు. భాషకృతినీ రసమంజరిని 1909 లో ఆంధ్ర వ్యాఖ్యతో ప్రకటించినారు. కాని ఇవి సాహిత్య విషయముల నొండులెండు ప్రపంచించునవి. సర్వవిషయ సమగ్రమైన యలంకార శాస్త్రముకొండును ఆంధ్రమున లేకపోవగా, కావలి పునరావృత్తులు శాస్త్రీశిష్యులతోండును వైన శ్రీ దొడ్ల వేంకటరామరెడ్డిగారి ప్రేరణచే 1921 ఫిబ్రవరి 2 ప్రారంభించి ఏప్రిల్ 9 ది నాటికి విశ్వనాథ కవిరాజకృత సాహిత్యదర్పణము తెలిగించిరి. కాని, 13 ఏండ్లైనను అముద్రితముగ అది యుండెను. కాని ఆంధ్రులభాగ్యవశమన మోహూరగ్రామవాస్తవ్యులు, ఈవిడిపేరు వడిన రేబాల వంశమునకు అలంకారభూతులు మ. రా. శ్రీ రేబాల హరిశ్చంద్రారెడ్డిగారి వదాన్యతాతిరేకముచే ఇప్పటికేని, ఈసగమేని, ప్రకటితముగా నోచుకొన్నది. వాటికి ఆంగ్లశైలి కృత్యాలు. వారియాగరముచే కడమసగము కూడ శీఘ్రకాలముననే ముద్రితమగుగాక.

శాస్త్రిలవారి గ్రంథరచనము ఇంకొకటితో పరిసమాప్తమైనది. ఆమహానీయుండు వాణీనేరలో జ్ఞానమేని ఆలస్యము వహింపలేదు. వాడు రచించినవి 'పంచాంగదధికములు గ్రంథనిధులు' కాక తత్సంకల్పితములు మఱున్నే నియుండవు. స్థలాంతరమునఁ జెప్పబడును.

శాస్త్రిలవారు తమ భాషాసేవా ప్రకారమును ఇట్లు వర్ణించియున్నారు:—“మహీయ వాద్దేవతా పూజలో—అవాహనము శ్రీపునర్వివాహ దుర్వాదనిర్వాహము, ఆసన సమర్పణము కథాసరితాని గరము, అర్చనము పృత్యాపరద్రీయ నాటకము, పాద్యము మేఘసందేశాంధ్ర టీక, అలంకారము అంధ్ర పునస్సరాఘవ నాటక విమర్శ కింకిణీగణ శింశూన శారదాకాంచిక, నైవేద్యము శృంగారనైవేద్య వ్యాఖ్యానసర్వంకవ” (ఆం. మ. స.). అప్పటికి (1920) పూజ పూర్తికాలేదు. సరస తాంబూలము కావలయు సాహిత్యదర్పణము. నైవేద్య మిచ్చి తాంబూల మియ్యమి పూజావిధాన లోపము కదా. నమస్కారము ఆముక్తమాల్యదయే. ఏలన పిమ్మట మఱేగ్రంథమును శాస్త్రిలవారు రచియింపలేదు. ఇట్టి పూజా భాగ్యము వారొక్కరదే.

పూజాఫలము.

—:0:—

వేంకటరామ శాస్త్రిలవారి నిరంతర భారతీపూజా ఫలము ఇరుకెఱంగు లైనది. ఆంధ్రీయ ప్రపంచమున వారికి సాటిలేని గౌరవములు కలిగినవి. తద్గ్రంథములుచేటి నవలా నాటకముల వలె సార్వజనీనములు గాకపోవుటచే వారికి అపరిమిత ఋణములు, నిత్యరిక్తత, మనఃశేషమును సంభవించినవి.

ఈకాలమున విద్యాసంపాదనము మహాభనులకే గదా సాధ్యము. శాస్త్రిలవారికన్న నో ఉద్యోగలబ్ధి కుటుంబభరణ పర్యాప్తమునకన్న నెచ్చు కాకపోయినను, ఆయలంతిలోనే అధికభాగము గ్రంథకోశ సంపాదనార్థము వ్యయిత మాటచేతను, కథాసరితానిగర కింకిణ్యాది గ్రంథ ముద్రాణకారణమునను, జీవితప్రభువు దశలోనే అప్పులైనవి. నిజగ్రంథములు పాఠ్యములగుట అరుదగుట సరికదా, పత్రిక పారితోషిక సర్వస్వము మూడువేరూపాయలు ఆగ్రహిస్తేను మునకలో వారు గోల్పోయిరి.

25 సంవత్సరములు కొలువుచేసినను విరామవేతనము లేకపోగా, దానిని మానుకొని ముద్రాణవాహనమున నప్పులు తీర్చుకొన నెంచిరి. కాని అదియు సాధ్యపడదయ్యెను. పెక్కుమాటులు అచ్చయంత్రమును కొనుటయు విక్రయించుటయు సంభవించెను. ఈవర్తకమున శత్రుత్వము వేంకటరమణయ్యగారు (రాజన్న) మొదట సహాయపడి, పిమ్మట ఆపారధనము కొల్లపెట్టి దానిని నష్టభాజన మొనర్చెను. ఆంధ్రపత్రిక పోటి, ఐరోపాయుద్ధము ఇత్యాది కారణములవలన అప్పులు తలమునకలై వారు 16 వేలు చేయు అచ్చుకూటమును తక్కువవెలతు అమ్మి తీర్చి కేవలము గృహిణి స్త్రీయై పాత్రాధార్యమాణ కాంచనమయ లేశముల విక్రయించి తీర్చుకొన జరిపెను. 1915 వ సంవత్సరము నెల్లూరు చేరి తన్ను రణజ్వలేఖరా అని పిలుచువారను, విద్యద్రోహజ్వలభువులను తాకు పూర్వము రెండువేలరూపాయలు కి ధానరత్నాగర ప్రతాపరుద్రీయ ముద్రాణవాహితోషిక మిచ్చినవారను అగు శ్రీ వేంకటగిరి వహారాజు గారికి తమ వృత్తాంతమెల్ల లేఖామూలమున విన్నవించుకొని వృద్ధిరహితముగ నైదువేలు అప్పుకొని తమవర్తకమును చక్కజెట్టుకొనిరి, కృషముగ ఋణము తీర్చిరి.

ఆట్టి సమయమున 1916 లో వదరాసులో మార్చరాయాంధ్రానిఘంటువునకు శాస్త్రిలవారు ప్రధానసంపాదకులుగ ఆంధ్రసాహిత్య కేవల స్థాయి క్షతైరి. ఆపన్న వా రిమానవేతనము రు 250 లు. నిఘంటునిర్మాణసంబంధి గూర్చి తమ యభిప్రాయములను “ మార్చరాయాంధ్రానిఘంటు నియమ కతి పయములు ” అని యొక చిన్నపుస్తకము వ్రాసి ముద్రించిరి. కిట్టినివారు కొందఱు అనూయాపరలు తత్వదము శాస్త్రిలవారు మానుకొని పూర్వముగా నిఘంటు కార్యస్థానమును పితాపురమునకు మార్పించిరి. “ నిన్న సాయంత్రము ఆంధ్రసాహిత్య కేవలము వారికి కూడినది. అందులో తీర్మానమయిన విషయములు, పరివర్తనలో నిఘంటు నిర్మాణసంబంధి లోపముచే కార్యము జరుగలేదుకాని ప్రధాన సంపాదకుని లోపముచే గాదనియు నిఘంటు కార్యాలయము కాకినాడకేని పితాపురమునకేని మార్చనలయుననియు డిసెంబరాఖరునకు మార్పుకట్టుగాను తీర్మానములయినవి. (4-11-17 రెడ్డిలేఖ) కేవలము పనికి పోకలెదలెదలు — గారు నిజాభివృద్ధికి మిక్కిలి హృష్యులైయున్నారు. ” (7-11-17 రెడ్డిలేఖ) అని శాస్త్రిలవారు వ్రాసియున్నారు. పితాపురమునకు మార్పుటచేతనే కావలయు ఈవదునేడేండ్లలో మార్చరాయాంధ్రానిఘంటు కట్టు సంపూర్ణమై వెలసినది! వఱల, గృతంత్రులై వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు అముక్త మాత్యదా వ్యాఖ్యానోపోద్ఘాతములు పరిసమాప్తిచేయఁ జూసిరి. విమర్శ కనోదము (1920) తిక్కన విజయము (1920) ఉత్తరరామచరితము (1920) రత్నావళి వికృతమార్వశీయములను (1921), అపుడపుడు రచించిరి.

1919 వ సంవత్సరము జూన్ 7,8 తేదీలలో ఆంధ్రసాహిత్య పరివదప్రమువాన్ని కోత్సనము నెల్లూరున జరిగినపుడు వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు అధ్యక్షులుగా నుండిరి. శాస్త్రిలవానికి మహామహోపాధ్యాయ బిరుదము నొసంగఁదగు నని ఆసభవారు శ్రీ చక్రవర్తి ప్రతినిధిగారికి విజ్ఞాపనాపత్రికమును మహాజనవోదితమును పంపిరి. అది వెలువెలలేదు గాని 1920లో వదరాసులో నాంధ్రమహాసభవారు సమావిష్టులై 1116 రూపాయల సంభావనతోడ శాస్త్రిలవారికి, మహోపాధ్యాయ బిరుదము నర్పించిరి. అందు వాఱొనర్చిన యుపన్యాసము తజ్జీవిత చరిత్ర రచనమునకు ఒక యమూల్యాకరము, బహు ఫలముల నిందు దానినుండి ఉద్ధారములు కలవు. శాస్త్రిలవారి యప్పుసాప్పులు తీరినవి.

ఇట్లుండగా 1922 జనవరి తే 14 ది నాడు ఇండియాను చిత్తగించుటకై వేంకటరావు గారు వచ్చినపుడు మదరాసు యూనివర్సిటీ వారి వేడుకొలుమై వారు దక్షిణదేశపండితుల సత్కరింప నియ్యకొనిరి. “దానికి ఇల్లంట్ ఇత్తురని వ్యవహారము. అందులకు అంధ్రమునకు నన్ను మొదటి వానిగా నియమించుకొని నాకుగీ కారమును ఈవిషయే పడెనినారు. ఈసభ జనవరి తే 14 ది జరుగును.” (20-12-27) రెడ్డిలేఖ. ఆ “ముసళ్ళపండుగ”లో రత్నోజ్జ్వల సౌవర్ణవలయంబును, జోడు శాలువులును శాస్త్రులవారి కొసంగుండినవి. ఈ శుభసంతోష సమయమందు శాస్త్రులవారు “5 మాత్రు నాటకములకు కథాంకనగణి నేర్పించు కొంటిని.” అని వ్రాసినారు. అది సంపూర్ణ నాటకములు గామికి రెండు ముఖ్యకారణములు కలవు (1) నెల్లూరిలో ఇల్లు గొని అధ్యర్థతాడుఖభాజనలొట (2) ఆయుర్తయ్యనా ముక్తికైకముగ గుండుటము.

శ్రీ వేంకటరావు శాస్త్రులవారికి 1915 వ సంవత్సరమునుండి యు నెల్లూరిలో నివసించు తలంపు కలదు. వారి జాబులలో అందుకు వెక్కుకారణములు విశదపడుచున్నవి. “ఆయుష్షేషము స్వల్పమైయైనను, ఆస్వల్పంబును అవిదితపరిమాణంబును అనియతంబును అయినను, దానికే ఇక్కడికన్న (మదరాసునకన్న) అక్కడ (నెల్లూరు) బెక్కుకారణములచేత తక్కువశ్రమతో గడుపవచ్చు ననెడి యభిలాష కలదు. అప్రదర్శనము, తదియసామిప్యము, తద్గోష్ఠి, అకృత్రీయపదార్థ భోజనము, పరిశుద్ధనాయువు, నాతములనైకట్యము, ఇత్యాదివిషయములు అచటినివాసముచే వెక్కులు కలుగును. (రెడ్డిలేఖ). “నెల్లూరిలో మానాయనగారు, కుమారుండు, అమ్మగారును స్వర్గస్థులైనారు. కనుక నెల్లూరి నాకు స్వస్థలము.” (5-3-29) “నెల్లూరి నివాస మపేక్షించుటకు రెండు మూడు ప్రయోజనములు కలవు. 1. లక్షణ శక్త్యలమును తొలించి సాధులక్షణ ప్రతిష్ఠాపనము, 2. అంధ్రగీర్వాణ కావ్యనాటక ప్రసవనమున లఘుహస్త నిర్మాణము, 3. ఏక తీర్థస్థమై బడి (విద్యాలయము, కాలేజి) పెట్టుట. ఈయంద్యయము నెఱవేఱుట మంచిదే. నెఱవేఱుమి భావికాలములో నెల్లూరికిని అంధ్రభాషకును అంధ్రగౌరవమునకును లోపమే. ఈశ్వరసంకల్పము లేక ఏదియు జరుగదు. ఈయంద్యయములు నెఱవేఱిక అంధ్రభాషకు లక్షణసేతువు, లక్షసేతువు- తిక్కన భారతము జనించినచోటనే జనించి యొక నిర్ధారణకు వచ్చును. దేశమునకెల్ల అదేశమగును. ఈ ప్రయోజనములకై ఇది ఇష్పటి లక్షణవిప్లవములో మంచికాలము.” (13-11-20) మఱియొక కారణము అంధ్రభాషాభిమాని “సేవ”. ఇది తద్భారతీసేవకు రెండవది ఇత్యాది బహువిధ కారణముల వలననెల్లూరి నివసించు శాస్త్రులవారు తలంపుకొనిరి. 23-4-21 మొదలు ప్రతిలేఖలోను గృహకృయ ప్రస్తావన కలదు. గృహకృయధనమును నెల్లూరిలో కొండఱుమిత్రులు తమకు వాగ్దానము చేసినని జాబులలో కలదు. తదనుసారముగా రు 4600 లకు నెల్లూరు రంగ నాయకులపేరులో నొక యింటిని కొనిరి. 4. ఆగష్టు 1922 శ్రీమాణ శతగోప రామానుజాచార్యులనువారికి రు 5000 లకు ఆప్తపత్రియ వ్రాసియుచ్చిరి. అయిల్లు అంత వెలచేయకపోయినను, అనుభవముచాలకయు. సమయముతిప్పిన నేదియు రాదేమో అను నుద్వేగముతోను, కొండఱు మిత్రబ్రువుల యుపదేశములవలనను, దానిని మెహంగట్టుకొనిరి. ఆవాగ్దానముచేసిన మిత్రులు ధనప్రసాదము విషయమున నుపేక్షచేయఁగా, అలవిగానియప్పు డైబడఁగా ఎవ రెవరు ఎంతెంత పొరితోషిక మొసంగినను ఆధనమునెల్ల ఆగృహభాషమును వాసయోగ్య మొనర్చుకొనుటకై వ్యయించి వర్ణనాతీతకేకపాత్రులొట ఇంచుమీద. ఎట్లకేలకు శాస్త్రులవారు నెల్లూరిలో స్వగృహమున

ప్రజేంచి తచ్చిరాభీష్టసాఫల్యమునఁ దనిసిరి. అచట శాస్త్రిలవారు తదుద్దిష్టములలో నొడగు బడిపెట్టిరి. అందు రెండు తరగతులు. శ్రీమాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యంగారును, నెల్లూరు ఏ. బి. యం. గరలుని హైస్కూలులో నాంధ్రప్రదేశ్తులు, ఆంధ్ర లక్ష్యలక్షణ పాఠగులు, బి. శ్రీ. కై. పా. సుబ్రహ్మణ్యశర్మ గారును పెద్దయ్యడిగ అగ్రు రాఘవ సాహిత్యదర్శణ కువలయానఁ దాది బహుసంస్కృత గ్రంథములను చదివిరి. చిన్నతరగతి విద్యార్థులలో—తత్త్వాగ్రము ఏడేడలుండి శ్రీ శాస్త్రిగారుచరణుల నప్రకచించుగా “ ఏకలవ్య మర్యాదను ” గొలుచుదుంకినవాడను నే నొకడనై వారిమనసునకెక్కి ఆమరణాంతము తద్వాన్వియభాగ్యము వడసితిని. నా సతీర్థులు, —శ్రీయుత యోగుగంటి వేంకట కృష్ణయ్యగారు (ఇప్పుడు నెల్లూరులో న్యాయవాదులు, నందనానాటకకర్తలు,) శ్రీమోరుగంటి వేంకటేశ్వర శర్మగారును, (మిమ్ముట కాశీవిద్యాపీఠమున పద్దశ్శతములు చదివి “శాస్త్రి” పట్టిరాజితుడై, హిందీలో “ మానసికతత్త్వశాస్త్రము ” అను నొండు మహాగ్రంథము రచించుచును,) శ్రీయుత బిరదవోలు చెంచు సుబ్రహ్మణ్యముగారు బి. ఏ., (ప్రస్తుతము మదరాసులో అకౌంటెంటు జనరల్ కచ్చేరీలో నుద్యోగమున నున్నాడు) మున్నగువారు. రెండేడ్లుమాత్రమే శాస్త్రిలవారియింటినుండు తిన్నెపై ప్రతిసాయంకాలమును ఈబడిబరిగెను. ఇట్టివిద్యాశాలలు, ఇట్టి యుపాధ్యాయులు నేనవేలు న్నచో భాషాదేవి మఱియెంత ప్రసన్నురాలై యుండునోకదా.

1922 వ సంవత్సరమున శాస్త్రిలవారికి ఒక యఖండగౌరవము జరిగినది. ద్వారకాపీఠ శంకర భగవత్పాదులు నెల్లూరున గొప్పదర్బారుచేయించి అందు శాస్త్రిలవారికి సర్వతంత్ర స్వతంత్ర, మహా మహాపాధ్యాయ, విద్యాదాన వ్రతమహాదధి అనుబిరుదులు నొసంగి వారి “ ఋణములఁ దీర్చుట కను శాశ్వతముగా పుత్రప్రాప్తిపారంపర్యముగా నెలకు రు 150 లు పారితోషికము ఆవతము ఇచ్చు నట్లు ఖరారుచేసి ముద్రించి నెల్లూరు పౌరసౌధములో దర్బారు గావించి ప్రకటించిరి. ” (భాగ) అది విక్రమ సింహపుర చరిత్రమున మహా స్తుతదివసము. ఆంధ్రకవులలో సర్వతంత్రస్వతంత్ర బిరుదును వడయంగన్న ధన్యులు శ్రీ వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు ఒక్కరే. తమఋణములుతీరి ఆయుశ్యమును బహుగ్రంథకచణమున సఫలీకరించుకొనఁ దలంచి శాస్త్రిలవారు సంతసిల్లిరి. కాని దుర్లభవశమున మాధాని 1922 లో ఆలీసోదరులతోడ అసహాయోద్యమమున కారావాసపాత్రులై పిమ్మట పెక్కు చిక్కులపాలైండున ఆయావి కొన్ని నెలలలోనే నిలిచిపోయినది. “ వారిచ్చిన యాకొన్ని నెలల నైకమును ఆదినములలో నాకును, నా కుమారునకును వచ్చినవ్యాధులచురుమలకు ఇంటిని నివాసయోగ్యము కావించుకొనుటకును వ్యయితమై పోయినది. ” (భాగ).

తర్వాతచరిత్రము, 1922-1929 మధ్యకాలపుది, శాస్త్రిలవారి జీవితములో అశ్వంతకష్టభాజనము. శ్రీనాథుని చరమదశ వంటిది. ఈకాలమున, తజ్జీవితాంతరిక్షమున వైశసకాలాభిసమావృతమున అప్పవోప్పడు ఒక యాశాతట్టిలత మెజసి మిణుమిట్లుగొల్పి. అంతలో మాయచురమ్యెను. మఱల నంతలో సర్వము క్షణాంధకారమయమై అతర్కితోపసత ఘోర విశనాశనిపాతముల మహాభీకరమై యుండెను. మొదటి పడుగుసాటు 1922 డి సెంబరులో తదియై కావశ్యము నలువరుండేండ్ల కుమారుడు కాలధర్మ మొందుటయు, తత్సతీ శకువులు ఏవురు తడేకపోష్యులగుటయు, జరారుగ్ధతాపీడితులై దినదినమును కృశించుచు, కుటుంబధరణము దుష్ఫరముకాఁగా ఇంట నిలువలేక, మిత్రకృతిపయ “ పేరి

తులై గద్వాల సంస్థాన ప్రభువుగారి విద్యభ్యాసమున ఆశించి పోయి తే 24 ఫిబ్రవరి 1923 వారిని దర్శించిరి. 11-3-24 గద్వాలనుండి శ్రీయేనాదిరెడ్డిగారికి వ్రాసిన యీలేఖార్థములు తదవ్విత్తాంతమును విశదము చేయుచున్నవి. “ఇది వనవాసము కాదు. మరువాసము. ప్రభువు దొడ్డవారే. ఆసన్న వర్షు లందఱును అత్యంతము మిత్రులైనారు. వైష్ణవపండితు లందఱును, వారల పుత్రి శిష్యాదులందఱును అత్యంతము ప్రియమిత్రులైనారు. బ్రాహ్మణేశ్వరులయిన ప్రభుసన్నిధానవర్తి రసజ్ఞకవిపండితులందఱును శిష్యులే అయినారు. అందఱును నాకు ఎంతటి గొప్ప సమ్యాకము జరిగినను జరగునుగాక, అని కోరువారే. ఇట్టి ఈ సంవిధానమాత్రముకై దుఃఖపడువారు వైదేశికులు, వారిని ఇక్కడ ఎవరును సరకుగొనకున్నారు. శ్రీ. శ్రీ. ప్రభువుగారు ఆయాగంతకుల కవనదోషములను దోషములనుగా నాచేత నిర్ధారణచేసికొనుచున్నారు. ఆధమున నితి నాకొక జడ్జిపదము తనంతట కలిగియున్నది. ” శాస్త్రిలవారికి “దొడ్డ ప్రభువుగారు ” శ్రీ. శ్రీ సీతారామ భూపాలరావు బహద్దరుగారు తోడా జోడుకాలవులు రు 600 లు నొసంగిరి. పూర్వప్రస్తావిత వైష్ణవపండితులు నాటకాదులందు మెక్కు సంశయముల దీర్చుకొని అత్యానందభరితులై “స్మార్తులకు మే మెన్నడును నమస్కరింపలేదు. ఇది గో సరస్వత్య శ సంభవులకు మీకు నమస్కరించుచున్నారము!” (యుగంధర 23-6-29) అని నమస్కరించిరి. తదాస్థాన పండితాగ్రేసరులు శ్రీమాన్ ఫల్గునుమ్మి వేంకటాచార్యులవారు శాస్త్రిలవారిని

“ఈద్రు గధీతీ కాస్త్రే నైర్వాణ గ్రంథజాలే చ
ఆన్ద్రగ్రన్థేషు తథా నహి దృష్ట్య శ్శుభ్రచరో వాఽపి ”

అని శ్లాఘించిరి. వేంకటరాయశాస్త్రిలవారు గద్వాల సంభావనా ధనముతో “నెల్లూరివారు నావ శముచేసిన యింతిని బాగుచేయించుకొంటిని ” (భాగ) అని వ్రాసిరి. పిచ్చుకు కుటుంబమును పోషింప దారిగానకము, ఆముక్తమాల్యద : ఇంటిలోనిపాము వలె ముద్రాణదంతము ” నిచ్చుచుండుటయు, మద రాసులో గృహవిక్రయము సాధ్యపడకపోవుటయు- ఇంటిపై యప్పు ముప్పమైముప్పగా భాధించుటయు, నిరంతర చిత్రవ్యధచే ననారోగ్యము వైకొనుటయు, ఏతద్వశ కారణపరంపరులచే ఇతికర్తవ్యతాజ డులై యుద్విగ్నాంధకారమున నునింగియున్న కాలమున మఱల నొకప్రత్యాశావిద్యుల్లతిక పొడనూ పెను. పూర్వము దర్బారులో ధనమునిచ్చెదమని వాదానము చేసిన స్వాములవారు పూరి (జగన్నాథ) శంకరమతాధిపతియై శాస్త్రిలవారి కష్టములు తీర్చెదమని ప్రతిశ్రుతిచేసి ఆయర్థముగల శ్రీముఖము ననుగ్రహించి పూరికి ఆహ్వానముచేసిరి. అది జరుగుననుప్రత్యయము చేతను మిత్రకఠిణయ పోతాన హమునను, ఋణములు తీరనని నమ్మి, వ్యాధిగ్రస్తులై యుండియు, “ స్వాములవారి సంస్థానము లోనే వైద్యముకూడ జరుగునుగదా ” అని సాహసించి 1925 డిసెంబరు నెలలో స్వాములవారికడకు పోయిరి. కాని వారిప్రతిశ్రుతి ఏదియు జరుగలేదు. చేత ధనములేక, శాస్త్రిలవారిశిష్యశ్రేష్ఠులు శ్రీ గుఱ్ఱము వేంకట సుబ్బరామయ్య ఎం. ఏ. గారు నెల్లూరినుండి పంపిన యేబదిరూప్యములతో బయలు దేరి దారిలో విశాఖపట్టణములో శ్రీ.శ్రీ.శ్రీ. విక్రమచేనవర్మ పండితప్రభువులును, తమ శిష్యుండగు శ్రీ సంబూరి తిరునారాయణస్వామి బి.ఏ.గారి పుత్రుండు మెడికల్ కాలేజీ ప్రొఫెసరు, అలగిసింగిగారును అత్యంతము తమకు సత్కరించి నూటపదార్పణిచ్చిపంపగా మఱల నెల్లూరుచేరగాంచిరి. ఈయాళ నిరాశ యైనది. “ పూరికిం బోయి పూరియే కఱచివచ్చితిని. ”

మఱి, ఋణవిముక్త్యుపాయము అముక్తమాల్యదామద్యనిమే యని శాస్త్రిలవారు నమ్మిరి. అది ప్రకృతితమైనచోఁ జేసేత వెలపోయి తమకు అపారధనము ప్రోవగునని వారిద్వంద్వశ్వాసము. అముక్త అప్పటికే కొంత ముద్రితమైనది. ధనాభావముచే శాస్త్రిలవారు శేషము ముద్రింపలేకయుండఁగా తత్పూర్వార్థము శ్రీయత యెఱబ్రోలు రామచంద్రారెడ్డిగారు రు 2500 లు విరాళమొసంగిరని పూర్వోక్తముకదా. అవదాన్యశేఖరు లాసంగిన ధనములో, శాస్త్రిలవారి యనారోగ్యదశలో, శత్రు మయావస్థలో, అషాఢపూర్ణవతారమూర్తులు మువ్వకు ప్రతారకులు విశేషభాగము హరించిరి. శాస్త్రిల వారు దిగులున కుంగిపోయిరి. “ఏతన్నిమిత్తమై కీర్తికాములై నాకు ధనమిచ్చినరెడ్డిగారి కేమి బదులు చెప్పదును? ... ఈపుస్తకముచే ఋణముండీర్చికొని బ్రదుకుదునని తలంచి... రేయినక పగలనక దిన మెల్ల వ్యాఖ్యానరచనాక్షేపే యగునట్లు పదియేండ్లు పాటుపడి తుదకు దానిని దొంగలపాలు గావించుకొంటిరి. ఈదిగులుచేత అన్నములేదు. సంతతము దుఃఖాభి తరంగములచే చాతులొందుచు మునుంగుచు ఊపిరి సలుపక యుక్కిరిబిక్కిరి యగుచు ఏఁడియలో గుండియవీలి మర్మరణముం బొందునో యని డెందమున నాందోళనముచే కొందరించుచు వేళ యెదురుకూచుచున్నాను. ...ఈ ఆంధ్రభాషాభిమానీ! హా అంధ్రదేశమా! ...ఆంధ్రవిద్యకును ఆంధ్రనాటకములకును ఆంధ్రకవనమునకును ఆంధ్రభాషాభిమానికిని సమస్కారములు (రెడ్డిలేఖ. 22-10-26). “రసజ్ఞశేఖరా, కలాప్రపూర్ణా యని దొరలు పేర్కొన్నవాని యంత మిట్లు గుచున్నది.” ఎల్లెటూలో 1927 జూలైలో అముక్తమాల్యద ముద్రితమై బయటపడినది. దీనివలన తమయప్పుతీరి కనకాభిషేక మగుననుకొనుచుండిరి గదా శాస్త్రిల వారు. భగ్నాశులైరి. 13-3-28 లో వారునాకు వ్రాసినజాబులోని యీపద్యప్రాయము వినుండు.-

“హరిహరులు నన్ను వదలిరి
నరులూ నను బోతురింక? నా పొత్తములూ
గరము కరుణఁ గైకొన్నా
ర రిదిగ న న్నేమిపైక ముకుగకయె ధరుల్.

“నూఱుపుస్తకముల నూర్వరకిచ్చితి
నందుఁ బోవుకై వ్యయంబు నాకు
హెచ్చుగాదు డెబ్బదే రూప్యములు గాన,
నూటివెల యెనిమిదిసూర్లు నష్టి.

“అయిదువేలు కట్టె నచ్చువేయిపఁగా
నందు రెండువేల కప్పుపడితి
దానిఁ వీర్పలేక తుటాలనున్నాడె,
శర్వుఁడొకఁడె నాకు శరణమొక. ”

" I am Bhartrihari's Khalvata!" అను క్తమాల్యదాదేవి ధనము పునాదింపకపోయెఁ గాని యనన్యదృశ పాండిత్యక్షీర్తి పునాదించినది. శాస్త్రిలవారి సంజీవనీ వ్యాఖ్యయు నుపోద్ఘాత మును వైమన్యమునకుఁ దలపాలములు. అను క్తప్రకటితమైన సంవత్సరమే 5-12-27 బెజవాడలో వాంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్తువారు (Andhra university) శాస్త్రిలవారికి " కళాప్రపూర్ణ " బిరు దము నర్పించిరి. ఇది డాక్టరేటునకు అంధ్రరూపము. కాని, అభ్యుత్థతా కాలమేఘములు నలు వలఁ కుల మురిచుకొనిపోవుచుండఁ గ కళాప్రపూర్ణుఁ డెట్లు భాసిల్లి లోకమును స్వచ్ఛందీకా విమృశణమున నానందమున నోలలాడింపఁ జాలెన? వట్టిబిరుదములపై యాస లేదు. వచ్చిన కీర్తి వానిచేఁ గాదు. వారిహృదయ మిట్లు సంతాపించుచున్నది,—

అపవిత్రీర్షి, యాత్మ యాత్మలో నిలఁబుంచి

మూఁడవస్థలందు మోహముడిచి

సచ్చిదాదులందు సాక్షాత్స్వరూపతః

బరగ నాసమాధి భాగ్య మెపుడో?

(రెడ్డిలేఖ 19-12-28.)

ఆయస్సు రు 7500 లు. శుభ్రమర్మల హెచ్చరికలు దినదినము. ఒకజూబులోఁ "నాకు సినిల్ జములే గతి గావలయు!" అని శాస్త్రిలవారు వ్యంగిపాఠియిరి. " నే నధుర్యతచే నరకమునఁ గూలును నేమి!" అని భయవిహ్వలు లైరి. అంతలో " అపవిత్రీరసు, నామితులు నన్ను విడువను" అని ధ్వజమెత్తె.

" ఆ పుణ్యదినము మిత్రీమ

ఈపుట్టిననందె నాకు నిపుడే సిరికృష్ణ

శ్రీహరి కరుణావశమున

బ్రాహ్మచర్య బహుళజన్మ ఫలభరితముగాన్.

(11-9-28) అని సమసుఖ దుఃఖభాగులకు శ్రీయే నాదిరెడ్డిగారికి వ్రాసిరి.

వాస్తవముగా " సిరికృష్ణ " " శ్రీహరికరుణావశమున " తప్పు శాస్త్రిలవారి " బహుళజన్మ ఫలభరితముగ " నే, ఆ " పుణ్యదినము. " 27 దినంబులు 1928, ప్రాపించినది. శ్రీగునుపాటి యేనా దిరెడ్డిగారు- శాస్త్రీభక్తకోటిలో నగ్రేసరుఁడు, ముప్పజేండ్లు గురువులకు కుటుంబ పర్యాప్తధాన్య దక్షిణ నొసంగిన ధన్యుఁడు, రజజ్జుజీవనపరాయణుఁడు— మీధురుకార్య ధురంధరుఁ డయ్యెను. సౌజ న్యపరమావధి, వదాన్యకేతుఁడు, వద్వచ్చితామణి, మదరాసులో శాసనభాగ్యక్ష్యపట్టభద్రుఁడు, శ్రీ బెజవాడ రామచంద్రారెడ్డిగారును, సౌజన్యనిధి భాషాభిమాన ధురంధరుఁడు శ్రీ బెజవాడ చంద్రకేశురరెడ్డిగారును అత్యంతము శ్రీధాతులై యుద్యమించి సెల్లారించుడలమున రెడ్డిదొరలస్థలఁ జూచి, వారు ఉదారముగా నొసంగిన రు 9688 లతో

" కళాప్రపూర్ణ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారి నిధి "

నెలకొల్పి, శాస్త్రిలవారి యపలు తీర్చిరి. ఆమహాపురుషుని రక్షించిరి. తాము ను మహాత్తర సుకృతము పడసిరి. సహాయముచేసిన వదాన్యమహాశయులకెల్ల నాంధ్రీలోకము కృతజ్ఞతాబద్ధము. కళాప్రపూర్ణుడు అధమగౌతా గ్రహబంధన విముక్తుడై అత్యంతము విరాజిల్లినాడు.

కృతజ్ఞతా విప్లవరణము,

—:0:—

“మీరు నాకు మహాపాపకారము గావించిన రని నేను కనిగొన్నాను మీరు ఆమాట నన్ను చెప్పనీయకయున్నారు. కావున నా యభీప్రమును నేనకటొకవిధమునఁ గావించెదను. ఎట్లైన నేనొక యొజ్జను. ఆకారణంబున మీకై ఇహపరిపాధకవయిన యొకయద్యమముం బూనందలంచియున్నాడు.—ధర్మాధికమమోక్షములు అను నట్లు పురషార్థములలో తుదిదానికై పరమేశ్వరుడు పురుషమత్తుకొని సృజించియున్నాడు. ఇతఁడు లోకమున పాదించిన మయమత్తొమే గాని అందు సత్యములేదు. కావున ఆపురుషార్థమును నే నలవలచుకొనుటకును మీకును అలవలచుటకును భగవద్గీతను సర్వజనజేద్య మగునట్లుగా మీకై యాంధ్రీకరించి చిత్తకాంతి కావించుకొని దలంపు పూనియున్నాడు...ఓహుకాల జ్ఞానకు ఫలముగా నిచ్చబడినము నాబుద్ధికి ఇది దోచినది... నాచేత నిర్విఘ్నముగా ఈకృత్యమును చేయఁప ఆజ్ఞమాత్ముడు ప్రసన్నుడగునుగాక.

“విరచివ్యమాణ వరీయాంధ్రీ భిః కర్ణేన నవిత్కరియన రెడ్డివంచకిముసకు (అనగా, ౧. చెజవాడ రమచంద్రారెడ్డి, ౨. చెజవాడ చంద్రశేఖరరెడ్డి ౩ గునపాటి యేనారెడ్డి, ౪. పాణకా వీర రెడ్డి, ౫. దొడ్ల రమిరెడ్డి అనుకవులకై) వ్యాసుకొంగ గోరిక కలదు. (రెడ్డిలేఖ 30-5-29.)” కాని షరమాత్ముడు ఏలక్కార్యమును చేయఁప బ్రసన్నుడు కాలేదు.

అస్తమయము

—:0:—

ఈలేఖకు పిమ్మట ఏనారెడ్డిగారికి వారు వ్రాసిన లేఖలు రెడమాట్రమే కలవు. అందు కడ పత్రిది 4-6-29 వ్రాసినది. అందు తద్వీక్షీయ పాత్తుని యుపసయనప్రస్తావము కలదు. పిమ్మట 9-6-29 జిక్కిపత్తుపాత్తుని లేఖలో “తాతగారు మూడదిమలులుగా మిక్కిలిబిబ్బగా నున్నారు. దేనికీగాని వారు సరిగా ఉత్తరమిచ్చుటలేదు. ఉపసయనము జూక, తే 17 ది నిశ్చితమైనది! ” అని యున్నది. పిమ్మట 11-6-29 “తాతగారు బొత్తుగా ఒడలు తెలియనిస్థితిలో నున్నారు. ” 14 వ తేది ఉపసయనాహ్వాన శుభలేఖ! 18-6-29—ఉపసయనము జరుగవలసిననాటి వఱకునాడు— “ఈదికము తాతగారు కాలముచేసినారు. ” ఇట్లు ఆంధ్రప్రపంచమున చిరకాలము స్వప్రతిభాచంద్రికలు కాయించి మహానందము వెల్లవొడిపించుచుండిన కళాప్రపూర్ణుడు (శా.శ. 1851 శుక్లసం. శ్రేష్ఠ శుక్లద్వాదశి భావవాసరము నూర్వోదయమున) అస్తమించినాడు. అయినను ఆశ్చర్యకరముగ తక్కువైవిధ్యముగ

సాంద్ర్యశృంగింపిరికలు ఎప్పటివలెనే గాఢతమోదూరీకరములై ఆంధ్రలోకమునకెల్ల శాశ్వతజ్యోతిన్ని కా విలాసకరములై, నిరంతరాహ్లాదమును గూర్చుచున్నవి.

తదుద్దిష్టములు.

—:0:—

(i) గ్రంథములు.

(1) “ఈభాషకు సమగ్రిమైనవ్యాకరణము లేదు. (2) అట్టి యలంకారశాస్త్రము ను లేదు” (ఆంధ్ర) సాహిత్యదర్శనముచే నీకొంత ఇప్పుడు తీరినది. (3) “మనుష్మది” తైర్వాణ ప్రియదర్శికా నాటక ముద్రాణమాగ్ధమున సంస్కృత నాటకములను పెక్కింటిని—కాకుంఠల మాలతీమాధవ మహా వీరచరి తోత్తర రామచరిత్రా దులును —ములవిరుద్ధార్థముగా నాంధ్రీకృతములై యున్నట్టివానిని— వాస్తవాధ్యబోధకములుగా, వ్యాఖ్యానమేతముగా ప్రకటింపవలసియున్నది. (4) వ్యక్తిత్వలూసం గుఱి నిఘంటువొకటి నిర్మింపవలసి యున్నది. (5) శ్రీమదాంధ్రభాగవతమును సాధుపాఠనిర్ణయపూ ర్వకముగాను, గూఢార్థబోధన పూర్వకముగాను, ప్రకటింపవలసి యున్నది. (6) ఇంకను ఎల్లవారికి బ్రతసీయముగా, సకలనాటక కథావళి రచింపవలసి యున్నది. (7) శేఖరాలవధాది కావ్యములను సంస్కృతవ్యాఖ్యా నాంశ్రుపదటీకా సమేతముగా ముద్రింపవలయును. (8) ఆమర శోశమునకు ఆంధ్ర గీర్వాణముయమైన సుబోధ వ్యాఖ్య రచింపవలయును. (9) కాశీఖండ సోమహరివంశ పాండురంగమా హాత్య్యాది దివ్యప్రబంధములను వివమపదటీకలతో సుముద్రితములం జేయవలయును. ఇత్యాది కృత్యము లెన్నియో.....గలవు. [ముందుగా కాదంబరి నాంధ్రీకరించెద]...ఆయుశ్యేషమును వీనిచే సఫలీక రింపకొనుట యొప్పును.” [1915, వేం. రాజలేఖ] యజ్ఞీయము, “నృసింహపురాణము రాఘవ పాండవీ యము, కళాపూర్ణోదయము, పాండురంగ మాహాత్మ్యము, నాచేత శోధితములు, నాకిడ నున్నవి. పున రుద్గ్రణము సమయమునకు పనికివచ్చును. ఇవన్నియు సార్థకములగునట్లు ఒకమాగ్ధము పన్నవలయు. నానవరణలు అచ్చుపడుగాక. నావలన అట్టి సేవ జరిగినదిగాక యని లోకమునకు విదితముకావల యును. ” (చెడ్డలేఖ. 23-4-29.) ఇవిగాక కథాంశసరణి రచించుకొని పూర్తిచేయ వీలుకాకపోయిన నాటకములు కలవు. పూర్వోక్త భగవద్గీతాంధ్రీకరణము, మృచ్ఛకటిక స్వప్నవాసదత్తల యాంధ్రీకరణ ము. మత్స్యార్థమై తమరచీకృతము అత్మచరిత్ర (Auto-biography) రచనమును. “భాగధేయము” ఇట్టి ప్రారంభమునకు ఉపలక్షణము, 1929 కడపట రచితము. ఇట్టివి ఎన్నోని నెఱవేఱవలసినవి కలవు. ఆధునర్ణతా దుఃఖ సమా వృత్తము కానిచో ఆ యే డేండ్లకాలములో ఇందు అనేకములు చేసియుందురు. అవి పూర్తికాకపోవుటకు కారణములు ఈకాలమును, ఈదేశమును.

(ii) పత్రిక.

18-11-20 లేఖలో పత్రికాప్రస్తావన కలదు. “గ్రామ్యవాఙ్మయమును తలచుకొన్నట్లు వాగ్దేవతారాధనముగదా. ఆకార్యమును కీర్తికాములయిన పుణ్యాత్ములు చేయవలెను. వారికి సకలజన్మ ములందును నాశ్నిధికల్గనట్లు కారద వరమిచ్చును. ఏతద్విషయమై ఒకపత్రిక వలయును. దానికి బలీయమైన పోషణ వలయును. ప్రాణము సరకుగొనక పోరాడి తిక్కనాదులకారదకు జయము లేవ

లయును. ...నామతము సాధువని మీకుం దోచెనేని ఈడరమందు పోరుటకు నే నొక సిపాయిని గా లేచెదను. పత్రిక నెఱవేటుటకు అందు ఇతరవిషయములను ఆఖిలవణియములు పెక్కులు ఉండవలయును. (1) సంస్కృతనాటకములకు ప్రతిపదటీక. (2.) ఆంధ్రకావ్యములకు పరిశుద్ధ ముద్రణములును, టీకలును (3.) నిరంతర గ్రావ్యవాఙ్మయనిరాస వాదములు (4.) పాఠశాలలందు పఠనీయముగా నిర్ణీతములయిన పాడ పుస్తకముల దోహద్యుటనము. (5.) ఆధునిక వాఙ్మయమునందలి యవలక్షణములు — నవలలు లోనగువానిలోనివి — ఇట్టివానికెల్ల ముట్టడివేయవలయును. ఇంకను చిల్లర విషయము లేవేని యుండవచ్చును. రాజకీయ వ్యవహారములతో పనిలేదు. దేశక్షేమకరముల యిన వ్యాసములు ఉండవచ్చును. ఇందులకు ప్రత్యేకముగా నొకముద్రాక్షరశాల వలయును. ఏతన్ని మిత్తమై ఒకమాటుగాని పలుమాటుగాని దేశసంచారము చేయవలయును. శ్రీ రామలింగారెడ్డిగారు లోనగువానిని పోయి కనవలయును. ఇంతయుఁపు వలసియున్నది. ఈవిషయమై మీరు ముఖ్యముగా శ్రద్ధవహింపఁ దగుదురు. ” (రెడ్డిలేఖ).

(iii) ఏనాదిరెడ్డి పతన మందిరము.

“నాయెద్ద పుస్తకములు, నేనే చదువుకొనుటకై సంపాదించుకొన్నట్టివి, య 2000 ల వెలగలవి, యుండినవి. అందులో నామిత్రభద్రులు ఆపూర్వగ్రంథములను పెక్కింకని అపహరించివారు. అట్లు గాక కొన్ని శిథిలమైపోయినవి. మిత్రవేదధారులు హరించినవి పెండియు క్రియమునకు సయితము దొరకవు. అవి అచ్చులో లేవు. మంత్రశాస్త్రము గణితము, వ్యాకరణము, యోగము, ఇత్యాదులు పెక్కులు లిఖితగ్రాంథములలో నున్నవి. పైకొలలో కొన్ని తడిసి ముద్ద అయినవి. నష్ట శేషములు మూలముగానుండుకొని ఒక పతనమందిరమును స్థాపించి “ ఏనాదిరెడ్డి పతనమందిరము” అని పేర్కొని కర్పముగా వృద్ధిచేయుచు నెల్లారికి మహాపకారము చేయుట నొకయాలోచన కల్గినది. నెల్లారికి పుష్కలమైన గ్రంథకోశము లేదు. అట్టిదాని మనమేల నిర్మింపఁగూడదు? ... ఈ యీస్థితము నెఱవేర్చిన మనము శాశ్వతజీవులలో చేరుము. ” [23-4-29, రెడ్డిలేఖ.]

ఇవెల్ల నెఱవేర్చుకొనుటకు చిర కాలము జీవించియుండుచునియే వారిప్రత్యయము. శ్లోలిషికులు ఇంకను 7,8 సంవత్సరముల యాయుసును చెప్పుచున్నారు. 23-4-29 — చనిపోవుటకు 1½ నెల ముందరి మాటలివి! పాపము, శ్లోలిషికుల తప్పేమున్నది! పార్వతిశాపము! ఇట్టిలోకారాధన తత్పరులు చిరంజీవులు కాఁగూడదా!

శాస్త్రిలవారి లేఖలు.

—:0:—

శాస్త్రిలవారి గ్రంథములు తత్పండిత్య కవనమహిమా స్ఫోగకము లైనట్లే వారిలేఖలును తన్నా నాగుణప్రఖ్యాపకములుగా నున్నవి. గ్రంథపతనరచనములందు అనిశ్రాంత వ్యాపృతులయ్యు వారు తన్నిత్రులకును శిష్యులకును పెక్కుజాబులు వ్రాసియున్నారు. సారస్వతలేఖలు చాలమట్టుకు అమూల్యగ్రంథచింతామణి మయూఖమునందు అచ్చయినవి. అవిగాక బహువిషయప్రసక్తములు

జాబులుకలవు. అవి తజ్జీవితచరిత్రరచనకు అముల్యాకరములు. వారిజీవితచరిత్రను సమగ్రముగా వ్రాయ సరిశ్రమించుచున్న మాకు ఎంతయు నపేక్షుణ్ణియుములు. వానిని కనుల కన్దికొని వ్రైకొని, వానిఁ బంపువారలకు మాకృతజ్ఞతను తెలుపుకొనువారము.

అట్టిజాబులలో మాకు లభ్యములు సుమారు రెండువందలు. ఆంధ్ర సుమారు నూటయేడది 1906 మొదలు 1929 లో నిర్వాణమున కొక పక్షము ముందటివఱకు శాస్త్రిలవారు గునుపాటి యేనాదిరెడ్డి గారికి వ్రాసినవానిలో నైక్లోసులోపోయినవి పోగా మిగిలినవి. ఇందు “రెడ్డిలేఖలు” అని యుద్భవములు. ఈజాబులు పరిచినచో అట్టిమహాపురుషునిచే నట్లు మన్ననలగన్న యేనాదిరెడ్డి ఎంత సుకృతాత్ముడో అనిపింపక పోవదు.

“మిత్రమివో, నా యమృతపు

పాత్రమివో, మాకు సన్నపానము లిడు శ్రీ

సత్రమివో, కనుము బుధ

స్తోత్రము లేనాదిరెడ్డి, శుభముల వడ్డి. ”

[16-9-28]

అని కించి దుదాహృతి. (ii) శ్రీ బెజవాడ రామచంద్రారెడ్డి బి.ఎ. గారికి శాస్త్రిలవారు వ్రాసిన జాబులలో మాకు లభ్యములు రెండు. (iii) 1915 లో శ్రీ వేంకటగిరి మహారాజాగారికి వారు వ్రాసుకొన్న విజ్ఞాపనాలేఖ, 4 పేజీల పెద్దజాబు, ముదితము, ఒక్కపేపృతి శ్రీమాన్ నేలటూరు రామదాసయ్యంగారి యొద్ద కలను. ఇందు “వేం, రాజలేఖ” అని యుద్భవము. ఇవి తెలుగు. (iv) శాస్త్రి మిత్ర శుక్రాచార నిరతులు, మేఘసందేశాది గ్రంథకర్తలు నగు శ్రీ గుఱ్ఱము వేంకట సుబ్బరామయ్య ఎం. ఏ. గారికి (1921-1929) వ్రాసినవి రమారమి ముప్పది జాబులు. (v) నాకు వ్రాసినవానిలో నప్తశేషములు యొండు రెండు. ఇవి ఆంగ్లమున నున్నవి, శాస్త్రిలవారి యాంగ్లభాషా రచనా ప్రాధికి అద్భుతోదాహరణములు. వానినుండి కొన్ని యుద్ధారములు:-

“In this world of puzzle why regret anything and rejoice in anything? Mutual robbery is the rule of the day.” (21-8-27)

“Please allow me to say that this world is really ‘The Vale of Tears.’ Right or wrong, virtuous or vicious, kind or cruel — have no meaning; but the punishment or reward is in the deed, character and conduct, and the mental state itself. The only heaven, real in creation, is the company of the wise.” (To G. V. S. 22-11-27).

“Collapsing of the house, two months life as guest, trip under a heavy shower, severence of my better-half, the old widow’s curses, young children longing for me, to see me, to greet me and roll in my lap, a sister eagerly expecting me — in concatenation appeared as a transition to a new state of existence.....What is this? dream? What is dream? How

happy was Bishma, who could breathe his last at will? Why attachment to this delirium? Why this individuality? The heart feels pain at this puzzle. The only desirable thing in my life is to spend time with friends wise, learned and good-natured. Sleep - what is it? slumber - what is it? Pain and pleasure - what are they? Why are they? My Dear friend, I am turning mad God has forsaken me." (To G. V. S. 13-3-28).

"On 4th instant the (Madras) Andhra Nataka Sabha staged Paduka for my benefit. The play was simply glorious, perfect in every respect, actions faultless, apparel and Jewellery the richest. The play costs me nothing. I paid Re. 1/- for conveyance, which was borne by the Society. No students attended the play, as it was given during the examinations days. So the collection just met the expences and there was no balance for my benefit. You know I am Bhartrihari's Khalwata..... It will not be long before I close my eyes upon this world. Those who were long my dependents are now my critics, not my patrons, or friends or sympathisers. But such as have much still to rob me do still befriend me with smiles." (To D. V. S. 13 3 28.)

ఈజాబులలో శాస్త్రిలవారి నానాభావములు తత్తత్కాల మానసికదశా జన్యములు సముచిత భావం జీతీతములై యున్నవి. వారియాశలు, అపేక్షలు, సుఖములు, దుఃఖములు, స్వపగ్గంధ విమర్శాభిమర్శలు, తన్నిత్రామిత్ర మిత్రచ్ఛన్ములు, తత్తత్కాలతో పకానాపకార వంచనములు, నిజ గ్రంథములు, తద్రచనాకారణములు, తత్సందర్భములు, తద్రచనాక్రమము, సమాప్తిసంతోషవార్తలు, ముద్రాణానైకశ్యదుఃఖము, ముద్రాణాది సహాయవలయెడ కృతజ్ఞతలను, రసజ్ఞులు సామగ్ధను సంతోషి " ఎంత శ్రమించినను హర్షించువారెవరు. " అను నిగాభావము, ఇత్యాదికము లెన్నేని అత్యున్నత తముగ వర్ణితములు. ఈలేఖలలో చాలవఱకు తత్కాలభాగములు నానావిధములు నానావిధకారణోద్భూతములు కలవు. కుటుంబసంబంధములు కొన్ని, కుటుంబభగణానుపహ్ని నిమిత్తములుకొన్ని, గ్రంథముద్రణపర్యంత భనాభావకారణములు కొన్ని, గ్రంథముద్రణాగ్ధప్రసక్తపాపహారిక ప్రతారక కృతములు కొన్ని, అన్నిటిని మించి మహాధమర్ణతా విముక్తి నైరాశ్యనర్హ్యమాణ భావమానభీతిజన్యములు కొన్నియు, కష్టముల వర్ణించు వాక్యములు ఎన్నేని ఉన్న కారణమున లేఖలు పాతకజనహృదయ విచారములుగ నుండును. కాని, ఇన్నికష్టములందును తన్నైజోదాత్తజీవ భంగముకలిగించు వాక్యములు కన్పట్టవు. ఈశ్వరభక్తియు, నద్వైతానురక్తియు రానురాను పెంపొందినట్లు స్పష్టము:

" అరిషడ్వర్గము సమసేక;

బరమాత్ముని గొల్చుకొరిగి పరీబలంబయ్యె;

హరికథలచేతఁ గాలము

నిరతము గడపంగ హరియె నెఱవేర్పఁదగున్. "

(25-12-28)

అని యాశించినారు. జాబులలో వారి సహజనిష్కపట సవనీతవృద్ధుల హృదయము సర్వత్ర గాననగును. ఉపకారసంఘసేవాప్రీతివృత్తాన్నమును తేటపడుచున్నది. వారు ఉపాధ్యాయులు గా నున్న కాలమునఁ జేసిన సాంఘిక సేవ తద్వ్యాజ్యమునేవలన మఱిగిపోయినది కాని, “ హిందూమత ధర్మములను గుఱించి క్రైస్తవమతబోధకులచే అపార్థములు పుట్టించుటకు గాంచి ఆ కాలమునఁ గొందఱు ప్రముఖులచే ప్రేరేపితై, యంగ్ల మెప్పు హిందూ అసోసియేషన్ ' ప్రాందవ యువజన సంఘము] స్థాపించి లింగి నెట్టికీథిలో ప్రతిదినము యోగశాస్త్రము మున్నగు వార్తవిజ్ఞాన గ్రంథములను గుఱించి యుపన్యసించి శోత్రలకు ఆచందానందము గల్గించిరి. ఆయసోసియేషనుకు ౧౮. ట్రి. ముత్తు సాయయ్యగారు అధ్యక్షులుగను, శతావధానము శ్రీనివాసాచార్యులుగారును, వేంకటరాయశాస్త్రుల వారును కార్యదర్శులుగా నుండిరి. శాస్త్రులవారి జీతమునకు ధర్మోద్ధారకములగు నిట్టివిశేషములు అనేకములు కలవు. ” (ఆంధ్రపత్రి)కానుబాధము 1922, సెప్టెంబరు తే 23 ది.) ఇట్టి పరోపకార నిరతి లేఖలయందును గోష్ఠియందును స్పష్టము.

“ గాంధీమహాత్ములు నెల్లూరికిం గూడవత్తురని వినికి. ఆచట వారిని దర్శించువుణ్ణము నాకు లేనందులకుఁ జింతిల్లుచున్నాడను. ” శాస్త్రులవారికి దేశభక్తియు, దేశోద్ధారక మహానాయకభక్తియు ఉత్కటములు.

ఈ లేఖలందును తద్రచితోపన్యాసములందును, అన్నిటికన్న మిన్నగ తత్సంభాషణమునందును, ప్రకాశమానముగు నొండులక్షణము వారి హాస్యవిలాసము, ఛలోక్తికాశలము ను. ఇవి ప్రతిభా వంతులకు సహజాలంకారములు. అడినెక్, స్విప్రు, జాకసెక్, గొల్లుస్మిత్తు, కార్నెలు, హోముస్ మున్నగు పాశ్చాత్య రసజ్ఞకోవిదులకు పెట్టుసొమ్ము. ఈగుణచుహించే నెంతవ్రాసినను, ఎంతయుపన్యసించినను ఎట్టికి ప్రవిషయమైనను, పరిశృత్రోత్ప్ర ప్రియముగా నుండును. ఇవి అందఱు సొమ్ము కాదు. దీని యందు వేంకటరాయశాస్త్రులవారి ప్రతిభ నిరుపమానము. ఆ సందర్భకుద్ధి, ఆ సమయస్ఫూర్తి, ఆ శబ్దప్రయోగకాశలము, ఆ వక్రొక్తి ఛలోక్తి చాతుర్యమును వారి హాస్యవిలాసకేళి నద్భుతమొనర్చుచుండును. ఇతరులు పడి పడి నవ్వవలసినదే, తాము నవ్వరు. ఒక్కొక్కరి అది కోమలవచస్సుచరకేళి యాను. తదకుంతిత చతురచతుర గోచరిభూతుడైన ప్రతిపక్షి ముగ్ధుడై ఇతివక్తవృతాజకుడై, నిరత్తురుడై, ప్రక్కవారు నవ్వుచుండఁ దా నూరకుండును; లేదా, తానును నవ్వును. ఈవిశేషము తత్సంభాషణా పరిచితుల భాగ్యసీమ. లేఖలందును ఈలక్షణము గాననగును:

“ తద్రచనా (సా. దర్పణరచనా) కాలమున నాకుంటుంబభరణము కావలసి యుండును. అందులకు ఏ రూటులేనిచో నెద్దిభట్టుగారు భార్యను ఏమిచూర వండితివి? అని యడుగగా, ఆమె ఇత్యాహాలు పులును, ఇత్యాహలు ఇగురును వండితివి ” అని చెప్పిన యుత్తరము నాకు ఇంట వచ్చును. ” (చెడ్డలేఖ, 20-12-20.)

“ ఆంధ్ర సాహిత్యగర్వణము స్వయంబోధకముగా నుండవలయునేని, ఇచ్చామాత్రమున నిట్టిది నిన్నున్నచుగూనా? అందులకు గ్రంథకర్తకు ఆత్మ స్వరశము గావలసినంత కావముండుటకు వలసిన యే

రాష్ట్రము చేయరాదా? ఇచ్చుమున్న ఆచేత ఏపాటి? అట్టి విపులగ్రంథముద్రాణమునకు చతుస్సహస్రీ, లేదా ద్విసహస్రీ యేని వలసియుండదా? “అవును పాపము! నీవు నడవలేవు. కావున కాశికి దేశిపోయి మాకు గంగం దెమ్ము. ” అన్నట్లున్నది. మంచిబాతి ఫలవృక్షమైనను నీరుపోయక బ్రదుకునా? ” (శ్రీశ్రీలేఖ, 18-10-21.)

ఈ లేఖలందు శాస్త్రిలవారి స్వాతంత్ర్యము సర్వత్ర తేటపడుచుండును. మొదటినుండియు వారు స్వతంత్రజీవన పరాయణులుకదా! చరమదశలో అప్పులముప్పుచే నొకప్పుడు తన దీశదశను తన శిష్యమిత్రాభిమానల కెఱుకపఱుచుకొని సహాయముపడయఁగోరి “వేంకటరాయశాస్త్రి భాగధేయము” అనునొక లఘుగ్రంథము రచించియు ముద్రింప నియ్యకొనఁరై. “గాగ్రసములేక సుక్రిస జరా కృశమైన, విశ్రీతమైన, సాయాసమునైన నవ్వరుచియైనను, బ్రాణ భయార్తమైన..... కేసరి జ్యోత్సణంబుమేయునే! ” “ఆశ్చర్య ప్రియముగ గ్రంథముల రచించెనే కాని, అర్థమునకై యాశించి పామరా భిరుచికై పొక్కిలులాడలేదు” (యుగంధర). కడకు గ్రంథముద్రాణమునందును తత్సాక్షాతంత్ర్యము పరిష్కృతము. అభిప్రాయభేద ముప్పతిల్లియేకదా సాహిత్యదర్పణము ఇంత కాలము అమునిత్రముగ నుండెను!

ఈలేఖలయందు విశదమగు మహాగుణము మఱియొండు కలదు. గొప్పపండితుడైనను, ఆత్మ విశ్వాసము అపారమైనను, మేరుతుల్యమైనను, మహాప్రతిభావంతుడగు మానవుండు సాధించఁ జాలిన విద్య సన్నపమాత్రమని వారికెఱుకయే. దేవతలు సాకృతీసును సర్వజ్ఞుడని యుగ్గడించినట్లు. సాకృతీసునకు దానితత్త్వము ఎఱుగరాక, ఆరయఁగోరి మహాపండితులని పేరుగన్నవారికడకు పోయి ప్రసంగించి వారు వాస్తవముగ నజ్ఞులనియు, కేవలపండితమృత్యులనియుఁ దెలిసికొని “అజ్ఞుడనని నన్ను నే నెఱుంగుదును. కడను యజ్ఞులెల్లరును తాము మహాప్రాజ్ఞుల మనుకొనుచున్నారు. ఈకారణముననే గావలయు నన్ను సర్వజ్ఞుడని దేవతలు వచించిరి. ” అని సాకృతీసు పల్కెను. సాకృతీసువలెనే వేంకటరాయ శాస్త్రిలవారును దలంచువారు. ఇట్టిపట్టున ఎవఁడుగాని ప్రమాదపతితుఁడుగామి యన నెట్టిది? ప్రమాదములు, మానవజ్ఞానము అల్పపరిమాణ మగుటచేసి యనతిక్రమణీయములు. ధీమంతులలో గుణబాహుళ్యకారణమున నవి లెక్కకురావు. అట్లే, శాస్త్రిలవారు సమయము తప్పులుప్పతిల్లవని వాదించువారు గారు. స్వప్రమాదములను సవరించుకొన నోడరు. శాస్త్రిలవారి యాక్షేపకులు కదా శ్రీరావుసాహెబు గిడుగు రామమూర్తిపంతులవారు. వారినిగూర్చి లేఖలలో శాస్త్రిలవారి వాక్యములు వినుడు, —

“గిడుగు రామమూర్తిగారి వారిత సాధువేని నేవందుల కంగీకరింపవలసినదే. కాదేని సమాధానముమాత్రము కేను చెప్పవలసిన పనిలేదు. (3-11-20). [బదులువారిసికొనుటకు] ఆస్పదము లేని యెడల నేను లోఁబడుటయను, మదీయాజ్ఞానభ్రాంతిప్రమాదములను ఒప్పుకొనుటయు ఇహపరసాధకములు. మఱియు, ఇందుల తత్త్వమేమనఁగా, వారి యాయభియోగము నామిదికి వచ్చినట్టిదిగాదు; గాగ్రంధికభాషాస్మృతసార్థము ఉద్దిష్టమయినది. ”

స్వప్రమాదముల నూరికరించి, సవరించుకొనఁడమి—ఇది పాండిత్యపరమోచ్చితి, సౌజన్య పరమావధి.

ఇట్లు లేఖలు శాస్త్రులవారి గుణవర్ణనమునకు ఆమూల్యాధారములు. వీనిని వారిసమగ్రజీవితచరిత్రతోడఁ బ్రకటింపఁ దలఁచియున్నాము. సర్వేశ్వరునికృపచే నది వెలువడుగాక.

సీ ం హా వ లో క న ము .

—•••••—

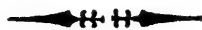
పూర్వవర్ణితరీతి శ్రీ వేంకటరాధాశాస్త్రులవారు ముగ్ధములచే, మహావిధగగంధములచే, భిన్నకాతుకాంధ్రులలోకమును ఆరాధించిన ధన్యులు. సాక్షురలోకమునకేగాక, నిరక్షురలోకమునకును ఆ బాలవృద్ధము అయిన సుపరిచితుఁడు. “ డిప్లొమేటాకా పట్టకపాతాకా ” అని విని వారిని స్మరించి యభిసందింపనివారు లేరుకదా. కథాపియులను తత్కథాసరితాగ్రరారులచేతను, నాటకకళాకలాప ప్రియులను ఉపా పృతావరుదీయ బాష్పిలియద్ద నాటకములచేతను, గీర్వాణనాటక రసామృత పానప్రియులను కాంతలలోత్తర రామాది తదాంధ్రీకృత నాటక సప్తముచేతను, వ్యాకృతి ప్రియులను మేఘ వైషధ విష్ణుచిత్రియ వ్యాఖ్యలచేతను, విమర్శప్రియులను కింకరీగణ శంజాన శారదా కాంచిక చేతను, సాహిత్యశాస్త్రప్రియులను అలంకార సారసంగ్రహ సాహిత్యదర్శనములచేతను, కవితాప్రియులను చమత్కృతిప్రియులను సర్వత్ర తద్గ్రంథములచే మాత్రమేగాక, తత్సంభాషణములచేతను— నానావిధజనులను తనిసిన సర్వతోముఖ పృతిభాశాలి ఒక్కడే అనుట యద్భుతముగదా. ఒక్కొక్క విషయమునందును వారిని మించువారుండిన నుండురేమో. ఇన్ని లెఱుంగుల మహాపృతిభలు— ఆయాంధ్రాంధ్ర గీర్వాణపాండిత్యము, ఆకుధీతి బోధన నాటక గ్రంథకరణ ముద్రాపణ సామర్థ్యము, ఆరసజ్ఞత, ఆబుద్ధి నైశిత్యము, ఆవిమర్శవైశద్యము, ఆగద్యపద్యరచనా నైపుణి, ఆనాటకరచనాప్రాధి, ఆనానావిధ పాత్రోచిత భాషా నిబంధన కాళలము, ఆహాస్య విలాస చాతురీ—ఆంధ్రులలో చూచొక్కనియందు నాడుగాని నేడుగాని కన్పట్టవుగదా. ఇందుకు నిర్మోగరహితయ సహృదయోంకర్యాణీంధ్రులెల్ల ప్రమాణము. సరసవాఙ్మయము ఉండునంతఃకలన శాశ్వతంబుగ అమృతరూప తదాభరతి ఆంధ్రప్రపంచమున ఆరాధనీయ యగుననుటకు సందియములేదు. ఈరీతిని అనన్యాదృశ మహిమమై ఆంధ్ర గీర్వాణోభయాత్మకవాణిని నిరంతరము నేవింపఁగన్న శ్రీ వేదము వేంకటరాధాశాస్త్రీకళాప్రపూర్ణులు ఎంతయు ధన్యులు. వారిచే నాంధ్రులు గణ్యులు. ఇట్టిమహాపురుషులు ఆంధ్రదేశమున అవారిగ నవతరింతురుగాక. ఆంధ్రులచే శాశ్వత స్మరణీయు లాదురుగాక!

ఓం

తత్సత్.

ఆంధ్ర సాహిత్య దర్పణము.

విషయ సూచిక.

—: (0): —

ప్రథమ పరిచ్ఛేదము.

విషయము.	పుట.	కారిక
అవతరణిక	1	
మంగళాచరణము.	..	౧
కావ్య ప్రసాదము	..	౨
పూర్వ కావ్యలక్షణ దూషణము	౩	..
కావ్యస్వరూపము	7	3
దోష స్వరూపము	8	౪
గుణాది స్వరూపము	9	౫

ద్వితీయ పరిచ్ఛేదము.

వాక్యస్వరూపము	..	11	౬
మహావాక్యము	౭
పదలక్షణము	..	12	౮
అర్థత్రైవిధ్యము	౧౦
శక్తి త్రైవిధ్యము	౧౧
అభిధ
సంకేతము	..	13	౧౨
లక్షణ	౧౩
దానిభేదములు	..	14	౧౪
వ్యంజన	..	19	౧౩
దానిభేదములు	౧౪
తాత్పర్యవృత్తి	..	24	౩౦

తృతీయ పరిచ్ఛేదము.

విషయము.		పుట.	కాణిక
రసస్వరూపము	...	25	32
రసాస్వాదన ప్రకారము	...	"	33
కరుణాదులందు రసత్వ స్థాపనము	...	27	34
సాధారణీకరణము	...	28	40
రసానుకార్యగతత్వ ఖండనము	...	30	45
రసానుకర్తృగతత్వ ఖండనము	...	31	47
రసజ్ఞానాంతర గ్రాహ్యత్వ ఖండనము	...	"	49
రసస్వప్రకాశత్వ కథనము.	...	33	50
విభావములు	...	"	51
వానిభేదములు	...	34	52
నాయకుడు	...	"	54
ధీరోదాతుడు	...	"	55
ధీరోద్ధతుడు	...	35	56
ధీరలలితుడు	...	"	57
ధీరశాతుడు	...	"	57
వారిలో మరల భేదములు	...	"	60
దక్షిణుడు	...	"	61
ధృష్టుడు	...	36	62
అనుకూలుడు	...	"	63
శత్రుడు	...	"	64
వారిలో మరల భేదములు	...	37	65
నాయక సహాయులు	...		
శీతమర్దుడు	...	"	66
శృంగార సహాయులు	...	"	67
విటుడు	...	"	68
విదూషకుడు	...	38	69
అగ్ర చింతన సహాయులు	...	"	70
అంతఃపుర సహాయులు	...	"	71
దండసహాయులు	...	39	72
ధర్మసహాయులు	...	"	73
దూత భేదములు	...	"	74

విషయము.

పుట.

కాణిక

నిష్కర్షారూఢు	...	89	౮2
మిత్రార్థుడు	...	40	౮౮
సంక్షేపహారము	...	,,	౮౯
సాత్త్విక నాయక గుణములు	...	,,	౯౦
శోభ	...	,,	౯౧
విలాసము	...	,,	౯౨
మాధుర్యము	...	,,	౯3
గాంభీర్యము	...	,,	౯౪
మైత్ర్యము	...	41	౯౫
తేజము	...	,,	౯౬
లలితము	...	,,	,,
బౌద్ధాగ్రము	...	,,	,,
నాయక	...	,,	౯౭
స్వత్త్రి	...	,,	౯౮
ముగ్ధ	...	42	౧౦౦
మధ్య	...	43	౧౦౧
ప్రగల్భ	...	44	౧౦౨
మధ్యధీర	}	...	౧౦3
మధ్యధీరాధీర			
మధ్యాధీర			
ప్రగల్భాధీర			
ప్రగల్భాధీర	...	47	౧౦౫
ప్రగల్భాధీరాధీర	...	,,	౧౦౬
ప్రగల్భాధీర	...	,,	౧౦౭
కనిష్ఠతాది భేదములు	...	,,	౧౦౮
పరకీయ	...	48	౧౦౯
పరోక్ష	...	,,	౧౧౦
కన్య	...	,,	౧౧౧
వేళ	...	,,	౧౧౨
అనస్థంబున నాయక భేదములు	...	49	౧౧3
స్వాధీన పతిక	...	,,	౧౧౪
ఖండిత	...	,,	౧౧౫
అభిసారిక	...	,,	౧౧౬
దాని భేదములు	...	50	౧౧౭
అభిసారస్థానములు	...	51	౧౧౮

విషయము.		పుట.	కాఠిక
కలహంతరిత	...	51	౧౧౮
విప్రాలబ్ధ	...	„	౧౧౯
ప్రాప్తితభర్తృక	...	„	౧౨౦
వాసకసజ్జక	...	52	౧౨౧
విరహోత్కంఠిత	...	„	౧౨౨
నాయికలంగూర్చి మఱియు విశేషము	...	53	౧౨౩
నాయికాల్పకారములు	...	54	౧౨౬
భావము	...	„	౧౨౭
హావము	...	„	౧౨౮
కేల	...	55	౧౨౯
శోభ	...	„	౧౩౦
కాంతి	...	„	౧౩౧
దీప్తి	...	56	౧౩౨
మాధుర్యము	...	„	౧౩౩
ప్రగల్భత	...	„	౧౩౪
జౌదార్యము	...	„	౧౩౫
దైర్యము	...	57	౧౩౬
లీల	...	„	౧౩౭
విలాసము	...	„	౧౩౮
విచ్ఛిత్తి	...	58	౧౩౯
విభోకము	...	„	౧౪౦
కెలకించితము	...	59	౧౪౧
మోటాయితము	...	„	౧౪౨
వ్యట్టమితము	...	„	౧౪౩
విభ్రమము	...	60	౧౪౪
లలితము	...	„	౧౪౫
మదము	...	„	౧౪౬
విన్యాసము	...	61	౧౪౭
తపనము	...	„	౧౪౮
మాన్యము	...	„	౧౪౯
విశ్లేపము	...	62	౧౫౦
కుతూహలము	...	„	౧౫౧

విషయము.	పుట.	కాండ
హానితము	62	౧౫౨
చకితము	„	౧౫౩
కేళి	63	౧౫౪
ముగ్ధాకన్యల యనురాగేంద్రితములు	„	౧౫౫
నాయికలందఱయొక్క యనురాగేంద్రితములు...	„	౧౫౬
దూతికలు	65	౧౫౭
దూతీగుణములు	„	౧౫౮
ప్రతి నాయకుడు	„	౧౬౦
ఉద్దీపన విభావములు	66	౧౬౧
అనుభావములు	„	౧౬౩
సాత్త్వికములు	67	౧౬౫
స్తంభాదులు	„	౧౬౭
స్తంభాదుల లక్షణములు	„	౧౬౮
వ్యభిచారులు	68	౧౬౯
నిర్వేదము	„	౧౭౧
ఆవేగము	„	౧౭౨
దైన్యము	69	౧౭౩
శమము	„	౧౭౪
మదము	70	౧౭౫
జడత	„	౧౭౬
ఉగ్రత	71	౧౭౭
మోహము	„	౧౭౮
విబోధము	72	౧౭౯
స్వప్నము	„	౧౮౦
అపస్మారము	„	౧౮౧
గర్వము	73	౧౮౨
మరణము	„	౧౮౩
ఆలస్యము	„	౧౮౪
అమర్షము	74	౧౮౫
నిద్ర	„	౧౮౬
అవహేళ	„	౧౮౭
ఔతుక్యము	75	౧౮౮

విషయము,		పుట.	కారిక
ఉ స్మాదము	...	75	౧౮౯
శంక	...	,,	౧౯౦
స్పృత	...	76	౧౯౧
మతి	...	,,	౧౯౨
వ్యాధి	...	77	౧౯౩
త్రాసము	...	,,	౧౯౪
వీర	...	,,	౧౯౫
హర్షము	...	,,	౧౯౬
అనూయ	...	,,	౧౯౭
విసాదము	...	78	౧౯౮
ఘృతి	...	,,	౧౯౯
చపలత	...	79	౨౦౦
గ్లాని	...	,,	౨౦౧
చింత	...	,,	౨౦౨
విశిష్టము	...	80	౨౦౩
చత్యాయులము వ్యభిచారిత	...	,,	౨౦౪
సాయుభావము	...	,,	౨౦౬
దాని భేదములు	...	,,	౨౦౭
వాని లక్షణము	...	81	౨౦౮
భావపద నిరుక్తి	...	,,	౨౦౯
గసభేగములు	...	,,	౨౧౦
శృంగారము	...	,,	౨౧౧
విప్రలంభము	}	82	౨౧౨
సంభోగము			
విప్రలంభ స్వరూపము	}	,,	౨౧౩
విప్రలంభ భేదములు			
పూర్వరాగము	...	83	౨౧౫
కామదశలు	...	,,	,,
వానికి మతంతరము	...	84	,,
పూర్వరాగ భేదములు	...	85	౨౧౮
మానము	...	,,	౨౧౯
ఆందు ఈర్ష్యామానము	...	86	౨౧౯
మానభంగోపాయములు	...	87	౨౨౦
ప్రవాసము	...	,,	౨౨౧

విషయము.	పుట.	కారిక
అందు ఏ కాదశ కామదశలు ...	„	౨౨౨
ప్రవాసభేదములు ...	88	౨౨3
కరుణ విప్రలంభము ...	89	౨౨౪
సంభోగము ...	„	౨౨౫
దానిభేదములు ...	90	౨౨౬
హాస్యము ...	91	౨౨౭
హాస్యభేదములు ...	91	„
కరుణము ...	„	౨౩౦
దీనికి కరుణ విప్రలంభమునుండి భేదము ...	92	౨౩౧
కాద్రము ...	„	౨౩౨
దీనికి యుక్తర యనుండి భేదము ...	93	౨౩౩
పీరము		
దానిపీరము	}	...
ధర్మపీరము		
యక్షపీరము		
దయాపీరము		
భయము ...	94	౨౩౫
బీభత్సము ...	„	౨౩౬
అద్భుతము ...	95	౨౩౭
శాంతిము ...	96	౨౩౮
దీనికి దయాపీరమునుండి భేదము ...	96	౨౩౯
శాంతిముగూర్చి గన్వేషణము ...	„	„
వత్సలము ...	97	౨౪౧
గమములకు పరస్పర విరోధము ...	98	౨౪౨
గమభావ రూపభాసాదర్శనము గమమే ...	„	౨౪౪
గమభాసభావాభాసములు ...	100	౨౪౭
భావాభాస లక్షణము ...	102	౨౪౮
భావశాంత్యాదులు ..	„	౨౪౯

చతుర్థ పరిచ్ఛేదము.

కాన్యభేదములు ...	105	౨౫౦
ధ్వనికి లక్షణము ...	„	౨౫౧

విషయము.	పుట.	కాణిక
దాని భేదములు	...	౧౫౭
అభిధామాలము	...	"
లక్షణామాలము	...	"
లక్షణామాలధ్వని భేదములు	...	౧౫౩
అభిధామాలధ్వని భేదములు	...	107
సంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యముయొక్క		
ముత్యైతంగులు	...	108
అక్షర వ్యవస్థవ వ్యంగ్యముయొక్క	...	
పండితము భేదములు	...	109
శబ్దాక్షర వ్యవస్థవ వ్యంగ్యము	...	112
ధ్వనియొక్క యష్టదశ భేదములు	...	113
ప్రబంధమునఁదిలి అక్షర వ్యవస్థవ భవని	...	116
పదాంశాదిక మందు అసంలక్ష్యక్రమ		
వ్యంగ్యము	...	117
ధ్వని భేదముల సంఖ్య	...	119
గుణిభూతవ్యంగ్యము	...	"
దాని భేదములు	...	"
చిత్రకావ్యము	...	123

పంచమపరిచ్ఛేదము.

శృంజనానిరూపణము	...	125	౧౬౭
అభిధకన్న వ్యంజన వేజగుటకు హేతువులు	...	126	౧౬౮
రసప్రతిపాదనమున అభిధాలక్షణల			
యసామర్థ్యము	...	127	౧౬౯
రసాదివ్యంగ్యాభ్యాసమున అనుమానము			
నకును అసామర్థ్యము	...	128	౧౭౦
కావున వ్యంజన ఉపాస్థయే	...	131	౧౭౧

షష్ఠపరిచ్ఛేదము.

కావ్యము దృశ్యమును శ్రవ్యమును	...	133	౧౭౨
రూపక సంజ్ఞాకాణము	...	"	౧౭౩
అభినయము	...	"	౧౭౪

విషయము.	పుట.	కాచిక
రూపక భేదములు	183	227
ఉపరూపక భేదములు	"	228
నాటక లక్షణము	184	222
అంక లక్షణము	"	224
గర్భాంక లక్షణము	185	225
నాటకరచనా పరిపాటి	"	226
పూర్వరంగము	186	227
నాఁడియొక్క యావశ్యకత్వము	"	"
నాందీస్వరూపము	"	228
నాంద్యంతర కర్తవ్యము	187	229
భారతీ వృత్తి	188	230
భారతీ వృత్త్యంగములు	"	231
ఆముఖము లేక ప్రస్తావన	"	232
ప్రస్తావనా భేదములు	"	233
ఉద్ఘాత్యకము	140	234
కథోద్ఘాతము	"	235
ప్రయోగాతిశయము	141	236
ప్రవర్తకము	"	237
అవలగితము	"	238
సఖికుట్టుని మతము	142	239
వస్తు ద్వైవిధ్యము	"	240
ఆధికారికము	"	"
స్వాసంగికము	"	241
పతాకాస్థానకము	"	242
దాని భేదములు	143	300
కవిశిక్ష	144	301
అగ్రోపక్షేపకములు	145	302
విమర్శకము	"	"
ప్రవేశకము	"	303
చూలిక	146	304
అంకావతారము	"	305
అంకముఖము	"	306
అంకముఖ విషయమున చిత్రభేదములు	"	307

విషయము.	పుట.	కారిక
కవిత్వము	147	308
అర్థప్రకృతులు	,,	302
బీజము	,,	304
ఓంసువు	,,	304
పతాక	148	300
ప్రకరి	,,	301
కార్యము	,,	303
దాని యవధులు	,,	304
ఆరంభము	,,	305
ప్రయత్నము	149	306
ప్రాప్త్యాశ	,,	302
నియతాప్తి	,,	305
ఫలయోగము (ఫలాగమము)	,,	307
సంధి	,,	308
సంధిభేదములు	150	309
ముఖము	,,	303
ప్రతిముఖము	,,	304
గర్భము	,,	305
విమర్శ	151	306
నిష్పాదము	,,	302
ముఖసంధ్యంగములు	152	307
ఉపక్షేపము	,,	307
పరికరము	,,	308
పరిన్యాసము	,,	308
విలోభనము	153	309
యంత్ర	,,	303
ప్రాప్తి	,,	304
సమాధానము	154	305
విధానము	,,	306
పరిభాషన	,,	302
ఉద్భేదము	155	307
కరిణము	,,	307
భేదము	,,	308

విషయము.

పుట.

కారిక

ప్రతిముఖ సంధ్యంగములు

...

155

3గౌ

విలాసము

...

"

3గౌ

పరిసర్పము

...

"

3గౌ

విధూతము

...

156

3గౌ

తాపనము

...

"

3గౌ

నర్మము

...

"

3గౌ

నర్మమృతి

...

"

3గౌ

ప్రగమనము

...

"

3గౌ

విరోధము

...

157

3గౌ

పయ్యసానము

...

"

3౬౦

పుష్పము

...

"

3౬౧

వజ్రము

...

"

3౬౨

ఉపన్యాసము

...

"

3౬౩

శక్తి సంహారము

...

"

3౬౪

గర్భ సంధ్యంగములు

...

158

3౬౫

అభూతాహరణము

...

"

"

మార్గము

...

"

3౬౬

రూపము

...

159

3౬౭

ఉదాహరణము

...

"

3౬౮

కృమము

...

"

3౬౯

సంగ్రహము

...

"

3౭౦

అనుమానము

...

"

3౭౧

స్మార్తన

...

160

3౭౨

క్షిప్తి

...

"

3౭౩

త్రోటకము

...

"

3౭౪

అధిబలము

...

161

3౭౫

ఉద్వేగము

...

"

3౭౬

విద్రవము

...

"

3౭౭

విమగ్న సంధ్యంగములు

...

"

3౭౮

అపవాదము

...

"

"

సంఘేటము

...

"

3౭౯

వ్యవసాయము

...

162

3౮౦

ద్రవము

...

"

3౮౧

విషయము.		పుట.	కాణిక
ద్యుతి	...	162	3౮౨
శక్తి	...	163	3౮3
ప్రసంగము	...	,,	3౮౪
భేదము	...	,,	3౮౫
ప్రతిషేధము	...	164	3౮౬
విరోధము	...	,,	3౮౭
ప్రరోచన	...	165	3౮౮
ఆదానము	...	,,	3౮౯
ఛాదనము	...	,,	3౯౦
నిష్పక్షాని సంధ్యంగములు	...	,,	3౯౧
సంధి	...	,,	3౯౨
విబోధము	...	,,	3౯3
గర్భము	...	,,	3౯౪
నిర్ణయము	...	,,	3౯౫
పరిభాషణము	...	167	3౯౬
కృతి	...	,,	3౯౭
ప్రసాదము	...	167	3౯౮
ఆనందము	...	,,	3౯౯
సమయము	...	,,	౪౦౦
ఉపగూహనము	...	,,	౪౦౧
భాషణము	...	,,	౪౦౨
పూర్వవాక్యము	...	168	౪౦3
కావ్యసంహారము	...	,,	౪౦౪
ప్రశస్తి	...	,,	౪౦౫
ఈచతుష్టయిలో ప్రధానా ప్రధానములు	...	,,	,,
అంగ ప్రయోజనము	...	,,	౪౦౭
అంగప్రశంస	...	169	,,
అంగ వినియోగము	...	,,	౪౦౯
సన్నివేశ నిరూపణము	...	,,	,,
వృత్తులు	...	,,	౪౧౦
కైశిక	...	,,	౪౧౧
తదంగములు	...	,,	,,

విషయము.	పుట.	కాణిక
నర్మ	...	170
నర్మస్ఫూర్ణము	...	170
నర్మస్ఫోటము	...	171
నర్మ నిర్భము	...	171
సాత్త్విక	...	172
తదంగములు	...	172
ఉత్పత్తి	...	172
సంఘాతము	...	172
సంలాపము	...	172
పరివర్తము	...	172
ఆరభ్య	...	173
తదంగములు	...	173
వస్తుస్థానము	...	173
సంస్థానము	...	173
సంక్షిప్తము	...	173
అవపాతనము	...	173
నాట్యోక్తులు	...	174
నామకగణము	...	174
నాట్య పరిభాష	...	174
భాషావిభాగము	...	175
ముప్పదియాలు నాటకలక్షణములు	...	176
భూమణము	...	177
అక్షర సంఘాతము	...	177
శోభ	...	177
ఉదాహరణము	...	177
హేతువు	...	178
సంశయము	...	178
దృష్టాంతము	...	178
కుల్యతర్కము	...	178
పదోచ్ఛయము	...	178
నిదర్శనము	...	178
అభిప్రాయము	...	178

విషయము.		పుట.	కాణిక
పాఠ్యము	...	179	రర౬
విచారము	...	,,	రర౭
దిష్టము	...	,,	రర౮
ఉపదిష్టము	...	,,	రర౯
గుణాతిపాఠము	...	180	రగ౦
గుణాతిశయము	...	,,	రగ౧
విశేషణము	...	,,	రగ౨
నిర్ముఖము	...	,,	రగ౩
సిద్ధి	...	181	రగ౪
భ్రంశము	...	,,	రగ౫
విపర్యయము	...	,,	రగ౬
దాక్షిణ్యము	...	,,	రగ౭
అనునయము	...	182	రగ౮
మాల	...	,,	రగ౯
అభావము	...	,,	ర౬౦
గర్వాణము	...	,,	ర౬౧
ప్రశ్న	...	183	ర౬౨
ప్రశ్ని	...	,,	ర౬౩
సారూప్యము	...	,,	ర౬౪
సంక్షేపము	...	,,	ర౬౫
గుణక్రమము	...	,,	ర౬౬
లేఖము	...	,,	ర౬౭
మనోరథము	...	184	ర౬౮
అనుక్రమము	...	,,	ర౬౯
ప్రయోగము	...	,,	ర౭౦
వాక్యాలంకారములు	...	,,	ర౭౧
అశీను	...	,,	,,
అకర్మము	...	185	ర౭౨
కపటము	...	,,	ర౭౩
అక్షయము	...	,,	ర౭౪
గర్వము	...	,,	ర౭౫
ఉద్యమము	...	,,	ర౭౬
అశ్రయము	...	,,	ర౭౭

విషయము.

పుట.

కారిక

ఉత్పాదము	...	,,	౪౭౮
అకాంక్ష	...	,,	౪౭౯
క్షోభ	...	186	౪౮౦
పశ్చాత్తాపము	...	,,	౪౮౧
ఉపపత్తి	...	,,	౪౮౨
అశంస	...	,,	౪౮౩
ప్రతిజ్ఞ	...	,,	౪౮౪
విసర్పము	...	187	౪౮౫
ఉల్లేఖము	...	,,	౪౮౬
ఉల్లేచనము	...	,,	౪౮౭
భర్తృసము	...	,,	౪౮౮
నీతి	...	,,	౪౮౯
అగ్రవిశేషము	...	,,	౪౯౦
ప్రోత్సాహము	...	88	౪౯౧
సాహాయ్యము	...	,,	౪౯౨
అభిమానము	...	,,	౪౯౩
అనువర్తనము	...	,,	౪౯౪
ఉత్క్రిష్టము	...	,,	౪౯౫
యాజ్ఞ	...	,,	౪౯౬
పరిహారము	...	,,	౪౯౭
నివేదనము	...	189	౪౯౮
ప్రకర్షనము	...	,,	౪౯౯
అఘోషము	...	,,	౫౦౦
యుక్తి	...	,,	౫౦౧
ప్రహర్షము	...	,,	౫౦౨
శిక్ష	...	,,	౫౦౩
ముని నిరూపిత నాటకస్వరూపము	...	190	,,
లాస్యంగములు	...	,,	౫౦౪
గేయపదము	...	,,	౫౦౫
నితపాత్రము	...	,,	౫౦౬
ఆనీనము	...	,,	౫౦౭
పుష్పగండిక	...	191	,,
ప్రశ్నోదకము	...	,,	,,

విషయము.

పుట.

కాణిక

త్రిగూఢకము	...	,,	,,
సైంధవము	...	,,	గీ०౮
ద్విగూఢకము	...	,,	గీ०౯
ఉత్తమోత్తమకము	...	,,	,,
ఉత్తప్రత్యుత్తము	...	,,	,,
నాటకమే మహానాటకము	...	,,	గీ०౧౦
ప్రకరణము	...	,,	గీ०౧౧
భాణము	...	192	గీ०౧౩
వ్యాయోగము	...	,,	గీ०౧౪
సమవకారము	...	193	గీ०౧౫
డినుము	...	,,	గీ०౧౭
ఈహాశ్వుము	...	194	గీ०౧౮
అంకము	...	,,	గీ०౧౯
వీధి	...	195	గీ०౨౦
వీధ్యంగములు	...	,,	గీ०౨౧
ప్రపంచము	...	,,	గీ०౨౨
త్రిగతము	...	,,	గీ०౨౩
ఛలము	...	196	గీ०౨౪
వాక్కేరి	...	,,	గీ०౨౫
అధిబలము	...	197	గీ०౨౬
గండము	...	,,	గీ०౨౭
అవస్థాదితము	...	,,	గీ०౨౮
నాళిక	...	,,	గీ०౨౯
అసత్ప్రలాపము	...	198	గీ०౩౦
వ్యాహారము	...	,,	గీ०౩౧
మార్దవము	...	,,	గీ०౩౨
ప్రవాసము	...	199	గీ०౩౩
ప్రవాసన భేదములు	...	,,	,,
నాటిక	...	200	గీ०౩౪
తొక్కిరియకము	...	,,	గీ०౪౦
గోష్ఠి	...	,,	గీ०౪౧
సత్త్వము	...	,,	గీ०౪౨
నాట్యరాసకము	...	201	గీ०౪౩

ప్రస్థానకము	...	,,	గీరర
ఉల్లాసము	...	,,	గీరగీ
కావ్యము	...	,,	గీరఁ
ప్రేంభణము	...	202	గీర 2
రాసకము	...	,,	గీరర
సంలాపకము	...	,,	గీరఁ
శ్రీగదితము	...	,,	గీగీం
శిల్పకము	...	208	గీగీం
విలాపిక	...	,,	గీగీం
దుర్మలిక	...	,,	గీగీ 3
ప్రకరణిక	...	,,	గీగీర
హస్తీసము	...	,,	గీగీగీ
భాణిక	...	,,	గీగీఁ
శ్రీవ్యకావ్యము	...	,,	గీగీ 2
పద్యలక్షణము	...	205	గీగీర
ముక్తకాదిలక్షణము	...	,,	,,
మహాకావ్యము	...	,,	గీగీఁ
ఖండకావ్యము	...	207	గీఁర
కోశము	...	,,	గీఁగీ
గద్యలక్షణము	...	,,	గీఁఁ
కథ	...	208	గీఁ 2
ఆఖ్యాంక	...	,,	గీఁర
చంపువు	...	,,	గీఁఁ
బిరుదము	...	,,	గీ 20
కరంభకము	...	,,	గీ 20

ఉదాహరణ శ్లోకసూచి

అకాస్మాదేవ	62	అస్యవత్సః [ప్రభావతి]	185
అజ్ఞాని భేద [చంద్రకళ]	188	అహమేవ [రఘువంశ]	40
అత్తా ఏత	6	అదిత్యోయం [ద్రోణపర్వ]	117
అత్యున్నత [దశరూప]	44	అనన్దాయచ [వీరచరిత]	171
అత్యున్నత స్తనయుగా	119	అపత స్తం	110
అత్రాస్తరే [మాలతి]	58	అశ్విప్తభూమిం [మాఘ]	73
అథ తత్ర [మాఘ]	78	అసాదితప్రకట [బాలరామా]	138
అద్యపచణ్డ [ప్రభావతి]	197	అహారేవరతిః	118
అద్యాపిదేహి	188	అహూతస్యాభి	41
అధరః కిసలయ [శాకుంతల]	178	ఇతిగదితవతీ [మాఘ]	53
అనన్యసాధారణ	115	ఇతియావత్	205
అనలబ్రూత [కవిరాజ]	47	ఇదంకిలావ్యాజ [శాకుంతల]	179
అనుయాన్త్యా	177	ఇన్ద్రజి చ్చుణ్డ	187
అనేనలోకగురుణా	122	ఇయతింస్వర్గాధి [యయాతివిజయ]	178
అన్వికగత [కవిరాజ]	64	ఉఅణిచ్చల [గాఢాసప్తకతి]	22
అన్యాయతావద్ [వికటనితంబ]	79	ఉత్కృత్యో [మాలతి]	95
అప్రియాణిక [వేణి]	165	ఉత్తిష్టం	50
అభ్యున్నతా [శాకుంతల]	156	ఉత్కుల్లకమల	190
అమితః స	109	ఉత్తిష	51
అముంకనక [ద్రోణపర్వ]	117	ఉత్సాహాతి [బాలచరిత]	154
అయంసరళనో	120	ఉదేతిపూర్వం [శాకుంత]	184
అర్ఘ్యమర్ఘ్యమితి [రఘువంశ]	69	ఉద్దామోశ్కలికాం [రత్నావళి]	144
అలంస్థిత్యా [ద్రోణపర్వ]	116	ఉన్నమితైక [శాకుంత]	159
అలిఅప [గాఢాసప్తకతి]	85	ఉపకృతంబ	15
అలికుల	198	ఏకత్రాసన [అమరు]	47
అశమ్నవత్	101	ఏకస్మిక్ శ [అమరు]	86
అశ్వత్థామా	158	ఏకస్యతావ [వేణి]	160
అసావస్తశ్చ [చంద్రకళ]	180	ఏవంవాదిని [కుమార]	75
అసంభృతం [కుమార]	55	ఏసాకుడిల [కవిరాజ]	78
అసంశయం [శాకుంత]	76	కథమిత్తే	83
అస్మాకంసఖి [శృంగార తిలక]	36	కదళీకదళీ [ప్రసన్నరాఘ]	106

కదావారాణస్యాం	97	చిరరతి— [మాఘ]	72
కనులేణ [కవిరాజ]	79	చూర్ణతాశేష [వేణి]	162
కర్తాద్యుత [వేణి]	196	జగదసంహ	180
కరముదయ [కవిరాజ]	66	జఘనస్థల [ఉదారరాఘవ]	101
కస్సనణ	127	జనసానే [వాచస్పతి]	120
కాస్తేతథా [శృంగారతి]	43	జన్మేంద్రోదయ [వేణి]	162
కామంపియా [కామంత]	155	జలకేళి	129
కాలరాత్రి [బాలరామా]	188	జీవాన్మజ [ఉదారరాఘవ]	172
కాలాస్తకక	161	జ్ఞాతీప్రీతి [వేణి]	162
కాలోమధుః [కవిరాజ]	21	జ్వలతుగ [మాలతి]	57
కిలయమివ [ఉత్తరరామ]	79	ణవరియ— [కవిరాజ]	70
కింకరోషి	205	తదవితథ— [మాఘ]	46
కిందుః [శృంగారతి]	52	తదప్రాప్తి [విష్ణుపురా]	115
కింశితలైః [కామంత]	182	తమస్సర్వా	67
కుర్వన్వాప్తాః [వేణి]	163	తవకితవ [మాఘ]	53
కృశమను [వేణి]	93	తవాస్మిగీత [కామంత]	138
కృత్వాదీన [కవిరాజ]	78	తస్యాస్తద్రూప	199
కృష్టాకేళి [వేణి]	161	తమానేయత్తి	55
కేసుమాస్తే	61	తాంజానీధాః [మేఘ]	52
కూర్గగ్రహాః [ముదారా]	140	తామ్బూలాక్షం	50
క్వచిత్తామ్నూ [అమరు]	45	తారుణ్యస్య [చంద్రకళ]	56
క్వాకార్యం [వికృమార్వతి]	103	తీర్ణభీష్మ [వేణి]	164
క్షాత్రిధర్మోచితైః	178	తీవ్రాభివజ్జ [కుమార]	71
క్షేమంలేనను [చంద్రాశీఖర]	90	త్వస్థావహరి	180
గమనమలస [మాలతి]	171	త్రస్యస్త్రీ	63
గాఢకాంత	110	త్రిభాగశేషాను [కుమార]	83
గురుతర— [మాఘ]	60	త్వద్వాజి [కవిరాజ]	99
గురుపర—	23	త్వియాత	186
గురోర్గిరః [లటకమేలక]	91	త్వామస్మి	118
గృహ్యతా [చండకాశిక]	158	దత్తేసాలస [కవిరాజ]	42
చక్రత్ భుజ [వేణి]	153	దత్వాభయం [వేణి]	182
చరణప— [అమరు]	102	దశాసన [రఘు]	111
చలాపాజ్ఞం [కామంత]	117	దశతిహృదయం [ఉత్తరచరిత]	164
చారుజాస్ఫు [కామంత]	186	దివివాభునివా [మృతదమాల]	99
చిస్తయన్తి—	115	దిశిమన్దాయ [రఘు]	110
చిన్తాభిన్తి [చంద్రాశీఖర]	88	దీపయన్తీ	121

దీగ్గుతుం [మాళవిక]	30	పణఅకు [గాథాసప్త]	86
దుర్గాలజ్ఞిత [చంద్రేశ్వర]	20	పన్నిత [కవిరాజ]	65
దుల్లహజణా [రత్నావళి]	156	పన్నితా	108
దూరాగ తేన	61	పరిమదియం [వీరచరిత]	158
దృశ్యేతేత	184	పరిస్ఫురణ [మాఘ]	77
దృష్టాదృష్టి [నాగానంద]	43	పల్లవోపమితి [మాఘ]	60
దృష్టిస్పృహీకృత [ఉత్తరచ]	40	పశ్యన్త్యస [కవిరాజ]	116
దృష్టిం హేమతి [విజ్ఞక]	109	పాణిరోధ [మాఘ]	59
దృష్ట్యాకేతక	122	పాణ్డూత్కమం	83
దృష్టికాసన [అమరు]	47	పూర్వస్తాంస [వేణి]	165
దోర్దణ్డాఞ్చిత [వీరచరిత]	95	ప్రణయసఖి [మాలతి]	71
ద్విపాదస్యస్యాత్ [రత్నావళి]	138	ప్రవృద్ధంయత్ [వేణి]	152
ధన్యఃస	113	ప్రసాధయ	181
ధన్యాసీయా [విజ్ఞక]	44	ప్రసాధికా [రఘు]	62
ధమ్మిల్లమ	62	ప్రస్థానంవ [అమరు]	88
ధమ్మిల్లేన	111	ప్రాణప్రయాణ	189
ధిన్వస్త్యమాని	119	ప్రాణేశేన [కవిరాజ]	76
ధృతాయుధో [వేణి]	73	ప్రాతిభం [మాఘ]	70
నఖలువయ [మాఘ]	53	ప్రాప్తావేక [వేణి]	161
నచమేవగచ్ఛ [మాఘ]	50	ప్రాయశ్చిత్తం [వీరచరిత]	74
నచేహజీవిత [దోణపర్వంచ]	116	ప్రియజీవిత	198
నతథాభూ	74	ప్రేమార్ద్రా [మాలతి]	83
నయనయుగా [కవిరాజ]	102	బాలేనాథ [అమరు]	46
నవనఖపద [మాఘ]	87	బిసిణీఅల	84
నష్టంవర్షవర్ష [రత్నావళి]	39	బ్రాహ్మణాతి [వీరచరిత]	121
నాచాంరక్షో [వేణి]	165	భగ్నంభీమేన [వేణి]	143
నిర్వాణవైర [వేణి]	140	భమధమ్మిత [గాథాసప్త]	106
నిర్వీర్యం [వేణి]	182	భిక్షోమాంస	196
నిశ్వాసాన్ధ [రామాయణం]	106	భుక్తిముక్తి	114
నిశ్శేషచ్యుత [అమరు]	22	భూమాక్షిప్తం [వేణి]	166
నిహతాశేష [వేణి]	180	భూయః పరిభవ [వేణి]	155
నేత్రేఖజ్జనగ [కవిరాజ]	44	భోలక్ష్మ్యస [బాలరామ]	94
నోచాటుశ్రీ [చంద్రేశ్వర]	51	భ్రాతృద్వితేష	75
నోబూతే	57	భూభక్తే	86
నృకారోహ్య [వీరచరితా?]	8	మఖశతపరి [మృచ్ఛకటి]	163

మత్స్యలోక	181	రథోన్మత్స్య	96
మథ్నమికా [వేణి]	121	రాజానఃసు [ప్రభావతి]	168
మధుద్విరేఫః [కుమార]	8	రాజ్యంచ	93
మధురవచనైః [శృంగారతిలక]	45	రామమన్మథ [రఘు]	73
మధ్యస్య [చంద్రశేఖర]	42	రామోమూర్ఖిణ్ [ఉదాత్తరాఘ]	137
మనశ్శల్పం [రత్నావళి]	159	గోలమ్బః	84
మయానామ	156	లజ్జాపజ్జత్	42
మయిసకపటం	76	లక్ష్మీశ్వరస్య [కుందమాల]	41
మల్లినామకు	112	లాక్ష్యగృహానల [వేణి]	152
మల్లీమతల్లీ [ఉదారరాఘ]	101	లావణ్యం	114
మహిళాసహ	112	లీలాగతై [జానకీరాఘ]	160
మాగర్వము	60	వాణీరమణ	122
మానోన్నతాం	120	విదూరేశేయూరే [రాఘవానంద]	
మామాకాశ [మేఘ]	72	వినయతి [మాఖ]	87
మహారథులి [కాకుంఠల]	118	విపినేక్వ [రాఘవవిలాస]	92
మృగరూపం	185	విలోకనై [మాఘ]	99
మృణాళవ్యాళ	57	వివృణ్వతీ [మాఘ]	111
మృక్కుమృ	68	విస్మజసుందరి [మాళవిక]	170
మిరియతేమిరియ [నాగానంద]	186	వృద్ధోనఃపతి	69
మృతోన్మత్	123	వేదాస్తేఘ [విక్రమా]	186
యత్సత్త్వవ్రో [వేణి]	154	వ్యపోహితుం [భారవి]	
యదాహ [రఘు]	98	శతాస్యస్యాః [అమరు]	37
యదినమర	189	శిఖరిణిక్వ	111
యద్విర్యం	181	శిరసిధృత [పుష్పమాల]	186
యయాతేరివ [శకుంఠ]	185	శిరాముఖైః [నాగనంద]	94
యస్యాలీయ [రాఘవానంద]	8	శితాంశుర్య [రత్నావళి]	160
యాతుంనిశ్చి	89	శుక్రావస్య [కాకుంఠ]	179
యామఃసుంద [కవిరాజ]	88	శూన్యంవా [అమరు]	7
యాసాంసత్య	58	శేఫాలికాం [కవిరాజ]	84
యుష్మాక్ హేప [వేణి]	153	శోణం వీర్య [అమరు]	36
యోయశ్శత్రుం [వేణి]	159	శ్రీరేషి [రత్నావళి]	157
యఃకామర [శిలాభట్టరిక]	5	శ్రీహన్తో [రత్నావళి]	139
రత్నోత్పల	101	శుక్రావస్య [కుమార]	41
రజనీమ	111	శుక్రావస్యం	60
రతికేలికల	184	శ్వాసాస్మృతి	61

సవనసుర	54	సాగ్రకానర్	74
సజ్జేతకాల	23	సుతనజ [అయరు]	102
సజ్జేషు	110	సుభగ	59
సతీమతి [కాకుంఠ]	187	సుభగే	102
సద్యఃపురీ [హనుమన్నాటక]	70	నూర్యాచంద్రిమ [వికృమోర్వశి]	183
సద్యంశస	177	స్నాతాత్మి [భోజపరిబంధ]	35
సద్ధాసర్వ	121	స్నిగ్ధశ్యామల [హనుమన్నాటక]	8
సమష్టిష్టా	56	స్వచ్ఛామృత [మాఘ]	58
సమీక్ష్య	77	స్వామిస్ఫర్ణు [శృంగారతిలక]	45
సరసిజమ [కాకుంఠ]	56	స్వామినిశ్చసి [భిక్షానట]	48
సర్వశీతిభృతాం [రామాయణ, విక్రమోర్వశి]	95	స్వామిము [కవిరాజ]	100
సహభృత్య [వేణి]	181	హతేజరతి [వేణి]	182
సాధకం మనోరథ [శృంగారతిలక]	46	హరస్తుకిం [కుమార]	99
సాద్వానద్వమ [కవిరాజ]	205	హసతిపరి [చంద్రికళ]	179
సాపక్యఃపరి [అయరు]	43	హాహుర్లచంద్రి [ప్రభావతి]	164
సాయంస్నాన	115	హిమముక్త	118

* ల ఘు శో ధ న ము

పుట	బాటి	తప్పు	ఒప్పు
15	10	ఉపకృరాది	ఉపకారాది
	21	దీదృశం	దీదృశ
19	6	బోధయ	బుద్ధియ
20	26	కరించినవాడు	కరించినవాడు
30	13	మెఱంగు	మెఱంగు
37	29	ఘూర్తనీ	ఘూర్తనీ
41	9	తన	తనకు
43	8	వళనము	వలనము
„	12	ఇత్యాది. ఇచట	‘ఇచట’ కొత్త పేరాకు ఆది
„	13	కలిగిన	కలిగినను
	16	త్వగల్భ	త్వగల్భ

48	25	జానాతి	జానాతి
”	26	శేతోత్పలా	శేతోత్పలైర్
”	28	కథమపి	కథమపి
46	31	విడవ్వునాభిః	విడవ్వునాభిః
48	14	రసజ్ఞుడా	రసజ్ఞుడా
56	25	హిమంశో	హిమంశో
69	10	నిగిడించెను?	నిగిడించెను.
	20	శ్రమము	శ్రమము
75	28	మితి—	మితి?
	”	స్త్రీ?	స్త్రీ—
76	28	ముగపతా	ముగపతా
85	25	’నాకు	’చెక్కిటిని ముద్దుగొన్నందులకు పులకలందాల్చినవాడా, నాకు
86	14	కఠము	కఠము
99	2	లైన	ములైన
100	21	చీకటి	చీకటి
103	7	విస్మరణ	స్మరణ
107	6	తొలిదాని	తొలిదాన
108	14	రాత్రిగ్రామమున	రాత్రిగ్రామమున
109	11	వ్యంజ్యమాన	వ్యంజ్యమాన
110	16	ఆయత్తము	ఆయితము
114	3	బృందము’	బృందము’ ఇత్యాది
115	17	హాదముచేత	హాదముచేత
	25	విశ్రాంతి	విశ్రాంతి
	27	వ్యతికరః	వ్యతికరం
117	5	స్వతఃసంభవి	స్వతఃసంభవి.
118	18	—అంతటను	—అంతటను
120	22	అరోపితమై	అరోపితమై
122	27	హతయా	హతయా
142	6	పీఠ్యంగములు	పీఠ్యంగములు.
143	5	అమాటవలన	అమెమాటవలన
151	8	గముచేత	ముచేత
154	27	సప్తశతం	సప్తశతం
155	27	ముఖ్యపార్థనా	ముఖ్యపార్థనా
157	16	నిష్కరము	నిష్కరము

159	26	పాళ్ళొచ్చి	పాళ్ళొచ్చి
	29	రచయత్నాల్కి	రచయత్నాల్కి
161	29	మే	యే
	30	దర్పః.	దర్పః
163	31	దశాయాం.	దశాయాం
167	25	బడచున్నదో?	బడచున్నదా?
	27	దధద్వి	దధద్వి
	28	ద్వనిభి	ద్వనిభిః
	30	వియతః;	వియతః
168	27	సుతఃకేవ	సుతనివికేవ
		ప్రజాని	ప్రజా
175	9	అందురు	అందురు.
176	13	దేవి	దేవీ
179	29	పరిజనే	పరిజనే
184	7	చున్నారో	చున్నారో
	9	ప్రమాణికరించు	ప్రమాణికరించు
185	8	కొని ఆరక్కనుడు	కొన్నయార్కను
		పో	నిచే లక్ష్యముడు
	14	అహంకార	అహంకార
192	9	బునఇది	బున. ఇది
	18	సంధులును	సంధులును
		పదియను	పదియను
194	5	నాయకులు	నాయకులు,
195	3	ఉత్సృష్టి	ఉత్సృష్టి
204	21	నుపన	నుపన
	24	కామదత్త	కామదత్త.
207	3	నానాచ్ఛంద	నానాచ్ఛంద
	7	బడినట్టిది.	బడినట్టిది
	10	ఖండకావ్యము	ఖండకావ్యము.

ఓం నమో గణేశాయ.

సాహిత్యదర్పణము.

ప్రథమ పరిచ్ఛేదము

అవతరణిక

కవి గ్రంథారంభమున ప్రారంభింపఁబడిన పరిసమాప్తిని కోరినవాడై వాఙ్మయాధిక్యతయగుటబట్టి వాద్యేవిని సమ్ముఖకరించుకొనుచున్నాఁడు.

మంగళా చరణము.

౧. క. శరదిందు సుందర ద్యుతి

యిరవై వాద్యేవి నాదు హృదయమునందున్

హరియించి తమము సతతమున్

బొరయించునుగాక యర్థముల నఖిలములన్.

ఈగ్రంథము కావ్యమున కంగ మగుటబట్టి కావ్యఫలముచేతనే ఇది ఫలవంతము. కావున (కావ్యఫలములం జెప్పుచున్నాఁడు.)

౨. అల్పబుద్ధులకు నయితము చతుర్వర్ణఫలములు కావ్యము వలననే సుఖముగా లభించును గావున కావ్యస్వరూపము నిరూపింపఁబడుచున్నది.

రామానులవలె ప్రవర్తించ వలసినది రావణాదులవలె గూడదు

అనుతీరుగా కృత్యములుగూర్చి ప్రవృత్తిని, అకృత్యములనుండి నివృత్తిని ఉపదేశించున దగుటంబట్టి కావ్యము (ధర్మార్థకాను మోక్షమాహా) చతుర్వర్గఫలములను ఒకఁగూర్చుట ప్రసిద్ధమే. ఇట్లుచెప్పియున్నారు:—

“ధర్మార్థ కాను మోక్షములందును కశీలందును నేర్పును కీర్తియు సీతీయు
సాధుకావ్య నిష్ఠేనమువలన కలుగును.” అని.

మఱియు, కావ్యమువలన ధర్మప్రాప్తి భగవన్నారాయణ చరణారవిద స్రవాదికముచేత; “ఒక్క శబ్దము చక్కఁగా ప్రయోగింపబడినట్టిది చక్కఁగా ఎఱుంగబడినట్టిది స్వర్గమును ఈలోకమును కామధేనువగును.” అనునది మొదలుగా గల వేదవాక్యములచేతను (కావ్యము వలన ధర్మప్రాప్తియగునట) సుప్రసిద్ధమే.—అర్థప్రాప్తి ప్రత్యక్షసిద్ధము.—కామప్రాప్తి అర్థమువలననే.—మోక్షప్రాప్తి ఇందువలన గలుగు ధర్మఫలముయొక్కయనుసంధానమువలనను మోక్షోపయోగి యగు వాక్యమునందు ప్రవృత్తిని గలిగించుటవలనను.—చతుర్వర్గ ప్రాప్తి వేదశాస్త్రములవలన నీరసములగుటంబట్టి దుఃఖపూర్వకముగానే పరిణత బుద్ధులకే కలుగును; కావ్యమువలన నేన్ననో పరమానంద సందోహజనక మగుటంబట్టి సుఖముగానే సుకుమారబుద్ధులకు సంభవము.—ఓయి, “అట్లైన వేదశాస్త్రములుండఁగా పరిణత బుద్ధులు కావ్యములందు ఏలయత్నము చేయవలయును?” అని యనుగఁ గూడును; చేయమందుచే గుదిరెను రోగము తెల్లచక్కెరచే గుదురునేని ఏరోగికి తెల్లచక్కెరకైన యత్నము మేలుగాదు? మఱియు కావ్యము ఉపాదేయమని యాగ్నేయపురాణమందును జెప్పబడియున్నది:—

“లోకములో సరత్వము దుష్టభము; అందు విద్య మిగుల దుష్టభము; అందును కవిత్వము దుష్టభము; అందు శక్తి కరము దుష్టభము.” అని.

నాట్యము త్రివర్గ సాధన మని విష్ణుపురాణమందు చెప్పబడియున్నది:—

“కావ్యాల్లాపము లేవో అవియు, గీతకము లెల్లను, మహాత్ముడును శబ్దమూర్తి ధరుడు నగు విష్ణుని యంశములు.” అని.

కావున కావ్యముయొక్క స్వరూపము నిరూపింపబడుచున్నది. ఇట్లు చెప్పుట చేత అభిధేయంబును ప్రదర్శితమైనది.

‘అటయిన కావ్యముయొక్క స్వరూపమేమి?’ అని ప్రశ్న రాగా,
“ అది అదోషములగు శబ్దార్థములు గుణము గలవియు ఎటనేని అలంకారము
లేని వయినను.” అని యొకండు వచించెను. ఇది విచారణీయము. ఎట్లన—
దోషములేనిదే కావ్యమని యంగీకరింతుమేని, అపక్షమున—

* “ సృక్కారము ఇదియేనాకు. ఏదన, శత్రువులట! అందును ఇతడు తాపసుడు!
అతడును ఇటనే! రాక్షసకులమును సమయించుచున్నాడు! అహో! రా-
ణుడు బ్రతికి యున్నాడ! ఇసీ ఇసీ ఏల యింద్రజిత్తు! మేలు కొలుపంబడిన
కుంభకర్ణునివలన నేని ఏమి ప్రయోజనము! స్వర్గమనెడి ముక్తికొడి పల్లయను
ముట్టఁ దోచి నందులకు వృథాగా ఉప్పొంగిన యీ పెక్కు బాహువులవలన నేమి
ప్రయోజనము! ”

ఈ శ్లోకమందు విధేయా విమర్శమను దోషము కలదు. అందువలన నైని జెప్పిన
లక్షణముంబట్టి దీనికి కావ్యత్వము ఘటింపఁ గూడదు. అట్లుండగా, ధ్వని
త్వముచేత ఉత్తమ కావ్యత్వము దీనికి అంగీకరింపబడియున్నది. అందువలన ఈ
లక్షణమందు అవ్యాప్తి యనెడి దోషము. ‘ ఏదో ఒక భాగమే దుష్టము
సర్వంబును కాదు. ’ అనెడి పక్షమున, ఏభాగమున దోషమో అది
అకావ్యత్వ ప్రయోజకంబు ఎందు ధ్వనియో అది ఉత్తమ కావ్యత్వ ప్రయో-
జకంబును అని రెండు భాగముల చేత ఇరుగెడల లాగుంబడునదై కావ్యమేని
అకావ్యమేని ఏదియుఁ గానేరదు.

ఇది గాక, శ్రుతిదుష్టాది దోషములు కావ్యమున ఏదో యొక యం
శమును దూషించునవి కావు, మఱి యేమనిన కావ్యము సంతయు (దూషించు
నవి.) అది యెట్లన, కావ్యాత్మ భూతమయిన రసమునకు అపకర్షకములు కావేని
వానికి దోషత్వమే అంగీకరింపఁ బడదు; అటుగాదేని నిత్యదోషములు అనిత్య
దోషములు అనెడి వ్యవస్థయే ఘటిల్లదు. దీనిని ధ్వనికారుఁ డిట్లు
చెప్పినాడు:—

“ మఱియు శ్రుతి కట్వాది దోషములు అనిత్యములు ఏవి పరిదర్శింపఁ బడినవో

* సృక్కారో హ్యయ మేవ మే; య దరయ! స్తత్రా పృసా తాపనః!

సోఽ ప్యత్రైవ! నిహన్తి రాక్షసకులం ! జీవ త్యహో రావణః!

ధిక్ ధిక్ శత్రుజితం! ప్రబోధితవతా కిం కుమ్భకర్ణేన వా!

స్వర్గ గ్రామటికా విలుణ్ణన వృథో చూర్ణైః కి మేభి. ర్భజైః!

అవి భవ్యనాత్మ మయిన శృంగార మందు తప్పక హేయములని యుదాహరింపఁ బడినవి. ”

మఱియు ఈ (నిర్దోషమే కావ్యమనెడి) మతమున కావ్యమునకు విషయము కడు విరళమగును, లేకయే యేనియుం బోవును; ఎట్లన, దోషమే లేని కావ్యము సంభవింపదు గావున.

ఇట (‘అదోషములు’ అను చోట) నష్టమునకు ఈషదర్థమునం బి యోగమందు రేని ఆ పక్షమున ‘ఈషద్దోషములైన శబ్దార్థములు కావ్యము’ అని యేర్పడును గావున నిర్దోషములకు కావ్యత్వమే ఘటిల్లదు. (దోషములు) సంభవించునేని ఈషద్దోషము లని యభి ప్రాయమందురేని, అదియు కావ్య లక్షణమందు చెప్పుఁ దగినది కాదు. రత్నాది లక్షణమందు కీట వేధాదికము చెప్పుమి యెట్లొ ఇటను అట్లే. చెప్పుఁ బడి యున్నది:—

“ రసాద్యనుగమము ఎందు స్ఫుటము గానున్నదో అందు దుష్టములయందును కీటానువిధ రత్నాది సాధారణ్యంబున కావ్యత్వము సమ్మతము. ”

మఱియు శబ్దార్థములకు సగుణత్వ విశేషణము అనుపపన్నము. ఏలన గుణములు కేవల రస ధర్మములని “ ఆత్మకు శౌర్యాదులు వోలే అంగి యగు రసమునకు ఏవి ధర్మములో ” ఇత్యాదికముచే ఆతనిచేతనే (కావ్య ప్రకాశములో పూర్వోక్త కావ్య లక్షణము జెప్పినవాడగు మమ్మటభట్టు ని చేతనే) ప్రతిపాదింపఁబడినందున. రసాభి వ్యంజకత్వముచేత ఔపచారికముగా (శబ్దార్థములకు సగుణత్వ విశేషణము) ఉపపన్నమగు నందురేని, అట్లును అది యుక్తముగాదు. ఎట్లన కావ్యముయొక్క— స్వరూపముగా అంగీకృతములైన యా శబ్దార్థముల యందు రసము కలదా లేదా? లేని యెడల గుణ వత్త్వంబును లేదు; గుణములు (రసముయొక్క— ధర్మము లగుటంబట్టి) రసమున్న నుండు నవియు రసము లేకున్న లేనివియు నగుట వలన. (రసము) కలదను పక్షమున, రసవంతము లనియే యేల విశేషణము కూర్పలేను? గుణము (రస ధర్మ మగుటం బట్టి) రసములేక ఉపపన్నము గాదు గావున గుణవత్త్వము జెప్పుటచే రసవత్త్వము సిద్ధింపనే సిద్ధించును, అందురేని,— ఆపక్షమున రస వంతములని విశేషణ మిడుటయే యుక్తము, సగుణములనుట (యుక్తము) కాదు, “ దేశములు ప్రాణిమంతములు ” అని చెప్పవలసినచో ఎవ్వఁడును

“ దేశములు శౌర్యాదుఃఖ్యములు ” అని చెప్పెడు గదా. ఓయి, ‘శబ్దార్థములు సగుణములు’ అనుటలో గుణాభి వ్యంజకము లైన శబ్దార్థములను కావ్యమందు ప్రయోగింప వలసినది అని యభిప్రాయ మందువేసి, అదియు సరి పడదు. ఎట్లన, గుణాభి వ్యంజక శబ్దార్థముల కలిమి కావ్యమున ఉత్కర్షణను మాత్రము కలిగించునే గాని (కావ్య) స్వరూపమునే కల్పించునది కాదు. చెప్పియున్నారు గదా.

“ కావ్యమునకు శబ్దార్థములు శరీరము, రసాదికము ఆత్మ, గుణములు శౌర్యాదులవలె, దోషములు ఏకాక్షిత్వములతోనగు వానివలె, రీతులు అవయవ సంస్థాన విశేషముల వలె, అలంకారములు కంకణ కుండలాదుల వలె. ” అని.

ఇందుచేత “ ఎటనేని అలంకారము లేని వయినను ” అనుటయు పరాస్తము. ఎట్లన, దీనికి ‘అంతటను సాలంకారములును ఎటనేని అస్ఫుటాలంకారములును అగు శబ్దార్థములు కావ్యము.’ అని గదా అర్థము; అచట సాలంకార శబ్దార్థములు సంభవము కావ్యమున ఉత్కర్షణను మాత్రమే సమకూర్చునవి గావున. ఇందువలన “ వక్రొక్తి కావ్యజీవితము ” అను వక్రొక్తిజీవితకారుని వచనము కూడ పరాస్తమైనది; (ఎట్లన) వక్రొక్తి అలంకార రూప మగుటంబట్టి. మఱి ‘ఎటనేని అస్ఫుటాలంకారము లయినను’ అన్నందులకు నొసంగబడిన యీక్రింది యుదాహరణము విచారణీయము:—

* “ నా కన్నెతీకమును హరించి నాతఁ డెవఁడో అతఁడే గదా వరుడు, ఆచైత్ర్య రాత్రులే, ప్రాశ్నములు వికసించిన జాజులచే పరిమళించుచున్న కదంబ వాయువులును, దాననే నేనును; అయినను నాయుల్లము నర్మద యొడ్డున వేతనీ తరుతల మండలి యా సురతవ్యాపార లీలావిధి కై ఉత్కంఠ గొనుచున్నది. ”

ఏలయన ఇట విభావనా విశేషోక్తి మూలకమయిన సందేహసంకరాలంకారము స్ఫుటము గానున్నది. ఇందువలన—

“ అదోషము గుణవంశము అలంకారములచే అలంకృతము రసాన్వితమును అగు కావ్యమును రచించి కవి కీర్తిని పీఠిని పొందును ”

* యః కామరూపః స ఏవ హి వరః స్తా ఏవ చైత్రోక్షపా,
స్తే చోన్మీలిత మాటతీ సురభయః ప్రాశ్నః కదమ్బునిలాః;
సా చైవాస్మి; తథాపి, తత్ర సురత వ్యాపార లీలావిధౌ
రేవా రోధసి వేతనీతరుతరే చేతః సముత్కంఠతే.

ఇత్యాదికములకును కావ్య లక్షణత్వము అపాస్త మయినది. మఱిధ్వనికారుడు చెప్పినాఁడే “ కావ్యమునకు ఆత్మ ధ్వని ” అని అది, వస్త్రలంకార రసాది లక్షణములం దిరూపంబగు ధ్వని కావ్యమునకు ఆత్మయనుటయా? లేక రసాది రూపమాత్రమే అనుటయా? తొలిది గాదు, ప్రహేళికాదులయందు అతివ్యాప్తి కలుగును. రెండవది యేని అంగీకారమే. ఓయి, రసాది మాత్ర రూపమేయయిన ధ్వని కావ్యమునకు ఆత్మయేని అపక్షమున—

* “ అత్త (మగనితల్లి) ఇక్కడ పరుండును; నే నిక్కడ; పగలే చూచుకొమ్ము, ఓయి తెరువరీ, రేఁ జీకట్టి వాఁడా, నా పడుకలో పరుండకుమా. ”

అని వస్తు మాత్రము వ్యంగ్యమగునట్టి యిట్టి తావున కావ్యత్వవ్యవహారమెట్లు? అని యడుగుదురేని, ఇచ్చటను రసాభాసనత్వముచేతనే కావ్యత్వ వ్యవహారము అని చెప్పెదము. అట్లుగానిచో, “ దేవ దత్తుఁడు గ్రామము నకుం బోవుచున్నాఁడు ” అను వాక్యమున ఆతని భృత్యుఁడు ఆతని మోటఁ బోవుట యనెడి వ్యంగ్యము స్ఫురించుచున్నందున కావ్యత్వము కలిగియుండును. కలుగునుగాక యనుట సరిగాదు; ఏలయన, రసము గలదానికి మాత్రమే కావ్యత్వము అంగీకరింపఁ బడి యుండుట చేత. అది యెట్లనిన వేదశాస్త్ర విముఖులు, సుకుమార మతులునగు రాజపుత్రులులోనగు శిష్యులకు రామాదుల వలె ప్రవర్తింపవలయును రావణాదుల వలె ప్రవర్తింపఁ గూడదు అని యాతీరున కృత్యమందు ప్రవృత్తిని అకృత్యమునుండి నివృత్తిని ఉపదేశించుటయే కావ్యమునకు ప్రయోజనమని ప్రాచీనులును చెప్పియుండుట బట్టి. అట్టి ఆగ్నేయపురాణమందును చెప్పబడియున్నది:—“ మాటనేర్పుప్రభావమైన కావ్యమందు సయితము రసమే జీవితము ” అని. వ్యక్తి వివేక కారుఁడును కావ్యమునకు ఆత్మ అనఁగా ఏది తానుఅంగియై తనకు ఇతర మెల్ల అంగముగా నుండునో అది రసాదికము అను విషయమున ఎవనికిని వైమత్స్యములేదు. ” అని చెప్పియున్నాఁడు. ధ్వనికారుఁడును “ ఏలయన, కవి ఇతివృత్తమాత్రమును

* అత్తా ఏతే నిమజ్జ ఇ, ఏతే అహం; దిఅసలం పటోపహి,

మా పహిఅ, రత్తిఅధ్ధఅ, సేజ్జ ఇం మహ నిమజ్జహిసి.

[ఛాయా.- శ్వశూర రత్ర నిమజ్జతి, అత్రాహం; దివస ఏవ ప్రలోకయ,

మా పథిక, రాత్ర్యధ్ధక, శయ్యాహం మమ నిమజ్జన్తిసి.]

నిర్వహించుటచేత కావ్యమునకు ఆత్మసిద్ధి కలుగదు; ఇతిహాసాదుల వలననే అది నెఱవేటును గావున” ఇత్యాది చెప్పియున్నాడు. మఱి, అట్లుగ నెడల వేని కేని ప్రబంధాంతర్వర్తనైన కొన్ని సీరసపద్యములకు కావ్యత్వము కలుగ దుదురేని అట్లు అనఁ గూడదు; ఎట్లన, రసవత్పద్యం తర్గత సీరస పద్యములకు పద్యరసముచేత నెట్ల అట్లే ప్రబంధ రసముచేతనే వానికి రసవత్త్వము అంగీకృత మగుట బట్టి. మఱి సీరసములకుం గూడ గుణాభివ్యంజక వర్ణములుండుటవలనను దోషములులేని కథంబునను అలంకారములుండుట వలనను కావ్యమనెడి వ్యవహారము ఏది కలదో అది రసాది మంతమగు కావ్య బంధముతోడి సామ్యమువలన గాణమే. “ కావ్యమునకు ఆత్మకీర్తి ” యనెడి వామనోక్తియు సరిగాదు. ఏలన, రీతి సుఘటనా విశేషమగుటవలన, సుఘటనయు అవయవ సుస్థాన రూపమగుటవలన, ఆత్మ అంచులకన్న వేఱు గావున. మఱియు ధ్వనికారాడు.

“ సహృదయలు కొనియాడునట్టిది కావ్యమునకు ఆత్మయుని అర్థము ఏది వ్యవస్థితమై యున్నదో దానికి వాచ్యము ప్రతీయ మానము అని రెండు భేదములు స్మరింపబడి యున్నవి. ”

అని చెప్పిన వాచ్యాత్మత్వము ‘కావ్యమునకు ఆత్మ ధ్వని’ అనెడి తన వచనమునకు విరుద్ధ మగుటచేతనే అసాస్త్యము.

కావున, కావ్యము యొక్క స్వరూపము ఏమో చెప్పుచున్నాడు.—

3. రసాత్మకమయిన వాక్యము కావ్యము.

రస స్వరూపము పిమ్మట చెప్పెదము. దేనికి సారభూత మగుటచేత రసము భవనము నొసంగునో (అది కావ్య మనుట). అది (రసము)లేక దానికి (కావ్యమునకు) కావ్యత్వము ఉండదని చెప్పబడి నందున. రసింపబడునది (ఆస్వాదింపఁ బడునది) రసము అను వ్యుత్పత్తి కలిమిచే భావతదాభాసాదులు కూడ గ్రహింపబడును. అందు రస మెట్లన—

* “ పడుకటింట ఎవ్వరును లేమిని గనిపట్టి మిక్కిలి మెల్లగా పడుకనుండి లేచినదై

* మానందం వాసగృహం విలోక్య, శయనా దుత్థాయ కిష్కిచ్చునై—

ద్విద్రా వ్యాజ ముపాగతస్య సుచిరం నిర్వర్ణ్య పత్య రుక్మిణమ్

విసృజ్ఞం పరిచుక్చ్య జాతపులకా మాలోక్య గణ్డస్థలీం

లజ్జా నమ్రముఖీ ప్రియేణ హసతా బాలా చిరం చుష్మితా.

నిద్రా మిమను బొందియున్న పతియొక్క ముఖమును చాలసేపు పరీక్షించి
నిశ్చంకముగా అతని చెక్కిరిని నిండుగా ముద్దుగొని అందు పులకలు మొలవం గని
మోము వాంచినదైన బాలను ప్రియుడు నవ్వుచు చిరకాలము ముద్దుగొనెను. ”

ఇచ్చట సంభోగ శృంగారము రసము.

భావము ఎట్లన మనోసాత్ర రాఘవాసంధసాంధివిగ్రహికుల
వారిది.—

* “ ఏ యొకాకాకనికి పాలనులాని తావున సముద్రము, వీలైన జగద్వలయము,
కోటయందు ధరణి, గోటనుఅసురేందురెడు, పాదమున మన్ను మిన్ను, కోరియు
న తుత్త్ర సమాహము, అలుగున దశకంధరుడు, చేతను ప్రలంబాసుడు,
ధ్యానమున విశ్వము, కత్తియందు అధార్మికుల సమాహమును అణచెనో, ఆ
యాతనికి నమస్కారము. ”

ఇట భగవ ద్విషయమయిన రతిభావము.

రసాభాసము ఎట్లన.—

† “ తేటి తన ప్రియును అను వర్తించుచు పూవనెడి యొకటే పాత్రమందు మఱి
రందమును తాగెను; నల్ల యిట్టియు స్పర్శసౌఖ్యముచే కన్ను మూసికొన్నదైన
యిట్టిలేమను కొమ్ముతో గోకెను. ”

ఇచట సంభోగ శృంగారము తిర్యగ్విషయ మైనందున రసాభాస
ము. ఇట్లే ఇతరులును.

కావ్యమందు దోషముల స్వరూపము ఎట్టిదో చెప్పుచున్నాడు—

౪. దోషములు దానికి (కావ్యమునకు) అవకర్షకములు.

శ్రుతిదు ప్తాపుష్టార్థత్వాదులు కాణత్వ ఖంజత్వాదులవలె శబ్దాం
ద్వారముచేత దేహ ద్వారముచేతనుం బోలె, వ్యభిచారి భావాదులను స్వశ
బ్దముచే చెప్పుట లోనగునవి మూర్ఖ త్యాదులవలెను సాక్షాత్తుగా కావ్యము

* యస్యా లీయత శక్తి-సీమ్ని జలధిః, పృష్ఠే జగన్మణ్డలం,
దంష్ట్రాయాం ధరణీ, నఖే దితిసుతాధీశః, పదే రోదనీ,
కోర్ధే తుత్త్రగణః, శరే దశముఖః, పాణౌ ప్రలమ్బాసురో,
ధ్యానే విశ్వ, మసా వధార్మిక కులం, కస్తైచి, దస్త్రైసమః.

† మధు ద్విరేఖః కుసుమైకపాత్రే పపా ప్రియాం స్వా మనువర్త మానః
శృక్లేణ చ స్పర్శనిమిలితాక్షీం మృగీ మకణ్ఠాయత కృష్ణసారః.

నకు ఆత్మభూతమయిన రసమును కుదిరించుచు కావ్యమునకు అపకర్షకము లని చెప్పబడును. వీనికి విశేషోదాహరణములను పిమ్మటఁ జెప్పెదము

గుణముల స్వరూపము ఏమనఁగా చెప్పుచున్నాఁడు.—

గీ. గుణాలంకారరీతులు ఉత్కర్షకు హేతువు లని చెప్పబడినవి.

గుణములు శైలిరూపములనలె, అలంకారములు కంకణకుండలాదులనలె, రీతులు అనయన సంస్థాన విశేషములవలె దేహద్వాపమునం బోలె శబ్దార్థ ద్వారంబున దానినే అనఁగా కావ్యమునకు ఆత్మభూతమయిన రసమును ఉత్కర్షించుచు కావ్యమునకు ఉత్కర్షకములని చెప్పబడును. ఇట గుణములు రసధర్మములు. అటులైనను ఇట గుణ శబ్దము ఔపచారికముగా గుణాభివ్యంజక శబ్దార్థ పరముగా ప్రయోగింపబడినది. మఱి అందువలన “గుణాభివ్యంజకములగు శబ్దములు రసమునకు ఉత్కర్షకములు” అని చెప్పినట్లుగును అని మున్నే చెప్పబడినది. వీనికిని విశేషోదాహరణములను పిమ్మట చెప్పెదము.

సాహిత్యదర్పణము.

ద్వితీయ పరిచ్ఛేదము.

వాక్య స్వరూపమును చెప్పచున్నాడు. —

౬. యోగ్యత, ఆకాంక్ష, ఆసత్తియు కలదైన పదసముదాయము వాక్య మనబడును.

యోగ్యత యనగా పదార్థముల పరస్పరసంబంధమందు బాధలేమి. బాధా భావము లేకున్నను పదోచ్ఛయమునకు వాక్యత్వము కలుగునేని, “ నిష్పతో తడు పుచున్నాడు ” ఇత్యాదియు వాక్య మగును. ఆకాంక్ష యనగా పదార్థోపస్థితికి పర్యవసానము లేమి. దాని స్వరూపము వినువాని జిజ్ఞాస. నిరాకాంక్షము వాక్య మగునేని, ‘ ఆవు గుఱ్ఱము పురుషుడు ఏనుగు ’ ఇత్యాదులకును వాక్యత్వము కలుగును. ఆసత్తి యనగా బోధకు విచ్ఛేదము లేమి. బోధకు విచ్ఛేదమున్నను వాక్యత్వము కలుగునేని ఇష్ట దుష్టపరిచిన దేవదత్తపదమునకు దినాంతరోచ్ఛరిత మయిన గచ్ఛతిపదముతో సంగతి కలిగెడును. ఇట్ల ఆకాంక్షా యోగ్యతలు (యథా క్రమముగా) ఆత్మార్థధర్మములైనను వానికి పదోచ్ఛయధర్మత్వము ఉపచారమువలన.

2. వాక్యోచ్ఛయము మహావాక్య మనబడును.

యోగ్యతాకాంక్షాసత్తియుక్తమైన వాక్యోచ్ఛయమే.

౮. ఇట్లు వాక్యము రెండువహులుగా నంగీకృతము.

ఇట్లు అనగా వాక్యత్వముచేతను, మహావాక్యత్వముచేతను. చెప్పబడియు నున్నది.—

“తమతమ యర్థముల బోధచేత సమాప్తములయిన వాక్యములు మరల పరస్పరము అంగాం

గిత్వాకాంక్షచేత పరికింపబడి ఏకవాక్య మగును ” అని.

అందు వాక్యమెట్లన— “పడుకటింట” ఇత్యాది. మహావాక్య మెట్లన— రామాయణ మహాభారత రఘువంశాది.

పదోచ్ఛయము వాక్యమని చెప్పబడినది. అటు బదలక్షణ మేమి ? అసం జెప్పచున్నాడు—

౯. ప్రియోగార్హములు అనన్వితములు ఏకార్థబోధకములు నగు వర్ణములు పద మనంబడును.

ఉదాహరణము.— ఘటము. ప్రియోగార్హములనుటచే పాత్రిపదికమును తొలగించుట; అనన్వితములనుటచే వాక్యమహావాక్యములను (దొలగించుట); ఏక అనుటచే సాకాంతములైన పెక్కు పదములు గల వాక్యములను (తొలగించుట); అర్థబోధకములనుటచే కచటతపేత్యాదులను (తొలగించుట); వర్ణములు అని బహు వచనము అవివక్షితము.

౧౦. వాచ్యము లక్ష్యము వ్యంగ్యమును అని అర్థము మొత్తైఁగుల నున్నది.

వాని స్వరూపమును చెప్పచున్నాడు.—

౧౧. వాచ్యార్థము అభిధానము ఎఱుకవడునది, లక్ష్యము లక్షణచేత, వ్యంగ్యము వ్యంజనచేత; అవి మూఁడు శబ్దముయొక్క శక్తులు. అందు సంకేతింపఁ బడిన యర్థమును బోధించుటవలన మొదలిది అభిధ.

అవి అనఁగా అభిధాదులు. ఉత్తమవృద్ధుఁడు మధ్యమవృద్ధునితో “ఆవును తెమ్ము” అని చెప్పటయు, ఇతఁడు ఆవును లే గడంగుటయు; బరికించి బాలుఁడు ఈ వాక్యమునకు ‘గంగఁజోలు లోనగునవి గలిగిన ముద్దను తెచ్చుట’ అర్థము అని తొలుత గ్రహించును. మఱి యనంతరము ‘ఆవును కట్టుము, అశ్వమును తెమ్ము’ ఇత్యాదియందు ఆవాపోద్ధారములచేత (నాటుటచేతను ఎత్తివైచుటచేతను) ఆవుశబ్దమునకు గంగఁజోలుగలది యర్థమనియు, తెచ్చుటశబ్దమునకు కొనివచ్చుట యర్థమనియు సంకేతమును గ్రహించును. ఒక్కొక్కయెడ పరిస్థితిపదములతోఁ గూడఁ బలుకుటచేత; ఉదాహరణము.— ‘ఇచ్చట విచ్చిన తామరసముల పేనియలను తేనెకోగ త్రాగుచున్నది.’ అను వాక్యమున.

కొన్నిట ఆవుని యుపదేశమువలన ; ఎట్లన, —“దీనిపేరు గుట్టము” అనుచోట. ఆసంకేతితార్థమును చెప్పునది శక్త్యంతరముచేత ఎడపడనిది శబ్దముయొక్క

శక్తి అభిధ యని చేర్చినట్లును.

౧౨. సంకేతము జాతీయందు గుణ ద్రవ్య క్రియలయందును గ్రహించఁబడును.

జాతి యనగా గోపిదామలయందు గోత్వాదికము. గుణ మనగా విశేషమును గలిగించునట్టి హేతువు సిద్ధమైన వస్తుధర్మము. ఎట్లన శుక్లాదిగుణములు గవాదికమును సజాతీయములయిన కృష్ణగవాదులనుండి వేరుపఱచును. ద్రవ్యశబ్దములు ఏకవ్యక్తివాచకములు హరిహరశిశువశిత్వాదులు. క్రియలు సాధ్య రూపములు వస్తుధర్మములు పాకాదులు. ఎట్లన, వీనియందు పోయి యెక్కించుట మొనరిదిగా పోయినుండి దించుట తుదిదిగా ముందు వెనుకలుగాఁ గలుగు వ్యాపారపరంపరలోనగు నవి పాకాది శబ్దములకు వాచ్యములు. వీనియందేనుమా వ్యక్తియొక్క యుపాధులందు (ధర్మములందు) సంకేతము గ్రహించఁబడును; వ్యక్తియందుఁ గాదు; ఏలన ఆసత్వము వ్యభిచారము అను దోషములు సంభవించుటవలన.

ఇక లక్షణ.—

౧౩. ముఖ్యార్థము సరివడనప్పుడు దానితో సంబంధించినట్టిది వేఱొకయర్థము రూఢివలనఁగాని ప్రయోజనమువలనఁగాని శబ్దమునకు అర్పితమైన యే శక్తిచేత తోచునో అది లక్షణ.

‘కళింగుడు సాహసికుడు’ ఇత్యాదియందు కళింగాదిశబ్దము దేశవిశేషరూపమయిన స్వార్థమందు సంభవింపనిదై తనతోఁ గూడిన పురుషాదులను ఏశబ్దశక్తిచేత తోచించుచున్నదో; మరియు దేనిచేత ‘గంగయందు గొల్లపల్లె’ ఇత్యాదియందు గంగాదిశబ్దము జలమయాదిరూపమయిన యర్థముఁ జెప్పనది యగుటవలన ప్రకృతమందు సరిపడనిదై తనకు సామీప్యాది సంబంధముచే సంబంధియైన తటాదిని బోధించుచున్నదో దానికి శబ్దమునందు అర్పితము అనగా స్వాభావికముకన్న వేఱు — ఈశ్వరుడు ఉద్భావింపనిది యొకఁడె — అగు శక్తికి లక్షణయని పేరు. పూర్వోదాహరణమున హేతువు రూఢి అనగా ప్రసిద్ధియే. ఉత్తరోదాహరణమున ‘గంగదరియందు గొల్లపల్లె’ అను ప్రతిపాదనచే లభించెడి శీతత్వపావనత్వాతిశయమును బోధించుట(యను) ప్రయోజనము హేతువు. హేతువు లేకయే దేనినో యొకదానిని సంబంధిని లక్షించుటచేత అతిప్రసంగము కలుగును, కావున దానిని వారించుటకై “రూఢివలనఁగాని

ప్రయోజనమువలనఁ గాని ” అనుట.

కొందఱు ‘పనియందు కుశలుఁడు’ అని రూఢికి ఉదాహరింతురు. వారి యభిప్రాయము ఇది — ‘కుశాకా లాతి’ అను వ్యుత్పత్తిచే లభించునది కుశగ్రాహి యను(నది) ముఖ్యార్థము ప్రకృతమున సంభవింపనిదై వివేచకత్వాది సాధర్మ్యసంబంధ సంబంధియైన యర్థమును దఱుఁడు(నేర్పరి) అనుదానిని బోధించును. దానిని ఇతి రులు ఒప్పుకొనరు. కుశగ్రాహియనునర్థము వ్యుత్పత్తిచేత లభించునది యైనను దఱు రూపార్థమే ముఖ్యార్థ మగుటవలన. ఏలన శబ్దములకు వ్యుత్పత్తినిమిత్త మొకటి ప్రవృత్తినిమిత్తము మఱియొకటి యగుటంబట్టి; వ్యుత్పత్తిలభ్యమే ముఖ్యార్థ మగునేని, ‘గమే ర్దోః’ (ఉణాది-౨౬౭) అనుటచే గమధాతువునకు షోప్రత్యయము(ను చేర్చుట) చే వ్యుత్పాదితమయిన గోశబ్దమునకు శయనకాలమందును ప్రయోగము కలిమిచేత, ‘గోవు పరున్నది’ అనుచోటఁగూడ లక్షణ ప్రసక్తించును.

దాని భేదములను చెప్పుచున్నాఁడు.—

౧౮. వాక్యార్థమందు అన్వయము సిద్ధించుటకై ముఖ్యార్థము ఇతరమును ఆకర్షించుట సంభవించును; అందు తన్నుఁగూడ తెచ్చువక్షమున అలక్షణ కు ఉపాదానలక్షణ యని పేరు.

రూఢియందు ఉపాదానలక్షణకు ఉదాహరణము — ‘శ్వేతము (తెల్లనిది) దవుడుసేయుచున్నది.’ ప్రయోజనమందు ఉదాహరణము.— ‘కుంతములు (ఈఁబెలు) ప్రవేశించుచున్నవి.’ ఈరెంటును శ్వేతాదులును కుంతాదులును అచేతనము లగుటంబట్టి కేవలములుగా భావన (దవుడుసేయుట) ప్రవేశన క్రియలయందు కర్తలుగా అన్వయమును పొందనివై తత్సిద్ధికై తమకు సంబంధులైన అశ్వాదులను పురుషాదులను తెచ్చుచున్నవి. పూర్వోదాహరణంబున ప్రయోజనాభావమువలన రూఢి; ఉత్తరోదాహరణమం దన్ననో కుంతాదుల యతిసాంద్ర్యము ప్రయోజనము. ఇందును ముఖ్యార్థమయిన తన్నుఁ గూడ తెచ్చుట కలదు; లక్షణలక్షణయందన్ననో ఇతరమును మాత్రమే ఉపలక్షించుట; అని యీరెండు లక్షణలకును భేదము. దీనినే అజహత్సార్థ యనుదురు.

౧౯. తన్ను అర్పించుట వాక్యార్థమందు ఇతరమునకు అన్వయము సిద్ధించుటకై ఉపలక్షణ హేతు వగుటంబట్టి ఇది లక్షణలక్షణ యని పేర్కొనం

బడును.

రూఢి ప్రయోజనములందు లక్షణలక్షణకు ఉదాహరణములు 'కళింగుడు సాహసికుడు,' 'గంగలో గొల్లపల్లి.' అనునవి. వీనియందు పురుష తటములకు వాక్యార్థమందు అన్వయసిద్ధికై కళింగగంగాశబ్దములు తమ్ము అర్పించుచున్నవి.

మఱియొక యుదాహరణము.—

* " నీవు కర ముపకారము చేసితివి. దాని నెట్లు చెప్పఁగలము! నీచేత ఉత్కృష్టముగా సౌజన్యము నెల్లడింపఁబడినది. సఖుఁడా, ఇట్లే ఎల్లప్పుడూ జేయుచు అందువలన నూతేండ్లు సుఖముండుము. "

ఇచ్చట అపకారాదులకు వాక్యార్థమందు అన్వయము సిద్ధించుటకై ఉపకారాది శబ్దములు తమ్ము అర్పించుచున్నవి. అపకారినింగూర్చి ఉపకారాదికము ప్రతిపాదించుటచేత ముఖ్యార్థభాద; వైపరీత్య లక్షణము సంబంధము, ఫలము అపకారాతి శయము. దీనినే జహత్సార్థ యందురు.

౧౬. ఆరో పాధ్యవసానములచేత అవి ఒక్కొక్కటియు రెండేసి విధములు.

అవి యనఁగా పూర్వోక్తములు నాలుగును.

౧౭. మ్రింగబడిని (దాచబడిని) విషయమునకు ఇతరముతో తాదాత్మ్యమును తోచఁజేయునది సారోప యనబడును. దాచబడినదానికి సాధ్యవసానిక యనబడును.

విషయచేత మ్రింగబడిని విషయమునకు దానితోఁగూడ తాదాత్మ్యభోధను చేయునది సారోప; ఇదే రూపకాలంకారమునకు బీజము. రూఢియందు ఉపాదాన లక్షణ సారోపకు ఉదా.— 'గుట్టము తెల్లనిది దవుడు సేయుచున్నది.' ఇందు క్షేత్ర గుణముకలదైన గుట్టము అనిగీర్ణ (మ్రింగబడిని) స్వరూపగలది సమవాయసంబంధముచేత తనయందు ఉన్నట్టి గుణముతోడి తాదాత్మ్యముతో తోచుచున్నది. ప్రయోజనమందు ఉదా.— 'ఇవె ఈఁటలు ప్రవేశించుచున్నవి.' ఇచట సర్వనామము

* ఉపకృతం బహు. తత్రి కి ముచ్యతే!

సుజనతా పృథితా భవతా పరమ్.

విదధ దీద్యశం మేవ సదా సత్తే,

సుఖిత మాస్వ తతః శరదాం శతమ్.

చేత ఈ టెలుధరించిన పురుషులను నిర్దేశించినందున సారోపత్వము; రూఢియందు లక్షణలక్షణ సారోప యెట్లన్న — ‘కళింగుడు పురుషుడు పోరుచున్నాడు;’ ఇట పురుషునికి కళింగమునకు ఆధారాధేయభావము సంబంధము. ప్రయోజనమందెట్లన్న.— ‘ఆయువు నేయి;’ ఇచట ఆయుష్కారకమైనను నేయి కార్యకారణభావ సంబంధసంబంధ ధ్యాయస్తాదాత్మ్యము తోచుచున్నది; ఇతరములకంటె విలక్షణముగా అవ్యభిచారముగా(తప్పక) ఆయుస్సుజేయుట ప్రయోజనము.

బంజె.— రాజకీయుడు పురుషుడు పోవుచుండగా, ‘రాజు ఇతడు పోవుచున్నాడు’ అనుట; ఇట స్వస్వామిభావలక్షణము సంబంధము. బంజె.— అగ్రిమా త్రిమైన అవయవభాగమును ‘చేయి యిది’ అనుట; ఇట అవయవావయవిలక్షణము సంబంధము. ‘బాహ్మణుడైనను వడ్లదిగి యితడు;’ ఇట తాత్పర్యలక్షణము. ఇంద్రార్థమైన(ఇంద్రపూజార్థమయిన) ప్రియమలను ‘ఇది యిందు’ అని న్యన హరించుట; ఇట తాదర్శ్యలక్షణము సంబంధము. ఇట్లే ఇతరస్థలములందును.— మఱి నిగీర్ణమయిన విషయమునకు ఇతరముతో తాదాత్మ్యమును తోచించునది సాధ్యన సాన; దీని నాలుగు భేదములకును పూర్వోదాహరణములే.

౧౮. అవి యన్నియు సంబంధము సాదృశ్యేతర మగునేని శుద్ధ లఘబదును; సాదృశ్యమగునేని గొలు లఘబదును. ఇందువలన అవి పరునాలు భేదము లయినవి.

అవి యనగా పూర్వోక్తములు ఎనిమిదిభేదములుగల లక్షణాలు. సాదృశ్యేతర సంబంధము లనగా కార్యకారణభావాదులు. ఇందు శుద్ధలకు పూర్వోదాహరణములే. రూఢియందు ఉపాదానలక్షణ సారోప గణి యెట్లన్న.— ‘ఈతైలములు హేమంతమందు సుఖములు;’ ఇట తైలశబ్దము నువ్వులనూనెయనెడం ముఖ్యార్థమును తోడ్కొనియే ఆవాలులోనగువాని నూనెలయందు వర్తించుచున్నది. ప్రయోజనమందెట్లన్న— రాజకుమారులును తత్సన్మతులును పోవుచుండగా ‘వీరుగో రాజకుమారులు పోవుచున్నారు’ అనుట. రూఢియందు ఉపాదానలక్షణ సాధ్యనసాన గణి యెట్లన్న— ‘తైలములు హేమంతమున సుఖములు.’ ప్రయోజనమందెట్లన్న.— ‘రాజకుమారులు పోవుచున్నారు.’ రూఢియందు లక్షణలక్షణ సారోప గణి యెట్లన్న— ‘రాజుగఁడేందుని కంటకుని(క్షుద్రశతుని) శోధించుచున్నాడు.’ ప్రయోజనమందెట్లన్న—

దెట్లన— ‘ఆవు వాహీకుడు.’ కూడియును లక్షణలక్షణ సాధ్యవసాన గౌణి
యెట్లన.— ‘రాజు కంటకుని శోధించుచున్నాడు.’ ప్రయోజనము చెట్లన్న— ‘ఆవు
భాషించుచున్నది.’ ఇట కొందఱు అందురు.— ‘గోసహచాదులైన గుణములు జడత్వ
మందత్వాదులు లక్షింపఁబడుచున్నవి; అవి గోశబ్దమునకు వాహీకార్థముం జెప్పుట
యందు నిమిత్తమగుచున్నవి.’ అని. అది సరిగాదు. ఏలన,— గోశబ్దమునకు అగ్ర
హీతసంకేతమయిన వాహీకార్థమును వచించుట శక్యముగామివలనను, గోశబ్దార్థ
మాత్రమును చెప్పుటవలన అభిధ విరతమైనందునను, విరతమైనదానిని మరల లేపు
ట లేనందునను. మఱి కొందఱు ఇట్లందురు.— ‘గోశబ్దము వాహీకార్థమును చెప్పుదు,
మఱి యేనున, తనయర్థముతోనుండు గుణముల సాహిత్యముచేత వాహీకార్థగతముల
యిన గుణములనే లక్షించును.’ అని. దానిని సంఘతము ఇతరులు ఒప్పుకొనరు. అది
యెట్లన,— గోశబ్దమువలన వాహీకార్థము తోచునా తోచదా? ఆద్యపక్షమందును
గోశబ్దమువలననే తోచునా? లేక లక్షితమయినగుణమువలన అవినాభావద్వారమున
తోచునా? అందు మొదటిది గాదు; ఏలన వాహీకార్థము ఆసంకేతమగుటబట్టి.
మఱి రెండవదియు గాదు; ఏలన, అవినాభావముచేత లభించువర్ణమునకు శబ్దసంబం
ధియైన యర్థయమున ప్రవేశములేమింజేసి; శాబ్దియగు నాకాంక్ష శబ్దముచేతనే
పూర్తిజెనును. రెండవపక్షమున గాదు; ఏలన గోశబ్దమువలన వాహీకార్థము
తోచనియెడల అప్పుడు దీనికిని వాహీకశబ్దమునకును సామానాధికరణ్యము ఆసం
గత మగును.

కావున నిట గోశబ్దము ముఖ్యవృత్తి చేత వాహీకశబ్దముతో నర్థయమును
పొందనేరనిచే అజ్ఞత్వాది సాధర్మ్య సంబంధమువలన వాహీకార్థమును లక్షించును.
వాహీకుని యజ్ఞత్వా ద్యతిశయమును బోధించుట ప్రయోజనము. ఇట్టిది గుణయో
గంబున గౌణియనఁబడును. మొదలిదన్నచో ఉపచారము చేరనందున శుద్ధ; ఎట్లన,—
ఉపచారమనగా అత్యంతము భిన్నములైనవానికి(రెంటికి) సాదృశ్యాతిశయమహిమచే
అభేదప్రతీతిని మఱిగించుటమాత్రము., ఎట్లన—అగ్నిమాణవకులకు. శుక్లమునకును
పటమునకును అన్నచో అత్యంతభేదప్రతీతిలేదు, కావున ఇట్టిస్థలములందు శుద్ధయే
లక్షణ.

౧౯. వ్యంగ్యము గూఢము సగూఢంబు నగుటం బట్టి వ్రాయోజనలక్షణలు
ఇరుదెలుగు లగును.

ప్రయోజనముందు లక్షణలో ఎనిమిదిభేదములు ఏవి చూపఁబడినవో అవి

ప్రయోజనరూపమయిన వ్యంగ్యము గూఢము సగూఢము సగుటంబట్టి ప్రత్యేకము రెండేసియై పదునాఱుభేదము లగును. అందు గూఢము వాక్యార్థభావనచేత పరిపక్వమయిన బుద్ధివిభవముచేత మాత్రమే ఎఱుకపడునది; ఎట్లన— ‘నీవు కర ముపకారము.’ ఇత్యాది. అగూఢము అతిస్ఫుట మగుటంబట్టి ఎల్లజనులకుం దెలియునట్టిది; ఎట్లన— ‘కామినులకు యావనమదమే లలితములను ఉపదేశించును;’ ఇట ‘ఉపదేశించును’ అనుట ‘ఆవిష్కరించును’ అనుటను లక్షించును; ఆవిష్కారాతిశయముగూడ అభిధేయమువలె స్ఫుటముగా తోచుచున్నది.

౨౦. ప్రయోజనము ధర్మిధర్మగతంబు అగుటంబట్టి ఇవియు రెండేసి భేదము లగును.

ఇంతకుమున్ను ఇప్పుడే చెప్పినట్టివి యీపదునాఱువిధముల లక్షణాలును ఫలము ధర్మిగతాబును ధర్మగతంబును అగుటవలన ఒకనొక్కటియు ఇరుచెఱుగులై ముప్పదిరెండు భేదము లగును. దిక్షాత్రిము ఎట్లన.—

* “నున్న నలుపు కాంతితో మింటికి పూలపూయచు మేఘములు తోడనాడుచున్న బలకలతో నొప్పారుచున్నవి; వాయువులు తుంపరలు గలవి; మృబ్బుచెలికాండ్రయొక్క (నెమళ్ళయొక్క) సంతోషపు శక్తలు మధురముగా నున్నవి. ఇవన్నియు నిశ్చే విజృంభించును గాక! నేను అత్యంతకఠినహృదయుడను రాముడను. సర్వమును సహించును. మఱి వైదేహి యేమగునో! అక్కటా! కట్టా! దేవీ, ధీరవు గమ్ము.”

ఇట ఆత్యంత దుఃఖసహిష్టు రూపుడు రాముడనుధర్మి లక్ష్యము, ఆసహిష్టుతయొక్క యతిశయము ఫలము. ‘గంగలో గొల్లపల్లె’ అనునెడ తటమూడు శీతత్వ పావనత్వ రూపమయిన ధర్మముయొక్క యతిశయము ఫలము.

౨౧. ఇట్లు నలువది భేదములను లక్షణయందు పెద్దలు చెప్పియున్నారు.

చూడీయందు ఎనిమిది, ఫలమందు ముప్పదిరెండును లక్షణాభేదములు. మఱియు—

౨౨. పద వాక్య గతత్వముచేత ప్రత్యేకము అవియు రెండేసి విధములు.

అవి యనగా ఇప్పుడు చెప్పిన నలువది భేదంబులు. అందు పదగత మెట్లున.— ‘గంగలో గొల్లపల్లె.’ వాక్యగత మెట్లున.— ‘నీవు కర ముపకారము’ ఇత్యాది.—

* స్మిగ్ధ శ్యామల కాన్తి లిప్త వియతో వేల్లదప్పలాకా ఘనా;
వాతాః శీకరిణః; పయోదసుహృదా మానన్దకేతాః కలాః;
కామం సన్తు. దృఢం కఠోరహృదయో రామో ఽస్మి. సగ్వం సహే.
వైదేహీ తు కథం భవిష్యతి! హహా! హా! దేవీ, ధీరా భవ.

ఇట్లు లక్షణాలో ఎనుబది ఛేదములు గలవు.

ఇక వ్యాజన.—

౨౩. అభిధాదులు విరతములైన పిమ్మట ఏవృత్తివేఱుకథమును బోధించునో శబ్దముదియు అర్థాదికముదియు నగు నావృత్తి వ్యంజన యనబడును.

“శబ్దాలు బోధయు కర్మయు విరమించిన మతివ్యాపారము ఉండదు.” అను న్యాయంబున అభిదా లక్షణా తాత్పర్యము లనెడి మూఁడువృత్తులును తమతమ యర్థమును బోధించి ఉపక్షేపములై నంతట ఏవృత్తి వేఱుకథమును బోధించునో శబ్దము యొక్కయు అర్థముయొక్కయు ప్రకృతి ప్రత్యయాలయొక్కయు ఆశక్తి, వ్యంజనము, ధ్వనినము, గమనము, ప్రత్యాయనము ఇత్యాది పేర్లకు విషయమైనట్టిది—వ్యంజన యనబడును. అందు.—

౨౪. అభిదా లక్షణా మూలమైన శబ్దముయొక్క వ్యంజన యిరుండెఱుంగులు.

అభిధామూలను శెప్పచున్నాడు.—

౨౫. అనేకార్థమైన శబ్దమునకు సంయోగాదులచేత ఒకట నర్థము నియంత్రితము కాఁగా అన్యబోధకు హేతువయిన వ్యంజన అభిధామూల.

ఆది శబ్దముచేత విప్రయోగాదులు గృహీతములు. చెప్పినారు గదా.—

“సంయోగము, విప్రయోగము, సాహచర్యము, విరోధిత, ప్రయోజనము, ప్రకరణము, చిహ్నము, వేఱుకథముయొక్క స్పృశి, సామర్థ్యము, ఔచిత్యము, దేశము, కాలము, వ్యక్తి, స్వరూపులు, శబ్దముయొక్క యర్థము స్పష్టము కానప్పుడు విశేషమును జ్ఞప్తికి తెచ్చుటకు హేతువులు ” అని.

‘సశంఖచక్రం హరి’ అని శంఖచక్ర యోగముచే హరి శబ్దము విష్ణువునే చెప్పుచున్నది; ‘అశంఖచక్రం హరి’ అని అవి లేమిచే అతనినే; ‘భీమాద్భునులు’ అని అద్భుతుడు పార్థుడు; ‘కర్ణాద్భునులు’ అని కర్ణుడు సూతపుత్రుడు; ‘స్థాణుని మొక్కుచున్నాను’ అని స్థాణుఁడు శివుడు; ‘సర్వమును దేవరకు ఎఱుక’ అని దేవర యనగా నీవు; ‘కుపితుడు మకరధ్వజుడు’ అని మకరధ్వజుఁ డనగా కాముడు; ‘దేవుఁడు పురారి’ అని పురారి శివుడు; ‘మధువుచేత మత్తము పికము’ అని మధువు వసంతము; ‘మిమ్ము దంబితా ముఖము రక్షించుఁగాక.’ అని ముఖము సామ్మఖ్యము; ‘చంద్రుఁడు మింట వెలుఁగుచున్నాడు’ అని చంద్రుడు శశి; ‘రాత్రి చిత్రభానుడు’ అని చిత్రభానుడు వహ్ని; ‘రథాంగము ప్రకాశించుచున్నది’ అని నపుంసక వ్యక్తిచేత రథాంగము చక్రము; (ఇట మూలములో ‘రథాంగమ్, అని

నపుంసకలింగ ముదాహృతము;) మఱి స్వరము వేదమునమాత్రమే విశేషబోధకరము, కావ్యమందుఁ గాదు, కావున దానివిషయము ఉదాహృతము కాదు.

మఱియు, దీనిని సహించనివారు కొందఱు ఇట్లుచెప్పుదురు.— ‘స్వరము కూడ కాక్వాదిరూపము కావ్యమున విశేష పత్రీతికరమే. ఉదాత్తాది రూపమయిన స్వరము కూడ (భరత)ముని వ్రాసిన ప్రకారమున శృంగారాది రసవిశేష పత్రీతికరము గానే యున్నది; అని; ఈవిషయమున ఉదాహరణ మొసంగుట యుచితమే అనియు. అది సరిగాదు. ఎట్లనఁ— స్వరములు కాక్వాదులేని ఉదాత్తాదులేని వ్యంగ్య రూపమయిన విశేషమునే తోఁపింపజేయును, అతియ గాని ప్రకృతతోక్తమును అనేకార్థ శబ్దమునకు ఏకార్థ నియంత్రణ రూపమయిన విశేషమును తోఁపింపజేయవు. మఱియు, ఎటనేని అనేకార్థ శబ్దములకు ప్రకరణాది నియమము లేనందున అని యంత్రీతములయూ దయినను రెండర్థములయందు అనురూప స్వరపశమున ఒకటాన నియమనము వాచ్యమగునేని అప్పుడు అట్టి స్థలమున శ్లేషానుగీకారము ఆపాదిల్లును; అది యట్లు లేదు. కనుకనే చెప్పుదురు.— శ్లేషనిరూపణ పస్తానమందు— ‘కావ్య మార్గమున స్వరము గణింపబడదు’ అని. ఇదే సయము. ఇత చలదు ఉపనిష్ఠలయిన మాన్యుల వ్యాఖ్యానములయందు కటాక్ష ముండుట. అది శబ్దముచేత ‘ఇంతలేసి స్తనములు కలది’ ఇత్యాదులయందు హస్తాది చేష్టాదులచేత స్తనాదులకు కమలకోశా ద్యాకారత్వము. ఇట్లు ఒకయర్థము ఆభిధానత నియంత్రీతము కాఁగా శబ్దమున అన్యార్థ బోధకు హేతువయిన శక్తి యేది కలదో అది అభిధా మూలమయిన వ్యంజన. ఉదా — మా తాతపాదులవారయిన మహాపాత్ర) చతుర్దశ భాషా విలాసిని భుజుగ మహాకవీశ్వర శ్రీచంద్రశేఖర సాంధ విగ్రహికుల యొక్క (రచన).—

* “దుగ్ధములచేత అడ్డపడని యుద్ధము గలవాఁడును (దుగ్ధాదేవిచేత ఆక్రమింపబడిన దేహము గలవాఁడును,) తన కాలితచేత మన్మథుని తిరస్కరించినవాఁడును (తన వేడి చూపుచేత మదనుని అణచిన వాఁడును), అభ్యుదయము గల రాజుల సమూహమును వశీ కరించినవాఁడును (ఉదయించుచున్న చంద్రకళ గలవాఁడును), గౌరవము వహించినవాఁడును (గరిమ యను సిద్ధి లేక గురుత్వము కలవాఁడును), భోగము కలవారిచేత (పాములచేత)

* దుగ్ధం లక్ష్మణ విగ్రహో, మనసిజం సమూలయంత్యైజసా,
పోర్వద్యద్రాజకలా, గృహీతగరమా, విష్వక్స్వతో భోగిభిః,
నక్షత్రేశకృతేక్షణో, గిరిగురౌ గాఢాం రుచిం ధారయన్,
గా మాకృత్య, విభూతి భూషిత తనూ, రాజ త్యుమాసల్లభః.

అంతటను చుట్టుకొనబడినవాడును, తీవ్రపుంగవులను సరకుగొననివాడును (నక్షత్రే శూద్రైః చంద్రురేడు ఒక కన్ను గాఁగలవాడును), కొండ మామగాఁగల శ్రునియందు గాఢభక్తి దాల్చినవాడును (మామ యయిన హిమవంతునియందు గాఢప్రీతి దాల్చు వాడును), భూమిని ఆక్రమించి (ఎద్దు నెక్కి), విఘాతించే అలంకృతమైన దేహము కల వాడును అయి ఉమావల్లభుడైన రాజు (పాన్వతీపతి యయిన శ్రుణు) ప్రకాశించు చున్నాడు. ”

ఇచట ప్రకరణముచేత ఉమావల్లభ శ్లోకము ఉను యనుపేరి మహాదేవికి వల్లభుడైన భానుదేవ నృపతి యనెడి యభిధేయార్థమున నిమంత్రితము కాఁగా వ్యంజనచేతనే గౌరీవల్లభ రూపములగు యర్థము తోచుచున్నది. ఇట్లే ఇతరులును.

లక్షణా మూల వ్యంజనను చెప్పుచున్నాడు—

౨౬. ఏనగ్రహోజనముకొఱకు లక్షణ స్వీకరింపఁబడునో ఆనగ్రహోజనము దేనిచేత తోఁపింపఁబడునో అది లక్షణాశ్రయ వ్యంజన.

‘గంగలో గొల్లపల్లె’ ఇత్యాదియందు జలమనూద్యర్థ బోధనచే అభిధయ, తటాద్యర్థ బోధనచే లక్షణయు విరతములు కాఁగా దేనిచేత శీతత్వ పావనత్వా ద్యతిశయాధము బోధింపఁబడునో అది లక్షణామూల వ్యంజన.

ఇట్లు శాబ్ది యగు వ్యంజనను చెప్పి ఆర్థిని (వ్యంజనను) చెప్పుచున్నాడు.—

౨౭. వక్త, బోధ్యుడు, వాక్యము, ఇతరుని నన్నిధి, వాచ్యము, ప్రస్తావము, దేశము, కాలము, కాకుపు, చేష్ట—మొదలగువానియాక్ర కూడిక చేత వేరర్థమును ఏది బోధించునో అది అర్థమూల.

వ్యంజన యని సంబంధించును.

అందు వక్త్ర వాక్య ప్రస్తావ దేశ కాల వైశిష్ట్యమునకు ఉదాహరణము మదీయము.—

* “ కాలము వసంతము, మదనుడు కోపము వహించినాడు, వాయువులు రతిభేదమును హరించునవై ధీరముగా వీచుచున్నవి, ఇదియు కేళి కాంతారము వజ్రాళ కుంజ మనోహరము, పతి దూరమం దున్నాడు, ఇప్పు డేమి సేయఁదగునో నీవు వలించుము. ”

* కాలో మధుః, కుపిత ఏవ చ పుష్పధన్వా,

ధీరా వహన్తి రతిభేదహరాః సమీరాః,

కేళీవ నీయ మప వజ్రాల కుంజ మజ్జూ,

దూరే పతిః, కథయ కిం కరణీయ మద్య.

ఇట, ఇచ్చొచ్చికి శీఘ్రముగా ప్రచ్ఛన్న కాముకుని నేవు పుల్లము అని సఖినిగూర్చి ఒకానొకతె తెలుపుచున్నది.

బోధన వైశిష్ట్యమునకు ఉదా.—

* “స్తవతఃపండు చందము చిక్కెనుగా వదలిపోయినది, అధరమున రాగము తుట్టను తుడువబడినది, కన్నులయందు కాటుక బొత్తిగా లేదు, ఈ నీ సన్ననియొడలు పులక లం దాక్షియున్నది. కల్ల పలికెద నేల దూతీ, బాంధవ జనముయొక్క పీడాగమము నెఱుంగఁజెలివి, నీ పిటనుండి బాలిలో స్నానమునకు బోయితివి గాని ఆయధముని కడకుం బోలేదు. ”

ఇట “నాని కడికే కీడ్చొచ్చుటకుం బోయితివి ” అని వివరిత లక్షణచే లక్ష్యము. దానికి “కీడ్చొచ్చుటకు ” అని వ్యంగ్య ప్రతిపాద్యము దూతీ వైశిష్ట్యముచేత తోచుచున్నది.

అన్యసన్నిధి వైశిష్ట్యమునకు ఉదా.—

† “చూడు, నిర్మలమయిన మనకరఃపులకమునకు శంఖచిత శుక్లాకార పాత్రము వలె చలక కదలక తాపరాజున బెల్లరపక్షి రాజ్యముచున్నది. ”

ఇచట, బెల్లరుయొక్క కదలమిచేత విశ్వస్తత్వంబును, దానిచేత ఆప్రదేశముయొక్క విజనత్వంబును, అందువలన ఇది సుకేతస్థాన మని చెఱుతున్న ప్రచ్ఛన్న కాముకునిని గూర్చి ఒకానొకతె పలుకుచున్నది. ఇటనే స్థాన నిర్జనత్వరూప వ్యంగ్యార్థ వైశిష్ట్యము ప్రయోజనము.

“(శోక హర్షాదులచేత) భిన్నమయిన కంఠధ్వనిని విద్వాంసులు కాకుమదురు ” అని చెప్పుబడిన విధము గలదైన కాకుప్రయొక్క భేదములు ఆకరములవలన నుండి యెఱుంగఁదగినవి. ఏతద్వైశిష్ట్యమునకు ఉదా.—

* నిశేష చ్యుత చందం స్తవతఃపం, నిర్మిష్ట రాగో ఽధగో,
నేత్రే దూర మనజ్జానే, పులకితా తన్వీత వేయం తనుః;
మిత్యావాదిని దూతీ, బాంధవజన స్వాజ్ఞా పీడాగమే,
వాపీం స్నాతు మితో గతాసి, న పున స్త స్వాధమ స్వాన్తికమ్.

† ఉల, చిచ్చుల జిష్టతా దిసి నీ పల్లెమ్మి రేహ ఇ బలాత,
జిమ్మల మరగల బాలణ పట్టిత సంఖ ను త్తివ్వ.

(భూయ)

ఉదా నిచ్చుల నిష్టతా దిసి నీ పల్లె రాజతి బలాకా
నిర్మల మనకర ఛాజన పరిస్థితా శక్తి నుక్తి రు.

* “గుర్వాజ్ఞా వశంవదుడై కడుదవ్వయిన దేశమునకు పోయిడంగినాండ; సఖి, అళి కుల కోకిల లలిత మయిన వసంతసమయమున నిటండు రాడు.”

ఇచట ‘రాడు, మఱేమన తప్పక వచ్చును’ అని కాకువుచే వ్యంజింపబడుచున్నది.

చేష్టా వైశిష్ట్యమునకు ఉదా.—

+ “విటుని సంకేతకాలమును తలపోయుచున్న వానినగా నెఱిగి జాణెత యొకతె నవ్వు తోడి కనులచే తన భావముం దెలుపుచు తన చేతిలోని కీర్తాకమలమును మొగ్గా ముడిచినది.”

ఇచట సంజ సంకేతకాలమని పద్మ నిమిలనాది చేష్టచే నొకానొకతె తెలుపుచున్నది.

ఇట్లే వ్యస్త సమస్తము లయిన వక్త్రానులయొక్క వైశిష్ట్యమున ఎఱుంగునది.

౨౮. అర్థములయొక్క త్రైవిధ్యమునలన నివి ప్రత్యేకము మూడు విధము లయినవి.

అర్థములు వాచ్య లక్ష్య వ్యంగ్యత్వములచేత త్రివిధము లగుటచేఁటి ఈ చెప్పిన వ్యంజన లన్నియు ముఁద్రైకంగు లగును. అందు నాచార్యార్థముయొక్క వ్యంజనకు ఉదా.— ‘కాలము ససఃతము’ ఇత్యాది; లక్ష్యార్థముయొక్క వ్యంజనకు ఉదా.— ‘స్తనతటమందు చందము’ ఇత్యాది. వ్యంగ్యార్థముయొక్క వ్యంజనకు ఉదా.— ‘చూడు నిర్మలమయిన’ ఇత్యాది. ప్రకృతిప్రత్యయాది వ్యంజకత్వమున నన్ననో పిమ్మట విస్తరించెదము.

౨౯. శబ్దబోధ్యమయిన యర్థము వ్యంజించును, అర్థాంతరాశ్రయ మయిన శబ్దంబు కూడ (వ్యంజించును.) ఒకటి వ్యంజకమైనప్పుడు ఆ రెండవది సహకారి(గానుండును).

ఏలయన శబ్దము వ్యంజకత్వమున అర్థాంతరమును అపేక్షించును, అర్థము నైతము శబ్దమును (అపేక్షించును). ఇట్లు ఒకటి వ్యంజక మయినప్పుడు ఇతరమును సహకారినిగా అవశ్య మంగీకరింపవలయును.

౩౦. శబ్దము కూడ అభిధాదులగు మూడింటి యుపాధి(వ్యాపారము)తోఁ గూడుటచేత ముఁద్రైకంగులై యున్నవి: వాచకము, లక్షకము, వ్యంజక మును అని.

* గురు పరతన్త్రితయా బత చారతరం దేశ ముద్యతో గన్తుమ్;
అళి కుల కోకిల లలితే నైవ్యతి సఖి, సురభి సమయే లసా.

+ సజ్జేత కాల మనసం విటం జ్ఞాత్వా విద్యయా
హసన్నే తార్పితాకూతం లీలాపద్మం నిమిలితమ్.

అభిధోపాధికము వాచకము, లక్షణోపాధికము లక్షకము, వ్యంజనోపాధికము వ్యంజకము. మఱియు—

30. ఇతరులు పదముల యన్వయముయొక్క బోధయందు తాత్పర్య మను పేరి వృత్తిని చెప్పుదురు.

దానివలన గల సర్థమును తాత్పర్యార్థ మనియు తబ్బోధకము వాక్య మనియును జెప్పుదురు.

అభిధ ఒక్కొక్క పదముయొక్కయు సర్థమును బోధించి విరతమయినతట, వాక్యార్థరూపమగు పదార్థాన్వయమును బోధించునది తాత్పర్యమనుపేరి వృత్తి. దానివలన యర్థమే తాత్పర్యార్థము. దానిని బోధించునదే వాక్యము, అని అభిహితాన్వయ వాదుల మతము.

సా హిత్యదత్తాణము.

తృతీయ పరిచ్ఛేదము.

ఇక రస మేమునగా చెప్పుచున్నాడు.—

31. విభావముచేతను అనుభావముచేతను అట్లే సంచారిచేతను వ్యక్తమై రత్యాది స్థాయిభావము సచేతనులకు రసత్వముం బడయును.

విభావాదులు చెప్పబడును. సాత్త్వికములు అనుభావ రూపముగల వగుట వలన ప్రత్యేకముగా చెప్పబడలేదు. వ్యక్తము అనగా దభ్యాది న్యాచుమున రూపాంతరమును పొందినట్టిదిగా వ్యక్తీకృతమే రసము, అంతే గాని దీపముచేత ఘట మువోలె పూర్వసిద్ధమే తోపింపబడదు. అదే లోచనకాగులచేత చెప్పబడినది — ‘రసములు తెలిసికొనబడుచున్నవి అను వ్యవహారము అన్నము వండుచున్నాడు అనుట వంటిది.’ అని. మఱియు నిట రత్యాది యదగ్రహణముచేతనే స్థాయిత్వము ప్రాప్త మగుచుండగా, మరల స్థాయిపద గ్రహణము రత్యాదులకుం గూడ రసాంతరములయందు అస్థాయిత్వమును చెప్పటకొరకు. అందువలననే శ్రృంగారవీరాదుల యందు హాసకోధాదులు వ్యభిచారులే(అగును). దానిని చెప్పినారు — ‘రసావస్థను పొందిన భావమే స్థాయిత్వమును పొందుచున్నది.’ అని.

దీనికి స్వరూప కథన గర్భమందు ఆస్వాదన ప్రకారమును చెప్పుచున్నాడు.

32. సత్త్వోద్దేకమువలన అఖండ స్వప్రకాశానంద చిన్మయము వేద్యాంతర స్పర్శ శూన్యము బ్రహ్మసాద సహోదరము లోకోత్తర చమత్కార ప్రాణము కొందఱు ప్రమాతలచేత తమ యాకారమువలె అభిన్నముగా ఈరసము ఆస్వాదింపబడును.

‘రజస్తమస్సులచేత అస్పృష్ట మయిన మనస్సు ఇట సత్త్వ మనబడును.’

అని యీచెప్పిన ప్రకారము గలది బయటి ప్రమేయమునుండి విముఖతం గలిగించు సది ఒకానొక యాంతరధర్మము సత్త్వము. దాని యుద్దేశ మనగా రజస్తమస్సులను అణచివైచి ఆవిర్భవించుట. అందుల హేతువు ఆవిధమయిన యతాకిక కావ్యార్థములయొక్క పరిశీలనము. అఖండము — అనగా ఒకటియే యిది విభావాది రత్యాది ప్రకాశ సుఖ చమత్కారాత్మకము; ఇందుల హేతువుం జెప్పెదము: స్వప్రకాశత్వాదికము కూడ వక్ష్యమాణ రీతిచేతనే. “చిన్మయ” మను శబ్దమున స్వరూపార్థమందు మయత్ ప్రత్యయము. ‘చమత్కార’ మనగా చిత్త విస్తార రూపము విస్మయ మను వేటు పర్యాయము గలది. దాని ప్రమాణత్వమును మా వృద్ధప్రపితామహులు సహృదయ గోష్ఠీ గర్వములు కవిపండితముఖ్యులు శ్రీమన్నారాయణపాదులవారు చెప్పినారు; దానిని ధర్మదత్తుడు తన గ్రంథమునం జెప్పినాడు. —

“రసమందు సారము చమత్కారము. అంతటను అనుభవింపబడుచున్నది. ఆచమత్కారమునకు సారముగా అంతటను అద్భుత రసము. కావున విద్వాంసుడు నారాయణుడు అద్భుతమును మాత్రమే రసముగా జెప్పినాడు. ” అని.

‘కొందఱు’ అనగా తొంటి పుణ్యశాలులు. అదే చెప్పబడినది — ‘పుణ్యవంతులు రససంతతిని యోగులుంబోలె తెలిసికొందురు.’ అని. ‘సావ్దము కావ్యార్థముల కూడలివలన ఆత్మానంద సముద్భవము.’ అని చెప్పిన మార్గమున రసము ఆసావ్దముకన్న అతిరిక్తము కాదు, అట్లున్నను, ‘రసము ఆసావ్దించబడును’ అనుట కల్పనా ప్రయత్నమయిన భేదమును అంగీకరించుటచేతను, ఒండె కర్మ కర్తృ భావంబునం బ్రయోగము. అదియే చెప్పబడినది — ‘రస్యమానతా మాత్రమే సారముగా, గలదగుటంబట్టి రసము ప్రకాశశరీరముకన్న వేటు కానేకాదు.’ అని. ఇట్లే ఇతరములయిన యిట్టి స్థలములయందుఁ గూడ ఉపచారముచేత ప్రయోగ మని యెఱుంగునది.

“ఓం, ఈచెప్పిన యింతటిచేతను రసమునకు అజ్ఞేయత్వము ఉక్తమయినది, మఱి వ్యంజనయును జ్ఞానవిశేష మగుటంబట్టి ఈరెంటికిని ఐక్యము ఆపాదిల్లినది. మఱి యందువలన —

“సిద్ధమున యర్థమున ఏమను వోలె తన జ్ఞానముచేత వేటు బోధమునకు హేతు వయినది వ్యంజక మని యంగీకరింపబడినది. అట్లు కాదేని (అయగ్రమును) తానే చేయుదాని కన్న ఏని విశేష మేమి? ”

అని చెప్పిన మార్గమున కూడయు దీపంబునుం బోలె వ్యంగ్య వ్యంజకంబులు వెప్పే తే అయి యుండఁగా, రసము వ్యంగ్య మనుట యెట్లు? ” అని యడుగుదువేని నీవు చెప్పినది సరియే. అందువలననే చెప్పినారు. ‘కృత్తిజ్ఞప్తి భేదములకన్న విలక్షణ మయినది సావదనాఖ్యము ఇది యొకానొక వ్యాపారము.’ అని. అందువలననే రసనము ఆసావదనము చమత్కరణము అని దీనికి విలక్షణము లయిన వ్యవదేశములు (పేరులు) అనుట. మేము అభిధాది విలక్షణ మయిన వ్యాపారమాత్మమును సాధించువారమై రసాదులకు వ్యంగ్యత్వమును చెప్పదుము.

“ఓయి యటులైన కరుణాది రసములకు దుఃఖ మయత్వముం బట్టి రసత్వము సిద్ధిపడే” అనిన వినుము.

3౪. కరుణాది రసములయందును సుఖమే కలుగుట యేది కలదో ఆవిషయము కేవలము సచేతనులయొక్క యనుభవమే ప్రమాణము.

ఆది శబ్దమువలన బీభత్స భయాన కాదులు. అట్లయినను అసహ్యదయుల నోటికి ముద్రవేయుటకై పక్షాంతరమును చెప్పుచున్నాము.—

35. మఱి వానియందు దుఃఖమేని ఎవఁడును వానికి ఉన్ముఖుఁడు కాఁడు.

సచేతనుఁడు ఎవఁడును తనకు దుఃఖము తెచ్చుకొనుటకై ప్రవర్తించఁడు. కరుణాదులయందును ఎల్లవారును అభినివేశముతో ప్రవర్తింతులను చూచుటంబట్టి సుఖమయత్వమే. మఱియొక్క యనుభవ త్రిని కూడ చెప్పుచున్నాఁడు.—

3౬. ఆనందమున రామాయణాదులు దుఃఖహేతువు లగును.

కరుణారసము దుఃఖహేతు వేని కరుణారసప్రధానములగు రామాయణాది ప్రబంధములకుం గూడ దుఃఖహేతుత్వము ప్రసక్తించును.

దుఃఖకారణములవలన సుఖోత్పత్తి యెట్లు? అనఁగా చెప్పుచున్నాఁడు.—

37. లోకమం దున్నప్పుడు శోకహర్షాదులకు హేతుత్వమును పొందినవాని వలన లోకమున లౌకికములగు శోకహర్షాదులు పుట్టును గాక; కావ్య మందున్నందున అలౌకిక విభావత్వమును పొందినవైన వానివలననే ఎల్ల వారికిని సుఖము కలుగు ననుటయందు త్కతి యేమి?

వనవాసాదులు ఏవి లోకమున దుఃఖకారణములుగా చెప్పబడుచున్నవో, అవే సుమా కావ్యనాట్యములందు సమర్పితములై అలౌకిక విభావన వ్యాపారము కలవగు

టాబట్టి కారణశబ్ద వాచ్యత్వమును కోల్పోయి అతాకిక విభావశబ్దమునకు వాచ్యత్వమును పొందును. మఱి వానివలన సురతమందు పలుగాట్లవలననం బోలె సుఖమే కలుగును. అందువలననే 'తాకిక శోకహర్షాది కారణంబులవలన తాకిక శోకహర్షాదులు పుట్టును అని లోకమందు మాత్రమే నియతము. కావ్యమందన్ననో విభావాదులవలన నెల్ల సుఖమే పుట్టును.' అను నియమమువలన ఏదోషంబును లేదు.

“మఱి యట్లేని హరిశ్చంద్ర చరిత్రమును కావ్యనాట్యములందు సయితము విన్న పుడును చూచినప్పుడును అశుభాతాదులు కలుగునే” అందుచేని అందులకు చెప్పచున్నాడు.—

౩౮. అట్లే కన్నీళ్లు గారుట లోనగుచు హృదయము కరగఁగుటచేత నని యంగీకరించబడినవి.

అటులయిన ఎల్లవారికిని కావ్యమువలన నిట్టి రసాభివ్యక్తి కలుగదేమి యనిన చెప్పచున్నాడు.—

౩౯. ఆ యాస్వాదము రత్నాది వాసన లేనివారికి కలుగదు.

వాసన ఇప్పటిదియు తొటిదియు రసాస్వాద హేతువు. అందు మొదలిది వలదేని శోక్రియ వృద్ధ మిమాంస కాదులకు సయితము రసాస్వాదన కలుగవలయును; రెండవది వలదేని రాగులకుం గూడ కొందఱకు రసోద్బోధము కలుగదే అది సంభవింపదు. ధర్మదత్తుడును చెప్పియున్నాడు.—

‘సవాసనులకు సభ్యులకు రసాస్వాదము కలుగును. నిర్వాసనుల కన్ననో వారు రంగము నడుమ కాంత కడ్య శీతా సన్నిభులు.’ అని.

‘మఱి రామాదుల రత్నాదికమును ఉద్బోధించిన కారణములచేత సామాజికుల రత్నాదికమునకు ఉద్బోధన యెట్లు?’ అని యడుగుదురేని చెప్పచున్నాడు.—

౪౦. విభావానికి సాధారణ కరణ మనుపేరి వ్యాపార మొకటి కలదు.

దాని ప్రభావముచేత సముద్రస్థవనాదులు ఎవనికి కలిగియుండినవో ప్రమాత ఆతనితో అభిన్నునిగా తన్ను భావించుకొనును.

ఓయి మనుష్యమాతృనికి సముద్రంబునునాదియందు ఉత్సాహోద్బోధము ఎట్లు? అనినం చెప్పచున్నాడు —

౪౧. ఉత్సాహాది సముద్రోదము సాధారణాభిమానముచేత మనుష్యులకుం గూడ సముద్రంబునాదులందు దోషము కాదు.

రత్యాదులు కూడ సాధారణ్యముచేతనే ప్రతీతి నొందుచున్నవి అని చెప్పుచున్నాడు.—

ర.౨. అట్లే రత్యాదియు సాధారణ్యముచేత ప్రతీత మగుచున్నది.

రత్యాదులు స్వాత్మ(మాత్ర)గతములుగా ప్రతీతి నొందినచో సభ్యులకు వీరీడా శృంకాదులు గలుగును. పరగతములుగా నైనచో వానికి రస్యత్వము లేకపోవును.

విభావాదులు సంఘతము తొలుత సాధారణ్యముచేతనే ఉద్బంధము లగును అని చెప్పుచున్నాడు.—

ర.౩. విభావాదులకు, ఇతరునిది ఇతరునిది కాదు అనియు, నాది నాది కాదు అనియు, రసాస్వాదంబున పరిచ్ఛేదములేదు.

‘ఓయి, అటయినను ఈవిభావాదులకు అతాకికత్వ మెట్లు?’ అనిన చెప్పుచున్నాడు.—

ర.౪. అతాకికమయిన విభావనాది వ్యాపారమును పొందినవైన వీనికి అతాకి కత్వము భూషణము గాని దూషణము గాదు.

ఆది శబ్దముచేత అనుభావము సంచారణమును. అందు విభావనము రత్యాదులకు విశేషముగా ఆస్వాదాంకురణ యోగ్యతను గలిగించుట; అనుభావనము ఈ విధమొందిన రత్యాదిని వెంటనే రసాదిరూపమున నెలకొల్పుట; సంచారణము ఆ స్థితిం జెందినట్టిదానినే చక్కగా నడిపించుట(పోషించుట).

విభావాదులు యథాసంఖ్యముగా కారణత్వమున కార్యత్వమున సహకారిత్వమున నుండగా ఎట్లు మూటికిని రసోద్బోధనమందు కారణత్వము? అనుటకు జెప్పుచున్నాడు.—

ర.౫. విభావాదులు లోకమందు కార్య కారణ సంచారి రూపము లయినను రసోద్బోధనమందు కారణములే అని యంగీకృతములు.

మఱి యతైన రసాస్వాదమందు అవి ఒకటిగానే ప్రతిభాసించు నని చెప్పుచున్నాడు.—

ర.౬. విభావాదులు ప్రతిదియు మొదట ప్రత్యేకముగా తోచినప్పుడు హేతు వనంబుడును. పిమ్మట అన్నియుం గలసి సచేతనులచే పానకరస న్యా యంబున పరస్పరమాణ మయి రసమగును.

ఎట్లుగా కలకండ మిదియూలు లోనగువాని సమ్మేళనమువలన అపూర్వముం బోలె ఒకానొక యాస్వాదము పానకరసమందు జనించునో విభావాది సమ్మేళనము వలన ఇటను అట్లే అని యర్థము.

మఱి విభా వానుభావ వ్యభిచారులు మిళితము లయిననే రస మగునేని ఆ పక్షమున వానిలో ఒకటే గాని రెండే గాని యున్నమాత్రానఁ గూడ రసము ఎట్లు కలుగును అనినం జెప్పచున్నాఁడు.

ర2. విభావాదులలో రెండు గాని ఒకటి గాని కన్నయెడల అట్లే వెంటనే కడమ సమాక్షిప్త మగును గాన దోషము లేదు.

అన్య సమాక్షేపము ప్రకరణాది వశమున. ఉదా.—

*“ ముఖము వాలారుగన్నులతో శరచ్చయ్యునికాంతి గలదై యున్నది. బాహువులు అంశములందు ట్రింగి యున్నవి. నిబిడోన్నతస్తన మయి తొమ్ము సంక్షిప్తమై యున్నది. పార్శ్వములు మెఱుగుజెట్టిన ట్లున్నవి. నడుము చేతికి సరిపోవునది, జఘనము అందమయిన నితంబముచే నొప్పుచున్నది; పాదములందు వ్రేళ్ళు వంపుగలవి. నట్టువొజ్జ ఎట్లు కోరునో ఈమెదేహము అట్లే సృష్టమై యున్నది. ”

ఇట మాళవికను వలచుచున్న యగ్నిమిత్రుఁడు మాళవికా రూప విభావ మాత్రమునే వర్ణించినను, సంచారు లగు నౌత్సుక్యాదులకును అనుభావము లగు నయన విస్ఫారాదులకును బొచిత్యమువలన ఆక్షేపము(సిద్ధము). ఇట్లే ఇతరాక్షేపమందును ఊహించుకొనవలయును.

“ రసము అనుకార్యులయం ముడును ” అనువానికి బదులు చెప్పచున్నాఁడు.

ర౩. అనుకార్యునియాకే రత్యాదికము పరిమిత మయినందునను తాకిక మగుటవలనను అంతరాయము కలదయినందునను, దాని బోధము రసము కానేరదు.

సీతాది దర్శనాదిజ మయిన రామాది రత్యా ద్యుద్బోధము పరిమితమును, తాకికమును, నాట్యకావ్య దర్శనాదివలన సాంతరాయంబును అయి యున్నది.

* దీర్ఘాక్షం శరదిష్టకాన్తి వదనం, బాహూ సతావంసయోః,
సజ్జీప్తం నిబిడోన్నతస్తన మురః, పార్శ్వే ప్రమృష్టే ఇవ,
మధ్యః పాణిమితో, నితమ్ని జఘనం, పాదా వరాశాఙ్గాః;
ఛన్దో నర్తయితు ర్మృతైవ మనసి సృష్టం త థాస్యావపుః.

అందువలన నది రసరూపతం బొందనేరదు. ఏలన, రసము ఈ ధర్మత్రయమునకు విలక్షణ మయిన ధర్మము కలది యగుటవలన.

రసము అనుకరించువానియందును ఉండ దని చెప్పుచున్నాము.—

౪౯. శీతాభ్యాసాది మాత్రముచేత రాఘవాదులతో సరూపతను చూపు వాఁడు నటుఁడు రసమును ఆస్వాదించువాఁడు కానేరఁడు.

మఱి,—

౫౦. కావ్యార్థ భావనచేత వీఁడు సభ్యపదవాచ్యుఁ డగును.

నటుఁడు గూడ కావ్యార్థభావనచే రామాది స్వరూపునిగా తన్నుం జూపు కొనునేని వాఁడును సభ్యుఁడు గానే గణించఁబడును.

౫౧ రసము జ్ఞాన్యంబునుం గాదు, దాని యునికి తెలియుచునే యుండుటం బట్టి.

జ్ఞాప్యము ఘటాది ఏది కలదో అది యన్నదే అయ్యును ఒకానొక సమయ మున అజ్ఞాత మగును. ఇది యట్లుగాదు, తెలియుట లేక యుండనందున.

౫౨. ఇది విభావాది సమూహాలంబన రూపముగా నుండుటం బట్టి కార్య మునుం గాదు.

రసము కార్య మగునేని విభావాది జ్ఞానమే అందుల కారణము గావలయు. అందువలన విభావాదులు రసప్రతీతి కాలమునం దోఁపకుండవలయు, ఏలన, కారణ ముయొక్క జ్ఞానంబును దాని కార్యముయొక్క జ్ఞానంబును ఏకకాలమున నుండవు గావున; చందనస్పర్శ జ్ఞానంబును తజ్జన్య సుఖ జ్ఞానంబును ఏకకాలమున సంభవింపవు గదా. రసము విభావాది సమూహాలంబ నాత్మకముగానే ప్రతీతిం జెందుటం బట్టి దానికి విభావాది జ్ఞానము కారణము గాదు అని యభిప్రాయము.

౫౩. నిత్యంబునుం గాదు, (విభావాది జ్ఞానమునకు) పూర్వము దీని సంవేద నము లేనందున. అసంవేదన కాలమందు దీని యునికియే లేదు గదా.

నిత్య వస్తువునకు అసంవేదన కాలమున అసంభవము ఉండదు గదా.

౫౪. భావి(కాలమున నగునది)యుం గాదు, సామో దానందమయ ప్రకాశ

రూపం బగుటవలన. కార్య జ్ఞాప్య పిలక్షణ భావంబునం జేసి వర్తమానంబునుం గాదు. సచేతనులకు విభావాది పరామర్శ విషయం బగుట వలనను పరానందమయముగా స్పష్టముగా సంవేద్య మగుట వలనను దానికి నిర్వికల్పక జ్ఞానంబును గ్రాహకము గాదు. అట్లే వచనప్రయోగ యోగ్యత లేమిచే సవికల్పక(జ్ఞాన) సంవేద్యబునుం గాదు.

సవికల్పక జ్ఞాన సంవేద్యములకు వచన ప్రయోగ యోగ్యత కలదు; మఱి రసమున కన్న నో అది లేదు.

గె.గి. మఱియు సాక్షాత్కారము కలిమిం బట్టి అది పరోక్షంబునుం గాదు; దాని ప్రకాశము శబ్ద సంభవ మగుటవలన అపరోక్షమునుం గాదు.

‘అటులేని అశ్రు తాదృష్టపూర్వ నిరూపణ ప్రకార మయిన దీని తత్త్వ మేమో చెప్పము.’ అనినం జెప్పచున్నాడు.---

గె.ఁ. కావున సహృదయులచేత నిది సత్యముగా అతాకికముగా నెఱుంగవల సినది.

‘అటయిన దాని సద్భావమునకుం బ్రమాణమేమి?’ అనం జెప్పచు న్నాడు.---

గె.2. చర్వణయే తరకన్న వేఱు గానట్టి దీనికి ప్రమాణముగా విద్వాంసుల మతము.

చర్వణ ఆస్వాదనము. అదియు ‘కావ్యార్థముతోడి కూడికచేత ఆత్మనుం దలి యానంద సముద్భవము.’ అని చెప్పబడిన ప్రకారము గలది.

ఓం, రసము కార్యము కాదేని మహర్షి ‘విభా వానుభావ వ్యభిచారముల సంయోగముచేత రస నిష్పత్తి’ యని లక్షణము ఏల చేసినాడు? అని అడుగుదువేని అందులకు చెప్పచున్నాడు.----

గె.3. దీని చర్వణముయొక్క నిష్పత్తిం బట్టి దీనికి ఉపచారముచే నిష్పత్తి (చెప్పబడుచున్నది).

రసాభిన్నమగు కతుంబున చర్వణమునకు సంఘతము కార్యత్వము లేక యుం డేగా, అట్లయినను, దాని కాదాచిత్త్యత్వము బట్టి ఉపచరిత మయిన కార్యత్వము

చేత దీనికిని కార్యత్వము ఉపచరింపఁబడుచున్నది.

గీ. దాని యవాచ్య త్యాదికమును వ్యంజన రూపణమందు వచించెదను.

దాని యనఁగా రసముయొక్క. అది శబ్దముచేత అలక్ష్యత్వాదికము.

‘ఓయి మిళితము లయిన రత్యాదులు రసమేని దానికి ప్రకాశత్వ మెట్లు? అఖండత్వము నెట్లు?’ అన్నం జెప్పచున్నాడు.—

౬౦. రత్యాది జ్ఞాన తాదాత్మ్యమువలననే రసము కలుగును గావున అందు వలననే దానికి స్వప్రకాశత్వమును అఖండత్వమును సిద్ధించును.

రత్యాదికము ప్రకాశ శరీరముకన్న అతిరిక్త మగునేని అప్పుడే దీనికి స్వప్రకాశత్వము సిద్ధింపదు; అది యట్టిది కాదు; ఏలన తాదాత్మ్యము అంగీకృత మయి యున్నందున. ఇట్లు చెప్పఁబడియున్నది.— ‘రసానన్యత్వముచేత చర్వణము కార్యము గాదు, కాకున్నను, కాదాదిత్కృతం బట్టి కార్యత్వమును కల్పించి తదేకాత్మమై అనాది వాసనా పరిణామ రూప మయిన రత్యాది భావమందు సంఘతము వ్యవహారము అని భావము.’ అని; ‘సుఖాది తాదా త్యాంగీకారమందును మా దైన సిద్ధాంత శయ్యను అధిశయించి దివ్య వర్ష సహస్రము ప్రమోదము నొందుము.’ అనియు; అది ప్రమాతకన్న అభిన్న మయినను వాస నోపసిత రత్యాది తాదాత్మ్యముచేత గోచరీకృతము (అగుచున్నది.)’ అనియు. జ్ఞానమునకు స్వప్రకాశత్వము సంగీకరింపని వారిమీఁద వేదాంతలే దండము వేయవలసినది. తాదాత్మ్యమువలననే దానికి అఖండత్వము. ఎట్లన— తొలుత ఒక టొక్కటిగా తోచెడి రత్యాదులు అన్నియు నేకీభూతము లైయే స్ఫురించుచు రసత్వముం బొందును. అట్లే చెప్పినారు.

“విభావములు అనుభావములు సాత్త్వికములు వ్యభిచారులు మొదట ఖండములు గా తోచి (పిమ్మట) అఖండత్వముం బొందును.” అని.

‘పరమార్థమున ఇది అఖండమే, వేదాంత ప్రసిద్ధబ్రహ్మతత్త్వమువలె నెఱుంగవలసినది.’ అనియు.

ఏ వవి విభా వానుభావ వ్యభిచారులు అను ప్రశ్నకు విభావముం జెప్పచున్నాడు.—

౬౧. లోకమందు రత్యా ద్యుద్బోధకము లేవో అవే కావ్య నాట్యములందు విభావములు.

లోకమందు ఏవి రామాది గతము లయిన రతి హాసాదులకు ఉద్బోధకకారణ

ములో సీతాదులు అవే కాన్యమందును నాట్యమందును నివేశితములై 'సామాజిక
రత్యాది భావములు వీనిచేత విభావింపబడును అనగా ఆస్వా దాంకుర పాదుర్భావ
యోగ్యములు చేయబడును.' అని విభావము లనబడుచున్నవి. భర్తృహరి దాని
నిట్లు చెప్పినాడు.—

‘శబ్దాశీఠ రూపులను ఆకంసాదులను బుద్ధికి విషయ మయినవారిని ప్రత్యక్షులంబోలె
సాధనములనుగా (సామాజికాది) తెలంచుచున్నాడు.’

దాని భేదములు జెప్పుచున్నాడు.—

౬౨. ఆలంబక మని ఉద్దీచక మని దానికి రెండు భేదములు చెప్పబడినవి.
అందు.

౬౩. ఆలంబక మరగా నాయకాది, దాని నాలంబించి రసము ఉద్భవించుటం
బట్టి.

అది శబ్దముచేత నాయకా ప్రతినాయకాదులు. ఇట దేని కేది విభావమో
అది దాని స్వరూపమును వర్ణించునప్పుడు చెప్పెదము. అందు నాయకుడు.—

౬౪. నాయకుడు దాతయు, వృత్తియు, కులీనుడు, నిండుశ్రీకలవాడు, రూప
యావ నోత్సాహ సంపన్నుడు, దక్షుడు, అనురక్తలోకుడు, తేజో
వైదగ్ధ్య శీలములు కలవాడు.

దక్షుడు క్షిప్రకారి, శీలము సద్వృత్తము, ఇత్యాది గుణములతోఁ గూడు
కొన్నవాడు నేత నాయకుడు అగును.

అతని భేదములు జెప్పుచున్నాడు.—

౬౫. ధీరోదాత్తుడు, ధీరోద్ధతుడు, అట్లే ధీరలలితుడును, ధీరప్రశాం
తుడు అని ప్రభములు నాలుగు తెలుగులు గలవాడు.

స్పష్టము.

అందు ధీరోదాత్తుడు.—

౬౬. అవికత్తనుడు, హమాపంతుడు, అతిగంభీరుడు, మహాసత్త్వుడు,
స్థాయుడు, నిగూఢాభిమానుడు, దృఢవ్రతుడును ధీరోదాత్తుఁ డని
చెప్పబడును.

అవికత్తనుఁ డన నాశ్మశ్లాఘాపరుఁడు కానివాడు; మహాసత్త్వుడు, హర్ష
శోకములచే అనభిభూత మయిన స్వభావము కలవాడు; నిగూఢమానుడు వినయ
ముచే కప్పబడిన గర్వము గలవాడు. దృఢ వ్రతుడు అంగీకృత నిర్వాహకుడు.

ఉదా.— రామ యుధిష్టి రాదులు.

ఇకను ధీరోద్ధతుడు.—

౬౭. మాయాపరుడు, ప్రచండుడు, చపలుఁ డహంకార దర్ప భూయిష్టుడు,
అత్మజ్ఞానానిరతుడు విద్వాంసులచే ధీరోద్ధతుఁ డని చెప్పబడినాడు.

ఉదా.— భీమసేనాది. ఇక ధీరలలితుడు.—

౬౮. నిశ్చింతుడు ఎప్పుడును మృదువు కణాపరుడు ధీరలలితుఁ డగును.

కల యన నృత్యాదికము, ఇతని కుదాహరణము రత్నావళ్యాదులయందు వత్సరాజాది. ఇకను ధీరప్రశాంతుడు.—

౬౯. సామాన్యగుణములచే గొప్పవాడు, ద్విజాదికుడు ధీరప్రశాంతుఁ డగును.

ఉదా. మాలతీమాధవాదియందు మాధవాది. వీరికే శృంగారి రూపత్వ ముండు భేదములం జెప్పచున్నాడు.

౭౦. ఈ నాయకులు దక్షిణ ధృష్టానుకూల శత భేదములచే పదునాఱుగు రగుదురు.

అందు పూర్వోక్త లయిన ధీరోదాత్తాదులు ప్రత్యేకము దక్షిణ ధృష్టాను కూల శత భేదము లగుటచే నాయకులు పదునాఱుగు రగుదురు.

౭౧. వీరిలో అనేక స్త్రీలయందు సమరాగుడు దక్షిణుఁ డనబడును.

ఇరువురు ముగ్గురు నలువురు లోనగు నాయకలయందు తుల్యానురాగుడు దక్షిణ నాయకుడు.

ఉదా.—

*“ కుంతలేశ్వర సుత (బుతు)స్సాతయై యున్నది, ఇది అంగరాజు సోదరియొక్క వారము, కమల జూదములో ఈరాత్రిని గెలుచుకొన్నది, ఈదినమే (పట్టపు)దేవిని ప్రసన్నురాలిం జేయవలయును; ఇట్లని అంతఃపుర సుందరులంగూర్చి నేను ఎఱిగి విన్నవింపగా దేవర ఏమియుం దోషపండున మూఢమయిన మనస్సుతో రెండు నాడిక లుండెను. ”

*స్సాతా తివ్రతి వస్తలేశ్వర సుతా, వా రోఽజ్ఞరాజ స్వసుః,
ద్యూతే రాత్రి రియం జితా కమలయా, దేవీ ప్రసా ద్యాద్య చ;
ఇ త్యంతఃపుర శుద్ధరీః శ్రుతి మయా విజ్ఞాయ విజ్ఞాపితే
దేవే నాప్రతిపత్తి మూఢ మనసా ద్విత్వాః స్థితం నాడికాః ,

22. తప్పు చేసియు నిర్భయుఁడు, తర్జితఁ డయ్యును నలజ్జితఁడు, దృష్ట దో
మఁడయ్యును అన్యతమాడువాఁడు ధృష్టనాయకుఁడని చెప్పఁబడును.

ఉదా. మదీయము.—

*“ సఖుఁడా, నేను ఎఱ్ఱఁబాటిన ముఖమును జూచి ముద్దుగొనుటకు చెంత కేగితిని. అంతట
నన్ను పేర్చియిసి సాదములోఁ దన్నినది. వెంటనే నేను ఆసాదమును కేలం గొని నవ్వం
దొడంగితిని. అంతట ఏమియుం జేయ నశక్తయై కన్నీరు విడువం దొడంగిన యా వామ
భ్రువుయొక్క కోపము సయితము స్మరించిన నామనస్సులో కొతుకముం గావించు
చున్నది. ”

23. అనుకూలుఁడు ఏక నిరతుఁడు.

ఒక్క నాయికయందే ఆసక్తుఁ డగువాఁడు అనుకూల నాయకుఁడు. ఉదా.—

“ సఖీ, నాకు నలవలు(రెండు) రుచిరములు గావు, కంటె పృథాకమానము గాదు, వంకర
గ్గి నడక యెఱుంగను, బిగ్గణ నవ్వు నవ్వను, మద మేమియు లేదు; మఱి యేమన, ఇతర
జనులు సయితము దీని ప్రియుఁడు అందఁగాఁ డయ్యును మఱియొకతె మీఁద కన్ను
వేయఁడు’ అని యందురు. ఇంక మాత్రానకే నేను లోక మెల్ల (నాలోఁ బోల్చి
చూడఁగా) దుఃఖిత మని తలంచుచున్నాను. ”

24. శతఁ డన ఒకచోట బద్ధభావుఁడై వేతొకచోట బయటికి అనురాగము
చూపుచు గూఢముగా విప్రీయము గావించువాఁడు.

ఎవఁడు ఒకనాయికయందే బద్ధభావుఁడై ఇరువురు నాయికలయందును బయ
టికి అనురాగముం జూపుచు ఆ యితర నాయికయందు గూఢముగా విప్రీయ మా
చరించునో ఆతఁడు శతఁడు. ఉదా.—

*శోణం పీత్య ముఖం విచమ్మితు మహం యాతః సమీపం, తతః
ఛాదేన పృహతం తయా; సపది తం ధృత్వా సహాసే మయి,
కిచ్చి త్తత్ర విధాతు మక్షమతయా బాష్పం సృజన్త్యాః సఖే,
ధ్యాత తచ్ఛేతసి కాతుకం చితనుతే కో పోఽపి వామభ్రువః .

గ్గి అస్మాకం సఖీ, వాససీ న రుచిరే, ప్రైవేయకం శోజ్జ్వలం,
నో వక్త్రాగతి, రుద్ధతం న హశితం, నై వాన్తి కశ్చి నృదః ;
కిన్త్వ శ్శోఽపి జనా వదన్తి “ మథ గోఽ ప్యస్యాః ప్రియో నాన్యతో
దృష్టిం నిక్షిప ” తీతి; విశ్వ మియతా మన్యామహే దుఃఖితం.

*“ ఓయి శకుఁడా, నన్నుఁ గొగిలింపుచునే యుండి, దాని మొలనూలి మణుల రవళిని విని భుజముల ముడిని సడలించితివి. దీనిని నే నెచట చెప్పకొందును! నేయి తేనె మయము లయిన నీ పెక్కు మాటల విషముచేత తలఁ దిరుగుచున్నదై నా సఖి నామాటల నేమియు గణింపదు. ”

౭౧. వీరిలో ఉత్తమ మధ్య మాధమత్వముచేత నాయక భేదములు నలువది యెనిమిది చెప్పబడినవి.

వీరిలో అనఁగా వైఁజెప్పిన పదునాఱు విధముల నాయకులలో. ఇక ప్రసంగవశమున వీరి సహాయులు జెప్పుచున్నాఁడు.—

౭౨. దూర మనువర్తించున దగు ప్రాసంగి కేతివృత్తమున నాయకునికి అత నికన్న కొంచెము తక్కువ గుణములు గలవాఁడై అతనికి సహాయుఁ డుగానే యుండువాఁడు పీఠమర్థఁ దనఁబడును.

బహువ్యాప్తియై ప్రసంగ సంగతమగు నితివృత్తమున పూర్వోక్తము లయిన నాయక సామ్యా గుణములచేత ఇంచుక కొఱవడినవాఁడు, నాయకుని సహాయుఁడు పీఠమర్థ నాముఁ డగును. ఉదా. రామచంద్రాదులకు సుగ్రీవాదులు.

ఇకను శృంగార సహాయులు.—

౭౩. నాయకునికి శృంగారమందు విట చేట విదూషకాదులు సహాయులు; వీరు భక్తులు, పరిహాసమందు నేర్పరులు, అలిగిన నెలతల కోవముం దెమల్చువారు, శుద్ధులును.

ఆది శబ్దముచేత మాలాకార రజక తాంబూలిక గాంధిక ప్రభృతులు. అందు విటుఁడు—

౭౪. విటుఁడు ఎట్టివాఁ డనిన— సంతోగమునకుఁ జాలని సంపదగలవాఁడు, మోచగాఁడు, (వృత్త్యగీతాది)కళలలో ఒకకొంచెము నేర్చినవాడు, వేష మందు ఉపచరించుట మందును సమర్థుఁడు, మాటనేర్పరి, తియ్యని వాఁడు, గోష్ఠియందు ఒహునుతుఁడు.

* శ కావ్యస్యాః కావ్యే మణి రణిత మాకర్ష్య సహసా
య దాక్లిప్త్య స్నేహ ప్రకణిల భుజగ్ధ్రి రభవః,
త దేత త్కావ్యచక్షే! ఘృత మధు మయ త్వ ద్భవహవో
విషే కాఘూర్తనీ కిమపి న సఖీ మే గణయతి.

చేటుడు పసిద్ధుడే.

౭౯. విరూపకుడు ఎక్కివాడ ననిన-- కుచుమవసంతాది నాముడు, పని, దేహము, వేషము, భాషితము లోనగువానిచేత హాస్యము కలిగించు వాడు, భగవదగొండి, తనపని యెఱిగినవాడు.

తనపని యనగా భోజనాదికము.

అర్థచింతనమును సహాయులు జెప్పచున్నాడు.—

౮౦. మంత్రి) అర్థముల చింతయందు (సహాయుడు). అర్థము లనగా తంత్రావాపాదులు. (రాష్ట్ర) కార్యములను నెలకొల్పుట లోనగునవి.)

ఒకానొకనిచే సహాయ కథన ప్రస్తావనమందు 'మంత్రి' తాను గాని ఇరువురును గాని నాయకుని యర్థ చింతనమున ఉపాయము 'అని కావింపబడిన లక్షణము ఏది కలదో అదియు రాజుయొక్క యర్థచింత నోపాయ లక్షణ ప్రకరణమందు లక్షింపవలసినట్టిదే గాని సహాయ కథన ప్రకరణమందు గాదు. ఏలన 'నాయకునికి అర్థచింతనమందు మంత్రి సహాయుడు' అనినను నాయకునికిని అర్థచింతనము అర్థమువలననే సిద్ధించును. మఱియు 'మంత్రిచేత లలితుడు, ఇతరులు మఱుగులు యందు ఆయత్త సిద్ధులు, అను లక్షణమును తన లక్షణమును చెప్పుటచేతనే లక్షితుడైన కీరలలితునికి మంత్రిమా త్రాయత్తార్థచింత నోపపత్తివలననే గతార్థము అర్థచింతనమందు అతనికి మంత్రి సహాయుడు కాడు, మఱి యేమనిన స్వయమే సహాయకుడు, అనాయకునికి అర్థచింతనాదికము లేనందున.

ఇతర అంశపుర సహాయులు.----

౮౧. అట్లే యంతఃపురమందు, గుఱ్ఱులు, -మండులు, కిరాతులు, ప్లేచ్చులు, అభీరులు, శకారులు, మఱుగుజ్జులు లోనగువారు. మద మూర్ఛతల చేత గర్వితుడు దుమ్ములుడు, ఐశ్వర్యవంతుడు, రాజునకు అనూఢా భ్రాతయగు ప్యారుడు శకారుడనబడును.

లోనగువా రనుటచే మూగలు లోనగువారు. అందు మండులు, పొట్టి వాండు, కిరాతులు, మఱుగుజ్జులు లోనగువారు రత్నావళియందుం బోలె.

* “ మనుష్యులలో గణన లేనందున నపుంసకులు లజ్జ నుజ్జగించి పలాయితులైరి; భయముచేత ఈ పొట్టివాడు కంచుకియొక్క యంగీలో దూచుచున్నాడు; కడలను ఆశ్రయించుటచేత కిరాతులు తమ నామమునకు సరిగా నడుచుకొనిరి; మఱుగుజ్ఞులు తమ్ము (విడబడ్డకోతి) చూచునో యను భయమున క్రింగి మెట్లగా పోవుచున్నారు. ”

శకారుడు మృచ్ఛకటికాదులందు పసిద్ధుడు. ఇతరులను (గ్రంథములలో) కనబడినచోట నెఱుంగవలయును.

ఇక దండ సహాయులు.—

౧౨. దండమందు మిక్కిలి కుమారుడు ఆటకీకులు సామంతులు నైని కాదులును.

దండ మన దుష్టనిగ్రహము. కడమ స్పష్టము.

౧౩. అట్లే ధర్మమందు ఋత్విజులు, పురోహితులు, బ్రహ్మవిదులు, తాప నులును.

బ్రహ్మవిదు లనగా వేదవిదులు, లేక ఆత్మవిదులు. వీరిలో—

౧౪. వీతమర్దాదులు ఉత్తములు.

ఆది శబ్దముచే ముత్తి పురోహితాదులు.

౧౫. మధ్యములు విట విదూషకులు. అట్లే శకార చేతాదులు అధము లని చెప్పబడినారు.

ఆది శబ్దముచేత తాంబూలిక గాంధికాదులు. మఱి ప్రసంగనశమున దూత లకు విభాగ గర్భ మగు లక్షణముం జెప్పుచున్నాడు.---

౧౬. నిస్పృహుడు, మితాధుడు అట్లే సందేహ హరకుడు అని దూత, కార్య ప్రేమ్యుడు, ముత్తైజగులవాడు. చూడకలు కూడ అట్టివారే.

అందు, ‘ కార్యప్రేమ్యుడు దూత ’ అని లక్షణము. అందు,

౧౭. ఇరువురయు భావము నూహించి తానే ఉత్తరముచెప్పి కార్యమును చక్కగా ఘటించజేయువాడు నిస్పృహుడు ఉదాహరణము.

‘ ఇరువుర ’ అనగా ఎవరు పుషిరో ఎవరి కడకు పుషిరో వారియొక్క.

* నష్టం వమకవలై ర్మమవ్య గణ నాభావా దపాస్య త్రిహా;
మన్తః కఞ్చుకై కఞ్చుకస్య విశతి త్త్రాసా దయం వామనః;
పర్య వ్రాశ్రియిభి ర్నిజస్య సదృశం నామ్నః కిరాతైః కృతం;
కుష్టా నీచత యైవ యాన్తి శనకై రాత్మేక్ష జాశక్తిసః.

౧౮. మితాభభాషి కార్యసిద్ధికారి మితార్థుఁ దనఁబడును.

౧౯. చెప్పినది చెప్పినట్లు సందేశ మందించువాఁడు సందేశ హారకుఁడు.

ఇక సాత్త్విక నాయక గుణములు.—

౨౦. శోభ, విలాసము, మాధుర్యము, గాంభీర్యము, ధైర్యము, తేజస్సు, లలితము, బేదార్యము అని యెనిమిది పురుషులకు సత్త్వజము లయిన గుణములు.

అందు.—

౨౧. శూరత, దక్షత, సత్యము, మహోత్సాహము, అనురాగిత, యుద్ధుని యందు కరుణ, అభికునియందుర్పర్థ, ఇవి దేని వలననో దానిని శోభ యని తలంతురు.

అందు, అనురాగితకు ఉదా.—

† : పృథ్వుఁడొక పృథివాఁడును తానే తేనికి సమ్యక్కుఁడని తలంచెను. సముద్రునికి నపి కేతములయందును బోలె ఇతనికి ఎవరియందును తిరస్కారము లేకపోయెను. '

ఇట్లే ఇతరంబును.

ఇక విలాసము.

౨౨. విలాసమందు దృష్టి భీరంబును, గమనము చిత్రంబును, వచనము సస్మృతంబును,

ఉదా.-----

1 “ దృష్టి జగత్త్రయ సత్త్వ సారమును తృణీకరించుచున్నది, గతి భీరోద్ధతము భూమిని కుంగించునది నోలె నున్నది. బాలుఁడయ్యును కొండవలె గురుతం దాల్చినవాఁడు ఈ వచ్చుచున్న యాతఁడు. ఇతఁడు పీఠరసమా యేమి! ఒండె దగ్ధమే యగునా! ”

౨౩. సంక్షోభములందు సయితము కలంగమి మాధుర్య మనంబడును.

ఉదాహరణము సూహించుకొనవచ్చును.

౨౪. భయ శోక క్రోధ హర్షాదులచేత వికృతిం జేందమి గాంభీర్యము.

ఉదా.-----

† అహ మేవ మతో మహీపతే రితి సర్వః పృథ్వుతి వ్యచిత్తయత్,

ఉదాహరణం నిష్ఠుగా శతే వ్యభవ న్నాస్య విమాననా క్యచిత్.

1 దృష్టి స్తుణీకృత జగత్త్రయ సత్త్వ సారా, భీరోద్ధతా నమయ తీవ గతి భారతీర్తిం, హమాక కేఽపి గివ ద్దహనాం దధానో, పీఠో రసః కి మయ మి క్షుత దర్ప ఏవ!

* “ అభిషేకార్థము పిలిచినప్పుడును వనమునకు పంపినప్పుడును ఆకనియందు నేను ఇంచుకేని
యాకార విభ్రమముం గాననైతిని ”

౯౧. విఘ్నము గొప్ప దయనను పూనుకొన్న దానిని వదలమి ధైర్యము.

ఉదా.—

౧౧ ‘ అట్టి యాసమయమున మహేశ్వరుడు అచ్చరల గానములను వినియు ఆత్మానుసంధాన
మునుండి చలింపఁదామెను. అది యెట్లున, మనో నిగ్రహము గలవారి సంయమమును విఘ్న
ములు బొత్తిగా భంగింపనేరవు. ’

౯౨. వరుఁడు వ్రయోగించిన దూషణ తిరస్కారాదికమును తన పాత్రా
పాయము వచ్చునేనియును సహించమి యేదో అది తేజ మనఁబడును.
వాక్కునను వేషమందును మధురతయు మధురతాయుక్తమయిన శృం
గార చేష్టితంబును లలిత మనఁబడును. ప్రియ భాషణ పూర్వక
మయిన యీవియు శత్రు మిత్రులయందు సమతయు ఔదార్య మనం
బడును.

వీని కుదాహరణము లూహ్యములు.

౯౩. స్వీయ అన్య సామాన్య అని నాయక మూఁడు తెలింగులది. నాయకయు
యథాసంభవములైన నాయక సామాన్య గుణములు కలదిగా నుండును.

నాయకయు నాయక సామాన్య గుణములైన త్యాగాదులు యథాసంభవ
ములు కలదిగా నుండును. నాయక స్వస్త్రి అన్యస్త్రి సాధారణస్త్రి అని మూఁడు
భేదములు గలది.

అందు స్వస్త్రి.-----

౯౪. స్వీయ వినయము ఋజుత్వము లోనగు గుణములు కలదియు ఇంటివని
యం దానక్తయు వతివ్రతయు నగును.

ఉదా.-----

* ఆహూత స్వాభిషేకాయ, విస్మయస్య వనాయ చ
న మయా లక్ష్మిత స్తస్య స్వల్పాఽపి ప్యాకార విభ్రమః .

౧౧ శుక్ర తాపసో గీతి రపి త్త జ్ఞేఽస్మిన్

హరః పృసక్త్యాన పరో బభూవ.

ఆత్మేశ్వరాణాం న హి జాతు విఘ్నాః

సమాధి భేద పృథవో భవన్తి.

* : ధన్యుల యింద్లలో లబ్ధయే నిండు తొడవుగాఁ గలవాఁడను పరభర్తలందు కొన్ని లేని వారను అవినయ మెఱుంగనివారను అగు భాషలు ఉండును.

౯౯. ముగ్ధ మధ్య ప్రగల్భయు నని స్వీయయు మూఁడు భేదములు, గలది. అందు.---

౧౦౦. ప్రథమావతీర్ణ యకావన మదన వికారయు, రతియందు ప్రతికూలయు, మానమందు మృదువును, సమధిక లజ్జావతియు ముగ్ధ.

అందు ప్రథమావతీర్ణ యకావనకు మా తాతపాదులవారి పద్యము ఉదా.---

గీ : నడుముయొక్క నిడుతనమును జఘనము పొందినది, తుచములయొక్క యలతితనము సర్వమును కడుపు స్వీకరించినది, నేత్రముల ఋజుత్వమును నూగారు ధరించినది; దీనిం బరికింపఁగా మదనని కొత్తగా మనోరాజ్యమందు అభిషిక్తునిం గని ఆసుభ్రువుయొక్క యవయవములు ఒండొకటిని దోచుకొనుచున్నవో యనునట్లుండెను.

ప్రథమావతీర్ణ మదనవికారకు మదీయ ప్రభావతీ పరిణయమునుండి ఉదా.---

† : అలసతతో మందముగా భూమియందు అడుగు వెట్టును, అంతిపురమును వెలువడదు, బిట్టిగా నవ్వును, తుణతుణము సిగ్గుచేత ఏమో నిర్బంధమును వహించును, భావముచే ఇంచుక గంభీరముగాను వక్రతా లేక యుక్తముగాను కొంచెము భాషించును, ప్రియుని కథను వచించుచున్న సఖిని బాపముడి దాల్చినవై చూచును.

రతియందు ప్రతికూల యెట్లను.---

* లజ్జా పజ్జత్త పసాహజాఇం, పరబత్తి నిషిపాసాఇం,
అవినయ ముమేధాఇం, ఛణ్ణాని ఘరే కళత్తాఇం.

(ఛాయా)

లజ్జా పర్యాప్త ప్రసాదనాని, పరభర్త నిషిపాసాని,
అవినయ ముమేధాని, ధన్యావం గృహే కళత్తాని.

గీ మధ్యస్య ప్రశిమాన మేతి జఘనం, వత్సోజయో ర్విద్వతాం
మూలం యా త్యుదరం చ, రోమలతికాం నేత్రాజ్ఞానం ధావతి,
కర్ణార్పం పరివీక్ష్యమాతన మనోరా జ్యాభిషిక్తం తుణా
వక్తా నివ పరస్పరం వివధతే నిర్మలనం సుభుకః !

† పతే సాలస ముదరం భువి పదం, నిర్మాత నాస్తజపురా,
నోద్విదామం హసతి, తుణా త్కలయతే హీయన్త్రజాం కా మపి,
కీడ్వి దాభవ గంభీర వక్రీమ లవ స్పృష్టం మనా గాభవతే,
సభూగ్ధజ ముదీక్షతే ప్రియకథా ముల్లాపయ నీం సఖిం.

* 'నేను తన్నుఁజూచిన తాను క్రింద చూచును, పలుకరించిన బడు లాడెను, నెఱ్ఱయందు పెడమరలి పరుండును, బలిమిం గవుంగిలించిన వణంకును, పడుకఱిఁటినుండి సకలు జెలు వడుచుండఁగా తానును వెలువడనే కడఁగును, ఇప్పుడు ప్రతికూలము యయును నవోఘ ప్రియ నాకు ప్రితి నే గావించితి.'

మానమందు మృదు వెట్లన.---

గీ 'అబాల పతి' తొలుమాటు అపరాధము గావించినప్పుడు సఖియొక్క యుపదేశము లేక విలాసముతోడి యంగ వశనముచేతను వక్రోక్తిచేతను కోపమును చూచింప నెఱుంగుదు; మఱి యేమి నేయు నన, స్వచ్ఛములును అచ్చ కపోల మూల గలి తములును లుక్లలోలాల కములును నేత్రోత్పలములను వ్యాకులీ కరించినవియు విన యక్రమలతో కేవలము రోద నముమాత్రమే సుపును. '

సమధిక లజ్జావతి యెట్లన-- 'అలసతతో మందముగా, ' ఇత్పాది. ఇచట సమధిక లజ్జావతి యగుటంబట్టి కలిగిన రతి వామతయందు విచ్ఛిత్తి విశేషము ఉండుటంబట్టి మరల నుదాహరించుట.

ఇక మధ్య.----

౧౦౧. మధ్య- విచిత్ర సురతయు, ప్రహేళ సర్పర యౌవనయు, ఈష తృగలబ్ధ వచనయు, మధ్యను ప్రీడితయు.

అందు విచిత్ర సురత యెట్లన.----

† 'ఉద్ధత మస్తద్ధయై మృగలోచన యెట్లెట్ల' కాకునియెడ చాతుర్యమును ఎట్లు ప్రకటిం

* దృష్టే దృష్టి మధో దదాతి, కురుతే నాలాప మాభాషితా, శయ్యాయాం పరివృత్య తిష్ఠతి, బలా దాలిగ్గితా వేపలే, నిర్వాసీభా సభీభా వాసభవనా నిర్దస్తు మే వేహతే, జాతా వామత యైవ సమ్ప్రీతి మమ ప్రిత్యై నవోఘా ప్రియా.

గీ సా చక్ర్యః ప్రథ మాపరాధ సమయే స ఖ్యోపదేశం వినా నో జానాతి సవిభ్ర మాజ్ఞవలనా వక్రోక్తి సంసూచనం; స్వప్నై రచ్చ కపోల మూల గలితైః పర్యస్త నేత్రోత్పలా బాలా కేవల మేవ రోదితి లుక్లలోలాలక్షణాః.

† కాస్తే తథా కథమపి ప్రథితం మృగాక్షృ చాతుర్య ముద్ధత మనోభవయా రతేషా తత్కూజితా స్త్యనువదద్భి రనేకవారం. శిష్యానితం గృహకపోతకై యౌ ధాస్యాః.

చిన దనగా, పలు మాటు ఆయువతియొక్క మణితమలను అనువదించుచు ఇంటి పావురములు వందలుగా ఆమెకు కవ్యలవలె ఆచరించినవి.'

ప్రహేళికా చూడన యెట్లన- మదియము.---

* 'నేత్రములు కాటుక పిట్టలను పరాభవించుచున్నకే, కరయుగళము కమలములపై స్పర్శ పడించుచున్నది, పాలిండ్లు గజకంఠములనెడి పృథ్వీభ్రమను కలిగించెడి యున్నతని పొందుచున్నది దేహకాంతి బంగారమునకును సంపాదకును ప్రతినిధిగా నున్నది. వాక్కు అమృతము లాలుతున్నది. ఆమెయొక్క కడగంటి చూపుల ధార వికసిల్లుచున్న నల్లలువల మాలకు తోలుట్టువుగా నున్నది.'

ఇట్లే కడమ వానికీ.

ఇక ప్రగల్భ----

౧౦౨. స్మరాంధయు గాఢయావనయు సమస్త రత కోవిదయు భావోన్నతయు స్వల్ప వ్రీడయు ఆక్రాంత నాయకయు ప్రగల్భ యనబడును.

స్మరాంధ యెట్లన----

౧౧. 'నేవు ధన్యరావు, ఏలన, క్రియలు గూడినప్పుడు కూడ రతముల నడుమ విస్రంభతూర్వక చాటుకలములం బలికెదవు. సఖులారా, నీవింగూర్చి ప్రియతముడు చేయిచాపిన మాత్రనే నేను బొత్తిగా ఏమియును స్మరేపనని ఒట్టునెట్టుకొనియెదను.'

గాఢ తారుణ్య యెట్లన.---

† 'ఆ యద్భుతయావనకు ఉరము అత్యున్నత స్తనములతో నొప్పించున్నది. నయనములు

* నేత్రే ఖడ్గాన గజ్జానే, సరసిజ ప్రిత్యర్థి పాణిద్వయం,
వత్సోజ్ఞా కరికుమ్భ విభ్రమకరీ మత్స్యన్నతిం గచ్ఛతః,
కాన్తిః కాఞ్చన చమ్పక ప్రితినిధి, ర్వాణీ నుధాస్యనినీ,
స్మృతేంద్రివర దామ సోదర వపు స్తస్యాః కటాక్ష చ్ఛటా.

౧౧ ధన్యాసి, యా కథయసి ప్రియసజ్జ మేఽపి
విస్మిన్ చాటుక శతాని రతాస్తరేషు;
నీవీం పృతి ప్రిణిహితే తు కరే ప్రియేణ
సఖ్యే, శపామి యది కిచ్ఛేదపి స్మరామి.

† అత్యున్నతస్తన మురో, నయనే నువీఘ్నా;
వత్సో భ్రువా వత్తితరాం, వచనం తతోఽపి,
నుభోద్విధిం తను, రమానగురు ర్నితమ్నో,
మన్దా గతిః కిమపి, చాద్భుత యావనాయాః .

అతిదీర్ఘములు, కనుబొమలు కరము వంపులు, మాటలు అంతకన్నను (వక్రములు), నడుము మిక్కిలి సన్నము, పిఱుందు అతిగూరువు వఱి అది యేమోగాని సమనము మంద మైనది.

సమస్త రత కోవిద యెట్లన----

* : ఒక్కడ తాంబూల మంటినదై, ఒక్కడ అగురు మైపుల వజ్రకచే మలినమై, ఒక్కడ గంధవోడిం గ్రుక్కుచు, మఱియు నొక్కడ లక్తుకతోడి పదములు గలదై, ముడతల పెంపుచేతను, నెఱి కురులునుండి రాలి చెదరియున్న పువ్వులచేతను, పజుపుమీది దుప్పటి శ్రీయొక్క గతమును నానావస్థమును చెప్పుచున్నది. '

భావోన్నత యెట్లన.—

గీ : బావముడితోడి కియ్యలబుగ్గలచేతను, కేరీతోడి శేయు దెదరింపులచేతను, అలస కృతములయు చూడఁకు కనువిందు లొసంగు నవయవముల తీరులచేతను, మాటిమాటికి కడునిడుదగా నిగిడించిన కడకటి చూపులచేతను, ఆయువిద త్రైలోక్య విజయమందు పంచబాణునికి తోడ్పడుచున్నది. '

స్వల్పవీడ యెట్లన-- ' నీవుధన్యురాలవు ' ఇత్యాదియే.

ఆకాంతనాయకి యెట్లన.—

† : స్వామి, కురులయందు నెఱులు గావింపుము; విలాసి, నిటలమున తిలకము రచింపుము; పాణినాథా, పారిండ్లదరిని తెగ్గిసిన ముత్తైపుంచేరును మరల కూర్చుము; ఇట్లు సురతా వసాన సమయంబున పలికి ఆసంపూర్ణచంద్రానన అతడు అట్లే తాంకగానే పులకలం బడసి వెండియు మోహనముం బొందినది. '

* క్వచి తైమ్బూల్లక్తః, క్వచి దగురు పక్కొక్క మలినః,

క్వచి చూర్ణోద్ధారీ, క్వచి దపిచ సాలక్తః పదః,

వశీభక్తాభోనై రలకపతితైః శీణాకుసుమైః

స్త్రియాః సర్వావస్థం కథయతి రతం ప్రచ్ఛ దపటః.

గీ మధురవచనైః సభూభిశ్చై, కృతాస్థులి తజకనై,

రలసవలితై రజన్యానై ర్మహాత్మన బద్ధభిః,

అసక్య దసక్య తాస్మిరస్మానై రపాఙ్గవిలాశితై,

స్త్రిభువనజయే సా పశ్యేహః కరోతి సహాయతాం.

† : స్వామి, స్థూర యాలకం; సతిలకం భాలం విలాసి, స్మర;

పాణిణేత, తుగ్ధితం పయోధరతపే హరం పున ర్యోజయ. '

ఇ త్యుక్త్వా సురతావసానసమయే సమ్పూర్ణచంద్రాననా

స్ఫుటై తేన తతైవ; జాతపులకా పాప్రాప్తా పున ర్యోహనం.

మధ్యా పగల్బలయందు ఇతర భేదములు జెప్పుచున్నాడు.—

౧౦౩. వా రిరువురు ధీర అధీర ధీరాధీరయు నని ఆఱు తెఱంగు లగుదురు.

వా రనఁగా మధ్యా పగల్బలు. అందు.—

౧౦౪. కోపముచందు మధ్యధీర ప్రియని మర్మము చూడెడు వంకర మాట
లతో నెరియించును. (మధ్య) ధీరాధీర రోదశములచేతను; (మధ్య)అ
ధీర పరుషవచనములచేతను.

అందు మధ్యధీర యెట్లన.—

* : నాకు నీవు వల్లభ వని నీవు పలుకుచుంటివే ఆమాట వమ్ము గాదు. ఎట్లన ప్రియజన
పరిభుక్త మయిన దుకూలమును ధరించి నీవు నాయొంటికి వచ్చితివి. కాములయొక్క
యలంకార శోభ వల్లభ మామటచేత నా సఫలతం బొరయును! '

మధ్యయే ధీరాధీర యెట్లన.—

† : పిల్లా. ' : నాగుడా. ' : కోపము మాను మానినీ. ' : కోపముచే నే నేమి చేసితిని? '
' : మాయెడ భేదమును. ' : నాకేమియు సపరాధము నీవు చేయలేదు. అపరాధము లన్నియు
నాయందే కలవు. ' : అలయిన ఏల గద్దదస్వరముతో ఏడ్చెదవు? ' : ఎవనియెదుర
నేడ్చుచున్నాను? ' : ఇదె నాయెదురనే. ' : నీ కెవతెను నేను? ' : దయితవు. '
' : కాననియేడ్చుచున్నాను.'

మధ్యయే అధీర యెట్లన.—

† : ఓయి వంచకుడా, నూఱు కోరికలతో నీమనసులలో మాయ హావములచేత మనోహర

* క దవితథ, మవాదీ యన్ స్మృత త్వం ప్రి యేతి.

ప్రియజన పరిభుక్తం య ద్దుకూలం దధానః

మదధివసతి మాగాః . కామినాం మణ్డనకీర్తి

ర్వర్జితీ హి సఫలత్వం వల్లభా లోకనేన!

† : బారే. ' : నాథ. ' : నిముచ్చ మానిని, రుషం. ' : రోషా స్మయా కిం కృతం? '

' : భేదోఽస్మాకు. ' : న మేఽపరాధ్యతి భవా, స్పృహేఽపరాధా మయి. '

' : త త్కిం-రోషిషి గద్గదేన వచసా? ' : క స్యాగ్రతో రద్యతే? '

' : న న్యేతస్మయ. ' : కా తవాస్మి? ' : దయితా. ' : నా స్మీ త్యతో రద్యతే. '

† సాధకం మనోరథకౌతే స్తవ ధూర్త, కాస్తా

స్తవ క్లితా మనసి కృత్రిమ హావ రమ్యా.

అస్మాక చుస్తి సహి కశ్చి ది హావకాళః,

తస్మా త్కృతం చరణపాత విడమృనాః .

యైన యా కాంతయే నెలకొనియున్నది. అచట మాకు ఏమియు ఆవకాశము లేదు.
కావున పాదముల వ్రాలు మోసములచేత ప్రయోజనము లేదు. '

౧౦౧. (ప్రగల్భ) ధీర యగు నేని నాయకునినుండి తన కోపాకారమును దాచును;
బయటికి ఆదరములు నూపుచు నురతనుండు ఉదాసీనురాలుగానుండును.

ఎట్లన.—

* 'మారమునుండి ఎదురెగుటచేత ఒక్కడనే కూర్చుండుటను తప్పించుకొన్నది, తాంబూ
లము తెచ్చి యొసంగు మిషచేత హస్తాల్లింగ సమునకు విఘ్నము చేసినది, చెంత పరిజనము
నకు పనివెట్టునదై పలుకరించుట కూడ మానినది, కాంతునిగూర్చి ఆహవా ఉపచారముల
చేతనే కోపమును నెఱవేర్చుకొన్నది. '

౧౦౨. (ప్రగల్భ) ధీరాధీర ఉపాలంభ వచనములచే నాయకుని భేద మొం
దించును.

ఉదా.-- మదీయము.—

గీ 'ఓయి సుందరడా, నీవు అలంకృతుడవు గాకయే నామనసును బలిమిని హరింతువు,
మఱి యిప్పుడు దాని నఖిలములచే అలంకృతుడవు హరింతు వని చెప్పవలయునా? '

౧౦౩. (ప్రగల్భ) అధీర బెదరించును కొట్టును.

ఉదా.—“సఖుడా, నేను ఎఱ్ఱుబాటిన ” ఇత్యాది. (౭౨). ఇట నంతటను
'కోపమున' అని యనువ ర్తించును.

౧౦౪. వారును ప్రత్యేకము నాయకుని ప్రణయమందు కనిష్ఠ జ్యేష్ఠత్వముల
చేత ఇరుదెఱంగు లగుదురు.

వారును అనగా పూర్వోక్త లయిన యాట్రు వగల నాయకులును. ఉదా.—

† 'ఘోరముండు ఏకాసనమందుఁ గూర్చున్న ప్రియతమల నిరువురం గని వెనుకవైపున వచ్చి

* ఏక తాసన సంస్థితిః పరిహృతా పృథ్వీస్థా ద్వారత,
స్తామ్బా లానయన చ్ఛలేన రభసాన్దేహోఽపి సంవిఘ్నితః,
ఆలాహోఽపి న మిశ్రితః పరిజనంవ్యాపారయ స్త్వానికే,
కాంతం ప్ర త్యుపచారత శ్చతురయా కోపః కృతాధీశ్వరతః .

గీ అసలబ్ధుతోఽపి సుద్ధర హరసి మనో మే యతః ప్రసభం,
కిం పున రలబ్ధుత్ స్త్వం సంప్రతి నఖరత్తతై స్తస్యాః ?

† దృష్టై కాసనసంస్థితే ప్రియతమే పశ్చాదుపే త్యాదరా
దేకస్యా సయనే పిథాయ విహిత కీడానుబంధ చ్ఛలః,
ఈష ద్వక్రిత కన్ధరః, సపులకః, ప్రేష్టాల్లసన్మానసా
మన్తహాస లస త్కృతోలఫలకాం ధూ ర్తోఽపరాం చుచ్ఛతి.

అదరముతో కీర్తామిషమున ఒకతె కన్నులు మూసినవాడై, మెడ కొంచెము వక్రీకరించు
కొనియు గగుర్పాటుం బొందినవాడునై జేరేమెల్లాన తరంగిత మానసయు లోనినవ్వుచేత
వికసిల్లుచున్న కపోలఫలకములు గలదియు నయిన రెండవదాని ముద్దుగొనుచున్నాడు.'

౧౦౯. అట్లే మధ్యాహ్నగల్ప లిరువురయు భేదములు పండ్రెం దగును; ముగ్ధ
ఒకతెయ్యె. కావున స్వీయా భేదములు వదులూడు. పరకీయ పరో
ధయు కన్యయు నని ఇరుదెఱంగుల చెప్పబడినది

అందు.—

౧౧౦. పరోధ యాత్రాది నిరతయు వ్యభిచారిణీయు లజ్జ విడిచినదియు.

ఉదా.—

* 'స్వామి నిట్టూర్చినను అహాయపడును, సవతులు మనస్సునే మూర్ఖుండును, అత్త ఇంగి
తమునకు అధిదేవత, తోడికోడండు కన్నుల చేష్టలనే నాకుదురు; కావున నీ కిదె దూర
మునుండియే కేలొడ్చెదను; ఇప్పుడు ఏల మాపులచే భావము దెలిపెదవు? జాణతన
ముచే ప్రియమునను సుకతప్రబంధమును చిన్నదా, ఈయెడ ఈనీళి'రు వ్యభిచారు.

ఇట్ల 'నన్ను బెండ్లాడినవాడు అన్నాచ్చాదనాడు లిచ్చుటచేత నాకు
స్వామి యగును, వల్లభుడేమో గాడు. నీవు వైదగ్గీ మధుర ప్రబంధ రసికుడ
వగుటబట్టి నాకు వల్లభుడవు.' ఇత్యాది వ్యంగ్యార్థవశమున ఈస్త్రీయొక్క పరనా
యక విషయక రతి తోచుచున్నది.

౧౧౧. కన్య పెండ్లిగానిది లజ్జావతి సవయావరయు.

ఈమెయు పితా ద్యభిచారు లగుటబట్టి పరకీయ. ఉదా.—మాలతీమాధ
వాదులయందు మాలత్యాది.

౧౧౨. సామాన్య నాయక ధీరయు కలా నిపుణయు నగును. నిర్గుణుల నయి
నను ద్వేషింపదు, గుణవంతులయందును రాగ మూనదు, భనమును
మాత్రము గని అది బయటికి రాగమును చూపును. తనకు మిక్కిలి
యిష్టుడగువానిం గూడ భనము కోలుపోయినాడని మరల గూడెడు

* స్వామి నిశ్చసికేల ప్యయతి, మనోజిహ్వాః సపత్నీజనః,
శ్వశ్రా రిక్తేతదైవతం, నయనయో రిహలిహో యాతరః;
తద్దూరా దయ మజ్జలిః. కి మధునా దృష్పక్తి భావేన తే?
వైదగ్గీ మధుర ప్రబంధ రసిక, వ్యభిచారియ మత్ర శ్రీమః.

నానగలదై తల్లిచేత వెడల నడిపించును. వేశ్యలకు ప్రాయశఃముగా దొంగలు, పురుషులు లనిపించుకొనంగోరు సప్తంసకులు, మూఱ్ఱులు, నులు పుగా ధన మబ్బివారు, తాటదమ్మండ్లు, ప్రదృష్టకాముకులు లోనగువారు వల్లభులు. వేశ్యయు మదనాయత్తయై బికానొకనియందు వాస్తవానురాగము వహించును. ఇది రక్తయైవను విరక్తయైవను దీని కడ రతము కడు దుర్లభము.

పండకుఁ డనగా వాతపండుడు లోనగువాఁడు; ప్రచ్ఛన్నముగా అనగా చాటుగా కామించువారు ప్రచ్ఛన్నకాముకులు. అందు, రాగహీనకు డేదా. — లట క మేళనానులయందు రాగముజర్యాది. రక్తకు డేదా. — మృచ్ఛకటికాదియందు వసంతసేనాది.

౧౧౩. ఈచెప్పిన పదునాఱుతెగల నాయకలును వక్ష్యమా కావస్థలచేత ఎని మిదేసి భేదములం బొందుదురు. స్వాధీనచరిత, ఖండిత, అభిసారిక, కలహంతరిత, విప్రలబ్ధ, స్పృశితభర్తృక, వాసకసజ్జిక, విరహోత్కంఠ తయు నని.

అందు,

౧౧౪. కాంతుఁడు రతిగుణాకృష్టుఁడై ఎవతెచెంతను బాయఁడో విచిత్ర విభక్తి మానకృతనాయక స్వాధీనచరిత యనంబడును.

ఉదా. — ‘సఖి, నాకు వలువలు’ ఇత్యాది (౭౩).

౧౧౫. ప్రియుఁడు అశ్యతోడి సంభోగంపుఁ బహ్నిములు గలవాఁడై ఎవతె కడకు వచ్చునో ఈర్ష్యాకషాయిత యగు నానాయకను ఖండిత యని నండితులు పేర్కొందురు.

ఉదా. — ‘నీవు నాకు వల్లభవని’ ఇత్యాది (౧౦౬).

౧౧౬. ఎవతె మదనవశంపదయై కాంతుని తనకడకు రప్పించుకొనునో, లేక తానే అతనికడకుం బోవునో, అనాయకను నండితులు అభిసారిక యందురు.

వరుసగా ఉదా.---

* “ఎట్లు వచ్చిన నలండు నాయందు లాఘవము నెంచడో, అంతయ గాక నాయందు కరుణ వహించునో అట్లు నిపుణముగా అతనికడకుం జని పలుకుమా’ అని ఒకానొకతే దూతని బోధించి ఇట్లు సంజేశము పంపెను. ”

† “చేతుల కడియములను ఈచెట్టిని వైకి ఒడ్డితిని, మొలనూలిని బిగువుగాఁ గట్టితిని, రవ శించునట్లైన యందెలకు జలముతో మూర్తమును కలిగించితిని. ప్రియసఖీ, నేను హస్తముతో క్రీడాభిసారోత్సవము నారంభింపఁగానే చండాలుండఁ చంద్రుండఁ చీకటి బుచ్చకాను తివచివైచినాఁడు. ’

౧౧౭. కులస్త్రీ యభినరించునేని తన యవయవములలో దాగిసన్నదై ఆభరణ ములు శబ్దించకుండునట్లు గావించి మునుంగుచే సంవృతయై యభినరించును. వేశ్య యభినరించునేని విచిత్రోజ్జ్వలవేషయై అందెలను కం కణములను మ్రోగించుచు సంతోషముతోడి నవ్వుమొగముతో నభినరించును. చేటి మదముచే మాట తడబడ విభ్రమముచే నేత్రములు వికసితములు అగుచుండ పెద్దయంజ లిడి నడచుచు అభినరించును.

అందు తొలిదానికి ఉదా.— ‘చేతుల కడియములు’ ఇత్యాది (౧౧౭).

ఈయిరువురకు ఉదాహరణముల నూహించుకొనునది.

కొన్ని ప్రతులందు ప్రేష్వాభిసారికకు ఈయదాహరణము కలదు.-----

§ ఇటు చేటి తాబూల వంటిన దలమును మాటమాటికిని చూపుకొనుచు గోడగ సకిలించినట్లు వికారముగా బిగ్గరగా నిమిత్తము లేకయే నవ్వుచు ఒక్కొక్కచోటును జాతిన యంజలతో ఆభాసించుచు కోడెకాండ్ర యెదుర పిలువదుల నుత్తుగా నర్తించుచు కుటిలముగా నిలుచున్నది. ’

* ‘న చ వేదవగచ్చతి యథా లఘుతాం, కరుణాం యథా చ తరుతే స మయి, నిపుణం త తైన ముషగమ్య వదే’ రభిదూతి కాచి దితి సన్నిధిశే.

† ఉత్తిష్టం కరకబ్జణద్వయ మిదం, బద్ధా దృఢం మేఖలా, యత్నేన పృతిపాదితా ముఖగయో ర్మజ్జీరయో ర్మౌకతా; ఆరథే రథసా న్మయా ప్రియసఖి, క్రీడాభిసారోత్సవే చణ్డాల స్త్రీమి రావగుణన పట తేపం విధత్తే విభుః.

§ తామ్బూలాక్తం దళన మసక్య ద్దర్శయ వ్రీహ చేటి, ఘోటి హ్రీమా వికృత విరుతం హేతుహీనం హసన్తీ, స్థానస్థాన స్థలిత పదవిన్యాస మాభాసమానా, యూనా మగ్రే వసతి కుటిలం నర్తి తోచ్చై ర్నితమ్బమ్.

ప్రసంగవశమున అభిసార స్థానములం జెప్పుచున్నాఁడు.

౧౧౮. పొలము, ఆరామము, వడివగుడి, కుంజెరగత్తె యిల్లు, అడవి, పూదోట, వల్లకాడు, నద్యాదులదరియు అని ఎనిమిది స్థానములు అభిసార మొనర్చు కులటలకు వినోదార్థము చెప్పబడినవి. అట్లే దీక్షిణి కన్నున వ్రదేశము ఏదేనియు.

ప్రియోక్తులు పలుకుచున్నను ప్రాణనాథునివలె కోవముచే తొలఁగించి పిమ్మట తాన మొందునో అట్టిది కలహంతరిత యనబడును.

ఉదా.-- మా తాతపాదులవారిచే రచితము.----

* 'కాంతుని ప్రియోక్తులను సరకుగొననైతిని, నాచెత నతఁ డికిన హారమును కంటితో చూడనేని చూడనైతిని, అతనిపై దయ దాల్చు మని నానెచ్చెలులు పలికిన మాటలను లక్ష్యపెట్టనైతిని; నాపాదముల వ్రాలి తత్క్షణ మతఁడు పోవుచున్నప్పుడు, అయ్యో! ఎంతటి మూఁగులను! తటాలన అతనిని నారెండు చేతులతోను అడ్డగించి కంఠమునం దర్పించుకొననైతిని! '

౧౧౯. ప్రియుఁడు సంకేత మేర్పఱిచియు ఎవతె సన్నిధికి రాఁడో మిక్కిలి అవమానిత ఆమె వివ్రలబ్ధ యని యెఱుంగఁదగినది.

ఉదా.—

† 'లేవే దూతి, పోవుదము; జామునేపముది. అయివను రాఁడాయెను. ఎవతె ఇటు తర్వాతఁగూడ జీవించునో దానికి ఆతఁడు జీవితనాథుఁ డగుఁగాక. '

౧౨౦. ఎవతె పతి నానాకార్య వశమున మార దేశ మేఁగునో మదనదుగిభార్త యగు నామె ప్రోషితభర్తృక యగును.

ఉదా.—

* నో చాటు శ్రవణం కృతం, న చ దృశా హోఽన్తికే వీక్షితః,
'కాన్తస్య ప్రియ హేతవే నిజ సఖీ వాహోఽపి దూరీకృతః;
పాదాన్తే వినిపత్య తత్క్షణ మశౌ గచ్ఛ స్థయా మూఢయా
పాణిభ్యా మవరుధ్య హస్త! సహసా కఠ్ఠే కథం నార్పితః!'

† ఉత్తిష్ఠ దూతి, యామో; యామో యతః స్థథాపి నాయాతః.
యా తఃపర మపి జీవే జీవితనాథో భవేత్తస్యః.

* : సహచర మయిన చక్రవాకము దవ్వయిన చక్రవాకియుం బోలె సహచరుడ నయిన నేను దవ్వు అయినందున నొంటి మైనదానిని మితభాషిణిని నా రెండవప్రాణమునుగా నెఱుంగుము. గాఢోత్కంఠ యాబాల విరహ దుస్సహము లయిన యీ దినములు గడచుటలో శిశిరముచే గానింబడిన తామరతీవెయుం బోలె రూపాంతర మొంది యుండునని తలంచెదను. '

౧౨౧. ఎవతెకు సిద్ధమయిన చడుకటింటు సఖి అలంకారముచేయునో ఆమె ప్రియుని రాకను ఎదురునూచుచున్నట్టిది వాసకపక్షిక యగును.

ఉదా. — రాఘవానందులనాది నాటకమున -

† : అంగదములను తొడుపుము, చేదోయియుండు రత్నాలగాఢాల వలదు. ఈకంటే తీరగ బయలు, ఇది యెల? మఱి నీవు ఆక్రాంత యొంటిపేట ముత్యైపుంజేరును మాత్రము సవరింపుము. మదనోత్పన్నవధియును కౌచ్చుగా నలంకరించుకొనుట హితము గాదు. '

౧౨౨. పచ్చుటకు ఉచ్చుక్తుడయ్యును దైవవశమున ప్రియుడు రాఁడేని అతని రామివలని వగచే పీడితయైనట్టిది విరహోత్కంఠిత యనబడును.

ఉదా. —

శ్లో " ప్రియ యెవతె యేని అడ్డగించినదా? లేక నాసఖి బెదరఁగొట్టినదా? వేతే నొప్పు కారణ మేమయిన కలిగినదా? ఏల వల్లభుడు రాఁడాయెను? ఇట్లని తలపోసి యాలేడి కంటి అజిత మోముడమ్మి నుంచుకొని నిశుదయూర్పులు నిగిడించి తడవుగా నేడ్చి పూసరములను విగరి పాఱవైచినది. "

* తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం,
దూరీభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మి వైకారః;
గాఢోత్కంఠాం, గురుభు దివసే మ్వేషుః పుత్రుని, బాలాం,
జాతాం, మన్యే, శిశర మథితాం పద్మినీం వాన్యరూపాం.

† విదూరే కేయూరే తరు, కరయుగే రత్నవలయై -
రలం, గుప్త్యే గ్రీవాభరణలతి కేయం, కి మనఃసా?
నవా మేకా పేకావలి మయి త్వం పరచయే.
నక నేపథ్యం పథ్యం ఏహంతర మన్యోన్యసహజం.

శ్లో ' కిం రుక్మః ప్రియయా కయచి? దధవా సఖ్యా మ యో న్యేజితః?
కిం వా కారణగౌరవం కిమపి? య న్నా ద్యాతో వల్లభః '
ఇ త్యాలోచ్య మృగీకృతా కరతలే విన్యస్య వత్త్రామ్ముజం
పిఘంకల నివృత్తితం చిరం చ రుదితం పీష్టా శ్చ పుష్పసృజః.

౧-౨౩. ఇట్లు నాయుకాభేదములు నూలు నిరుపదియెనిమిదియై మరల ఉత్తమ మధ్య మాధమ రూపముల మున్నూఁ నెనెనబడినాలుగు అయినవి.

మఱియు నిట్. “పరస్మైలు అనగా కస్య కాన్యోశలు సౌ కేతమునకు పూర్వము విరహోత్కంఠలు, పిమ్మట విదూషకాదులతో అభిసరణము చేసి అభిసారిక లగుదురు, ఏకారణముచేతనేని నాయకుఁడు సౌ కేతస్థానమునకు రాఁడేని విప్రీలబ్ధి లగుదురు; ఇట్లు అస్వాధీనప్రియలగు నీ ఇరువురకును అవస్థాంతరముసంభవింపడుగాన ఈమూఁడే అవస్థలు” అని యొకండు వచించెను.

౧-౨౪. ఒక్కొక్కచోట ఈనాయికలకు లక్ష్యములందు అన్యోన్యసాంకర్యము కానిపించుచున్నది.

ఎట్లన—

* మేము దీనికి దాన యోగ్యులము గాము. ఓయి పిలువఁడా, ఏయిపె నిన్ను ఏకాంత మున త్రాగునో రక్షించునో ఈవిటపమును దానికే యిమ్ము. అందునలన ఇంతకాలము నకు సదృశులకు కూడిక కలుగును.

† ధీ, ఘోరఁడా, వృథాగా మాకు నీచెల్ల చిగుళ్ళను శువులను కన్జపూరములనుగా పెట్టెదవే యే? ఓయి, లోకప్రసిద్ధములైన నీయప్రియవచనములచేత రెండు చెవులును విండియే యున్నాఁ. ఇట్లు పలికినచే మఱియొకతె కాంతుని కోపమున ఉజ్జ్వల రమణీయ పక్ష్య కేస రంబున శ్రీనాథ నిరద్రంబును అయిన నీలొప్పలముతోను కంటివోను కొట్టినది.

ఈనాయిక. వకోక్తిచేతను పరుషవచనముచేతను కల్లోత్పల తాడనముచేతను

* నఖలు వయ మముమ్య దానయోగ్యాః,
పిట చ పాతి చ యా ౭ సకా రహ స్త్వాం
విచ, విటప మముం దదస్వ తస్యై.
భవతి యతః సదృశో శ్చిరాయ యోగః.

† తవ కిరవ కి మాహితై ర్వృథా నః
క్షీతిరుహ పల్లవ శుష్ప కణకపూరైః?
నను జనవిదితై ర్భవ ద్వ్యభీకై
ఛ్చిర పరిపూరిత పేవ కణకాయుగ్మం.

‡ ఇతి గదితవతీ రుషా జఘాన
స్ఫురిత మనోరమ పక్ష్యకేసరేణ
శ్రీవణ నియమితేన కాన్త మన్యా
సమ మసితామ్బురుహేణ చక్షుషా చ.

ధీరమధ్య తాధీరమధ్య తాధీరప్రగల్భతలతో సుకీర్ణగా నున్నది. ఇట్లే ఇతరస్థలము లందును ఊహింపవలసినది.

౧౨౧. ఇతరలును అసంఖ్యలు, విస్తరభయముచే వారిని చెప్పలేదు.

వారిని అనగా ఆనాయకలను.

ఇక వీరి యలంకారములు—

౧౨౨. వారికి యశావనమందు సత్త్వజము లగు నలంకారములు ఏబది సంఖ్యగలవి కలవు. అందు భావ హావ హేలలు మూడును అంగజములు; శోభ కాంతి దీప్తి మాధుర్యము ప్రగల్భత బేదార్యము ధైర్యము అను నీయేడును అయత్నజములు; లీల విలాసము విచ్ఛిత్తి బిబ్బోకము కిలకించితము మోట్టాయితము కుట్టమితము విభ్రమము లలితము మదము విహృతము తవనము మౌగ్యము విక్షేపము కుతూహలము హాసితము చరితము కేళి అను నీవదునెనిమిది స్వభావజములు; భావాదులు పది పురుషులకును గలవు.

మొదటివి భావము మొదలుగా ధైర్యము తుదిగాఁ గలవి పది నాయకులకుం గూడ సంభవించును. అయినను ఇవన్నియు నాయకాశీతములుగానే విచ్ఛిత్తి (శోభా) విశేషమును పెంచును.

అందు భావము—

౧౨౩. నిర్వికారాత్మక మయిన చిత్తమందు ప్రథమవికారము భావ మనంబు డును.

పుట్టువు మొదలు నిర్వికారమయిన మనస్సులో ఉద్బుద్ధమాత్రమైన వికారము భావము. ఉదా.—

* 'అదే వసంతకాలము, అదే మలయానిలము, అదే ఈయబల; అయినను దీనిమనస్సు జేటు విధముగా కానిపించుచున్నది.'

౧౨౪. భ్రానేతాగ్రది వికారములచేత సంభోగేచ్ఛను తెలుపుచు ఇంచుకగా వికారమును చూపెడు భావము హాస మనంబుడును.

ఉదా.—

* స ఏవ సురభిః కాలః, స ఏవ మలయానిలః,

పై వేయ మబలా; కిస్తు మనో లక్ష్మ దివ దృశ్యతే.

‘ పార్వతీయు వికసిల్లుచున్న శేతకడిమివంటివైన యంగములు లోనిభావమును తెలుపు చుండగా బెడరిన కనులతో సుందరతగమయిన ముఖమును అడ్డుగా తిప్పుకొని నిలిచి యుండెను. ’

ఇక హేల—

౧౨౯. ఆభావమే వికారము అత్యంతముగా తెలియనగుచుండెనేని హేల యగును.

ఉదా.—

‘ ఆకంఠువునకు సర్వాంగ విభ్రమము తెల్ల తటాలున ఎట్లు పగిల దిల్లిన వనంగా సకలకుం గూడ దాని ముగ్ధభావమందు చిరసంశయము గలుగునట్లుగా పగిల దిల్లినవి. ’

ఇక శోభ—

౧౩౦. రూప యావన లాలిత్య భోగాదులచే అంగమునకుం గలుగు సొంపు శోభ యనఁబడును.

అందు యావనశోభకు ఉదా.—

‘ అంత నామె వెమ్మేనియొక్క పెట్టనితోడవును, మద్యము కాని యల్లాస సాధనం బును, పూవు కాని మదనబాణంబును ఆగున్డ్రో యావనమును పొందెను. ’

ఇట్లే ఇతిరస్థలములందును.

ఇక కాంతి—

౧౩౧. శోభయే మర్మభునిచే పెంపొందించఁబడిన ద్యుతి గలదై కాంతి యనం బడును.

* వివృణ్వతీ శైలసుతాపి భావ
మన్తైః స్ఫుర ద్బాలకదమ్బ కల్పైః
సాచీకృతా చారుతరేణ తస్మా
ముఖేన పర్యస్త విలోచనేన.

† తమా నే ఝర్తి పడతా వహావ సవ్వంగ విబ్భవా సతిలా,
సంసత్తతి ముద్ధ భావా హోషి చిరం జహ సహీణం పి.

[ఛాయ.]

తథా తస్యా ఝటితి పృవృతా వధ్వాః సర్వాజ్ఞవిభ్రమాః సకలాః,
సంశయత ముద్ధ భావా భవన్తి చిరం తథా సఖీనా మపి.

గీ అసంభృతం మణ్ణన మజ్జయన్తే, తనాసనాఖ్యం కరణం మదస్య,
కామస్య పుష్ప వ్యతిరిక్త మస్త్రం బాల్యా త్వరం సా ధ వయః ప్రపేదే.

మన్మథోన్మేషముచేత అతివిస్త్రమయిన శోభయే కాంతి యనబడును.

ఇక దీప్తి—

౧౩౩. కాంతియే అతివిస్త్రమయేని దీప్తి యనబడును.

ఉదా.— మహియమైన చంద్రశయనెడి నాటకమందు చంద్రకళావర్ణనము:

* 'యావనముయొక్క విలాసము, మించిన లావణ్యసంపదయొక్క హాసము, భూతలము నకు ఆధారణము యువజనుల మనస్సునకు వశీకరణము.'

ఇక మాధుర్యము—

౧౩౪. ఎల్ల యవస్థా విశేషములందును రమణీయత మాధుర్య మనబడును.

ఉదా.—

† 'కవలము నా చుకమ్మినను ననుజీయకే; మలిన మయినను మచ్చ చంద్రునికి సొంపునే చేయును; కులతాంగి నానచీరచేత సముద్రము అధికవనోజ్ఞగా నున్నది; ఏది మధురము లయిన యాకృతులకు అలంకారము కాదు?'

ఇక హాగల్భిత—

౧౩౫. నిర్భయిత్వము ప్రగల్భిత.

ఉదా.—

§ 'స్త్రీలు అలింగితలై అలింగములచేతను, చుంబితలై మంబనములచేతను, దష్టలై దంశనములచేతను కాంతుని దాసుని జేరికొందురు.'

ఇక బౌదాత్యము.—

౧౩౬. ఎల్లవృత్తులకు విరయము గల్గుట బౌదాత్యము.

ఉదా.—

* తావణ్యస్య విలాసః సమధిక లావణ్య సమృద్ధో హాసః
భవణితల స్యాభరణం యువజన మనసో వశీకరణం.

† సరసిజ మనుజద్ధం చైవరే నాపి రమ్యం;
మలిన మపి హిమంశో లకత్మ లక్ష్మీం ప్రసోతి;
ఇయ మధిక మనోజ్ఞా వల్కలరే నాపి తిన్వీ;
కి మివ హి మధుర కాం మణ్ణనం నాకృతీనాం!

§ సమాప్తైః సమాప్తైః శృమ్భితా శృమ్భన్తై రపి,
దష్టా శ్చ దంశన్తైః కాన్తం దానీకుర్వన్త యోషితః.

* ' నాయపరాధము స్ఫుటమైనను, కాంత కనినోక్తిం బల్కుడు, బొమలు ముడువడు, చెవి నుండి అవతంసమును నేల వైవడు, శయనగృహమందున్నవై సకికి, కిటికీదారిని చూచుచు న్నదానికి బయటికి మొగ మయినను జూపడు; కాని కన్నులు అశ్రుపూర్ణములు. '

ఇత ధైర్యము.—

౧౩౧. అత్మశ్లాఘలేనిది చలించని మనోవృత్తి ధైర్య మనఁబడును.

ఉదా.—

† ' ప్రతిరాత్రీయందును పూర్ణకళుడు చంద్రుడు మండునుగాక; మదనుడు కాల్పును గాక; చావుకన్న నెక్కు డేమిచేయును? మఱి నాకు శ్లాఘ్యుడు నాయన ప్రియుడు, నిర్మలకులముది అమ్మ ప్రియ, అమలినమయిన కులము ప్రియము; ఆయినను ఈజనుడు లేనేలేడేని పాపిణియును లేనేలేడు. '

ఇత లీల.—

౧౩౨. అవయవములచేతను వేషములచేతను అలంకారములచేతను ప్రేమతోడి వచనములచేతను ప్రీతి ప్రయోజితములచేత ప్రియుని అనుకరించుటను లీల యని తలంతురు.

ఉదా.—

‡ ' నాగకంకణమువలె తమ్మిత్కూటిని ధరించి, జటాజూటమువలె వేసలి బంధముం గావించు కొని లీలచే మారు ననుకరించుచున్న పార్వతి జగంబును రక్షించుగాక! '

ఇత విలాసము.—

౧౩౩. ఇష్ట సందర్శనాదులచే నడక నిలుచుట కూర్చుండుట లోనగు వాని

* నో బ్రూతే పరుషం గిరం, వితనుతే న భూయగం భస్మరం,
నోత్తంసం క్షిపతి క్షితౌ శ్రవణతః, సా మే స్ఫురేఽప్యాగసి
కాంతా గభాగృహే గవాక్ష వివర వ్యాపారి తాక్ష్యా బహిః
సఖ్యా వక్త్ర మఖి ప్రయచ్ఛతి; పరం పర్యశ్రుణీ లోచనే.

† జ్వలతు గగనే రాత్రౌ రాత్రౌ వఖిల్ల కలః కశీ;
దహతు మదనః; కింవా మృత్యోః పరేణ విధాన్యతి?
మమ తు దయితః శ్లాఘ్య స్తాతో, జన న్యమలాన్వయా,
కుల మమలినం; న త్వే వాయం జనో న చ జీవితం.

‡ మృతాశ్ వ్యాశ్ కలయా, వేణీ బద్ధ కపడిణీ,
హరానుకారిణీ పాకు లీలయా పావణీ జగత్ .

యందును, ముఖము నేత్రములు లోనగువాని వ్యాపారములందును,
గలుగు విశేషము విలాస మసంబడును.

ఉదా.—

* 'ఈలోపల ఆవాలుగంటికి పలుకులచే వర్ణింప నలవిగాని వైచిత్రీ కలది, విభ్రమములు
ఉల్లసినట్టిది, సాత్త్విక వికారములు పెల్లుగా వెల్లివిరియుచున్నట్టిది, నాధైర్యమును విన
రైచినట్టిదియు నైన మస్కనుని యొజ్జనము జయశీలము ఆవిర్భవించినది. '

ఇక విచ్ఛిత్తి.—

౧౩౯. కొంచమయయు్య కాంతిని పోషించునట్టి వేషవిన్యాసము విచ్ఛిత్తి
యనఁబడును.

ఉదా.—

† 'విలాసవతులకు స్వచ్ఛలు స్నానముచేత ధాతమయిన దేహము, తాంబూలకాంతిచే
సంరారుచున్న మోవి, కడుసన్ననిదియు విమలమును అగు వలవయు నుండుంగాక. మదన
హీనము కాదేని ఈపాటియే నిండు కైసేత! '

ఇక బిభృకము.—

౧౪౦. అతిగర్వముచేత ఇష్టవస్తువునందు సయితము అనాదరము బిభృకము.

ఉదా.—

‡ 'ఏశ్రీలు సుగుణములను కాంచుచునే దోషమునే పెల్లుగా నుద్ఘాటించుటో, ఎవరు
ప్రియునికై ప్రాణములనైన అర్పింతురు గాని సంపూర్ణ వీక్షణశుం బాలయింపరో, ఎవరు

* అత్రాస్తరే కిమపి వాగ్విభ వాతివృత్త
వైచిత్ర్య, ముల్లసిత విభ్రమ, ముత్పలాత్యోః
త ద్భూరి సాత్త్విక వికార, మపాస్త ధైర్య,
మాచార్యకం విజయి మాన్మథ మావిరాసీత్.

† స్వచ్ఛాచ్ఛ, స్పృహన విభాత మజ్జ, మోహ
స్తామృత ద్యుతి విశదో, విలాసినీనాం,
వాస స్తు ప్రతన వివిక్త మ. స్వీ తీయా
నాకల్పో యది కుసుమేషుణా న శూన్యః.

‡ యాసాం సత్యపి సద్గుణానుసరణే దోషానువృత్తిః పరా,
యాః ప్రాణా స్వర మపరయన్తి న పునః సమూర్ణా దృష్టిం ప్రియే,
అత్యై న్నాభిమతే ౭పి పస్తుని విధి యాసాం నివేధాత్మక,
స్తా న్నైలోక్య విలక్షణ ప్రకృతయో వామాః ప్రసీదన్తు తే.

అత్యంత ప్రియమైన వస్తువును గూడ వలదనియే పల్కుదురో, తైలొక్కముకంటె విలక్షణ మయిన స్వభావము కలవారగు నావామలు నీకు ప్రసన్ను లగుదురుగాక. '

ఇంక కిలకించితము. —

౧౮౧. లేనగవు శుష్క రోదనము నవ్వు భయము శ్రమ కోపము లోనగు వానియాక్క సాంకర్యము, ఇష్టతను సంగమాది కృతమయిన హర్ష ముచేత కలుగునట్టిది కిలకించిత మనబడును.

ఉదా:—

* , కరభోరువు కామికి కోరికను విరోధింపకయే చేతని అడ్డగించును, బెదరింపులను మనో హర స్మితముతోనే కావించును, సుఖమందే కన్నీటిబొట్టు లేకుండ మనోహరముగా ఏడ్చును. '

ఇంక మోట్టాయితము. —

౧౮౨. వల్లభుని కథను వినుట లోనగు సమయములందు మనస్సు అతనిమీఁద తగులముం బొరసియుండ చెవి గోకికొనుట లోనగునది మోట్టాయిత మనబడును,

ఉదా:—

† , పొబగుడా, నీకథఁ జెప్ప నారంభింపఁగనే ఆయంగన చెవి గోకికొనఁ దొడఁగును, వదనాంభోజమున ఆవులింత లుప్పతిల్ల ఒడలు విటుచుకొనును. '

ఇంక కుట్టమితము. —

౧౮౩. కేశపాశమును స్తనములను మోవి లోనగువానిని గ్రహించునప్పుడు ఆనందమే కలుగుచున్నను సంభ్రమంబున శరమును కరములను విడులుచుటను కుట్టమిత మందురు.

ఉదా:—

* పాణిరోధ మవిరోధిత వాఙ్మయం,
భర్తసనాశ్చ మధురస్మిత గబ్ధాః,
కామినః స్మ కరుతే కరభోరూ
హారి కుమ్మరుదితం చ సుఖేఽపి.

† సుభగ, త్వత్కథారమ్భే కణః కణ్డాతి లాలసా,
ఉజ్జృమ్భ వదనామ్భాజా, భిష త్వజ్జాని సాధనా.

* 'ప్రియఁడు తమఁజేయొక్క ఓంబాధరమున కాటు సేయఁగా చిగురుసాటిచేత చెలి యైన హస్తము ఎక్కుడఁగా చలించుచున్న గాజులు గలది నొప్పి గొన్నదియుం బోలే మిక్కిలి కబ్బించినది.'

ఇక విభ్రమము.—

౧౮౪. ప్రేమాగమనాదులయందు త్వరచే సంతోష ప్రేమాదులవలన అస్థానమందు భూషణాదులను తాల్పుట విభ్రమ మనఁబడును.

ఉదా:—

† 'కాంతుఁడు బయట వచ్చుచున్నఁడని విని కాంత కైనేత ముగియకుండఁగా, లలాటమున కాటుకను, కన్నుల లత్తుకను, చెక్కిలియందు బొట్టును పెట్టుకొన్నది.'

ఇక లలితము.—

౧౮౫. అంగములను సుకుమారముగా నుంచుట లలిత మనఁబడును.

ఉదా:—

‡ 'అంత నామె అందియ సాంద్రతరమయిన మధురనాదముం గావింప ఎడమ యడుగుఁ దమ్మిని సలీలముగా చలింపఁజేయుచు కుడిపదమును అనతిచపలముగా పెట్టుచు కామాలసముగా నడచెను.'

ఇక మదము.—

౧౮౬. సౌభాగ్యము యశావసము లోనగువానివలని గర్వముచేత గలుగు వికారము మద మనఁబడును.

ఉదా:—

§ 'నీ చెక్కిట కాంతుఁడు తనచేతితో వ్రాసిన పూగుత్తి వెలుఁగుచున్న దని గర్వపడకు;

* పల్ల వోపమితి సామ్య సపక్షం దప్తత త్యధరభిష్ట మభీష్టే,
పర్యకూజి సరు జేవ తరుణ్యా స్తార లోల ఎలయేన కరేణ.

† శ్రు త్వాయాస్తం బహిః కాస్త మసమాస్త విభూషయా
భారేఽజ్ఞానం దృశో ర్లాజ్ఞా కపోలే తిలకః కృపః!

‡ గురుతర కల నూపురానునాదం సులలిత నర్తిత వామ పాద పద్మా
ఇతర దనతిలోల మాదధానా పద మథ మన్మథ మన్ధరం జగామ.

• మా గవక ముద్యహః కపోలతలే చకాస్తి
కాస్త స్వహస్త లిఖితా మమ మజ్జ ' రీతి;
అన్యా పి కిం న ఖలు భాజన మీదృశీనాం,
వై న చే దృశతి వేపథు రస్తరాయః?

కంపము వైరిమై విఘ్నము గావింపకుండునేని ఇతరము ఇట్టివానికి పాత్రము కాదా యేమి?

౧౮౭. చెప్పవలసిన సమయమందు సయితము సిగ్గుచేత చెప్పని విహృత (కృ-పా.) త మనఁబడును.

ఉదా:—

* : దూరమునుండి వచ్చి నేను కుశల మడుగఁగా ప్రియ ఏమియు బదులు చెప్పక యుండెను; మఱి, బాష్పములు వెల్లివోడిచిన తదీయ శత్రుములే సర్వమును చెప్పి వైచినవి. '

ఇక తపనము.—

౧౮౮. ప్రియమునకు విచ్ఛేదము కాఁగా మర్మ ధావేగముచేఁ గలుగు చేష్టితము తపన మనఁబడును.

ఉదా.—మదీయము.—

† : నిట్టూర్పులు పుచ్చును, నేల దొరలును, నీవచ్చుదారి నెదురునూచును, చాలనేపు ఏడ్చును, చిక్కిన బాహువల్లరిని ఇటునటు పెనరును. మఱి ప్రాణసమానుఁడా, కలలో నైన నీపొందును కోరినదై నిద్రను వాంఛించును, కాని పాడు దైవము దాని నైనను ఇయ్యదు. '

ఇక మాధ్యము.—

౧౮౯. తనకు చక్కఁగాఁ జెలిసియున్న వస్తువుఁ గూర్చియే వల్లభుని మోల తెలియమిచేతనుం బోలె ప్రశ్నించుట, మాధ్య మని తత్త్వజ్ఞులు చెప్పుదురు.

ఉదా.—

‡ : నాథా, నాకంకణములలోఁ గ్రుచ్చిన యీ ముక్తాఫలములు ఏచెట్టి ఫలములోఁ అవి

* దూరాగతేన కుశలం పృష్టా నోవాచ సా మయా కిఞ్చిత్; పర్యక్రూణీ తు నయనే తస్యాః కథయావృథావతుః సర్వం.

† శ్వాసా న్మృగ్చితి, భూతలే విలుతతి త్వన్మాగ్గ మాలోకతే, దీక్షణం రోదితి, విక్షిప త్యత ఇతః జ్ఞామాం భుజావల్లరిం. కిఞ్చి ప్రాణసమాన, కాక్షి తవతీ స్వప్నేఽపి తే సజ్జమం నిద్రాం వాఞ్చితి, న ప్రయచ్ఛతి పున ద్దగ్ధో విధి స్తా మపి.

‡ కేద్రుమా నే? క్వ వా గ్రామే సన్తి? కేవ ప్రవోపితాః? నాథ, మత్కంజ్ఞుణ స్యస్తం యేషాం ముక్తాఫలం ఫలం.

యేమిచెట్లు? ఏగ్రామమం దున్నవి? వానిని పెంచువా రెవరు?'

ఇక విశ్లేషము.—

౧౧౦. దయితుని మ్రోల భూషలను కొఱతగా రచించుకొనుట, నిష్కారణముగా అన్నివైపులం గాంచుట, కొంచెముగా రహస్యమును చెప్పుటయు విశ్లేష మనబడును.

ఉదా.—

* 'ఆతన్ని కొప్పును సగము విప్పుకొనును, ఫలమున తిలకమును కొఱగా పెట్టుకొనును, ఇంచుకే రహస్యము చెప్పును, బెదరుఁ జూపుట అన్నివంకలం జూచును.'

ఇక కుతూహలము.—

౧౧౧. రమ్యవస్తువును చూచుటకై యుదయించు మిక్కిటపుఁ గోర్కి కుతూహల మనబడును.

ఉదా.—

† 'ఒకతె కైసేసెడి వాతి చేతఁ బట్టుకొనియున్న తన మునిపాదమును తడియొడుచున్న పారాణితోనే లాగికొన్నదై లీలాగమనము మాని కిక్కిరివడికును దాని లత్తుక చిన్నములు కలదానిగాఁ గావించెను.'

ఇక హాసితము.—

౧౧౨. యావనోదయముచేఁ గలుగు వృథా హాసము హాసిత మనబడును

ఉదా.—

‡ 'కారణము లేకయే యీతన్వంగి మరల నవ్విడి, కావున నిశ్చయముగా ఈమెయందు కుసుమబాణుడు స్వారాజ్యము సధిష్ఠించుచున్నాఁడు.'

ఇక చకితము.—

౧౧౩. ఏదో ఓక కారణమున, ప్రియుని మ్రోల భయనంభ్రమము చకిత మనబడును.

* ధమ్మిల్ల మధకా ముక్తం కలయతి, తిలకంత ధాసకలం,
కిచ్చి ద్వదతి రహస్యం, చకితం వివ్వ గ్విలాకతే తస్వి.

† ప్రసాధి కాలమ్మిత మగ్రపాద మాక్షిప్య కాచిద్ ద్రవరాగ మేవ
ఉత్పన్నై లీలాగతి రాగవాక్షా దలక్త కాక్షాం వదనం తతాన.

‡ అకస్మా దేవ తన్వక్షీ జహాస య దియం పునః,
నూనం ప్రనూనబాణో లస్యాం స్వారాజ్య మధితిష్ఠతి.

ఉదా.—

* : సంచరించుచున్న శఫరికలు (అడుచేడిసలు) తొడల నొరయుటచేత భయపడినదై వామోచేపు విలాసమునకు అతిశయముం బొందినది. జవరాండు హేళువు లేకయే కీలల చేతనే కడుం గలంగుదురు, మఱి కారణమే గలిగినచో చెప్పవలయునా? '

ఇక కేళి.—

౧౧౮. కాంతునితోఁ గూడ విహరించుటలో క్రిడితము కేళి యనఁబడును.

ఉదా.—

† : నోటి యూపిరిచేత తన కంటిలోని పుష్పాడిని ఊడివైవ లేనందులకు ప్రియుని ఉన్నత పీఠర స్థని ఒకతె ఉత్సవములకై స్తనములతో తొమ్మునం బొడిచినది. '

ఇకను ముగ్ధా కన్యల యనురా గేంగితములు.—

౧౧౯. అనురాగిణి యగు బాల తన్ను ప్రియుఁడు గనినయెడ సిగ్గుం జూపును, అతనిని ఎప్పుడును ఎట్టయెదురుగాఁ జూడదు. చాటుననుండి యేని, లేక అతఁడు సంచరించుచుండఁగా గాని, లేక దాఁటి చన్నం తటఁ గాని చూచును. అతఁడు వలుమాటు అడిగినను ప్రాయికముగా మెల్లమెల్లఁగా, తల వంచి గద్గదముగా క్రిందు నూచుచు ప్రియ ముగా ఇంచుక వలుకును. అన్యులు అతని కథను చెప్పుకొనుచున్నచో తాను వేతొకచోఁ జూచుచు సావధానముగా వినును.

ఇకను నాయిక లందఱయొక్కయు ననురా గేంగితములు.—

౧౨౦. అనురక్త యగు నితంబిని తనచెంత ప్రియుఁడు చాలనేపు ఉండిన సంతసించును; అలంకరించుకొనక అతని కంటియెదుటికింబోదు; ఎపు డేని కొప్పుతిరుక్కును మిషచేతను వైట సర్దకొను మిషచేతను స్ఫుట

* త్రస్యన్తి చలశఫరీ విఘట్టితోరు

వామోచూ రతిశయ మాప విభ్రమస్య

తుభ్యన్తి ప్రసభ మహా వివాహి హేతో

రీతలాభిః; కిము సతి కారణే తరుణ్యః!

† వ్యపోహితుం లోచనతో ముఖానిరై

రపారయ స్తం కిల పుష్పజం రజః

పయోధరే లోరసి కాచి దున్మనాః

ప్రియం జఘా నోన్నత పీఠర స్తనీ.

ముగా బాహ్యములమును స్తనములను పొక్కిలితమ్మిని చూపురు; వాగాదులచేత ప్రియుని పరిచారకులను కప్పును (?); అతని మిత్రులను నమ్మును; వారిని గౌరవించును తన సకులనడుమ అతని గుణములం బలుకును; అతనికి తనధనము నిచ్చును; అతడు నిద్రించిన తా నిద్రించును; అతనికి దుఃఖము వచ్చిన తానును దుఃఖపడును; అతనికి నుఖ మయిన తానును నుఖముండును; దూరమునుండి అతడు చూచుచుండగా అతని చూపు మార్గములో నున్నదై తత్పరిజనులతో మాటలాడుచుండును; తనకు సమ్మొఖముగా అతనియందు స్మరవిక్రియ నేకొంచెమేనియు కాంచిన సంతోషముతో నవ్వును; చెవి గోకుకొనును, అట్లే కొప్పును విప్పి ముడుచుకొనును; ఆవులించును; ఒడలు విఱుచుకొనును; శిశువును కౌగిలించుకొని ముద్దులుగొనును; అట్లే చెలికి లలాటమున తిలకమును రచించును; బొట్టవస్త్రేలి కొనతో నేలం గీటును; కడకంటిచూపుతో చూచును; తన మోవిని కఱచుకొనును; ప్రియమును క్రింద చూచుచు వచించును; అతఁ డెక్కడనుండి అగవడునో ఆచోటిని వదలదు; ఏదేని పని మిషపెట్టి అతని యింటికి వచ్చురు. కాంతఁ డేదైన నిచ్చిన దానిని దేహమున ధరించి సారెసారెకుం గనుచుండును; అతనితోడి కూటమియం దెప్పుడును హర్షించును; ఎడఁబాసి నప్పుడు మలినయు కృశయు నగును. అతని నడవడిని మిక్కిలి గణించును; అతని ప్రియమును తన ప్రియముగా నెంచును; కొంచెము వెలగల వస్తువులను అతనిని యాచించును; నిద్రలో అతనికి పెడ మొగము గాదు; అతనికి సమ్మొఖన యైనప్పుడు సాత్త్విక వికారములం జెందును; అనురక్తితో సత్యమును పలుకును. వీనిలో నవ వధువునకు చేష్టితములు అధికలజ్జ కలవిగానుండును, మధ్యకు మధ్యలజ్జములు, లజ్జ నెడయుచున్నట్టివి పరశ్రీకిని, ప్రగల్భకును, వారశ్రీకిని కలుగును.

దిక్షాత్ర ముదాహరణము. మదీయము.—

* : ఈరమణి చెంతకు వచ్చియున్న నన్ను చూచియు చూడనిదియుం బోలె నవ సఖత్వ

* అన్తికగత మపి మా మియ మలోకయ న్నీవ హస్త దృష్టాపి
గురస సఖ త్వత లక్ష్మిత మావిష్కారుతే భుజామాలం,

లక్ష్మీతమయిన బాహుమాలమును ప్రకటించుచున్నది.

౧౫౭. జాబులు పంపుటచేతను ప్రేమతోడి చూపులచేతను మృదువులగు భావణములచేతను, దూతికం బంపుటచేతను స్త్రీ తన భావముం దెలుపు నని పెద్దలు చెప్పుదురు.

దూతికలు.—

౧౫౮. సకి, నటి, దాసి, దాదికూతురు, పొరుగింటిది, బాల, సన్నాపిని, కారువు, శిల్పిని ఇత్యాదులును తానును దూతికలు.

కారు వనఁగా చాకిత లోనగునది. శిల్పిని చిత్రకారాదిస్త్రీ. (మూలములో) ఆదిశబ్దముచేత తాంబూలిక గాంధికస్త్రీ ప్రభృతులు.

అందు సఖికి ఉదా.—‘నిట్టూర్పులు పుచ్చును.’ ఇత్యాది (౧౪౭)

స్వయందూతికి ఉదా.—మదీయము.—

* ‘పాంథుఁడా, దప్పి గొన్న ట్లగపడుచున్నావు, పోయెద నేమి మఱియొకచోటికి ?

ఈ యింట వలదనువా చెవరును లేరు. వచ్చి ఘనరసమును త్రాగుము.’

వీరలు నాంతుకకడకుం బంపుటకు నాయకులకును దూతిక లగుదురు.

దూతి గుణములం జెప్పుచున్నాఁడు.—

౧౫౯. కళా కౌశలము, ఉత్సాహము, భక్తి, చిత్తజ్ఞత, స్మృతి, మాధుర్యము, పరిహాస విజ్ఞానము, మాటనేర్పు, అని యివి దూతి గుణములు. ఈ దూతిక లే ఔచిత్యముం బట్టి ఉత్తమ మధ్య మాధమ లగుదురు.

ఇత ప్రతినాయకుఁడు.—

౧౬౦. ప్రతినాయకుఁడు ధీరోద్ధతుఁడును పాపకారియు వ్యసనియు నగును.

ఉదా.—రామునికి రావణుఁడు.

ఇతను ఉద్దీపన విభావములు.—

* పద్మిని, పిరిసిగ్గ విల లచ్చీలసి, బాసి తా కి మణ్ణియో ?
 య ను బాపి వారగ్గ ఇద అత్తి ఘరే, ఘనరసం పిరింతాణం.

[భాయ.]

ప్రథమ పాపిత ఇత లక్ష్మీనే, యాసి త త్తి మన్యత్ర ?
 న మనా గపి వారక ఇ హస్తీ గృహే, ఘనరసం పిరింతాం.

౧౬౧. ఏవి రసమును ఉద్దీపించునో అవి ఉద్దీపన విభావములు.

అవియు.—

౧౬౨. ఆలంబరముయొక్క చేష్టాద్యములును అట్లే దేశకాలాదులును.

చేష్టాద్యములు అన్నచో ఆద్య శబ్దముచేత రూప భూషణాదులు; కాలాదు అన్నచో ఆది శబ్దముచేత చంద్రుడు చందనము కోకిల కూజితము తేంట్ల యుంకారము లోనగునవి.

అందు చంద్రాదులకు మదీయము ఉదా.—

† ఓచే అమృతకిరణుడు చీకటి యనెడి సన్నవలువ యెడసిన యుదయాద్రి స్తనాగ్రమున కరమునంచి వికసించిన తెల్లగలువ లనెడి శేత్రములతోడి యింద్రదిశా ముఖమున ముద్దుగొనుచున్నాడు.*

ఏరసమున కేది యుద్దీపన విభావమో దానిని ఆరసమును వర్ణించుటలో చెప్పెడిని:

ఇతను అనుభావములు.—

౧౬౩. తనతన కారణములచేత నుద్బుద్ధమయిన భావమును బయటికి వెల్లడించుచు లోకములో ఏది కార్యత్వముఁ బొందియున్నదో అదే కావ్య నాట్యములయందు అనుభావ మనంబడును.

ఏదేని లోకములో తనతన యాలంబ నోద్దీపన కారణములైన సీతాది చంద్రాదులచేత రామాదులకు ఉద్బుద్ధమయిన రత్యాదికమును బయటికి వెల్లడించుచు కార్య మని చెప్పబడునో అది కావ్య నాట్యములందైన అనుభావ మనంబడును. మఱి అది యేదనఁగా చెప్పుచున్నాడు.—

౧౬౪. అంగజములును స్వభావజములు నని స్త్రీల యలంకారము లేవి చెప్పఁబడినవో అవియు, సాత్త్విక భావములును, అట్లే ఇతరచేష్టలును, అనుభావ స్వరూపములు.

† కర ముదయ మహీధర స్తనాగ్రే

గతే తమః పట లాంఘనే నివేశ్య

వికసిత కుముదేశ్శృణం విచుష్టు

త్యయ మమరేశదీశో ముఖం సుధాంఘ్రః.

ఇటు విరసమునకు ఏది యనుభావమో దానిని ఆయా రసమును వర్ణించు ప్రస్తావమునఁ జెప్పను.

అందు సాత్త్వికములు.—

౧౬౧. సత్త్వమువలనఁ బుట్టిన వికారములు సాత్త్వికము లనఁబడును.

సత్త్వ మనఁగా తన యాత్మయొక్క విశ్రామమును వెల్లడించునదైన యొక్కానొక మానసిక ధర్మము.

౧౬౨. అవి సత్త్వమా త్రోద్భవము లగుటంబట్టి కడమ యనుభావముల కంటె వేఱును అయియున్నవి.

‘గోబలీవర్త న్యాయఃబున’ అనిశేషము.

అవి యేవనఁగా చెప్పుచున్నాఁడు.—

౧౬౩. స్తంభము స్వేదము రోమాందము స్వరభంగము వేపధువు వై వర్ణ్యము అశ్రువు ప్రళయము అని సాత్త్విక భావములు ఎనిమిదిగా చెప్పఁబడినవి.

అందు.—

౧౬౪. స్తంభము భయ సంతోష రోగాదులచేత చేష్టఁ దక్కుట; రతి ఉక్త శ్రమము లోనగు కారణములచేత దేహజలము వెలికురుకుట స్వేదము; సంతోషము ఆశ్చర్యము భయము లోనగు కారణములచేత పేండ్లుకలందుఁ గలుగు విక్రియ రోమాందము; మదము సమృద్ధము పీడ లోనగువానిచేఁ గలుగు గద్గదస్వరమును వైస్వర్యముగా నెఱుంగుదురు. రాగ ద్వేష శ్రమాదులచే గలుగు దేహకంఠము వేపధువు; విషాద మద రోగాదులచే వర్ణము మాటుట వైవర్ణ్యము; అశ్రువనఁగా క్రోధ దుఃఖ ప్రహర్షములవలన కలిగిన కన్నీరు; సుఖదుఃఖములచేత చేష్టాజ్ఞానము లెడలుట ప్రళయము.

ఉదా.—మదీయము—

* ఈ రమణియొక్క దేహస్పర్శమువలన వెంటనే నాకన్నులు అధినిమిలితము లయినవి,

* తనుస్పర్శా దస్యా దరముకులితే హస్త నయనే,

ఉదఞ్చ ద్రోమాఞ్చం వ్రజతి జడతా మజ్జ మశిలం,

కపోతా ఘరాకృత్తి ద్రువ ముపర తాశేష విషయం

మనః సాన్ధ్యానందం స్పృశతి ఝటితి బ్రహ్మ పరమం.

దేహమెల్ల పులకలం దాల్చుచు జడతం బొడిసది, చెక్కులు చెమటచే దడిసిసవి.

నిశ్చయముగా నామనసు సాంధ్రానందమై పరబ్రహ్మమును అంటుచున్నది.*

ఇట్లే ఇతరులును.

ఇక వ్యభిచారులు.—

౧౭౯. స్థాయియందు తేలిసవియు మునిగినవియునై, విశేషముగా ఆభిముఖ్యముతో చరించును గావున వ్యభిచారు లనంబడును; వాని భేదములు ముప్పదిరెండు.

సిరమైయున్నట్టి రత్నాదియందు నిర్వేదాదులు ప్రాదుర్భావ తిరోభావము లొందుచు ఆభిముఖ్యముతో చరించుటం బట్టి వ్యభిచారు లనంబడును. అవి యెవ్వీయన చెప్పచున్నాడు:—

౧౮౦. నిర్వేదము ఆవేగము దైన్యము శ్రమము మదము జడత ఉగ్రత మోహము విబోధము స్వప్నము అవస్థారము గర్వము మరణము అలసత అమర్షము నిద్ర అవహిత్త బేత్సుక్యము ఉన్మాదము శంక స్మృతి మతి వ్యాధి త్రాసము లజ్జ హర్షము అనూయ విషాదము భృతి చవలత స్థాని చింత వితర్కము.

అందు నిర్వేదము.—

౧౮౧. తత్త్వ జ్ఞానము ఆపద ఈర్ష్య లోనగువానివలన తన్ను తాను అవమానించుకొనుట నిర్వేదము. దైన్యము చింత అశ్రువులు నిశ్వాసము వైవర్ణ్యము ఉచ్ఛ్వాసిత ఇత్యాదులు దీనికార్యములు.

తత్త్వ జ్ఞానమువలన నిర్వేదమునకు ఉదా.—

† అయ్యా! నేను మట్టికుండలో ఇసుకవలననైన బెజ్జమును పూడువంగొరినవాడనై ఈ దక్షిణావర్త కంఠమును మన్నము కావించితిని!*

ఇక ఆవేగము.—

౧౮౨. ఆవేగ మనఁగా సంభ్రమము; అది హర్షజ మగునేని ఒడలు సంకుచితమగును; ఉత్పాత ప్రభవమేని అంగమందు స్రస్తత గలుగును; అగ్ని జమేని పొగ లోనగుదానిచే కలత పడుట కలుగును; పరరాజుల

† మృత్కుమృత వాలుకా రథ్య పిధాన రచ వాణీశానా

దక్షిణావర్త కంఠోఽయం హస్త! చూర్ణీకృతో మయా!

ధాటి లోనగు కారణములవలన సంభవించినదేని ఆయుధములను ఏనుగులు లోనగువానిని సమకూర్చుకొనుట కలుగును; గజాదిజ మైన స్తంభ కంపాదులం గలిగించును; వాతజమేని భూభ్యాదులచేత కలఁతం జెట్టును. ఇష్టమువలన హర్షములు, అనిష్టమువలన దుఃఖములు, యథాయోగముగా నెఱుంగఁదగినవీ.

అందు శత్రుజమునకు ఉదా.—

* : తర్హమర్హమని వాక్రుచ్చుచున్న నృపతిని సరకుగొనక ఆతఁడు తుత్త్రీయులమీది కోపమనెడి యగ్నియొక్క జ్వాలయయిన దృష్టిని ఉదగ్రతారకమును రాముఁ డెట నుండెనో అటు నగిడించెను? '

ఇట్లు ఇతరము నూహించుకొనునది.

ఇతఁ డై న్యము.—

౧౭౩. దాఁడ్రాదులచేత నిస్తేజస్కర్తవము దైన్యము; అది మలినతాదులం జేయును.

ఉదా.—

† : పతి యీయన మదుసలి అంధుఁడు మంచానం బడియున్నాఁడు, ఇట్లు స్తంభావకేష్టము, కాలమా వానల రాకకు చేరుపుగా నున్నది, పుత్తుఁడు కుశలిగానున్న వాఁడయేని లేదు. కష్టపడి సేకరించుకొన్న నూనెబొట్టు గల పిడత పగిలిపోయినది, అని తల్లడము చెంది అత్త పూర్ణగర్భిణిని కోడలిం గాంచి చాలనేపు ఏడ్చుచున్నది. '

ఇతఁ శమము.—

౧౭౪. రతి పయనము నడచుట లోనగు వానివలని ఖేదము శ్రమ మనం బడును. దానివలన నిశ్వాస నిద్రాదులు కలుగును.

* అశుక్య మశుక్య మితి వాదనం నృపం
సోఽ నవేత్త్య భరతాగ్రజో యతః
తుత్త్రీ కోప దహ నార్పిషం తతః
సప్తథే దృశ ముదగ్రతారకాం.

† నృ ధోఽధః పతి లేమ మచ్చికగతః, స్థానావకేషం గృహం,
కాలోఽభ్యుజ్జ జలాగమః, కుశలినో వత్సస్య వార్తాపి నో.
యత్నా తనిష్ఠిత తైలబిష్ట ఘటికా భ గ్నోతి పర్యాకులా
దృష్ట్యా గర్భభరాలసాం నిజవధూం శ్వక్రా ఛిరం రోదితి.

ఉదా.—

* : వెంటనే కేరీవకుసుమకోమల స్తీత వడిగా మూడు నాలుగు అడుగులెడి పురముచెంతం బాయకముందే : ఇంకను నడవవలసిగది ఎంత కలుగు? అని పలుమాటలు అడుగుచు రాముని కంఠినుండి తొలుమాటు బాష్పముల గాలంజేసెను. '

ఇక మదము.—

౧౮౫. మద్యనేవలనం గలుగునది తెలివి దప్పట యొక్కయు ఆనం ధము యొక్కయు మిశ్రము మదము. దీనివలన ఉత్తముండు వరుండును, మధ్యముండు నవ్వును, పాడును. అథమప్రకృతి యున్ననో వరుసములు వలుకును ఏడ్చును.

ఉదా.—

† : త్రిపానముచేత ప్రతిభావిశేషముం బొంది సుభ్రువులు అంతవఱకు దాచుకొనియుండిన రహస్యములను అప్పుడు నూచించుకొనుటచేత హాసయుక్తంబును వక్రోక్తుల రచనచేత గమనీయంబును అగు పరిహాసములయందు ప్రవర్తిల్లిరి. '

ఇక జడత.—

౧౮౬. ఇష్టానిష్టములను కనుటచేతను వినుటచేతను ఏమిచేయనుం దోషమి జడత యనఁబడును; జెప్పపాటు లేక చూచుట ఊరకుండుటయు దానం గల్గును.

ఉదా.—కువలయాశ్వచరిత మను మదీయ ప్రాకృతకావ్యమున—

† : ఆయువయుగ్మము ఒండొరలను సజల మంథర దృష్టులతోఁ గాంచుచు చిత్రార్పితముం బోలె క్షణమాత్రము అచట సంగము మాని యుండెను. '

* సద్యః పురీ పరిసరే ౭పి కేరీవమృత్తి
 సీతా జవా త్త్రిచతురాణి పదాని గత్వా,
 'గత్వ మస్తి కియ' ది త్యసక్త ద్భూవాణా,
 రామాశ్రుణః కృతవతి ప్రథమానతాపం.

† ప్రాతిభం త్రిసరకేణ గత్వానాం
 వక్ర వాక్య రచనా రమణీయుః
 గూఢ నూచిత రహస్యః సహాసః
 సుభ్రువాం ప్రవన్యతే పరిహాసః.

† ఐవరీయ తం జూత జూతలం
 అజ్ఞోఞం జిహ్వాద సజల మంథర ద్భి

ఇతర ఉగ్రత.

౧౭౭. శౌర్యము అపరాధము లోనగువానివలనం గలుగు చండత్వము ఉగ్రత
యనంబడును; అందు, చెమట శిరశింకంపము బెదరింపులు కొట్టుట
లోనగునవి.

ఉదా.—

* ఏవపువు కూర్మిచెలులు ఆటగా పరిహాసరసముచే మృదుల శిరీష పుష్పములతో నేనియు
కొట్టిన మాత్రకే సాలయునో అటి యావపువునందు చంపుటకై కత్తిని వైదుదున్నట్టి నీతల
మీద ఆకాల యమదండమువలె ఈభుజము పడునుగాక.

ఇతర మోహము.

౧౭౮. భీతి దుఃఖము సంత్రమము అతిచింత వీనిచేతఁ గలిగెడి విచిత్రత
మోహా నుపబడును: అది మూర్ఛ అజ్ఞానము పాటు గుడియుట చూపు
లేమి ఇత్యాదులం జేయునది.

ఉదా.—

† పట్టరాని దుఃఖమువలన జనించినట్లే ఇంద్రియముల వ్యాపారమును స్తంభింపఁజేసికట్టి
మూర్ఛచేత ముహూర్తము భర్త దుఃఖమును వజచినదై రతీదేవి ఉపకృతయుం బోలె
నయ్యెను.

ఇతర విబోధము.

ఆలేళ్ళ ఓపిటం విట

ఖణి మేత్తం తత్థ సంస్థితం ముతసంజ్ఞం. . . .

[ధాయ.]

నవరం త ద్యువయుఁగఁగ మన్యోన్యం నిహిత సజల మన్తర దృష్టి
ఆలేళ్ళ ఖ్యాత్తిత మివ తుణహాత్రం తత్ర సంస్థితం ముత్తసంజ్ఞం.

* ప్రణయ సఖి సలీల పరిహాస రసాధిగతై
లలిత శిరీషపుష్ప హననై రపి తామృతి యత్
వపుషి వధాయ తత్ర తవ శస్త్ర ముపక్షిపతః
పతతు శిర స్సృకాణ్డ యమదండ్లి ఇ వైవ భుజః.

† తీ వ్రాభిమజ్ఞ ప్రభవేణ వృత్తిం
మోహేన సంస్తమ్యయ త్తేన్ద్రియాణాం
అజ్ఞాత భర్తృ వ్యసనా ముహూర్తం
కృతోపకా రేవ రతి భక్తభూవ.

౧౭౯. నిద్రం దొలగించు కారణములచే చేతన వచ్చుట విబోధ మనబడును; ఆవులింతలు ఒడలు విఱుచుకొనుట కన్నులు దెఱుచుట అవయవములం జూచుకొనుటయు దానివలనం గలుగును.

ఉదా.—

* ‘జవ్వనులు దీర్ఘ సురతమువలని ఒడలికచేత సుఖనిద్రం జెందినవారైన ప్రియులకు పిమ్మట నిద్రించియు ముందే మేలుకొన్నవారైతిగువైన భుజచక్ర పరిరంభమునకు భంగము గలిగెడు నని ఒడలిం పడలింపక యున్నారు.’

ఇక స్వప్నము.—

౧౮౦. నిద్రలోనున్నవాని విషయానుభవము స్వప్న మనంబడును; అది కోవము తొట్రుపాటు భయము గ్లాని సుఖము దుఃఖము ఇత్యాదులం జేయును.

ఉదా.—

† ‘ఎట్టకేలకు స్వప్న సందర్శనములయందు దొరకినట్టి నిన్ను నిర్దయముగా కాగిలించుటకై భుజములను నేను మింటివైపు చాచుటను పలుమాటా చూచుచున్న స్థలీదేవతల యశ్రు లిందువులు ముత్తైములంత దొడ్డవి చెట్ల చిగుళ్ళయందు పడక మానవు.’

ఇక అవస్థారము.—

౧౮౧. గ్రహాదుల యావేశనాదులవలన మనస్సు చెదరిపోవుట అవస్థార మనంబడును. అందుల కార్యములు నేలం గూలుట వణకట పెను జెనుట నోట నురుగు చొంగ లోనగునవి.

ఉదా.—

* చిర రతి పరిభేద ప్రాప్త నిద్రా సుఖానాం
చరమ మపి కయిత్వా పూర్వ మేవ ప్రబుద్ధాః
అపరిచలిత గాత్రాః కుర్వాతే న ప్రియాణా
మశ్శిల భుజ చ క్రాశ్లేష భేదం తరుణ్యః.

† మా మా కాళ ప్రణిహిత భుజం నిర్ద యాశ్లేష హేతో
ర్లభ్యాయా నై కథ మపి మయా స్వప్న స్వశ్శానేషు
పశ్యంతీనాం న ఖలు బహుతో న స్థలీదేవతానాం
మక్తాస్థూలా స్తరుకిసులయే వ్యక్తశలేకాః పతన్తి.

* 'భూమిని ఆలింగించి బిగ్గరగా మ్రోయుచు (గొఱయుచు) చంచలములగు జాహువులం బోని పెద్దయలలు కలిగి నురుగులు క్రక్కుచున్న సమేభర్తను ఆకడకు ఆపస్మానిగా శంకించెను.'

ఇక గర్వము.—

౧౮౨. గర్వ మనఁగా ప్రభావము సిరి పెచ్చ సత్కులత్వము ఇత్యాదులవలనం గలుగు మదము. దీని కార్యములు తరస్కరించుట ఏయ్యారముతో ఒకలిం జూపుకొనుట అవినయము ఇత్యాదులు.

అందు శౌర్య గర్వమునకు ఉదా.—

† 'నేను వైదువు బూనియుండఁగా ఇతరాయుధములతో పని యేమి? నాయుత్తముచే నొకటి సిద్ధము గాదేని అది మఱి దేనికి సాధ్య మగును?'

ఇక మరణము.—

౧౮౩. శరాదులచే జీవత్వాగము మరణ మనబడును, అది జేహ పాతాదులం గావించును.

ఉదా.—

‡ 'ఆనిశాచరి దుస్సహమయిన రామమృత్యుని వాణముచేత హృదయంబున తాడితమై గంధము గల రక్తచందనమునం దోఁగుచు జీవితేశుని (యముని, ప్రాణవయతుని) యింటికిం బోయెను.'

ఇక ఆలస్యము.—

౧౮౪. శ్రమము గర్భము లోనగు కారణములవలన కలిగెడి జడత ఆలస్య మనబడును; ఆవులింతలు కూర్చుండియే యుండుట ఇత్యాదులు దాని కార్యములు.

ఉదా.—

* అశ్విప్తభూమిం రసితార ముచ్చై ర్గోల ద్భుజాకార బృహ త్తరజ్జం
ఫేనాయమానం పతి మాపగానా మ సావపస్మారిణ మాశశత్కే.

† ఛత్రాయుధో యావ దహం తావ ద్వైక్యే కి మాయుధైః?
యద్వా న సిద్ధ మస్త్రేణ మమ ల త్కేని సేవ్యతి?

‡ రామ మన్మథ శరేణ తాడితా దుఃసహేన హృదయే నిశాచరీ
గంధ ద్రుధిర చంద్ర నాశితా జీవితేశ వపతిం జగామ సా.

* 'గర్భభారాలన బాల శరీరమును మనుపటివలె కైసేసికొనదు; సఖితో మనుపటివలె భాషించదు; కూర్చుండి మాటిమాటికి ఆవులించును.'

ఇక అమర్షము.—

౧౮౧. నింద అడేసము అవమానము ఇత్యాదులవలనం గలిగిన పగ అమర్ష మనబడును. ఇది నేత్రరాగము శిరశికంచము బొమముడి బెదరింపులు ఇత్యాదులం గాపించును.

ఉదా.—

† 'పూజ్యుల రయిన మీమాట వినెందులకు ప్రాయశ్చిత్తము చేసేకొందును. అంతియకాని శస్త్రప్రహణ మహావ్రతమునకు కళంకము దెచ్చుకోను'

ఇక నిద్ర.—

౧౮౨. బడలిక కైపు ఇత్యాదులచేత మనస్సు ముఁగుఁచుకొనిపోవుట నిద్ర; అది ఆవులింతలు కన్నులు మూతనడుట ఉచ్చాస్వనము విడులు విజుపు ఇత్యాదులకు కారణము.

ఉదా.—

‡ 'మాట అర్థము కలదిగాను అర్థము లేనిదిగాను అవ్యక్తాక్షరమునుం గాను పలుకుచు నిద్రచే అర్థ నిమిలితాక్షియై నాహృదయములో చిత్తరువు వ్రాసినట్లు వెలయుచున్నది.'

ఇక అవహీత్య.—

౧౮౩. భయ గౌరవ లజ్జాదులవలన హర్షా ద్యాకారమును దాఁచుట అవహీత్య; అది వేఱు వ్యాపారమందు నక్తిని వేఱు భావముగా భాషించుట చూచుట లోనగువానిం గలిగించును.

ఉదా.—

* న తథా భూషయ త్యజ్యం, న తథా భాషతే సఖీం,
జృహ్యతే మహు రాసీనా బాలా గర్భ భ రాలసా.

† ప్రాయశ్చిత్తం చరిష్యామి పూజ్యానాం వో వ్యతిక్రమాత్,
న త్వేవం దూషయిష్యామి శస్త్రప్రహ మహావ్రతం.

‡ సాధక కాఫకకపదం బ్రువతీ మన్త రాక్షరం
ని ద్వాధక మీలితాక్షీ సా లిఖి తే వాస్తి మే వ్యాది.

* ' దేవర్షి (నారదుడు) ఇట్లు పలుకుచుండఁగా పార్వతి తండ్రి పజ్జను క్రిందు నూచుచు
లీలాతామరసముయొక్క రేకులను లెక్కించుచుండెను. '

ఇక జౌత్సుక్యము.—

౧౨౮. ఇష్టము సమకూడుటకు కాలపింబము నోర్వమి జౌత్సుక్యము; చిత్త
తాపము త్వర దీర్చుని శ్వాసములు ఇత్యాదులం జేయును.

ఉదా.— ' నాక న్నెఱిగమును ' ఇత్యాది — (౨)

ఇచ్చోట కావ్యప్రకాశకారుడు రసమునకు ప్రాధాన్య మని యేమి చెప్పి
నాఁడో అది రసన ధర్మ యోగము కలిమిం జేసి వ్యభిచారి భావమునకు సంఘతము
రస శబ్ద వాచ్యత్వముచేత గతార్థమని తలంపవలసినది.

ఇక ఉన్మాదము.—

౧౨౯. కామ శోక భయాదులవలన చిత్త సమ్మోహము ఉన్మాద మనఁబడును;
అది అస్థాన హాసమును రుదిత గీత ప్రలసనాదులం గావించును.

ఉదా.—మదీయము—

† ' అన్నా తుమ్మెదా, నీవు ఎల్లెడలం దిమ్మరుచు నాప్రాణాధిక ప్రియతమకు కంటివా? '
[ఝంకారము ననుభవించి ఆనందముతో]

(ఓమ్) జౌను చూచితి ననియెదవా? సఖుఁడా, నాకు తటాలునం జెప్పుము, ఏమేమి
చేయ దొరకొనుచున్నదో ఎటు నున్నదో ఈతరుణి ఎఱివో. '

ఇక శంక.—

౧౩౦. పరుల క్రౌర్యము తన దోషము ఇత్యాదులవలన జెలుపు గలుగు నని
ఊహించుట శంక; వైవర్ణ్యమును కంపమును వైస్వర్యమును ప్రకటించుట

* ఏవం వాదిని దేవఁషా పార్శ్వే పితృ రథోముఖే

లీలా కమల పత్రాణి గణయామాస పార్వతీ.

† భ్రాత, ద్వికరేఘ, భవతా భ్రమతా సమన్తా

త్వా)ణాధికా ప్రియతమా మమ వీక్షితా కిం?

(ఝంకార మనుభూయ సావదం)

బ్రూషే కి మో మితి — సఖే, కథ యాశు త న్నే?

కిం కిం వ్యవస్థతి, కుతోఽస్తి చ, కీద్ధ కియం.

జూచుటను నోచెందుటను కలిగించును.

ఉదా.—మదీయము.—

* : నేగుకటిని ఈకృశాని ప్రాక్ష్యకుడు గోళు గ్రుచ్చిన యంగములయందు వెలిగొన్నదై చాలసేపు చందనము పూయును; దంతపురగాటులం బడసిన మోవికి మాటమాటికిని లత్తు కను ఇడను; శయపడచు చుట్టరా చూపులను సాగించుచున్నది. '

ఇక స్మృతి.—

౧౯౧. సదృశ జ్ఞాన చింతాదులవలన పూర్వానుభూ తార్థ విషయక జ్ఞానము స్మృతి యనఁబడును; అది బొమలు నిక్కించుట లోనగువానికింగారణ మగును.

ఉదా.—మదీయము.—

† : సకపటముగా నేని కేసియో ఇంచుక చూపును నిగిడ్చియున్న నేను ఓగగా నిగిడ్చిన కనీకతోడి తన కేత్రమునకు ఇంచుక తగులగా ఆకలువకంటి తన్ను గని ఎలనగవు పూనిన సఖిని కాంచి లక్షచే వాంచి న మొగమును చూటికిని లేళ్ళు కహించినదానిని స్మరించుచున్నాను. '

ఇకను మతి.—

౧౯౨. సీతిశాస్త్రానుసరణము లోనగువానిచే అర్థమును నిర్ధారించుకొనుట మతి; మందహాసము చైర్యము సంతోషము గౌరవంబును దానం గలుగును.

ఉదా.—

† : సందియము లేదు. ఈతరుణి క్షత్రియుఁడు వివాహమాడఁ గూడినదే, అందులకు ఆగ్య

* ప్రాణేశన ప్రహిత సఖరే న్నభకేషు క్షపాస్తే
జాతాశ్చక్రా నచయతి చిరం చందనాలేపనాని;
ధత్తే లాక్షా మసక్త ధనరే దత్త ద వ్రాపఘాతే;
క్షామా జ్ఞేయం చకిరి మభిత శృణుషీ విశీపన్తి.

† చయి సకపటం కిష్కృ త్కృపి ప్రణీత విలోచనే
కి మపి నయనం ప్రాప్తే తిగ్య నిజ్జుమ్భిత తారకం
స్మిత మూపతా మాశీం దృష్ట్యై సలజ్జ మవాశ్చిత్తం
కులయదృశః స్మేరం స్మేరం స్మరామి త దాననం.

† అనఁతయం క్షత్త్రి పరిహా క్షమా, య దార్య మస్యా మభిలాషి మే మనః.
సతం హి సందేహ పదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మస్తాకరణ ప్రవృత్తయః.

మయిన నామనన్ను అభిలషించుటయే తార్కాణము; సజ్జనులకు సంజేహా గ్రస్త విషయ ములందు తమ యంతఃకరణ ప్రవృత్తియే ప్రమాణము గదా.

ఇక వ్యాధి.—

౧౯౩. వ్యాధి వాతాదులవలన జనించు జ్వరాది. వట్టి నేలఁ బరుండ నిచ్చు కుదుపు లోనగువానిం జేయును.

అది దాహమయ మైన భూమిచ్ఛాదులు, శైత్యమయ మయిన కుదుపు లోనగునవి. ఉదాహరణము స్పష్టము.

ఇక త్రాసము.—

౧౯౪. పిడుగులు వెలుపులు కొఱపులు రాలుట లోనగు కారణములవలన త్రాసము కలుగును, అది కంపాదులను గలిగించును.

ఉదా.—

* చూటుచున్న మీలు తొడలనుం బొడువఁగా సురాంగనలు త్రాస చంచల వీక్షణలై కేలుఁజెవుళ్ళను విసరుచు సఖిజనమునకు సయితము దర్శనీయలైరి.

ఇక వ్రీడ.—

౧౯౫. దురాచారమువలన వదన నమ నాదులం జేయునట్టిది మన స్సంకోచము వ్రీడ.

ఉదా.— 'సకపటముగా దేనికేసియో' (౧౯౧)

ఇక హర్షము.—

౧౯౬. ఇష్టప్రాప్తివలన మనః ప్రసాదము అశ్రు గద్గదాది కరము హర్షము. ఉదా.—

† : దరిద్రుఁడు నిధి కుంభ ముఖముంబోలె చిరకాలమునకు పుత్త్రుని ముఖమును జూచి తండ్రి చంద్రోదయముచేత పొంగిన సముద్రునివలె తన శరీరమందు సంతోషముచేత ఇముడలేక పోయెను.

ఇక అసూయ.—

౧౯౭. ఏపుచేతను పెరులగుణములను ఋద్ధిని ఓర్వలేమి అసూయ. అది దోషో

* పరిస్ఫుర నీర్మల విభుట్టి తోరవః సురాజ్ఞనా స్త్రాస విలోల దృష్టయః
ఉపాయయః కమ్పిత పాణి పల్లవాః సఖిజన స్వాసి విలాశినీయతాం.

† సమీక్ష్య పుత్త్రస్య చిరా త్పితా ముఖం నిధాన కుమ్భస్య య కైవ దుగతః
మదా శరీరే ప్రబభూవ నాత్మనః పయోధి రి స్థాదయ ముచ్ఛితో యథా.

ద్వోషణమును బొమముడిని తిరస్కారమును క్రోధ చిహ్నములనుం జేయును.

ఉదా.—

* 'అనంత రము అనభయంబు ధర్మరాజుచే శ్రీకృష్ణునికి చేయఁబడిన గౌరవమును చేదిరాజు (కళుపాఠుఁడు) సహింపనేరఁడాయెను. ఏలన మానవంతుల మనస్సు పరుల వృద్ధియందు మత్సరము వహించును.'

ఇత విషాదము.—

౧౯౮. ఉపాయము లేమిచే సత్త్వము క్షయించుట విషాదము; అది నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసములను హృత్తాసమును సహా యాన్వేషణాదికమునుం గావించును.

ఉదా.—మదీయము.—

† 'సఖీ, కుటిల సాంగ్రమయిన కేశకలాపముచేత పన్నుఁబడిన యీనీవేసలి నాహృదయము ఇనుపగుడియవోలె చిల్చుచున్నది, నల్లత్రాచువోలె కలుచుచున్నది.'

ఇత ధృతి.—

౧౯౯. జ్ఞానముచేతను అభీష్టాగమనముచేతను కోర్కె తీఱుట ధృతి; దాని వలన తృప్తి వచనోల్లాసము హాసముతోడి ప్రతిభాదికమును కలుగును.

ఉదా.—మదీయము.—

† 'చేదలను పీడించి స్వజనముతో కలహము చేసి దుర్భరములును చిరకాల మనుభవించు

* అథ తత్ర షాష్ఠాతనయేచ సదసి విహితం మధుద్విషః

మాన మనహతే న చేదిపతిః. పర వృద్ధి మత్సరి మనో హి మానినాం.

† ఏనా కుడిల ఘణేణ చితుర కడాపేణ తుహ జిబద్ధా వేణీ

మహా సహి దారణ డంశణ ఆటన జట్టివ్వ కాలతుర ఇవ్వ హితతి.

[ఛాయా.]

ఏనా కుటిల ఘనాన చితుర కలాపేన తవ నిబద్ధా వేణీ

మహాసఖి దారయతి దంశతి ఆయన యష్టి రివ కాలూర గీవ హృదయం.

† కృత్వా దీన నిషేధనాం, నిజజనై ర్బద్ధ్యా వహో విగ్రహం,

వై వాలోఽప్య గరియసీ రపి చిరా యాముష్మికీ యాతతనాః,

ద్రవ్యైః పరిసృజ్యతాః ఖలు మయా యస్యాః కృతే సామృథం

నీవా రాజ్యల్పినాపి కేవల మహా నేయం కృతాథాతనః!

బడునవియు నగు నాముష్మిక యాతనలను బొత్తిగా ఆలోచింపక దేనికొకకు ధన
సముచ్చయములను పోగుచేసితితో ఆయాతనువు ఇష్టము నివ్వరి దోసిటిమాత్రముతో
వైనను కృతార్థ మగుచున్నది.'*

ఇక చుపలత.—

౨౦౦. మాత్సర్య ద్వేష రాగాదులవలన నిలుకడ లేమి చావల్య మనబడును;
దాని కార్యములు దూషణము, వరుష వచనములు స్వచ్ఛందాచర
ణము లోనగునవి.

ఉదా.—

* 'ఓర్పంగమా, ఉపమర్ద సహము లయిన యితర పుష్పలతలందు నీమనమును సాధిలాను
మును వినోద మొందింపుము; రజస్సు పుట్టనిదానిని నవమాలికయొక్క లేత మొగ్గును
అకాలములో వ్యర్థముగా నిర్బంధించెద వేల?'

ఇక గ్లాని —

౨౦౧. గ్లాని రత్యాచూన మనస్తాన తుం త్విసాసాదులవలన జనించును;
నిష్ప్రాణత వణఁగు కార్యానుత్సాహము ఇత్యాదులం గలిగించును.

ఉదా.—

† 'హృదయ కుసుమమును ఎండఁగొట్టినదైన దారుణ దీర్ఘ శోకము తొడిమనుండి క్రెంపిన
కిసలయనువలె ముగ్ధ మయిన యామె శరీరమును పరిపాండు కృశమును శరత్కాలపు
కౌండ మొగలి పూవుయొక్క లోశేకునుబోలె వాడ్చుచున్నది.'

ఇక చింత.—

౨౦౨. హితము చేకూరమిచేత ధ్యానము చింత యనంబడును; శూన్య
హృదయతను నిట్టూర్పులను తావమునుం గావించును.

ఉదా.—మదీయము.—

† 'ఓసుముఖి, కరకనులమందు ముఖమును వాల్చి, వికసించిన కమలముతో వైరిని చంద్రుని

* అన్యాయ తావ దుపమర్దక సహాసు భృజ్జి, లోలం వినోదయ మనః కుమనోలతాను;
ముగ్ధా మజాతరజసం కలికా మకాలే వ్యర్థం కదధకయసి కిం నవమాలికాయాః?

† కిసలయ మివ ముగ్ధం బద్ధనా ద్విప్రలూనం హృదయ కఫుల శోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః
గ్లాపయతి పరిపాండు డామ మస్యాః శరీరం శరదిజ ఇవ ఘర్మః కేతకీ గర్భవత్రం.

† కమలేణ వితసిషిణ సంజోఎంతి విరోహిణాః ససిబింబతి

కరలల పల్లభ మహీ కిం చిన్తసి కుముహి అంతరాహితీ హితల ?

హిప్పను, హృదయమును ఏమి తలపోయుచున్నావు?'

ఇతరము.—

౨౦౩. వితర్కము సంఘాతమువలన విచారము, భూ శి రోంగులులను
సర్పింపజేయును.

ఉదా.—'ప్రియ యెవతె యేని' (౧౨౧)

ఈ చెప్పబడినవి ముప్పుదిమ్మాడును వ్యభిచారి భేదము లని చెప్పినాడు
గదా అచెప్పట ఉపలక్షణ మని చెప్పుచున్నాడు.

౨౦౪. రత్యాదులు అనియత రసమందు వ్యభిచారు లగును.

అందుల వివరము. శృంగారమందు తెంపు లేక కూడనుండుటవలన
రతియే స్థాయి శబ్ద వాచ్యము; హాస్య మన్ననో నడుమ పుట్టునది గావున వ్యభిచారి
లక్షణము కలిమిచే వ్యభిచారియే. దానిని చెప్పియున్నారు. 'రసావస్థను పొందెడి
భావము స్థాయిలను పొందును' అని.

మఱి ఏస్థాయి యేరసమందు సుచారి యగునో చెప్పుచున్నాడు.—

౨౦౫. శృంగార పీఠములందు హాసము, పీఠమందు క్రోధము, శాంతమందు
జగువ్వయు వ్యభిచారు లని చెప్పబడినవి. ఇట్లు ఇతరమును భావిత
బుద్ధులు ఊహించుకొనవలయును.

ఇతర స్థాయి భావము.—

౨౦౬. దేనిని విరుద్ధములు గాని అవిరుద్ధములు గాని మఱచుటకు సమర్థ
ములు కావో అస్వాద మను సంకురమునకు దుంప యయిన యాభా
వము స్థాయి యని యంగీకృతము.

ఇట్లు చెప్పియున్నారు.—

'సరమందు దారములతోలె ఇతరభావములతోఁ గూడఁ బోవునది, వానిచే మఱపఁబడదు,
పైగా పోషింపఁబడును.'

వాని భేదములు చెప్పుచున్నాడు.—

౨౦౭. రతి హాసము శోకము క్రోధము ఉత్సాహము భయము జగువ్వ విస్మ

[భాయా.]

కమలేన వికాసితేన సంయోజయన్తీ విరోధినం కళవిమ్బం,

కరతల పర్యస్త ముభీ, కిం చిన్తయసి ముముభి, అన్తరాహిత హృదయా?

యము అని ఎనిమిది చెప్పబడినవి; శమంబును చెప్పబడినది.

౨౦౮. మనోనుకూల మయిర యర్థంబున మనస్సు ఆపక్తిం జెందుట రత్తి; వాగది వైకృతములచేత చిత్త వికాసము హాస్యము; ఇష్ట నాశాదుల చేత మనస్సు వశము తప్పుట శోక మనబడును; ప్రతికూలముల విషయమై తీక్షణత జ్వలించుట క్రోధము; కార్యములం జూడంగుఁ యందు స్థిరతర సంరంభము ఉత్సాహ మనబడును; రాద్ర శక్తిచేత పుట్టింపఁ బడినది చిత్త వైకల్యమును గావించునట్టిది భయము; దోష దర్శనాదులచేత గలిగిన యేవ విస్మయముం బుట్టించునట్టిది జగుప్స; లోక మర్పాద సతీక్రమించిన నానాపదార్థములను గూర్చిన చిత్తము విస్తరణము విస్తయ మనబడును; శమ మనఁగా కోరిక లేని దశయందు ఆత్మ విశ్రామమువలనం గలుగు సుఖము.

ఉదా.—మూలఽమాధవమున రత్తి, లటకమేళకమున హాసము, రామాయణమున శోకము, మహాభారతమున శమము. ఇట్లే ఇతర స్థలములుందును. ఇవి తమ నడుమ ఉత్పద్యమానములైనవి యాయావిరుద్ధావిరుద్ధ భావములచే తెంపుఁ జెందనివై పైగా పోషణనే చెందుచున్నవిగా సహృదయులకు అనుభవ సిద్ధములు గదా. మఱియు.—

౨౦౯. నా నాభీనయ సంబంధము లయిర రసములను నెలకొల్పుటచేత ఈ స్థాయి సంచారి సాత్త్వికములు భావము లనంబడుచున్నవి.

ఇట్లు చెప్పినారు.—‘సుఖ మఃఖాది భావములచేత రసత్వమును కలిగించుట భావము’ అని.

ఇతర రసముయొక్క భేదములం జెప్పుచున్నాడు:—

౨౧౦. శృంగార హాస్య కరుణ రాద్ర వీర భయానక బీభత్సాద్యుతములు అని యేనిమిది రసములు, అట్లే శాంతమును చెప్పబడినది.

ఇతర శృంగారము.—

౨౧౧. శృంగ మనఁగా మర్మ ఫోద్బేదము, దాని రాకచే బుట్టునది, ఉత్తమ ప్రకృతి ప్రాయము, రసము శృంగార మనబడును; ఇందులకు పరోధయు అననురాగిణి యగు వేశ్యయును గాక (కడమ) నాయికలును దక్షిణాదులగు నాయకులును ఆలంబకములు; చంద్రుఁడు చంద్రుఁడు

దనము తుమ్మెదల రుతము లోనగునవి ఉద్దీపనము లనఁబడును; భూవిక్షేప కటాక్షాదికము అనుభావముగాఁ జెప్పఁబడినది; ఔగ్ర్యము మరణము ఆలస్యము జుగుప్సయ్యం గాక కడమ వ్యభిచారులు దీనికిం జెప్పఁబడినవి; స్థాయి భావము రతి; ఇది శ్యామవర్ణము; దీని దైవతము విష్ణువు.

ఉదా.—‘పడుకటిఁట ఎన్నరును?’ ఇత్యాది (3); ఇట ఉక్తస్వరూపుఁడు పతియు ఉక్తస్వరూప బాలయు ఆలంబన విభావములు; శూన్యమయిన పడుకటిల్లు ఉద్దీపన విభావము; చుంబన మనుభావము; లజ్జాహాసములు వ్యభిచారులు; వీనిచేత అభివ్యక్తమై సహృదయ విషయమైన రతిభావము శృంగార రస రూపతః బొందును. దాని భేదములఁ జెప్పచున్నాఁడు.

౨౧౨. విప్రలంభము సంభోగము నని యిది యిరుదేశంఁగు లగును.

అందు.

౨౧౩. ఎందు రతి ప్రకృష్టమై అభీష్టముం బొందకయున్నదో అది విప్రలంభము.

అభీష్ట మనఁగా నాయకునిఁ గాని నాయికనుఁ గాని.

౨౧౪. అది పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరుణాత్మకమై నలువగ లగును.

౨౧౫. వినుటవలనఁ గాని కనుటవలనఁగాని అన్యోన్య సంరూఢ రాగు లగు నిరువురకు (స్త్రీ పురుషులకు) అప్రాప్త్యయందు దశావిశేషము ఏదో అది పూర్వరాగ మనఁబడును. అందు వినుట చూత వంది సఖీ ముఖమున నగును; ఇంద్రజాలమందును చిత్తరువునందును ప్రత్యక్షము గాను, స్వప్నమందును కనుటయగును; ఇందు కామదశలు పది; ఏవన,—అభిలాషము చింత స్మృతి గుణ కథనము ఉద్వేగము ప్రలాపము ఉన్మాదము వ్యాధి జడత మృతియు; అభిలాష మనఁగా కోరిక; చింత ప్రాప్త్యపాయాదులను అరయుట; ఉన్మాదము చేత నాచేతనములయందు నైతము అవరిచ్చేదము (విశేష నిర్ధారణము లేని); మనస్సు నిక్కిలి సుడివడుటచేత విషయము లేని మాట ప్రలాపము; మఱి దీర్ఘ నిశ్వాస పాండుతా కృతాదులు వ్యాధి; జడత యనఁగా అంగములు చేష్టలు దక్కుట, అట్లే మనస్సు (వ్యాపారము దక్కుటయు.)

కడమ స్పష్టము—క్రమముగా నుదాహరణములు:—

* పుష్పలను కోరికచే కల్పించుకొన్నమాత్రాన అంతఃకరణమునకు క్షణములలో బయటి కరణముల వ్యాపారమును అపివైచునదైన లయము అనందభూయిష్టము కలుగునో ప్రేమ దోలంకునవియు ప్రబుధము పుట్టించునవియు పరిచయముకలన గాటంపు రాగోదయమును వెలయించునవియు స్వభావ మధురంబులును అగునవి ముగ్ధాక్షియొక్క యాచేష్టలు నాయందు కలుగునుగాక. '

ఇట్ల మాలతీ సాక్షాదర్శనముచేత మాధవునికి గలిగిన యభిలాషము.

† 'మదనుని సాక్షాల్లక్ష్యిని ఆకురంగాక్షిని ఎట్లు ఈక్షింతునో అని చింతాకులుండై కాంతుడు రేయెల్ల నిద్రాం బొందఁడాయెను. '

ఇచట ఒకానొక నాయకుం గూర్చి ఇంద్రజాల దర్శనముచేత హృదయాశ రాగుండైననాయకుని చింత. వక్ష్యమాణము మదీయము. '—' సకపటముగా దేనికేసి ' ఇత్యాదియందు (౧౯౧) నాయకుని స్మృతి. ' నేత్రములు కాటుక పట్టలను ' (౧౦౧) ఇత్యాదియందు గుణకథనము. ' నిట్టూర్పులు పుచ్చును ' (౧౪౮) ఇత్యాదియందు ఉద్వేగము.

‡ 'రాత్రులందు మూడవ భాగము మిగిలియుండఁగా ఈమె క్షణమునేపు కన్ను మూసి నదై తటాలున ' నీలకంఠుడా, ఎట కేగెదవు? ' అని లక్ష్యము [శ్రోత] లేకయే మాట పలికి, లేని కంఠమందు తన బాహు బంధనము నర్పించి, మేల్కొనును. '

ఇందు ప్రలాపము. ' అన్నా తుమ్మెదా ' (౧౮౯) ఇత్యాదియందు ఉన్మాదము.

§ 'సఖి, పాలిన కృశించిన నీముఖము సరసమయిన హృదయము అలసమైన వపువును నీ హృదయములలోని కరుణనని కఠిన రోగమును రెండుపురుషుని. '

* ప్రేమాగ్రాః ప్రిణయ స్పృశః పరిచయా దున్మాధ రాగోదయా స్తా స్తా ముగ్ధృశో నిసగ మమరా శ్చేష్టా భవేయు ర్మయి యా స్వప్తకరణస్య బాహ్యకరణ వ్యాపార రోధీ క్షణా దాశంసా పరికల్పితా స్వపి భవ త్యానందసాక్ష్యా లయః .

† కథమితే కురక్షాక్షిం సాక్షాల్లక్ష్యిం మనోభవః ఇతి చింతాకులః కాన్తో నిద్రాం వైతి నిశ్శిధిని

‡ త్రిభాగశేషాను నిశాను చ క్షణం నిమిల్బ నేత్రే సహసా వ్యబుద్ధత క్వ నీలకణ్ఠ వ్రజ నీ త్యలత్యువా గసప్త్య కణ్ఠాద్విత బాహుబద్ధనా.

§ పాణ్డ్య ఔషం వదనం హృదయం సరసం త వాలసం చ వపుః ఆవేదయతి నితాన్తం క్షేత్రియ రోగం సఖి హృదన్తః.

ఇందు వ్యాధి.

* : తామరాకుల పెజ్జయందు దేహ మంతయు బొత్తిగా కదలక యున్నది. నిడుద నిట్టా ర్వుల యీ పెల్లదము మాత్రము బ్రతికియున్నవని తెలుపుచున్నది.

ఇట జడత; ఇది మదీయము.

౨౦౬. రస విచ్ఛేద కారణ మగుటంబట్టి మరణమును వర్ణింపనే వర్ణింపరు; సంభవించెడు ననియేని మనస్సున కోరబడిన స్థేనియు చెప్ప వచ్చును; ప్రత్యుజ్జీవనము సమీపముననే కలుగునేని మరణముం గూడ వర్ణింతురు.

† అందు తొలిదానికి ఉదా:— ఆతన్ని వికసించిన నల్లవానిలిం గనుటచే ప్రాణములు పోఁ దొడంగఁగా ఎట్టకేలకు వానిని నిలుపుకోఁ గలిగినది, వడి యిప్పుడు కోళ్ళ కూతను విని ఆదీనురాలు ఏమయిపోవునో ఎఱుంగలేకున్నాను.

౨ రెండవదానికి ఉదా:— తుమ్మెదలు ర్పుంకార కోలాహలములతో దిక్కులను పూరించును గాక; చందన వన సంచితమైన వాయువు కూడ మెల్లమెల్లఁగా వీతొంచునుగాక; మద మెక్కినవై పెంపుడు కోయిలలు మావి శిఖరమందు పంచమ స్వరమును పలుకునుగాక; ఇనుమువలె కఠినములైన యీ ప్రాణములు వడిగా పోవునుగాక పోవునుగాక.

ఈరెండును మదీయములు.

మూడవదానికి ఉదా.—కాదుబరిలో మహాశ్వేతా పుండరీక నృత్తాంతమందు. ఈప్రకారము కరుణ విప్రలంభ విషయమని విస్మృత చెప్పెను. కొందఱు

* వినినీ అల నలనీవి నిహితం సర్వం సునిశ్చలం అంగం

దీక్షాః జీసానహో ఏసో సాధ్య జీతితి పరం

[చాయా.]

వినినీదళ శయనీయే నిహితం సర్వం సునిశ్చలం అంగం

దీక్షాః నిశ్వాస భర ఏష సాధయతి జీవ తీతి పరం.

† శేఫాలికాం విదలితా మహలోక్య శస్త్రి ప్రాణా స్కంధశ్చి దపి ధాగయితుః ప్రభూతా, ఆకణశ్చ సస్పృతి హతం చరణాయుధానాం కిం వా భవిష్యతి న వేద్మి తపస్వినీ సా.

౨ రోలమ్బుః పరిపూరయన్తు హరితో ర్పుష్కార కోలాహలై;

ర్మదై మృదై మునైతు చందన వనీ బాతో సభస్యా సపి;

మాద్యై కలయన్తు మాతశ్శిఖరే శేరీపికాః క్షిప్తయం;

ప్రాణాః సర్వైర మశ్మ సార కఠినా గచ్ఛన్తు గచ్ఛన్తుమి.

మఱి.—‘ తొలుత చక్షుఃప్రీతి, పిమ్మట చిత్తాసంగము, తర్వాత సకలము, నిద్రా
చ్ఛేదము, కార్యము, విషయనివృత్తి, లజ్జానాశము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మృతి,
అను నీపదియు స్మరదశలు.’ అని చెప్పదురు. మఱి యందును,—

౨౧౭. ఆదిలో స్త్రీకి రాగమును చెప్పవలసినది, పిమ్మట స్త్రీ యింగితములచేత
పురుషునికి (చెప్పవలసినది).

ఇంగితములు ఉక్తములు.—ఉదా.—రత్నావళియందు సాగరికా వత్సరాజులకు.
ఆదిలో పురుషరాగము సంభవించుటయు సిద్ధమే. అయినను ఇట్లు (స్త్రీకి ముందు
చెప్పట) హృదయంగమ మగును.

౨౧౮. మఱియు, నీలి కుసుంభము మంజిష్ఠ అని పూర్వరాగము మూఁడు
విధములు.

అందు,—

౨౧౯. ఏప్రేమ ఎక్కువగా శోభిల్లదో, మనోగతమై వదలిపోదో, అది నీలీ
రాగమని పేర్కొనబడును; ఉదా.— శ్రీరామ నీతల రాగము.
ఏది పోదో శోభించునో దానిని కుసుంభరాగ మందురు. ఏది పో
దో అత్యంతముగా శోభించునో అది మంజిష్ఠారాగ మనంబడును.

ఇక మానము.—

౨౨౦. మాన మనఁగా కోపము, అది ప్రణయమువలనను ఈర్ష్యవలనను సం
జాత మగును; ప్రమోదము కడు దొడ్డదిగా నున్నను ఇరువురకును
ప్రేమయాక్ర కుటిలగామత్వమువలన ఏకోపము కారణము లేకయే
జనించునో అది ప్రణయమాన మగును.

ఇరువురకు అనఁగా నాయకునికిని నాయికకును ఇరువురకును ప్రణయ
మానము వర్జనీయము.

* ఉదా.—అందు నాయకునికి— మాయనిద్రాప్రాప్తుచు కన్నులు మూసికొని యున్న యో
సాబగుండా, నాకు చోటియ్యి ఇక నెప్పుడు విలంబము సేయను . *

* అలిత పసుత్తె, నిమిలితచ్ఛ, దేసు సుహతి, మజ్జ ఓటసం
గండ పరిఉంబణ పులకలంగ న ఉణో చిరాఞ్ఞం.

[ఛాయా.]

అలీక ప్రసుత్తక నిమిలితాక్ష దేహి సుభగ మహ్య మవకాశం,
గణ్ణ పరిచుచ్చన పులకితాఙ్గ, న పున క్షిరయిష్టామి.

నాయికకు ఉదా.—కుమారసంభవములో సుధావర్ణ నావసరమునందు.

* ఇరువురకును ఉదా.— ప్రణయ కుపితమై మానమున నేర్పరులై అవాస్తవపు నిద్రలో ఉండి కదలక ఊపిరి బిగబట్టుకొని చెడియొగ్గి యున్న యిరువురలో నెలిచినవా రెవరు?'

అనునయ పశ్చాత్తము ఓర్పు లేనియెడల ఇది విప్రలంభ భేదము కాదు, మఱి మన సంభోగ సందాః యనుచేరి భావ మగుచు.

† ఉదా.— బావలను ముడిచినను నూపు ఎక్కుడు ఉత్కంఠతో చూచును; మాట మానుకొన్నను ఈచెడు మొగము సస్మిత మగును; మనస్సున కక్కశత్రవును నెలకొల్పు కొన్నను దేహము పులకలం దాల్చును; ఆజనుచూచినప్పుడు మానము నిర్వహించుట యెట్లు?'

‡ ఇది యొండె ఉదా.— ఒకటే సెజ్జయందు పరాజుక్తిభక్త్యము వహించి ఒండొరులతో పలు కక ఉత్తపడుచు, ఒకరొకరి హృదయమందును అనుచుయు ఉన్నను గౌరవము దక్కించుకొనుచు, ఉన్న దంపతులకు, మెల్లగా కడకంటి చూపుల ప్రసారముచే కన్నులు కలియఁగా హసించుచు హన్సమున ఒకరి క్షయము నొకరు కౌగిలించుకొనఁగా మాంయధము భగ్నుమాయెను.'

౨౧౯. పతియాకృత్య దయితా సంగము చూచినను ఊహించినను లేక విన్నను, స్త్రీలకు ఈర్ష్యా మానము కలుగును; అందు ఊహ మూఁడువిధములు; నిద్రలోని పలవరింతలచేతను, సంభోగచిహ్నము లచేతను, గోత్ర స్థలితముచేతను జనించును.

* పణతి కుపితమై దోడ్లం వి అలిల ముత్తాణం మాణ ఇన్ద్రాణం
ఊచ్చల నిరుద్ధ ఊహన నిన్ద్ర కణ్డాణం కో మగ్న?

[ఛాయా.]

ప్రణయకుపితయో దక్ష్వయో ర ప్యలీకను స్తయో మాణ విజ్ఞయోః
నిశ్చల నిరుద్ధ నిశ్వాస దత్త కణ్డయోః కో మగ్నః?

† భూభక్తే రచితేఽపి దృష్టి రధికం సోత్కంఠ మున్వీక్షతే;
రుద్ధాయా మపి వాచి సస్మిత మిదం దగ్ధానం బాయతే;
కార్మశ్యం గమితేఽపి చేతసి తనూ రోమాశ్చ మాలమ్బతే;
దృష్టే నివహణం భవిష్యతి కథం మానస్య తస్మిన్ జనే?

‡ ఏకస్మిన్ శయనే పరాజుక్తిభక్తయా వీతోత్తరం తామ్యతో,
రశోన్యస్య హృది స్థితేఽప్యనుయే సంరక్షతో గౌరవం,
దమ్నతోః, శనై రహణ్యవలనా నిగ్రహి భవ చ్చక్షుషా-
భాగ్నో మానకలిః సహస రభస వ్యాసక్త కణ్డగ్రహః.

* అందు చూచినందులకు ఉదా.— దయితుడు సుమఖియొక్క కన్నులనుండి పుప్పొడిని నోటి యూసిరితో తొలగించుచుండగా, దానికి ద్వేషిణియైన జవ్వనియొక్క కన్నులు రెండును రోష పరాగములచేత నిండిపోయినవి. '

† సంభోగ చిహ్నములచేత ఉపహించినందులకు ఉదా.— మేని కొత్త గోటి నొక్కలను వలవచేత కష్టమన్నావు, పలు గాట్లు గల మోవిని చేతితో కష్టమన్నావు, ప్రతి దిక్కునకును అశ్వశ్రీ, సంభోగమును చాటుచు పర్వమన్న యీనకపరిమళగంధమును కేనిచే వారింప నేర్తువు? '

ఇట్లు కడమవానికిని.

౨౨౦. మానమును భరించుటకు పతి క్రమముగా సామము భేదము దానము నతి ఉపేక్ష రసాంతరము అను నా ఋషాయములను వ్రయోగి గీంరవలయును. అందు సామ మరగా ప్రియవచనము: భేదము తత్సఖిని కైవసము చేసికొనుట; దానము భూషాదులను మిషగా ఇచ్చుట; పాదములం ద్రెళ్ళుట సతి: సామాదులు నెగ్గనవ్వడా బివ్వరి కించుట ఉపేక్ష యగును; సంభ్రమము త్రాగము హర్షము ఇత్యాదులవలన కోపము తొలంగుట రసాంతరము.

ఉదా.— 'కాంతుని ప్రియోక్తులను' ఇత్యాది (౧౧౮); ఇంక సామాదులు అంబు నూచింపబడినవి. రసాంతర మూహించుకొనునది.

ఇక ప్రవాసము.—

౨౨౧. ప్రవాస మరగా కార్యవశమున శాపమువలన సంభ్రమంబున వేలువేలు తావుల నుండుట. అందు దేహ పశ్రు మాలిన్యము, ఏకవేణీధర మయిన శిరము, నిశ్వాసోచ్ఛ్వాస రుదితములు నేలపై బడుట ఇత్యాదులు కలుగును.

మఱియు —

౨౨౨. ప్రవాసమందు అవయవముల యసౌష్ఠ్యము, తాపము, పాండుత, కృశత, అరుచి, అధృతి, అనాలంబము, తన్మయము, ఉన్మాదము,

* వినయతి సుదృశో దృశో పరాగం, ప్రణయిని కౌసుమ మాన నానిరేన,
త దహిత యవతే రభీక్ష మక్షో ద్వయ మపి రోష రజోభి రాభ్రుతారే.

† నర శఖ పద మగ్ధం గోపయ స్యంశుకేన, స్థగయసి పున రోష్ఠం పాణినా దస్తదప్తం,
ప్రతిసేక మపరశ్రీ సజ్జ శంసీ వినర్ప స్తు న పరిమళ గంధః కేన శక్యో వసీతుం?

మూర్ఖుఁడు మృత్యువు నని వరుసగా వదునొకండు స్మరదశల నెఱుంగ
వలయును. అసౌష్ఠ్యమనగా మాలిన్యము ఆపాడిట్లుట; తాపమన
విరహజ్వరము; అరుచి యన వస్తు వైరాగ్యము; అన్నిటను రాగము
లేమి ఆధృతి; అనాలంబరత శూన్యహృదయత్వము; తన్మయము
బాహ్యమందును మనస్సునందును ఆమెయే లేక ఆతఁడే అగవడుట.

కడమ స్పష్టము— ఇందు కొంతకు మాతాతపాగులవారి యుదా.—

* : చింతలచేత మనస్సు జడను వడినది; చెక్కిలి అజిత అణగినది; ముఖము పొత్తశృంగ
స్పృశిత పొందు వయినది; మోవి కేవల శ్వాసములచే ఖిన్నమయినది, నీటి తుంపురుల
కును లేత తామరాకులకును తాపము అజయిన్నది; ఈమెయొక్క ఇట్టి వీనదశను ఓర్చుడు
వాఁడు పొత్త దుష్టభుండు ఎవఁ డున్నాఁడు? '

౩౨౩. కార్యజ మగు ప్రవాసము భావి(కానున్నది) వర్తమానము భూతము
అని ముత్తెఱుంగులు. కార్యము బుద్ధిపూర్వకము గావున త్రైవిద్యము

† : ఇందు భావికి ఉదా.—మదీయము.— : సుందరీ, పోయెదను; పో తెరువరీ; పేయెనీ
వృథాగా యుఖపడకుము; నీపోకలో నాకు శోకమేల? అటయిన బాష్పమేల విడిచెదవు?
త్వరగా పోవని; నన్ను పంపుటకు నీకు ఈత్వర యెందులకు; నీతోఁగూడఁ బోఁగోరుమ
న్న యీజీవమునకు సంభ్రమము పెట్టుగా నున్నది. '

‡ : వర్తమానమునకు ఉదా.— : కంకణములు తరలినవి, ప్రియ సఖము లయిన యస్మిన్ములు
నిరంతరము పోవుచునే యున్నవి, భృతీ తుణమయినను నిలువకున్నది, మనస్సు ముందుగా
పోవుటకు ఉద్యమించియున్నది, ప్రియతముండు పోవుటకు మనస్సున నిశ్చయించుకొఁగా

* చింతాభిః స్తిమితం మనః, కరతలే లీనా కపోలస్థరీ,
ప్రత్యక్షా తుణదేశ పాణ్డు వదనం, శ్వాసైఃఖిన్నోఽధరః,
అప్ఖిః శీతర వద్మినీ కిసలయై నోఽనైతి తాపః శమం;
కోఽస్యాః ప్రాథిత దుర్లభోఽస్తి సహతే దీనాం దశా మిదృశీం?

† యామః సుందరీ, యాహి పాణ్డు; దయితే శోకం వృథా మా కృథా;
శోకస్తే గమనే కుతో మమ? తతో బాష్పం కథం పుష్పానీ?
శీఘ్రం న ప్రజ నీతి; మాం గమయితుం కస్మా దియం తే త్వరా?
భూయా నస్య సహ త్వయా జిగమిషో జీవస్య మే సమభీమః.

‡ ప్రస్థానం వలయైః కృతం, ప్రియసఖై రప్రై రజస్రం గతం,
భృత్యా న తుణ మాసితం, వ్యవసితం చిత్రై గస్తం పురః,

* అన్నియు కూడనే తరలినవి; పోవలసియుండఁగా ఓయిపొయిపొయియఁగా, మితుల
బిడారును వదలుదురా? *

భూతమునకు ఉదా.—‘ చింతలచేత మనస్సు ’ ఇత్యాది (౨౨౨). శాపము
వలన నెల్లన.— ‘ సహచరుడనయిన నేను ’ ఇత్యాది (౧౨౦). సంభ్రమము దివ్య
మానుష నిర్వాతాదిజము —ఉదా.—వికృమోర్వశియందు ఉర్వశీ పురూరపులకు.

ఇట పూర్వరా గోక్తములైన యభిలాషాది దశలును ఇటఁ జెప్పబడిన
యంగాసౌష్ఠవాది దశలును ఉభయములును ఉభయత్ర సంభవించునవియ యైనను
చిరకాలపుఁ బ్రసిద్ధినిబట్టి విడదీసి చెప్పట.

ఇక కరుణ విప్రీలంభము.—

౨౨౪. యావనవంతులగు నిరువురు స్త్రీపురుషులయందు ఒకరు లోకాంత
రమునకుం బోయి వెండియు దొరకువచ్చె యుండఁ రెండవవారు
దుఃఖివడుట కరుణవిప్రీలంభ మగును.

ఉదా.—కాదంబరియందు పుండరీక మహాశ్వేతా పృత్రాంతమున. మరల
దొరకని పక్షమునఁగాని శరీరాంతరముచేత దొరకెడు పక్షమునఁగాని కరుణ మను
పేరి రసమే అగును. మఱియు ‘ ఇట ఆకాశవాణి పలికిన యనంతరమే శృంగారము,
ఏలన సంగమ ప్రత్యాశచే రతి జనించుటవలన. ప్రభమమందో కరుణమే. ’ అని పెద్ద
లు తలంతురు. మఱి ‘ సంగమ ప్రత్యా శానంతరము సంఘటము కలిగెడు విప్రీలంభ
శృంగారముయొక్క ప్రవాసాఖ్య భేద మిది ’ యని కొందఱు చెప్పట యేది కలదో
దానిని ఇతరులు ‘ మరణమనెడి విశేషమొకటి సంభవించుటం బట్టి దానికన్న (ప్ర)
వాసముకన్న) నేతే ’ అని తలంతురు.

ఇక సంభోగము.—

౨౨౫. ఎందు అనురక్తులైన విలాసులు ఒండొరుల దర్శన స్పర్శనాదులను
అనుభవించుటో అది సంభోగ మనఁబడును.

ఆది శబ్దమువలన ఒండొరుల యధరపాన చూచునాదులు. ఉదా.— ‘ పడు
కటింట ఎవ్వరును ’ ఇత్యాది (3).

* యాకుం నిశ్చిత చేతనీ ప్రియతమే, సర్వే సుఖం ప్రథితా;
గతవ్యే సతి జీవితప్రియ సుహృత్సాభాః కిమ త్యజ్యతే? *

౨౨౬. ముద్దుగానుట కౌగిలించుట లోనగు బహుభేదములం బట్టి లెక్కించుట మశక్యమైనందున ఈసంభోగశృంగారము ఒకటిగానే విద్వాంసులచేత చెప్పబడినది. అందు ఆఱు ఋతువులు సూర్యచంద్రులు అట్లే ఉదయాస్తమయములు జలక్రీడ ఉద్యానవన విహారము ప్రభాతము సురాపానము రాత్రి ఇత్యాదులును మైపూత అలంకారము లోనగుచున్న వర్ణనీయములు. ఇంక నిర్మలమగు నితరంబును వర్ణనీయము.

అట్లే భరతముని— 'లోకములో నిర్మలము పవిత్రము ఉజ్జ్వలము దర్శనీయమేని ఏయిండుక కలదో దాని నెల్ల శృంగారరసము ఉపయోగించుకొనును.' అని. మఱియు.—

౨౨౭. ఇది పూర్వరాగాదులకు తర్వాత వచ్చుటం బట్టి నాలుగు విధములదిగా చెప్పబడినది.

దానినె ఇట్లు చెప్పినారు.—

'విప్రలంభము లేక సంభోగము పుష్టి జెందదు. కావలెట్టిన వస్త్రాదియంగు గదా ఎఱుపు మిక్కిలి పెంపొందును.' అని.

అండ్లు పూర్వరాగాంతరము సంభోగము ఎట్లన— కుమారసంభవమున పార్వతీఠరమేశ్వరులకు; ప్రవా సానంతరము సంభోగమెట్లన, మాతాతపానుల వద్యము.—

‡ : ఓపత్మలాక్షీ నీకు నేనుము గదా? నాదేహము భృడముగా నున్నది, డేనుము కృశము; ఇట్టి కృశత నీ కేల కలిగినది? నీశరీరము పుష్టమయిన కారణమున. ప్రేయసీ, ఏకారణమున నాదేహము పెంపొందినది? ప్రియునీ దేహమును కూడుకొనుటచేత. ఓసుభ్రువా నీకన్న నా కెవ్వతెయు లేదే. ఆఱుయిన డేనుము కేల యడిగదవు? , ఇట్లు కడమవానికి ఊహించుకొనవచ్చును.

ఇక హాస్యము.—

౨౨౮. వికృతము లయిన యాకారము వాక్కు వేషము చేష్టలు ఇత్యాదుల

‡ డేనుం లే నను పత్మలాక్షీ? కిలం ఖేమం, మదంగం దిధం;
ఏతాద్య కృశతా కుతః? తుహ పుణో పుట్టం సరీరం జదో.
కే నాహం పృథులః ప్రియే? పణిషణీ దేహస్య సంపేలణాత్
తస్మై స్తస్మి, న కాపి మే. జఇ ఇదం ఖేమం కుదో పుచ్చసి?

యొక్క వేడుకవలన హాస్యము కలుగును. దానికి హాసము స్థాయి భావము. దానివర్ణము తెలుపు. దైవతములు వ్రమధులు. వికృతాకార వా క్షేప్తాదులు గల దేనిని చూచి జనులు హాసంతురో అది దీనికి ఆలంబనమని వచింతురు. దాని చేష్ట ఉద్దీపనముగా నంగీకృతము; కన్ను చిముటుట మొగమున స్మృత ఇత్యాదులు అనుభావములు; నిద్ర ఆలస్యము అవసాత్థ ఇత్యాదులు ఇందు వ్యభిచారులు. ఉత్తములకు స్మృత హాసితములును, మధ్యలకు విహాసి తావహాసితములు, సీమలకు అవహాసితము అతిహాసితమును అని హాసము ఆఱు భేదములుకలది. ఇంచుక నేత్రవికాసము అధరచలనమును కలది స్మృతము; అదియే దంతములు ఇంచుక యగపడుచున్నచో విద్వాంసులచే హాసిత మరబడుచున్నది. మధుర స్వరము విహాసితము; అంస శిరః కంఠ సమేతము అవహాసితము. అవహాసితము బాష్పముల తోడిది. ఏడలు విసరుట కలది అతిహాసితము.

† ఉదా.— ‘ప్రభాకరుని శాస్త్రమును అయిదు దినములు నేర్చి, వేదాంత. శాస్త్రములను మూడు దినములు చదివి, తర్క వాదములను గూడ ఆఘోషించి, వీరె కుక్కుట మిశ్రీపాదులవారు వచ్చినారు.’

దీని పరిపోషమును లటక మేళక ప్రభృతులయందు కనవచ్చును.

మఱి దీనియందు.—

౨౨౯. హాసము ఎతనిదో అతనిని ఎటను ప్రత్యక్షముగా చెప్పకున్నను అతడు విభావాది సామర్థ్యముచేత ఎఱుగబడును. అభేదముగా విభావాది సాధారణ్యముచేత తోచును; అందువలన సామాజికలచేత హాస్య రసము అనుభవించబడును.

ఇట్లు ఇతర రసములయందును ఎఱుగవలయును.

ఇక కరుణము.—

౨౩౦. ఇష్ట నాశమువలనను అనిష్టాప్తివలనను కరుణ మనెడి రసము కలుగును.

† గురో గోరః పశ్చ దినా న్యధీత్య, వేదాంత శాస్త్రాణి దినత్రయం చ, అమీ సమాఘాయ చ తర్కవాదాన్ సమాగతాః కుక్కుటమిశ్రీపాదాః !

ఇది కపోత వర్ణ మనియు యమదైవతమనియు విద్వాంసులు చెప్పి యున్నారు. దీనికి స్థాయి భావము శోకము, శోచనీయ మేదో అది ఆలంబనము, దాహోదికావస్థ ఉద్దీపనము, దైవనింద భూషతనము రోదన ము ఇత్యాదులు అనుభావములు, వైవర్ణ్యము ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసము లు స్తంభ పశ్చయములు నిర్వేద మో హాపస్మార వ్యాధి గ్లాని స్మృతి శ్రమలు విషాద జడ తోనాద చింతాదులు వ్యభిచారులు.

శోచనీయము బంధువురు కోలుపోయినవారు లోనగువారు.

- ఉదా.— మతీయ రాఘవనిలాసమందు.— అడవిలో జడలం దాల్చుట యెక్కడ, ఈనీ మనోహరమయిన వపు వెక్కడ! విధి వీనిం గూర్చుట నిశ్చయముగా కత్తితో శరీరపుష్ప మను ఖండించుట. '

ఇందు రామ వనవాసముచేత దుఃఖార్తుడైన దశరథుడు దైవమును దూఱు ట. ఇట్లు బంధువియోగము విభవనాశము ఇత్యాదులకుం గూడ ఉదాహరణము లరయవలయును. పరిపోషమో మహాభారతమందు స్త్రీపర్వమును జూడవచ్చును.

దీనికి కరుణ విప్రలంభమునుండి భేదమును చెప్పుచున్నాడు.

- అ3గ. శోకస్థాయిక మగుటవలన ఈరసము విప్రలంభముకన్న భిన్నము. విప్రలంభమందు పునస్సంభోగ హేతుకము రతి స్థాయి.

ఇక చాదర్మము.—

- అ3అ. చాదర్మ రసమునకు కోధము స్థాయి భావము, వర్ణము రక్తము, అధి దేవత రుద్రుడు, శత్రువు ఆలంబనము, వానిచేష్టలు ఉద్దీపనము; పిడికి టి పోటులు, వడద్రోయుటలు, మోటుతనము, నఱుకుట, చీల్చుట, పోరాడుట, వడి ఇత్యాదులచే నిది గాటముగా నుద్దీపిత మగును; బొమలు ముడుచుట, బొడు గఱచుట, మల్లచఱచుట, తర్జనము, తన . చేసిన పనుల నుగ్గడించుకొనుట, ఆయుధములను జళిపించుట, ఉగ్రత, ఆవేగము, పులకలు, స్వేదము, కంపము, మదము ఇవి అనుభావము లు. అట్లే దూఱుట, క్రూరముగా చూచుట, మోహము, అమర్షము ఇత్యాదులు వ్యభిచారి భావములు.

౨ విపినే క్వ జటా నిబన్ధనం! తవ చేదం క్వ మనోహరం వపుః !

అనయో ఘటనా విధేః స్ఫుటం నను ఖడ్గేన శరీష కర్తనం.

† ఉదా.— ‘నరపశువులయిన యేమీరు నిర్మర్యాదులై ఆయుధము దాల్చినవారై యీగురు పాతకమును చేసితిరో అంగీకరించితిరో చూచితిరో సరకకత్తువుతో గూడిన భీమాచ్ఛుమల తోడి వారి రక్తమేదో మాంసములతో ఇదే నేను దిక్కులకు బలిం గావించుచున్నాను ’
దీనికి యుద్ధవీరమునుండి భేదమును చెప్పుచున్నాడు.—

౨౩౩. రక్తాస్యత్వ రక్తనేత్రత్వము (లవలన వ్యంగ్యంబగు క్రోధమే) దీనిని యుద్ధవీరమునుండి వేఱునీయునది.

ఇక వీరము.—

౨౩౪. ఇందు నాయకుడు ఉత్తముడు, స్థాయి భావము ఉత్సాహము, మహేం ద్రుడు దేవత, బంగారు వర్ణము; ఎవనిని జయింపవలయునో అతడు లోనగువారు ఆలంబక విభావములు, ఆవిజేతవ్యాదుల చేష్టాదులు ఉద్దీపన విభావములు, సహాయులను వెదకుకొనుట లోనగునవి అనుభా వములు; ధృతి మతి గర్వ స్మృతి తర్క రోమాంచాదులు సంచారులు; అది దాన ధర్మ యుద్ధములతోను వయతోను కూడినదై నాలుగు విధ ములగును.

అది దానవీరము ధర్మవీరము యుద్ధవీరము దయావీరము నని నాలుగు విధము లగును. అందు దానవీరునికి ఉదా.—పరశురాముడు. ‘త్యాగము ఏడు సముద్ర ముల చేతను వేష్టితముయిర భూమిని నిర్వాసముగా ఇచ్చుట అనఘాః గలది ’ అని. ఇట పరశురాముని త్యాగమును ఉత్సాహము స్థాయి భావము సుప్రదాన భూతులైన బ్రాహ్మణులనెడి యాలంబన విభావములచేతను సత్త్వము అధ్యవసాయ ము లోనగు నుద్దీపన విభావములచేత విభావితమై సర్వస్వ త్యాగాదులగు ననుభావ ములచేత అనుభావితమై హర్షదృత్యాది సంచారులచేత పుష్టమై దానవీరతం బడయు చున్నది.

♦ ధర్మవీరునికి ఉదా.—యుద్ధిష్ఠిరుడు.—రాజ్యము ధనము దేహము భార్య సోదరులు మిత్రులు

† కృత మనుమతం దృష్టం వా యై రిదం గురు పాతకం
మనుజ పశుభి నిర్మర్యాదై భక్తవద్భి రుదాయుదైః
నరక రిపుణా సాధకం తేషాం పభీమకీరీటీనా
మయ మహ మస్య క్షేదో మాంసైః కరోమి దిశాం బలిం.

♦ రాజ్యం చ వసు దేహ శ్చ భార్య భ్రాతృ మిత్రా శ్చ మే
యచ్చ లోకే మ మాయత్తం త ధర్మాయ. స దోద్యతం

ఎవరు కలలో వారును లోకములో ఇంక నా కథన మేమి కలదో అదియును సర్వదా నాధర్మమనకై సిద్ధము.

* యుద్ధపీఠానికి ఉదా — శ్రీరామచంద్రుడు. — 'ఓయి లంకేశ్వరుడా, ఇమ్ము జానకిని, రాముడు స్వయము యాచించుచున్నాడు. నీ కేమి యీమతి విభ్రమము? నీతిని స్మరింపుము. ఇప్పటికిని ఏమియు మిగిలి పోలేదు. అట్లు చేయవేని, ఖర దూషణ త్రిశిరసుల కంఠ రక్తముచే అడు సయిన యీనానాపాణము వింటి నారికట్టునకు చుట్టుము గావించబడి నట్టిది ఓర్వదు.'

† దయాపీఠానికి ఉదా. — జీమాతవాహనుడు. — 'సరముల నోళ్ళనుండి రక్తము పాటుచు నే యున్నది, ఇంకను నాదేహమున మాంసము ఉన్నది, నీకును ఆకలి తీతినట్లు అగపడదు, గరుత్మాంతుడా, ఏల ధక్షించుటకు మానితివి?'

వీనియుదును విభావాదులను పూర్వోదాహరణమునఁచుచు బోలె ఊహించ నలయును.

ఇక భయానకము. —

౨౩౫. భయానకమునకు స్థాయి భావము భయము; కాలుఁడు అభిదైవతము, అందు స్త్రీలును నీచులును నాయకులు, తత్త్వ విశారదులు దానికి కృష్ణ వర్ణముం జెప్పినారు, దేనివలన భయము కలుగునో అది ఆలంబనము, హూరతరములైన చేష్టలు ఉద్దీపనము, వైవర్ణ్యము గద్గదస్వర భాషణము, ప్రళయము స్వేదము కంపము దిక్కులు నూచుట ఇత్యాదులు అనుభావము, జుగుప్స ఆవేగము సమ్మోహము సంతాపము గ్లాని దైన్యము శంక అనస్మరము సంభ్రాంతి మృతి ఇత్యాదులు వ్యభిచారులు.

ఉదా — 'మనుష్యులలో గణన' ఇత్యాది(౮౧).

ఇక బీభత్సము. —

* భో లక్ష్మేశ్వర, వీయతాం జనకజా, రామగ స్వయం యాచతే.
కోఽయం తే మతివిభ్రమః? స్మర నయం. నా ద్యాపి కిష్కీన్ద్రతం.
వైవం చే త్తర దూషణ త్రిశిరసాం కణ్ఠాస్పృశా పక్షిలగ
పత్రీ వైష సమిష్యతే మమ ధనుశ్శాన్య బంధ బహుకృతగ.

† కరాముఖైః స్యన్దత ఏవ రక్త, మద్యాపి దేహే మమ మాంస మస్తి,
త్వస్తిం న పశ్యామి తవాపి తావ, త్క్రిం భక్షణా త్వం విరతో గరుత్మాన్?

౨౩౩. బీభత్సరసమునకు జుగుప్స స్థాయి భావము. ఇది నీలవర్ణము, మహా కాలుఁడు దీనికి దైవతము, దుర్గంధము మాంసము నెత్తురు మేదస్సును ఆలంబనము; అందే పురుగులు పడుట లోనగునది ఉద్దీపనము; ఉమియుట పెడమొగము చేయుట, కన్నులను కుదియించుట ఇత్యాదులు అనుభావములు, మోహము అపస్మారము ఆవేగము వ్యాధి మరణములోనగునవి వ్యభిచారులు.

† ఉదా.— ‘ప్రేరేదరిమృండు ఒడిలో శవము నిడుకొని ముందుగా తోయను పీకికి, తర్వాత అతిఘోర దుర్గంధము కలవానిని లావులును ఉన్నతములు నైన తావుల మెండుగా దొరకుచున్నవానిని బుజుములు పిట్టలు పింపు వీని పీడములందు సులువుగా దొరకు మాంసములను తిని త్వరపడుచు ఇటువంటి కన్నులను వైచుచు దంకిములను వెడలఁజెట్టుకొని ఎముకలలో వివచనమున యిటువలలోనున్న మాంసమును కూడ అవ్యాకులముగా భక్షించుచున్నాడు. ’

౨౩౪. అద్భుతమునకు స్థాయి భావము విస్మయము; గంభర్వఁడు దైవతము; వర్ణము వసుపు; లోకాతీతమయిన వస్తువు ఆలంబనము; గుణముల మహత్త్వము ఉద్దీపనము; స్రంభము స్వేదము, రోమాంచము, గద్గదస్వరము, సంభ్రమము, నేత్రవికాసాదులును అనుభావములు; వితర్కము ఆవేగము సంభ్రాంతి హర్షము లోనగునవి వ్యభిచారులు

• ఉదా.— ‘(మానుష్యుఁడు) బాహుదండముం జెంది శవ ధనుర్దండము విజుగుటచే బుట్టిన టంకారశము, అన్నయ్యయొక్క బాలచరిత ప్రస్తావనకు డిండిమ మైనట్టిది, తటాలున తదుద్భూతచేత కపాలసంపుటము ఎగిరిపోగా కలసిన బ్రహ్మాండ భాండము కడుపులో ఘూర్జిల్లుచు ఒక్కటే మొత్త మయిన చండర్పము గలదై ఇప్పటికిని తగ్గకున్నది. ’

ఇంక శాంతము.—

† ఉత్కృత తోయ్యత్కృత్య కృత్తిం పృథు, మథ పృథుశ్చేధ భూయాంసి మాంసా శ్యంస సి ఘ్నిశ్చ పిష్టా ద్దశయవ సులభా న్యుగ్రీవుతీని జగ్ధ్వా అస్త్య పర్యస్త నేత్రిక ప్రకత్తిత దశశశ ప్రేతరజ్జ్వా కరజ్జ్వా దజ్జ్వాస్తా దస్థి సంస్థం స్థపుట గత మపి కృత్య మవ్యగ్ర మత్తి. దోదఁ జ్ఞాఞ్చిత చంద్రశేఖర ధనుదఁజ్ఞావభ క్తోద్యత వృజ్జ్వాద ధ్వని రార్య బాలచరిత ప్రస్తావనా డిడ్డిమః, దాగ్ర క్షర్యస్త కపాల సముట మిల ద్భ్రహ్మాజ్ఞా భా ఙ్గోదర భ్రామ్య త్పిడ్డిత చడ్డిమా కథ మహా నా ద్యాపి విశ్రాంత్యతి!

౨౩౮. శాంతమునకు శమము స్థాయి భావము; నాయకుఁడు ఉత్తముండు; కుండేందు నుందరము వర్ణము, నారాయణుఁడు అభిదేవత; అనిత్య తాది కారణంబున సకలవస్తు నిస్సారతయేని వరమాత్మ స్వరూపమేని ఆలంబనము, వుజ్జాశ్రమములు హరిక్షేత్రములు తీర్థములు రమ్యము లైన వనములు మహాపురుష సంగము ఏవమాదులు ఉద్దీవనములు; రోమాంచాదులు అనుభావములు; నిర్వేద హర్ష స్మరణ మతి భూత దయాదులు వ్యభిచారులు.

† ఉదా.—“వెద్ద కిథిలో నడచుచు పొరత బొరత పేలికను దాల్చినవాడనై నాగరులు అధ్యగులు దయా భయ కాతుకములతో కనుచుండ నిర్వాణకీకృతమయిన జ్ఞానావృత ర సానందమున తూఁగులాడుచు నే నుండఁగా ఎప్పుడు కాకి నాపుడికిలి దొన్నెలోని భిక్షును జంకు లేక హరించునో!”

దీని పుష్టిని మహాభారతాదులయందుఁ గనవచ్చును.

౨౩౯. ఇది దయావీరాది కానేరదు; ఏలన, నిరహంకార రూపముగావున. ఎట్లన—దయావీరాదులయందు నాగానందాదులలో జీమూతవాహ నాదులకు మధ్యలో మలయవత్యా ద్యనురాగాదియు అంతమున విద్యా ధర చక్రవర్తిత్వాది ప్రాప్తియుం గనఁబడుటం బట్టి అహంకారోపశే మము కనఁబడదు. అందువలన శాంతము సర్వవ్యకారములచేతను అహంకార వ్యశమ నైకస్వరూప మగుటం బట్టి దాని (దయావీరాది) యందు అంతర్భావమును జెందఁ దగదు. అందువలన నాగానందా దులు శాంతరస ప్రధాన మనుట అపాస్తవ్యమయినది. అట్లయిన మఱి,—

“ఎందు దుఃఖము లేదో సుఖము లేదో చింత లేదో ద్వేషరా గములును లేవో ఏయిచ్చయును లేదో అది ఎల్ల భావములందును శమ స్థాయికము శాంతరసము అని మునీంద్రులు చెప్పియున్నారు ”

అనియేవం రూప మయిన శాంతమునకు ఆత్మ స్వరూప ప్రాప్తి లక్షణ

† రథ్యాస్త శ్చరత స్తథా భృత జరత్కథాలవ స్యాన్వయః
సత్రాసం చ సకాతుకం చ సదయం దృష్ట్యై తై నాకాగరైః
నిర్వాణకీ కృత చి త్సుధారస మదా విద్రాయమాణస్య మే
నిశతజ్ఞం కరటం కదా కరపుటీ భిక్షాం విలుణ్ణివ్యతి!

మఱున మోక్ష దశయందు మాత్రమే సాధుర్భవింతుదానికి అవశ్యమందు సుచార్యాదులు ఉండవుగదా రసత్వమెట్లు గలుగును?

అనినది జెప్పచున్నాడు.

—అరం. ఇత్థ సాక్షాత్కార దశయందును తదసాక్షాత్కార దశయందును రెంటును సాధారణమయినట్టి శమ మేవో అదే రసత్వముం జేందును; కావున అందు సంచార్యాదుల కలిమియు విరుద్ధము కాదు.

మఱియు నిందు సుఖభావము ఏది చెప్పబడినదో అది నైషఁయిక సుఖపరం బగుటం బట్టి అదియు విరుద్ధము గాదు. చెప్పినారుగదా.— “లోకములో కామ సుఖ మేని కలదో స్వర్గమున మహాత్తయిన సుఖమేనో ఇవి తృష్ణాక్షయ సుఖము యొక్క పదు నాఱవ భాగమున కేనియు సాటిగావు. అట్లే ఎల్ల ప్రకారములను నిరహంకారత్వమును పొందునెడల వమానిరాచులును ఇందు అంతర్భావముం జేందఁ దగును.” ఆదిశబ్దముచేత ధర్మసేవ దానసేవ దేవతా విషయ రతి ప్రభృతులు.

అందు దేవతా విషయ రతికి ఉదా.— ఎప్పుడు వారాజునిలో సురవది యొడ్డున నిట వసించుచు కొసినముం దాల్చినవాడైనై శరమున అంజలి పుటముం జేచ్చుకొని, ఓయి గౌరీనాథఁడా, తీర్పురహదఁడా, శంభుఁడా, తీర్నయనుఁడా, కరుణింపుము! అని మొఱు యిడుచు దినములను నిమిషముగాఁ గడనెడనో! *

ఇక మునీంద్ర సమ్మతము వత్సల రసము.—

—అరం. ఉత్కృటముగా చనుత్కృతి యగుటం బట్టి వత్సలమును గూడ రస మని తలంతురు. దానికి స్థాయి ప్రేమతోడి రతి, పుత్రాది ఆలంబనము, పుత్రాదుల చేష్టలు విద్యా శౌర్య దయాదులును ఉద్దీపనములు, ఆలింగనము అంగ స్పర్శము మూర్ధాఘ్రాణము చూచుట పులకము ఆనంద భాష్యాదులు అనుభావములు, వర్ణము వదనములోవలి కాంతి, దైవ తము లోకమాతలు.

* కదా వారాజస్వా మిహ సురభునీ రోధసి వసన్
వసానః కొసీగం శరసి నిదధానోఽచ్చలి పుటం
'అయే, గౌరీనాథ, తీర్పురహర, శమ్భూ, తీర్నయన,
ప్రసీ దేతి శ్రోత నిమిష మివ శేష్యామి దివసాన్!'

ఉదా. : ఆచార్యుడు దాది మొదట పలికిన మాటను పలికియు, దాని వ్రోలిం బట్టుకొని నడచియు, పరిణమిల్ల నేర్పినప్పుడు వంగియు, తండ్రికి మోదమును పెంచెను.

రసములకు పరస్పర విరోధముం జెప్పుచున్నాడు. —

౨౪౨. శృంగారమునకు కరుణ బీభత్స కాద్రీ వీర భయానకములు విరోధులు; భయానక కరుణములు హాస్యమునకు; కరుణమునకు హాస్య శృంగార రసములు; రాద్రమునకు హాస్య శృంగార భయానకములు; వీరరసమునకు భయానక శాంతములు; భయానకమునకు శృంగార వీర రాద్ర హాస్య శాంతములు; శాంతమునకు వీర శృంగార రాద్ర హాస్య భయానకములు; బీభత్సమునకు శృంగారము; అని విరోధిత చెప్పబడినది. పీఠికీ సమావేశప్రకారమును పిమ్మట చెప్పఁగలడు.

౨౪౩. ఏదో యొక కారణ విశేషమువలన ఎటునేని స్థిరత్వమును పొంది నను ఉన్మాదాది పాత్రమందు స్థైర్యముం బొరయునుం జేసి స్థాయి కానేరదు.

ఉదా. — ఏకమోర్యశియును చతుర్థాకమున పురూరవసుని యున్నాడము.

౨౪౪. రసభావములు, రసముయొక్క యాభాసము, భావముయొక్క యాభాసము, భావముయొక్క ప్రకృతి మోదయములు, సంధి, శబలతయు నని అన్నియు రసరంబువలన రసములు.

రసనగుణ యోగిత్వమువలన భావాదులకును రసత్వము ఉపచారము చేత నని యభిప్రాయము.

భావాదులను చెప్పుచున్నాడు. —

౨౪౫. ప్రధానములగు సంచారులును, దేవాది విషయక మయిన రతియు ఉద్బుద్ధమాత్రమైన స్థాయియు భావ మని చెప్పబడును.

“భావహీన మయిన రసము లేదు, రస వర్జిత మయిన భావంబును లేదు, రసభావములకు సిద్ధి అనోన్యకృతము.” అని చెప్పిన దిక్కుగా పరమాలోచనచేత పరమ విశ్రాంతి స్థాన మయిన రసముతోఁ గూడనే ఉండున వైనను తేని మొట వచ్చుచున్న వివాహ ప్రవృత్తి భృత్యునివలె అప్పటికి ప్రాధాన్యముతో అభివ్యక్త

† య దాహ భాత్యాస్తి పృథ మేదికం వహో, యయా తదీయా మవలక్ష్మ్య చాబ్జలిం, అభూ చ్చ నమగ్ని పృణిపాత విక్షయా, పితు మూదం లేన తథాన సోఽర్భకః.

లైన వ్యభిచారులును దేవముని గురు నృపాది విషయమైన రతియు ఉద్బుద్ధమాత్రములు అనగా విభావాదులచే పరిపుష్టిం జెందనందున రసరూపత్వమును పొందకయున్న స్థాయి భావములును భావశబ్ద వాచ్యము లగును.

అందు వ్యభిచారికి ఉదా.— ‘ దేవర్షి నారదుఁడు ’ ఇత్యాది; ఇందు అవహిత.

దేవవిషయమైన రతికి ముఖందమాలయందు ఉదా.— ‘ ఓయి సరకాంతకుఁడా, నాయునికి స్వర్గమందుఁ గానీ, భూమియందుఁ గానీ, నరకమందుఁ గానీ, శరత్కాలారవిందములం దిరస్కరించు నీచరణములనే మరణమందును చింతించెదను. ’

మునివిషయమైన రతికి ఉదా.— ‘ ఓమనీ, సీయీ దర్శనముచేతనే నాపాపములు తీరినేను కృతార్థుడ నైతిని, అయినను గరిష్ఠములయిన నీవాక్కులను వినఁగోరుచున్నాను; ఎవఁడేనియు ఎంత శ్రేయస్సున కైనను తనియువా? ’

రాజవిషయమైన రతికి ఉదా.— ‘ నీగజ్జముల శ్రేణిచే లేవఁబడిన ధూళిపటముచేల అడు సయిన గంగను హరుఁడు వెను బరువునకు వెఱచి కిరమునఁ దాల్చుకున్నాఁడు. ’

ఇటులే కడమయు.

ఉద్బుద్ధమాత్ర మయిన స్థాయి భావమునకు ఉదా.— ‘ హరుఁడును ధైర్యము ఇంచుక తూలి నెలపాడువు తీరిని ముప్పీరుంబోరె ఉమాముఖుంబున బింబఫలాధనోష్ఠంబున కన్నులను పృసరింపజేసెను. ’

ఇచట పార్వతీవిషయమైన భగవంతుని రతి.

మఱి పానకరసముం బోలె నిట విభావాదులకు ఒక్కచే అవభాసము రసమని చెప్పితిరి గదా అందులో సంచారికి వేటిమి లేదే అట్లుండఁగా దానికి పౌగ్ధా న్యమున అభివ్యక్తి యెట్లు? అనినం జెప్పచున్నాఁడు.—

౧ దివి వా భువి వా మ మాస్తు వాసో సరకే వా సరకాక్షక, పృథామం,
అవధీరిత కార దారవిస్తా చరణౌ తే మరణేఽపి చింతయామి.

‡ విలాశినే నైవ త వామనా మునే కృతః కృతార్థోఽస్మి నిబహిం తాఁహసా;
తథాపి శుక్రాభి రహం గరియసీ ర్గిరోఽ; భవా శ్రేయసి కేన తృప్యజే?

† త్వ ద్వాజి రాజి నిఘాతత ధూలీ పటల పజ్జిలాం
న ధర్మే కిరసా గజ్జాం భూరి భార భియా హరహ.

హరస్తు కిచ్చి త్వరిష్వత్ ధైర్య శృంగోద, యారమ్భ ఇ బామ్బురాశిః
ఉమాముఖే బిమ్బఫలాధనోష్ఠే వ్యాపారయోమాస విలాచసాని.

—౨౪౬. పానకమందు మిరియపుఁ జిద్రువలు లోనగువానికి ఏకీభావము కలిగి యున్నను దేనికేని ఎటనేని ఎక్కువ గాటు ఎట్లో అట్లే సంచారికిని రసమందు.

ఇత రసాభాస భావాభాసములు.—

—౨౪౭. రస భావములకుఁ అనౌచిత్య వ్యవృత్తత్వమువలన అభాసము కలుగును.

ఇటు అనౌచిత్యమును రసములకు భరతాది ప్రిణీత లక్షణములయొక్క సమ గ్రత లేనిచో ఒకకొంత కలిమికి ఉపలక్షణముగా నెఱుంగవలయును. బాలబోధనా ర్థమై దాని నించుక వివరించుచున్నాడు.—

—౨౪౮. శృంగారమందు ఉపనాయకునిమీఁదను ముని గురు పత్నులయందును పెక్కురు నాయకులందును రతిం జేందుటచేతను, అట్లే ఉభయ నిష్ఠము గామిచేతను, ప్రాణనాయక నిష్ఠత్వమునను, అథను పాత్ర తిర్య గాది గతత్వమునను అనౌచిత్యము; చాద్రమందు గుర్వాదులపై కోప మున; శాంతమందు పీనునియం దునికిచేత, హాస్యమునందు గుర్వాది ఆలంబ మయినయెడలను, అట్లే వీరమునందు ఉత్సాహము బ్రహ్మవ థాదికమందుఁ గలిగెనేని, అథనుపాత్రములందు ఉన్నను; భయానకం బున ఉత్తమ పాత్ర గతత్వముచేతను అనౌచిత్యము. ఇట్లే కడమవాని యందు నెఱుంగునది.

అందు రతి యుపనాయక నిష్ఠ మయినందులకు మదీయము ఉదా.—

* : స్వామి కడుఁగోల, ఇది జీబుటడని, నేనుబాలను ఒండెదానను, తమల మలీమస వడ్ల మైన చీకటిరాశి భూమిని కప్పియున్నది, కావున ఓయి సుందరుడా నల్లనయ్యా తటా యన నాదారిం దొలంగుము, ' అని గోపి పలుకఁగా విని దానిం గవుంగిటుం బొదిని మదనకలాసక్తుఁడయిన హరి మిమ్ము కాచుఁగావుత. '

బహు నాయక నిష్ఠమునకు ఉదా — : ఓసుందరీ, ఎకరికై యీచెక్కిలి పొండిమం దాల్చి యున్నదో మూడు లోకములందును వారే కాంతులని తలంచెదను. '

అనుభయ నిష్ఠమునకు ఉదా.—మాలతీమాధవమందు నందనునికి మాలతియందు.

* : స్వామి ముద్దుతనో, వనం ఘన మిదం, ఖా లాహ మేకాకినీ, ఖోణీ మావృణుతే తమాల మలిన చ్ఛాయా తమః సస్తతి, త స్మై సుందర మిహ కృష్ణ సహసా ప ' ర్మైతి గోప్యా గిరః పృథ్వా తాం పరిరశ్య మన్మథ క లాక్తో హరిః పాతు నః.

‘రతికి పిమ్మట ఉభయ నిష్ఠత్వ మైనను తొలుత ఏకనిష్ఠత్వమే అయినచో ఆ భాసత్వ’ మని శ్రీమల్లోచనకారులు. అందులకు ఉదా.— రత్నావళియందు సాగరి కకు అన్యోన్య సందర్శనమునకు పూర్వమే వత్సరాజునందు రతి.

ప్రతినాయక నిష్ఠమయిన రతికి ఉదా.—హయగ్రీవవధమందు హయగ్రీవుని జలక్రీడా వర్ణనలో.

* అధమపాత్రిగతమైన రతికి ఉదా.— : ఒకానొక భిక్షి నడుమునకు ఆకుచీగను చుట్టుకొని, కొండమల్లెపువ్వులను కోసి తెచ్చుకొని కొండమీద ఎదురుగా కూర్చుండి మగనిచే తన పెండ్లుకలను క్రేసేయించుకొనుచున్నది. ’

† తిర్యగ్ధ రతికి ఉదా.— : తేటి వనాంతరములందు ఒండు లతయం దుండిన వల్లభుని పిలుచుకొని మల్లీతల్లజములందు చంచద్వికా నాద మధురంబగు సంగీతముం గావింపం దొడంగినది. ’

అది శబ్దముచే తాపసాదులు.

‡ రాద్రాభాసమునకు ఉదా.— : ధర్మజుని కటువచనములచే దగ్ధుడై అర్జునుడు ఎట్టిని వికసించిన వెడందకన్నులు తిరిప్పుకొనుచు, శిరసకంపము సేయుచు, కర్ణుని వదలి, భయము మాని, కేల ధనుర్బాణములం బూని, కృష్ణుని కంటి యెదుర, తన బాహు విక్రమమును మాటికిని చెప్పకొనుచు, భుజశిరమును గట్టిగా చఱచుకొనుచు, ధర్మరాజుం బరిమార్చుటకు ప్రవేశించినాడు. ’

§ భయానకాభాసమునకు ఉదా.— : ఆతనిని(రాజుని) వేవెలంగనం బోలె బిఱికికన్న లువడి చూడ నశక్తుడై కైడికొండ గిరి యింటిలోపల జొచ్చి భయపడుచు కాకికుండు దినములు గడపినాడు. ’

* బహువస్థల సద్గ పత్రవల్లీ గిరిమల్లీ కుసుమాని కాపి భిక్షి
అవచిత్య గిరా పురో నిమజ్జా స్వకచా సుత్రచయాశ్చకార భర్తా.

† మల్లీమతల్లీషు వనాస్తరేషు వల్లవస్తరే వల్లభ ముహ్వయస్తీ
చచ్చా ద్విపక్షీ కలనాద భణ్ణీ సజ్జిత మణ్ణీకురుతే స్మ భృణ్ణీ.

‡ రత్నోత్పల్లవిశాలలోలనయనః, కమోత్తరాణ్డో ముహు,
మూక్త్యా కణః, మపేతిభీ, ధృత ధనుర్బాణో, హరేః పశ్యతః,
అధ్యతః కటుకోక్తిభిః స్వ మసక్త ద్దోర్వికృమం కీర్తయ,
స్మంసాస్ఫోటపటు రుద్రధిష్ఠీర మసౌ హస్తం ప్రవిష్టోఽ జానహ.

§ అశక్తువ నోస్సిధు మధీరలోచనః సహస్రగ్రశ్చే రివ యస్త్వ దళవం
ప్రవిశ్య హేమాద్రి గుహా గృహస్తరం నినాయ బిభ్య ద్విపాని కాశకః.

భయము స్త్రీసేచవిషయ మైననే రసప్రకృతి. ఇట్లే కడమయ్య
 ౨౪౮. లజ్జాదికము వేశ్యాది విషయ మగునేని భావాభాసమగును.

స్పష్టము.

౨౪౯. భావమునకు శాంతి ఉదయము సంధియుం గలిగిన క్రమముగా భా
 వశాంతి భావోదయము భావసంధియు నని చెప్పబడును.

క్రమముగా ఉదా.—

* “ సుందరీ, కోపమును మానుము, పాదానతని నన్నఁ జూడఁము, నీ కష్టమును ఇట్టి కోపము
 వచ్చియుండలేదు సుమా; నాకుఁడు ఇట్లు పలుకుచుండఁగా ఆతరుణి అడ్డముగా కన్నులు
 మూసికొని వెల్లుగా కన్నీటిని విడిచెను, ఏమియు జరులు పలుకరింపదాయెను. ”

ఇచట బాష్పమోచనముచేత ఈర్ష్యాఖ్య సంచారిభావముయొక్క శమము.

† “ ఆయింతి తన పాదముల వ్రాలిన రమణుని తిరస్కరించి, అందువలన ఆతఁడు మఱి బతి
 మాలుకొనుట మానగా, , రహస్య కపటవర్తనఁడా అని అభిజ్ఞేపించినదై అందువలన
 ఆతఁడు కోపించి మనస్సు విడిగి వెడలిపోవుచుండఁగా, మోహ్యు నిట్టూర్పు పుచ్చి స్తన
 మలయందు చేయి యుంచుకొని కన్నీళ్లు గ్రమ్మిన దృష్టిని సఖులపై నెఱపినది. ”

ఇచట విషాదమునకు ఉదయము.

† “ ఎంత చూచినను కనుగవడకం దనిపితిఁబనిది మానసవృత్తికి సయితము అందనిది మదిరాక్షి,
 యొక్క యీర్యావహు నాహృదయమును వదమును నెగులును గొల్పుచున్నది. ”

ఇచట మార్గ విషాదములకు సంధి.

* సుతను జహిహి కోపం పశ్య పాదానతం మాం

న ఖిలు తవ కదాచి తోక్తవ ఏవంవిధోఽ భూత్

ఇతి నిగదతి నాథే తిర్యగామిలితాశ్చ్యా

నయనజల మనల్పం ముక్త ముక్తం న కిఞ్చిత్.

† చరణ పతన ప్రత్యాఖ్యానా త్ప్రసాద పరాజ్ఞుభే

నిభృత కిత వాచా రేత్యుక్త్యా రుషి పరషీకృతే

ప్రజతి రమణే నిత్య స్తోమ్యైః స్తన స్థిత హస్తయా

నయన సలిల చ్ఛన్నా దృష్టిః సఖీభా నివేశితా.

† నయనయు గాసేవనకం మానస వృత్త్యాపి దుష్ప్రపంచం

రూప మిదం మదిరాశ్చ్యా మదయతి నృదయం దునోతి చ మే

* (పురూరవసుని వచనము.) 'అకార్యమెక్కడ? చంద్రునివంశ మెక్కడ? ప్రియ(కార్య!) మెడియం ననబడునా? నాపుత్రము వోషముల నడంచుటకు; అహో! ఆవదనము కో పమందును కాంతమే. అపకల్మషులైన చిత్రసంస్కారవంతులు ఏమందుకో? స్వప్న మందు సఖి దొరకదు. ఓమనసా స్వస్థతం బొందుచు; ఎవడో యశావనవంతుడు ధన్యుడు (అ) యధరమును ఆనెడును. "

ఇచట విత డ్కాత్సుక్య మతి విస్మరణ శంకా దైన్య భృతి చింతలయొక్క శబలత.

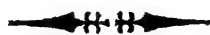

* క్యా కార్యం? శశలక్ష్మణం క్వ చ కులం? భూయోఽపి దృశ్యేత సా? దోషాణాం ప్రశమాయ నః శ్రుత; మహా కోపేఽపి కాంతం ముఖం. కిం వత్స స్త్యపకల్మషాః కృతధియః? స్వప్నేఽపి సా దుర్లభా. చేతః, స్వాస్థ్య ముపైహి. కః ఖలు యువా ధన్యోఽధరం పాస్యతి.

సాహిత్యదర్పణము.

చతుర్థ పరిచ్ఛేదము.

ఇక కావ్య భేదములు జెప్పుచున్నాడు.—

—౨౧౦. ధ్వనియు గుణీభూతవ్యంగ్యము నని కావ్యము ఇరు దెఱుంగు లగును. అందు.

—౨౧౧. దేనియందు వాచ్యమును వ్యంగ్యము అతిశయించునో అది ధ్వని యనబడును. అది యుత్తమకావ్యము.

వ్యంగ్యార్థము వాచ్యార్థముకన్న అధికమతాకరి యగునేని 'ధ్వనిపర బడును దీనియందు' అను న్యుత్పత్తిచేత ధ్వని యనుపేరి యుత్తమ కావ్యము.

—౨౧౨. ధ్వనికిని లక్షణాభిధానములములు రెండు భేదములు చెప్పబడినవి, అవివక్షిత వాచ్యము వివక్షితాన్య పరవాచ్యము నని.

అందు అవివక్షితవాచ్య మనునది లక్షణామూలమగు ధ్వని, లక్షణామూల మగుటవలననే దానియందు వాచ్యము బాధితస్వరూప మగుటవలన నవివక్షితము. వివక్షితాన్యపరవాచ్య మన్ననో అభిధానములము, అందువలననే దానియందు వాచ్యము వివక్షితము; అన్యపర మనగా వ్యంగ్యనిష్ఠము; ఇందు వాచ్యము తన స్వరూపమును తెలుపుచునే వ్యంగ్యార్థమును తెలుపును; ఎట్లన దీపము ఘటమునుం బోలె. అభిధానములము బహువిషయము గావున పిమ్మట నిర్దేశము.

అవివక్షిత వాచ్యముయొక్క భేదముల రెంటిని జెప్పుచున్నాడు:—

—౨౧౩. వాచ్యము అర్థాంతరముతో సంక్రమితమగుటవలనను, అత్యంతము తిరస్కృతమగుటవలనను, అవివక్షితవాచ్య మను ధ్వనియు ఇరుదెఱుంగు లగును.

అవివక్షితవాచ్య మను ధ్వని అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్య మనియు అత్యంత

తిరస్కృత వాచ్య మనియు రెండు విధము లగును. ఎచ్చట ముఖ్యార్థము తాను స్వయముగా ఉపయుక్తము గాక స్వవిశేష రూపమయిన అర్థాంతరముగా పరిణమించునో అచ్చట ముఖ్యార్థము స్వవిశేషరూపాధాంతర సంక్రమితం బగుటవలన అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యత్వము.

* ఉదా.— “ కదలి కదలి, కరభము కరభము, కరిరాజకరము కరిరాజకరము; ఈహరిణా ఖీయొక్క యాయూరుయుగ్మము మాఁడు లోకములయందను సాటిం జెందదు. ”

ఇచట రెండవవి కదళ్యాది శబ్దములు పోనరుక్త భయమున సామాన్య కదళ్యాది రూపమయిన ముఖ్యార్థము బాధితము కాఁగా, జాడ్యాది గుణములతోఁ గూడుకొన్న కదలిలోనగు నర్థమును బోధించును; అజాడ్యా ద్యతిశయమే వ్యంగ్యము.

ఎచట మఱి స్వార్థమును బొత్తిగా విడిచి అర్థాంతరముగ మాఱునో అచట ముఖ్యార్థము అత్యంతతిరస్కృతంబగుటవలన అత్యంతతిరస్కృత వాచ్యత్వము.

† ఉదా.— ‘ నిశ్వాసముచేత గుడ్డిజైన యద్దమువలె చంద్రిండు ప్రకాశింపకున్నాడు. ’

ఇట అంధశబ్దము ముఖ్యార్థమందు బాధితమై అప్రకాశరూపమయిన యర్థమును బోధించుచున్నది. అప్రకాశాణ్విశయము వ్యంగ్యము; అంధత్వ ప్రకాశత్వములకు సామాన్యవిశేషభావములేనందున అర్థాంతరసంక్రమిత వాచ్యత్వము.

‡ ఉదా.— ‘ ధార్మికుడా, సంచరింపుము, ఆకుక్కను గోదావరీకచ్ఛంపుఁ బాదలో నివసించెడి చండసీయాము నేడు చంపివైచినది. ’

ఇచట ‘ ధార్మికుడా, సంచరింపుము ’ అను సంచరణవిధి ప్రకృతమందు అనుపయోజ్యమానమై సంచరణ నిషేధమందు వర్తించుచున్నది. అందువలన దీనిని విపరీతలక్షణ యని శంకింపఁగూడదు. ఏలన, ఎచ్చట విధి నిషేధములు ఉత్పత్యమాన

* కదలి కదలి, కరభః కరభః, కరిరాజకరః కరిరాజకరః;

భువనతీతయేఽపి బిభర్తి తులా మిద మూరుయంగం న చమూరుదృశః

† నిశ్వాసార్థ ఇ వాదశః శ్చంద్రిమా న ప్రకాశతే.

‡ భను ధమ్మిత పీసత్తో, సో నుణట అజ్ఞ మారిట దేణ
గోలాణకు కచ్చ కుడంగ వానిణా దరిట సీహేణ.

[భాయా.]

భ్రను ధార్మిక విస్మితో, స శున కోద్య మారిత స్తేన
గోదావరీ కచ్చ కుజ్జ వానినా దృష్ట సింహేన.

మాత్రములే నిషేధవిధులుగా పరిణమించుచున్నవో అచ్చటనే విపరీతలక్షణకు అవసరము; ఎచ్చట మఱి, ప్రకరణాది పర్యాయలోచనచేత విధినిషేధములు నిషేధవిధులుగా తెలియుచున్నవో అచ్చట ధ్వనిత్వమే. దానినే చెప్పినారు:—

‘కొన్నియెడల బాధ్యతతో ఖ్యాతి (అన్వయబోధ). కొన్నియెడల ఖ్యాతమునకు (అన్వితమునకు) బాధనము; తొలిదాని లక్షణయే అగున, రెండవదాననో అభిధయే యగును. అని’

ఇచ్చట తొలిదానియందు ముఖ్యార్థమునకు అర్థాంతరమందు సౌకర్యమణము అనగా ప్రవేశము, అంతియ గాని తిరోభావములేదు; అందువలననే ఇచట లక్షణ అజవాతాస్వర్గ; రెండవదాననో స్వార్థము ఆత్మంతము తిరస్కృతమయినందున జవాతాస్వర్గ.

౨౧౪. వివక్షితాభేదములు కూడ వ్యంగ్యము అసంలక్ష్యక్రమంబును సంలక్ష్యక్రమంబును అగుటంబట్టి మొదట ఇరు దెలుగు లగును.

‘వివక్షితాన్వయవాచ్య మనెడి ధ్వనియు అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యంబును సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యంబు నని ద్వివిధ మగును.

౨౧౫. అందు తొలిది రసభావాదికము ఒక్కటిగానే గణించబడును; ఏలయన, అందు ఒక భేదమైనను ఆచంత్యమువలన లెక్కింప శక్యము గానందున.

ఉక్తస్వరూపమున భావాది అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యము; ఇందు వ్యంగ్య ప్రతీతికి విభావాది ప్రతీతి కారణ మగుటవలన క్రమము ఉండనే ఉన్నది; కాని అది నూటుకలువరేకుల (మొత్తము)ను ఒక్కొక్కటిగా (సూదితో) గుచ్చుటయుంబోలె లఘుత్వమువలన (క్రమము) అగపడదు. వీనియందును రసాదులయందును ఒక భేదమునకే అనంతత్వము కలివిడిజేసి లెక్కించుటకు అశక్యమయినందున అసంలక్ష్య క్రమధ్వని యనెడు కావ్యము ఒకభేదమే కలదిగాఁ జెప్పబడినది. అది యెట్లన— ఒకశృంగారమునకే సుభాగరూపమగు భేదము ఒక్కటియే యైనను పరస్పరాలింగ నాధరపాన చుంబనాది భేదమువలనను ప్రత్యేకముగా విభావాది వైచిత్ర్యమువలనను లెక్కింప శక్యముగాదు, మఱి అన్నిటిని లెక్కించుట యెక్కడిది!

౨౧౬. వ్యంగ్యము శబ్దార్థోభయశక్తి సముత్థమై అనుస్వాన సన్నిభంబయిన

చో ధ్వని లక్ష్యక్రిమవ్యంగ్యము మూఁడు విధములుగా విజ్ఞులచే చెప్పబడినది.

వ్యంగ్యము క్రిమలక్ష్యులగుటవలననే అనుకూలనరూప మగునో దానికి శబ్ద శక్త్యుద్భవత్యముచేతను, ఆర్థశక్త్యుద్భవత్యముచేతను, శబ్దార్థశక్త్యుద్భవత్యముచేతను మూఁడువిధములు గలుగుటగట్టి సులక్ష్యక్రిమవ్యంగ్యమునుపేరి ధ్వనియగు కావ్యము నకును త్రైవిధ్య మని యెఱుంగవలయును.

అందు.—

—౨౫౭. శబ్దశక్త్యుద్భవము ప స్వలంకార రూపమగుటంజేసి యిరు దేఱంగు లగును.

అలంకారశబ్దమును పోత్యేకముగా చెప్పినందున అనలంకారమగు వస్తువు మాత్రమే గోహింపబడును. అందు వస్తురూప శబ్దశక్త్యుద్భవమగు వ్యంగ్యమునకు ఉదా.—

* : పథిపాదా, ఈరాత్రి గ్రామమున సస్తరము (కాస్త్రము,చాప) లేదు; ఉన్నతమయిన పయోధరముం జూచి నిలిచెదవేని నిలువుము. '

ఇచ్చట సస్తరాది శబ్దముల శక్తిచేత ఉపభోగక్షముఁడవేని నిలువుము అను వస్తువు వ్యంజింపబడుచున్నది. అలంకారరూపమునకు ఉదా — 'దుర్గములచేత అడ్డపడని' ఇత్యాది(౨౫). ఇచ్చట ప్రాకరణికుఁడైన యుమా నామ మహాదేసి వల్లభ భానుదేవ నామక రాజయొక్క వర్ణనమునందు ద్వితీయార్థముచేత సూచితమయినట్టిది అప్రాకరణికుఁడగు పార్వతీవల్లభుని వర్ణనము అనంబద్ధము కాకుండుటకై ఈశ్వర భానుదేవులకు ఉపమానోపమేయ భావము కల్పింపబడును. అందువలన నిచట 'ఉమావల్లభుఁడు ఉమావల్లభునివలె' అను సుపమాంకారము వ్యంగ్యము. లేక ఇదియేని యుదా.—

* పంథిపాదా ఎత్త సత్తర మట్ల మణం పత్తర సత్త గామే
ఉజ్జల పటహరం పేక్కి ఉణ జఇ వససి తా వససు.

[చాయా.]

పథిక నాత్రి సస్తర మస్తి మనా క్రస్తర సత్త గామే
ఉన్నత పయోధరం పేక్కి పున యకది వససి త ద్వసు.

* “ ఓవారా, నీవు అమితుడవు, పాపములయిన యుత్కర్షణచేత సమితుడవు, హింస
డవు(హింస మును ఇచ్చువాడవు ఖండించువాడవును), అసజ్జనులకు అపితుడవు, సాధు
యశములతో సహితుడవు. ”

ఇట ‘ అమితుడవు ’ ఇత్యాదియందు ‘ అమితము ’ అను శబ్దము లేనందున విరోధా
భాసము వ్యంగ్యము; వ్యంగ్యము అలంకారమయినను బాహ్యగ్రా శ్రమణ న్యాయం
బున అలంకారత్వము ఉపచరింపఁబడుచున్నది.

అగ్ర. అర్థము రెండు విధములు— వస్తువుగాని అలంకారముగాని; ఇవి ఒక
టాకటియు స్వతః సంభవించునని, కవి ప్రాథోక్తి సిద్ధమేని, కవి నిబద్ధ
వక్త్ర ప్రాథోక్తి సిద్ధమేని అగుటంబట్టి అటు విధములగును. ఇట్లు
ఈచూఱింటిచేతను వ్యంజ్యమార మగుచు వస్తులంకారరూపార్థము
పందెొందు భేదములం బొరయును.

స్వతఃసంభవి యనఁగా దాని యాచిత్యమువలన బయటిప్రపంచమందును సు
భవించునట్టిది. ప్రాథోక్తి సిద్ధ మనఁగా ప్రాథోక్తిచేత సిద్ధము, ఔచిత్యముచేత గాదు
అందులకు వరుసగా ఉదా.—

† : ఓపారుగింటి యక్కా, తుణమునేపు ఇట నాయంటికేసి కన్నుంపుము; ఎప్పుడును ఈబిడ్డ
(ని)కండ్లి జవ్వలను నూతి నీళ్ళను త్రాగఁడు; ఒంటిగఁజేగా నైనను ఇటునుండి వడిగా
చీకటిచెట్లు గుబురుకడఁ బాటు నేటికి పోయెదను; కోయఁగా గట్టి మోపుడులైన
దట్టంపుఁ గిక్కసపుఁ గణుపులు ఒడలు గీతినను గీటుఁగాక. ’

ఇందు స్వతఃసంభవి యగు వస్తుమాత్రముచేత ఈవక్త్ర తనకు ఆతమాలవనములతో
అనుభవించఁబోవు పురుషభోగముచేత గలుగనున్న నఖిక్షతాదులను గోపనము సేయు
ట యనెడు వస్తుమాత్రము వ్యంజింపఁబడుచున్నది.

* అమితః సమితః పాపై రుత్కర్షై హింసాదహ ప్రభో

అపితః సహితః సాధు యశోభి రసతా మసి.

† దృష్టిం హే ప్రతివేని తుణ మిహ పృష్టస్థాపే దాస్యసి;

ప్రాయే జాస్య శిశోః పితా స విరసాః కాపి రపః పాస్యతి;

ఏ కాకి నృపి యామి సత్వర మితః సోత స్తమాలాకులం;

నీరధ్వాస్తను మాభిఖత్తు జరతచ్ఛేదా నలగ్నిభయం.

‘దక్షిణదిక్కున సూర్యుని తేజము సయితము మందగించుచున్నది. ఆదిక్కుననే రఘురాజు ప్రతాపమును పొందుటలు సహింపలేరె.’

ఈస్వతఃసంభవి వస్తువుచేత రవి తేజముకన్న రఘుతేజ మధికము అనెడి వ్యతిరేకాలాకారము వ్యంజింపబడుచున్నది.

† ‘బలరాముడు దూరమునుంచి తనవైపు వచ్చుచున్నవానిని ఆవేణువారిని పరాక్రమ మెల్లంబూని, ఏనుఁగును సింహమువోలెం గాంచెను.’

ఇచట ఉపమాలాకారరూపమున స్వతఃసంభవమైన వ్యంజకార్థముచేత బలదేవుఁడు ఊములోనే వేణువారి ఊయమొందింపఁగలఁడను వస్తువు వ్యంజింపబడుచున్నది.

‡ ‘అతఁడు యుద్ధమున తన మోవిని గాటముగా కఱచి శత్రు వహజనముయొక్క మోవివడంపు శివుళ్ళను కాంతుల గాటంపు దంతక్షతమువలని నొప్పి సంకటమునుండి తప్పించెను.’

ఇచట స్వతఃసంభవమైన విరోధాలాకారముచేత అధరము నిర్దష్టము, శత్రువులును వ్యాపాదితులు అనెడి సముచ్చయాలాకారము వ్యంగ్యము.

§ ‘వసంతమాసము ఆగ్రములతో యువతిజనములను గుఱిగా డూయునవియు, కొంజిపుళ్ళు తెక్కలుగాఁ గలవియు నగు తివ్యమామిడి కొన్ననలులొనగు శరములను అనంగునికి ఆయత్తము సేయుటమాత్రమే గాక ఇయ్యను ఇచ్చుచున్నాడు.’

ఇచట వసంతుడు శరకారుడు, కాముడు ధన్వి, యువతులు గుఱి, పూవులు శరములు, అని కవి ప్రాధోక్తి సిద్ధమైన వస్తువు తాను అగపడుచు మదన విజృంభణ రూపమొన వస్తువును వ్యంజించుచున్నది.

* దిక్కి మద్దాయతే తేజో దక్షిణస్యాః రవే రపి.

తస్యా మేవ రఘోః పాణ్డ్యాః ప్రతాపం న విషేషిరే.

† ఆపతన్త మముం దూరా దూరీకృతపరాక్రమః

బలోఽవలోకయామాస మాతద్ద మివ కేసరీ.

‡ గాఢ కాన్త దళన తుత వ్యథా సజ్గుటా దరి వధూ జనస్య యః

ఓష్ఠ విమృశు దలా న్యమోచయ న్నిదకశ న్యధి రుహ నిజాధరం.

§ సజ్జేష సురహి మాసో ణ దావ అప్పేష జులిష జణ లక్ష్మం ముహే

అహిణవ సహితర ముహే ణవ పల్లవ పత్తతే అణంగస్సు సరే.

[చాయా.]

సజ్జయతి మరళిమాసో న తావ దపకయతి యువతి జన లక్ష్మ ముఖాన్

అభినవ సహకార ముఖా న్నవపల్లవ పత్రేలా ననద్దస్య శరాన్.

* : ఓయి వీరుడా, రాత్రియందు శుభ్రాంశుని కర సమూహముచేత ప్రకాశితమగు భువన
వలయము సంతయు నీకీర్తి సంతానము ఎప్పుడును ధవళీకరించుచున్నది. '

ఇచట కవి ప్రాప్తోక్తి సిద్ధమయిన వస్తువుచేత కీర్తి సంతతి చంద్రకిరణ సమూహము
నకన్న ఎక్కువ కాలము ప్రకాశక మని వ్యతిరేకాలంకారము వ్యంగ్యము.

† : అక్షణమందు దశానను కిరీటములనుండి రాక్షసశ్రీయొక్క యశుబిందువులు మణి
మిషంబున నేలమీద రాలినవి. '

ఇచట కవిప్రాప్తోక్తి సిద్ధమయిన రూపహల్లు త్యలంకారముచేత భవిష్య దాక్షిణ్య శ్రీ
వినాశ రూపమయిన వస్తువు వ్యంజింపబడుచున్నది.

‡ : ఓయి త్రిలింగభూమితిలవడా, నీకీర్తిరాశి ఒక్కటి యయ్యను ఇంద్రపురీ సుందరలకు
కొప్పులలో విరజాజిముత్తముగాను, కేల తెల్లదామరగాను, కంతటమందు హారముగాను,
పాలిండ్ల దోయియందు దట్టంపుఁ జందచర్పగాను, — దేహమందు నానాలంకారత్వ
మును పొందినది. '

ఇచట కవిప్రాప్తోక్తి సిద్ధమయిన రూపకాలంకారముచేత భూమి నున్నవాడ వయ్యను
స్వర్గస్థులకుం గూడ నుపకారము సేయుచున్నా వని విభావనాలంకారము వ్యంజింపఁ
బడుచున్నది.

§ : సుముఖీ, ఈచిలకబోద నీయధరమువలె పాటలమయిన బింబఫలమును కలుచు భాగ్యము
కలుగునట్లుగా ఏపేరి తపస్సును ఏకొండయందు ఎంతకాలము కాంచినదో! '

ఇచట కవినిబద్ధుడైన యొకానొక కామియొక్క ప్రాప్తోక్తి సిద్ధమయిన వస్తువుచేత
' నీయధరము పుణ్యాతిశయ లభ్యము ' అనెడి వస్తువు తోచుచున్నది.

* : రజనీషు విమలభానోః కరజాలేన ప్రకాశితం వీర,
ధవలయతి భువనమబ్జల మభిలం తవ కీర్తిసంతతిః సతతం.

† : దశానన కిరీటేభ్య స్తత్రాణం రాక్షసశ్రీయః
మణివ్యాజేన పర్యస్తాః పృథివ్యా మశుబిందవః.

‡ : ధమ్నిల్లే నవమల్లికా సమదయో, హస్తే సితామ్భారుహం,
హారః కణ్ఠతలే, పయోధర యుగే శ్రీఖణ్డ లేపోః ఘనః,
ఏకోఽపి త్రికలిజభూమితిలక త్వత్కీర్తిరాశి ర్యయా
నానామణ్డనతాం పురందరపురీ వామభువం విగ్రహే.

§ : శిఖిణీ క్వ సు నామ కియచ్చిరం కిమభిధాన మసా వకరో త్తపః
తరుణి యేన త వాధర పాటలం దళతి బిమ్బఫలం శుక కాబకః!

* 'ఓసాబగురాలా, వసంతములో మదనబాణములు కోటిసంఖ్యముం బొంది పంచతన విడిచి నేని, పంచత వియోగులకుం బలిగినది.'

ఇచట 'కామశరములకు కోటిసంఖ్యత్వము కలిగినందువలన నిఖిల వియోగి మరణము కలిగినది.' అను వస్తువు కవి నిబద్ధ వక్త్ర పౌండ్రోక్తి సిద్ధము. దానిచేత 'శరముల పంచత శరములను వదలి వియోగులు జీవించియుం బోలె' అని యుత్పేక్షా లాకారము వ్యంజింపబడినది.

† 'చండీ, మదనబాణుని పయనమందు శంఖమును ఊయచున్నదియుం బోలె తుష్కద మల్లె మొగ్గమీద నులియుచున్నది.'

ఇచట కవినిబద్ధ వక్త్ర పౌండ్రోక్తి సిద్ధమైన యుత్పేక్షాలాకారముచేత 'వచ్చియున్న యీకాలమున కాముడు అత్యంతోన్మాదకుఁడు, అట్లుండ ఓమానినీ, కోపము మానవేమి' అనువస్తువు వ్యంజింపబడుచున్నది.

† 'సాబగుఁడా, వేగురు మహిళలు నిండియున్న నీహృదయమున ఆకొమ్మ ఇముడనిదై ప్రతి దినము కడమపనులు మాని సన్న మే అయిన తనదేహమును మతియు సన్నము నేయుచున్నది.'

ఇచట 'ఇముడనిదై' అని కవినిబద్ధ వక్త్ర పౌండ్రోక్తి సిద్ధమైన కావ్యలింగాలంకారముచేత 'దేహమును సన్నము చేసికొన్నను నీహృదయమునందు లేదు.' అనెడి విశేషోక్తి వ్యంజింపబడినది. కవికి కవినిబద్ధునికి బోలె రాగాద్యావిప్రత్వము లేదు, కావున, కవినిబద్ధ వక్త్ర పౌండ్రోక్తి కవిపౌండ్రోక్తికన్న సహృదయులకు ఎక్కుడు చమత్కారమును గావించును; అందువలన దానిని ప్రత్యేకించి చెప్పట.

అ.గో. శబ్దార్థశక్తుచ్ఛవమందు చిక్కటే.

* సుభగే కోటిసంఖ్యత్వ ముపేత్య మదనాశుక్లః
వసంతే పచ్చితా త్యక్తా, పచ్చ తానీ ద్వియోగినాం.

† మల్లికాముకులే చండీ మల్లో గుఱ్ఱతి మట్టుదః
ప్రియాణే పచ్చబాణస్య శ్శక్త మౌపూరయ నివ.

† మహిలా సహస్ర భరిణీ తుహా హితవి మహతి సా అమాతంతి
అణుదణ మణుజ్జకమ్మా అంగం తణుతిం పి తణువీణ.

[చాయా.]

మహిళా సహస్ర భరిణీ తవ హృదమే సుభగ సామాన్తి
అనుదిన మనన్యకర్మాజ్ఞం తనుక మపి తనయతి.

... వ్యంగ్యము శబ్దార్థోభయశక్త్యుద్భవమయినచో ధ్వనికి ఒకటే భేదము.

¶ ఉదా.— : హిమ ముక్త చంద్ర రుచిరుండు, సపద్మకుండు, ద్విజతతిని మదింపజేయు
బాడు, జనిత మినకేతనుడు, ప్రసాదిత సుకుండును నై మాధవుడు ప్రమదాజనమునకు
చిరకాలము పెనుబండువుగా నుండెను. '

ఇచ్చట మాధవుడు కృష్ణుడు మాధవునివలె వసంతునివలె అని యుపమాలంకారము
వ్యంగ్యము. ఇట్లు వ్యంగ్యభేదముచేతనే న్యంజకములైన కావ్యముల భేదము.

—౨౬౦. ఇందువలన ధ్వని వదునెనిమిది విధములు.

అర్థాంతర సంక్రమిత వాచ్యము, అత్యంత తిరస్కృత వాచ్యము నని అవివ
క్షితవాచ్యము రెండు విధములు; వివక్షితాన్యపరవాచ్యము మఱి అసంలక్ష్యక్రిమ
వ్యంగ్యత్వముచేత ఒకటి; సంలక్ష్యక్రిమవ్యంగ్యత్వముచేతను శబ్దార్థోభయమూలత
చేత పదునేను భేదములు గలది. వీనియందును.—

—౨౬౧. శబ్దార్థశక్త్యుత్థ మగు ధ్వని వాక్యమందు మాత్రమే ఉండును. కడమవి
వదమందును వాక్యమందును ఉండును.

అందు అర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యమునకు పదగతమునకు ఉదా.—

† : యువజన మోహన విద్య యయిన యీసుముఖి ఎవని సముఖమున నుండఁగలదో ఆతరుణుఁ
డొక్కడే ధన్యుడు వాని కన్నులే కన్నులు. '

ఇచ్చట రెండవ కన్నుశబ్దము భాగ్యవత్తాది విశిష్ట నయన పరము.

† వాక్యగతమునకు ఉదా.— : నీకు నేను చెప్పుచున్నాను. విద్వాంసుల బృందము ఇక్కడ
నున్నది. కావున నీతెలివిని తెచ్చుకొని యిచ్చట ఉనికిం గావింపుము. '

ఇచ్చట ప్రతిపాద్యుడగువాడు సమ్ముఖినుడుగా నుండుటచేతనే వాని ప్రతి
పాద్యత్వము తెలియుచుండఁగా 'నీకు' అని ఎక్కువగా వచించుట ఇతరుల వ్యాప్తి
త్వోః గూడుకొన్న 'నీకు' (నీకుమాత్రమే) అను సర్థమును లక్షించుచున్నది, ఇట్లే

¶ హిమ ముక్త చంద్ర రుచిర సపద్మకో మదయః ద్విజా జ్ఞానిత మినకేతనః
అభవ త్రప్రసాదితసురో మహోత్సవః ప్రమదాజనస్య స చిరాయ మాధవః.

† ధన్యః స ఏవ తరుణో నయనే త స్రైవ నయనే చ
యువజన మోహన విద్యా భవి తేయం యస్య సముఖే తరుణీ.

† త్వ మస్మి వచ్చి. విదుషాం సమవాచాఽత్ర తివ్యతి.
'అత్యంతం మతి మాస్థాయ స్థితి మత్ర విధేహ తత్.'

‘చెప్పచున్నాను’ అనుటచేతనే కర్త లభించియుండగా ‘నేను’ అని ఎక్కువగా చెప్పటయు. అట్లే ‘విద్వాంసుల బృందము’ అనుటచేతనే వక్త ప్రతిపాదింఘు చున్నాఁడనుట సిద్ధించియుండగా అధికముగా ‘చెప్పచున్నాను’ అనుట ‘ఉపదేశించుచున్నాను’ అనెడు వచనవిశేషరూపార్థమును లక్షించుచున్నది. ఈలక్షితము లన్నియు తమ యతిశయమును వ్యంజించుచున్నవి. ఇందువలన ‘నామాట నీకు మిక్కిలి హితము, కావున అది అవశ్యము చేయవలసినది.’ అని యభిప్రాయము. కావున నిట్టిది వాక్యగతమయిన యర్థాంతరసంక్రమితవాచ్య ధ్వని.

పదగతమయిన యత్యంతతిరస్కృతవాచ్యమునకు ఉదా.— ‘నిశ్వాసముచేత గుడ్డిదైన’ ఇత్యాది (౨౫౩). వాక్యగతమునకు ఉదా.— ‘నీవు కర ముపకారము’ ఇత్యాది (౧౫). ఇతరములకు వాక్యగతత్వమునకు ఉదాహరణము లిప్పటికే ఈయఁబడినవి.

* పదగతత్వమునకు ఉదా.— ‘ఆలావణ్యము ఆకాంతి ఆరూపము ఆవచనక్రియంబును అప్పుడు అమృతస్వంధ మాయెను; ఇప్పుడో మహాజ్వలము.’

ఇచట లావణ్యాదులయొక్క తాదృ గనుభ వైక గోచరత్వమును వ్యంజించుచున్న ‘ఆ’ శబ్దములకే ప్రాధాన్యము, ఇతరములకు వాని కుపకారులగుట మాత్రమే, అగుటఁబట్టి వానివలననే ధ్వని వ్యవహారము. దానిని ధ్వనికారఁడు ఇట్లు చెప్పినాఁడు. ‘ఏకావయవమందున్న భూషణముచేత కామినియు బోలె పదద్యోత్యమగు ధ్వనిచేత సుకవీయొక్క భారతి ప్రకాశించును.’ భావాదులయందును ఇట్లుఁబొందునది.

† ‘భుక్తి ముక్తి కరము ఏకాంతోపదేశ తత్పరము పదాగమము ఎవరికి ఆనందనిష్ఠుండముం గావింపదు?’

ఇచ్చట సదాగమ శబ్దము సన్నిహితుని ఉపనాయకునిఁగూర్చి సచ్చాస్థార్యమును వచించి సత్పురుషుని రాక అను వస్తువును వ్యంజించుచున్నది. అట్లు చెప్ప నేల ‘సదాగమము సదాగమమువలె’ అని ఉపమాధ్వని యేల గాదు? అనిన, సదాగమ శబ్దార్థములకు ఉపమా నోపమేయ భావము వివక్షితముగానందున; రహస్యమును దాఁచుటకొరకే గదా ద్వ్యర్థ పద ప్రతిపాదనము, ప్రకరణాది పథ్యాలోచనచేతను

* లావణ్యం త దసౌ కాన్తి ర్త మౌషధం స వచనక్రమః

పదా సుభాస్యస్త మభూ; దధునా తు జ్వరో మహాన్.

† భుక్తి ముక్తి క్ష దేకార్థ సమాదేశన తత్పరః । కస్య నాన్ద నిష్ఠస్థం విదధాతి సదాగమః

సచ్చాస్త్రాభిధానము అసంబద్ధ మగుటవలనను.

* : అనన్య సాధారణ ప్రజ్ఞాడు ధృతాఖిల వసుంధరుడు వర్ణింప నలవి గానివాడు ఆరాజు పురుషోత్తముడు లోకములలో ప్రకాశించుచున్నాడు. '

ఇచట పురుషోత్తముడు పురుషోత్తమునివలె అని ఉపమాన్వయి. ఇందు ఉదాహరణములందును శబ్దశక్తిమూలములైన సాహిత్యకర్మకేదములు (ప్రదర్శితములు).

† : నీవు సాయంకాలమున జలకమాడితివి, మేనికి చందనముం జక్కగా బూసికొంటివి, మింటి మాణిక్యము క్రొంతుమెట్ట సిగతుం బోయినాడు, స్వచ్ఛందముగా నిటకు కచ్చితివి, నీసౌకుమార్యము అద్భుతపూర్వము, అందువలన నినుకు అశటమ అలకితివి, అందువలన నీకనుదోయి మాత్రపడక యుండఁజాలకున్నది. '

ఇచట స్వతఃసంభవి యగు వస్తువుచేత 'కృతపరపురుషసంగమనై స్నానమాసీతివి' అను వస్తువు వ్యంజింపఁబడుచున్నది. అదియు 'ఇపుడు అలసితివి, మున్నెళ్ళకును నీకు ఇట్టి యలయొకను చూచి యెఱుఁగము' అని బోధించుచున్న 'యిప్పుడు పదమువలనం గలిగినదే, 'ఇప్పుడు' పదమే యితరపదార్థములకు ఉత్కర్షణ నొడఁగూర్చిన కతంబున కడమ పదములకన్న దానికే ప్రాధాన్యము.

‡ : వేఱొక గోపకన్య శ్రీకృష్ణుని బొందని మహామహిమచేత తన పాతకము లెల్ల నలంపఁగా, అతనిం జింతించుటవలని మహాహాదముచేత తన పుణ్యరాశి క్షీణింపఁగా, కేరలము బ్రహ్మస్వరూపుఁడయిన జగత్సూరిని నిరర్థప్రాణమై చింతించుచు ముక్తిం బొందినది. '

ఇచట "ఎల్ల-రాశి" పదముల ప్రభావమువలన అనేక జన్మ సహస్ర భోగ్యములైన దుష్కృత సుకృత రాసులతో తాదా త్యాధ్యవసితములనుగా భగవ ద్విరహ ధూళి చింతాప్లందములను తోఁపించుట యను సతిశయోక్తి ద్వయ ప్రతీతి 'ఎల్ల-రాశి' పదద్వయముచే ద్యోతించఁబడినది. మరియు నిట వ్యంజకము కవిప్రాప్తోక్తి

* అనన్య సాధారణ ధీ ధన్య తాఖిల వసుంధరః । రాజలే కోఽపి జగతి స రాజా పురుషోత్తమః.

† సాయం స్నాన ముపాసితం, వలయశే నాజం సహాలేపితం,
యతోఽస్తాచల హాలి మహ్మరమణి, విశ్రాంత మ త్రాగతి,
ఆశ్చర్యం తత సౌకుమార్య, మభిప్ర స్థానాసి, యే నాథునా
నేత్రిద్వంద్వ మమీలనవ్యతికరః శక్నోతి కే నాసితుం.

‡ త దప్రాప్తి మహామహిమ విలీ నాశేష పాతకా । తచ్చిన్తావిపులాష్టద క్షీణ పుణ్యచయా తథా చిన్తయన్తీ జగత్సూరిం పరబ్రహ్మ స్వరూపిణం । నిరచ్ఛాసితయా ముక్తిం గ తాన్యా గోపకన్యకా.

లేకయే తనంతట తానే సంతోషించుటవలన స్వతఃసంభవి.

* : దేవా, లెక్కలేని పథములఁ బాటుచున్న నీదానజల వాహినిని గాంచుచున్నదై తిరపథ
గ(మూడు పథములం బాటునదైన గంగ) ఉగ్రుని కిరంజున దాఁగుచున్నది. '

ఇది నారచిత్రము. ఇందు 'కాంచుచున్నదై' అని కవిప్రోక్షోక్తి సిద్ధమైన కావ్యలింగ
గాలంకారముచేత 'ఇతరదాత లెవ్వరును నీకు సాటి గారు' అను వ్యతిరేకాలంకా
రము ఆసంఖ్య పదముచే ద్యోత్యము. ఇట్లు ఇతరమయిన యర్థశక్తిమూల సంలక్ష్య
కృమభేదములకు ఉదాహరించవలయును. కావున నిట్లు మున్ను చెప్పినధ్వని భేదములు
పనునెనిమిదింటిలో శబ్దార్థశక్తుత్థ మగు వ్యంగ్యము వాక్యమాత్రమందే ఉండునది
గాన ఒకటే. ఇతరములు పదునేడును వాక్యమందును పదమందును కూడ నుండున
వగుటవలన ముప్పదినాలు గగును కావున ముప్పదియైదు భేదములు.

౨౬౨. చృబంధమునందుం గూడ విద్వాంసులు అర్థశక్తుద్భవ మగు ధ్వనిని
చెప్పుదురు.

ప్రబంధ మన మహాకావ్యము, ఈచెప్పిన పంచైండు భేదములుగలది అర్థశ
క్తుత్థము.

† ఉదా.—మహాభారతములో గృధ్ర జంబూక సంవాదంబున:-గద్దలును నక్కలును మెండు
కొన్నట్టిదియు, అస్థిపంజరములచేత వ్యాప్తమును సర్వప్రాణి భయంకరంబును అయిన
యావల్లకాట నిలవకుడు. పిరియుండు గాని ద్వేష్యుండు గాని కాలధర్మమునొందిన
వాడు ఎవ్వఁడును ఇట బ్రతికినవాడు లేడు. ప్రాణుల గతి యిట్టిది. '

అని పగలు శక్తిగలదైన గద్దకు శ్రమశానమున మృతుని బాలుని తెచ్చియున్నవారి
వానిని వదలిపోవుట ఇష్టము.

* : ఓమూఢులారా, ఇదే సూర్యుఁ డున్నాఁడు; ఇప్పుడు ప్రేమ చూపుఁడు; ఈమహారా
మన విఘ్నములు మెండు; ఒకవేళ బ్రదికినను బ్రదుకును; బంగారమవంటి కాంతి గల

* పశ్య స్త్యపభ్య పథగాం త్వ ద్దానజల వాహినిం । దేవ త్రిపథ గాత్మావం గోపయ త్యుగ్రమాధకాని

† అలం క్రితావ శృకానేన్మి స్త్రధ్ర గోమాయు, సజులై,

కక్కల బహులై, ఘోరై, సవక ప్రాణి భయజులై.

న చేహ జీవితః కష్టి త్కాలధర్మక మపాగతః,

ప్రియో వా యదివా ద్వేష్యః. ప్రాణినాం గతి రీద్ధిః.

యీబాటని ఆహ్వానిత యోవనని గడ్డ మాటలవలన, మూఢులారా, అవిచారితముగా ఎట్లు వదలెదరు? :

అని రాత్రి సమర్థమైన నక్కకు పగలు వదలుట ఇష్టముగా దని వాక్య సమూహముచేత దోషింపబడుచున్నది. ఇచట వ్యంజకము స్వతఃసంభవి. ఇట్లే కడమ పదునొకండు భేదములకును ఉదాహరింపవలయును. ఇట్లు వాచ్యార్థము వ్యంజక మగుటకు ఉదాహరణము లొసంగబడినవి.

లక్ష్యార్థము వ్యంజక మగునందులకు ఉదా.— ‘స్తనతటమందు చందనము’ ఇత్యాది (౨౭). వ్యంగ్యార్థము వ్యంజక మగునందులకు ఉదా.— ‘చూడు, నిర్మలమైన’ ఇత్యాది (౨౭). ఈరెంటును స్వతఃసంభవులగు లక్ష్యార్థ వ్యంగ్యార్థములు వ్యంజకములు. ఇట్లు కడమ పదునొకండు భేదములకును ఉదాహరింపవలయును.

౨౬౩. అస్ఫుటకృమము పదముయొక్క యంతములందును వర్ణములందును రచనయందును ప్రబంధమునందును (కలుగును).

అసంలక్ష్యకృమ వ్యంగ్యంబగు భవిష్య పదాంత పోకృతి పోత్య యోపసర్గ నిపాతాది భేదమువలన పలు దెలుగులు. ఉదా.—

† : చలాపాంగముగా చూడంబడితివి, కంపముగలదానిని మాటి మాటికి తాఁకుచున్నావు, రహస్యము చెప్పవారెవరు బోలె చెవిచెంకఁ జేరి మృదువుగా శబ్దించుచున్నావు; చేతులు వినరుచున్నదానియొక్క రతిసర్వస్వమయిన యధరమును పానము సేయుచున్నావు; తత్త్వ మరయఁగా ఓమధుకరా, మేము హతులము, నీవే మహా ధన్యుడవు. *

ఇచ్చట ‘దుఃఖముం బొందితిమి’ అనక ‘హతులము’ (అనఁగా ‘చంపబడినవారము’) అని హాస్యకృతివలన. (దుష్కంతుని విప్రీలంభోత్పన్న దుఃఖాతిశయముచేత వ్యంజింపబడుచున్నది, దుఃఖాతిశయము ‘హతాః’ అనుటచేత వ్యంజింపబడుచున్నది)

* అదిత్యోదయం స్థితో మూఢాః; స్నేహం కరుణ సామ్రుతం;
బహువిధాన్ ముహూర్తోఽయం; జీవే దపి కదాచన;
అయం కనకవర్ణాభం బాల మహాప్రయోవనం
గృధ్ర వాక్యా త్కథం మూఢా, ప్రవృత్త మవిశేషితాః

† చలాపాంగం దృష్ట్య, స్పృశసి బహుశో వేషధుమతీం,
రహస్యాభ్యా యావ స్యనసి మృదు కర్ణాన్తిక చరః;
కరా వ్యాధున్వత్యాః పిబసి రతిసర్వస్వ మధరం
వయం తత్త్వాన్వేషా వృధుకర, హతా, స్త్రవం ఖలు కృతి.

* : మాటికి నంగుళులచే అధశోష్ణము సంవృతము అగుచుండఁగా, వల దను వర్ణములచే వ్యాకులము నభిరామంబును అంశము వైపు మరల్పఁబడినదియు నైన పక్షిలాక్షి ముఖమును ఎట్లో ఎత్తితిని గాని ముద్దు గొనఁజెలిని '

ఇచట 'కాని' (తు అను నిపాతము) అనుతాపమునకు వ్యంజకము. 'ఇదియే నాకు తిరస్కారము' (అ) ఇత్యాదియందు 'శత్రువులు' అను బహువచనంబును, 'తాపసుఁడు' అను నేకవచనంబును, 'ఇట' (ఈచోట ఇచ్చోట-ఇచ్చట-ఇట) (అత్ర) అను సర్వనామంబును, 'సమయించుచున్నాఁడు' 'ఉన్నాఁడా' అను తిజ్జులును, 'అహో' అను నవ్యయంబును, 'ముక్తికొడిపల్లియ' ("గామటికా") అనుదానియందులి క చూప తద్ధితంబును, 'ముట్టదోచిన' (విలుణ్ణన-వి=ముట్ట) అని వ్యవసర్గయు 'బాహువులవలన' అను బహువచనంబును వ్యంజకములు.

† : ఆహారమందు విరతి, సమస్త విషయ వాగ్ధమందు నిండు నివృత్తి, నాసాగ్ధిమందు ఈ చూపు, ఇదిగాక అనన్యవృత్తి యగు మనస్సును, ఈమానంబును, మఱి యాభివ్యము నీకు శూన్యముగా ఆభాసిల్లుటయు, కావున చెప్పుము సఖి, యోగిని వగుదువో కాదేని వియోగిని వగుదువో.

ఇచట 'ఆహారమందు' అను విషయసప్తమియు, 'సమస్త' 'నిండు' అను విశేషణములును, 'ఈమానంబు' అని ప్రత్యక్షమునే పరామర్శించుచున్న (ఈ) సర్వనామంబును, 'ఆభాసిల్లుట' అను పదమందు ఆ (అంతటను) అను నుపసర్గయు, 'సఖి' అని ప్రణయ స్మరణంబును, 'అగుదువో' అని సోత్పా సోపసర్గంబును, 'కాదేని' అని యుత్తరపక్ష దార్ధ్య సూచకమయిన 'వా' శబ్దంబును, 'అగుదువు' (అసి=అగుచున్నావు) అను వర్తమా నోపదేశంబును ఆయావిషయమునకు వ్యంజకములు— అని సహృదయు లెఱుంగుదురు.

వర్ణరచనలకు ఉదాహరణములు పిమ్మట చూపఁబడును. ప్రబంధమందెట్లన్న. — మహాభారతమున శాంతము, రామాయణమున కరుణము, మాలతీమాధవ

* చుహు రజ్జులి సంవృతాధశోష్ణం, ప్రతిషే ధాక్షర విక్ల బాభిరామం, ముఖ మంశవివేక్ష పక్షిలాక్ష్యైః కథ మ పున్యమితం, న చుమ్మితం తు.

† ఆహారే విరతి, సమస్త విషయ గాగ్ధిమే నివృత్తి, పరా, నాసాగ్ధి నయనం త, దేత దపరం య చైకత్వానం మనః, చూనం చేద, మిదం చ శూన్య మధునాయ ద్విశ్వ మాభాతి దే, త ద్రూపాయా సఖి, యోగినీ కిమసి భోగి క్లి, నా వియోగి వ్యవీ?

రత్నావళిలయందు శృంగారము, ఇట్లు కడమ తావులందును.

౨౬౪. ఇట్లు ఆధ్వనికి ఏబదియొక్క ఛేదములు అంగీకరింపబడినవి. ఇవి మూడు విధముల సంకరముచేతను (చూ. ౭౫౭) ఏకదావమైన సంస్కృష్టిచేతను (చూ. ౭౫౮) వేదభాగ్నిశర సంఖ్యాకములు (౫౭౦౪) అగును; శుద్ధములతో ఇమిటాణాన్ని సాంఘిక సంఖ్యములు (౫౭౫౫) అగును.

శుద్ధములతో అనగా, ఏబదియొక్కటి యగు శుద్ధఛేదములతోఁ జేరి అని యర్థము. దిజ్ఞాత్ర ముదాహరణము.—

† : ఉత్తంగ స్తన యుగళయు తరళాయత దృష్టియు నైవ యాతయజి ద్వాపమంబు నిలిచినచే
అతని రాక యను మహోత్సవమునకు పూర్ణకుంభములయు కొందామరల తోరణసృజములయు
జములయు సంభార మనెడు మంగళమును అయత్నకృతము సమకూర్చుచున్నది. '

ఇచట స్తనములే పూర్ణకుంభములు దృష్టులే కొందామరల తోరణసృజములు అని రూపక ధ్వనికిని రస ధ్వనికిని ఏకాశ్రయాను ప్రవేశ మనెడి సంకరము.

† : వసంతదినములు మదముచే పెరుగుచున్న తుమ్మెదల ధ్వని గలిగి పాంథుల హృదయము
లను వణికించుచు, నిస్తంద్ర చంద్రిముఖీ వడనారవింద సౌరభ్యముతోడి చెలిమిచేత
గర్వింపిన వాయువులతో పీఠి గొల్పుచున్నది. '

ఇచట నిస్తంద్ర సౌహృదేత్యాది లక్షణముల ధ్వనులకు సంస్కృష్టి.

ఇక గుణీభూత వ్యంగ్యము.—

౨౬౫. ఇతరమో గుణీభూతవ్యంగ్యము, అందు వాచ్యముకంటె వ్యంగ్యము అనుత్తమము.

ఇతరము ఇతరకావ్యము, అనుత్తమత్వము న్యూనతచేతను సామ్యముచేతను సంభవించును.

౨౬౬. అందు వ్యంగ్యము ఇతరమునకు అంగము, కాక్వాక్షిప్తము, వాచ్య సిద్ధ్యంగము, సందిగ్ధప్రాధాన్యము, తుల్యప్రాధాన్యము, అస్ఫుట

† అత్యన్నత స్తన యుగా తర లాయతాక్షి ద్వాపి స్థితా త మపయాన మహోత్సవాయ సా పూజాకరుమ్భ నవ నీరజ తోరణ సుత్ సమ్భార ముత్త కమయత్నకృతం విధత్తే.

† ధిన్వ వైశ్రమాని మద మూర్ధ్న దలిధ్వజేని ధూ తాభ్యవీన హృదయాని మఖో దికనాని నిస్తంద్ర చంద్రవదనా వడనారవింద సౌరభ్య సౌరభ సుగవళ సమీరజాని.

ము, అగూఢము, అనుందరము, అగును; అందువలన దానికి ఎనిమిది భేదములు చెప్పబడినవి.

ఇతరమున కనఁగా రసాదికమునకు అంగము రసాదివ్యంగ్యము. ఉదా.—

* : ఇది మొలనూలిని తిచిచివైచునదియు, పీనస్తనములను విమర్శించునదియు, నా భూయత జఘనములను స్పృశించునదియు నైన యాచేయి. '

ఇందు శృంగారము కరుణకు అంగము.

† : మానోన్నతను ప్రేయసిని అనునయింపఁ గోరినదై వీసేనా సముద్రపుఘోషచేత కర్ణతాపము కలుగఁగా అయ్యో అయ్యో నీశత్రుని రాజధానియందలి మేడల పరంపరయందు కామి లోకము ఎట్లుండునో? '

ఇచట ఔత్సక్య త్రాస సంధిచే సంస్కృతమయిన కరుణమునకు రాజ విషయక మయిన రతియందు అంగభావము.

‡ : నేను బంగారము మీఁద ఎండమావుల(వంటిదైన దురాశ)చేత (బంగారపు లేడి మీఁది యాసచేత) నాబుద్ధి గుగ్గిడి కాఁగా, జనుల తావున(జనస్థానమందు) తిరిగితిని, పృథి స్థానమందును అవశ్యము ఇమ్ము (వైకపి) అనుమాటను ఉచితముచున్న కన్నీళ్ళ పులిపించితిని; ధనస్వామియొక్క మాటయొక్క సంతోషభంగులయందు ఏదో ఒక ఘటనను (లంకాభర్తయొక్క ముఖ పంక్తియందు బాణ ఘటనను) చేసితిని. ఇట్లు నాకు రామత్వ పాప్తి గలిగినది గాని కుశలవసుకాప్తి (దారిద్ర్యముం బోసడఁచునదై ధన పాప్తి అని యొక యర్థము—కుశలవులు కుతులుగా గలవై నీకాపాప్తి యని లెండవ యర్థము) కలుగదాయెను.

ఇచట రామత్వ పాప్తి గలిగిన దని చెప్పుకున్నను అది శబ్దకైవలననే బోధపడుదు న్నది, చెప్పటచేతనో సాదృశ్యహేతుకమయిన తాదాత్మ్యము అరోపితమై దాని గో పనమును తొలఁగించినది. అందువలన వాచ్యమయిన సాదృశ్యము వాక్యార్థమునకు

* అనుం స రశ నోత్కర్షీః పీన స్తన విమర్శకః

నా భూయత జఘన స్పృశిః నీచీ విప్రసంసర్గ కరః.

† మానోన్నతాం ప్రేయసిని మనుజేతుకామ స్త్వ త్రైన్య సాగర ర వోద్ధత కణికాతాపః
హహ కథంతు భవతో రిపు రాజధానీ పాప్తిసాద సంతతిషు తివ్రతి కామిభావః?'

‡ జనస్థానే భ్రాంతం కనక మృగత్వ మ్మౌలిక ధియా
వహో వైజే హీతి ప్రతిపద ముదఃకు ప్రలపితం
కృతా లక్ష్మ-భర్త వకాదన పరిపాటిషు ఘటనా
మయాప్తం రామత్వం, కుశల వసుకా న త్యధికతా.

అన్వయము నుపపాదించునదై అంగతను పొందింకఁబడినది.

* కాక్యాక్షిప్తమునకు ఉదా.— : యుద్ధమున కొద్దిభముతో నూర్వూరు కారవులను చదువను, దుశ్శాసనుని రక్తమును వాని తోమ్ముతుండి త్రాగను, నడతో దుశ్శాసనుని తోడలను నుగ్ధసేయును, మీరాజు (అయిదు గాచముల నిచ్చెడి) యొడంబడికతో సంధిచే యుండుగాక. '

ఇచట చదువనే చదువుదును ఇత్యాది వ్యంగ్యము వాచ్యమయిన నిష్కేధముతోడి సహభావము కలిగియుండు యున్నది.

† : ఓరాక్షేంద్రుడా, వైరి వంశ దవానలమైన నీయీప్రతాపము భూవంశంతరాళమును వెలికి గించుచు ఎల్లెడల జ్వలించుచున్నది. '

ఇచట అన్వయమునకు వేణుత్వారోపము వ్యంగ్యము ప్రతాపమునకు దావానల త్వారోప సిద్ధికి అంగము.

: హరుంబును ధైర్యము (ఆరగి) ఇత్యాదియందు విలోచన వ్యాపార ముంబ నాభిలాషలలో దేనికి ప్రాధాన్యమో ఆవిషయమున సందేహము.

‡ : బ్రాహ్మ జాతిక్రియమును మానుట మీకే భూతికరము. అట్లు చేయలేని మీమిత్రము జామదగ్న్యుడును దుర్జనముడగును. '

ఇచట ' పరశురాముడు రక్షింతులమును త్వయ మొందించును ' అను వ్యంగ్యమున కును వాచ్యమునకును ప్రాధాన్యము సమము.

‡ : సంధియందు సర్వస్వ హరణ మగును, విగ్రహమందు ప్రాణ నిగ్రహ మగును, కావున అల్లావదీన స్వపతితో సంధియు లేదు విగ్రహంబును లేదు. '

ఇచట అల్లావదీనుఁ డనుపేరి నృపునియొడ దానసామాది తప్ప వేఱు ప్రశమోపాయము లే దనెడి వ్యంగ్యము వ్యుత్పన్నులకుం గూడ త్వరగా స్ఫుటము గాదు.

* మథ్నామి కారవ శతం సమరే న కోపా, | ద్విజాననస్య మధిరం న పిబా మ్యురస్తః, సఖ్యాబలాయామి గదయా న సుమోహ నోహ, | సన్ని కరోతు భవతాం స్వపతిః పణేన.

† దీపయ నోదవీ రథ్య మేవ జ్వలతి సర్వతః | ప్రతాప స్తవ రాక్షేంద్ర, వైరివంశ దవానలః

‡ బ్రాహ్మ జాతిక్రియ త్యాగో భవతా మేవ భూతయే. జామద్వ్యుత్ప నో మిత్ర మన్యథా దుర్జన నాయతే.

‡ సన్ధా సర్వస్వహరణం, విగ్రహే ప్రాణనిగ్రహః, అల్లావదీన స్వపతిః డాసన్ని కర చ విగ్రహః.

* : లోకగురువును సజ్జనులకు ధర్మ ముపదేశించువాఁడును అగు నితనిచేత ప్రతపంతురాలను
నేను స్వైరముగా—అటానైని ఏల చెప్పవలె? :

ఇచట శాక్యముని తిర్యగ్జాతి స్త్రీని బలతాగ్రమున ఉపహాసించుట ప్రతీయమానము
యైనను స్ఫుటత్వముచేత వాచ్యము పోలే నున్నది గావున అగూఢము.

† : వేతన లభా గృహమును ఎగిరిన పట్టుల కలకలమును కనఁగా ఇంటిపనిలో మెలఁగుచున్న
వక్షపురకు పనికి ఆవయవములు(కాలుసేతులు) అడవాయెను. :

ఇచట దత్తసంకేతుఁడు ఒకఁడు తీవ్రములు చొచ్చినవాఁడు అను వ్యంగ్యముకన్న 'అవ
యములు కార్యాక్షమము లాయె' ననెడి వాచ్యముయొక్క చమత్కారము సహృ
దయ సంవేద్యము కావున అసుందరము. మఱియు, దీపక తుల్యయోగితాదులయందు
ఉపమాంకారము ఏది వ్యంగ్యమో అది గుణీభూతవ్యంగ్యమే, ఏలన కావ్యము
దీపకాది ముఖముననే చమత్కారము చేయున దగుటవలన. అట్లుని ధ్వనికారఁడు
చెప్పియున్నాఁడు. 'ఎచ్చట అలంకారాంతరము తోచుచున్నను కావ్యమునకు దాని
యగును తాత్పర్యము లేదేని అది ధ్వనిమార్గము బొరచును' ఎచ్చట శబ్దాం
తరాదిచేత గోపన కృత చారుత్వము విపర్యస్త మగునో అచ్చటను గుణీభూత
వ్యంగ్యమే. ఉదా.—

† : కేశవా, గోపరాగ(గోపాళి చేత— గోవుండవగు నీయుండలి రాగముచేత) జ్యోతమైన
దృష్టిచేత నేను దేనిని గనలేనైతిని, అందువలన ఇటు తొట్టిలితిని, నాథ పడినదానిని
నన్ను లేవనెత్త నేమి? నీవు ఒక్కడవే విషయములయందు భిన్నమైన మనస్సుగలవా

* అనేన లోకగురుజ్ఞా సతాం ధర్మోపదేశనా

అహం ప్రతపతీ స్వైర- ముక్తేన కి మతః పరం?

† వాణీర కుండం గుడ్డిని సఉణి కోలాహలం సుఖంఠీష

ఘోరకమృ వావడాప వహుష సీలంతి అంగాఇం.

[ఛాయా]

వాణీర కు ష్టోడ్డిన శకుని కోలాహలం శృంభివ్యాఘ్ర

గృహకగ్మ వ్యాప్తతాయ వధ్వాః సీద స్త్యక్తాని.

† : దృష్ట్యా కేశవ గోపరాగ హరయా కిచ్చి న్న దృష్టం మయా,

తే కేహ స్థలి తాస్మి నాథ పతిశాం కిన్నామ నాలమృతే?

ఏ కస్త్యం విషమేషు భిన్న మనసాం స వాణిలూనాం గతి.

గోక స్వైరం గదితః సలేక మవతా ద్దోష్టే హరి వక శ్చిరం.

రైవ(విషమ బాణుని బాణములచేత భిన్నమైన ముగ్ధుని అవాచన) అనిలలకు(అలలకు)
ఎల్లరకును గతివి. ' ఇట్లని పనుల కొట్టాములో సమాచనముగా గోపిచేత వదింపబడిన
వాడగు హరి మిమ్ము చిరకాలము రక్షించునుగాక. '

ఇచట గోపరాగాది పదములయొక్క గోపునియందు రాగము, ఇత్యాది వ్యంగ్యార్థమునకు ' సమాచనముగా ' అను పదముచే స్ఫుటావభాసము కలిగినది. ' సమాచనముగా ' అను పదమును మానినచో ధ్వనియే అగును. మఱియు ఎచట వస్త్రవింకార రసాది రూప వ్యంగ్యములకు రసాభ్యంతరంబున గుణభావమో అచట ప్రధానమునకే కావ్య వ్యవహారము. ధ్వనికారుడే చెప్పినాడు. — ' అయినను ఈప్రకారము గుణభూతవ్యంగ్యము సయితము రసాది శాత్పర్య పర్యాలోచనచేత ధ్వనిరూపతను ధరించును. ' అని.

మఱి ఎచ్చట—

* : ఎచ్చటమింటిని నాకుచున్న కెపుల కాంతి సంద్యా భ్రమము పొందుచున్న ప్రభదలకు
ఉన్మయరాండ్రోకు అకాండమందు సయితము అనం గాలంకార విధిని కావించుచున్నదో. '

ఇత్యాదులయందు రసాదులకు నగరి వృత్తాంతాది నస్తుమాత్రమందు అంగత్వమో అచ్చట అవి తాత్పర్య విషయములు గాకపోయినను అగుణభూతములైనవాని చేతనే కావ్యవ్యవహారము. అట్లని మాసగోతులైన కవిపండితముఖ్య శ్రీచండి దాసపాదులవారు చెప్పినారు. — ' అఖండబుద్ధి సువేద్య మయిన కావ్యార్థము తన్మయీభావమున ఆస్వాదింపబడు దశయందు గుణప్రధాన భా వావ భాసమో అనుభవమునకు రాదు. కాలాంతరమంతో ప్రకరణాది పర్యాలోచనచేత అనుభవమునకు వచ్చియును అది కావ్య వ్యవదేశమును పడఁగొట్టుటకు సమర్థముగాదు, ఏలయన, కావ్య వ్యవదేశము ఆస్వాదమాత్మాయ త్తం బగుటం బట్టి. ' అని.

కొందఱు చిత్తమనుచేర మూడవ కావ్యభేదము నిచ్చుగింతురు; ఇట్లు చెప్పుదురు. — ' శబ్దచిత్తము వాచ్యచిత్తము నని అవ్యంగ్యమో అధమముగా చెప్పబడినది. ' అని. అది సరిగాదు. ఏలన, అవ్యంగ్యత్వ మనఁగా వ్యంగ్యభావ మేని, అపక్షమున దానికి కావ్యత్వమే లేదని మున్నే చెప్పబడినది; ఈష ద్వ్యంగ్యత్వ మనెడి పక్షమున ఈష ద్వ్యంగ్యత్వ మన నేమి? ఆస్వాద్య వ్యంగ్యత్వమా అనాస్వాద్య

* య తోన్మదానాం ప్రమదాజనానా మభ్రంలిహః శోణమణీ మయూఖాః
సన్ధ్యా భ్రమం పాప్రైవతా మకాణ్డేఽ ప్యన్జ నేఽన్జ విధిన్.

వ్యంగ్యత్వమా? తొలి దేని ప్రాచీనభేదములలోనే అతర్భూత మగును; రెండవ దేని కావ్యత్వమే లేదు; ఏలయన ఆస్వాద్యత్వము కలదేని అప్పుడు అక్షుద్ర్యత్వము సిద్ధమే. అక్షుద్ర్యత యున్న అనాస్వాద్యత్వము కలుగుటం బట్టి. అట్లని ధ్వనికారుడు చెప్పియు న్నాడు.— ‘ ఇట్లు వ్యంగ్యముయొక్క ప్రధాన గుణ భావములచేత రెండు కావ్యములు వ్యవస్థితములు. వానికంటె సితరము ఏదికలదో అది చిత్ర మనబడును. ’ అని.

సాహిత్యదర్శనము.

పంచమ పరిచ్ఛేదము.

ఇతను ఏది యిది కొత్తవృత్తి వ్యంజన యనునది. అనగా చెప్పుచున్నాడు.—
 ౨౬౭. అభిధ తాత్పర్యము లక్షణ అను పేరుల వృత్తుల విశ్రాంతివలన రసా
 దుల బోధయందు నాలవ వృత్తి అంగీకరింపవలసినది.

అభిధ సంకేతార్థమాత్రబోధనచేత విరతయైనందున వ స్తవలంకార రసాది
 వ్యంగ్య బోధనమందు సమర్థము గాదు; ఖటి రసాదికము సంకేతము గాదు; విభావా
 దుల యభిధానమే దాని యభిధాన మని చెప్పఁగూడదు; దానికి దానితో ఏకరూపత
 అంగీకృతము కానందున; ఎచ్చట స్వశబ్దముచేత చెప్పఁటయో అచట పైగా దోషమే
 అనియు చెప్పఁబోవుచున్నాము. (గీ. ౭౭). కొన్నిట ఇది శృంగారరసము ఇత్యాదుల
 యందు స్వశబ్దముచేత చెప్పినను తప్పితీతిలేదు, అది స్వప్రకాశానందరూప
 మగుటంబట్టి.

అభిహితాన్వయవాదు లంగీకరించిన తాత్పర్య నామక వృత్తియు సంసర్గ
 (సంబంధ)మాత్రమును తెలిపి తుఱచునది గావున వ్యంగ్యమును బోధింపనేరదు.

ఇట కొందఱు వచింతురు.—‘ఇది అభిధాన్యాపారము బాణముయొక్క
 వ్యాపారము వోలే దీర్ఘదీర్ఘతరము.’ అని. ధనికుఁడును ఇట్లు చెప్పినాడు. ‘వ్యంజ
 కత్వము తాత్పర్యముకన్న వేఱు కానందున ధ్వని కాదు; కార్యమందు (సంసర్గబోధన
 మాత్రమందు) వ్యాపించునట్లుగా తాత్పర్యము తులలో తూన్పబడినదియు కాదు.’
 అని. ఈయిరువురమీఁదను ‘శబ్దబుద్ధికర్మలు విరమించి వ్యాపారమును కోలుపోవును’
 అని వాదించువారు దుడ్డుగుదియను వైతరు గావుత.

ఇట్లేని లక్షణ సంజనను ఏల అవలంబించుట, దీర్ఘదీర్ఘతరమైన యభి ధా
 వ్యాపారముచేతనే లక్ష్యార్థబోధ సిద్ధించుటంబట్టి? ఖటియు ‘బ్రాహ్మణుడా, నీకు

కొడుకు పుట్టినాడు, నీకన్య గర్భిణి యైనది. 'ఇత్యాదులయందును హర్షశోకాదులకుం గూడ వాచ్యత్వము ఏల కలుగదు? ఇట్లు చెప్పటయుం గలదే— "పౌరుషేయము అపౌరుషేయమును పాత్యము సర్వమును కార్యపరము, అతత్పరత్వమున[అనగా తత్పరము(=కార్యపరము)కాని పక్షమున] అనుపాదేయత యగును, ఉన్నతప్రళాపమునకుం బోలె; అందువలన కావ్యశబ్దములకు నిరతిశయసుఖాస్వాదము లేనిచో వానియందు శ్రోతలకును వక్షలకును ప్రసృత్తికి కారణీభూతమైన ప్రయోజనము చేకూరమిచేత, నిరతిశయసుఖాస్వాదము కార్యముగా నిశ్చయింపబడుచున్నది. 'శబ్దము యత్పరమో శబ్దార్థము ఆది తత్పరము.' అను న్యాయమునలన." అని.

ఇట నడుగవలసియున్నది.— ఏటిది యిది తత్పరత్వ మనునది? తదర్థత్వమా, తాత్పర్యవృత్తిచే తదోద్భవకత్వమా? మొదటి పక్షమున వివాదము లేదు, వ్యంగ్యత్వమందును తదర్థత్వము తొలగదు గావున; రెండవ పక్షమున ఏది యిది తాత్పర్య మనువేరి వృత్తి? అభిహితాన్వయవాదులు అంగీకరించినదా, తదన్వయా? ఆద్య పక్షమున ఉత్తరము దత్తమే. ద్వితీయపక్షమున నామమాత్రమున వివాదము; వారి మతమున నాలవ వృత్తి సిద్ధమగుటం బట్టి.

మఱి 'ఏకకాలముననే తాత్పర్యశక్తిచేత విభావాది సంస్కర్గము రసాదియు ప్రకాశించుగాక' అందువేని, అది సరిగాదు, వానికి హేతు ఫల భావము అంగీకృతము గావున. అట్లు ముని చెప్పినాడు.— 'విభా వానుభావ వ్యభిచారి సంయోగముచేత రస నిష్పత్తి' అని. సమాభావమునందు కుడి యెడమ కొమ్ములకుం బోలె పోర్వాపర్య విపర్యయమున కార్యకారణభావము ఎట్లు ఘట్టిల్లును?

'గంగలో గొల్లపల్లె' ఇత్యాదియందు తటాద్యర్థమాత్రమును బోధించి విరమించిన లక్షణ శీతత్వ పావనత్వాపి వ్యంగ్యమును ఎట్లు బోధించును? కావున నాలవ వృత్తిని స్వీకరింపవలసినదే యని నిర్ణయవాదము. మఱియు—

౨౬౨. బోధ్య స్వరూప సంఖ్యా నిమిత్త కార్య ప్రతీతి కాలములయు ఆశ్రయ విషయాదులయు భేదముచేత అభిధేయముకంటె వ్యంగ్యము భిన్నము.

వాచ్య వ్యంగ్యార్థములకు పద పదార్థ మాత్రా జ్ఞాన నిపుణులయిన మైయాకరణులును ఎఱుంగుటచేతను, సహృదయులు మాత్రమే ఎఱుంగుటచేతను బోధలు వేఱువేఱు. 'ధార్మికుడా, నిర్భయముగా భ్రమింపుము.' (౨గీ3) ఇత్యాదులయందు

ఒక్కొక్క విధిరూపము వాచ్యమై యుండఁగా నిశ్చేదతచేతను, ఒక్కొక్క 'స్తనతట' మందు నిశ్చేషముగా (౨౭) ఇత్యాదియందు నిశ్చేదరూపమై యుండఁగా విధిరూపత చేతను స్వరూపభేదము. 'సూర్యుడు అస్తముంబొందినాడు.' ఇత్యాదియందు ఒక్కొక్క వాచ్యార్థము ఒకటే తోచును, వ్యంగ్యమన్ననో దానిని గ్రహించువారి భేదముచేత ఒక్కొక్క 'కాంతుచభిసరింపుము' అని, 'ఆవులను కట్టివైపుము' అని, 'ఇది నాయకుడు వచ్చెడు కాలము' అని, 'ఇప్పుడు సంతాపము లేదు' అనియు నిత్యాది రూపముల అనేకము అని సంఖ్యాభేదము. వాచ్యార్థము శబ్దోచ్ఛారణ మాత్రముచేత తెలియునది; ఇదియో ఆట్టి ప్రతిభా వైర్మల్యముచేతను అని నిమిత్త భేదము. ప్రతీతిమాత్రమును కలిగించుటవలనను చుత్కారమును చేయుటవలనను కార్యభేదము. కేవలరూపతచేతను చుత్కారితచేతను ప్రతీతిభేదము. పూర్వ పశ్చాద్భావముచేత కాలభేదము. శబ్దాశ్రయత్వముచేతను, శబ్ద లక్షణదేశ తదర్థ వర్ణ సంఘటనాశ్రయత్వముచేతను ఆశ్రయభేదము.

† : పేయసి మోవియందు క్షతముం గాంచిన ఎవనికి కోపము రాదు? ఓసి విపరీతమతీ,
నేను వలదన్నను మానక తేటితోడి తెమ్మని మూర్ఖుఁడని, ఇప్పుడు నాయకునిచేత
చీవాట్లు తిను. '

అని సఖి తత్కాలత విషయత్వమున విషయభేదము. కావున అభిధేయము వ్యంగ్య ము కానేకాదు. మఱియు—

౨౬౯. పూర్వము లేనందున రసాదులు, లక్షణాభిధలు వానికి బోధకములు.

గావు. ఇది గాక ముఖ్యార్థ బాధ లేకున్నను లక్షణ.

బోధక కాదు అని చేర్చుకోవలయును. ఈలక్షణాభిధలు బోధించుటకై రసనాత్మక వ్యాపారమునకంటె వేఱుగా రసాది పద ప్రతిపాద్యమయిన పదార్థము ప్రమాణ సిద్ధము లేదు గదా.

మఱియు ఎచట : గంగలో గొల్లపల్లె ' ఇత్యాదులయందు ఉపాత్తములయిన శబ్దార్థముల యన్వయము కలుగుచునే అనుపపత్తిచేత బాధితమగునో అచటనే

† కన్న వ ణ హోషి రోసో దత్తాణ పితరం సవ్యణం అహరం
సభమర పడమ గ్గాణి వారిల వామే సహసు వస్తిం.

[ధాయా.]

కన్య వా న భివతి రోమః పశ్యతః ప్రియాయాః సప్రణ మధరం
సభమర ప. ధ్యామ్యాయణి వారిలవామే సహ స్వేదాసం.

గదా లక్షణకు ప్రవేశము. అట్లని న్యాయకునుమాజలియందు ఉదయనాచార్యుల వారు చెప్పినారు— శ్రుతముయొక్క అన్వయము అనాకాంక్షముగా కుదిరెనా వాక్యము ఇతరమును కోరదు; పదార్థాన్వయము కుదురని యెడల ఏది యాక్షిప్త మగునో దానితో కూడును. 'పడుకటింట' (3)-ఇత్యాదియందు ముఖ్యార్థ బాధ లేదు. 'గంగలో గొల్లపల్లె' ఇత్యాదియందు ప్రయోజనము (వ్యంగ్యముగాక) లక్ష్యమగునేని తీరమునకు ముఖ్యార్థత్వమును బాధితత్వమును అగును; ప్రయోజనాంతరమందు అదియు లక్ష్యమగునేని దానికిని ప్రయోజనాంతరము అని అనవసర ప్రసంగము ఆపాదించును.

ప్రయోజన విశిష్టమయిన తీరముననే లక్షణ అని చెప్పఁగూడదు; విషయ ప్రయోజనములకు రెంటికిని యాగపద్యమున ప్రతీతి అంగీకృతము గానందున. నీలాది సంవేదనమునకు తర్వాతనే గదా జ్ఞాతత కేని అనువ్యవసాయమున కేని సంభవము.

౨౬౦. అనుమానము వ్యంగ్యములను రసాదులను బోధింప సమర్థము గాదు; ఏలయన హేతువులు ఆధాసించుటచేత. మఱియు రసాది జ్ఞానము స్మృతియుం గాదు.

వ్యక్తివివేకకారుడు— “విభావాదులవలన రసాదుల ప్రతీతి యేదో అది అనుమానములో అంతర్భావముం బొందుదగినది. విభా వానుభావ వ్యభిచారి ప్రతీతి గదా రసాది ప్రతీతికి సాధనముగా తలంపఁబడుచున్నది. అదియు రసాదులగు భావములకు కారణములు కార్యములు సహకారులును అయి వానిని ఊహింపఁజేయుచు నే రసాదులను నిష్పాదించును; అవే ప్రతీయమానము లగుచు ఆస్వాదపదవిని పొందుచున్నవై రసము అని పేర్కొనఁబడును. తప్పుక సంభవించునదైన తత్ప్రతీతి క్రిమము కేవలము ఆశుభావితచేతను(బుద్ధికి)గోచరింపకయున్నది. అందువలన ఇదే అభివ్యక్తి క్రిమము. ” అని.

అట నడుగవలసియున్నది.— శబ్దాభినయ సమర్పిత మయిన విభావాదుల ప్రత్యయముచేత అనుమితమయిన రామాదిగత రాగాదిజ్ఞానమే రసముగా మీకు అభిమతమా? దాని భావనచేత భావకులచేత భావ్యమానమైన స్వప్రకాశానందమా? ఆది పక్షమున వివాదము లేదు; కాని 'రామాదిగత రాగాది జ్ఞానమును రససంజ్ఞ చేత మేము చెప్పము' అని మాత్రమే విశేషము. ద్వితీయ పక్షముననో వ్యాప్తి గ్రహ

నాభావమువలన హేతువు ఆభాసించుటచేత అసిద్ధమే. మఱి యతఁడే చెప్పినాడు.—
'ఎక్కడక్కడ ఈవిధమయిన విభా వానుభావ సాత్త్విక సంచారులకు అభిభావము
గాని అభినయముగాని అక్కడక్కడ శృంగారాదిర సావిర్భావము' అని. వ్యాప్తియు
పక్షధర్మతయు సుగ్రహములే. అట్లే— 'అథాంత రాభివ్యక్తియందు నిబంధనముగా
ఏసామగ్తి మీకు ఇట్టమో అదియే మాకు అనుమితి పక్షముందు గమకముగా సంగ
తము.' అని. ఇదియును మాకు నిర్బద్ధము గాదు. కాని ఈవిధమైన ప్రతీతి ఆస్వా
ద్యముగా మాకు అభినుతము గాదు. మఱి యేమన— స్వప్రకాశమాత్ర విశాంత
ము సాంద్రానంద నిర్భరము (నుంగా మా కభినుతము). అందువలన ఇటు సాధింపఁ
గోరిన యర్థముకన్న వే అర్థమును సాధించుటచేత హేతువునకు ఆభావత. మఱియు—
'ధార్మకుడా, నిర్భయముగా' (అగి 3) ఇత్యాదియందు ప్రతీయమానమయిన వస్తు
వును,

* : జలకేలి యందు జవ్వంపుఁ జక్కవ మిధునముల విఘటన సంఘటనములను చూడంగుతూ
చాలము గలవాఁడై రాధికా వదనమునుండి వడిగా చేతుల నెడలించుచు మరల మూయుచు
నున్న శ్రీకృష్ణుడు లోకము నేలుంగాక.'

ఇత్యాదులయందును రూపకాలంకారాదులు అనుమేయములే. అట్లే గదా.. అనుమాన
మనఁగా పక్షసత్త్వ సపక్షసత్త్వ విపక్షవ్యాప్తతత్త్వములతోఁ గూడిన లింగమువలన
లింగిని ఎఱుఁగుట. అందువలన, వాచ్యమువలన అసంబద్ధమయిన యర్థమేమో తో
చదు; అట్లు గాదేని అశ్రిప్రసంగ మగును; అని బోధ్య బోధకము లగు నర్థములకు ఏదో
సంబంధము ఊడనేయున్నది. అందువలన, బోధకమయిన యర్థము లింగము, బోధ్య
ము లింగి, బోధకమయిన యర్థముయొక్క పక్షసత్త్వము చెప్పబడినదే, సపక్షసత్త్వం
బును విపక్షవ్యాప్తతత్త్వంబును నిబద్ధములు కాకున్నను, సామర్థ్యమువలన ఊహిం
పఁదగినవే, కావున నిట లింగ రూప వాచ్యార్థమువలన వ్యంగార్థ మయిన లింగిని
ఎఱుఁగుట ఏదో అది అనుమానమౌదే పర్యవసించును.— అని. అదియు సరిగాదు.—
అట్లే గదా ఇట 'ధార్మకుడా, నిర్భయముగా' ఇత్యాదియందు ఇంట కుక్క లేమి
చేత విధింపఁబడిన సంచారము గోదావరి తీరమున సింహ ముండుటచేత అసంఛా
రమును ఊహింపఁజేయుచున్నది అను వక్తవ్యము ఏది కలదో దానికి అనైకాంతిక
హేతువు. ఏలన భీరువునకు సయితము గురువుయొక్కయేని ప్రభువుయొక్కయేని నిదేశ

* జలకేలి తరళ తరతల ముక్తా పునః విహిత రాధికా విధునః.
జగ దవస్థ కౌశల్యానో ర్విఘటన పక్షుటన కాతుకీ తత్త్వమ్.

ముచేతనేని ప్రియానురాగముచేతనేని గమనము సంభవించును గావున; పుంశ్చలి వచనము ప్రామాణికమా కాదా అని సందిగ్ధాసిద్ధము కూడ.

‘జలకేళియందు’—అనుచోట ‘ఎవడు ఆత్మ దర్శనాదర్శనములచేత చక్క వాక విఘటన సంఘటనములం గావించునో అతడు చంద్రుడే’ అని యిది యను మితియే అని వచింపఁగూడదు. ఉత్త్రాసకాదులందు అనైకాంతిక మగుటవలన. ‘ఏవం విధార్థము ఏవంవిధార్థభోధకము ఏవంవిధార్థ మగుటం బట్టి, ఏది యిట్లుగాదో అది యిట్లుగాదు.’ అని అనుమానమునందును హేతువు ఆభాసమాన యోగక్షేమము, ఏలన ఏవంవిధార్థత్వముచేత అను హేతువుచేత ఏవంవి ధానిష్ట సాధనత్వము సయితము ఉపపన్నమగును గావున.

అట్లు ‘ఓపొరుగింటియక్కా, తుణమునేపు ఇట నాయుంటికేసి కన్నుంపుము’ (౨౧౮) ఇత్యాదియందు, కిక్క-సపుగణపులు ఒడలిని గీరుట, ఒంటిగా ఏటికి పోవుట, ఆతరుణియొక్క పరకాము కోపభోగమునకు లింగికి లింగముగా చెప్పఁబడు చున్నది; అది యిటనే చెప్పఁబడిన స్వకాంత స్నేహముచేత నయినను సంభవించునదే అని హేతువు అనైకాంతికము.

ఏది ‘స్తనతటమందు చందనము’ (౨౨) ఇత్యాదియందు. దూతియందు ఆ కాముకునితోడి యుపభోగము అనమానింపఁబడుట కలదో అది ప్రతిపాద్యయగు టంబట్టి దూతిచేతనా, తత్కాల సన్నిహితు లయిన యన్యులచేతనా, తత్కా-వ్యార్థ భాననచేత సహృదయులచేతనా? తొలి పక్షములు రెంటును వివాదము లేకు. మూడవ పక్షమందో అట్టి యభిప్రాయము లేని చోట వ్యభిచారము. మఱి వక్త్ర ప్రభృత్యవస్థా సహకృత మగుటవలన విశేష్యమే హేతువు అని చెప్పఁగూడదు; ఏవంవిధ వ్యాప్త్యనుసంధానము లేనందున.

మఱియు కవి ప్రతిభామాత్ర జాతములగు నిట్టి కావ్యములకు ప్రామాణ్యము అనావశ్యక మగుటంబట్టి హేతువునకు సందిగ్ధాసిద్ధత్వము కలుగును. వ్యక్తివాదియు ‘అధమ’ పద సహాయములైన యీపదార్థములకే వ్యంజకత్వమును చెప్పినాడు. అందుచేత ఆకాంతుని యధమత్వము ప్రామాణికమా కాదా యని యనుమాన మెట్లు?

ఇందువలన వ్యంగ్యములకు అర్థాపత్తి వేద్యత్వము కూడ అపాస్తమయినది, ఏలయన అర్థాపత్తియు పూర్వసిద్ధమయిన వ్యాప్తిచ్చును ఉపజీవించియే ప్రవర్తిల్లును

గావున. ఎట్లన— ‘ఎవడు బ్రదికియున్నాడో వాడు ఎటనేని యుండును. ఇట గోష్ఠియందు అవిద్యమానుడు చైత్రుడు బ్రతికియున్నాడు.

మఱియు ఇది వస్త్రీవిక్రయాదులయందు చూపుడువేలితో ఎత్తుటచేత పది సంఖ్యలు లోనగువానిం జోలె సూచనబుద్ధిచేత వేద్యముచు గాదు. సూచనబుద్ధి యు సంకేతము లోనగు తాకిక ప్రమాణమును అపేక్షించుటచేత అనుమాన ప్రకారతను అంగీకరించును గావున. ‘సంస్కార జన్య మగుటంబట్టి రసాదిబుద్ధి స్మృతి యగును.’ అని కొందఱు వచించుట యేది కలదో అచటఁ గూడ ప్రత్యభిజ్ఞయందు అనైకాంతికత్వముచేత హేతువునకు ఆభాసత.

‘దుర్గములచేత ఆడ్డపడని’ (౨౫) ఇత్యాదియందును ద్వితీయార్థము లేనేలేదు అని మహిమభట్టుడు చెప్పిన దేదో అది అనుభవసిద్ధమును కాదనుచు గజనిఖిలక గానే యున్నది.

కావున నిట్లు అనుభవసిద్ధమును తత్తద్రసాదిరూపార్థమును అపలపించుట అశక్యమగుటచేత తత్తచ్ఛబ్దా ద్యన్వయ వ్యతిరే కానువిధాయితచేతను అనుమానాది ప్రమాణావేద్యతచేతను అభిధాది వృత్తిత్ర యాభోధ్యతచేతను నాలవ వృత్తి ఉపాస్యయే యని సిద్ధము; ఇదియు వ్యాప్త్యా ద్యనుసూధానము లేకయు కలుగు సని సర్వము నిర్మలము.

ఈవృత్తిచేరేమనిన చెప్పుచున్నాడు.—

౨౭౧. అది వ్యంజనయను వృత్తిగా బుఘుచేత చెప్పబడును. రసవ్యక్తి యందో రసనయనెడి వృత్తిని ఇతరులు ఎఱుంగుదురు.

ఇదియు రసనిరూపణప్రస్తావనందు వివేచనతో చెప్పబడినది అని సర్వము అవదాతము.

సాహిత్యదర్పణము.

షష్ఠ పరిచ్ఛేదము.

ఈవిధముగా ధ్వని గుణభూతవ్యంగ్యత్వముచేత కావ్యముయొక్క భేద ద్వయమునుచెప్పి, మఱి దృశ్యత్వ శ్రవ్యత్వముచేత భేద ద్వయమును చెప్పుచున్నాడు.—

—౨౭౨. దృశ్య శ్రవ్యత్వ భేదముచేత మరల కావ్యము ఇరు దెఱుంగు లగును; అందు దృశ్య మభినేయము.

దానికి రూపక మను పేరికి హేతువుం జెప్పుచున్నాడు.—

—౨౭౩. అది రూపము నారోపించుటచేత రూపకము.

అది యనఁగా దృశ్యకావ్యము నటునియందు రామాది రూపము నారోపించుటచేత రూపక మని చెప్పబడును. అభినయ మనఁగా నేమి? అనినఁ జెప్పుచున్నాడు.—

—౨౭౪. అభినయ మనఁగా అవస్థను అనుకరించుట; అది నాలుగు విధములు— అంగికము వాచికము ఆహార్యము సాత్త్వికము నని.

నటులు అంగదులచే రామయుధిష్ఠి. రాదుల యవస్థను అనుకరించుట అభినయము. రూపకముయొక్క భేదములం జెప్పుచున్నాడు.—

—౨౭౫. నాటకము ప్రకరణము భాణము వ్యాఘ్రాంగము సమవకారము డిమము ఈహామ్యుగము అంకము వీధి ప్రహసనము అని రూపకములు నది.

మఱియు.—

—౨౭౬. నాటిక త్రోటకము గోష్ఠి సట్టకము నాట్యరాసకము ప్రహసనము ఉల్లాసము కావ్యము ప్రేంఖణము రౌసకము సంభాషకము శ్రీగది తము శీల్పకము విలాసిక దూర్ఘట్టిక ప్రకరణి హల్లీనము భాణిక— అని

నునీషులు పదునెనిమిది యవరూపకములం జెప్పదురు. అన్నిటికిని విశేషము తప్ప లక్షణము నాటకమునకుం బోలె నెఱుంగునది.

అన్నిటికిని అనఁగా ప్రకరణాది రూపకములకును నాటికా ద్యుపరూపకములకును. అందు—

—౨౭౭. నాటకమున వృత్తము ప్రసిద్ధము; అయిదు సంధులు (౩౩౨).— విలాసము ఋద్ధి లోనగు గుణములును నానావిభూతులును ఉండును; అది సుఖ దుఃఖ సముద్యాతములగు నానారసములచే నిరంతరమును అగును. అందు అయిదు మొదలు పది పఱకు అంకములు చెప్పఁబడినవి. నాయకుఁడు ప్రసిద్ధవంశుఁడు, రాజర్షి, ధీరోదాత్తుఁడు(౩౩), ప్రతాపవంతుఁడు, గుణవంతుఁడు, దివ్యుఁడేని దివ్యాదిప్యుఁడేని కావలయును. శృంగారమే గాని పీఠమే గాని ఒకటే రసము అంగి, కడమ రసము లన్నియు అంగములు. కార్య సిర్వహాణమందు అద్భుతరసము. కావ్య వ్యావృత పురుషులు నలుపు చైదుగురు ముఖ్యులు. దాని బంధనము గోపుచ్చాగ్రమునకు సమమయిన యగ్రము గలదిగా చెప్పఁబడినది.

ప్రసిద్ధము రామాయణాది ప్రసిద్ధము వృత్తము.— ఉదా— రామచరిత లోన గునది. సంధులు పిమ్మట చెప్పఁబడును. నానావిభూతులు గలది యనఁగా మహా సహాయ మనుట. సుఖదుఃఖసముద్యాతత్వము రామయధిష్ఠిరాది వృత్తాంతముల యందు వ్యక్తము. రాజర్షులు దుష్టతాదులు. దివ్యులు శ్రీకృష్ణాదులు. దివ్యాది ప్యుఁడు ఎవఁడు దివ్యుఁడయ్యును తన్ను నరునిగా భావించుకొనునో ఆతఁడు. ఉదా.— శ్రీరామచంద్రుఁడు. గోపుచ్చాగ్రసమాగ్ర మనఁగా క్రమముగా అంకములు చిన్నవి కావలయు నని కొందఱు; ఇతరు లందురు.— ‘ఏప్రకారముగా ఆపు తోక లో కొన్ని మెండుకలు కుటుచలు కొన్ని నిమదలుంగా నుండునో అట్లే ఇందును ఏవేని కార్యములు ముఖసంధిలో సమాప్తములును ఏవేని ప్రతిముఖమందును; అట్లే ఇతరములందును ఏవేని ఏవేనియుంగా.’ అని.

అంక లక్షణముం జెప్పుచున్నాఁడు—

—౨౭౮. అంకము— నాయకుని చరితమును ప్రత్యక్షముగాఁ జూపునది; రసము చేతను భావముచేతను వెలుగునది, శబ్దార్థములు అగూఢముగా నుండునది, చిన్న గద్యములతోఁ గూడితఱి, ప్రత్యేకమయిన యవారి

తర ప్రయోజనము కలది (నాటకములో నొక ప్రత్యేకభాగ మనుట), ఇంచుక యంతిని బిందువు(3౧౯)కలది, పెక్కు కార్యములతోఁ గూడినది కాదు, బీజమును సంహృతిని చూపనిది, నానావిధాన సం యుక్తము, కడునెక్కువ పద్యములు గలది కాదు, అవశ్యక కార్యము లకు విరోధము కలుగని యట్లుగా నిర్మితము, అనేకదినములు పట్టిన కథతోఁ గూడినట్టిది కాదు, ఆసన్న నాయకము, మువ్వరు నలువురు పాత్రములు కలది.

అంకమందు— దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్య విప్లవము, దేశాది విప్లవము, వివాహము, భోజనము, శాపము, మల విసర్జనము, చావు, రతము, దంతచ్ఛేద్యము, శుభచ్ఛేద్యము, లజ్జాకర మగునది ఇంక నేదేనియు, నిద్ర, అధరపానాపికము, నగరాదుల ముట్టడి, స్నానమాదుట, మైపూతం బూసికొనుట, ఇవి కూడవు. అంకము ఎక్కువ విస్తరముగలదిగా నుండఁగూడదు. రాజవత్సీ పరిజ నాదులయు అమాత్య వణిజులయు భావరసోద్భవములయిన ప్రత్యక్ష చిత్ర చరిత్రములతో కూడినదిగా నుండవలయును. అంతమందు పాత్రము లన్నియు నిష్క్రమింపవలయును.

బిం ద్వాదులు పిచ్చుట చెప్పబడును. అవశ్యక కార్యములనఁగా సంధ్యా వందనాదులు.

౨౭౯. ఒక యంకముయొక్క యుదరమందు చొచ్చిన వేతొకయంక మేది గలదో రంగద్వారము ఆముఖము లోనగునవి కలది బీజము కలది ఫల ము గలదియును అది గర్భాంక మనఁబడును.

*ఉదా.— బాలరామాయణంబున రావణుంగూర్చి కంచుకి.— ‘పెక్కులైన చెవులతో త్రాగఁదగినది, దీర్ఘములైన పెక్కుకన్నులతో చూడఁదగినది, నీకొఱకే యన రచింపఁ బడినది, సీతాస్వయంవరణ సునియెడు నాట్యము.’ ఇత్యాదిగా విరచితము సీతాస్వయం వర మనుపేరి గర్భాంకము.

౨౮౦. అందు తొలుత పూర్వరంగము పిచ్చుట సభాపూజయు అటుపిమ్మట కవిపేరు నాటకముపేరు చెప్పఁటయు, అనంతరము ఆముఖము.

అందు అనఁగా నాటకమందు.

౨౦౧. దేనిని నాట్యవస్తువుకంటె పూర్వమే రంగ వి ఘోషకాంతికొఱకు కావించుతో అది పూర్వరంగ మనంబడును. దీనికి ప్రత్యాహారము లోనగు నంగములు పెక్కులు కలవు; అయినను (ఆయంగములలో) అవశ్యముగా విఘోషకాంతికై నాందిని కావించవలయును.

దాని స్వరూపము జెప్పుచున్నాడు.—

౨౦౨. ఆశీర్వచనముతోఁ గూడినదిగా దేవద్విజనృపాదుల స్తుతి యేది. ప్రయోగింపఁబడునో అది నాంది యని పేర్కొనంబడినది. మంగళ్యముల యిచ శంఖ చంద్రాబ్జ కోక కైరవములను చెప్పుచది, పండ్రెండు పదములతోఁ గాని, లేక, ఎనిమిది పదములతోఁ గాని కూడుకొన్నట్టిది.

ఎనిమిది పదములది. అనర్థ రాఘవమున 'నిష్ప్రీత్యాహ' మిత్యాది. పండ్రెండు పదములది మాతాతపాదుల పుష్పమాలయందు.—

‘ శిరసి ధృత సురాపగే స్మరారా, వరుణ ముఖేష్ట రుచి ర్నిరీష్టప్రత్యీ

అథ చరణయు గానకే స్వకాస్తే, స్మితసరసా భవతోఽస్తు భూతిహేళుః. ’

[‘ స్మరారి సురాపగను శరమున ధరించినందులకు అరుణముఖేందుకాంతియై అనంతరము స్వకాంశుడు చరణయుగానకుఁడు కాఁగా స్మితసరసయైన గిరింద్రప్రత్యీ మిథ విశ్వ ర్థము నొసంగుఁగాక. ’]

ఇట్లు ఇతరస్థలములందును.

ఇది నాందియని యొకానొకని మఠము ననుసరించి చెప్పుట. వాస్తవమున ‘ఇది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వార మనుపేరి యంగము.’ అని చెప్పబడుచున్నది. అట్లు చెప్పబడియున్నది— ‘ ఎందువలన మొదట అభినయ మిందు తేలుడునో అందువలన వాగంగాభినయాత్మకమయిన యది రంగద్వార మని యెఱుంగఁబడును. ’ అని. మఱియు చెప్పినప్రకారంపు నాందిని రంగద్వారముకన్న ముందే నటులు చేయవలసినట్లుగా మహర్షి నిర్దేశించినాడు. అందువలననే కాళిదాసాది మహాకవి ప్రబంధములయందును

‘ వేదాస్తేషు య మాహు రేకపురుషం వ్యాప్య స్థితం రోదనీ,

యస్మిన్నీశ్వర ఇత్య నన్యభివయః కర్తో యథార్థాత్మకః,

అస్త ర్యశ్చ మునుత్కుభి ర్నియమిత పాశ్చైః పరం మృగ్యతే,

స స్థాణుః స్థిర భక్తి యోగ సులభో నిశ్శేయసా యాస్తు పః. ’

* [ఎవనిని వేదాంతములందు రోదసిని వ్యాపించియున్న యేకపురుషునిగాఁ జెప్పవలెనో, అనన్యవిషయమైన యీశ్వర శబ్దము ఎవ్వనియందు యథార్థాత్మకమో, ఎవనిని ముముక్షువులు ప్రాణాదులను నిరోధించి లోన పెడకుమనో, ఆస్థానమున క్షీరభక్తి యోగములభ్యుదయి మిగుల నిరశ్లేషము మొనంగుఁగాక.]

ఇత్యాదులయందు నాందీలక్షణము పట్టకున్నది. ఇత 'రంగద్వారము మొదలుగా కవి (నాటకమును) రచించునది.' అనియు చెప్పబడియున్నది. కావుననే ప్రాచీన పుస్తకములందు 'నాన్వయే సూత్రీధారః' అనుదాని యనంతరమే 'వేదాంతేషు' ఇత్యాది శ్లోకపువ్వాత కనబడుచున్నది. ఎచ్చట 'నాన్వయే సూత్రీధారః' అను వాగ్దేశమును అగపడుచున్నదో అచ్చట సభిప్రాయ మేమన 'నాన్వయతమున సూత్రీధారుడు దీనిని ప్రయోగించినాఁడు, ఇది మొదలు నాచేత నాటకము తొడంగంబడుచున్నది అని కవి యభిప్రాయము సూచింపబడినది.' అని.

౨౩. పూర్వరంగమును గావించి సూత్రీ ధారుఁడునివర్తించును, వానివలెనే స్థాపకుఁడు అంతట ప్రవేశించి కావ్యమును నెలకొల్పును. ఆతఁడు దివ్యమర్మ వస్తువులను తత్త్వద్రూపుడై, మిశ్రమును ఆయుర్వపురలో నొకడై సూచించును; బీజమును గాని ముఖమును గాని పాత్రము నొందెం గాని సూచించును.

కావ్యార్థమును స్థాపించును గాన స్థాపకుఁడు. వానివలెనే అనగా సూత్రీధారునికి సదృశమయిన గుణాకారములు గలవాడై. ఇప్పుడు పూర్వరంగమును సమగ్రముగా ప్రయోగించుట లేనందున ఒక్కడే సూత్రీధారుఁడు సర్వమును ప్రయోగించు నని వ్యవహారము. ఆస్థాపకుఁడు దివ్యవస్తువును దివ్యుడై, మర్మవస్తువును మర్మ్యుడై మిశ్రవస్తువును దివ్య మర్మ్యులలో ఎవ్వడేని ఒకరుడై సూచింపవలయును. వస్తు వనగా ఇతివృత్తము. ఉదా.—ఉదాత్త రాఘవమందు.—

‘కాముఁడు తండ్రి యాజ్ఞను మాలికంబోలె శిరమునం దాలించి కాననమున కేగెను; అతని యందలి భక్తిచేత కరకుఁడు రాజ్యము నెల్ల తల్లితోఁగూడ విడిచివైచెను; (ఆయనను) ఆశ్రయించిన సుగ్రీవ విభీషణులు అత్యంతాన్నత్యముం బొందింపబడిరి; గర్వితులయిన రావణాదులు శత్రువులు ధ్వంసమునీయంబడిరి.’

* రామో మాధిక్యై నిధాయ కానన మగా వ్యాలా మి వాజ్ఞాం గురో;
స్తద్భక్త్యా భరతేన రాజ్య మఖిలం మాత్రా స హై వోష్ఠితం;
తా సుగ్రీవ విభీషణా వసుగతౌ సీతౌ పరా మున్నతి;
ప్రాప్తిక్తా దశకన్ధర ప్రభృతయో భవన్తాః సహస్రా ద్వివహః.

బీజమునకు రత్నావళియందు.—

* : ఒండు వీనినుండి యేనియు కడలి నడుమనుండి యేనియు దిక్కుయొక్క తుదినుండి యేనియు అభిముఖీభూతుడైన విధి అభిమతమును తులములో తెచ్చి కూర్చును. '

ఇచట సముద్రములో ఓడ పగులుటచేత మునిగిపోయి తేలిన రత్నావళి అనుకూల దైవ సంపత్తిచేత వత్సరాజ గృహమందు ప్రవేశముం బొందుట యాగంధరాయణుని వ్యాపారముం దొడంగి రత్నావళిప్రాప్తికి బీజము.

ముఖ మనగా శ్లేషములచేత ప్రస్తుత వృత్తాంతమును ప్రతిపాదించునదైన వాగ్విశేషము.— ఉదా.—

† : ప్రకట నిర్మల చంద్రా ప్రకాశముం బొంది విశుద్ధమైన నీళ్ళచేత రమణీయమై కట్టి చీకటిగల యుగ్రంపు పేఘకాలమును వెకలించివైచి మంకనచెట్లను పూవులతో నిండించుచు ఇద శరత్సమయము.— ఒకనుండి తివసిన నిర్మలనిధ్యముం బూని విశుద్ధుండను కాంతుండును నై నిజ బంధువులకు జీవ మొసంగి కూర్చుని గాఢ రామా గుణుని దశామ్యుని వీర్యావనితను శ్రీరాముండునుంబోలె— వచ్చినది. '

పాత్ర మెట్లన, శాకుంతలముల్లో—

† : ఇతఁడె రాజు దువ్యంతుఁడు అతివేగమయిన సారంగముచేతను బోలె హరి యయిన నీ గీతరాగముచేత నేను బలాత్కారముగ హరింపబడితిని. '

అతఁడు కావ్యార్థమును నూచించునవై మధురములగు స్లోకముల చేత రంగముం బ్రసన్నముం గావించుకొని యానకముయాక్కయు కవియాక్కయు నామమును గోత్రాదికమును గూడ కీర్తింపవలయును. భారతీవృత్తిని ఆశ్రయించి ప్రాయశముగా ఏడే నొక ఋతువును కీర్తించును.—

అతఁడు స్థాపకుఁడు. ప్రాయశముగా అనుట కొన్నిచోట్ల ఋతువును కీర్తింప మియు. ఉదా.— రత్నావళియందు.

* ద్వీపా దశ్యస్మా దపి మధ్యా దపి జలనిధే దిశోఽప్యస్తాత్
అనీయ రుషితి ఘటయతి విధి రభిమత మభిముఖీభూతః.

† ఆసాదిత ప్రకట నిమకల శస్త్రహాసః, ప్రాస్తః శరత్సమయ ఏష విశుద్ధ కాన్తః
ఉద్భాయ గాఢతమసం ఘనకాల ముగ్రం, రామాద కాన్య మివ సమ్భృత బద్ధజీవః.

† త వాస్మి గీత రాగేణ హరిణా ప్రసఖం హృతః.
ఏష రా జేవ దువ్యస్తః సారణే జాతిరంహసా.

భారతీవృత్తియో.—

౨౦౧. భారతీవృత్తి యనఁగా సరాశ్రయమును సంస్కృతప్రాయమును నగు వాగ్వాపారము.

సంస్కృతబహుళమును వాక్రథానమును నగు వ్యాపారము భారతి.

౨౦౨. దానికి ప్రరోచన విధి ప్రహసనము అముఖమును అంగములు. ఏచట ప్రశంసచేత ఉన్ముఖీకరణమో అది ప్రరోచక.

ప్రశంసచేత ప్రస్తుతాభినయములయందు కోరికలను ఉన్ముఖులం జేయుట ప్రరోచన. ఉదా. రత్నావళియందు—

* : శ్రీహర్షుడు నిపుణుడగు కవి, ఈపరిపత్తును గుణిగాగ్రహిణి, లోకములో వత్సరాజు చరిత్రము మనోహరము, పేము నాట్యములో నేర్పరులము. ఇటు నాకొక్క వస్తువును వాంఛితఫల ముట్టుటకు కారణము, మఱి ఏమి! నాభాగ్యాభివృద్ధియనువలన గుణముల సమూహ మంతయు సమకూడినది. '

వీధి ప్రహసనములు పిమ్మట చెప్పబడును.

అముఖముం చెప్పచున్నాడు.—

౨౦౩. ఎందు నటియేని విదూషకుడేని పారిపార్శ్వకుడేగాని, సూత్రధారునితోఁ గూడినవాడై స్వకార్యజనితములును ప్రస్తుతాక్షేపులును ఐన చిత్రవాక్యములతో ఒందొరులతో సల్లాసము సేయుచుండు దానిని ఆముఖ మని యెఱుంగవలయును, ప్రస్తావన యనియును దానికి పేరు.

సూత్రధారసదృశుడు గావున స్థాపకునిఁ గూడ సూత్రధారుఁ డనుట. అతని యనుచరుడు పారిపార్శ్వకుడు. ఇతఁడు సూత్రధారునికన్న కొంచెము తక్కువవాఁడైన నటుడు.

౨౦౪. ఉద్ఘాత్యకము కథోద్ఘాతము ప్రయోగాతీతము ప్రవర్తకము అవలగితము అని ప్రస్తావనా భేదములు నాలుగు.

అందు.—

* శ్రీహర్షః నిపుణః కవిః, పరిపత్తుం నేమిదా గుణిగాగ్రహిణి, లోకే పరిచితం వత్సరాజ చరితం, నాన్యే చ దక్షా వయం; వ స్తేకైక మ పిహ వాఞ్ఛిత ఫల ప్రాప్తే పదం, కిం పున-
రృద్ధాభ్యుదయాయా దయం సముదితః సర్వో గుణానాం గణః.

౨౯. ఎందు అర్థము పొందువడని పదములను వానికి అర్థము పొందువడునట్లుగా నదులు ఇతరపదములతోఁ గూర్చుటో అది ఉద్ఘాత్యకము అనఁబడును.

ఉదా— ముదారాక్షసమున నూత్రధారుడు.— ‘కూరగ్రహము ఆకేతువు చంద్రుని సంపూర్ణమండలు నిపుడు బలిమిమెయి నభిభవింపజూచుచున్నాడు.’

[దీని మూలమయిన సంస్కృతము వైయర్థమున నగతార్థము. ఆమూలమునకు శ్లేషచే నర్థాంతరము కలదు.

‘గట్టి పట్టుదల గలవాడు(అమాత్యరాక్షసుడు) మలయకేతు సమేతుడై చంద్రుని సంపూర్ణమండలుని అభిభవింపజూచుచున్నాడు.’ అని.]

వైవాక్యమునకు అనంతరము—

* : [‘నేపథ్యమున] ఆ! ఎఁడు వీడు నేను బ్రదికియుండఁగా చంద్రుని పూర్ణమండలుని అభిభవింపఁ గోఁడువాడు!’

[మరల నూత్రధారుడు.— ‘ఇతనిని బుధగ్రహముతోడి యోగము రక్షించుచున్నది.’ దీనివలన నూత్రధారుని వాక్యమునకు అర్థమునం బొందిక కలిగినది. దీని మూలమునకు ‘కొవిదుడైన చాణక్యనితోడి యోగము చంద్రుని రక్షించుచున్నది.’ అని శ్లేషచే అర్థాంతరము. ఈయర్థముచేత చాణక్యని మతమునను పూర్వోక్త వాక్యమునకు అర్థసంగతి కలిగినది.]— ఈకుండలీకృతము ఆంధ్రీకర్త చేర్చినాడు.

ఇచట అన్యార్థము గలవాని నైనను పదములను మనస్సులోని యర్థగతిచేత అర్థాంతరముం బొందించి పాత్రము ప్రవేశించినది.

౩౦, నూత్రధారుని వాక్యమును గాని దాని యర్థమును గాని కొని పాత్రము ప్రవేశించునేని అది కథోద్ఘాత మనంబడును.

వాక్యము కొని ప్రవేశించుటకు ఉదా.— ఒండు దీనినుండి యేని’ ఇత్యాదిని (౨౮౩) నూత్రధారుడు పఠింపఁగానే “ [‘నేపథ్యమున]బోను అది యట్లే. ఏమి సంక్షేపము?

‘ఒండు దీనినుండి యేని’ ఇత్యాది పఠించి యోగంధరాయఁడు ప్రవేశించును.

† : వాక్యార్థముం గాని ప్రవేశించుటకు ఉదా.— శత్రువుల శాంతిచేతను వైరాగ్ని ఆఱి

* “ కూరగ్రహః స కేతు శ్చంద్ర మస మ్పూర్ణావస్థాం మిదానీం
అభిభవితు మిచ్ఛతి బలాత్ :— (ఇత్యధోక్షే) నేపథ్య-
ఆ! క ఏష మయి స్థితే చంద్రగుప్త మభిభవితు మిచ్ఛతి!

† నివాకణ వైర దహనాః పృశమా దరీణాం నస్తస్మి పాణ్డ్యుతనయాః సహ మాధవేన
రక్త ప్రసాధిత భువః క్షత విగ్రహా శ్చ స్వస్థా భవన్తు తురురాజసుతాః.

పోగా పాండుతనయులు మాధవునితోఁగూడ అనంద మనుభవింతురుగాక. అట్లే ధృతరాష్ట్రపుత్రులును సభ్యత్వములుగా అనురాగముచేత భువిని వశీకరించి కలహములు తీటి స్వస్థముగా నుండురుగాక. '

అని సూత్రధారుఁడు పతింపఁగా దాని యర్థమును కొని

[నేపథ్యమున] ఆ ఓరి దుష్టహృదయుఁడా! వృథామంగళపాతక! నేను బ్రదికియుండఁగా ధార్తరాష్ట్రులు ఎట్లు స్వస్థు లగుదురు? '

అంతట సూత్రధారుఁడు నిష్క్రమింపఁగా భీమసేనుఁడు ప్రవేశించును.

౨౯౧. ఒక వ్యయోగమందు వేఱొక వ్యయోగమును తలకొల్పుట ఏదో అది వ్యయోగాతిశయ మనంబడును.

ఎట్లన, కుందమాలయందు.—

‘ [నేపథ్యమున] ఇటు ఇటు రమ్మ ఆర్యా.

సూత్ర.— ఎవ రితఁడు మఱి ఆర్యును పిలుచుటచేత నాకు సాహాయ్యక మొనర్చుచు న్నాఁడు? [విలోకించి] ఆయ్యో! అతిదుఃఖకరముగా నున్నది.

* లంకేశ్వరుని యింట చిరకాలముండిన దని రాముఁడు లోకాపవాద భయాకులుడై దేశ మనుండియు వెడలసంపిన సీతను గర్భభరాకాంతమ వీడఁగో లక్ష్మణుఁడు వనమునకు తివుచుచున్నాఁడు! '

ఇచట నృత్యప్రయోగముకై తన భార్యం బిలువఁగోరిన సూత్రధారుఁడు 'వీడె లక్ష్మణుఁడు సీతను వనమునకు తివుచుచున్నాఁడు' అని సీతాలక్ష్మణుల ప్రవేశమును సూచించి నిష్క్రాంతుడై తన ప్రయోగమును అతిశయించునదే అగు ప్రయోగ మును ప్రయోగించినాఁడు.—

౨౯౨. జరుగుచున్న కాలము నవలంబించి ఎందు సూత్రధారుఁడు వర్ణన నే యునో ఆవర్ణన నాశ్రయించి పాత్రము ప్రవేశించునో అది వ్యవర్తక మనంబడును.

ఉచా.— ‘ ప్రికట నిర్మల చంద్ర ప్రికాశము బొంది ' ఇత్యాది(౨౮౩). ‘ అంతట యథానిర్దిష్టుఁడు రాముఁడు ప్రవేశించును.

౨౯౩. ఎందు ఒక వ్యయోగమున సమావేశముచేత వేఱుకార్యము సాధింపఁ బడునో దానిని బుధులు అవలగిత ముందురు.

* లంకేశ్వరస్య భవనే సుచిరం స్థితే తిరౌమేణ లోకపరివాద భయాకులేన నిర్వాసితం జనపదా దపి గర్భగుప్తీకం సీతాం వనాయ పరికషణతి లక్ష్మణోఽయం.

ఉదా.— కాకుంజలవండు మాతృధారుడు నటించి నూర్చి— : ఇతఁడే రాజు దుష్టంతుఁ
డు ' ఇత్యాది(౨౦౩). అంతట రాజు పరీక్షించుట.

౨౦౪. అముఖమందు యథాసంభవముగా పీఠ్యంగములను ఇతరములనుం
గూడ చేర్పవచ్చును.

ఉద్ఘాత్య కాసలగితములే గాక వక్ష్యమాణములైన (గి.౨౦) యితర పీఠ్యంగములు
సఖికుట్టుడు చెప్పన దేమన—

౨౦౫. నాటకాదులయందు నేషభోక్తమును గాని ఆకాశభాషితమును గాని
విని దాని నాశ్రయించియేని అముఖముం గావించవలయును. ఈచె
ప్పిన యాముఖభేదములలో జేసిన నొకదానిని సూత్రధారుడు
ప్రయోగించవలయును. దానిచేత అర్థమునుగాని పాత్రమునుగాని
తినిచి ప్రస్తావనాంతమున నిర్లబించునది. తర్వాత వస్తువును ప్రయో
గించవలయును.

వస్తు వనగా ఇతివృత్తము.

౨౦౬. ఈవస్తువును పండితులు రెండు విధములుగా కల్పించియున్నారు—
ఒకటి ఆధికారికము, రెండవది ప్రాసంగికము. ఆధికార మనగా
ఫలమందు స్వామ్యము, తత్స్వామి ఆధికారి. అతని యితివృత్తమును
కవులు ఆధికారిక మందురు.

ఫలమందు అనగా ప్రధానఫలయందు. ఉదా.— బాలరామాయణమందు
రామచరితము.

౨౦౭. దీనికి ఉపకరణమునిమిత్తము ప్రాసంగికము కోరబడును.

దీని కనగా ఆధికారికేతివృత్తమునకు ఉపకరణనిమిత్తమయిన చరిత మేదో
అది ప్రాసంగికము. ఉదా. సుగ్రీవాదిచరితము.

౨౦౮. నాట్యమందు చక్కగా విచారించి పతాకా స్థానకమును చేర్ప
వలయును.

౨౦౯ ఒకవస్తువు చింతితమై యుండ దానివంటిదే మఱియొకటి అగంతక
భావముచేత ఎడట ప్రయుక్త మగునో అది పతాకాస్థానకము.

దాని భేదములు జెప్పుచున్నాడు.—

300. అతర్కితముగా గుణవర్తియైన యర్థసంపత్తి ఉపచారమువలన అభింశుట పతాకాస్థానకముయొక్క ప్రథమభేదము.

ఉదా.— రత్నావళియందు ‘ ఇదే వాసవదత్త ’ అని రాజు ఎప్పుడు ఆమెకుంక మునుండి పాశమును వదలించునో అప్పుడు ఆమాటవలన ‘ సాగరిక యీశకి ’ అని గుర్తించి ‘ ఏమి నాప్రియ సాగరిక. —

‘వలదు వలదు నీ కీయత్యంతసాహసము. సకి త్వరితముగా నీవు ఈలతాపాశమును వదలుము. ఓపాక్షిణ్యే తరలిన నాపాశమును నిలుపుటకు ఊహించు నాకంతమున నీబాహుపాశము నుంపుము. ’

ఇట్లు ఫలరూప మయిన యర్థపు సుఖత్తి పూర్వముకన్న ఉపచారాతిశయముచేత గుణవతి అనగా ఉత్కృష్టమయినది.

301. మిక్కిలి శైష్ట్యమును నానాబంధసమాక్రయమును అగు వచనము చెండవ పతాకాస్థానకముగాఁ జెప్పబడినది.

ఉదా.— వేణియందు. — ‘ రక్త ప్రసాదిత భూములు తులసిపూములై కురురాజు సుతులు సభృతులు స్వస్థులగుచుండుగాక.

[రక్త = నెత్తురు, తులవిగ్రహాలు = దారితదేహాలు, స్వస్థులు = స్వర్గస్థులు — అని యమంగళార్థమున].

ఇచట రక్తాది శబ్దములు రుధిరశరీరాక్షయేతుక మయిన శ్లేషచేత దీక్షార్థమును ప్రతిపాదించుటవలన ద్వితీయము పతాకాస్థానకము.

302. ఏది శైష్ట్యప్రత్యుత్తరముతోఁ గూడుకొన్నదై గూఢముగాను సవినయము గాను తార్థమును (301) నూచించునో అది మూడవ పతాకాస్థానక మనబడును.

గూఢ[లీన] మనగా అవ్యక్తార్థము, శైష్ట్య మనగా సుబంధయోగ్యమయిన అభిప్రాయాంతరమందు ప్రయుక్తము. అట్టి ప్రత్యుత్తరముతో కూడుకొన్నట్టిది. అట్టిదిగా సుపాదించబడునది యేదో అది మూడవ పతాకాస్థానకము. ఉదా. వేణియందు—

* : కందుకి — దేవా భగ్నుము. రాజు — ఎవనిచేత? కందుకి — భీమునిచేత (భీమమయిన). రాజు —

* భగ్నుం భీమేన భవతో మరుతా రభ కేతనం

పతితం కిష్కిణీ కావణ బ ధాకృష్ట మివ క్షితా.

ఎవనిది? కంచుకి— నీది. రాజు— అబ్బ! ఏమి పేర్లెడవు? కంచుకి (భయముతో)—
 జేవా, నిజము చెప్పుచున్నాను.— భగ్గుమయినది భీమునిచేత (భీమమైన) నీది.
 రాజు— ఇసీ ముసలిపాదలీ, ఏమి నీ కిప్పు డీమతిభ్రమ? కంచుకి— జేవా మతిభ్రమ
 గాదు, సత్యమే. భగ్గుమయినది భీమముచే నీది వాయువుచేత తేరిపడగ (భీమవా
 యువుచే నీతేరిపడగ భగ్గుమయిన దనుట); చిటుగంటలపిండు(యొక్కమోత)చేత
 రోదనము చేయుచున్నది వోలె నేలం గూల్పంబడినది. '

ఇచట అర్థోపక్షేపణము దుర్యోధనుని యూరువుల భంగమనెడి ప్రస్తుతముతో సంకర్ష
 మించియున్నది.

303. రెండర్థముల వచనప్రయోగము సుసంబద్ధము కావ్యమందుఁ గూర్పఁ
 బడినట్టిది ప్రధానమైన యర్థాంతరమును తివుచునది నాలవ పతాకాస్థా
 నకము.

ఉదా— రత్నావళిలో— (అంభా)నువాదము)—

‘ తే. పాండువును పోత్కలిక దీనిఁ బ్రాప్తజృంభ నవిరళ శ్వస నోద్గ మాయాసి తాత్మఁ
 గంతుయత న్నాండు సకీ బోలెఁ గనుచు లతను బాసరిచెద దేవిముఖమునఁ గినుకకెంపు. '

ఇందు భావ్యర్థము సూచితము. ఇవి నాలుగు పతాకాస్థానములు, ఒక్కొక్క
 మంగళముకొఱకును ఒక్కొక్క సమంగళముకొఱకును ఎల్ల సంధులయందును ప్రయో
 క్తవ్యములు. ' ఇవి ముఖసంధియం దారంభించి నాలుగు సంధులయందు క్రమముగా
 వచ్చును. ' అని యొకానొకఁడు చెప్పినదానిని ఇతరులు అంగీకరింపలేదు; ఏలన,
 అత్యంతోపాదేయములయినట్టి వీనిని అన్నిటిని సర్వత్ర అనియమముగా ప్రయోగిం
 చుట యుక్త మగుటంబట్టి.

304. నాయకునికి అనుచితమేని రసమునకు విరుద్ధమేని అగు వస్తు వేది కల
 దో దానిని విడువవలసినది, లేదా వేఱువగనేని కల్పింపవలసినది.

అనుచితమైన యతివృత్తమునకు ఉదా.— రాముఁడు మోసముగా వాలిం
 జంపుట. దానిని ఉదాత్తరాఘవములో చెప్పనేలేదు. వీరచరిత్రమందో వాలి రాముం

ఉద్దామోత్కలికాం విపాణ్ణురరుచం ప్రార్థభజృమ్భం తుజా-

దాయాసం శ్వసనోద్గమై శవిరళై తాతన్వతీ మాత్మనః

అ దోష్టద్యాసలతా మిహం సమదనాం శారీ మి వాన్యాం భుగం

పశ్య నోక్తపవిపాటలద్యుతి ముఖం దేవ్యాః కరిష్యా మ్యహం.

జంపుటకు వచ్చి రామునిచేత మడిసె నని మార్పఁబడినది.

30౫. ఏకథ అంకములందుఁ జూపఁ గూడదో, అయిన అవశ్యము చెప్పవల
సినదిగా సమ్మతమో, ఏది రెండు దిశములు మొదలుగా సంవత్సరము
వర్తంతము జరిగినదో ఏది అతివిస్తీర్ణమో అట్టిదాని నెల్ల బుద్ధిమంతులు
అర్థోపక్షేపకములచేత సూచించవలయును.

అంకములందుఁ జూపరానిది యుద్ధాది కథ.

30౬. వత్సరమునకంటె ఎక్కువ కాలమున జరిగిన వస్తు వేదో దానిని వత్స
రముకంటె తక్కువ కాలములో జరిగినట్లు చేయవలయును.

చెప్పెనుగదా ముని— ' మాసకృతము గాని, వర్షమితము గాని, అట్టి దెల్ల
అంకచ్ఛేదమందు చేయవలసినది, సంవత్సరమునకు మించినదానిని మాత్రము ఎప్పు
డును చేయఁగూడదు. ' అని. ఈవిధముగా పదునాలుగు సంవత్సరములు వ్యాపి
చిన రామవనవాసమందు విరాధపథాదులు కథాభాగములు ఏవేవి కలవో వానిని
వర్షము వర్షావయవము దినయుగము ఇత్యాదులలో నొకదానిచేత సూచించుట
విరుద్ధము గాదు.

307. ఏకదిన నిర్వర్తనీయమయైనను ఏది సమగ్ర దిన నిర్వర్త్యమో దానిని
కూడ అంకచ్ఛేదము గావించి అర్థోపక్షేపకములచేత వచించవలసినది.

ఆయర్థోపక్షేపకములు ఏవి అనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

30౮. అర్థోపక్షేపకములు అయిదు— విష్కంభకము ప్రవేశకము చూళిక
అంకావతారము అంకముఖము అనునవి.

జరిగినవియు జరుగనున్నవియు అగు కథాంశములను సంగ్రహముగా
తెలుపునది విష్కంభము; అంకమునకు ఆదియందు వచ్చును. మధ్యముఁ
డగు నొకనిచేతఁ గాని మధ్యములగు నిరువురచేతఁ గాని ప్రయోగించఁ
బడునది శుద్ధ మగును, అదేనీచ మధ్యమ ప్రయుక్త మేని సంకీర్ణ మఁ
బడును.

అందు శుద్ధము మాలతీమాధవములో శృణానమందు కపాలకుండలా ప్రయు
క్తము, సంకీర్ణము రామాభినందమందు క్షుపణక కాపాలిక ప్రయుక్తము.

ఇంక ప్రవేశకము—

30౯. ప్రవేశకము నీచోక్తితో నీచ పాత్ర ప్రయోజితము. రెండంకముల
నడుమ వచ్చును, కడమ విష్కంభమున కెట్లొ దీనికిని అట్లే.

రెండవకముల నడుమ ననుటచే ప్రథమాంకాదియందు రాదు. ఉదా.—
వేణీయందు అశ్వత్థామాంకమున రాక్షసమిథున[ప్రియు క్త]ము.

ఇక చూచిక.—

310. తెరచాటుననున్న వారు వృత్తాంతమును సూచించుట చూచిక.

ఉదా.— వీరచరితమందు చతుర్థాంకమునకు ఆదిలో : [నేపథ్యమున] ఓహోయ విమాన
చారులారా రంగమంగళములను జరుపుడు. ' ఇత్యాది. : రామ యు పరశురాముని
జయించెను. ' అని నేపథ్యములోని పాత్రములచేత నూచితము.

ఇక అంకావతారము—

311. అంకాంతమందు పాత్రములచేత సూచించబడినదై ఎందు ఆయంకము
తో విభాగము లేకుండ అంకము అవతరించునో అది అంకావతార
మనంబడును.

ఉదా. అభిజ్ఞానమందు పంచమాంకమున సూచితమై షష్ఠాంకము ఆయంకము
యొక్క యవయవవిశేషముం బోలే అవతరిల్లినది.

ఇక అంకముఖము —

312. ఎచట ఒకయంకమందు అంకముల సూచన సర్వమును చేయబడునో
అది అంకముఖ మనంబడును. అది బీజమును అర్థమును వెల్లడించును.

ఉదా.— మాలతీమధవములో ప్రథమాంకాదియందు కామంద కృష్ణలో
కిరీటు భూరివసు వృద్ధులులయు భావి భూమికలయు వలసిన కథాప్రబంధముయొక్క
యు సన్నివేశమును ప్రసంగవశమున సూచించినారు.

313. ఒండె, అంకాంతపాత్రములు భిన్నాంకముయొక్క అర్థమును సూచిం
చిన అంకముఖ మగును.

అంకాంతపాత్రము లనగా అంకాంతమందు ప్రవేశించిన పాత్రములు.

ఉదా.— వీరచరితమందు ద్వితీయాంకాంతమందు : [ప్రవేశించి] సుమంతుడు.— భగ
వంతులు వసిష్ఠ విశ్వామిత్రులు మిమ్ము సభాగ్రవులను పిలుచుచున్నారు. ఇతరులు.—
ఏవీ భగవంతులు? సుమంతుడు.— షహారాజ దళదళుని కడను. ఇతరులు.— అట్ల
యిన ఆచటికే పోవుదము. ' ఇట్లని అంకము తుదను : (అంతట కూర్చున్నవారుగా వసిష్ఠ
విశ్వామిత్ర పరశురాములు ప్రవేశింతురు.) అను నిచట పూర్వాంకాంతమండే ప్రవేశిం
చినవాడైన సుమంతుడు శతానంద జనక కథా విచ్ఛేదంబున ఉత్తరాంక ముఖమును
సూచించుటవలన అంకాంతము అని.

ఇది ధనికమతానుసారంబున చెప్పబడినది. ఇతరులో ఇది అంకావతరణము చేతనే గతార్థ మని వచితురు.

308. ఆకాంక్షితమైన నీరస వస్తు విస్తరమును విడిచి ఎప్పుడు శేషమును చూపునో అప్పుడు నాట్యమందు ఆముఖానంతరము ఆముఖ సూచిత పాత్రములతో విష్కంభకమును ప్రయోగింపవలయును.

ఉదా.— రత్నావళిలో యశోగుంధరాయణుడు ప్రయోగించిన విష్కంభ కము.

309. ఎప్పుడు సరసమయిన వస్తువు మూలమునుండియే ప్రవర్తిల్లునో అప్పుడు ఆముఖసూచితమై అంకము ఆదిలోనే ప్రారంభింపవలయును.

ఉదా.— శాకుంతలమున.

310. విష్కంభకాదులచేత నేనియు అభికారియూక్త వధను చెప్పగూడదు. రసవస్తువులను ఒకదానిచేత నొకదానిని మఱిగింపగూడదు.

రసము శృంగారాది. ధనికుడును అట్లే వచించినాడు. 'అతిరసముచేత వస్తువును దూరముగా తెచ్చివైవఁ గూడదు; వస్తువులకార స్వరూపములచేత రసము నేని మఱుగు సేయఁగూడదు.' అని.

311. బీజము బిందువు వతాక ప్రకరి కార్యము అని అర్థప్రకృతులు అయిదు పీని నెఱిగి యథావిధిగా కూర్పవలయును.

అర్థప్రకృతులు అనగా ప్రయోజన సిద్ధి హేతువులు.

అందు బీజము.—

312. ఇంచుకగానే ఉద్దేశింపబడినదై బహుప్రకారముల ఏది ప్రసరించునో అది ఫలమునకు మొదలి హేతువు బీజ మని చెప్పబడును.

ఉదా.— రత్నావళియందు వత్సరాజునకు రత్నావళి దొరకుటకు దైవాను కూల్య సహకృతమయిన యశోగుంధరాయణుని వ్యాపారము. ఒండె-ఉదా. వేణీయం దు ద్రాపదీ కేశ సంయమన హేతువు భీమసేనుని కోరిధముచేత పెంపొందిన యుధిష్ఠిరోత్సాహము.

313. అవాంతరార్థము క్షతెగఁగా బిందువు క్షతెగనీకుండెడు కారణము.

ఉదా.— రత్నావళియందు అనంగపూజాపరిసమాప్తియందు కథార్థము విచ్చి

న్నము కాగా 'చందుని పాదములను బోలె ఉదయనుని పాదములను' అని విని సాగడిక 'హర్షముతో' ఏమి ఈయన ఆ యుదయననరేంద్రుడా? ' ఇత్యాది అనంత రార్థ హేతువు.

320. వ్యాపి యగు ప్రాసంగిక వృత్తము పతాక యనబడును.

ఉదా.—రామచరితముందు సుగ్రీవాదుల చరితము, వేణీయందు భీమసేనుని చరితము, శాకుంతలముందు విదూషకుని చరితము.

321. పతాకానాయకునికి స్వకీయమయిన ఫలాంతరము పతాక కాదు; గర్భ సంధియందుఁ గాని విమర్శసంధియందుఁ గాని దానికి నిర్వాహము కలుగును.

ఉదా.—సుగ్రీవాదులకు రాజ్యప్రాప్తి.

'గర్భాంతమున నేని విమర్శాంతమున నేని పతాక ముగిసిపోవును.' అని మునిచెప్పినాడే అచట 'పతాక యనగా పతాకా నాయక ఫలము, పతాక నిర్వహణ సంధి పర్యంతము ప్రవర్తిల్లుటం గనుచున్నాము గావున.' అని అభినవగుప్తపాదులవారు వివరించినారు.

322. ప్రాసంగికము ఏకదేశ వృత్తి యగు చరితము ప్రకటి యనబడును.

ఉదా.—కులపత్యంకమందు రావణ జటాయు సంవాదము.

323. ప్రకరీనాయకుని స్వకీయ ఫలాంతరము (ప్రకృతానువయోగి) ప్రకరి కాదు.

దేనిని సాధించుటకై అపేక్షయో, ఆరంభము దేనిం గూర్చినదో, దేని సిద్ధికోటకు సాధనసామగ్రిం గూర్చుటయో అది కార్య మనబడును.

ఉదా.—రామచరితముందు రావణవధము.

324. ఫలాధులు తొడంగినకార్యమునకు అవస్థలు అయిదు: ఆరంభము యత్నము ప్రాప్త్యాశ నియతాప్తి ఫలాగమము.

అందు.—

325. ముఖ్యఫలసిద్ధికి ఔత్సుక్య మేది కలదో అది ఆరంభ మగును.

ఉదా.—రత్నావళియందు రత్నావళిని అంతఃపురమందు నెలకొల్పుటకు

యాగంధరాయణుని యాత్మకృతము. ఇట్లు నాయక నాయికాదులకు సయితము జౌత్సుకృతమును ఆకరములయందు ఎఱుఁగునది.

321. ఫలావాప్తికై ఇతిత్వరాయు క్తమయిన వ్యాపారము ప్రయత్న మనఁబడును.

ఉదా.— రత్నావళియందు.— ‘అట్లులైనను వేఱు దర్శనోపాయము లేదని ఎట్లో ఒక యట్లు చిత్తరువు వ్రాసి నాకోరినట్లు చేసెదను.’

ఇత్యాదిచేత ప్రతిపాదింపఁబడినట్టిది రత్నావళియొక్క చిత్రలేఖనాదికము వత్సరాజ సంగమోపాయము. ఉదాహరణాంతరము రామచరితమును సముద్రబంధనాది.

322. ఉపా యాపాయ శంకలచేత ప్రాప్తి సంభవము ప్రాప్త్యాక.

[సంభవము కలుగు నని తోచుట].

ఉదా.— రత్నావళియందు నాలవ యంకములో వేషము మార్పుకొనుట అభిసరణము లోనగు సంగమోపాయమువలనను వాసవదత్తా రూపాపాయ శంకచేతను అనిర్ధారితమైన యేకాంత సంగమ రూప ఫలప్రాప్తి ప్రత్యాక. ఇట్లే ఇతరస్థలములందును.

323. అపాయము తొలంగుటచేత నిశ్చితమయిన ప్రాప్తి నియతాప్తి యనఁబడును.

అపాయము లేమిచేత నిర్ధారి తైకాంత ఫలప్రాప్తి నియతాప్తి. ఉదా.— రత్నావళియందు.— ‘రాజు.— దేవిని ప్రసన్నురాలిని చేసికొనుట తప్ప ఇందులకు వేఱుపాదము గానను.’ అని దేవీరూపమయిన యపాయమును నివారించుకొనుట చేత నియత ఫల ప్రాప్తి సూచితము.

324. సమగ్రఫలోదయ మేదో ఆయవస్థ ఫలయోగ మనఁబడును.

ఉదా.— రత్నావళియందు రత్నావళి లాభము చక్రవర్తిత్వలక్షణ ఫలాంతర లాభ సహితము. ఇట్లు అన్యస్థలములందును.

330 ఈ యైదవస్థలతో యథాసంఖ్యముగా కూడికచేత ఇతివృత్తముయొక్క యయిదు భాగములు అయిదు సంభు లగును.

సంధిలక్షణమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

331 ఏకాన్వయము కలిగియున్న వానికి అవాంత ధైర్యముతో సంబంధము

సంధి యనంబడును.

ఒక ప్రయోజనముతో అన్వితములయిన కథాంశములకు అవాంత రైక ప్రయోజన సౌబాధము సంధి యనంబడును.

దాని భేదములం జెప్పుచున్నాడు.—

332 ముఖము వ్రతిముఖము గర్భము విమర్శము ఉపసంహారము అని దీనికి అయిదు భేదములు కలవు; వరుసగా వాని లక్షణములు చెప్పబడుచున్నవి.—

ఉద్దేశక్రమమున లక్షణములం జెప్పుచున్నాడు.—

333 ఎచట నానావస్తురసములను కలిగించుచు బీజ సముత్పత్తి ప్రారంభముతో కూడుకొని యుండునో అది ముఖ మనబడును.

ఉదా.— రత్నావళియందు ప్రథమాంకమున.

334. ముఖసంధిలో ఉంపబడినట్టిది ఫలవృథానోపాయము అగవడియు నగవడనియట్లు ఉద్భేదముం బొందుట ఎచటనో అది ప్రతిముఖము నాబడును.

ఉదా.— రత్నావళియందు ద్వితీయాంకమున.—వత్సరాజ సాగరికా సమాగమ హేతు వయిన యనురాగ బీజము ప్రథమాంకమందు సూచింపబడినట్టిది సుసంగతా విదూషకులకు తెలియుటచేత ఇచ్చుక అగవడునదియు వాసవదత్త చేత చిత్రీఫలక వృత్తాంతమువలన ఇచ్చుక ఊహింపబడినదియు నై ఉద్దేశరూప మయిన యుద్భేదముం (= మొలతెంచుట) బొందినది.

335. ఫలవృథానోపాయము మున్ను ఒకపాటి యుద్భేద మొందినట్టిది ఎచట సముద్భేదము (= నిండుగాఅంకురించుటయు) మాటిమాటికి హాసము (= అడ్డుపొందుటయు) అన్వేషణమును (= వెదకుటయును) గలదిగా నుండునో అది గర్భసంధి యనబడును.

ఫలమును గర్భీకరించుటవలన గర్భము. ఉదా.— రత్నావళియందు ద్వితీయాంకమున—

1 సుసంగత.— సఖి నీవు ఇప్పుడు అదక్షిణురాలవుగా నున్నావు, ఈవిధముగా వీలినవారు చేయి పట్టినను కోపము మానవు 1

ఇత్యాదియందు సముద్భేదము, వెండియు వాసవదత్తా ప్రవేశమున అడ్డుపొందుట. తృతీయాంకమున.—

‘ప్రియావార్తను అన్వేషించుటకై పోయిన వసంతకుడు తానుపించుచున్నాఁడేమి?’

అని యన్వేషణము.

‘విదూషకుడు — హీహీ! ఓహోహో! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యము! ఇప్పుడు నావలన ప్రియ వహస్యునికి ఎంత హృదయానందము కలుగునో అంత యానందము కొకాంటి రాజ్య లాభ గముచేతఁ గూడ కలుగదు.’

ఇత్యాదియందు ఉద్భేదము. వెండియు వాసవదత్త కనిపట్టుటవలన ప్రహసము. సాగరిక సంకేతస్థానమునకు ప్రోవులయందు అన్వేషణము. వెండియు లతాపాశముం గావించుకొనుటయందు ఉద్భేదము.

ఇతర విమర్శ.—

33౬. ఎందు ముఖ్యసహోపాయము గర్భసంధియందు ఏపాటి యుద్భిన్నమైనదో అంతకన్న అధికముగా నుద్భిన్నమో శాపాదులచేత నవిఘ్నంబునో అది విమర్శ యనఁబడును.

ఉదా.— శాకుంతలమున చతుర్థాంకాదియందు.—

‘అనసూయ.— ప్రియంవదా, ప్రియసఖి శకుంతల గాంధర్వవివాహముచేత నిర్వృత్తకల్యాణమై తగిన భగ్గమం బొందిన దని నాహృదయము నిర్వృతమయినది, కాని నన్ను ఈవింత బాధించుచున్నది.’

అనుట మొదలుగా సప్తమాంకమందు శకుంతలను రాజు కని యెఱుంగు పర్యంతము అర్థసంచయము శకుంతలా విస్మరణ రూప విఘ్నముచే ఆలింగితమై యున్నది.

ఇతర నిర్వహణము.—

332. ఎందు బీజమును ముఖాదు లగు నితివృత్త భాగములును తమతమ తావుల నెలకొల్పఁబడినట్టివి ఏకవ్రాయోజనముం బొందింపఁబడునో అది నిర్వహణము.

ఉదా.— వేణీయందు.— ‘కంచుకి— [సమీపించి] మహారాజా, వర్ధిల్లుచున్నావు. వీఁడుగో భీమసేనుడు దుర్యోధనుని రక్తముతో సర్వశరీరమును ఎఱువై గుర్తు తెలియక యున్నాడు.’

ఇత్యాదిచేత చాగ్రహదీకేశసంయమనాది ముఖసంధ్యాది బీజములకు తమతమ స్థానములందు ఉపక్షిప్తములయినవానికి ఏకార్థయోజనము. — ఉదాహరణాంతరము — శాకుంతలమున సప్తమాంకమున శకుంతలను రాజు తెలిసికొన్న పిమ్మట యుత్తరోత్త రార్థరాశి.

వీని యంగములం జెప్పుచున్నాడు. —

33౨. ఉపక్షేపము పరికరము పరిస్థానము విలోభనము యుక్తి ప్రాప్తి సమాధానము విధానము పరిభావన ఉద్బేదము కరణము భేదము ఇవి ముఖసం ధ్యంగములు.

ఉద్దేశకృమమున వీనికి లక్షణములం జెప్పుచున్నాడు.

33౩. కావ్యార్థము తలనూపుట (= సముత్పన్నమగుట) ఉపక్షేప మనబడును.

* ఉదా. — నేడెందు — లక్కయింటి నిప్పుచేతను విషాన్నముచేతను జూదమునం జొప్పించుటచేతను ప్రాణములయందును ధనసంచయములందును మమ్ము కొట్టి పాండవ భార్య వస్త్రు లిరోజములను లాగినట్టి ధార్తరాష్ట్రులు నేను బ్రతికియుండఁగా స్వస్థముగా (ముఖముగా-స్వస్థులుగా) ఉందురు!

3౩౪. అట్లు సముత్పన్నమయిన యర్థము విరివిం జేందుట పరికర మనబడును.

† ఉదా. — అచటనే. — నాకు కశుత్వమందే కారవులతో ఏవైరము పెరిగెనో దానికి అన్న కారణము గాఁడు, అర్జునుఁడు గాఁడు, మీరునుం గారు. జరాసంధుని యురశిఃస్థలమును బోలె దిట్టముగా అదికిన సందని భీముఁడు కోరిధముచేత వెండియు విడఁజేయును, మీరు కూర్చుండు.

3౩౫. దాని నిష్పత్తి పరిస్థానము.

[నిష్పత్తి = నిశ్చయముం బొందుట].

* లాక్ష్యహాసల విషాన్న సభాప్రవేశైః ప్రాణేషు విత్తనిచయేషు చ నః ప్రహృత్య ఆకృత్య పాణ్డవపదూ పరిధాన కేశాన్ స్వస్థా భవన్తి మయి జీవతి ధార్తరాష్ట్రాః!

† ప్రవృత్తం య ద్వైరం మమ భిలః శిశో కేవ కరుభి
ర్ను త త్రాయో హేతు నః భవతి కిరీటీ న చ యువాం;
జరాసన్ధ స్యోరశిఃస్థల మివ విహాఢం పున రపి
హృదా భీమః సన్ధిం విఘ్నయతి, యూయం ఘ్నయత.

* ఉదా.— అచటనే : సుషియుచున్న బాహువుచేత తీర్వబడిన దెట్టిదంపు గడయొక్క పేర్లుచేత దుర్యోధనుని రెండు తోడలను విఘ్నముగొట్టినవాడై పేరుకొని దట్టముగా మెత్తుకొనియున్న వాని నెత్తుటితోడి యెక్కుని చేతులతో దేని నీతిలోజములను భీముడు. కైసేయును. '

ఇచట ఉపక్షేప మనఁగా కావ్యాభిధేయమైన యితీవృత్తమును సుక్షేపముగా ఉపక్షేపించుట (ప్రస్తావించుట) మాత్రమే; పరికర మనఁగా దానినే పెంచుట; పరిన్యాస మనఁగా నిశ్చయూప త్తిరూపమున దానినే అంతటను హృదయముదు ఉంచుట; అని పీనిలో ధేదము. ఈ మూడంగములును ఈచెప్పిన వరుసనే వచ్చును. కడమ యంగములు వేఱు విధంబునను వచ్చును.

3ర2. గుణములను ఉగ్గడించుట విలోభనము.

ఉదా.— అచటనే : ద్రౌపది—నాథ పరిటపితుడ వగునువేని నీవ దుష్కర మేమి యుండును? ' ఒండై మడియ చంద్రకళయందు చంద్రకళా వల్లనంబున— " ఈరమణి , యావనముయొక్క విలాసము ' " ఇత్యాది (౧3౧).

శాకుంతలామలయుదు 'గీ'వా భుగాభిరామమ్' ('శ్రీమీరాటం దిప్తి గీ'వ') ఇత్యాది పదకలదో మృగాదివర్ణనము అది బీజార్థసంబంధము లేనందున సంధ్యంగము గాదు. ఇట్లే ఇతరాంగములకును ఉహించుకొనవలయును.

3ర3. అర్థముల సంప్రధారణము యుక్తి.

[సంప్రధారణము= కర్తవ్యత్వ నిశ్చయము].

† ఉదా — వేణీయందు సహదేవుడు భీమునిగూర్చి— ఆర్యా, ఏమి మహారాజ సందేశ మను నీవు అవ్యుత్పన్నముం బోలే గ్రహించితివి? ' ఇదిమొదలు : వివాహ కోర్కెముచేత శత్రు కులమును సమయించుట లోకములో లజ్జాకరము, భార్యను సభలో సిగ పట్టి యీ దుచ్చట లజ్జాకరము కాదు. ' అను భీమవచనమువఱకు.

3ర4. సుఖము వచ్చుట ప్రార్థన.

* చక్క దుబ్బజ భృమిత వజ్ర గదాభీషాత సర్వభూషణి తోయ యుగళస్య మయోధనస్య స్త్రానావనద్ధ ఘనశోణిత శోణపాణి రుత్తంసయివ్యతి కచాం స్తవ దేవి భీమః.

† యుష్మై స్త్రేవ మతి కోధా ల్లోకే శత్రుకులక్షయః,
న లజ్జయతి దారాణాం సభాయాం కేశకర్షణం.

ఉ.దా.— అండే : యుద్ధమున కోరికను నూర్వరు ఇత్యాది (౨౬౬).
 ‘ద్రౌపది— [నిని హస్తముతో] నాథా, పూర్వ మెప్పుడును విననిది నుమా యీవచనము.
 కావున మరల మరలం జెప్పము.’

3౪౧. బీజముయొక్క యాగమము సమాధాన మనబడును.

[ఆగమనము = ప్రధాన నాయకాభిమతమని ఎఱుకవడుట].

* ఉ.దా.— అండే.— ‘[సేవ్యమున] ఓహోయి విరాట దుగ్రీవద ప్రభృతులారా, వినఁడు.—

‘దేనిని సత్యవ్రతమునకు భంగము వచ్చెడు నని మనస్సులో భయపడి (యుద్ధస్థిరుఁడు)
 పూనికతో అణచిపెట్టుకొనెనో, శమవంతుఁడై కులమునకు శాంతిం గోరి మఱువనం
 గూడఁగోఁచెనో, ఏది ద్యూతాడణియందు ద్రౌపది కేశాంబరముల యాకర్షణములచే నుప్ప
 తిలైనో ఆ దొడ్డ కోపాన్ని యిదె యాధిష్ఠిరము కారవకాననమున పేర్చుచున్నది.

ఇచట ‘నేను జీవించియుండఁగా స్వస్థులగుదురు’ (3౩౯) ఇత్యాది బీజము ప్రధా
 ననాయకాభిమతముగా చక్కఁగా ఆహితమయినందువలన సమాధానము.

[ఆహితము=ప్రతిష్ఠితము]

3౪౨. నుఖ దుఃఖ కృత మయిన యర్థము ఏదో అది విధాన మని చెప్పబ
 డును.

† ఉ.దా.— బాలచరితము : వత్సా, నీ యుత్సాహోతిశయమును నీ బాల్యముచు చూడఁగా
 నా మనస్సు హర్షవిహానములచేత ఒక్కమృతి నాకాంతము.

‘ఒండే, ఉ.దా.— మదీయమైన ప్రభావతియందు— : ఎంత చూచినను కనఁగవకు’
 ఇత్యాది (౨౮౯).

3౪౩. కుతూహల తీరములైన వాక్కులు పరిభావన యనబడును.

ఉ.దా.— వేణియందు ద్రౌపది యుద్ధ మగునా కాదా యని సంశయించుచున్నదై తూర్వ
 కబ్ధానంతరము : నాథా, ఏమి యిప్పుడు ఇదె ప్రళయభృన్మోహ మంధరము తుణతుణ
 మునను రణభేరి వాయింపఁబడుచున్నది? ’

* యు త్యక్తవ్రత భగ్గ భీరు మనసా యత్నేన మన్దీకృతం,
 యు ద్విస్మర్తృ మ పీహితం శమవతా శాంతిం కుల స్వేచ్ఛతా,
 తద్ద్యూతాడణి సమ్మృతం నృపసుతా కేశామ్బ రాకషణైః
 కోరిధన్వీతి రిదం మమా త్కురువనే యాధిష్ఠిరం బృహ్మతే.

† ఉ.త్సాహోతిశయం వత్స తవ బాల్యం చ పశ్యతః
 మమ హావకవిహాదాభ్యా మాకాంతం యుగప నృనః.

3౪౮. బీజార్థము మొలకెత్తుట ఉద్దేశ్య మనఁబడును.

ఉదా.— అందే : దౌఢి.— నాథా, మరల నీవు నన్ను సమాశ్వాసింపవలయును.

* భీముడు.— అవమానదైవ్యంపు లజ్జచే మాసిన మోము గలవానిని కారవ్యులను నిశ్శేషులం జేయనివానిని వృకోదరుని మరల చూడవు.

3౪౯. కరణ మనఁగా ప్రకృతార్థ సమారంభము.

ఉదా.— అందే : దేవీ, కురుకులమును నాశ మొందించుటకు నేను పోయెదను. ' అని.

3౫౦. భేద మనఁగా సంఘాతమును భేదించుట.

ఉదా.— అందే : కావుననే ఇప్పటినుండి నేను మీతో వేఱయితిని. '

కొందఱు ' భేదము ప్రోత్సాహము ' అని వచింతురు.

ఇంక ప్రతిముఖ సం ధ్యంగములు.—

3౫౧. విలాసము పరిసర్పము విధూతము తాపనము సర్పము సర్పద్యుతి వ్రగ మనము విరోధము పర్యుపాసనము పుష్పము వజ్రము ఉపన్యాసము వర్ణసంహారము అనునవి ప్రతిముఖమందు అంగములు.

అందు.—

3౫౨. రతిభోగముకొఱకైన కోరిక విలాస మనఁబడును.

రతిలక్షణమయిన భావమునకు హేతుభూతమయిన భోగము అనఁగా విషయము ప్రమదయేని పురుషుఁడేని ఏదో దానికొఱకు కోరిక విలాసము. ఉదా.— శాకుంతలమున—

† : సతి సులభ గా దెఱుంగుదుకొ మతి మఱి రద్భావ దర్శనంబునఁ దనినెక;
కృతి గాకయె మరుఁ డున్నను రతి సుభయ ప్రార్థనము తిరంబుగఁ జేయక. '

3౫3. దృష్టమై నష్టమైన దానిని వెదకుట పరిసర్ప మనఁబడును.

ఉదా.— శాకుంతలమందు.—

* భూయః పరిభవ క్లాంతి లజ్జా విధురి తాననం
అనిఃశేషిత కారవ్యం న పశ్యసి వృకోదరం.

† కామం ప్రియా న సులభా మనస్తు త ద్భావ దర్శనా నాశ్వాసీ
అకృతార్థేఽపి మనసిజే రతి ముధయప్రార్థనా కురుతే

* : మునుదెస నభ్యున్నతమున్ ఘన జఘనముచేత వెనుకకడ నిన్నుంబుకొ
 , గన నగు నిదె ద్వారమున విహితన మడుగు జాడ వెలది యిసుమునకొ. '

3718. చేసిన యనుచయమును తొలుత పరిగ్రహింపమి విధుతము.

ఉదా.— అందే— : అంతఃపుర విగహ పర్యవృత్తుని రాజ్ఞి ని మీయ నిర్బంధింపకుండు. '

కొందఱు ' విధుత మన నరతి ' అని చెప్పుదురు.

3719. ఉపాయాదర్శన మేదో అది తావన మనబడును.

† ఉదా.— రత్నావళి యందు.— : సాగరిక— దుర్లభజనునియం దనురాగము, లజ్జ అధికము, నేను పరాధీనురాలను, ప్రియస్థభీ నా ప్రేమ విషమముగా నున్నది. ఇంక మరణ మొక్కటే నాకు శరణము. '

3720. పరిహాస వచనము సర్పము.—

ఉదా.— రత్నావళి యందు.— : సుసంగత— సఖి, దేనికొఱకు (ఎవనికొఱకు) నీవు వచ్చితివో అది (అతఁడు) నీ యెదుర నున్నది (నున్నాడు). సాగరిక— [అభ్యున్నా యతో]— ఎవనికొఱకు నేను వచ్చితిని? సుసంగత— ఏల వేటుగా శంకించెదవు? చిత్ర ఫలకముకొఱకుఁ గాదా ? '.

3721. పరిహాసమువలన జనించిన హర్షము సర్పద్యుతి యనబడును.

ఉదా.— అందే.— : సుసంగత— సఖి నీవు అదక్షిణురాలవు సుమా, ఏలన ఇట్లు భగ్త చేతితోఁ బట్టుకొన్నను కోపము మానవు. సాగరిక.— (బాపముడి చాల్చి యిండుక నవ్వి) సుసంగత ఇప్పటికిని ఎగతాళి మానవు.

కొందఱు దోషమును కమ్మునట్టి హాస్యమును సర్పద్యుతి యందురు.

3722. ఉత్తరోత్తరమయిన వాక్యము సృగమన మనబడును.

† ఉదా.— విక్రమార్పణయందు.— : ఉర్వశి— జయము జయము మహారాజునకు. రాజు.—

* అభ్యున్నతా పురస్తా దవగాధా జఘన గౌరవా త్పశ్చాత్
 ద్వారేన్య పాణ్డూసికతే పదపక్షి దక్ష్పశ్య తేన్భినవా.

† దుర్లభా జ జానురాఢ, లజ్జా గురుతః, పరతపో అపాః;
 పితసహి విసమం వెమృం; మరణం సరణం ణవరి ఎక్కర.

[ఛాయా]

దుర్లభా జ నానురాగో, లజ్జా గుర్వీ, పరవశ ఆత్మా;

ప్రియస్థభి విషమం ప్రేమ; మరణం శరణం న పర మేకం.

† మయా నామ జితం యస్య త్వయా జయ ఉదీయకతే

జయ మనఁగ నాదె తరుణి యే జయపదఁపుఁ బ్రాప్తి వేదో సహస్రాక్షుకన్నఁ బెఱకు
ఆ జయపదంబు మోదమానాస్య వగుచుఁ జెలువ నా కిప్పు డుచ్చరించితిని గాన. '

3౫౯. విరోధ మనఁగా కీడుం జేందుట.

ఉదా.— చండకాకమఁడు— (రాజు.— నిక్కముగా జాల్కుడనై నేను గుడ్డివాని
వలె మొంగుచున్న జ్వాలా కలాపములతోడి నిష్ఠును .పాదములతో ఆక్రమించితిని. '

3౬౦. చేసినదానికై మన్నింపు వేడుకొనుట వర్ణనాసము.

ఉదా.— రత్నావళి లో— (విదూషకుఁడు.— ఓయి కోపముచేయకు, ఇదిగో అది అరఁ
టియింఱిలోనికి పోయినది. ' ఇత్యాది.

3౬౧. విశేష వచనము పుష్పము.

ఉదా.— అందులోనే— (రాజు చేయివట్టుకొని స్వర్ణము నట్టించును.) విదూషకుఁడు—
ఓయి వయస్యుడా, ఈమెను అపూర్వశ్రీని నీవు పొందితివి. రాజు.— వయస్యా,
సత్యము.

* శ్రీ దేవియ యగు నిజ విః పైదలి, కేల పారిజాత పల్లవము యగుక
కాదేని యేల తొరుఁగక స్వేదచ్ఛద్రమున నమృతశీకరగణముక. '

3౬౨. ప్రత్యక్షనిమగ్నము వజ్ర మనఁబడును.

ఉదా.— అందులోనే— (రాజు—ఇచ్చటనున్న నన్న నీ వెల్లెఱింగితివి? సుసంగత— నిన్ను
మాత్రమే గాదు, చిత్రఫలకమును గూడను. మఱి పోయి దేనికి నివేదించెదను. '

3౬౩. ప్రసాద మొందించుట ఉపన్యాసము.

ఉదా.— అందులోనే— (సుసంగత— ప్రభూ, శంక వలదు; నేనును భట్టినిప్రసాదముచేత
ఇట్టి పసదనములం బొంది కీర్తించుచునే యున్నాను. అంతకన్న నాకు ఈగొప్పప్ర
సాదముం గావింపుము; ఏమన, నన్నేల నీ విక్కడ వ్రాసితి పని ఈనాప్రియసఖి సాగ
రిక నాపై కోపము చేయుచున్నది. కావున ఈమెనే కోపము తీర్పుము.

కొందఱు ' ఉపపత్తి కృత మయిన యర్థము ఉపన్యాస మని కీర్తితము ' అని చెప్పుదురు.

అందుల కుదాహరింతురు.— రత్నావళి యందే— (బలునోటిది గర్భదాసి యిది. ' అని.

3౬౪. చాతుర్వర్ణముయొక్క మేల్లనము వర్ణనంహార మనఁబడును.

జయశబ్దః సహస్రాక్షౌ దగతః పురుషాంతరం.

* శ్రీ రేషా పాణి ర ప్యస్యాః పారిజాతస్య పల్లవః

కు తోఽన్యథా స్రవ త్యేవ స్వేదచ్ఛ ద్భామృతద్రవః?

* ఉదా.— మహావీర చరితముందు తృతీయాంకమున— ఇది ఋషుల పరివత్తు, ఈయన వీరుడు
మంకురిలతోఁగూడ వృద్ధరాజు లోమపాదుఁడును, అవిరతయజ్ఞుఁడు పురాణబ్రహ్మ
వాది జనకులప్రభువు ఈతఁడు సయితము నిన్ను వేడుకొనుచున్నారు. '

అను నిట ఋషి క్షత్త్రాది వర్ణముల మేళనము.

అభినవగుప్తపాదులవారో ' వర్ణ శబ్దముచేత పాత్రాదులు ఉపలక్షింపబడుచు
న్నవి, సంహార మనఁగా మేళనము. ' అని వివరించి అందులకు రత్నావళి ద్వితీయాం
కమున ' ఇంతకన్న నాకు ఇది ఎక్కువ ప్రసాదము' ఇత్యాదికము మొదలుకొని
' అయ్యా చేయి పట్టుకొని యీమెను కోపము తీర్పుము. రాజు— ఎక్కడ ఈస
కి ఎక్కడ ' ఇత్యాదిని ఉదాహరణముగా చూపినారు.

ఇక గర్భాంగములు.—

3౬౫. అభూతాహరణము మార్గము రూపము ఉదాహరణము క్రమము సం
గ్రహము అనుమానము ప్రార్థన క్షిప్తి త్రోటకము అభిబలము ఉద్వే
గము విద్రవము ఇవి గర్భాంగములు. అందు వ్యాజాశ్రయ మగు
వాక్యము అభూతాహరణము.

† ఉదా.— అశ్వత్థామాంకమున— అశ్వత్థామ హతిఁ జెందెను' అని స్పష్టముగా చెప్పి యుద్ధి
ష్ఠిరుఁడు సత్యవచనుఁడు మెల్లఁగా వాక్యసమాప్తి కై వీనుఁగు అని పలికెను. '

3౬౬. తత్త్వార్థ కథనము మార్గము.

† ఉదా.— చండకాళికమందు.— "రాజు— భగవానుఁడా భార్యా తనయ విక్రయముచేత
అర్జించిన దీనిని పుచ్చుకొమ్ము. శేషముకొఱకు చండాలునికైనను నన్ను అమ్ముకొని
యెదను. "

* పరిమ దియ మృషీణా మేష వీరో యుధాజి—

తనూ సృపతి రమాత్యై రోమపాద శ్చ వృద్ధః
అయ మవిరతయజ్ఞో బ్రహ్మవాదీ పురాణః
ప్రభు రపి జనకానా మజ్ఞ భో యాచక స్తే.

† అశ్వత్థామా హత ఇతి పృథానూననా స్పష్ట ముక్త్యా
ద్వైరం శేషే గజ ఇతి కిల వ్యాహృతం సత్యవాచా
[త చ్చురీ త్వసౌ దయితతనయః ప్రత్యయా త్తస్య రాజ్ఞః
శస్త్రా జ్యా జౌనయనసలిలం చాపి తుల్యం ముహూఽచ.]

† గృహ్యతా మజిత మిదం భార్యా తనయ విక్రయాత్
శేష స్సాధేః కరిష్యామి చక్షా లేఽ ప్యాత్మవికరీయం.

3౬2. వితర్కము కలదైన వాక్యము రూపము.

† ఉదా.— రత్నావళి యందు— : రాజు—

ప్రకృతిచేతనే మన స్థితియు మతియు వీక్షణాగోచరము గుటిపెట్టి యేయ
అట్లు లైను నా మన సెట్టు లేనఁ గాముఁ డొక్కట సర్వ శలీముఖముల. '

3౬౩. ఉత్కర్షతోఁ గూడుకొన్న వచనము ఉదాహరణ మనంబడును.

* ఉదా.— అశ్వత్థామాంకములో—

‘ పాండవసేనలలో నిజ భుజ గురు మదము కలవాడై ఎవఁడెవఁడు శత్రుయుం దాల్చు
నో, పాంచాలవంశములో శిశువు గాని అధికవయస్కుఁడు గాని తల్లికడుపులోనే ఉన్న
వాఁడు గాని ఎవఁడెవఁడు కలఁడో, ఆపనికి ఎవఁడెవఁడు సాక్షియో, నేను రణమునం
జరించుచుండఁగా నన్నెవఁడెవఁ డెదిరించునో, వాఁడు వాఁడు జగదంతకుఁ డైనను వానికి
వానికి కోర్కెధాంధుడను నే నిటు నంతకుండను. '

3౬౪. భావ తత్త్వమును కనుంగొనుట క్రమ మగును.

† ఉదా.— శాకుంతలమున.— : రాజు.— యుక్తము గదా మూయ మజుచిన కంటితో
నేను ప్రియను చూచుట—

పదములఁ గూరుచుచో నీ ముదిత ముఖాంబురునా మొక్కి బోమలత నిక్కకొ
బొదివిన క్రొంబులకల గండదర్శనముచేతఁ దెలుపు నావై వలపుక.

320. సంక్రమ మనఁగా సామదానములచే నొక యర్థము నెఱవేఱుట.

ఉదా.— రత్నావళియందు.— : రాజు— సరియే వయస్కుఁడా, ఇదిగో నీకు పొరితోష
కము. (అని కడియ మిచ్చును.) '

32౧. లింగముచేత నూహించుట అనుమానము.

[లింగము= గుర్తు].

† మన క్షులం ప్రకృత్యైవ; దుష్టక్ష్యం చ; తథాపి మే
కామేన త త్కథం విధం సమం సర్వైః శలీముఖైః ?

* యో యః శత్రుం బిభర్తి స్వభుజగురుమదా త్పాణ్ణవీనాం చమూనాం
యో యః పాశ్చాలగోత్రే శిశు రధికవయో గభఃశయాం గతో వా
యో య స్త త్కర్మ సాక్షీ చలతి మయి రణే యశ్చ యశ్చ ప్రతీవః
కోర్కెధాన్త స్తస్య తస్య స్వయ మిహ జగతా మస్తక స్యాన్త కోఽహం.

† ఉన్నమి తైక భూలత మానస మస్యాః పదాని రచయాన్త్యాః
కట్టకిలేన ప్రభయతి మ య్యసురాగం కపోరేన.

* ఉదా.— జానకీ రాఘవనాటకమందు— రాముఁడు.— భూమిని అదరఁజేయు విలాసపు నడకలచేతను, ఎల్లలోకములఁ దనకు నతఃకరములం జేయు తన చూపులచేతను, బంగారు వసిమి దేహముచేతను, అతఁడు తన కూర్మతనయత్వమును అధృవ్యత్వమును ఊహింపఁ జేయుచున్నాఁడు. '

322. రతి హ రోత్సవములను ప్రార్థించుట ప్రార్థన యనఁబడును.

† ఉదా.— రత్నావళి యందు.— , ప్రియా, సాగరికా,

మ. అమృతాంశుండు మొగంబు, కల్వలు కనుల్, హస్తంబు లంభోజముల్,
విమలాదుల్ కదళోదరంబులు, విసాఖిఖింబు లౌ బాహువుల్;
రమణీ, హృదకరాఖిలాంగకవు మార కూర బాణాగ్నిచేఁ
గమలం గాఁగిన నామ గాత్రముల కాఁక న్నాఁగిట న్మాన్వవే. '

ప్రార్థన యనుచేరి యీయంగము ఎవరి మతుంబున నిర్వహణ సంధియందు అవసరము కడచిపోయినందున ప్రశస్తి యను నంగము లేదో వారి మతము ననుసరించి చెప్పబడినది. అటుగాదేని అంగములకు అటువదియై దనెడి సంఖ్య ప్రసక్తి చును.

323. రహస్యార్థము బయలుపడుట క్షిప్తి యనఁబడును.

† ఉదా.— అశ్వత్థామాంకమునందు.— , కేశగ్రహమున . కొకటికే దారుణమైన విపాకము భూమిలో పేర్చుచున్నది. ఈ రెండవ కేశగ్రహముచేత ప్రజలు నిశ్చయముగా నిశ్చేషితులగుదురు.

324. రుష్టుని వచనము తొక్కిటక మగును.

ఉదా.— చండకాకమున— , కాశికుఁడు— ఆ యిప్పటికిని స్వర్ణదక్షిణలు చెల్లలేదేమి! '

* లీలాగతై రపి తరక్లయతో ధరితీ—

మాలోకమైన నమయతో జగతాం శిరాంసి

త స్యానమాపయతి కాఞ్చన కాన్తి గౌర—

కాయస్య కూర్మతనయత్వ మధృవ్యతాం చ.

† శీతాంశు ముఖ, ముత్పలే తవ దృశౌ, పద్మానుకారౌ కరౌ,

రమ్భాస్తమ్భనిభం త ధోరుయుగళం, బాహూ మృణాళోపమా,

ఇ త్యాహృదకరాఖిలాక్షి, రభసా న్నిశేజ్జ మాల్విజ్య మా

మక్తాని త్వ మనక్లతాపవిధురా న్మ్యే హ్యహి నిర్వాపయ.

† ఏకస్య తావ త్పాకోఽయం దారుణో భవి వత్కలే

కేశగ్రహ ద్వితీ యేఽస్మి న్నూనం నిశేషితాః ప్రజాః.

32గి. మిషచేత నభిప్రాయము నెఱుంగుట అభిబలము.

ఉదా.— రత్నావళియందు— : కాంచనమాల— భట్టిసీ, ఇదియే అచిత్రకాల. వసంతకవికి సంజ్ఞచేసెదను. ' ఇత్యాది.

32ఁ. నృపాదులచేత జనితమయిన భయము ఉద్వేగ మనబడును.

* ఉదా.— వేణియందు— : ఏకరథారూఢులై ఇటనట ని స్వదుగుచు కష్టకర్తుఁ డాతఁ డును, తోడేటిపనిచేయువాఁడు అక్షురుఁడు వృకోదరుఁడును వచ్చియున్నారు. '

322. శంకా భయ త్రాసములచే గలుగు వేగిరపాటు విద్రవ మనబడును.

† ఉదా.— : కాలాంతక ఘోర వక్త్రుని కోర్కొత్కొమ్మితుని దళముఖుని మాడఁగా కోర్కొత్తు లసేనలోఁకానాక వేగిరపాటు జనించెను. '

ఇక విమర్శసం ధ్యంగములు—

32౮. అవవాదము సంఘేటము వ్యవసాయము ద్రవము ద్యుతి శక్తి వ్రసం గము భేదము వ్రతిషేధము విరోధనము వ్రరోచన ఆదానము ఛాద నము అని విమర్శయందు అంగములు.

రోషవ్రఖ్యానము అవవాదము.

ఉదా.— వేణియందు— : యుద్ధిష్ఠిరుఁడు— పాంచాలకుఁడా, ఆకారవ్యాపకదుని దురా త్ముని దురోన్మదనుని బాడ వీమైన తెలిసినదా? పాంచాలకుఁడు— ఒక్క బాడమాత్రా మే గాదు, ఆదురాత్ముఁడే దేవీ కేశపాశ స్వర్ప పాతక పృథానపేతుభూతుఁడు దొర కినాడు. '

32౯. రోషభాషణము సంఘేట మనబడును.

† ఉదా.— అందులోనే— : రాజు— ఓరి యోరి గాలికొడుకా, ముసలి రాజు మోల నింది తమయిన నీపనిని పొగడుకొనుచున్నావేమిరా! వినురా—

* పాపిస్తా వేకరథారూఢౌ పృచ్ఛక్తా త్వ మిత స్తతః
స కణాకారిః స చ కూరిరో వృకకర్మా వృకోదరః.

† కాలాంతకరాశాస్యం కోర్కొద్ధాతం దళానం
విలోక్య వానరానీకే సప్రభుమః కోఽప్యభాయత.

‡ వృష్టా కేశేష భార్య తప, తపచ పశో, తస్య రాజ్ఞ స్తయో ర్వా
ప్రత్యక్షం భూపతీనాం మమ భవనపతే రాజ్ఞయా ద్యుతదావీ
అస్మి నైవరాజబద్ధనే వద కి మపకృతం తై హతా మే శశేష్దా?
వాహ్వో వీకరాంతిరేక ద్రవిణ గురుమదం మా మజి త్వైక దపకః.

జగత్పతిని నేను భూపతులయెదుర నాయజ్ఞచేత ద్యౌతదాసిని సిగపట్టి యిడ్డించి తిని. నీభార్యను నీ యొక్కనిదే? పశువా నీది, వానిది, ఆరాజుది, ఆయితవురది. ఆవైర ముంజెప్పుకొని నీవు చంపితివే అనలేదుగ్రులు అందు ఏమి యపకారము చేసినారు చెప్పుము. పాపపుల పీఠ్యాతిభారముచేతను ద్రవిణాతిశయముచేతను మదమెక్కిన నన్ను జంపిం పక నీకు గర్వ మనగా నేమిరా? భీముడు— [సకోధముగా] ఓరి పాపాత్ముడా! ' ఇత్యాది.

3౮౦. పృతిజ్ఞయాక్కయు హేతువుయాక్కయు సంభవము వ్యవసాయ మనబడును.

[పృతిజ్ఞ = కార్యనిర్దేశము; హేతువు = సాధననిర్దేశము; సంభవము = మేళనము.]

* ఉదా.— అందులోనే— : భీముడు—నిహతాశేషకారవృత్తుడు దుశ్శాసనుని నెత్తుటిచేత మలైక్కినవాడు దుర్యోధనుని తొడలను విఱుగఁగొట్టినవాడు వీడుగో భీముడు శిర సుసతో మొక్కుచున్నాడు. '

3౮౧. ద్రవ మనగా శోకావేగాదులవలనం గలిగిన గురువ్యతిక్రమణము.

† ఉదా.— అందులోనే— : యుద్ధిరుడు.— భగవానుడా, కృష్ణనియగ్రిజుడా, సుభ ద్రయన్నా,— నాయెడ బంధుప్రీతిని మనసున వహింపవైతివి, తుత్త్రియుల ధర్మ మును గణింపవైతివి, నీతమ్మునికి అర్జునునితోడ ప్రసిద్ధమైన యాసఖ్యులు నేని పాటింపవై తివి, నీకు శిష్యులిరువుర యెడను ప్రేమబంధము సమానమే అయిన నగుగాక, మంద భాగ్యుడనయిన నాకు విముఖుడవైతివే ఇది నాయమా? '

3౮౨. తర్జన నోద్వేజనములు ద్యుతి యనబడును.

[తర్జనము = బెదిరింపుమాట. ఉద్వేజనము = భయపడంజేయుట.]

‡ ఉదా.— అందులోనే దుర్యోధనుంగూర్చి భీముడు వచించుట:— : చంద్రునివిమలవంశ

* చూడక తాశేష కారవృత్తి క్షీణో దుఃశాస నాస్పృహ
భక్తా మయోధన స్యోర్వో భీకమోఽయం శిర సాఘ్నతి.

† జ్ఞాతిప్రీతి రత్ననసి న కృతా, తుత్త్రియాణాం న ధర్మో,
తూఢం సఖ్యం త దపి గణితం నానుజ స్యాజ్ఞానేన,
కామం తుల్యో భవతు భవతః శిష్యయోగ స్నేహబద్ధః
శోఽయం పథా య దసి విముఖో మన్దభాగ్యే మ యీతం?

‡ జ న్మేన్దో రమలే కులే వ్యపదిశ; స్యద్భాషి భలే గదాం;
మాం దుఃశాసన కోష్ట శోణిత మధు క్షీబం రిశ్రుం భావ సే;

మందు పుట్టువులం జెప్పకొందువు; ఇప్పటికిని గదం చాల్చియే యున్నావు; కుక్కాసమని గోరువెచ్చ నెత్తురను మధువుచే మత్తాగొన్న నన్ను రిపునిగా తలంచెదవు; గర్వాంధుడవై మధుకైటభులం బొలియించిన హరియెడల సయితము జౌద్ధత్య మాచరించెదవు; ఓరి నర పశువా, నాకు అడలి పో రొగ్గి అడుసులో చాగెదవు. '

3౮౩. విరోధము నార్చుట శక్తి.

* ఉదా.— అందులోనే.— : ఆపులు కొట్టల నిహతులైన జనుల దేహభారములను అగ్ని సాత్కరింతురుగాక, బంధువులు పీరు బంధులకై కన్నీళ్ళతోఁ గూడిన జలమును ఎత్తుకేని ఇత్తురుగాక, హతనరుల యీయడవిలో గద్దలచేతను రాబొందులచేతను ఖండితములైన జ్ఞాతిదేహములను వెదకుదురుగాక; నూయ్యెడు పగతుగతోఁగూడ అత్త మిల్లినాడు. వైద్యములను వెనుదివియుండు. '

3౮౪. (తన) గురులం గీర్తించుట వ్రసంగము.

† ఉదా.— మృచ్చకటికయందు — : చాండాలుడు— ఇరుగో ఈతఁడు సాగరదత్తుని కొడుకు ఆర్యవిశ్వదత్తుని మనుమఁడు చారుదత్తుఁడు వధదండనకై వధ్యస్థానమునకు నడి పింపఁబడుచున్నాఁడు; ఈయన పసిడిమీఁది లోభముచేత గణికను వసంతసేనను చంపి నాడఁట యని. చారుదత్తుఁడు— యజ్ఞశతములచేత పవిత్రమయిన యే నాగోత్రమును పూర్వము సభలో ఇల్లు నిండినవారు వేదఘోషములతో పొగడినారో, అదే నాగోత్రము ఇప్పుడు నేను నిధనదశలో నుండుటం బట్టి వారికి విసదృశులైన మనుష్యులు పాపులు చాటింపులో ఉద్బోషించుచున్నారు. ' అనెడి యిది చారుదత్తుని వధార్థమై కొనిపోవు సమయమందు అతనిగురువులం గీర్తించుట గావున వ్రసంగము.

3౮౫. మనస్సునందును చేష్టలయందును జనించిన శ్రమ భేద మనఁబడును.

మనఃసముత్పన్నమునకు మాలతీమాధవమందు—

దర్పానో మధుకైటభద్విషి హరా వ పుష్కధతం చేప్తనే;

మత్త్రాసా స్పృహతో విహాయ సమరం పశ్యేద్ధనా లీయనే.

* కుర్వ వ్రాస్తా హతానాం రణశిరసి జనా మహ్నిసా దేహభారా,
నశూన్య నిమిగ్ధం కథంచి ద్దదతు జల మమీ బాన్ధవా బాన్ధవేభ్యః,
మాగకాంతాం జ్ఞాతిదేహో స్తతనరగహనే ఖణ్డితా న్కృష్ణగృధ్రై;
రస్తం భాస్వా స్త్రయాతః సహ రిపుభి రయం. సంహ్రాయంతాం బలాని.

† మఖశతపరిపూతం గోత్ర ముద్భాసితం మే
సదసి నిబిడచైత్యబ్రహ్మహోమైః పురస్తాత్,
మమ నిధనదశాయాం. వర్తమానస్య పాపై-
స్త దసదృశమనుష్యైః ఘోషవ్యతే ఘోషజాయాం.

‘క్రిలుగుగాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా;
 ‘సోలుగుగాని విహ్వలత సామ్యల మై, విడ దొర చేతనక;
 కాలుచుఁగాని లోనినెగ కాయము, జేయదు బుగ్గిగా హతిక;
 గూలుచుఁగాని మర్మములఁగోసెడి దైవము, కోయ దాయువుక.’

ఇట్లు చేష్టాసముత్పన్నమును.

3౧౬. ఈప్రీతార్థమునకు ప్రతిహతి ప్రతిషేధ మనఁబడును.

ఉదా.— మదీయమైన ప్రభావతీయందు విదూషకుంగూర్చి— ‘ప్రద్యుమ్నుడు— సఖుఁడా,
 ఏమి నీ విటు నొంటిగా నున్నావే. మఱి ప్రియసఖీజనానుగమ్యమాన నాప్రియతమ
 ప్రభావతి ఎక్కడ? విదూషకుఁడు— ఆసురపతి పిలిచి ఎక్కడికో తోడ్కొనిపోయి
 నాఁడు. ప్రద్యుమ్నుడు— (దీర్ఘముగా నిట్టూర్పు పుచ్చి)

† హా పూర్ణచంద్రిముఖ మత్తచకోరాక్షి ఓసతాంగి నన్ను విడనాడి ఎటు కేగితివి? ఓజీవితమా,
 నీ విపుడు త్వరగాఁ జనుము; ఏపనే చూచెడి దైవము కృతకృత్య మగునుగాక.’

3౧౭. కార్థమునకు భంగము కలుగునట్లుగుట విరోధన మనఁబడును.

ఉదా.— వేణీయందు— యుధిష్ఠిరుఁడు—

† భీష్మమహాసముద్రమును దాటి, ఎట్టికేలకు ద్రోణాగ్నిని ఆర్పి, కర్ణవిషసర్పమును సమ
 యించి, శల్యాని దివికిం బంపి, యుండఁగా, జయము స్వల్పావశ్యమయి యుండఁగా,
 భీముఁడు ప్రియసాహసుఁడు, మాటచేత మనల నందఱును ప్రాణసంశయమునం గూల్చి
 నాఁడు.’

* దళతి హృదయం గాఢోద్వేగం, ద్విధా తు న భిద్యతే;
 వహతి వికలః కాయో మోహం, న ముచ్చతి చేతనాం;
 జ్వలయతి తనూ మస్తర్దాహః, కరోతి న భస్మసా;
 త్రుచారతి విధి ర్మర్మచ్ఛేదీ, న కృష్టతి జీవితం.

† హా పూర్ణచంద్రిముఖ మత్తచకోరనేత్రే
 మా మానతాఙ్గి పరిహాయ కుతో గతాసి?
 గచ్ఛ త్వ మద్య నను జీవిత తూణా మేవ;
 దైవం కదధా నవరం కృతకృత్యమస్తు.

† తీర్ణే భీష్మమహాదధా, కథమపి ద్రోణానలే నివృతే,
 కర్ణాకీవిషభోగిని ప్రశమితే, శత్ర్యే చ యాతే దివం,
 భీమేన ప్రియసాహసేన రభసా దల్పావశేషే జయే
 సర్వే జీవితసంశయం వయ మమి వాచా సమారోపితామ్.

3౧౮. సంహారార్థ వ్రదర్శిని వ్రరోచన యనఁబడును.

[సంహారార్థ వ్రదర్శిని = ఉపసంహారయమాణమయిన పర్యాయజనమును వ్రతిపాదించున దగు పోతాహను.]

* ఉదా.— వేణియందు.— పాపచాలకుడు.— నన్ను దేవుడు చక్రపాణి పంపినాడు.
(అని సమీపించి) సందేహము వలదు.

నీరాజ్యాభిషేకమునకై రత్నకలశములను నీటితో నింపుదురుగాక; ద్రౌపది చిరకాలము.
ఉపేక్షించియున్న ధమ్మిల్లబంధమును కైసేయును గావుత; తీక్షణ కుతార భాస్వర కరుణై
తూత్రిద్రుమోచ్చేది పరశురాముడును క్రోధాంసుడు భీమసేనుడును యుద్ధములో
వైకొనుచుండగా (జయమున) వతి సంశయ మెక్కడిది? ”

3౧౯. కార్యమును సంగ్రహించుట ఆదాన మనఁబడును.

† ఉదా.— వేణియందు.— ఓహోయి శమంతపంచక చారులారా,
నేను రాక్షసుడను గాను ధూతమును గాను పగతుర రధిరోదకముచే నిండాన చల్లన
యిన యెడలుగల తూత్రియుండను, గడ్డయిన గొప్ప పృజ్ఞాసముద్రమును దాటినవాడను,
క్రోధనుడను; ఓహోయి యుద్ధాగ్నిజ్వాలలు కాల్చివైవగా మిగిలిన రాజన్యలారా,
హత గజాశ్వముల బొందులలో దాదా రేల? ఇంక మీకు భయము లేదు. ”

ఇచట సమస్త రిపువధకార్యము సంగ్రహితమయినందున ఆదానము.

3౨౦. కార్యార్థమై యవమానాదికమును ఓర్పుట యేదో అది ఛాదనము.

† ఉదా.— అందులోనే : అర్జునుడు.— అన్నా,

వీడు అపిరియములు సేయునుగాక, మాటలో శక్తుడే గాని చేతలో శక్తుడు
గాఁడు. నూర్గురు తమ్ములు హతులు కాఁగా దుఃఖితుడై యున్నాడు. వీని పులాప
ములకు వెతఁ జెందనేల? ”

* పూర్వస్తాం సలితేన రత్నకలశా రాజ్యాభిషేకాయ తే;

కృష్ణత్యైవ చిరోష్ణితే తు కబరీబద్ధే కరోతు త్షణం;

రామే శాత కుతార భాస్వర కరే తూత్రిద్రుమోచ్చేదిని

క్రోధాన్తే చ వృకోదరే పరిపథ త్యాజౌ కుతః సమ్భ్రమః?

† నానాం రక్షో, న భూతో, రిపురధిరజలాహ్లాదితాన్లగ పృకామం

నిస్తీ గ్లోరుప్రతిజ్ఞా జలనిధి గహనః క్రోధనః తూత్రియోఽస్మి.

భో భో రాజన్యవీరాః సమరశిఖిఖాదగ్ధశేషః కృతం వ,

స్త్రాసే నానేన లీనై హతకరితురగాస్తాతై రాన్యతే కుత్.

† అపిరియాణి. కరో త్యేష, వాచా శక్తో న కర్మణా.

హతభ్రాతృశతో దుఃఖీ. పులాపై రన్య కా వ్యథా ?

ఇత నిర్వహణాంగములు.—

3౯౧. సంధి విబోధము గ్రంథము నిర్ణయము పరిభాషణము కృతి ప్రసాదము అనందము సమయము ఉపగూహనము భాషణము పూర్వవాక్యము కావ్యసంహారము వ్రశస్తి అని నిర్వహణాంగములు.

అందు —

3౯౨. బీజమును మరల తెచ్చుకొనుట సంధి యనబడును.

ఉ.దా. — వేణియందు. — “భీముడు— యజ్ఞవేదిసంఘాతురాలా, నుడియుచున్న బాహువుచే... కైసేయును.” (౪౪౧) అని నే నన్నమాట నీకు జ్ఞప్తియున్నదా?

ఇందువలన ముఖసంధిలో ష్టిప్తమయిన బీజమును మరల తెచ్చుకొన్నందున సంధి.

3౯3. విబోధము కార్యమును వెదకుట.

ఉ.దా. — అందులోనే — : భీముడు — అన్నా, న న్నికక్షణము విడువుము. యుధిష్ఠిరుడు. — ఇంకను ఏమి మిగత యున్నది? భీముడు. — గొప్పచే మిగిలియున్నది; ఇదే పోయి సుయోధనుని రక్తముతోఁ దోఁగిన యీచేతితో పాంచాలికి దుశ్శాసనావశ్యమయిన కేశపాశమును ముడిచి వచ్చెదను. యుధిష్ఠిరుడు. — పో నీవు, పాపము, ఆపి సురాలు వేణిసంయమనము ననుభవించునుగాక. *

ఇట కేశసంయమన రూప కార్యమును వెదకుటచేత విబోధము.

3౯౪. కార్యములను వాక్యములు గ్రంథము

ఉ.దా. — అందులోనే — : భీముడు. — పాంచాలీ, దుశ్శాసనకు కలంచిన వేణిని నేను బ్రదికియుండఁగా నీవు స్వయముగా ముడుచుకొనఁగూడదుగదా. ఉండు, నేనే ముడిచెదను.

ఇట కార్యమును ఉపక్షేపించుటవలన గ్రంథము.

3౯౫. నిర్ణయ మనఁగా అనుభవించిన యర్థమును జెప్పుట.

† ఉ.దా. — అందులోనే — : భీముడు. — దేవరా, అజాతశత్రు, ఇప్పుడును దుర్యోధన హతకుడా! నేను వాని దేహమును నేల వైచితిని; వాని రక్తమును ఎఱ్ఱచందనము వోలె

† భూమా ష్టిప్తం శరీరం, నిహిత మిద మస్మ క్షుద్ధనాథం నిజాన్తే,
లక్ష్మీ రాశ్యే నిషితా చతురదధిపయఃసీమయా సాధా మువాన్య,
భృత్యా మిత్రాణి యోధాః కురుకుల మఖిలం దగ్ధ మేత ద్రాణాగ్నా,
నా మైకం. య ద్భ్రవీషి క్షితిప త దధునా ధార్తరాష్ట్రస్య కేశం.

నాదేహమునం బూసికొటింసి; అన్నయందు లక్ష్మిని చతుఃసాగరజలసీమయగు పృథివి తోఁ గూడ అభిషేకించితిని; ధార్తరాష్ట్రుని భృత్యులు, మిత్రులు, జోదులు, కురుకు లము, తమ్ములు, అందఱును రణాగ్నిలో మాడిపోయినారు; ఓభూవాథా వాని పేరు చెప్పితివే ఇప్పుడు వానికి మిగిలియున్నట్టిది అది యొకటే. '

౩౯౬. పరివాదకృతమయిన వాక్యము పరిభాషణము.

ఉదా:—కాకుంతలమందు. — రాజు. — అమ్మా ఆపూజ్యురాలు ఏ పేరుగల రాజు పత్ని?

తాపసి — ధర్మదారపరిత్యాగి నాతని నెవరు పేర్కొందురు?

౩౯౭. సమకూడిన యర్థమును స్థిరపఱుచుట కృతి.

ఉదా:—వేణీయందు. — కృష్ణుడు. — వీరే భగవంతులు వ్యాస వాల్మీకి ప్రభృతులు అభిషేకార్థ జలమును పెట్టుకొనియున్నారు. '

ఇచట ప్రాప్తరాజ్యమును అభిషేకమంగళములచే స్థిరపఱుచుట కావున కృతి.

౩౯౮. శుశ్రూషాదికము ప్రసాద మనబడును.

ఉదా. — అందులోనే భీముడు ద్రౌపదికి తలవెండ్రుకలను ముడుచుట.

౩౯౯. వాంఛితా ప్తి ఆనందము.

ఉదా. — అందులోనే — ద్రౌపది. — మఱచిపోయిన యూపనిని వెండియు నాకుని ప్రసాదముచేత నేర్చెదను. '

౪౦౦. దుఃఖము తీఱుట సమయము.

ఉదా. — రత్నావళియందు — వాసవదత్త — (రత్నావళిం గొంగిలింబుకొని) ఊరిడిల్లుము చెల్లెలా, ఊరిడిల్లుము. '

౪౦౧. అద్భుత సంప్రాప్తి ఉపగూహనము.

+ ఉదా. — మదీయ ప్రభావతీయందు నారద దర్శనమువలన : ప్రయ్యయ్యుడు — (ఊర్ధ్వము గాంచి) పరిమళముకై మూఁగుచున్న తుమ్మెదబొరల ద్వయము పాటలుగా నొప్పుచున్న ట్టి పువ్రమాలను మెఱపుఁదీగం బోని దానిని దాల్చి చంద్రధవళములైన కాంతులచే దిగంతములను తెలుపుచేయుచు ఇచట మింఱినుండి కైలాసాదిగ్ర యేమయినఁ బడుచున్నదో? '

౪౦౨. సానుము దానము లోనగునది భాషణము.

+ దధ వివృత్యల్లేఖా మివ కుసుమమాలాం పరిమల -

భృమ ద్భృజశ్రేణీ ద్వనిభి రుపగీతాం తత ఇతః

దిగంతం జ్యోతిర్భి సుహినకరగౌరై భజవళయ-

న్నితః కైలాసాదిగ్ర పతతి వియతః; కిం పున రయం. ?

ఉదా.— చండకాళికమందు — : ధర్మముడు. — కావున రమ్మ ధర్మలోకము నధిష్ఠింపుము.

రం3. మున్ను చెప్పిన యర్థమును హెచ్చరించుట పూర్వవాక్యము.

ఉదా.— వేణియందు : భీముడు. — బుద్ధిమతికా, ఏదీ ఆభానుమతి! పాండవభార్యను ఇప్పుడు ఇప్పుడు హేళనము సేయుచును. '

రం4. వచనప్రదానప్రాప్తి కావ్యసంహార మనఁబడును.

ఉదా.— అన్నిటిలోను — : నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియముం జేయవలయును. ' అని.

రంగి. నృపులు దేశములు ఇత్యాదులకు శాంతి ప్రశస్తి యనఁబడును.

* ఉదా.— పృథ్వివతియందు — : రాజులు ఎల్లప్పుడును పృథ్విజలన తమ సుతులంబోలె భేదము లేకుండ చూచుకొందురుగాక; సదసద్వివేక సమర్థులు గుణగ్రాహులు నగు సజ్జనులు సర్వోత్కర్షము ననుభవించుచుగావుత; భూమండలమందు వెల్లుగా సస్య స్వర్ణ సమృద్ధులు వెలయునుగాత; మూడులోకములకును నారాయణునియందు అవ్యభిచారిణి యగు భక్తి నెఁడుఁగాక. '

ఇందు అంతమున ఉపసంహార ప్రశస్తులు (ఈ)యొకటే క్రిమమున రావలయును. ' మఱియు నిట ముఖసంధిలో ఉపక్షేప పరికర పరిన్యాస యు క్త్యుద్దేహ సమాధానములకును, ప్రతిముఖములో పరిసర్పణ ప్రగమన వ జ్యోపన్యాస పుష్పములకును, గర్భములో అభూతాహరణ మార్గ తోట కాధిబల క్షేపములకును, విమర్శలో అపవాద శక్తి వ్యవసాయ ప్రలోభ నాదానములకును ప్రాధాన్యము. ఇతరములకు యథాసంభవముగా స్థితి. ' అని కొందఱు.

రం5. ఇట్లు మనీషులచేత అంగము అటువదినాలుగు భేదములుగా చెప్పఁబడినది. రసమే ప్రధాన మగుటం బట్టి రసానుగుణతం గని అంగములను అనియతమైన సంధియందు నముతము పొందువఱునవచ్చును.

ఉదా.— వేణీసంహారమందు తృతీయాంకమున దుర్యోధన కర్ణులకు గొప్ప సంప్రీధారణము. ఇట్లు ఇతరంబును. రుద్రగీటాదులు ' నియమమే ' అని చెప్పుట ఏదీ కలదో అది లక్ష్య విరుద్ధము.

రం6. ఇష్టార్థరచన ఆశ్చర్యలాభము వృత్తాంతవిస్తరము ప్రయోగమందు

* రాజానః సుతవిశేష మధునా పశ్యన్తు నిత్యం ప్రజాని ;

జీయానుః సదసద్వివేకపటవః సంతో గుణగ్రాహిణః ;

సస్య స్వర్ణ సమృద్ధయః సమధికాః సస్త త్సమామణ్డలే;

భూయా దవ్యభిచారిణీ త్రిజగతో భక్తి శ్చ నారాయణే.

రక్తి కలుగుట గోవ్యములకు గోవసము ప్రకాశ్యములకు ప్రకాశసము అని అంగములకు ఆఱువిధముల ఘము. అంగహీనుఁ డయిన నరుఁడు ఎట్లు పనికి నమద్దుఁడు కాఁడో అట్లే అంగహీనమయిన కావ్యము ప్రయోగమునకు ఉపయోగపడదు. సంధ్యంగమును నాయక ప్రతినాయకులు సంపాదించవలయును, దానిని గానిచో పతాకాదులను, వానిని గాని యెడల అట్లే ఇతరమును (సంపాదించవలయును.)

పాఠ్యముగా సంధ్యంగములు పరిధాన పురుషులు పరియోగింపవలసినవి. అయినను పక్షపాదులను మూటిని బీజము అల్పమాత్రసమృద్ధి మగుటవలన అపరిధాన పురుషులు పరియోగించుటయే సాధువు.

౪౦౨. రసవ్యక్తిని అపేక్షించియే యాయంగములను ఉంపవలయును. అంతియ కాని కేవలము శాస్త్రస్థితిని నెలకొల్పుటకై యుంపఁగూడదు.

ఉదా.— వేణీయందు దుర్యోధనునికి భానుమతితోడి విప్రలంభము చూపఁబడినది, అది అట్టి యనసరమున కర మనుచితము.

౪౦౩. ఏవృత్తము రసాద్యభివ్యక్తికి అవిరుద్ధ మయినను అనావశ్యకమో దానిని బుద్ధిమంతుఁడు మార్చనైనను మాననైనను వలయును.

ఈరెంటికి నుదాహరణము సత్ప్రబంధములందు పరిసిద్ధమే.

ఇక వృత్తులు—

౪౦౪. శృంగారమున కైశికి, వీరమున సాత్వతి, యోధమునను బీభత్సమునను ఆరభటి, సర్వత్ర భారతి. ఈనాలుగును వృత్తులు, ఇవి సర్వ నాట్యమునకును తల్లులు. ఇవి నాటకాదులయందు నాయకాదుల వ్యాపార విశేషములు.

అందు కైశికి.—

౪౦౫. ఏవృత్తి మనోరమమైన భూషణవిశేషములచేత చిత్రంబును, స్త్రీసంకులయు, నిండుగా సృత్యగీతములతో నొప్పారినదియు, కామోపభోగమునకు ప్రభవములైన యువచారములు గలదియు నగునో, సుందరమైన విలాసముతోఁ గూడుకొన్నట్టిది ఆవృత్తి కైశికి యనఁబడును. దానికి సర్మము సర్మసూర్జము సర్మస్ఫోటము, సర్మగర్భము నని నాలుగంగములు.—

అందు

రగం. జాణతనముతోడి పరిహాసము ఇష్టజన ప్రీతికరము నర్మము. శుద్ధహాస్యముతోను శృంగారముతోఁ గూడిన హాస్యముతోను భయముతోఁ గూడిన హాస్యముతోను చేయఁబడినదిగా అది మూఁడు విధములు.

అందు కేవలహాస్యముతో చేయఁబడినదానికి ఉదా. — రత్నాపళి యందు — ‘వాసనదత్త-
(ఫలకముంగూర్చి నవ్వుచు) మఱి నీప్రక్క నొకతె వ్రాయఁబడియున్నదే ఇది యేమి
వసంతకయ్యవిన్నాణమా?’

శృంగార హాస్యముతో — ఉదా. — శాకుంతలమున రాజుంగూర్చి — ‘శకుంతల — అనం
తుష్టఁడేని ఆతఁడేమి సేయును? రాజు — ఇట్లు సేయును. (అని ముద్దుగొన నుద్యమించును,
శకుంతల నెడమొగము సేయును.)

సభయహాస్యముతో — ఉదా. — రత్నాపళి యందు చిత్తరువుం జూచు నవసరమున —
(‘సుసంగత’ నేను ఈవృత్తాంతమును చిత్రఫలకమును గూడ ఎఱింగితిని. మఱి పోయి దేవికి
— నివేదించెదను.’

ఇది వాక్యసంబంధినర్మకు ఉదాహరణము; ఇట్లు వేషసంబంధియు చేష్టాసంబం
ధియును.

రగం. నర్మస్ఫూర్ణ మనఁగా సుఖారంభము భయంతము నగు నవసంగ
మము.

* ఉదా. — మాళి విక సంకేతమందు నాయకుని అభిసరింపఁగా —
‘నాయకుడు —

తే. విడుము సుందరి, కూటమివెఱుపు విడుము
తడవుగా నిన్ను వలచిన దయితు నెడల;
ఏను సహకారుడనుగ నాయెడను దాల్చు
బండిగురివెందలతిక విభ్రమము నీవు.

మాళవిక — పృథ్వా, దేవివలని భయముచేత తనకు సయితము ప్రియము చేసికొనలేకు
న్నాను. ‘ఇత్యాది.

ఇక నర్మస్ఫోటము —

రగం. ఎందు భావ లేకములచే రసము అల్పముగా సూచింపఁబడునో అది

* శుభ్రజ మందరి సజ్జమ సాధ్వసం నను చిరా త్ప్రభృతి ప్రణయోన్ముఖే,
పరిగృహాణ గణే సహకారతాం త్వ మతిముక్తలతా చరితం మయి.

సర్వసోఘము.

† ఉదా.— మాలతీమాధవమున—

‘ నడక అలసము, దృష్టి శూన్యము, ఒడలు ససిలేదు, ఊర్పు అధికము; ఇది ఎందున నైయుండును? కాక ఇంతకన్న మఱే మున్నది? లోకములో మనస్సుని యాన చరించు చున్నది, యావనము చిత్తవికారమును చేయునది, అతిచురుములైన యాయా భావములు ధైర్యమును తూలించుచున్నవి. ’

ఇచట అలసగమనాది భావలేశములచేత మాధవునికి మాలతీయందుం గల యనురాగము ఇంచుక వెలిబుచ్చబడినది.

౪౧౫. నాయకుఁడు మఱిగియుండి కావించు వ్యవహారము సర్వగర్భము.

ఉదా.— అందులోనే సఖిహాసమును ధరించియున్న మాధవుఁడు మాల తిని మరణప్రయత్నమునుండి వారించుట.

ఇతను సాత్త్విక—

౪౧౬. సత్త్వ శౌర్య త్యాగ ద యార్జవములతో మెండుకొనియుండు వృత్తి సాత్త్విక. అందు హర్ష ముండును, శృంగారము అల్పము, శోకము లేదు, అదృఢతము కలదు. ఉత్థాపకము సాంఘాత్యము సంలాపము, పరివర్తకము నని దాని విశేషములు నాలుగు చెప్పబడినవి. శత్రువు నకు పోత్సాహము గలిగించు వాక్కు ఉత్థాపక మనబడును.

† ఉదా.— మహావీరచరితమందు—

‘ నినుఁ జూడఁగా నాకు ఆనందము కలుగుచున్నది, ఆశ్చర్యఁబును గలుగుచున్నది. దుఃఖ మొండే గలుగుచున్నది. నిన్నుఁ జూచు నాకంటి కిపుడు తేనివి తీటుట యెక్క డిది? ఆహంగల్యనుభుమునకు భాజనమను గానైతిని; మఱి పెక్కు మాటలవలనం బ్రయో జనమేమి? బామదగ్గర విజయమును మఱచిన యీబాహువున ధనుస్సు పేర్చునుగాక. ’

† గమన మలసం, శూన్యా దృష్టికి, శరీర మసౌష్ఠవం, శ్వసిత మధికం, కి న్నేవ్వత తాస్య? త్కిమస్య దతోఽథవా? భ్రమతి భువనే కన్దర్వాజ్ఞా, వికారి చ యావనం, లలిత మధురా స్తే తే భావాః క్షిప్ర చ ధీరతాం.

† ఆనందాయ చ విస్మయాయ చ మయా దృష్టోఽసి; దుఃఖాయ వా, వైత్పల్లవం తు కుతోఽద్య సచ్చుతి మమ త్వద్దశానే చక్షుషః? య న్మాజ్ఞశ్చ సుఖస్య నాస్మి విషయః; కింవా బహువ్యాహృతై? రస్మి నిస్కృత భామదగ్గర విజయే బాహూధను జ్ఞాన్ముతాం.

రచి. మం త్రార్థ దైవ శక్త్యాదులవలన సంహతినీ భేదించుట సంఘాత్యక్తమనబడును.

మంత్రశక్తిచేత నెట్లన ముద్రారాక్షసంబున రాక్షససహాయులను చాణక్యుడు స్వబుద్ధిచేత భేదించుట, అర్థశక్తిచేత భేదనంబును అందులోనే కలదు. దైవశక్తిచేత నెట్లన రామాయణమందు రావణునియెడనుండి విభీషణుడు విడుట.

రచి. నానాభావసమాశ్రయమైన గంభీరోక్తి సంలాప మనబడును.

ఉదా — వీరచరితమందు : రాముడు — ఇది సపరివారుని కార్తికేయు నోర్చినందులకు మెచ్చుకొని భగవంతుడు నీలలోహితుడు వేయేండ్లభక్తునిక నీరు ప్రసాదింపనాడెనని ఆగండగొడ్డలియా యిది? పరమరాముడు — రాముడా చాళాధి, ఆదే గురు నాగ్నాదిభుగారికి పీఠమైన గండగొడ్డలి. ' ఇత్యాది.

రచి. తొడంగిన (వసుల) కంఠ వేలు పనులను రామించుట సరిపర్తము.

ఉదా. — వేజియందు — భీముడు — సహదేవుడా, నీవు పోయి అన్నగారిమొగ్గు నుండిము; నేను ఇంతలో ఆయుధాలయమునకుం బోయి ఆయుధసహాయుడ నయ్యెను. కాదు నేను పోయి పాంచాలివలన పీడుకొలు వడయవలయును. ' అని.

ఇక నారభటి —

రచి. మాయ ఇంద్రజాలము యుద్ధము క్రోధము ఉద్యాగ్రతాది వస్తువులు చంపుట చెఱబట్టుట ఇత్యాదులతోఁ గూడుకొన్నట్టి యుద్ధతవృత్తి యారభటి. ఆరభటికి వస్తూతాపనము సంఘటము సంఘర్ష అవపాతనము అని నాలుగు భేదములు చెప్పబడినవి. మాయుడులచేత లేవబడిన వస్తువు వస్తూతాపన మనబడును.

ఉదా. — ఉదాత్తరాఘవంబున —

‘ ఏమిది! ప్రకాశమానములయిన నూర్పుని కిరణములు సయితము పట్టింపు లయ్యును అన్నియు ఒక్కట మింటఁ బర్వచున్న దట్టంపుఁ జీకటిమొత్తములచేత పరాహతము లగుచున్నవి! ఇక నక్కలును ఘోరంపు మొండెముల కుత్తుకల నెత్తుటితో పొట్టి లుట్టి నోటిగుహల నిప్పులం గొక్కచు తీవ్రముగా నూళలం బెట్టుచున్నవి! ' ఇత్యాది.

జీయస్తే జయినోఽపి సాన్ద్రాతిమిరవ్రాతై ర్వియ ద్వాప్రసిభి

రాజ్నస్వనః సకలా రవే రపి కరాః కస్మా దకస్మా దమా!

ఏతే చోగ్రకబద్ధకణ్ఠరుద్ధిరై రాధ్యాయమానోదరా

ముఖ్య స్త్రాననకన్ద రానలముచ స్త్రీవ్రా న్రవా న్నేరవా !

౪౨౦. సంఘేట మనఁగా క్రోధముచే నత్వరులై యిద్దఱు ఒండొరులను డీకొనుట.

ఉదా.— మాలతీయందు మాధవాఘోరఘంటు లొండొరుం దాఁకుట.

౪౨౧. శిల్పములచేత నేనిండువగ నేని సంక్షిప్త మయిన వస్తు రచన పంక్షిప్తి. నేత యెడలఁగా వేటునేత గ్రహించుటయు సంక్షిప్తియే.

ఉదా.— ఉదయనచరితముందు కిలింజ హస్తిని ప్రయోగించుట. రెండవ భేదమునకు ఉదా.— వాలి నివర్తిల్లఁగా సుగ్రీవుఁడు; ఉదాహరణాంతరము— పరశురామునికి బౌద్ధత్వము నివర్తిల్లఁగా, శాంతత్వము కలుగుట.

౪౨౩. స్రవేశ్వరము, త్రాసము, నిష్క్రమణము, హర్షము, పలాయనము వీని కూడిక అవపాతన మని చెప్పఁబడినది.

ఉదా.— కృత్యరావణముందు షష్ఠాంకమున [ఖడ్గహస్తఁడు పురుషుఁడు ప్రవేశించి] అనునది మొదలుగా నిష్క్రమణ పర్యంతము.

౪౨౪. భారతి పూర్వము చెప్పఁబడినదే.

౪౨౫. ఇతరులు వినఁగూడని దేదో అది ఇట స్వగత మని యంగీకృతము. అందఱు వినఁదగినది ప్రకాశము. తాను చోటు మాఱి అన్యనికి చెప్పెడి రహస్యము అపవారితము, కథామధ్యమున త్రిపతాకా హస్తముతో ఇతరులను ఎడనేసి జననమీవమున ఇరువురు ఒండొరులతో రహస్యము భాషించుట జనాంతిక మనఁబడును. నాట్యమున పాత్రము లేకయే ' ఏమి చెప్పెదవు? ' అని చెప్పనియర్థమునే వినుట నభినయించి ప్రయోగించుట ఏదికలదో అది ఆకాశభాషితము.

[పాత్రము = వినెడుపాత్రము. ప్రయోగించుట = ఆలేనివాని వాక్యమునే తాను తెలుపుట.]

ఏదేని యొక యర్థమును ఎవనికి తెలియనీయక దాఁపవలయునో వానికిని తన కును నడుమ మూఁడు వేళ్లు పైకి నిగిడ్చి అనామికను వంచి త్రిపతాకా లక్షణ మయిన హస్తమును కావించి ఇతరునితో మంతనమాడుట జనాంతిక మనఁబడును. పరావర్తిల్లి [= అవలికరిగి.] ఇతరునితో పలుకుట అపవారితము. కడమ స్పష్టము.

౪౨౬. వేశ్యనామముల తుదిని దత్త, లేక నిద్ధ, లేక నేన అను శబ్దము ఉండ

వలయును, వణిజుల పేళ్ళు ప్రాయశముగా దత్తశబ్దాంతములుగా నుండవలయును. అట్లే చేతులకును చేతికలకును పేరు వసంతాదుల యందు వర్ణముగుదాని పేరుగా నుండవలయును.

వేశ్యకు ఉదా.— వసంతసేనాది; వణిజుడు విష్ణుదత్తాది; చేతుడు కలహం సాది; చేతి మందారికాది.

ర-౨౭. నాటకమునకు గర్భితార్థ ప్రకాశముగా పేరు పెట్టవలయును.

ఉదా.— రామాభ్యుదయాది.

ర-౨౮. ప్రకరణాదులకు నాయికా నాయకుల నామములను బట్టి పేరిడవల యును.

ఉదా.— మాలతీమాధవాది.

ర-౨౯. నాటికా సట్టకాదులకు నాయకలవలనం జేరు.

ఉదా.— రత్నావళీ కర్పూరమంజర్యాది.

ర-౩౦. ప్రాయశముగా నిజంతమయిన సాధి గమిస్తానమునం బ్రయాగింపఁబ డును.

ఉదా.— శాకుంతలములో— ఋషులు (ఇరువురు) 'గచ్ఛావః' అను సర్గమున "సాధయావ స్తావత్" అనుట. [గచ్ఛావః = సాధయావః = మేమిరువురము పోవుచున్నాము.]

ర-౩౧. రాజును, స్వామి, 'దేవా' అని భృత్యులును, భట్ట, అని అధములు ను వచింతురు. రాజర్షులు, వయస్యా, అందురు, అట్లే విదూషకు డును. 'రాజా' అనియు అపత్యప్రత్యయముచేత నేనియు ఋషులు. తమ యిచ్చవచ్చినట్లు అపత్యప్రత్యయముచేత నేని పేరిచేత నేని విప్రు ని విప్రులు వచింపవలయును, ఇతరులు 'విప్రుడా' 'ఆర్యా' (అయ్యా) అని వచింపవలయును. విదూషకుని రాజు 'వయస్యుడా' అని యేని పేరిచేత నేని వచింపవలయును. సతీ సూత్రధారులు ఒండొరులను 'ఆర్య' నామముచేత వచింపవలయును. పారిపార్శ్వికుడు సూత్ర ధారుని 'భావ' అనవలయును, సూత్రధారుడు వానిని 'మాదిష' అనవలయును. అధములు సములను 'హణ్డే' అనునది, ఉత్తములు సములను 'వయస్య' అనియు, మధ్యములు సములను 'హంఘో'

అనియు వచింపవలయును; అన్నను తమ్ముడు 'ఆర్యా' అనవలయు; దేవర్షి లింగులను అందఱును 'భగవంతుడా' అనునది. రాణిని చేతిని విదూషకుడు 'భవతి' అనవలయును, రథిని సారథి 'ఆయుష్మాంతుడా' అనవలయును; వృద్ధుని ఇతరుడు 'తాత' (నాయనా) అనవలయును; నుతుని శిష్యుని 'వత్సా' 'పుత్రక' 'తాతా' (నాయనా) అని యేని పేర నేని గోత్రావత్యయముచేత నేని సంబోధించునది; అట్లే శిష్యునిని తమ్మునిని; అమాత్యుని అధములు 'ఆర్యా' (అయ్యా) అనవలయు, విప్రులు 'అమాత్యా' 'సచివా' అందురు తవన్నిని ప్రకాంతునిని బుధులు 'సాధుడా' అందురు; పూజ్యుడు శిష్యాదులచేత 'నుగృహీతనామధేయుడు' అని చెప్పబడును; ఉపాధ్యాయుడు 'అచార్యా' అనబడును; భూవతిని 'మహారాజ' 'స్వామి' అనవలయును; యువరాజు 'కుమారుడు', 'భర్తృదారకుడు' అనబడును. అధములు కుమారకుని 'సౌమ్యా', 'భద్రముఖా' అని యిట్లు వచింపవలయును; వృక్షతులు రాజకుటుంబు 'భర్తృదారిక' అనవలయును; జ్యేష్ఠ మధ్య మాధములు స్త్రీని తత్పతి నెట్లొ అట్లు సంబోధింపవలయును, సమానురాలిని 'హలా' అనియు ప్రేష్యను 'హష్టా' అనియు, సంబోధింపవలయును; వేశ్యను 'అజ్ఞకా' అనవలయును; కుంభెనగత్తెను తదనుగతులు 'అమ్మా' అనుదురు; అట్లే పూజ్యురాలైన వృద్ధను జనులు ('అమ్మా' అనవలయును); పాపండును వారివారి సమయమువలన వచ్చిన పేరులం బిలువవలయును; శకాదులను భద్రదత్తాది నామముల వచింపవలయు; ఎవనికి ఏది పనియో శిల్పమో విద్యయో జాతియో దాని పేరనే వానిని పిలువవలయును; ఇతరులకు యథోచితముగా నెఱుంగవలయును.

ఇక భాషా విభాగము.

- ౪౩ ౨. అనీచులును పండితులు నగు పురుషులకు (భాష) సంస్కృతము; అట్టి స్త్రీలకు శౌరసేనిం బ్రయోగింపవలయును; ఆస్త్రీలకే గౌఢల యందు మహారాష్ట్రిని ప్రయోగించునది; రాజాంతరిపురచారులకు మాగధీభాష చెప్పబడినది; చేటులకును రాజపుత్రులకును శ్రేష్ఠులకును (ఏకవచనము శ్రేష్ఠి) అర్థమాగధి; విదూషకాదులకు ప్రాచ్య

(గౌడీయ); జూదరులకు అవంతిక, జూదమాడుచుండు జోదులకు అట్టి నగరవాసులకును దాక్షిణాత్య (వైదర్భి); శతారులకును శతాదులకును శాకాతిని ప్రయోగింపవలయును; ఉదీచ్యులకు బాష్ణీకభాషను ద్రవిడాదులకు ద్రావిడిని, ఆభీరులకు ఆభీరిని, చండాలాదులకు చాండా, లిని, కట్టెలవలన ఆకులవలన జీవించువారికిని అక్లే, బొగ్గుచేయువారి కిని ఆభీరిని శాబరిని, పిశాచులకు చేటికలకును గూడ పైశాచిని, అనీ చలయిన చేటికలకు శౌరసేనిని పెట్టవలయును. బాలకులకు, పండులకు సీమలగు జోన్మ్యులకు ఉచ్చత్తులకు రోగులకును శౌరసేనియే. ఒక్కొక్కపుడు సంస్కృతమును ప్రయోగింపవలయును. దత్తవ్యము చేత మదించిన వానికి దానిద్రవ్యపీడితునికిని భిక్షులకు నారదీరలందాల్పు వారు లోనగువారిని ప్రాకృతము పెట్టవలయును. ఉత్తమలైన సన్నాస్తి సచిహ్నముగల స్త్రీలకు సంస్కృతము పెట్టవలయును; దేవి మంత్రముతా వేశ్యలకును సంస్కృతమే అని కొందఱు చెప్పిరి; నీచ పాత్రము ఏదేమిదో దాని భాష ఆదేశముదిగా నుండవలయును. ఉత్తమాదులకు కార్యవశమున భాషను మార్చవలయును: స్త్రీ సభిబాల వేశ్యలకు జూదరులకు అచ్చురలకును వైదర్భ్యముకొఱకు నడుమనడుమ సంస్కృతము పెట్టవలయును.

నీని కుదాహరణములను ఆకరములందుఁ గనవలయును. భాషాలక్షణములను మానాయనగాఁ బాషార్ణవ మను గ్రంథమువలనఁ జెలిసికొనునది.

౪౩౩. ఇందు రసాకాంక్షం బట్టి ముప్పదియాఱు లక్షణములును, ముప్పది మూఁడు నాట్యాలంకారములును, పీఠ్యంగములు పదుమూఁడును, లాస్యంగములు పదియు, యథాలాభముగా ప్రయోగింపవలయును.

ఇందు అనగా నాటకమున.

అందు లక్షణములు.—

౪౩౪; భూషణము అక్షరసంఘాతము శోభ ఉదాహరణము హేతువు సంశయము దృష్టాంతము తుల్యతర్కము పదోచ్ఛయము నిదర్శనము అభిప్రాయము ప్రాప్తి విచారము దిష్టము ఉపదిష్టము గుణాతిపాతము అతిశయము విశేషణము సర్దుక్తి సిద్ధి భ్రంశము వివర్యయము దాక్షిణ్య

మొ అనునయము మూల అర్థావత్తి గర్వణము పృచ్ఛ ప్రసిద్ధి సారూ
ప్యము సంక్షేపము గుణకీర్తనము లేశము మనోరథము అనుక్తసిద్ధి
ప్రియవచనము అనునవి లక్షణములు.

అందు.—

౪౩౧. సొలంకారములగు గుణములతో యోగము భూషణ మనబడును.

ఉదా.— : ఓముగుదా, అరవిందములు నీముఖశ్రీని నిందించుచున్నవి. కోశ దండ సహ
గ్రములకు వీనికి దుష్కర మే మున్నది. '

౪౩౨. చిత్రార్థములైన మితాక్షరములచే వర్ణన అక్షరసంఘాత మన
బడును.

ఉదా.— కావ్యంతలమున : రాజు— : మీసఖిని శరీరసంతాపము హెచ్చు పాధింపదు
గదా? ప్రియంవద-ఇప్పుడు లభావధమై ఉపశమముం బొందగలదు. '

౪౩౩. ఏవర్ణనలో సిద్ధమైన యర్థములతో అప్రసిద్ధమైన యర్థము బయట
బడునో శ్లిష్టస్వరూపంబును చిత్రార్థంబును నగు నావర్ణన శోభ
యనంబడును.

* ఉదా.— : సద్వంశ పృథువుండును శుద్ధుండును కోటిమండును గుణాన్వితుండును అగు నేగాక,
కూర్మరక్షిత పృథువు ధనుస్సు నోలె సజ్జనులకు త్యాజ్యుడు.

౪౩౪. ఎందు తుల్యార్థమైన వాక్యముచేత చూపుటవలన అభిమతార్థము
సాధింపబడునో అది ఉదాహరణ మనబడును.

† ఉదా.— : నీవు జనాతీతుని గాంతుని అనుగమించుట సరియైన పని; నూర్యుడు లేని
దినలక్ష్మి యెక్కడిది? చంద్రుండు లేని రాత్రి యెక్కడిది? '

౪౩౫. హేతువుం బ్రదర్శించుటవలన ఇష్టార్థబోధకముగా సంక్షేపముగా
చెప్పబడిన వాక్యము హేతు మనబడును.

ఉదా.— : జేసియందు భీమునిగూర్చి "చేటి నే ని ట్లంటిని.— : భానుమతీ, మీ కేశ
ములు ఎట్లు ముడువంబడును? ' అని. "

* సద్వంశ సమృద్ధి శుద్ధి : కోటిమండు గుణాన్వితుః
కామం ధను రివ కూర్మో వజ్రానీయః సతాం ప్రభుః .

† అనుయాయై జనాతీతం కాంతం సాధు త్వయా కృతం;
కా దినశ్రీ ర్వి నార్యేణ? కా నికా శశినా వినా?

రరం. సంశయ మనఁగా తత్త్వ మెఱుంగనివాని వాక్యమందుఁ గల
యనిశ్చయము

† ఉదా.— యయాతివిజయమున— : ఈలేమ స్వర్గాధినాథునిలక్ష్మీయా యక్షకన్యకయా
ఈదేశముయొక్క యధిదేవతయా ఒండె పార్వతియా? '

రరం. పక్షమందు అర్థమును సాధించుటకై హేతువదర్శనము దృష్టాంత
మనంబడును.

ఉదా.— వేణియందు— : సహదేవుడు— అన్నా ఇది ఆమెకు తగినదే, ఏలన, ఆమె
దుర్యోధనుని కళత్రము గదా. '

రరం. ప్రకృతి సతిక్రిమింపని వస్తువుచేత భావ్యర్థసూచనము తుల్యతర్కము.

* ఉదా.— అందులోనే— : స్వప్నములు శుభములును ఆశుభములునుగా వచ్చుట ప్రాచీన
కమే, అట్లయినను నూ అనేది యాసంఖ్య తమ్ములతోడి నన్ను చాకునది బలె నున్నది. '

రరం. అర్థానురూపములయిన పదముల కూర్పు పదోచ్ఛయ మనఁబడును.

† ఉదా — కాకుంఠలమున—

క. 'మోని కిసలయారణ మిది, లేవటపంబులను దొరయు లేమభుజంబుల్,
పూవుబలె లోభనీయము యావనపు శోహర మిది యంగములందుకొ.

'ఇట్ల పదపదార్థములకు సాకుమార్థము సమానమే.

రరం. పరపక్ష నిరాసార్థము ఎచ్చట వ్రసిద్ధార్థములే వర్ణింపఁబడుచో అది
నిదర్శన మనంబడును.

గ్గ ఉదా.— : ఔత్రి ధర్మమునకు ఉచితములైన ధర్మములచే శత్రువులం బడిమార్చుట నర
పతులకుఁ దగును; అట్లుండ, రాముఁడు పరాజుష్టులైన వాలిని కొల నేసినాడు. '

రరం. అసంభవియైన వస్తువును సాటిచేత కల్పించుట అభిప్రాయము.

† ఇయం స్వర్గాధినాథస్య లక్ష్మీః కిం? యక్షకన్యకా?

కిం చాస్య విషయ స్త్రైవ దేవతా? కిము పార్వతీ?

* ప్రాచీనైశ్చ వా దృశ్యస్తే కామం స్వప్నాః శుభాశుభాః;

శతసంఖ్యా పున రియం సామజం స్పృశ తీవ మాం.

† అధరః కిసలయారణః, కోమలచిట పానుకారిణౌ బాహూ,

కుసుమ మివ లోభనీయం యావన మశ్లేషు సన్నద్ధం.

గ్గ ఔత్రిధర్మోచితై ధర్మైర్మ రలం శత్రువధే నృపాః;

కింతు వాలిని రామేణ ముక్తో బాణః పరాజుష్టే.

† ఉదా.— శాకుంతలమందు.—

ఆ. : పూని సహజకాంతి పూరంబు నీమెయిఁ దపము పైవఁజేయఁ దలచుమాని
తొలఁగ కల్ల నల్లతోగఁ జేతు ధారతో సమిధకొయ్యఁ గోయ సంభ్రమిందు. '

రర౬. ఏదే నొక యంశముచేత నొకదానిని లఘుమానించుట ప్రాప్తి
యనంబడును.

ఉదా.— మదీయఁ ప్రభావతియందు— : ఎల్లెడలం జరించునదైన యీతుమ్మెద నా
ప్రియతమను ప్రభావతిని ఎఱుంగఁగలదు. '

రర౭. యుక్తి బోధక వాక్యములచే అవశ్రేయార్థమును సాధించుట విచారము.

* ఉదా.— మదీయ చంద్రకలయందు— : రాజు— నిశ్చయముగా నీచెలువ మదనవికార
మును లోపలఁ దాఁచుచున్నది. ఎట్లన— పరితోషము లేకయే నవ్వుచున్నది, కన్నులు
తెఱచుకొనియే యుండియు దేనినిం గానదు, సఖి చెప్పెడి దానికి అసంబద్ధముగా నుత్త
రము వచించును. '

రర౮. దేశ కాల స్వరూపముచేత వర్ణన దిష్ట మనఁబడును.

ఉదా.— వేణియందు— : ఇపుడు కోపించిన యన్నయందు ఏది మెఱపుజోతి బలె నిండి
యున్నదో దానిని నిక్కముగా కృష్ణ ప్రావృట్టువలె పెరుగఁజేయఁగలదు. '

రర౯. శాస్త్రానుసారమున మనోహారియగు వాక్యము ఉపదిష్టము.

† ఉదా.— శాకుంతలమున—

గురువులఁ గొల్వ (భక్తి) జెలికూటముగాఁ గనుమీ సపత్నులకొ
వరుఁడు శఠించినం గినుకవట్టి కువాళము సల్పి కెప్పుడుకొ
పరిజనులకొ దయ స్మృతువు భాగ్యము లైనను బొంగ కింతు లీ
నెరవున గాంతురమ్మ గృహిణీపదముకొ గుటిల లుక్కువ్యధరొ.

† ఇదం కి లావ్యాజమనోహరం వపు ప్రపాతమం సాధయితుం య ఇచ్చతి
ధృవం స నీలోత్పలపత్త్రధారయా సమిల్లతాం ఛేత్తు మృషి ర్వక్షవస్యతి.

* మాసతి పరితోషరహితం, నిరీక్ష్యమాణాపి నేతృతే కిశ్చిత్,
సఖ్యా ముదాహరన్త్యా మసమజ్ఞాన ముత్తరం దత్తే.

† శుశూంషస్య గురూ, స్కూరు ప్రియసఖీవృత్తిం సపత్నీజనే,
భర్తృ విఘ్నకృతాపి రోషణితయా మాస్మ ప్రసీదం గమహ,
భూయిష్ఠం భవ దక్షిణా పరిజనే, భాగ్యే వ్యసత్సేకినీ;
యా స్త్యేవం గృహిణీపదం యువతయో, వాహూః కుల స్వాధయః.

రగిం. (ఉన్న) గుణములకు వివరీతమయిన చేత గుణాలిపాతము.

† ఉదా.— మదీయ చంద్రకళయందు చంద్రుంగూర్చి—

‘చీకటిని సమయించెదవు గాన ఎల్ల వారును నీపాదములం బట్టుదురు; పరమశివుని శిర
మాన వసింతువు, అటులైనను హా, శ్రీయొక్క యశువులను హరించెదవు!’

రగిం. సాధారణగుణముకన్న ఆధిక్యము గుణాలితయ మనఁబడును.

* ఉదా.— అందులోనే— : రాజు— (చంద్రకళ ముఖమును నిరేకించి)

‘ఓసుముఖీ, లోవల చంచలములైన విచ్చిన కొత్త నల్లగులవల జతయు, అడుగున
వెలుఁగొందుచున్న శంఖంబును, పైని విలసిల్లుచున్న తుమ్మెదపిండునుం గలిగి దోహదం
గము లేక ఎప్పుడును సకలకలాపరిపూర్ణుడై కళంక మెడలిన యీచంద్రుఁడు నీకు
ఎక్కడ దొరకినాడు?’

రగిం. వ్యసిద్ధములైన యర్థములను పెక్కింటిం జెప్పి విశేషముం జెప్పుట
విశేషణ మనఁబడును.

† ఉదా.— ‘మడుగు కూడ తృప్తం దీక్షును విమలము ద్విజావాసము జనపీయము పద్మా
కరంబును; కాని నీవు బుధుడవు, అది జలాశయము.’

రగిం. పూర్వసిద్ధమైన యర్థమును చెప్పుట నిరుక్తి యనఁబడును.

† ఉదా.— వేణీయందు—

‘కొరవ్యుల నందఱుం జరిపినవాఁడు దుశ్శాసనుని రక్తముచే మత్తా గొన్న వాఁడు దుర్యోధ
నుని తొడలను విఱుఁగఁగొట్టినవాఁడు వీఁడె భీముఁడు నీకు తలతో మొక్కుచున్నాఁడు.’

† జగ సహరిజ్జగ తమో ఘెయ్యగ సతతేహిం తే పాట;
వససి సిరే పసుబుగ్గణో తహవి హ ష్ఠితి జీతణం హరసి.

[ఛాయా.]

యది సంహ్రియతే తమో గృహ్యతే సకలై స్తే పాదః;
వససి శిరసి పశుపతే స్తథాపి హ స్త్రియా జీవనం హరసి

* అసా వస్త శ్చచ్చ ద్వికచ నవనీలాజ్ఞ యుగల,
స్తల స్ఫూర్ణ త్కమ్బువికలస దలిసజ్ఞాత ఉపరి,
వివా దోహసంభం, సతత పరిపూర్ణాఖిల కలః,
కుతః పాప్త శ్చస్త్రో విగలితకలఙ్కః సుముఖి తే ?

† తృష్ణాపహరి, విమలో, ద్విజావాసో, జనపీయః,
హృదః, పద్మాకరః; కిన్తు బుధ స్త్వం, స జలాశయః.

† నిహతాశేషకాగవ్యః క్షీభో దుఃశాసనాస్పృహ

భక్త్యా సుయోధన స్వయోభీ భీమోఽయం శిర సాశ్చుతి.

౪౫౪. ఉద్దేశించిన యర్థము సిద్ధించుటకై పెక్కింటిని కీర్తించుట సిద్ధి యనఁ బడును.

* ఉదా.— : కూర్మరాజుయొక్కబల మేదో శేషుని విక్రమము నేదో భూమిని రక్షిం చుటయందు అది యెల్ల నీయొక్కనియంతే కలదు. '

౪౫౫. గర్విత వ్రభృతులు వచింపదొరకొన్నదానికి వివరీతమును పలుకుట భ్రంశ మగును.

† ఉదా.— వేణీయందు— కంచుకితో దుశ్యోధనుఁడు—

: సభృత్యగణుని సబాధవుని సమిత్తుని ససుతుని సానుజుని సంయుగంబున తన బలము చేత అచిరమున సుయోధనుని పొందునుతుఁడు సంహరించును. '

[చిరమునకును ఎప్పటికిని సహరింపలేడు అని వచింపం దలంపు.]

౪౫౬. సందేహమువలన విచారము వేటుతీరుం జెందుట వివర్యయము.

[విచారము=తత్త్వనిశ్చయము.]

† ఉదా.—

: ఓరాజా, లోకులు దాతలు గా రని యెవరు. సంకుప్తిం జెంద నిశ్చయించుకొనిరో వారు నీవు రాజవు కాఁగా ఆపూనికను మానుకొనిది. '

౪౫౭. చేష్టచేతను వాక్కుచేతను ఒకరిచిత్తము ననువర్తించుట దాక్షిణ్యము.

వాక్కునకు ఉదా.—

౪౫౮ : విభీషణా, లంకాపురిని అలంకరింపుము, ఏలన నీవు రాజవు గదా. మాయన్న యను గ్రహించినవానికి సిద్ధిక విఘ్నము కలుగదు. '

ఇట్లు చేష్టచేతనుం గూడ.

* య ద్వీర్యం కూర్మరాజస్య యశ్చ శేషస్య విక్రమః

పుణిశ్యా రక్షణే రాజ స్నేకతృ త్వయి త త్స్థితం.

† సహభృత్యగణం సబాధవం సమిత్తుం ససుతం ససానుజం

స్వబలేన నిహన్తి సంయుగే నచిరా త్సాన్వైసుతః సుయోధనం.

† మత్వా లోక మదాతారం సంతోషే యైః కృతా మతిః

త్వయి రాజతి తే రాజ స్మి తథా వ్యవసాయినః.

౪౫౮ పృసాధయ పురీం లక్ష్మాం, రాజా త్వం హి విభీషణ.

ఆశ్చ జానుగ్మహీతస్య న విఘ్నః సిద్ధి మస్తరా.

రగిం. నే హయ క్తములయిన వాక్యములచే వ్రయోజనమును సాధించుట అనునయము.

ఉదా. — వేణియందు — [అశ్వత్థాపం గూర్చి] 'కృపుడు — దివ్యాస్త్ర గ్రామ కోవి దుడవు భారద్వాజునికి సమానుడవు నీయందు ఏది సంభవింపదు?'

రగిం. అభీష్ట సిద్ధికై పెక్కు వ్రయోజనములను జ్ఞప్తి నేయుట మాల యగును.

* ఉదా. — కాకుంతలమున — : రాజు —

క్లమభు విశోదిగాఁ జలువగ్రమ్మెడు తామరపాకువీవనం
గొమరుగ నీటితెమ్మెరల కోమలసర్వచలనం బొనర్తునా?
తమిఁ గరభోరుకాండ, నలతామ్రము నీచరణద్వయం బొడిగ్
గమించి ధరించి యల్ల నొడికంబుగ సంవహనం బొనర్తునా?'

రగిం. ఒకటి చెప్పటచేత మఱియొకటి తోపింపఁబడుట అర్థావత్తి యనఁ బడును.

† ఉదా. — వేణియందు — దోబుడు అశ్వత్థాపను రాజ్యమున నభిషేకింపఁ గోరుచు న్నాడని చెప్పుచున్న కర్ణుని గూర్చి : రాజు — బలీ అంగరాజు బలీ, అట్లు కాడని, అతిరథుఁ డాతఁడు అభయమిచ్చియు అర్జునునిచే వధ్యమానుని సింధురాజును అట్లు కా డని మఱి యెందులకు ఉపేక్షించును?'

రగిం. దూషణోద్ధోషణారూపమున భర్తించుట గర్వణ మనఁబడును.

† ఉదా. — అందులోనే — కర్ణం గూర్చి అశ్వత్థాప — ముక్కుడి పగతురు గావించిన యప్రియమును నేను అస్త్రమునం గాక అస్తిమునం బ్రతీకరించుటకు, నాయాయధము నీయాయధము వోరె గురువు పల్కిన కాపముచేత నిర్విర్య మయినదా? ఇప్పుడే నీవరె భయంబున పోరు మాని నేను వచ్చితివా? స్తుతులను వంశములను కీర్తింప నేర్చిన సారథుల కులమందు జనించితివా ఏమి?'

* కిం కీతలైఁ క్లమ విశోదిభి రాద్రోవాతా న్నృశ్చరయామి నళినీదళ తాలవృన్దై?
అక్కే నిధాయ కరభోరు యథాసుఖం తే సంవాహయామి చరణా వుత పద్మతామ్రా?

† ద త్వాభయం సోతిరథో వధ్యమానం కిరీటినా
సింధురాజ ముపేక్షేత నైవం చే త్కథ మన్యథా?

† నిర్విర్యం గురుకాపభాషితవశా త్కిం మే త వే వాయుధం?
సమృత్తేన భయా ద్విహాయ సమరం ప్రాప్తోఽస్మి కిం త్వం యథా?
జాతోఽహం స్తుతివంశకీర్తనవిదాం కిం సారథీనాం కురే?
క్షుద్రారాతికృతాపియం పృతికరో మ్యస్మిణ నాస్త్రేణ యత్.

౪౬౨. తిలయోక్తులతో వ్యయోజనమును వెదకికొనుట వృచ్ఛ యనంబడును.

ఉదా. — అందులోనే — సుందరకుండు — అయ్యలారా సారథివీరయని మహారాజును మీరు చూచినారా లేదా అని. '

౪౬౩. ఉత్కృష్టములైన లోకసిద్ధాంతములచేత అర్థమును సాధించుట వ్రసిద్ధి.

* ఉదా. — విశ్రమార్పణముందు — రాజు —

క. ఎవనికి రవియంక శశియంక దవుదురా మాతామహుడుఁ బితామహుడును నై
ఎవని వరించిరా యిరువురు భవునిగఁ స్వయ ముర్వరయును దా నుర్వశియంక. '

౪౬౪. అనురూపునికి సారూప్యముం బట్టి ఖోభను పెంచుట సారూప్యము.

ఉదా. — వేణియందు — దుర్యోధనభినుచేత భీముని గూర్చి యుద్ధిష్ఠిరుండు — దురాశ్రుడా దుర్యోధనహతకుడా — ఇత్యాది.

౪౬౫. సంక్షేప మరంగ్రా తన్ను ఒకరి వ్యయోజనముకై అవిశేషముగా నిర్దేశించుకొనుట.

† ఉదా. — నాచంద్రి కళయందు — రాజు — ప్రియా, శరీమతుసుమ సుకుమారములను నీయంగములను ఏల యలయించెదవు?

(తన్నుఁ జూపుకొని)

శ్లోదె నే నున్నాడను నీవు తోరిన పువ్వులను సమకూర్చ నీదాసజనుడను. '

౪౬౬. గుణములం గీర్తించుట యేదో అదే గుణక్షీర్ణ మనబడును.

ఉదా. — అందులోనే — నేత్రములు కాటుకపిట్టలను ' ఇత్యాది (౧౦౧).

౪౬౭. సాదృశ్య పురస్కరముగా చెప్పబడు వాక్యము లేక మనబడును.

† ఉదా. — వేణియందు — రాజు —

ః శిఖండిని చాటుంచుకొని వృద్ధుని భీష్ముని చంపుటలో పాండవులకు ఏమి పొగడ్తయో మాకును అదియే కాగలదు. '

* నూర్వాచస్త్రిమసా యస్య మాతాఘహ పితామహా
స్వయం వృత్రా పతి ర్వాభ్యా ముర్వశ్యా చ భువా చ యః.

† అజ్ఞాని భేదయసి కిం శరీమతుసుమ పరివేశలాని మధా
అయ మీహితకుసుమానాం సమ్పదయితా త చాస్తి తానజన

† మాతే జరతి గాక్షయే పురస్కృత్య శిఖిణీనం
యా క్లాపూ పాణ్డవుత్యాజ్ఞాం పై వాస్కృకం భవిష్యతి.

౪౬౮. అభిప్రాయమును భంగ్యంతరమునం జెప్పట మనోరథము.

* ఉదా.— : చూడుము సుభ్రువా, ఈయంచ మదనమంధరంబును రతికేళి లాలసంబును
నై ఆదరాతిశయముతో ప్రియను అలరిగ చుంచించుచున్నది. '

౪౬౯. విశేషార్థమయిన యూహయొక్క విస్తారము అనుక్తసిద్ధి యనఁబడును.

† ఉదా.— : గృహవృక్షవాటికయందు—

తస్మి నుందరచంద్రిమసుని యెదుర ఏయిరువురు ఆగపడుచున్నరో ఓప్రాజ్ఞురాలా
మంగళ సామధేయులు ఆయిరువురును తివ్య పునర్వసువులు. '

౪౭౦. పూజ్యుని ప్రమాణికరించుటకు హర్ష భాషణము ప్రియోక్తి యగును.

† ఉదా.— : శాకుంతలమున—

ఆ. పూవు దోచు ముంద, పూప వుట్టుఁ బిలుంద, వారిదంబు మున్న వాన వెన్నె;
హేతుకార్యమలకు నిట్టి దొఁ గ్రమ పెండు, నీడు కృపకు మున్న నెగడు సిరులు.

ఇతను నాట్యాలంకారములు—

౪౭౧. ఆశీస్సు ఆక్రిందము కవటము అక్షమ గర్వము ఉద్యమము ఆశ్రయము
ఉత్పాసనము స్పృహ అక్షోభము వశ్చాత్తాపము ఉపవత్తి ఆశంస
అధ్యసనాయము విసర్పము ఉల్లేఖము ఉత్తేజనము పరిపాదము నీతి
అర్థవిశేషణము ప్రోత్సాహనము సాహాయ్యము అభిమానము అనువర్త
నము ఉత్క్రిస్తనము యాచ్ఛ పరీహారము నివేదనము ప్రవర్తనము ఆ
ఖ్యాసము యుక్తి ప్రహర్షము ఉపదేశనము అను నివి నాట్య భాషణ
హేతువులు నాట్యాలంకారము లనఁబడును.

ఇష్టజనుల దీవన ఆశీస్సు.

ఉదా.— : శాకుంతలమున—

* రతికేళికలఁ కిచ్చి దేవ మన్మథమనఁగ

పశ్య సుభ్రు సమాలంబ త్కదమ్బ శ్చుశ్చుతిప్రియాఁ.

† దృశ్యేతే తస్మి య వేతా చారుచంద్రిమసం ప్రతి

ప్రాజ్ఞే కల్యాణసామానా వుభౌ తివ్యపునర్వసు.

‡ ఉదేతి పూర్వం కనుమం తతః ఫలం, ఘనోదయః ప్రా క్తదనన్తరం కయః,

మమిష్టాప్తేనైతి కయో రయం క్రిమ, స్తవ ప్రసాదస్య పుత స్థు సమ్పదః.

† : పతికి బహుమతవు గమ్మ యతులిత శర్మిష్ఠ యల యయాతికిఁ బోలెఁ
సుతుఁ గల్యాణీ నీ వాసతి పూరునిఁ బోలెఁ బొందు సమాప్తిఁబువుకా .

ర2౨. దుఃఖముచే వ్రలపించుట ఆక్రిందము.

ఉ.దా.— వేణీయందు— : కంచుకి— ఈ దేవీ, కుంతీ, రాజభవనపతాకా' ఇత్యాది.

ర23. మాయచేత వేణు రూపమును చూపుట కవటము.

ఉ.దా.— కులపత్యంకమందు—

† : మృగరూపమును మని కపటదేహముం గావించుకొని ఆరక్కనుఁడు పోలెఁగో సంక
యము నొందింపఁబడుచున్నాఁడు. '

ర2౪. ఇంచుక యేని వరాభవము నోర్వమి అక్షను.

ఉ.దా.— కాకుంతలమున— : రాజు— ఓహోయి సత్యవాత్ మే మొప్పుకొనియెదము,
కాని, ఈయబలను వంచించుటచే మా కేమి ప్రయోజనము? కాఙ్గారవుఁడు— విని
పాతము—' ఇత్యాది.

ర2౫. ఆహంకార జాతమయిన వాక్యము గర్వము.

ఉ.దా.— అందులోనే— : రాజు— నాయుంటిని గూడ సత్త్వములు వైకొనుటయ్యా! '

ర2౬. కార్య మారంభించుట యుద్యమము,

ఉ.దా.— కుంభాంకమున— : రావణుఁడు— శోక వివశుఁడను నేను అంతకునే గాఢుడను.

ర2౭. ఉత్ప్రుష్టమయిన కార్యముకొఱకు ఆశ్రయించుట గ్రహణమునఁబడును.

ఉ.దా.— విభీషణ నిర్భర్తనాంకము : విభీషణుఁడు— రామునే ఆశ్రయించెదను?
అని.

ర2౮. సాధువు గాకయే సాధు వని తలఁచుకొనువానిని ఎత్తిపాడుచుట
ఉత్త్రాసము.

ఉ.దా.— కాకుంతలమున— : రాజా, మఱి పూర్వవృత్తము నన్యసంగముచేత మఱచిన
వాడవు, అట్లేని అధర్మభీరువవు దారం బరిత్యజించితి వెట్లు? ' ఇత్యాది.

ర2౯. రమణీయ మగుటవలన వస్తువుమీఁద కోర్కె వహించుట ఆకాంక్ష.

† యయాతే రివ శర్మిష్ఠా భర్త ర్భహుమతా భవ
సుతం త్వమపి సమాజం నేవ పూరు మవాత్మహి.

† మృగరూపం పరిత్యజ్య విధాయ కపటం వపుః
నీయతే రక్షసా తేన లక్ష్మణో యుధి సంక

ఉదా. — అందులోనే — : రాజు —

* అపరితృత కోమలము ప్రియాధరం బిది ఆనంగోరుచున్న నాకు అందంపు స్ఫురితముచేత
అనుజ్ఞ యిచ్చుచున్నది వోలె నొప్పుచున్నది. '

రూం. అధిక్షేప వచనముం బలికించు ఖోభము ఖోభమనఁబడును.

ఉదా. —

† : ఓయి మునిచండాలుడా, చాటునుండి చంపుటకుం గడంగిన నీచేత వారి హతుడ
గుట మాత్రమే గాదు పరలోకమునుండి నీ యాత్మకూడ హతమయినది. '

రూం. అజ్ఞానముచేత కార్యము చెడఁగొట్టుకొన్న వాఁడు పిమ్మట చింతించుట
వశ్చాత్తాప మనఁబడును.

ఉదా — అమతాపాంకమున — : రాముడు —

ఏమి? అప్పుడు దేవి నన్ను వేడుకకై నిందించి పలుమాటలు ముద్దుగొనియుండలేదా? ' అని.

రూ ౨. అర్థసిద్ధికై హేతువు నువన్యసించుట ఉపపత్తి యనఁబడును.

ఉదా. — వధ్యశిలయందు — : జీమూతవాహనుడ —

‡ నీవు చత్తు వేని నిజముగాఁ దఁ జచ్చు
నీవు బ్రతుకు దేని నెమ్మి బ్రదుకు
అట్టి యమ్మ బ్రదుక నాన గొందువ యేని
నిన్నుఁ గాచికొనుము న న్నొసగి. '

రూ ౩. కోరుకొనుట ఆశంస యగును.

ఉదా. — శృణానమందు — : మాధవుడు —

: ఆ యనంగ మంగళ గృహమును మాలతీవదనమును మరలం గాంతునుగాక. ' అని.

రూ ౪. కార్యమును చేయ నిశ్చయించుకొనుట ప్రతిజ్ఞ.

రీ ఉదా. — మదీయ ప్రభావతీయం — : వజ్రినాభుడు — ఇదె నేను అవలీలగా ఈ

* చారుణా స్ఫురితే నాయ మపరితృత కోమలః
పిపాసతో మ మానుజ్ఞాం దదా తీవ ప్రియాధరః.

† త్వయా తపఃచిచ్ఛాల, ప్రిచ్ఛన్నవధవర్తినా
న కేవలం చతో వాలీ స్వాత్మా చ పరలోకతః.

‡ మ్రియతే మ్రియమాణే య త్వయి జీవతి జీవతి
తాం య దీచ్ఛసి జీవన్తి రక్షాత్మానం మ మానుభిః.

రీ అస్య వక్షుః క్షణే నైవ నిర్మథ్య గద యానయా
లీల యోన్మాదులయే మేవ ఖవనద్వయ మద్య వః.

గదతో వీని యురమును త్రొచ్చివైచి మీ రెండు లోకములను నిర్మూలించెదను. '

ర౧౧. అనిష్ట ఫల మిచ్చు వని నారంభించుట వినర్హము.

ఉదా.— వేణీయందు : కేశగ్రహణమున కొకటికే' ఇత్యాది (323)

ర౧౨. చేయవలసిన వనిం దెలుపుట యుక్తేభము.

ఉదా.— శాకుంతలమున రాజుం గూర్చి : తాపసులు (ఇరువురు) — మేము (ఇరువురము) సమిధలం దెచ్చుకొనుటకై తరలినారము. ఇచటనే మాలిని దరి నిమాగురువులవారి యాశ్రయము కనబడుచున్నది. అందు తదధిదేవత వోలె శకుంతల యున్నది. వేణుపని మిగిలి పోదేని నీవచటికిం బోయి యతిథిసత్కారమును గ్రహింతువు గాక. ' అని.

ర౧౩. తన కార్యము సిద్ధించుటకు ఒరుని ప్రేరించుటకొరకు కతినవాక్కు ఉత్తేజన మనబడును.

ఉదా.—

* : ప్రచండపరాక్రముడవోయి యింద్రజిత్తా, నీబలము నీవేలొనే యున్నది. చీ చీ మాకు వెఱచి పృచ్ఛన్నరూపుడవై పోరుచున్నావు! '

ర౧౪. నిందించుట భర్తనము.

ఉదా.— సుందరాంకమున : దుర్యోధనుడు — ఇనీ ఇనీ నూత ఏమి చేసితివి! ఈపాపుడు దుండగపు స్వభావమువాడైన నాతమ్ముని యెడ పాపము నేయను న్నాడు. ' ఇత్యాది.

ర౧౫. శాస్త్రముబడి వర్తించుట నీతి.

ఉదా.— శాకుంతలమున : దువ్యంతుడు — తపోవనములలోనికి విసేతవేషముతోఁ బ్రవేశింపవలయును. '

ర౧౬. చెప్పిన యర్థమును వలుదెఱుంగుల మపాలంభవిశేషముతో నుగ్గడించుట ఏదో అది అర్థవిశేషణ మనబడును.

ఉదా.— శాకుంతలమున రాజుంగూర్చి : శాఙ్గరవుడు — ఆ ఏమి యిది ఏమి చెప్పితివి అని యడుగుట! ఓయి నీవే లోకవృత్తాంతనిపుణుడవు.

†. శా. పాతివ్రత్య మహానిధాన మయిన భావింతు రట్టిట్టుగా జ్ఞాతివారితకు లైకసంశ్రియరత న్నానాధ్యభద్రాన్ జనుల్

* ఇంద్రజి చ్ఛణ్డవీర్యుడనీ, నామైవ బలవా ననీ.
ధిగ్ధి కృచ్చుశ్చరూపేణ యుద్ధ్యనేఽస్మద్భయాకులః.

† సతీ మఱి జ్ఞాతిమలైకసంశ్రియాం జనోఽన్యతాభ్యర్థయతీం విశజ్ఞులే
అతః సమీపే పుణ్యేషు క్షిప్యతే తస్మాత్ పాపా వా ప్రమహ స్వబంధుభిః.

కాతర్యంబు వహించి యాకతమునం గాంక్షింపుదు ర్బాంధవుల్
 నేతం గూర్చగ నప్రియన్ బ్రియను గానీ నెవ్వడిక జవ్వనికొ. '

౪౯౧. ఉత్సాహవాక్కుచేత ఎవని నేని పనిగొనుట పోతాహాన మనబడును.

ఉదా.— బాలరామాయణమందు—

* కాళరాత్రివలె దారుణురాలు ఇది, స్త్రీ యని యేల సంశయించెదవు? కావున
 బాబూ, ముల్లోకములం గాచుకొఱకు తాడకను తాడింపుము.

౪౯౨. సంకటమందు ఒరునికి అనుకూలవడుట సాహాయ్య మగును.

ఉదా.— వేణియందు— కృపునిగూర్చి : అశ్వత్థామ— నీవును త్వరగా పోయి రాజు
 నకు పార్శ్వరైవి కమ్ము. కృపుడు— నేను ఇప్పుడు బదులు నేయఁ గోరుచున్నాను.
 ఇత్యాది.

౪౯౩. గర్వమే అభిమానము.

ఉదా.— అందులోనే— : దుర్యోధనుడు— అమ్మా నీమాటలు తగనివిగాను దీనములు
 గాను ఉన్నవి. ఇత్యాది.

౪౯౪. వినయముతోడి యనువర్తనము అనువృత్తి.

ఉదా.— కాకుంఠలమున— : రాజు— (శకుంఠలంగూర్చి) అమ్మాయీ, తపస్సు వర్ధిల్లు
 చున్నదా? అననూయ— ఇప్పుడు, అతిథివిశేషలాభముచేత. ' ఇత్యాది.

౪౯౫. కడచిన కార్యమును వక్కాణించుట ఉత్కర్తన మనబడును.

ఉదా.— జాలరామాయణమందు—

: నాకపాశములతోఁ గట్టుట ఇవటం జరిగినది; ఇకట ఈతెతో నీమఱది తొమ్మున
 గాటముగా నేటుపడఁగా హనుమంతుడు దోణిపర్వతముం దెచ్చినాడు. ' ఇత్యాది.

౪౯౬. స్వయముగాఁగాని చూతముఖమునఁగాని వేడుట యార్జన.

ఉదా.—

† : ఇప్పుడైనను వైజేహిని అర్పింపుము, రాముడు నీయెడ దయ వహించును; ఏల వాన
 రులచేత నీతలకాయలతో బంతియాట లాడించెదవు? '

౪౯౭. కావించిన యనుచితమును తుడిచివైచుట పరిహార మనబడును.

* కాలరాత్రికరా లేయం స్త్రీతి కిం విచికిత్ససి

త జ్జగత్త్రితయం త్రాకుం తాత తాడయ తాడకాం.

† అద్యాపి జేహి వైజేహిం దయాశు స్వయి రాఘవః;

శిరోభిః కన్ధకక్రీడాం కిం కారయసి వానరాన్?

ఉదా.—

† : ఓపరిభూ, ప్రాణనిర్యాణశోకపీడితుడనై అనుచితము వర్కితని, దానిని మన్నింపుము; సుగ్రీవుని నీకు సమర్పించితిని ,

౧౯౮. ఒప్పరికించిన కర్తవ్యమును హెచ్చరించుట నివేదనము.

ఉదా.— రాఘవాభ్యుదయమున— : లక్ష్మణుడు— అన్నయ్యా, సముద్రమును వేడుకొనుటచేత దాట నుద్యమించితిని. మఱి యిదేమి? ,

౧౯౯. కార్యమును సాధువుగా ప్రవర్తిల్లఁజేయుట ప్రవర్తనము.

ఉదా.— వేణీయందు— : రాజు— కంచుకీ, తమ్మునికి భీమసేనునికి విజయమంగళార్థము అందులకు లగిన సమారంభములను భగవంతుని దేవకీనందనుని బహుమానించి జరిపింపుము.

౨౦౦. పూర్వవృత్తములను వచించుట ఆఖ్యానము.

ఉదా.— అందులోనే—

: ఎందు శత్రువుల నెత్తురసీశ్వతో మడుగులు నింపఁబడినవో యాపరిదేశము ఇదే. ,

౨౦౧. అర్థావధారణము యుక్తి.

ఉదా.— అందులోనే—

† : యుద్ధమునఁ దప్ప మృత్యుభయము ఉండఁదేని, అప్పుడు ఇటునుండి. అవలికి తొలఁగుట న్యాయ్యమే; మఱి ప్రాణితెల్లను చావు తప్పదు, ఏల వృథాగా కీర్తిని మలినము చేసికొనెదరు? ,

౨౦౨. ప్రమదాతిశయము ప్రహర్షము.

ఉదా.— శాకుంతలమున— : మఱి యిప్పు డేల నన్ను పూగమనోరథుని అభినందించుకొనను? ,

౨౦౩. ఉపదేశించుట శిక్ష.

ఉదా.— అందులోనే— సఖి, తగదు సుమా ఆశ్రమవాసిజనలకు గొప్పయతిథిని సత్కరింపక స్వచ్ఛందముగాఁ జనుట. ,

ఈనాటః శ్రీలంకారములు సామాన్యముగా ఏకరూపముల యయినను భేదముగాఁ బేర్కొనుట గతానుగతికన్యాయాబుస. మఱియు నిందుం గొన్ని గుణాలంకారభావసంధ్యంగ విశేషములయందు అంతర్భూతముల యైనను నాటకమున అవశ్య

† ప్రాణప్రయాణదుఃఖార్త ఉక్తవాన స్మృతక్షరం

తత్ క్షమస్య విభో కింవ సుగ్రీవ స్తే సమర్పితః.

† యది సమర మపాస్య నాస్తి మృత్యో భయ మితి యుక్త. మితోఽన్యతః ప్రియాతుం, అథ మరణ మవశ్య మేవ జన్తోః కి మితి ముధా మలినం యశః కురుద్ధ్వం? ,

ము ప్రయోక్తవ్యము లని వానిని విశేషించి చెప్పట.

ఇవియు—

‘ పంచసంధి చతుర్వృత్తి చతుష్ట్యంగసంయుతము ముప్పదియాలులక్షణములుగలది అలంకారోపశోభితము మహారసము మహాభోగము ఉదాత్తరచనతోఁగూడినది మహాపురుషగుణవర్ణనముగలది సాధ్వాచారము జనప్రియము సంధియోగములు చక్కగా అదికినట్టిది సుప్రయోగము సుఖాశ్రయము మృదుశబ్ద నిబద్ధమునుగా కవి నాటకమును రచించునది. ’

అని ముని చెప్పినందున నాటకమునలవశ్యము ప్రయోక్తవ్యములే. వీళ్ళంగములు పిమ్మట చెప్పబడును.

లాస్యంగములను చెప్పుచున్నాఁడు.—

౧౦౪. గేయపదము స్థితపాత్యము ఆసీనము పుష్పగండిక ప్రచ్ఛేదకము త్రిగూఢము నైంధవాఖ్యము ద్విగూఢకము ఉత్తమోత్తమకము ఉత్తప్రత్యక్షములని లాస్యమందువదివిధముల యంగములు విద్వాంసులచే జేప్పబడినవి.

అందు.

౧౦౫. ఆసనమందుఁ గూర్చున్నవాఁడు వీణను ముందుంచుకొని శుష్క-నృత్యములేని గానము చేయుట గేయపద మనఁబడును.

* ఉదా.— గౌరీగృహమందు వీణ వాయించుచు : మలయవతి—

ః కోరరానిది కోటితై సమకూరు నంచెడఁ గేరఁగా

నేర నీకరుణాంసంబున నేరుతుఁ దరి నేరఁగా

నీరజోదరభూరజంబున నేర మెంచెడు సౌరు చె

న్నరు మే గల గౌరి కైకొనుమా రయంబున నారతిఁ. ’

౧౦౬. ఎందు మదనోత్తాపిత యింతి నిలుచున్నదై ప్రాకృతమును పఠించునో అది స్థితపాత్యమనఁబడును.

అభినవగుప్తపాదులు వచించిరి— ‘ ఇది యుపలక్షణము, కోర్ధోద్భాసితమని ప్రాకృతపఠనము సయితము స్థితపాత్యమే. ’ అని.

౧౦౭. ఎందు శోకచింతాకుల అబల వాద్యము లేమియు లేక దేహమును

* ఉత్సులకమల కేసరపరాగగౌరద్యుతే మమ హి గౌరి

అభివాఞ్ఞితం ప్రసిద్ధతు భగవతి తవ ప్రసాదేన.

కైసేనీకొనక కూర్చుండునో అది ఆసీన మనఁబడును.

వాదిత్రమిశ్రితమయిన పాటయు నానాచ్ఛందంబులును కలుగునట్లుగా శ్రీపురుషుల వివర్యాసచేష్ట పుష్పగండిక.

పతి యన్యాసక్తుడని తలఁచి ప్రేమభంగమునకైన శోకముచేత వీణా వాదనపూర్వకముగా శ్రీ పాడుట ప్రచ్ఛేదక మనఁబడును.

శ్రీవేషధారులైన పురుషులయొక్క సుకుమారనాట్యము త్రిగూఢక మనఁబడును.

ఉదా.— మాలతియందు — , మకరందుడు — ఇదే సేమ మాలతి నైతిని. '

౧౦౮. ఎవఁడేని భ్రష్టసంకేతుడై సువ్యక్తమయిన వీణాదివాదనముతో ప్రాకృతవచనమును ఎందు పలుకునో అది నైంధవ మనఁబడును.

కరణ మనఁగా వీణాదిక్రియ.

౧౦౯. మనోహరమయిన పదములుగలిగి ఉక్తిప్రత్యుక్తిసమన్వితమై రసభావాభ్యమయిన గీతము ద్విగూఢ మనఁబడును.

౧౧౦. (అ) ఉత్తమోత్తమక మనఁగా కోవప్రసాదములవలన కలిగినదియు, అభిషేకయుక్తంబును రసోత్తరంబును హావహేలాన్వితంబును చిత్రశ్లోకబంధమనోహరంబును నగు గీతము.

౧౧౧. (ఇ) ఉక్తిప్రత్యుక్తిసంయుక్తము నిందాసహితము అప్రియమువలె నుండునది విలాసముతోడిగీతార్థముకలదియు అగు గీతము ఉక్తిప్రత్యుక్త మనఁబడును.

ఉదాహరణములు స్పష్టములు.

౧౧౨. నాటకమునే పతాకాస్థానకము లన్నిటితోను గూడి పదియంకములు గలదైనచో పండితులు మహానాటక మందురు.

ఉదా.— బాలరామాయణము.

1. ఇంక ప్రకరణము—.

౧౧౩. ప్రకరణమందు వృత్తము లాకీకము, కవికల్పితము. శృంగారము అంగి, నాయకుఁడు విప్రీఁడుగాని అమాత్యుఁడుగాని పణిజుఁడుగాని, అపాయముతోఁగూడిన ధర్మకామార్థములయందు ఆసక్తుఁడు, ధీరప్రశాంతుఁడును.

విప్రనాయకము మృచ్ఛకటికము, అమాత్యనాయకము మాలతీమాధవము, వణిజ్ఞాయకము పుష్పభూషితము.

గీ.౧౨. నాయక కొన్నిట కులకన్యగాను కొన్నిట వేశ్యగాను, కొన్నిట ఆయి
రువురునుంగాను ఉండును. అందువలన దీనియందు మూఁడు భేద
ములు కలవు. అందు మూఁడవభేదమున వంచకులు ద్యూతకారా
దులు విటులు చేటులు మెండుకొనియుందురు.

కులస్త్రీ పుష్పభూషితమున, వేశ్య రంగవృత్తమున, ఇరువురును మృచ్ఛకటికం
బున ఇది నాటకవక్రృతి కలది గావున దీని కడమ లక్షణము నాటకంబునకుం బోలె
(నెఱుంగునది.)

ఇక భాణము.

గీ.౧౩. భాణము ధూర్తచరిత్రము, నానావస్థావిశేషస్వరూపము; అందు ఒకటే
అంకము; నిపుణుఁడును పండితుఁడును నగు విటుఁడు రంగమందు తన
యనుభూతమును గాని యితరుని యనుభూతమును గాని వెల్లడిసేయు
ను. సంబోధనోక్తిప్రత్యక్షులను ఆకాశభాషితములచే కావించవల
యును; శౌర్యసాభాగ్యవర్ణనములచేత వీరశృంగారములను సూచింప
వలయును ఇందు ఇతివృత్తము ఉత్పాద్యము, వృత్తి ప్రాయికముగా
భారతి; ముఖ ప్రతిముఖ సంధులును లాస్యాంగములు నదియును
ఉండును.

ఇందు— ఆకాశభాషితరూపమయిన పరవచనమును గూడ తానే అనువదిం
చుచు ఉత్తరప్రత్యుత్తరములును కావించవలయును. శృంగార వీరరసములను సాభా
గ్యశౌర్యవర్ణనచే సూచింపవలయును. ప్రాయికముగా భారతి, ఎక్కడనేని కైశికీ
వృత్తియుం గలుగును; లాస్యాంగములు గేయపదాదులు.

ఇక వ్యాయోగము.

గీ.౧౪. వ్యాయోగమున ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము; స్త్రీజనము స్వల్పము,
పురుషవిగుర్యసంధులుండవు, పలువురు సరులకు ఆశ్రయము, ఒకటే
అంకము, స్త్రీనిమిత్తము గాని యుద్ధోద్యమము కలది. కైశికీవృత్తి యుం
డదు; ప్రఖ్యాతుఁడు, రాజర్షియేని దివ్యుఁడేని ధీరోద్ధతుఁడు నాయ
కుఁడు; హాస్యశృంగారశాంతములు గాక ఇతరరసములు ఇందు ప్రధా
నములు.

ఉదా.— సౌగంధికాహరణము.

ఇంక సమవకారము—

గీ.౧౧. సమవకారమందు వృత్తము ప్రఖ్యాతము దేవానురాగ్యము, విమర్శ తప్ప కడమ సంధులు, మూడు అంకములు; అందు మొదటియంకమున రెండు సంధులును, తుది రెంటును ఒక్కొక్కసంధియు నుండును; నాయకులు పన్నిద్దఱు, ఉదాత్తులు ప్రఖ్యాతులు దివ్యాదివ్యులు; వారికి నలము వెప్పేట; వీరప్రధానములుగా అన్నిరసములును; కైశికీవృత్తి వలదు; ఇందు ఖిందు ప్రవేశకములు లేవు; యథాలాభముగా విధ్యంగములు పదుమూడును ఉండును. గాయ త్రుష్టి కృష్ణముఖములుగా ఇందు నానాభందస్సు లుండును; దీనిని త్రిశృంగారము గాను త్రికపటముగాను త్రివిద్రవముగాను చేయవలయును; వస్తువును ప్రథమాంకమున పండ్రెండు నాడికలదిగాను ద్వితీయాంకమున నాలుగనాడికలదిగాను తృతీయమున రెండునాడికలదిగాను ఉండవలయును.

అయితే, ఇంక
చాలా శ్లో

నాడిక యనగా రెండు గడియల కాలము, బిందుప్రవేశకములు నాటకమున చెప్పబడినను ఇందుఁగూడవు. అందు—

గీ.౧౨. ధర్మార్థకామములచేత శృంగారము త్రివిధము; మఱి కపటము స్వాభావికమును కృత్రిమమును దైవజంబును; విద్రవము అచేతనకృతము చేతనకృతము చేతనాచేతనకృతంబును.

అందు ధర్మశృంగారము శాస్త్రావిరోధముగా జేయబడినట్టిది, అర్థశృంగారము అర్థలాభముకొఱకుఁ జేయబడినది; కామశృంగార మనగా ప్రహసనశృంగారము; అందు కామశృంగారము ప్రథమాంకమందే అనియు కడమ రెంటికిని నియమము లేదనియు చెప్పదురు. చేతనాచేతనములు గజాదులు; ఇందు పెక్కులు అర్థములు (సమవకార్యస్తే) నిబంధించబడును గాన సమవకారము. ఉదా.— సముద్రమథనము.

ఇంక డిమము—

గీ.౧౩. డిమమందు ఇతివృత్తము ప్రఖ్యాతము; మూడు ఇంద్రజాలము యుద్ధము; క్రోధము ఉద్భావితము చేష్టితములు; ఉపతాగములు మొందుకొని

యుండును. చాంద్రసము అంగి, అన్నిరసములు అంగములు, నాలుగు
గ్రంథములు, విష్కంభక ప్రవేశకములు లేవు; దేవగంధర్వయక్షరాక్ష
సమహోరగభూతప్రేత పిశాచాదులు మహోద్ధతులు వదునాటుగురు
నాయకులు కైశికీ తప్ప కడమ వృత్తులు, విమర్శ తప్ప కడమ సంధులు,
నుండును. శాంతహాస్యశృంగారేతరములు దీప్తములు ఆఱు రసములు.

ఇందులకు ఉదాహరణము తిక్కనదాహ మని మహర్షి

ఇత ఈహామృగము—

గీ.౧౮. ఈహామృగమందు వృత్తము మిశ్రము; నాలుగు అంకములు;
ముఖము ప్రతిముఖము నిర్వహణమును సంధులు; నరదివ్యులు అనియ
మముగా నాయకప్రతినాయకులు; వారు ఖ్యాతులు దీరోద్ధతులు;
అందు ప్రతినాయకుడు గూఢముగా ఆయుక్తము చేయువాడు;
ఒల్లనిదివ్యాంగనను బలివిలోనగు తీరుల హరింపఁగోరుచున్న యాత
నికి కొంచెము కొంచెము శృంగారాభాసమును గూడ చూపవలయు
ను; పతాకానాయకులు దివ్యులుగాని మర్దులుగాని వరుగురు ఉద్ధ
తులు. ప్రతినాయకునికి క్రోధము పుట్టించి ఏదో వ్యాజమున యుద్ధ
ము నిలిచిపోవును. ఇందు మహాత్ములు వధముం బొందినను వధా
ర్థులు గారు. ఇందు ఒకటే అంకమనియు దివ్యుడే నాయకుడనియు
కొందఱు మతము. యుద్ధము దివ్యస్త్రీ హేతుకమనియు నాయకులు
ఆఱుగు రనియు మఱికొందఱు మతము.

మిశ్ర మనగా ఖ్యాతాఖ్యాతము; పతాకానాయకులు నాయకప్రతినాయ
కులకు మొత్తమున పదుగురు. నాయకుడు మృగమునుం బోలె అలభ్యను నాయి
కను ఇందు కోరును (ఈహాతే) కావున ఈహామృగము. ఉదా.— కుసుమశేఖర
విజయము.

ఇత అంకము—

గీ.౧౯. ఉత్సృష్టికాంక్షమున ఒకటే అంకము. నాయకులు అతికోవిదులుగాని నరు
లు; రసము కరుణము స్థిరతరము; పెక్కు స్త్రీల యేడ్పు; ప్రఖ్యాతమ
యిన యితివృత్తమును కవి స్వబుద్ధిచేత పెంపవలయును. ఇందు సంధి
వృత్త్యంగములు భాణమందుం బోలె. జయపరాజయములను యుద్ధము

ను మాటలచేతనే రచించవలయును. నిర్వేద వాక్యములు మెండు. దీనిని కొందఱు నాటకాద్యంకమునుండి వేఱుసేయుటకుఁగాను ఉత్సృష్టికాంక్షమని పేర్కొందురు. ఇతరులు 'ఇందు సృష్టి వ్యత్యాసంత అనఁగా విలోమరూప, కావున ఉత్సృష్టికాంక్షము.' అందురు. ఉదా.— శర్మిష్ఠాయమాతి.

ఇక వీధి—

గీ. ౨౦. వీధియందు ఒకటే అంకము, నాయకుఁడు ఎవఁడో ఒకఁడు కల్పించబడును. చెప్పబడిన యాకాశభాషితములచే చిత్రమయిన ప్రత్యక్షిని ఆశ్రయించియుండును. శృంగారమును మెండుగా సూచించవలయును, ఇతరరసములను ఇంచుకగాను; ముఖనిర్వహణసంధులును, అర్థప్రకృతులన్నియును ఉండును.

ఎవఁడో ఒకఁ డనఁగా ఉత్తముఁడు గానీ మధ్యముఁడు గానీ. ఇందు శృంగారము బహుళము గాన కైశికీవృత్తి బహుళము.

గీ. ౨౧. దీనికి పదుమూఁడు అంగములను విద్వాంసులు చెప్పదురు.— ఉద్ధాత్యకము అవలగితము ప్రసందము త్రిగతము ధలము వాక్కేళి అధి బలము గండము అవస్థందితము నాళిక అపత్రలూపము వ్యాహరము మృదవము అనునవి.

వానిలో ఉద్ధాత్యకావలగితములు. పస్తావనా పస్తావమందు సోదాహరణముగాఁ జూపబడినవి.

గీ. ౨౨. మిత్రారూపమయిన పరస్పరవాక్యము హాస్యకారి ప్రసంద ముఁబడును.

ఉదా.— విక్రమోర్వశియుదు వలభియఁగలి చేటివిదూషకుల యన్యోన్య వచనము

గీ. ౨౩. శ్రుతిసామ్యముచేత అనేకార్థములను యోచించుట త్రిగతము.

* ఉదా.— అందులోనే— : రాజు—

సర్వభూభృవధిప సర్వాంగగుండరి రామ సన్నతాభిరామకమున

గాననాంతరమునఁ గానంగఁబడియెనే నాకుఁ బాసినయది నీకుఁ బ్రియుండ?

* సహజీవిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాజ్ఞసుద్ధరి

రామా రమ్యే పనాక్షైః స్మిన్మయా విరహితా త్వయా.

[నేపథ్యమున అట్లే ప్రతిభ్యని] రాజు—ఏమి! మాచిలి నన్నాడు! ' ఇచ్చట ప్రశ్న వాక్యమే ఉత్తరముగా యోజింపబడినది. ' ఇది నటాదులకుమువ్వర కే సంబంధించినది' అని యొక్కడు.

గె. ౨౪. ప్రియములవలె తోచెడి యప్రియవాక్యములచేత బెలిపించి వంచిం చుటచేత ఫలము.

* ఉదా.— వేణియును — భీమానునులు.—

జూదపుమోసములం జేయువాడు, లక్కయింటికి నివ్వపెట్టువాడు, అతడు అభిమాని రాజు, దుశ్శాసనాదులగు నూర్వరు తమ్ములకు అన్న, అంగరబాసకు చెలికాడు, జ్యోతికేశోత్తరియును లాగింప సమర్థుడు, పాండవులను దాసులనుగా నేలువాడు ఎక్కడ నున్నాడు అదుర్దోధనుడు చెప్పడు, చూడ నచ్చితిమి, కోపముతో గాదు. '

గె. ౨౫. కొందఱు మతంబున ఫల ముచగా ఏదో ఒకకార్యము నుద్దేశించి ఎవ నికేని వందనాహాస్యరోషకాఢిగా చెప్పిర వచనము. వాక్కేళి యనగా హాస్యసంబంధమైనది, రెండు మూడు వక్త్రపు క్కులచేత నగునది.

రెండు మూడనుట యుపలక్షణము.

† ఉదా.— : భిక్షుడా, మాంసమును భుజించెదవే! సారాయి లేక మాంస మేల! సారాయి తూడ నీకు బ్రియమా? ఆహా బ్రియమే వారంగనలతో గూడ; వారంగన ధనము కోరునే, నీకు ధన మెక్కడిది? జూదమున గాని దొంగతనమున గానీ; జూదము దొంగతనము గూడ తెలియునా తమకు? భిక్షునికి వేటు గతి యేమి? '

కొందఱు ' ఆరంభించిన వాక్యము అకాంక్ష తీతికుండగానే నిలిచిపోవుట వాక్కేళి ' యందురు. ఇతరులు ' పెక్కు ప్రశ్నలకు ఒక్కటే యుత్తరము వాక్కేళి ' యందురు.

* కర్తా ద్యుతచ్ఛలానాం జతుమయశోద్దీపనః సోఽభిమానీ
కృష్ణా కేశోత్తరియ వ్యవసయన మరు త్వాన్ణవా యశ్య దాసాః
రాజా దుశ్శాసనాదే గురూ రనుజతత స్వాన్జరాజస్య మిత్రం
క్వాస్తే దుర్దోధనోఽసౌ కథయత న రుషా ద్విష్టు మభ్యాగతా స్వః.

† భిక్షో మాంసనిషేవణం ప్రకరుషే! కిం తేన మద్యం వినా?
మద్యం చాపి తవ ప్రియం! ప్రియ మహా వారాన్జనాభిగ సమా.
వేశ్యా క్షయభరుచిగ, కుత స్తవ ధనం? ద్యుతేన చాన్యేణ వా.
చార్యద్యుతపరిగ్రిహోఽపి భవతో! శష్టస్య కాన్యా గతిః ?

గీ ౨౬. స్వర్ణచేత ఓకరిని మించి యూకరు వలుకుట అధిబల మనబడును.

* ఉదా.— మదియ పృథ్వావతియను — , వజ్రినాభుడు —

ఁ ఈగదతో అవతలగా వీని యురమును త్షణములో చదిపి ఇదె యిపుడు మీ రెండు లోకములను నిర్మూలించెదను.

† ప్రయ్యమ్నుడు — ఓరోరి అసురాధముడా, ఈబలుప్రేలుడును నిలుపు; శూచుకో ఇదె నాయొక్క ప్రచండభుజదండంబునం చాల్చిన పెనునింటినుండి వెలువడు బాణపరం పరల ప్రేటులచేత త్షణములో ఈభూమి సమస్తదైత్యుల నెత్తుటం దోగి పిశతాశనులకు లోభనీయ యయ్యెడిని.

గీ ౨౭. ప్రస్తుతార్థసంబద్ధమై భిన్నార్థమైన సత్వర వచనము గండము.

ఉదా.— వేణియందు — రాజు — ఓ కరభోరుకా నీజఘనస్థలము చిర మధివసించుటకు చాలును నాయూరుముగ్గుము. (ఆనంతరము) కందుకి — (ప్రవేశించి) దేవా, భగ్గుము భగ్గుము' ఇత్యాది.

ఇచట రథకేతనభంగార్థమంబున వచనము ప్రస్తుతమంబున యూరుభంగార్థ మందు సంబద్ధము.

గీ ౨౮. స్వరసంబునం జేప్పిన వాక్యమునకు వేటు విధముగా వ్యాఖ్యానము చేయుట అవస్యందితము:

ఉదా.— ఛలితరానుమునందు — సీత — పుత్రా, పౌర్ణమి అయోధ్యకుం బోవలయును, అచట నారాజునెడ విషయముతో వర్తింపవలయును. లవుడు — ఇంక మేము రాజోప జీవులము కావలసినదా? సీత — పుత్రా, ఆయన మీజనకుడు గదా. లవుడు — ఏమి, మాకు రఘుపతి తండ్రియా? సీత — (ఆశంకతో) వేటుగా శంకింపకుడు, మీకే గాదు, సకలమయిన పృథివికిని.

గీ ౨౯. ప్రహేళికయే హాస్యముతోఁ గూడిన నాళిక యగును.

మఱుంగుసేయునట్టి యుత్తరము ప్రహేళిక.

ఉదా.— రత్నావళియందు — , సుసంగత — సఖి, నీవు నేని(ఎవరి)కొఱకు వచ్చితివో అది (ఆతడు) ఇచటనే ఉన్నది(ఉన్నాడు). సాగరిక — ఎవరికొఱకు నేను వచ్చితిని?

* అస్య వక్షుః త్షణే నైవ నిర్మభ్య గద యానయా
లీలయో న్మూలయా మ్యేష భువనద్వయ మద్య వః.

† అద్య ప్రచండ భుజదండ సమర్పితోయ కోదదండ నిర్గళిత కాణ్డసమూహ పాతైః
అస్తాం సమస్త దిలిజ త్పత శోక్తి తేయం. త్షణేన పిశతాశనలోభనీయా.

సుగంత— చిత్రరువులకొఱకుఁ గాదా. '

ఇటు 'నీవు రాజుకొఱకు వచ్చితివి' అను నర్థము దాఁపఁబడినది.

౫౩౦. అసంబద్ధమయిన వాక్యంబును అట్టియుత్తరమును. మూర్ఖుఁడు గ్రహింపక పోయినను వానికి హితవచనము చెప్పటయు అసత్ప్రలాపములు.

అందు తొలివానికి ఉదా.— మవీయ పృథావతియందు, : పృథ్వీమ్నఁడు. — (మామిడి తీగను గాంచి ఆనందముతో) ఏమి యిచటనే—

* తుమ్మెదపిండువంటి యందంపుఁ గురు లొప్ప పరిమళము బుగుత్కొన రసావహయై సన్ననిదై చివుళ్ళవలె కోకిలములయిన కరతలములతోను కోకిలకలఁగె మధురభాషిణి నాప్రియతమ? '

ఇట్లు అసంబద్ధోత్తరమునకును. మూఁడవది యెట్లన నేణియందు దుర్యోధనునికి గాంధారివాక్యము.

౫౩౧ ఇతరునికొఱకు హాస్యక్షోభకరమయిన వాక్యము వ్యాహారము

ఉదా.— మాళవికాగ్నిమిత్రమందు — (లాస్యప్రయోగావసానమున మాళవిక నిగ్గమింపఁ గోరును) విదూషకుఁడు— నిలువు, ఉపదేశము శుద్ధ మనిపించుకొని మఱి వెళ్లు. (అనుట మొదలుగా) గణదాసుఁడు— (విదూషకుం గూర్చి) ఆర్యా, నీవు కనిపట్టిన క్రిమిభేదమేమో చెప్పుము. విదూషకుఁడు— తొలుత బ్రాహ్మణపూజ చేయవలసినది. దానిని ఈమె అతిక్రమించినది. (మాళవిక ఎలనవ్వునవ్వును) 'ఇత్యాదికముచేతను విఘ్నార్థరాలింగా నాయుకను చూపుటకై ప్రయోగించిన హాస్యక్షోభకారి వచనముచేత వ్యాహారము.

౫౩౨. ఎందు దోషములు గుణములును గుణములు దోషములును అగునో అది మృదవము.

† వరుసగా ఉదా.— ప్రియుఁడా, బ్రదికియుండుట యశకు కాతివ్యంబును అనురక్తిలేమియు చేసినమేలు మఱిమటయు నాయవి యివి వెండియు నిన్నుం గాంచినందున గుణములే అయినవి. ' : యావనశ్రీచేత శలకృతము సుఖైకాస్పదము నైన యాయుఁతియొక్క యాహింసాం దర్యము నా కిప్పుడు దుఃఖమునకే అయినది. '

* అలికుల మజ్జలకేళి పరిమల బహులా రసావహ తన్వీ
కిశలయ పేళలపాణిః కోకిలకలభాషిణీ ప్రియతమా మే.

† ప్రియ జీవితతాక్రార్యం నిఃస్నేహత్వం కృతఘ్నతా
భూయ స్పద్యతానా దేవ మ మైతే గుణతాం గతాః.

ఈయంగములు నాటకాదులయందు సంభవించునవే అయినను విస్తృతముగా నాటకాదులయందుఁ బెట్టబడినవి యైనను వీధియందు అవశ్యముగా నిబంధింపవలసినవి గావున నిట నుదాహృతములు. వీధినలె నానారసములు ఇందు మాలగా ఉండును గావున వీధి యిది. ఉదా. — మాళవిక.

ఇక ప్రహసనము.

గీ. ౩౩. ప్రహసన మక కనికల్పితము ముక నింద్యులచరిత్రము; ఇందు సంఘిసంధ్యం గలాస్యాంగాంకములు భాణమున నెట్లా అట్లే నిర్మింపఁబడును. ఇందు ఆరభణి లేదు. విష్కంభక ప్రవేశకములును లేవు.

గీ. ౩౪. హాస్యరసము అంగి, వీధిభంగములను ఉంపవచ్చును. లేక మానను వచ్చును.

గీ. ౩౫. ఎందు తనస్వి సన్న్యాసి బ్రాహ్మణ ప్రభృతులలో నొకఁడు ధృష్టుఁడు నాయకుఁడో అది శుద్ధప్రహసన మనఁబడును.

ఉదా. — కదర్పకేళి.

గీ. ౩౬. ఎవని నేని ఆశ్రయించి రచించిన అది సంకీర్ణ మనఁబడును.

ఉదా. — ధూర్తచరితము.

గీ. ౩౭. ఎందు నలువురు ధృష్టులచరితమో అది సంకీర్ణ మని కొందఱు వచించిరి. ఇందు రెండంకములేని ఒకటే యంకమేని యుండవచ్చును.

ఉదా. — లటకమేళకాది

మునియో యిట్లు చెప్పినాడు. —

‘వేద్య చేటుఁడు నపుంసకుఁడు విటుఁడు ధూర్తుఁడు బంధకియు ఎందు నైసర్గికమయిన వేషపరిచ్ఛదచేష్టితములతో వ్యవహరింతురో అది సంకీర్ణము’ అని.

గీ. ౩౮. ఎందు షండకంచుకితావనులు భుజుగనటభటాదుల వేషభాషల నవలంబింతురో దానిని వికృతప్రహసన మందురు.

వికృతప్రహసనమును ముని, సంకీర్ణముచేతనే గతార్థ మగుటం బట్టి, ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పలేదు.

ఇకను ఉపరూపకములు — అందు —

* తస్య స్తద్రూపసౌందర్యం భూషితం యావనశ్రియా

సుఖైకాయతనం జాతం దుఃఖా యైవ న మాఘనా.

గీ.౩౯. నాటికయందు వృత్తము కవికల్పితము, స్త్రీల బాహుళ్యము, అంకములు నాలుగు, ప్రఖ్యాతుఁడు ధీరలలితుఁడు నగు. నృపుఁడు నాయకుఁడు; రాణికి చెందినది గాని సంగీతవ్యాపారమున నున్నది గాని నృపకులముది సవానురాగ కన్య నాయిక.

నాయకుఁడు దేవివలని వెఱపుచేత ఆకులుఁ డగుచు ఆనాయికయందు వర్తిల్లును. దేవి నాయికకన్న వయోధికురాలు నృపవంశసంభూత ప్రగల్భ మాటిమాటికి మానముం బూనుచది. ఆయిరువురకు సంగమము ఆమెవశములో నుండును. ఇందు వృత్తి కైశికి, విమర్శసంధి యుండదు.

ఆయిరువుర=నాయిక నాయకుల. ఉదా — రత్నావళి విద్ధపాలభజికాది.

ఇక తోటకము.—

గీ.౪౦. త్రోటకమున ఏడు ఎనిమిది తొమ్మిది ఆయిదు అంకము లుండును, దివ్యాదిప్ర్యుఁడు నాయకుఁడు, ప్రతియంకమునను విరూపకుఁ డుండును.

పౌత్యంకసవిదూషకత్వమువలన నిందు శృంగారము అంగి. సప్తాంకమునకు ఉదా.— స్తంభితరంభము. పంచాంకమునకు ఉదా.— విక్రమోర్వశి.

ఇక గోష్ఠి.—

గీ.౪౧. గోష్ఠియందు ప్రాకృతులు తొమ్మిందేని పదుగురేని పురుషులుం దురు. గర్భ విమర్శ సంధు లుండవు, వచనము ఉత్కృష్టము గాదు, కామశృంగారము గూడి యుండును, ఒకటే అంకము; వృత్తి కైశికి.

ఉదా.— రైవతమదనిక [కామశృంగారము వ్యాఖ్యాతము.]

ఇక సట్టకము—

గీ.౪౨. సట్టకమున పాత్య మెల్ల ప్రాకృతము, ప్రవేశక విష్కంభకము లుండవు, అద్భుతరసము ప్రచురము, అంకములకు జననిక లని పేరు.

కడమ యంతయు నాటికయం దెట్లో అట్లే.

ఉదా.— కర్పూరమంజర్యాది.

ఇక నాట్యరాసకము.—

గీర3. నాట్యరాసకమున ఒకటే అంకము, తాళముతోను లయతోను మెండుగాఁ గూడియుండును; నాయకుఁడు ఉదాత్తుఁడు, అట్లే ఉపనాయకుఁడు పీఠమధ్యుఁడు, శృంగారము హాస్యము అంగి, నాయిక వాసక నజ్జిక, ముఖ నిర్వహణ సంధులు, లాస్యాంగములు వదియును, ఉండును. కొందఱు ఇందు ప్రతిముఖసంధి మాత్రమే కూడ దందురు.

అందు రెండు సంధులు కలదానికి ఉదా.— సర్వవతి. నాలుగు సంధులు కలదానికి ఉదా.— విలాసవతి.

ఇక ప్రస్తానకము.—

గీర4. ప్రస్తానకమున నాయకుఁడు దానుఁడు; ఉపనాయకుఁడు తక్కువవాఁడు; నాయిక దాసి; వృత్తి కైశికి, భారతియు; సురాపాన సమాయోగ మువలన ఉద్విష్టార్థము సమాపనము చెందును; రెండు అంకములు, లయ తాళాదికమయిన విలాసము ఇందు ప్రచురము.

ఉదా.— శృంగారతిలకము.

ఇకను ఉల్లాప్యము.—

గీర5. ఉల్లాప్యమున నాయకుఁడు ఉదాత్తుఁడు; వృత్తము దివ్యము; అంకము ఒకటే; శిల్పకముయొక్క యంగములును హాస్యశృంగారకరుణరసములును ఒప్పును; కొందఱమతంబున ఉల్లాప్యము పెక్కు యుద్ధములతో నొప్పును, అస్రగీతముచే మనోహర మగును, అందు నాయికలు నలువురుందురు, అంకములు మూడుండును.

శిల్పకాంగములు పిమ్మట చెప్పబడును. ఉదా.— దేవీసుహాదేవము.

ఇకను కావ్యము.—

గీర6. కావ్యము ఏకాంకము హాస్యసంకులము ఆరభటిహీనము, ఖండమాత్రచేతను ద్విపదికచేతను భగ్నతాళముచేతను, శోభిల్లుచుండును, వర్ణమాత్రతోను ఛడ్డలికతోను కూడియుండును, శృంగారమును సూచించును; ఇందు నాయకుఁడు ఉదాత్తుఁడు, నాయికయు ఉదాత్త; సంధులు ముఖ ప్రతిముఖములును నిర్వహణంబును.

ఉదా.— యాదవోదయము.

ఇక ప్రేక్షణము.—

గీ.౪౭. ప్రేంభణమున గర్భావమర్శము లుండవు, నాయకుఁడు హీనుఁడు, సూత్రధారుఁడుండఁడు, ఒకటే అంకము, విష్కంభకప్రవేశకములు లేవు, నియుద్ధమును రోషభాణమును కలుగును, వృత్తు లన్నియు ఆశ్రితము లగును, నాంది నేవభ్యమున పాడంబడును, అట్లే అదటనే ప్రరోచన కావించబడును.

ఇక రాసకము.—

గీ.౪౮. రాసకమున అయిదుగురు పాత్రములు, ముఖ నిర్వహణములు సంధులు, భాషావిభాషలు మెండుకొనును, వృత్తులు భారతియు కైశికీయు, సూత్రధారుఁడు లేఁడు, ఒకటే అంకము, వీధ్యంగము లుండును. కళలు రాఁజిల్లును, నాంది శ్లిష్టము, నాయిక ప్రసిద్ధురాలు, నాయకుఁడు మూర్ఖుఁడు. ఉత్తరోత్తరముగా నాయకుని గొప్పతనంపు పర్లన ఆశ్రిత మగును. కొందఱు ఇందు ప్రతిముఖసంధియు నుండు నందురు.

ఉదా.— మేనకాహితము.

ఇక సంతాపకము.—

గీ.౪౯. సంతాపకమున అంకములు నాలుగేని మూఁడేని; నాయకుఁడు పాషం ఁడు; రసము శృంగారకరుణములు గాక ఇతర మేదయినను; ట్టిరి ముట్టి ఛలము సంగ్రామము విద్రవంబును గలుగును; భారతీర్షికి వృత్తు లుండవు.

ఉదా.— మాయాకాపాలికము.

ఇక శ్రీగదితము.—

గీ.౫౦. శ్రీగదితమున వృత్తము ప్రసిద్ధము, అంకము ఒకటి, నాయకుఁడు ప్రఖ్యాతుఁడు ఉదాత్తుఁడును; నాయిక ప్రసిద్ధురాలు, గర్భవిమర్శ సంధు లుండవు; ఇది భారతీవృత్తిబహుళమై 'శ్రీ' అనుశబ్దముతో సం కులమై యుండును, అని విద్వాంసులచే చెప్పబడినది.

ఉదా.— కీర్తారసాతలము.

కొందఱు మతంబున శ్రీగదితమున. శ్రీ కూర్పున్నదై ఏదేని పాడును పఠించును; అంక మొకటి భారతీప్రాయము; ఉదాహరణము నూ ఘించుకొనుచది.

ఇక శిల్పకము.—

గి.గి.౧. శిల్పకమున— నాలు గంకములు, నాలుగు వృత్తములు, శాంతహాస్యములు దప్ప కడమ రసములు, నాయకుడు బ్రాహ్మణుడు, ఇందు శ్మశానాదివర్ణన యుండును; ఉపనాయకుడు తక్కువవాడు, దీనికి ఇరువదియేడు అంగములు కలుగును; అవి యేవన— ఆశంస తర్కము సందేహము తాపము ఉద్వేగము వ్రాసక్తి వ్రాయత్నము గ్రంథనము ఉత్కంఠ అపహిత్య ప్రతివత్తి విలాసము ఆలస్యము వామత్వము ప్రహర్షము అశ్లేలము మూఢత సాధనానుగమము ఉచ్ఛ్వాసము విస్మయము ప్రాప్తి లోభము విస్మృతి సంఘేటము విశారదత్వము ప్రబోధనము చమత్కృతి అనురవి; స్పష్టములు గావున దీనికి లక్షణము చెప్పలేదు.

సంఘేటగ్రంథనములకు లక్షణము పూర్వము చెప్పినందున సిద్ధమే.

ఉదా.— కనకావతీమాధవము.

ఇక విలాసిక.—

గి.గి.౨. విలాసిక శృంగారబహుళ, ఏకాంక, పది లాస్యాంగములతోఁ గూడినది, విటవిదూషకవీరమద్దులచే నొప్పునది; ఇందు గర్భవిమర్శసంధు లుండవు, నాయకుడు హీనుడు, వృత్తములు స్వల్పములు, నేపథ్యములు ప్రశస్తములు; ఇట్టిదిగా ప్రసిద్ధమైనది.

కొంద టిట 'విలాసికా' అనుటకు మాఱుగా 'వినాయికా' అని పఠింతురు. మఱి కొందఱు దీనికి దుర్బల్లికలో అంతర్భావము జెప్పుదురు.

ఇక దుర్బల్లిక.—

గి.గి.౩. దుర్బల్లియందు నాలుగు అంకములు కైశికీభారతులు ఉండును, గర్భసంధి లేదు, నగరవాసినరులు (చతురులు) ఉందురు, నాయకుడు (కులము)తక్కువవాడు; ప్రథమాంకము మూడునాడికలదై విటక్రీడామయముగా నుండును; ద్వితీయాంకము అయిదునాడులదై విదూషకవిలాసమయముగా నుండును; మూడవయాంకము ఆఱునాడికలది, వీరమర్దవిలాసముతోఁ జెలువారును; నాలుగవయాంకము పది నాడికలది, అందు నాగరజనులు క్రిడింతురు.

ఉదా.— బిందుమతి.

ఇకను ప్రకరణిక.—

గీగీర. నాటికయే ప్రకరణి; అందు నాయకుఁడు సార్థవాహాది; నాయక నాయకునివంశముడే.

ఉదాహరణము మృగ్యము.

ఇక హల్లీసకము.—

గీగీగీ. హల్లీసకమున ఒకటే అంకము; ఏడుగురు ఎనమండు నడుగులేని స్త్రీలు; వాకుఁ డత్తమము; పురుషుఁడు ఒకఁడు; కైశికీవృత్తి తేజ రిల్లును; ముఖోపసంహారములు సంఘలు; తాళలయములు పెల్లు విలసిల్లును.

ఉదా.— కేశీరైవతకము.

ఇక భాణిక.—

గీగీ. భాణికయందు వేషము రుచిరము, ముఖనిర్వహణములు కలవు, కైశికీభారతీయు క్తములయిన యంకములతో రచింపబడును. నాయక యుదాత్తుఁడైన, నాయకుఁడు పీనుఁడు; ఏడు అంగములు; ఉపన్యాసము విన్యాసము విబోధము సాధ్వసము, సమర్పణము నివృత్తి సంహారము అనునవి; ఉపన్యాసమనఁగా ప్రసంగవశమున కార్యమును కీర్తించుట; నిచ్చేదవాక్యములను విస్తరించుట విన్యాస మనఁబడును. భ్రాంతి తొలఁగుట విబోధము; అస్మతము చెప్పట సాధ్వసము; కోపపీడచేత నిందతోడి వాక్యము సమర్పణము; నిదర్శనము నుపసరించుట నివృత్తి యనఁబడును; కార్యమును సమాప్తి నొందించుట సంహార మనఁబడును.

వీనికి ఉదాహరణములు స్పష్టములు. (భాణికకు) ఉదా — కామదత్త ఇవన్నియు నాటకప్రకృతికములే అయినను నాటకోక్తవిశేషములను యథాలాభముగాను యథాచిత్తముగాను నిబంధింపవలయును. ఏది నాటకోక్త మయినను మరల నిందు చెప్పబడినదో దానిని గ్రహింపవలయునని నియమము.

ఇక శ్రోతవ్యకావ్యములు —

గీగీ. శ్రోతవ్యమాత్రము శ్రవ్యము, అది వద్యమయము గద్యమయము

నని యిరుదెఱంగులు.

అందు వద్యమయములం జెప్పచున్నాడు.—

గీగీ౮. (గాయత్రాదులగు) ఛందస్సులచేత కట్టుబడిన వదములు గలది వద్యము. అది వద్యాంతరనిరవేక్షమేని ముక్తక మనఁబడును; అట్టి రెం డొక్కటిగాఁ జేరిన యుగ్మక మగును; మూఁ డొక్కటిగాఁ జేరిన సందానితకము, నాల్గింటిచే కలాపకము, ఏనింటిచే కుళకము అనఁబడును.

అందు ముక్తకమునకు ఉదా.— మదీయము—

* : సాంద్రానందము అనంత మవ్యయము అజము నగు దేనిని తుణము సాక్షాత్కరించు టకై యోగులు సంయమము ప్రతిక్షణము ఏకాగ్రచిత్తులై ధ్యానములచేత ఉపాసించుటో ఆపరబ్రహ్మమును ఏవధురాపురీ యవతులు కాతూహలముతో కాగిలించుటో నల్లాపించుటో నూటావగల తినియడుగో ముద్దుగొందురో వారు ధవ్యలు. '

యుగ్మకమునకు ఉదా.— మదీయము—

† : ఓసుండరీ వీల అజితేతిచెంత గండస్థలము నుంచుకొనెదవు, అనురాగవశంబుడను త్వజేకపరాయణుఁడు నగు కాంచునిమీఁద కోపములు తగవు— ఇట్లుని కురంగాక్షిని మేము హెచ్చరింపఁ గోరునంతట మావియందు మధురమయిన తుమ్మెదస్వసము ఉద్భవించినది. '

ఇట్లు ఇతరములును గూడ.

గీగీ౯. మహాకావ్య మనునది సర్వబంధము; అందు నాయకుఁడు వేలుపేని సద్వంశుఁడు ఓ త్రియుఁడేని ధీరోదాత్రగుణాన్వితుఁడు ఒకఁడు నాయకుఁడు; ఏకవంశభవులయిన భూవులు కులజులు నలువురు గాని; శృంగా

* : సాంద్రానంద మనస్త మవ్యయ మజం య ద్యోగినోఽపి తుణం సాక్షాత్కర్తుం ముపాసతే ప్రతిముహు ధ్యానైకతానా పరం ధన్యాస్తా మధురాపురీయువతయ స్త ద్భ్రహ్మ యాః కాతూకా దాలిన్ల ని సమలప ని కతధా కషణ ని చుచ్చున్తి వ.

† కిం కరోషి కరోపాస్తే కాస్తే గణ్డప లీ మిమాం ప్రణయ ప్రివణే కాస్తేఽనైకాస్తే నోచితాః క్రిధః.

† ఇతియావత్కురన్లక్ష్యం వత్త మిహోపహే వయం తావ దాచిగభూ చ్చూతే మధురో మధుపధ్వనిః.

రవీరశాంతములలో ఒకరసము అంగీ, కడమ రసము లన్నియు అంగములు; నాటకసంఘం లన్నియు నుండును; ఇతివృత్తము ఇతిహాసోద్భవము గాని, సజ్జనాశ్రయము ఇతరము గాని; నాలుగు పురుషార్థములును ఉండును, అందొకటి ఫల మగును. ఆదియందు నమస్కారమేని ఆశీస్సేని వస్తునిర్దేశమేని (వలయును); కొన్ని యెడల ఖునింద సజ్జనగుణస్తుతియు నుండును; ఏకవృత్తమయములగు పద్యములతోను తుదను ఇతరవృత్తములతోను మఱియు చిన్నదియుం గాక మఱియుం బెద్దదియుంగాక సర్గములు ఎనిమిదింటికి హెచ్చుగా నుండును. ఏకకడనేని ఒకసర్గము నానావృత్తమయముగాను గనబడును; సర్గంతమున అనంతరసర్గయాకక కథాంశము సూచితమగును; ఇందు సంధ్యలు సూర్యుడు చంద్రుడు రాత్రి స్రవోషము చీకటి చగలు ప్రాతఃకాలము మధ్యాహ్నము వేట కొండ ఋతువులు వనము సాగరము సంభోగము విప్రలంభము మునులు స్వర్గము పురము జన్మము యుద్ధము పయనము వివాహము మంత్రము పుత్రోదయము ఇత్యాదులను యథాయోగముగా సాంగోపాంగముగా వర్ణించవలయును. దీనిని కవిపేర గాని ఇతివృత్తముపేర గాని నాయకుని పేర గాని ఇతరుని పేరగాని పేర్కొనవలయును. సర్గమందు గ్రాహ్యమయిన కథచే సర్గముం బేర్కొనునది.

ఇందులో సంధ్యంగములు యథాలాభముగా నివేశనీయములు. 'తుదను ఇతరవృత్తములతోను' అనునెడ బహువచనము అవివక్షితము. 'సాంగోపాంగముగా' అనుటచే జలకేళి మధుపానాదులు; ఉదా.— రఘువంశము శిశుపాలవధము నైషధము లోనగునవి; మదీయరాఘవవిలాసాదికమేని.

౧౬౦. ఇది ఋషి ప్రణీతమగు నేని సర్గములు ఆఖ్యానము లనబడును.

ఇది యనగా మహాకావ్యము. ఉదా.— మహాభారతము.

౧౬౧. ఇది ప్రాకృతభాషానిర్మితమేని ఇందలి సర్గలకు ఆఖ్యానములని పేరు. సంధకమను ఛందమునగాని ఒక్కడ గలితకములను ఛందోబిశేషమునం గాని రచింపబడును.

ఉదా.— సేతుబంధము; ఒండె— మదీయము కువలయూశ్వచరితము.

గీ.౩౨. ఇది అనభ్రంశభాషామయమేని సర్గములు కుడబకము. అనబడును.
అట్లే అందు అనభ్రంశయోగ్యములయిన నానాభృందములచే రచిం
పబడును.

ఉదా.— కర్ణపరాక్రమము.

గీ.౩౩. భాషావిభాషానియమము కలదై సర్గవిభాగములును సంధిసామగ్ర్యం
బును లేనిదై ఏకార్థప్రవణములగు వద్యములతో రచింపబడినట్టిది.
తావ్య మనబడును.

ఉదా.— భిక్షానటము, ఆర్యవిలాసంబును.

గీ.౩౪. తావ్యముయొక్క యేకదేశము ననుసరించునట్టిది ఖండకావ్యము

ఉదా.— మేఘదూతాది.

గీ.౩౫. అన్యోన్యనిరపేక్షములయిన శ్లోకముల సమూహము కోశమనబడును.

అదియే ప్రజ్యాక్రమమున రచితమైతచో అతిమనోరమ మగును.

సజాతీయములకు ఒకచోట సన్నివేశము నృజ్య. ఉదా. ముక్తావళ్యాది.

ఇక గద్యకావ్యములు— అందు గద్యము.— ౧) ౨) ౩)

గీ.౩౬. వృత్తలేచిహీనమయిన గద్యము ముక్తకము వృత్తగంధి ఉత్కలి
కాప్రాయము చూర్ణకము నని నాలుగు విధములు. తొలిది సమా
సరహితము; రెండవది వృత్తభాగములతో కూడుకొన్నట్టిది; మూడవ
వది దీర్ఘసమాసాభ్యము; నాలవది అల్పసమాసకము.

[భాగములతో = పాదములతో]

ముక్తకమునకు ఉదా.— “వచస్సునగుచువు, ఉరస్సు పృథువు;” ఇత్యాది.

వృత్తగంధికి ఉదా.— మదీయము— : సమరకంఠాలిత నిలిదభజందండ కుండలీకృత
తోదండ శింజని టంకా రోజ్జగరిత వైరినగర— ఇత్యాది.

ఇంక : కుండలీకృతకోదండ— అని యనుష్టు బ్బృత్తపాదము; : సమరకంఠాల
అనియు తొలిరెండక్షరములుం గొఱచడినట్టి యనుష్టుపాదమే.

ఉత్కలికాప్రాయమునకు ఉదా.— మదీయమే— : (ఛా) అనిశవిస్తర నిశితతర శర
విసత విదలిత సమర పరిగత ప్రబల పరబల ఇత్యాది.

చూర్ణకము మదీయము— : గుణరత్నసాగర జగదేకనాగర కామినీమదన జనరంజన
ఇత్యాది.

గీ.౬౭. కథయందు వస్తువు సరసము, పద్యములచేతనే నిర్మితము. ఒక్కొక్కడ ఇందు ఆర్య యుండును, ఒక్కొక్కడ వక్త్రావవక్త్రకము లుండును. ఆదిలో పద్యములతో నమస్కారమును (పద్యములతోనే) ఖిలాదుల వృత్తము వక్కాణించుటయు.

ఉదా.— కాదంబర్యాది.

గీ.౬౮. ఆఖ్యాయిక కథవలెనే ఉండును, కాని అందు కవియొక్క వంశాదికములు కీర్తింపఁబడును, ఒకకొన్నిట ఇతరకవుల వృత్తము సయితము చెప్పఁబడును. ఇందలి కథాంత పరిచ్ఛేదములకు ఆశ్వాసములని పేరు, ఆశ్వాసముఖమందు ఆర్యావక్త్రావవక్త్రాదులగు నేచంధంబులఁగాని అన్యాపదేశముగా భావికథావస్తువును సూచింపవలయును.

ఉదా.— హర్షచరితాది. “అందును కథను ఇతరులు వచించుట కలదు గావున నియమము లేదు ” అని దండ్యాచార్యులు చెప్పినందున ‘ఆఖ్యాయికను నాయకుఁడే నిబంధింపవలయును’ అను కొందఱమాట సరిగాదు. ఇట ఆఖ్యానాదులును కథాఖ్యాయికలలోనే అంతర్భూతము లగుటంబట్టి ప్రత్యేకించి చెప్పలేదు. దండి యిట్లు చెప్పినాడు.— ‘కడను యాఖ్యానజాతులును ఇందులోనే అంతర్భావ మొందును.’

ఇక గద్యపద్యమయములు—

గీ.౬౯. గద్యపద్యమయమయిన కావ్యము చంపు వనంబడును.

ఉదా.— దేశరాజచరితము.

గీ.౭౦. గద్యపద్యమయమయగు రాజస్తుతి వీరుద మనంబడును.

ఉదా.— బిరుదమణిమాల.

గీ.౭౧. కరంభక మచ్చనో వివిధ భాషలచేత నిర్మితము.

ఉదా.— మదీయము— పోడశభాషామయమైన ప్రశస్తిరత్నావళి.

ఇట్లు ఇంక నితరభేదములు నామమాత్రప్రసిద్ధములును ఉక్తభేదముల వతికృమింపనివియు సగుటవలన ప్రత్యేకముగా లక్షితములుకావు.

ఆంధ్ర-సాహిత్యదర్పణము.

(ద్వితీయభాగము.)

[VII—X]

విశ్వనాథ కవిరాజు ప్రణీత
గీర్వాణగ్రంథమునకు అనువాదము.

‘కళాప్రపూర్ణ’, ‘మహామహాపాఠ్యము’, ‘సర్వతంత్ర’
స్వతంత్రత్యా’ ద్యసంఖ్యాక పిదప విరాజిత

బ్రహ్మశ్రీ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులవారిచే
విరచితము.

ప్రథమ మద్యము

ప్రకాశకులు

తత్వోత్పలు

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రులు అండ్ బ్రదర్స్

4. మల్లికేశ్వరస్వామిగుడిసందు,

లింగశివపీఠము—మన్నెడి—మదరాసు.

సర్వస్వామ్య సంకలితము

ప్రభాతపెన్, — నెల్లూరు.

వీ ష య సూ చి .

సప్తమ పరిచ్ఛేదము.

పుట

పుట

దోష స్వరూపము	1	సంధి విశ్లేషత్వము	
దోషముల విభాగము		సంధ్యష్టిలత్వము	12
పదదోషములు		సంధిక వైత్వము	
దుఃశ్రుత్వము		అర్థాన్తరైకపదత్వము	
అస్థిలత్వము	2	సమాప్తపునరాత్తత్వము	
అనుచితార్థత్వము		అభవస్మృతసంబంధత్వము	
అప్రయుక్తత్వము		అక్రమత్వము	13
గ్రామ్యత్వము		అమతపరాధత్వము	14
అప్రతీతత్వము		వాచ్యమును చెప్పును	
సందిగ్ధత్వము		భగ్నప్రకృమత్వము	
నేయాధత్వము		ప్రసిద్ధిత్యాగము	15
నికాతాధత్వము		అస్థానస్థపదత	
అవాచకత్వము	3	అస్థానస్థసమాసత	16
క్షిప్తత్వము		సంక్షిణత	
విరుద్ధమతికారిత్వము		గభీతత	
అవిమృష్ట విధేయాంశత్వము		అధాదోషములు	17
ప్రసజ్యప్రతిషేధ పర్యదాసములు	4	అపుష్టత	
పదదోషసజాతీయ వాక్యదోషములు	5	దుష్కృమత	
యత్తచ్ఛబ్దసంబంధ విచారము		గ్రామ్యత	
పదాంశ దోషములు	7	వ్యాహతత	
వాక్యమాత్ర దోషములు	9	అక్షిలత	18
ప్రతికూలత్వము		కష్టాధాత	
లుప్తవిసర్గత్వము		అనవీకృతత	
అహత విసర్గత్వము		నిషేధాతుత	19
అధికపదత్వము		ప్రకాశిత విరుద్ధత	
న్యూనపదత్వము	10	సందిగ్ధత	
పునరుక్తత్వము		పునరుక్తత	
హతవృత్తత్వము		ప్రసిద్ధి విరుద్ధత	20
పతత్ప్రకర్షత్వము	11	విద్యావిరుద్ధత	

సాకాంతత		సందిగ్ధతయు	
సహచరభిన్నత		కష్టతాదుశ్శైవతలును	32
అస్సానయుక్తత		గాన్ధీయతయు	
అవిశేషమున విశేషము	21	నిహేళతను నుదోషత	
అనియమమున నియమము		కపిసమయములు	33
విశేషమున అవిశేషము		పునరుత్పత్తయు గుణమే	
నియమమున అనియమము		న్యూనపదతయు	34
విధ్యయుక్తత		దానిగుణదోషత యభావము	
అనువాదయుక్తత	22	అధికపదత గుణమే	35
నిమూలక్తి పునరుత్పత్త		సమాప్త పునరాత్మత గుణదోషభావము	
రసదోషములు		గభీకతలే గుణమే	
అలంకారదోషములకు వేఱుగా		పతత్ప్రక వక్రతయు	36
	అసంభము 24	వ్యభిచారి స్వశబ్దోక్తి నిదోషము	
దుశ్శ్రవతయు గుణమే	28	విరుద్ధ రసవిభావాది సంక్రమాము	
అశ్లీలతయు	29		గుణమే 37
నిహతాభావప్రయుక్తతల యదోషత	30	విరుద్ధ రస సమావేశము	
అప్రతీతతయు గుణమే		అనుక రణమున దోషముల	
కథితపదతయు	31	దోషము గామి	40

అర్థము పరిచ్ఛేదము.

గుణములు	41	అర్థవ్యక్తి ప్రసాదమే	
మూలైకగుణులు		కాంతి	45
మాధుర్యము		సుకుమారత	
తద్వ్యంజకవణాకాది	42	సమత	
ఓజస్సు		ఓజాదులు అర్థ గుణములు?	
తద్వ్యంజక వణాకాది		అర్థవ్యక్తి	
ప్రసాదము	43	కాంతి?	
శ్లేషములు ఓజస్సే		శ్లేషసమరలు?	
స్పృశ్యత మాధుర్యమే	44	సమాధి?	

సవమ పరిచ్ఛేదము

రీతి	49	పాశ్చాత్య	50
తత్పూర్వవిధము		లాటి	
వైద్యుఁ		వక్త్రామ్యచితరచన	
గౌడి			

దశమ పరిచ్ఛేదము

అలంకారములు	53	అనన్యము	
పునరుక్తవదాభాస		ఉపమేయోపమ	74
అనుపాస	54	స్మరణము	
చేకానుప్రాస		రూపకము	75
వృత్త్యనుప్రాస		దానిభేదములు	
శ్రుత్త్యనుప్రాస	55	పరిణామము	79
అంతానుప్రాస	56	సంజేనము	80
లాటానుప్రాస		భ్రాంతిమంతము	81
యమకము	57	ఉల్లేఖము	82
ఋక్తి		అపహ్నుతి	83
భామసమము	58	నిశ్చయము	85
శ్లేష		ఉత్పేక్ష	86
అష్టవిధ్యము	59	దానిభేదములు	
త్రైవిధ్యము	61	ఆత్మికయోక్తి	92
చిత్రము	65	తుల్యయోగిత	94
ప్రహేళిక?	66	దీపకము	95
ఉపమ	67	ప్రసన్నస్తూపము	
పూణా		దృష్టాంతము	96
శ్రౌతి		నిదేశన	97
అధిక		వ్యతిరేకము	99
లుప్త	68	సహోక్తి	100
ఏకదేశవివర్తిని	72	విరోక్తి	101
రశన	73	సమాసోక్తి	102
మాల		పరికరము	103

శ్లేష	107	సారము	125
ఆపరిమితపరిశంస		యశాసంఖ్యము	
వ్యాసస్తుతి	110	పర్యాయము	
సర్వాయోక్తము	111	పరివృత్తి	126
అథాంతరన్యాసము	112	పరిసంఖ్య	127
కావ్యశౌంఢము	113	ఉత్తరము	128
అనుమానము	115	అథాపస్త	
హేతువు		వికల్పము	129
అనుకూలము		సముచ్చయము	130
అక్షేపము	116	సమాధి	131
విభావన	117	ప్రత్యక్షీకము	
విశేషోక్తి	118	ప్రతీపము	132
విరోధము		మిలితము	133
ఆసంగతి	120	సామాన్యము	
విషమము		తద్గణము	
సమము	121	అతద్గణము	134
విచిత్రము		సూక్ష్మము	
అధికము	122	వ్యాజ్యోక్తి	135
అన్యోన్యము		స్వభావోక్తి	
విశేషము		భావికము	136
వ్యాఖ్యాతము	123	ఉదాత్తము	137
కారణమాల	124	రసవదాది	
మాలాదీపకము		భావోదయము	138
వీకావళి		సంస్కృతీకరములు	140

ఉదాహరణ శ్లోకసూచి.

అజన్య [కుమార]	119	అచరణ	35
అదృష్టి స్తనశైల	16	అజ్ఞానాకృతి [బాలగామా]	20
అధఃకృతామృత	137	అదాయ	54
అనగమజ్జశ	42	అనర్థము	120
అనణురూప్	27	అమిలితా [కవిరాజ]	138
అనాయాసకృశం	117	అవర్తవీ	21
అనుయాన్త్ర్య	102	అనీదజ్ఞాన	136
అనురాగవత్సన్య	141	అహవేజగదు	75
అనురాగవర్తం [మాధు]	27	అహూతేషు [భల్లట]	27
అనులేపనాని [మాధు]	94	ఇర్ష్యారాధ్య [కుమార]	113
అనాతపత్ర	137	ఇరంకిల [శాకుంత]	97
అనేకచ్ఛిద్రా	13	ఇరమాభూతి	141
అనేకపర్యాయ [రఘు]	111	ఇరంకత్తం [కవిరాజ]	79
అన్యైశ్చర్యసి	69	ఇన్ద్రవిభాతి	12
అన్యైశ్చర్యసి	110	ఇన్ద్రవిభ	108
అన్యైశ్చర్యసి	11	ఇహపురో	84
అన్యైశ్చర్యసి	50	ఇహైశ్వర్యం	123
అన్యైశ్చర్యసి	81	ఉత్కృష్టోత్త [మాలతి]	29
అన్యైశ్చర్యసి	121	ఉన్మేషణ [నాగానంద]	43
		ఉన్మేషణము	55
అన్యైశ్చర్యసి	59	ఉన్మేషణి	125
అగనిష్ట	74	ఉరుగమరజ్జక	81
అగ్రాగ్రాగ్రామా	71	ఏకంధ్యాన	37
అగ్రాగ్రా	131	ఏకాగ్రాగ్రా	109
అవినిత [వాసదత్త]	96	ఏకాగ్రాగ్రా [కవిరాజ]	84
అవిరళ	138	ఏకాగ్రాగ్రా	32
అప్రకృత	45	ఏకాగ్రాగ్రా	105
అశుభిచ్ఛరేన [కవిరాజ]	90	ఏకాగ్రాగ్రా	20
అసమాప్త [రాజతిరంగిణి]	103	ఏకాగ్రాగ్రా	9
అన్యైశ్చర్యసి	73	అశుభిచ్ఛరేన [రత్నావళి]	36
అస్యా [విక్రమార్జుని]	93	కటాక్షణ [కవిరాజ]	142
అహమేవగురుః	132	కథముపరి [కవిరాజ]	92
అహిణి [రాధాసప్త]	142	కథాం ఫలక	87
అకృష్టవేగ	140	కథాం ఫలక	39

కమలాక్షిజ్ఞత	26	చకోర్య	96
కమలేనమతి	74	చక్కాది	28
కరముదయ [కవిరాజ]	78	చక్కాచుట్ట [వేణి]	36
కరిహస్తేన	29	చణ్ణిక	24
కలయతి	97	చస్త్రాయతే	73
కలుగించ	131	జగద [మాఘ]	13
కానన	123	జన్మాస్తరీణ	139
కావ్యశీఖ్యా [రఘు]	26	జన్మేదం	98
కాతకోకిల	58	జస్సరణం	103
కాతేపాలిధరా	64	జాపిమహే	115
కావిసమా	128	జగోవా [రఘు]	4
కింతానత్ [మాఘ]	81	జ్ఞానే [రఘు]	86
కింతాద్యు [ఒంతుకిచ]	80	జ్యోత్సాచ	13
కింభూషణం [వక]	127	తద్వక్త్రం	134
కిమధిక	122	తద్విచ్ఛేద [కవిరాజ]	58
కిమరాఢ్యం	127	తద్వీశో	26
కిరణా	59	తవ్యక్త్యాః	67
కుపితానీయదా	116	తవవిరహేషు	114
కుజన్తి	66	తవవిరహేషు	116
కేయూషం [కావ్యాలం]	53	తస్యచ	126
కేశకాశ	56	తామద్వీత్య	22
కోత్రభూమి	97	తప్తేత్ [వికృమార్వక]	34
కోకిలోహం	110	తీర్థే	15
కృమూర్య [రఘు]	98	త్వదన్గ	94
కృవనం [కవిరాజ]	122	త్వద్వాజ [కవిరాజ]	114
క్షీపనీశుకం [కవిరాజ]	99	త్వయాసా	124
క్షీప్తో [అమరు]	38	త్వయిదృష్టే	96
క్షీణా [యద్రట]	100	త్వయిసన్గర	124
గజ్జావభిసీ	86	త్వామామనన్తి [కుమార]	30
గచ్ఛ [కావ్యదశా]	117	దత్తాకటాక్ష	126
గచ్ఛామి	108	దస్తప్రభా	104
గాజ్గమమ్ము	134	దానం	94
గాఢాల్లిజన [అమరు]	34	దాసే	77
గృహీతం [వేణి]	19	దిక్షాతల్ల [పృథాకర]	35
గృహిణీ [రఘు]	123	దివాకరాద్ [కుమార]	25
గుటిత [ప్రభావతి]	89	దివ [కావ్యాలం]	123

దీప్తివే	32	ప్రవర్తనా	107
మూరం సమాగత [కవిరాజ]	95	ప్రాగేవ	93
దృశా [విద్యసాల]	55	ప్రియవతి	82
దేవపాయా	140	ప్రజ్ఞుల	11
ద్యయంతం [మూర]	13	బలమార్త	127
ధనికోఽపి	118	బహువలేపా [మాఘ]	95
ధన్యాసి [నైషధ]	95	బాలతనాహం	116
ధన్యాఖలు	109	బృహత్స [మాఘ]	112
ధవలయతి	23	భక్తిగ్భవే	127
సప్తజలం [ధిటి]	124	భల్లాపగ [రఘు]	72
సద్భక్తి	114	భానుసకృద్ [శాకున్త]	19
సమేశమ	6	భుజద్గ-క్రీఃంతస్తవ	53
సయనతో	25	వజ్జలం [కవిరాజ]	58
సవపలాశ [మాఘ]	57	మధుపాన	138
నాభి [రఘు]	137	మధురయా [మాఘ]	50
నిగ్మాణకౌశలం	77	మధురః	63
నిరభ్రాకం [బిల్వణ]	102	మిస్త్వంతవ	81
నిసగ్గసౌ	104	మధ్యేన	132
నీతానామా	60	మిసోజరాజ	76
నేడం నభో	84	మన్థాయ	61
నేత్రైరివో	72	మల్లికాచిత	133
పద్మోదయ	75	మహాదే	60
పరిహరతి	23	మానమస్యా	131
పద్మశభేది [త్రివిక్రమ]	30	మారమా [కవిరాజ]	66
పశ్యన్త్యనన్త్య [కవిరాజ]	114	ముక్తిత్కర	90
పశ్యన్త్యనన్త్య	139	ముగ్ధా	82
పాష్టవానాం	66	ముఖమిన్ద్ర	63
పాదాహతం [మాఘ]	107	ముఖమేతీ	86
పాస్తువో	76	మునిజ్ఞయతి	136
సారేజలం మాఘ]	90	మూఢకవ్యా [కవిరాజ]	28
పుంస్తాదపి [భల్లట]	109	యత్రపత	11
పుష్కకౌర్త	31	యత్త్వన్నే [యశోవమ]	115
పుష్క	113	యదిస్యాత్	93
ప్రణమ	122	యదేతిచ్చ	91
ప్రతిహూల [మాఘ]	59	యయోరాశో	126
ప్రయాణే	97	యశోధిగస్తం [భారవి]	153

యాస్కన	56	విచరన్తి	125
యాజ్ఞముక్తి	12	విలాసలద	102
యావదభవ [మాఘ]	112	విపులేన	121
యుక్తి	30	విమల	96
యుగాంత [మాఘ]	122	విరహే	117
యుష్మాకం	129	విలాప [రఘు]	119
యేనస్వప్న [చంద్రక]	61	విష్ణుజ్యోతి [మాఘ]	
యైశేకమాప	106	విస్ఫుష్ట [కుమార]	126
యోనుధూ	98	విక్షేపం	128
యోగేన		వ్యాసస్తుతి	111
యోయః	44	వ్యాధూయ	102
ఋజ్జితాను [భాదవి]	91	కళిన [రఘు]	121
ఋమణే	17	కళి [భిక్షాహరి]	130
రాజక రాజ	112	కనీష	75
రాజీవ	74	కైశేన్ద్ర	135
రాశ్రేసారం [కావ్యాలం]	125	శ్రుతిం	124
రామమ [రఘు]		శ్యాపాక [కవిరాజ]	44
రావణ [రఘు]	88	సవిక	118
రావణా [రఘు]	76	సకల	63
రాక్షసత్వ	133	సజ్జన	20
రాక్షసరాగా	22	సత్ప్రయో [వేణి]	65
రాక్షసమం [కవిరాజ]	42	సనాచర	18
రాగూలేన [కవిరాజ]	136	సజ్జన	133
రాశ్రయ	77	సర్వజ్ఞ [నవసాహసా]	120
రాక్షసత్వ [మృగ్యకటి]	89	సమమేన [రఘు]	113
రాక్షసత్వ	134	సమమేవన [రఘు]	91
సదన	85	సమయవిన [మాఘ]	13
సనెచరాణాం [కుమార]	80	సరాగయా [మాఘ]	73
సశేఖల	138	సహావిక సితా	114
సర్వత్వేత	18	సర్వస్వం	60
సర్వన	119	సహాకార	101
సర్వ [కవిరాజ]	96	సహా [కవిరాజ]	108
సాహస్య	124	సహత్వా [రఘు]	6
సాహిత్య	73	సహసాజ్ఞ	27
సకనస్మృత	59	సహసావి [భూకతి]	19, 113
వికసిం [కవిరాజ]	113	సహార	101

సాబాల్ [అమరు]	120	స్మితేనో	74
సూచీయభే [సహృదయానంద]	43	స్మేరంవిధాయ	72
సైషాస్థరీ [రఘు]	88	స్మేరరాజీవ	56
సోజన్యా [కవిరాజ]	78	స్మరియం [రఘు]	107
సారథ	69	స్వేచ్ఛప	63
సంక్షేపత	135	హనూమ [వైషణ]	100
సంజను	82	హస్తసా	134
సంక్షేత	119	హస్తమేవ [భామహ]	18
సంసయంగ	110	హరస్త్రిహృదయం	17
స్థావరస్థా	62	హోయం	129
స్థావరస్థానం [ప్రయారి]	125	హృదకేస	859
స్థుప్తాస్థా [మేంత]	111	హంసశృంగ	73
స్మరకం	116	హంసశృంగర [కవిరాజ]	130

ఓం నమో గణేశాయ.

సా హిత్యదర్పణము.

సప్తమ పరిచ్ఛేదము.

ఇట కావ్యమందు మొదట దోషగుణరీత్యలంకారములయొక్క యునికి ప్రకారపు గ్రామము చూపబడినది. ఇప్పుడు అవి యేవి అని యాశంక రాగా ఉద్దేశ క్రమముచేత వచ్చిన దోషములను చెప్పుచున్నాడు.

గీ ౨౨. రసమునకు అవకర్షణం చెచ్చునవి దోషములు.

దీని యర్థము ఇంతకు ముందే స్పష్టీకరింపబడినది. వాని విశేషములం జెప్పుచున్నాడు.—

గీ ౨౩. అది వదమందును వదాంశమందును వాక్యమందును అర్థమందును రసమందును సంభవించుటచే అయిదు విధము లగును.

స్పష్టము. అందు.—

గీ ౨౪. దుఃశ్రవత్వము త్రివిధమయిన యస్మిన్లత్వము అనుచితార్థత అవ్యయక్తత గ్రామ్యత అవ్యతీతత సందిగ్ధత నేయార్థత నివాతార్థత అవాచకత్వము క్షిప్రత్వము విరుద్ధమతికారిత అవిమృష్టవిధేయాంశభావమును అనునవి దోషములు. ఇవి వదములందును వాక్యములందును కలుగును. వీనిలో కొన్ని వదాంశములందు సయితముం గలుగును. నిరర్థకత్వము అసమర్థత్వము చ్యుతసంస్కారతయు వదమందే కలుగును.

వర్ణపారుష్యముచేత చెవికి దుఃఖము నొసంగుట (కటువుగా నుండుట) దుఃశ్రవత్వము.

ఉదా.— ‘ఈతన్వంగి యెప్పుడు మదనవశంబదయై కార్యార్థముం భొందునో!’

అశ్లేలత్వము వీరదాజగుస్సామంగళములను తోపించుటచేత మూడు విధములు.
కృమముగా ఉదా.—

‘రాజా, గర్వితులయిన వైరల నోర్చుటయందు నీకు సాధనము కరము గొప్పది.’

‘ఓ తస్మి అప్పుడు నీవినాశమున వాయువు మెల్లగా ప్రసరించెను.’

ఇందు సాధన వాయు వినాశ శబ్దములు అశ్లేలములు.

‘రణయజ్ఞమందు పశుభూతులై శూరులు దేవత్వమును పొందుదురు.’

ఇందు పశుశబ్దము కార్యమును అభివ్యంజించుచున్నది గావున అనుచితార్థత్వము.

అప్రయుక్తత్వ మనగా ప్రసిద్ధమయైనను కవులు ఆదరింపదు.

ఉదా.— ‘భాతి పద్మః సరోవరే’ [పద్మము పేలికొలనియందు వెలుగుచున్నది.]

ఇనట పద్మశబ్దము పుల్లింగము. [‘దైవతులకు నమస్కారము’— దైవతశబ్దము పుల్లింగము కూడ నని నిఘంటువులలో నున్నను కవులు దానిని నపుంసకలింగ మందు మాత్రమే ప్రయోగింతురు.]

గార్హవ్యత్వమునకు— ఉదా.— ‘నీకటి మనస్సును వారించుచున్నది.’

ఇందు కటిశబ్దము గార్హవ్యము [‘నీపిట్ట మనోహరముగా నున్నది.’]

అప్రతితత్వము అనగా ఏకదేశమాత్రప్రసిద్ధత్వము.

ఉదా.— ‘యోగముచేత ఆశయములను పగిల్చినవాడు.’

ఇచట ఆశయశబ్దము యోగశాస్త్రమందుమాత్రమే వాసనార్థకము.

‘సమరాంగణసందీప్తితమశాలి పురందరమకవిక్రముడు రాముడు’ అని నరస రాజీయము.

ఇచట రాముడు డన దాశరథియో జామదగ్న్యుడో అని సందేహము.

నేయార్థమనగా రూఢిగాని ప్రయోజనముగాని లేకయే కవి (తన)యశక్తి చేత లక్ష్యార్థమును తెలుపుట.

ఉదా.— ‘ఓసుమభీ, నీ మఖము కమలమునకు కాలితాపును గావించినది.’

ఇచట చరణాఘాతముచేత నిర్జితత్వము లక్ష్యము.

నిహతార్థత్వ మనగా ఉభయార్థమయిన శబ్దమును అప్రసిద్ధార్థములలో ప్రయోగించుట.

ఉదా.— ‘అంబరమును యమునాశబరముం గావించెను.’

శంబరశబ్దము దైత్యునియందు ప్రసిద్ధము, ఇట జలమంకు నిహతార్థము.

‘పాటలయందు చెవిని ఆదానముసేయును.’

ఇచట ఆజ్ఞార్వముయిన దాక్షాధాతువు దానార్థమున అవాచకము. [ఆదానము చేయును. అనగా ఇచ్చును అని యర్థముగా కవి ప్రయోగించినాడు.]

ఒండె— ‘చీకటిలో మునిగినదైనను రాత్రి నీరాకచే నాకు దినము.’

ఇచట దినమనునది ప్రకాశార్థమున అవాచకము.

క్ష్మత్వ మన అర్థప్రీతి వ్యవహితపడుట. —

ఉదా.— ‘సాల్కడలిపుట్టువునింటి జన్మభూములు ప్రసన్నములు.’

ఇచట సాల్కడలిపుట్టువు లక్ష్మీ, ఆమెయిల్లు పద్మము, దాని జన్మభూములు నీళ్లు.

‘భవానీపతి సంపద నిచ్చుగాక’

ఇచట భవానీపతిశబ్దము భవానికి అన్యపతి యరు ప్రీతిగా గావించుచున్నందున విరుద్ధమతికారి.

అవిచ్యుప్తవిధేయాంశత్వమునకు ఉదా:—

‘స్వర్గగృహటికానిబంతవ వృథోచ్చానములైన యీబాహువులవలన నేమి ప్రయోజనము?’

ఇచట వృథాత్వము విధేయము. అది సమాసమును గుణభావము జేచినందున అనువాద్యత్వప్రీతిని కావించుచున్నది.

ఒండె— ‘రామానుజుడనగు నామోల రక్కసులును నిలువలేరు.’

ఇట ‘రామునికి’ అని చెప్పవలయును.

ఒండె— ‘ఆసముద్రక్షీతీకులైన’

ఇచట ‘ఆసముద్రము’ అనవలయును.

ఒండె— ‘ఓసుభ్రువా నీకటాక్షులు పంచబాణుని వృథాబాణమువలె ఎటును పడుతున్నది.’

ఇచట ఆటనదియుంబోలె అని యుత్ప్రేక్షింపవలయును.

ఒండె— ‘నాథా, నీచేత ఆమె పూర్వము మహూర్తమయినను అమృత.’

ఇచట ‘అమృత’ అనుచో ప్రసజ్యప్రీతిషేధత్వముగావున నశ్చుకు విధేయత్వమే యుక్తము. ఇట్లు చెప్పిరి.—

‘ఎచ్చట విధికి అప్రాధాన్యమును ప్రతిపేదమునకు ప్రాధాన్యమునో
అది ప్రసజ్యప్రతిపేదము, అందు నష్ట క్రియతో నుండవలయును.’

ఎట్లన

‘ఇది సన్నద్ధము నూత్నవారిదము, గాఢిందారి గర్వాంధుడు’

పూర్వోదాహరణముందు తత్పురుషసమాసమున గుణిభావము కలిగినందున నష్టానకు
పర్యదాసత్వముంబట్టి నిపేదముయొక్క విధేయత బోధపడకున్నది. చెప్పదురు
గదా.—

‘ఎచ్చట విధికి ప్రాధాన్యమునో ప్రతిపేదమునకు అప్రాధాన్యమునో నష్ట
ఉత్తరపదముతో చేరునో, అది పర్యదాస మనబడును.’

అందుచేత.—

* ‘అత్రిస్తుడు తన్నుఁ గాచుకొనెను, అనాకురుడు ధర్మమును ఆవరించెను, అణ్ణుడు
అర్థములను స్వీకరించెను, అసత్తుడు శుభ మనుభవించెను’

ఇచ్చట అత్రిస్తతాదిని అనువదించి అత్మగోపనాదికమే విధించుచున్నందున నష్టానకు
పర్యదాసతచేత గుణిభావమే యుక్తము.

ఓయి, ‘అశాన్ధభోజి బ్రాహ్మణుడు’ అసూర్యంపశ్యలు రాజదారలు’
ఇత్యామలందుంబోలె ‘అముక్త’ అనునెడం గూడ ప్రసజ్యప్రతిపేదము కలుగును
అనఁగూడదు; ఏలన ఇచ్చటను భోజనాదిరూపక్రియాంశముతో నష్టానకు సంబంధ
మేని ఆపక్షముననే అందు ప్రసజ్యప్రతిపేదత్వమును చెప్పశక్యము. ఇచ్చట ఆపక్ష
ము కాదు; విశేష్య మగుటవలన ప్రధానమై ఆభోజ్యము ప్రయోజనముగాఁగల
దైన కర్తృంశముతోనే నష్టానకు సంబంధము గావున. దాని నిట్లు చెప్పియున్నారు:—

కర్తృత్వమున ఇక ప్రత్యయము విహితమయినందున శ్రాద్ధ భోజనశీలుఁ డెవఁడో
అకర్త తోఁచుచున్నాడు; ఆభోజనము మాత్రము గాదు’ అని

‘అముక్త’ అన్నచోటనో క్రియతోనే సంబంధము గావున (ఆవిమృష్ట విధేయాంశ)
దోషమే.

ఈ క్లిష్టాదులు సమాసగతములయిననే పదదోషములు.

* జుగో పాత్మాన మత్రిస్తో భేజే ధర్మ మనాకురః

అగృష్టు రాదజే సోధాః నసత్తః శుభ మన్వభూత్

వాక్యమందు దుశ్శృంగితమునకు ఉదా.—

‘ స్మరార్థఃకథనం నీవీరహంబున కార్తవీర్యము ఎప్పుడు పొందగలను.’

‘ వెఱ(కవు)లయర్థములందు ప్రవృత్తిచేసిన కవి వాంఛమును తినును.’

ఇచట జగుప్సావ్యంజకమయిన యశ్లేలత.

‘ ఉద్యత్కమలతాహిత్యములచేత వామలు తనువును భూషించుకొనిరి.’

ఇచట కమలతాహిత్య మనఁగా పద్మరాగము, వక్రి లనఁగా వామలు అని నే యార్థత్వము.

‘ కొప్పుయొక్క ఎవనియొక్క చూచి నిండుగా కురంగశాఖాక్షయొక్క ఆపూర్వ బంధవైపుణ్యము గలదానియొక్క మనస్సు శోభను జెందదు?’

ఇచట “ కొప్పుయొక్క శోభను చూచి ఎవనియొక్క మానసము రాగిల్లదు” అని సంబంధము స్థిప్తము.

‘ న్యక్కారము ఇదియే నాకు ఏదన.’

ఇచట “ఇదియే న్యక్కారము” అని న్యక్కారము విధేయముగా వివక్షితము, అయిన నది శబ్దరచనావైపరీత్యముచేత గుణభూతమయినది. పదద్వయముది రచన విపరీత మైనది గావున వాక్యదోషము.

‘ ఓనుభ్రువా, నీ నేత్రములను ఆనందింపజేయును, ఏ యితఁడు వచ్చినాఁడో.’

ఇత్యాదులయందు “యత్తచ్చబ్రహ్మములకు నిత్యసంబంధము” అనెడి న్యాయముబట్టి తొడంగిన యచ్చబ్రహ్మమునకు నిరాకాంక్షత్వము తోచుటకై తచ్చబ్రహ్మసమానార్థకము లుగా ప్రతిపాదించబడెడివి ఇదమేతద దశబ్రహ్మములు విధేయములే అగుట యుక్తము. మఱి యిచ్చటనో యచ్చబ్రహ్మమునకు (ఏ—శబ్రహ్మమునకు) వెంటి నుండుటవలన (ఇతఁడు అనునది) అనువాద్యత్వమును తోచించునదిగా నున్నది. తచ్చబ్రహ్మము సంయతము యచ్చబ్రహ్మనికటాశ్రితమేని ప్రసిద్ధపరాయణిమాత్రమే యగును.—

[ఉదా.— ‘ ఓనుభ్రువా ఏయితఁడు నీకు నయనానందకరుఁడో ఆతఁడు వచ్చినాఁడు.’

యచ్చబ్రహ్మమునకు వ్యవధానముతో నున్నట్టి వైననో నిరాకాంక్షత్వమును బోధించును.

ఉదా.— నీ నేత్రములను ఎవఁడు ఆనందింపజేయునో ఇప్పుడు ఆయితఁడు వచ్చినాఁడు.]

ఇదమాదిశబ్దోపాదానంబునను ఇట్లే. ఎచటనైన యత్తచ్చబ్రహ్మములలో నొకదానికి అర్థ(వశలభ్య)త్వము కలిగియున్నదో అచట నొకదానినే ప్రయోగించినను నిరాకాంక్షత్వప్రతీతి యగును గావున క్షతి లేదు. అట్లే యచ్చబ్రహ్మమును ఉత్తరవాక్యగత

మునుగా ప్రయోగించినచో సామర్థ్యమువలన పూర్వవాక్యములో తచ్చబ్రమునకు అర్థత్వము.

ఉదా.— ఆత్మ యెఱుంగును ఏది పాపమో.’

ఇట్లు

‘ఎవనిని కొండలన్నియు దూడం జేసి పిడుకనేర్పరి మేరువు పినుకువాడు కాగా భాస్వంతములయిన రత్నములును మహావధములును—’

ఇత్యాదులయందును.

తచ్చబ్రము ప్రకాశితమును ప్రసిద్ధమును అనుభూతమును చెప్పచో యచ్చబ్రమునకు అర్థత్వము. వరుసగా ఉదాహరణములు.—

* ‘అపీపడు వాలిం గూల్చి చిరకాంక్షితమయిన యాతని (వాలి) స్థానమున, ధాతువుస్థానమందు ఆదేశంబుచు బోలె, సుగ్రీవుని ఆభిషేకముచేసెను.’

‘ఆచంద్రకళావతంసుడు మీకు తాదాత్మ్యమును కలిగించునుగాక?’

‘ఆ యిందుసుందరముఖిని హృదయమున ధ్యానించుచున్నాను.’

ఎక్కడనైన యచ్చబ్రవికటస్థితములైనను ఇదమాదిశబ్దములు భిన్నలింగవిభక్తికములగునో అక్కడ సముతము నిరాకాంక్షత్వమే. వరుసగా ఉదా.—

‘ప్రకాశించుచున్నదో మృగకాబాషి ఎవతె ఇది లోకమున కలంకారము.’

[అచ్చతెనుగున లింగములు లేవు. అది ఇది ఎది మహతీయు అమహత్తుచుం గూడ నగును.]

‘చంద్రుడు ప్రకాశించుచున్నాడో ఎవ్వడు వానిచేత పథికస్త్రీలు దగ్ధలైవారు.’

కొన్నిచోట్ల రెంటికిం బ్రయోగము లేకున్నను సామర్థ్యమువలన బోధ గలుగును. ఉదా.—

† ‘ఓభూమి నీభారమును తగ్గించువాడు ఒక్కడైన లేడని దుఃఖింపకుము; నందుని యింట అద్భుతపౌరుషుడు ఒకానొక బాలుడు కలడు?’

ఇచ్చట ‘ఎవఁ డున్నాడో అతఁడు నీభారమును తగ్గించువాడు’ అని బోధ పడుచున్నది.

* సహస్ర వాలినం వీరస్తత్పదే చిరకాక్షి తే
ధాతోః స్థాన ఇ వాదేశం సుగ్రీవం సస్మ్యవేశయత్.

† న మే కయయితా కోఽపి భార స్యే త్యుక్త్వి మా కుచః;
స్తస్య భవనే కోఽపి బాలాఽస్త్యద్భుతపౌరుషః.

‘ఏది యేది నావిరహదుఃఖమో దానిని ఎవడు హరించును?’

ఇచ్చట ఒక యచ్చబ్దము సాకాంత మని చెప్పఁగూడదు; అట్లేగదా.— ‘ఏది యేది’ అనుదానిచేత ఏదూఁకమున నేని ఉన్నట్టిది సర్వాత్మకము ఎన్నువు వివక్షితము; అట్టి దైనదానిని తచ్చబ్దముచేత పరావర్జించుట. ఇట్లే ఇతరములకును వాక్యగతములకు ఉదాహరణము బోధ్యము.

పదాంశమున శృతికలుపునకు ఉదా.—

త ద్దచ్చ సిద్ధ్యై కరు రేవక ర్మమ్. [పామ్య సిద్ధికొఱకు, దేవకార్యమును గావింపుము.]

ఇందు సిద్ధ్యై అనుచో పదాంశమున శృతికలుపు.

‘ధాతువత్తను గిరి భరించెను.’

ఇచట మత్తాశబ్దము కైపెక్కినదను నర్థమున నిహితము.

ఎవనికి తారకుడు విజేయఁడో (అ)వహసేనుని క్షణంపడరమా?’

ఇచట ‘విజేయుఁడు’ అనుపదమున క్రప్రత్యయార్థమున కృత్యప్రత్యయము అవాచకము.

‘చేయి పల్లవపేలవము’

పేలవశబ్దమున తొలిరెండక్షరములు అశ్లీలములు [లాటభాషయందు ‘పేల’శబ్దము వృషణవాచకము].

‘సంగ్రామమున నివాత్తులైన తూరులు వచోబాణత్వమును పొందినారు.’

ఇచ్చట వచశబ్దమునకు గీఃశబ్దవాచకత్వమున నేయార్థత్వము. అట్లే అందులోనే బాణ స్థానమున శర-అని పఠించినను; ఇచట పదద్వయంబును మార్పును సహింపదు. జలధ్యాదులయందు ఉత్తరపదమును, బాడబాసలాదులయందు పూర్వపదమును, పరివృత్తిసహము గాదు; ఇట్లు ఇతరములును యధాసంభవముగా పదాంశదోషములు ఎఱుగఁదగినవి. నిర్ధకత్వములకు మూఁటికిని వదమాత్రిగతముగానే లక్ష్యము సంభవింపును. వరుసగా ఉదా.—

‘మానినిరో యుజ్జగింపు మానంబు నొగిల్.’

ఇచట ఒగిశబ్దము వృత్తపూరణమాత్రిప్రయోజనము.

‘అయ్యుడెంచె నంత హంసహంస.’

ఇచట హంసధాతువు గమనార్థమున పరితమైనను అందు సమర్థము గాదు.

[తామరాకుతో పీచుడునో చెట్లీ]

ఇచట చుడునకు త్వాదేశము రావలయును. అది రామిచే వ్యాకరణలక్షణహీనత వలన చ్యుతసంస్కారత్వము.]

మూలమున 'గాణ్డీవీ కనకశిలానిభం భుజాభ్యా మాజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః' 'ఆజోయ మహానః' 'స్వాజ్ఞకర్మకాచ్చ' అనేడి యనుశాసనములబలంబున ఆజ్ఞా ర్థమయిన హనధాతువునకు ఆత్మనేపదము నియతము, ఇటనో అది ఉల్లంఘితము గాన వ్యాకరణలక్షణ హీనమగుటవలన చ్యుతసంస్కారత్వము.

మఱియు నిట—“‘ఆజఘ్నే’ అను పదము స్వయముగా దుష్టముగాదు. మఱి యెట్లన్న పదాంతరాపేక్షచేతనే; కావున నిట వాక్యదోషమే.” అనుట సరిగాదు. అట్లే గదా. గుణదోషాలంకారములకు శబ్దార్థగతత్వంబున వ్యవస్థితికి తదన్వయ వ్యతిరేకానువిధాయిత్వము హేతువు. ఇటనో దోషము ‘ఆజఘ్నే’ అనుపదమాత్ర మునకే అన్వయవ్యతిరేకములచే ననువిధాయిగా నున్నది, పదాంతరములను మార్చి నను దానికి ఆయవస్థ మాఱును గావున, నది పదదోషమే. అట్లే ఇచట ఆత్మనేపద మును మార్చినను పదదోషము కాదు, అట్లే హనధాతువును మార్చినను పదాంశ దోషము గాదు.

ఇట్లు ‘దైవతులు’ అనుచో అప్రయుక్తత్వము పదగతమని యెఱుంగ వలయును.

[ఇందు ‘దైవతులు’ అన్నచో మూలమున ‘పద్మః’ అని పుల్లంగ ముదాహృతము.] ఇట్లు ప్రాకృతాదివ్యాకరణలక్షణహీనియందును చ్యుతసంస్కారత్వము నూహించు నది.

మఱియు నిటనో శబ్దములకు బొత్తిగా ప్రయోగమే లేనియెడల అసమర్థ త్వము; ప్రయోగము విరళమయినచో నిహతార్థత్వము; నిహతార్థత్వము అనేకార్థ శబ్దవిషయము; అప్రతీతత్వమో శబ్దము ఏకార్థమే అయినను దానికి సార్వత్రిక ప్రయోగము లేమి; అప్రయుక్తత్వము ఏకార్థశబ్దవిషయము అసమర్థత్వము అనేకార్థశబ్దవిషయము; అసమర్థత్వమున హస్త్యాదులు గమనార్థమున పఠితములు; అవాచక త్వమున దినాదులు ప్రకాశమయాద్యర్థమున నట్లుగావు అని పరస్పరభేదము. ఇట్లు పదదోషములకు సజాతీయములగు వాక్యదోషములు చెప్పబడినవి. ఇప్పుడు వానికి విజాతీయము(లగు వాక్యదోషము)లు చెప్పబడును.

౧౭౫. వర్ణములవ్రతకూలత, లుప్తవిసర్గత, అహతవిసర్గత, అధికవదత, న్యూనవదత, కథితవదత, అహతవృత్తత, సతత్ప్రకర్షత, సంధియందు విశేషము, అశ్లేత, కష్టశయ్య, అర్థాంతరైకవదత, సమాప్తపునరాత్తత, అభవస్మృత సంబంధత, అక్రమత, అమతవతార్థత, వాచ్యమును చెప్పమి, అట్లే భగ్నవ్రక్రమత, ప్రసిద్ధిని త్యజించుట, వదమును అస్థానమందు ఉంచుట, సమానమును అస్థానమందు ఉంచుట, సంతీర్ణత, గర్భితత,— ఇవి వాక్యమందుమాత్రమే కలుగు దోషములు.

వర్ణములు రసాన గణకణికామ లగట ప్రకీర్ణాత్వము.

ఉదా.— మదీయము— (ప్రకృతము.)

[‘ఓవట్టి ఇల్లట్టి ఇంకెక పింపి మెట్టాట ఇంక పరిహట్టి ఇహిలవిణ ఫిట్టి ఇంక ఇట్టి ఇట్టి ఇట్టి దిహివీ సా.’]

అమె శయనమందు పెదకిలం ఒరుండును, దొరలును, ఎవరికిని కామేంగికములం జూడదు, ఎదలా లజ్జచే కలగును, తొట్టుపడును, జడనగును, భృతిదప్పును.

ఇట టకారములు శృంగారరసమునకు విరుద్ధములు, కేవలము శక్తిం జూపుటకు ప్రయోగింపబడినవి. వీనినే ఒకటి రెండు మూడు నాలుగు మాటలు ప్రయోగించిన నట్టి రసభంగము కలుగదు గావున దోషము గాదు.

‘అత నిక ఇమా బాలె.’

[‘బాల ఈరాతులు గడచినవి.’]

ఇందు విసర్గలు లుప్తములు.

విసర్గలు అహతములు ఓత్వముఁబొందిన వయినందులకు ఉదా.—

ధీశోశరో శరో యతి [=ధీరుడు వరుడునగు నరుడు పోవుచున్నాడు.] అని.

‘పల్లవాకృతి రక్తోష్ఠి.’

ఇందు ఆకృతిపద మధికము. ఇట్లు

‘వినాకపాణిని సదాశ్రుతి ముక్తికదను.’

అని. విశేషణ మధికము.

‘హరునికిఁ బినాకపాణికిఁ గూడ చేసెదను.’

అను నిచటన్లో, వినాకపాణిపదము విశేషప్రతిపత్తికొరకు ఉపాత్తము గావున యుక్తమే.

‘కాకుండు వాక్కును వదించెను.’

ఇచట ‘వాక్కును’ అనుట యధిము, చెప్పెనుటచేతనే గతార్థమైనందున, ఐనను 2. కొక్కొక్కడ విశేషణము నొసంగుటకై దాని ప్రయోగింపదగను. ఉదా.—

‘వధురవయన వాక్కును వదించెను’ అని.

అయినను కొందఱు వదించురు.— ఎచ్చట విశేషణమునకుం గూడ క్రియావిశేషణ త్వము సంభవించునో అచటను దాని ప్రయోగము ఘటించదు; ఉదా.—

‘ధీమంతుడు వధురముగా వదించెను’ అని.

‘నామీద చూపు ఉంపబడెనని అపత్తమున నాకు ఇంద్రిత్వమేలే!’

ఇట అదిలో ‘నీచేత’ అను పదము న్యూనము.

‘అనియఁడు నలీలముగా వీచుచు రతిలీలాశ్రమమును పోగొట్టును.’

ఇచట లీలాశబ్దము పునరుక్తము. ఇట్లు—

‘వినుచును భక్తించి వికాశింపజేయునామమును భరించినవారు.’

ఇచట బిసశబ్దమునకు ‘ధృతపరిస్థుటతత్ప్రసూనాః’ అని సర్వనామముచేతనే పరామర్శ యుక్తము.

హతవృత్తము లక్షణము ననుసరించుచునే యున్నను అశ్రీవ్యమును, రసా ను గుణమయ్య అంతలఘువునకు గురుభావము రానిదియు నని యిరుదెలియంగులు.— వరుసగా ఉదా.—

‘హస్త! సతత మేకస్యా హృదయం భిన్నే వనోభవః కుపితః.’

[అయ్యో ఎప్పుడును ఈచెలవహృదయమును కుపితుఁడు వనోభవుఁడు భేదించు చున్నాఁడు.]

‘అయి పయి మానిని మా కురు మానమే’

[ఓసిమానినీ నామీద కోపము చేయకు]

ఈవృత్తము హాస్యరసమునకుమాత్రమే అనుకూలము.

‘వికసిత సహకార భారహరి

పరిమళ ఏవ సమాగతో వసస్తః’

[వికసించిన సహకారపుష్పముల భారముచే మనోహరమయిన పరిమళముతోడిది ఇదే వసంతము వచ్చినది.]

పాదాంతముదు లఘువ్రసకు సంఘతము గురుభావము ఏది చెప్పబడినదో అది సర్వత్ర ద్వితీయచతుర్థపాదవిషయము. ప్రథమకృతీయపాదవిషయమో వసంతలిల కాదులకే. ఇచట 'ప్రముదితసారభ ఆగతో వసన్తః' అని పఠించుట యుక్తము. ఉదాహరణాంతరము —

‘అవ్యాస్తా గుణరత్నరోహణభువో, ధవ్యా మృదన్వైవ సా,
సంభారాః ఖలు తేఽవ్య ఏవ విధినా యై రేష సృష్టో యువా
శ్రీమత్కాన్తిజ్ఞానం ద్విజ్ఞానం కరతలాత్ శ్రీకాం నిత్యబృహదా
దృష్టే యత్ర పతన్తి మూఢమనసా మస్త్రాణి వస్త్రాణి చిచి.’

[ఎవని జాడగానే శ్రీమత్కాన్తిః దాల్చినవారు శత్రువులును శ్రీలును మూఢ మనస్కతం జెంది కరతలంబుననుండియు నిత్యబృహదయననుండియు అస్త్రంబులును వస్త్రంబులును జూర్చుకొందురో అయితరణుని వేనితో బ్రహ్మసృజించెనో ఆ గుణరత్నరోహణభూములు వేలు; ధవ్యయిన యా మన్న వేలు; ఆ సంభారములును వేలు.

ఇట 'వస్త్రాణిచ' అనుటచే బంధమునకు శ్లేఢత్వము వినబడుచున్నది. 'వస్త్రాణి' అని పఠించిన దార్థ్యము కలుగును. దోషము తొలగెను. ఇది అపొస్తగురు భావమగు నంతలఘు వని కావ్యప్రకాశకారుడు వాస్తవమున లక్షణ మనుసృత మయినను అశ్రవ్య మని యిరదులు.

[ః ప్రోజ్వలజ్వలనశ్వాలానికటోయసటాచ్చటః
శ్వాసక్షిప్తకులశ్శాభృ త్పాతు వో నరకేఽరీ.]

[మెండుగా మండుచున్న యగ్నిశ్వాలలవలె విరివియైన పెద్దజాలుమొత్తముగలవాడు ఊర్జులచేత తూర్పబడిన కులభూధరములుగలవాడు నరసింహుడు మిమ్ము రక్షించు గాక.]

ఇందు క్రమముగా అనుప్రాసప్రకర్షము లగ్నిపోయినది.

‘దరితే ఉత్పరే ఏతే అక్షిణీ అమలాక్షి తే.’

[ఓ యదులగాత్రీ నీయీ శత్రులు విద్వినకలువలు.]

ఈవిధమయిన సంధివిశ్లేషమును పలుమాటలు ప్రయోగించుటయే దోషము. అనుశాసన మతిశయించిన సంధివిశ్లేషము ఒక్కమాత్రమయినను దోషమే. ఉదా.—

‘వాసవాకామభే భాతి ఇన్ద్ర శృన్దవబిన్ద్రురత్.’

[ఇంద్రునికామభయ చమ్రుచు చువనపుష్పాకరే ప) కామమన్నాడు.]

‘చలణామరచేష్టితః’

[చలించుచు ఉద్భవమును చేష్టితము కలదై— ఇది ఒకపక్షికి విశేషణము.]

ఇచట సంధిలో [అవభ్రాంతభావయందు పురీషవాచకమయిన లండాశబ్దము వచ్చి నందున] జగుప్సావ్యంజకమయిన యశ్శీలత్వము.

‘ఉ ర్వ్యసా వత్ర తర్వాతీ వర్వస్తే చా ర్వవస్థితః’

[ఇచట మరుభూమి చివరయందు అందమయిన యవస్థానము కలదై చెట్లపరుస గొప్పది (కలదు).]

ఇట సంధియందు కవ్వత్వము.

‘ఇష్ట ర్విభాతి కర్పూరగౌరై ధవళయన్కరైః

జగ న్మా కురు తన్వజ్జీ మానం పాదానలే ప్రియే.’

[చంద్రుడు కర్పూరగౌరములయిన కరములలో జగత్తును ధవళీకరించుచు ప్రకాశించు చున్నాడు, ఓతన్వంశి పాదానతుడైన ప్రియునియందు కోపము త్యజింపుచు.]

ఇచట ‘జగత్’ అను పదమును ప్రథమార్థమందు పఠించుట యుక్తము. [ఇది అర్థాంతరైక పదతాదోషము.]

‘దట్టపుంజీకటిని దొంగించుచు వియోగినులను తపిపజేయుచు, చంద్రునిపాదములు పడుచున్నవి, భూతలమును వెలిగించుచు.’

ఇచట చతుర్థభాగము వాక్యసమాప్తి యైనను పునరాత్మము.

అభవన్మత సంబుధ మెట్లన—

* : ఎవతె చునోహి జయశ్రీయో ఎవతె జగమున కలంకారమా, ఏహరిణాక్షి లేక నా పాణములు నిష్ఫలముగా, ఆ సుందరి యిపు డెటు నున్నది?

ఇచట యచ్చబ్బ [ఎవతె, ఎవతె, ఏ—శబ్ద] నిర్దిష్టములయిన వాక్యములు పరస్పర నిరపేక్షములుగా నుడుడుటబట్టి వానిలో నొకదానిలోపల పడియున్న హరిణాక్షి శబ్దమునకు కడమవానిలో సంబంధము కవి కభిమతమయినట్టిది ఘటించనే ఘటించదు.

‘ఎవతె లేక నాపాణములు వ్యర్థముగా ఆహరిణాక్షి యిపు డెటు నున్నది?’

అనితచ్చబ్బ (ఆ-శబ్ద) నిర్దిష్టమయిన వాక్యములోపల వైచిన్యయెడల యచ్చబ్బనిర్దిష్ట వాక్యములన్నిటిలోను సంబంధము ఘటించును.

ఇదియెండె ఉదా.—

* యా జయశ్రీ ర్మనోజస్య యమా జగ దలజ్ఞుతమ్

యా మేణాక్షిం వినా ప్రాణా విఫలా మే కుతోఽద్య సా.

‘ ఎందువలన కటాక్షముతోఁ గనుదువో అపుడు మనోభవుఁడు విలుకాఁడు.’

ఇచట ఎందువలన అనుశబ్దమునకు అప్పుడు అనుదానితో సంబంధము ఘటించును; ‘ కటాక్షముతో కలదువేని’ అను పాఠము యుక్తము. —

ఇది యొందె ఉదా. —

* ‘ వెన్నెలమొత్తము పయఃపూరము సత్కృత్యములు తెల్లలవలు ఆకాశకాసారమందు చంద్రుఁడు రాజహంసము పృథాశించుచున్నాఁడు.’

ఇచట కాసారశబ్దము సమాసమున గుణీభావము నొందినందున దానియర్థము నకు అన్నిటితోను సంబంధము ఘటించును. విధేయావిచుర్భయందు ఏదిమాత్రే మవిమృష్టమో అదిమాత్రేమే దుష్టము, ఇటనో పృథానమయిన కాసారపదార్థము యొక్క ప్రాధాన్యము తోఁపవచ్చున పయఃపూరాదిపదార్థములు అన్నియు దాని యంగములుగా తోఁపవు; కావున సర్వవాక్యార్థవిరోధము అగపడుచున్నది, అని రెంటికిని భేదము.

† ఓయి భార్గవుడా, తల్లికంతమును కోసిన యానీపరశువుతో స్ఫుర్ధరహించినవై నా యాఖిష్టము లజ్జ చెందుచున్నది.’

ఇచట భార్గవనిందయందు పృథ్వీక్రమయిన మాతృకంతచ్ఛేదనమునకు పరశువుతో సంబంధము యుక్తము కాదని ప్రాచీనులు; పరశునిందాముఖమున భార్గవనిందాధిక్య మే వైదగ్ధ్యమును తోఁపించుచున్న దని ఆధునికులు.

అక్కమతకు ఉదా. —

‘ సమయ ఏవ కరోతి బలాబలం ప్రణిగదస్త ఇతివ శరీరజామ్

శరది హంసరవాః పరుషీకృత స్వరమయాః మయా రమణీయతామ్.’

[సమయమే ప్రాణులకు బలాబలమును చేయును అని ప్రకటించుచున్నవియు బోరె శర త్కాలమున హంసరవములు సెమలిస్వరమును పరుషీకరించినవై మనోహరములయినవి.]

ఇచట పరామర్శింపఁబడువాక్యమున కనంతరమే ఇతిశబ్దమును ప్రయోగించుట యుక్తము; అంతియ గాని ‘ ప్రణిగదస్తః’ అనుదానితర్వాతఁ గూడదు. ఇట్లు —

‘ ద్వయం గతం సంప్రతి శోచనీయతాం

సమాగమప్రార్థనయా కపాలినః.

* శ్రోతాన్నిచయః పయః పూర ప్రారకాః కైరవాణి చ

రాజతి వ్యోమకాసార రాజహంసః సుధాకరః.

† అనేన చ్చిన్దతా మాకుః కణ్ఠం పరశునా తవ

బద్ధ స్పృహః కృపాణోఽయం లజ్జతే మమ భాగవ.

కలాచ సా క్షాన్తిమతీ కలావతః

త్వ మస్య లోకస్య చ నేత్రకాముదీ.

[ఈశ్వరుని ఆశ్రయింపఁగోరినందున ఇప్పుడు చెండు శోచనీయులులయినవి; వీరసగా-
కాంతిగలదై లోక నేత్రకాముదియైన యాచంద్రలేఖము, కాంతిగలదానవై లోక నేత్ర
కాముదివైన నీవును.]

ఇచట 'త్వమ్' అనుపదము వెంబడినే చకారము యుక్తము.

అమతపరార్థతకు— ఉదా.—

‘అనిశాచరి దుస్సహమైన’ ఇత్యాది (౧౮౨)

ఇప్పుట శృంగారరసవ్యంజకములైన రెండవ యర్థము ప్రకృతరసవిరోధి యగుటం
బట్టి యనిష్టము.

వాచ్యమును చెప్పమికి ఉదా.—

‘వామాక్షీ, నాయందు వ్యతిక్రమలేశమును దేనిని చూచి కోపగించుచున్నావు?’

ఇచట వ్యతిక్రమలేశము నైనను అని అవ్యర్థకశబ్దమును అవశ్యము చెప్పవలయును;
దానిని చెప్పలేదు. న్యూనపదత్వమును వాచకపదమునకే న్యూనత వివక్షితము,
అపిశబ్ద ముట్టిది కాదు అని యీ రెంటికి భేదము. ఇట్లు ఇతరస్థలములందు. ఉదా
హరణాంతరము—

తస్మిన్, చరణావత కాంతకు అటుయినను వీడు కోపము’.

ఇచట ‘చరణావత కాంత వైతివి’ అని చెప్పవలయును.

భగ్నప్రకృతులకు ఉదా.—

‘ఇట్లు కుంతియుఖ్యులచే చెప్పఁబడినవాడై రావణుడు బదులుపెట్టెను.’

ఇట చెప్పఁదాతువుతో నారభ్యము, ప్రతివచనమును ఆధాతుప్రతోనే చెప్పుట
యొచితము; అందువలన— ‘రావణుడు బదులుచెప్పెను’ అని పఠించుట యుక్తము
ఇట్లైనచో కథితపదత్వదోషము ఉండదు. దానికి ఉద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యవ్యతిరీక్తము
విషయము గావున. ఇటనన్నచో వచన ప్రతివచనములకు ఉద్దేశ్యప్రతినిర్దేశ్యత్వము.
ఉదా.—

‘నూర్వుడు తాముగఁగా నుదయించును, మఱి తాముగఁగానే అస్తమించును.’

ఇచట ఆయర్థమునే వేఱుపదమునం జెప్పినచో వేఱర్థమువలె ప్రతిభాసించి ప్రతి
తిని మఱిగించును.

మిండె, ఉదా.—

‘వాదో పి మాంయని కీడ్మోః మరల కాలిని గాంచి కార్యసిద్ధిని ఈయనకుం దెలిసి
అతడు వీడ్మోనగా వింటి కగనిపోయితి.’

ఇచట ఈయన అని ఏతదర్థకముచే పృక్వాంతముయినదానికి దానిచేతనే పరామర్శ
యుక్తము, కాని తదర్థకముచేతలే గాదు.

ఒండె, ఉదా—

‘ఉదస్యచ్ఛిన్నభూమి ఆ యపాంపతియ నూలు యోజనములు’.

ఇచట భూమి అపాంపతిచేత మితమైయున్నది, ఆ యపాంపతియు, అను పాఠము
యుక్తము. ఇట్లు—

‘యశోధిగస్తం సుఖలిప్సయా వా
మనుష్యసంఖ్యా మతివర్తితుం వా
నిరుత్సూకానా మభియోగభోజం
సముత్సుకే వాబ్జ ముపైతిసిద్ధిః’.

[కీర్తిం తెందుటకేని సుఖలిప్సచేతనేని మనుష్యసామాన్యగణనను అతిక్రమించుట కేని ఎవరు
తమకడక పూనికనేయదురో వాడయిడిలో సిద్ధి సముత్సుకురాలివోరె చేరును.

ఇచట ‘సుఖ మిహితమే’ [సుఖముఁ బొందుటకు] అనుట యుచితము.

ఇచట తొలిరెంటును ప్రక్రమభేదము వ్యవస్థితిచేయఁబడు, మూడవదానియందు పర్యా
యవిషయము, నాలవదానియందు ప్రత్యయవిషయము. ఇట్లు కడమ తావులను సం
బంధము.

పరిస్థితిత్యాగమునకు ఉదా:—

‘వాణిముల గవము ధీరము’.

ఇచట మేఘములకు గర్జితమే పరిస్థితియు. ఇట్లు చెప్పుదురు:—

‘మ జీరామలయందు రణితాదులను, పక్షులయందు కూజితాదులను, సురత
మునందు స్రనితివణితాదులను, మేఘములయందు గర్జితాదులను (ప్రయోగింపవల
యును).

అస్థానస్థపదతకు ఉదా:—

‘శిశే తపీయే గజసేతు బహు
పృథీపగా ముత్తరతోష్ఠ్య గక్తామ్
అయత్న వాలవ్యజనీ బభూవు
గంసా నభోలజనలోలపక్షాః’

[‘దానిశేవున నీకుఁ గులకలతెనచేత పడవటికిఁ పాఱుచున్న గంగన దాటచున్న యా రాజునకు మిఁటికగయు హంసలు చలపక్షులు అప్రయత్నబద్ధములైన చొరీ లయినవి’]

ఇచట లేడీయ(దాని)పదమునకు ముందు గంగామ్(గంగను) అను పదమును వ్రతించుట యుక్తము. ఇట్లు—

‘హితాన్ని యః సంశృణుతే స కంపః’

[హితులను ఎవఁడు విన్నచో వాఁడు దుష్టప్రభువు.]

ఇచట ‘సంశృణుతే’ అనఁటకు పూర్వము ‘శృణు’ వ్యయోగించుట యుక్తము.

ఇచ్చట గూడ పదమాల్యమను కానితావునం బ్రయోగించుటవలన వాక్య మంతయు వివక్షితార్థముం దెలుపుటయందు మందమగును గావున వాక్యదోషత. ఇట్లు కడమస్థలములందును.

ఇటం గొందఁ ఁదురు— “పదశబ్దముచేత ప్రాయోగముగా వాచకమే చెప్పఁ బడును, శబ్దానకు స్వతంత్రముగా (పదాంతరయోగములేక) అర్థబోధనము లేనందున వాచకత్వములేమి నిర్వివాదము.” అని; “ద్వయం గతమ్ ఇత్యాదులయందు ‘త్వమ్’ అన్నవెంటనే చకారము వ్రతించనందున అక్కవ్రత దెట్టిదో అట్లే ఇటను.” అని. అస్మానస్సమాసతకు ఉదా.—

అవ్యాపి స్తనశైలదుర్గమమే సీమంతి నాం వ్యాధి
స్థాతుం వాఙ్మతి మాన ఏష ధిగితి శ్రోధా దివాలోహితః
ప్రొద్ధద్దూరతరప్రసాంతకరః కర్షణా తత్తతాత్
పుల్లత్తైరవశోఽనిఃసరదలి శ్రేణీ కృపాణం శశిః

[ఇసీ, ఇప్పుడఁ గూడ మానము స్తనశైలదుర్గవివక్షమన సీమంతి నాం వ్యాధి నెలువం గోరుచున్నది! అని శోపముచేతనో యన నాలోహితుడై చంద్రుఁడు తటాకన ప్రొద్ధద్దూరతర ప్రసాంతకరుడై వికసిల్లుచున్న తెల్లగలవముగలనుండి వెడలుచున్న కుమ్మరిదళారసెడు కత్తిని తినియుచున్నాడు]

ఇచట కుపితవాక్యమునందు సమాసము పెట్టబడలేదు. కవివాక్యమందు పెట్టబడినది.

ఒక వాక్యంపుబదములు వేటొక వాక్యమందు అనుప్రవిష్టములగుట సంకీర్ణత్వము. ఉదా— “కురంగాక్షీ, చంద్రుని వదలుము చూడుము మానమును ఆకాశాంగణమున.” ఇచట “ఆకాశాంగణమున చంద్రుని చూడు, మానమును వదలుము” అనుట యుక్తము. “క్లిష్టత్వము ఏకవాక్యచిహ్నము” కావున దీనికన్న వేఱు.

ఒక వాక్యము మఱియొక వాక్యమందు ప్రవేశించుట గర్భితత. ఉదా.—

శ్రీ రమణుడు చరణస్పృంశమున ప్రణామతత్పరుడై యుండఁగా నిభుడు చెప్పెదను సఖీ
నీకు తత్త్వమును ఎప్పుడును కోపములు తగవు.

అర్థదోషములం జెప్పుచున్నాఁడు —

౧౭౬. అపుష్పత దుష్క్రమత గ్రామ్యత వ్యాహతత అశ్లీలత కష్టత అనవీ
కృతత నిష్కేతుత నృకాశిత విరుద్ధత సందిగ్ధత పునరుక్తత ఖ్యాతివిరుద్ధత
విద్యావిరుద్ధత సాకాంతత సహచరభిన్నత అస్థానయుక్తత అవిశేషమున
విశేషము అనియమమున నియమమును వాని వివర్యయములును విధ్య
యుక్తత అనువాదయుక్తత నిర్దుక్తపునరుక్తత్వము అర్థదోషములుగా
చెప్పఁబడినవి.

వానివివర్యయము లనఁగా విశేషమందు అవిశేషము నియమమున అనియమము. ఇం
దు అపుష్పత్వ మనఁగా ముఖ్యమునకు ఉపకారి కామి; ఉదా. —

‘వికాలమైన యాకాశమున చంద్రుని గాంచి కోపము మానుముపేయిసీ.’

ఇచట వికాల శబ్దము కోపము మానుటకు ఏపాటియు నుపకరింపదు. అధికపదత్వ
మందు పదార్థాన్వయ బోధతో సమకాలమందే బాధ ప్రతిభాసించును; ఇందో
పిమ్మట నని విశేషము.

దుష్క్రమత్వమునకు ఉదా. —

‘రాజా నాకు గుఱ్ఱము నిమ్మ చుదాలసమయిన గజేంద్రము నేని.’

ఇచట గజేంద్రమును తొలుత చెప్పుట యుచితము.

‘నీవు నాదగ్గఱ నిద్రింపుమా, నేను వ్రేయసీ ఇప్పుడు నిద్రింపనే నిద్రించెదను.’

ఇందు అర్థము గ్రామ్యము.

దేనికేని మొదల ఉత్కర్షను గాని అపకర్షను గాని చెప్పి పిమ్మట దానికన్న వేఱుగా
క్రతిపాదించుట వ్యాహతత్వము. ఉదా, —

‘హరన్తి హృదయం యూనాం న నవేందుకశాదయః’

వీక్ష్యతే యై రియం తస్య లోకలోచన చన్ద్రికా.’

శ్రీ రమణే చరణోపాస్తే ప్రణతిప్రసజే సతి

వదామి సఖి తే తత్త్వం మాన ఏష న శోభతే.

[లోక తాచన చంద్రికయైన యీతన్ని ఎవరు కాంతుతో ఆకర్షణయగును
హృదయమును నవచంద్రకళాదులు హరింపు.]

ఇచట ఎవరికి చంద్రకళ ఆనందహేతువు కాదో వాడికి ఆనందార్థమై తన్నికి
చంద్రికాత్వము నారోపించుట.

† 'కొట్టుటకే పునకొన్న వానికి (దానికి) స్తబ్ధునికి (స్తబ్ధమునకు) రంధ్రాశ్లేషికి ఎట్లు
వడిగా పాటు సంభవించునో అట్లు తెండియు నుత్థాసము సంభవింపదు'

ఇచట అర్థము అశ్లీలము.

† 'ఈ యచ్చోడికను నీ కిరణములలోని దానిని సూర్యుడు వర్షించుచున్నాడో, మేఘుడు
వర్షించుటలేదు. అట్లు అమెచేత గంగా జలప్రవాహము వర్ధింపబడుచున్నది గాన
నిక్కముగా నామె (యమున) సూర్యసుతయే. వ్యాసుని పంచములను నమ్మనివాఁ
డెవడు! వేదమందు నమ్మిక ఎవనికి లేదు! అట్లేనను జేల వారిని సూర్యమరీచుల
యందు జలవిశ్వాసమును పొందకున్నది.'

ఇచ్చట ఎందువలన సూర్యుని వలన నుండి వృష్టియు యమునయు బుట్టునో అందు
వలన వాని జలము సంతతియు సూర్యప్రభవమే. అందువలన సూర్యమరీచులు జల
విశ్వాసము కలిగించుట ఉచితము; అట్లయిన మృగి బయ్యగొన్నదై అందు జలవిశ్వా
సమును పొందకున్నది. ఈ యప్రస్తుతార్థమే దర్శోద్ధము; దీనివలన ప్రస్తుతార్థ
బోధ యను మాట ఎక్కడిది; కావున నిట కష్టార్థత్వము.

* 'ఎప్పుడును సూర్యుడు మింటఁ జరించును,
ఎప్పుడును వాయువు వీచును,
ఎప్పుడును శేషుడు భూమిని మోచును,
ఎప్పుడును ధీరుడు తన్ను పొగడుకొనఁడు.'

ఇచట 'ఎప్పుడును' అని అనవీకృతము. ఇచట ఈపదమును పర్యాయంతఃములచేత

† హస్త మేవ ప్రవృత్తస్య స్తబ్ధస్య వివరేషిణః
యథాశు జాయతే పాతో న తథా పున రున్నతి.

† నమః త్యేత దహపతి, నక తు ఘనో, ధామస్థ మచ్చం పయః.
సత్యం సా సవితుః సుతా సురసరిత్పూరో యయా స్థావితిః.
వ్యాస సోక్తిక్లిష్ట విశ్వసి త్యపి న కః! శ్రద్ధా న కస్య శ్రుతా!
న ప్రత్యేతి తథాపి ముగ్ధహరిణీ భాస్వన్మరీచి వ్యసః.

* సదా చరతి ఖే భానుః సదా వహీతామారుతః
సదా ధ్రుతైః భువం శేషః సదా ధీరోఽవికత్తనః

మార్చినను అంతకన్న విచ్చిత్తివిశేష మేమియు లేదేని యీదోషము సౌభవిచు నని కథితపదత్వముకన్న భేదము. (౧౭౫)

నవీకృతమునకు ఉదా.—

* భానుఁ డొక్కమాత్రై బాబాలఁ బూన్పెను,
నాయు వట్టై వీచు రేయుఁ బవలు,
శేషుఁ డెపుడు మోచు శిర్షంబున జగంబు,
పన్నవడయువాని పాటు నిట్లై’.

గీ ‘ఓ శత్రుహ, నీవు అనుచితమున యొకను పరిభవభయంబున ఎతనిచేత ధరింపబడితివో, ఎతని ప్రభావమువలన నీకు విషయుముకానిదీ లేకపోయెనో, అతనిచేత భయమువలనఁ గాదు సుతశోకమువలన త్యజింపబడితివి; నేనును నిన్ను విడిచెదను, ఇందువలన నీకు మేలగుఁగాక’.

ఇచట రెండవ శత్రురౌచనమునకు హేతువు ఉక్తముగాదు. కావున నిర్వృత్తుత్వము.

‘ఓ నరేంద్రా, నీ కుమారుడు నిరీ బొందునుగావుత.’

ఇచట ‘నీవు చావుము’ అను విరుద్ధార్థ ప్రకాశముచేత ప్రకాశితవిరుద్ధత్వము.

‘అవలములనా అబలలనా సేవింపందగును చెప్పుడు మనీషులారా.’

ఇచట ప్రకరణము లేమిఁ జేసి వక్త శాంతుఁడో శృంగారియో నిశ్చయము లేనందున సంధిగర్భత్వము.

† ‘విమర్శించుకొనక పనిని చేయఁజనదు,
అవివేకము ఆపదలకు ముఖ్యమైన స్థానము;
అలోచించుకొని చేయువానిని గుణబుద్ధులం బోలె
సంపదలు స్వయముగానే కరించును’

* భానుః సకృద్వృత్తతురజ్జ ఏన రాత్రిన్దివం గన్ధవహః ప్రయతి |
శేషః సదైవాపితభూమిభారః వస్త్రాశప్పత్తే రపి ధర్మ ఏషః.

గీ గృహీతం యే నాసీః పరిభవభయా న్నోచిత మపి
ప్రభావా ద్య సౌభూ న్నఖిలు తవ కశ్చి న్న విషయః
పరిత్యక్తం తేన త్వ మసి సుతశోకా న్నతు భయా
ద్విమోక్ష్యే శత్రు త్వా మహ మపి యతః స్వస్తి భవతే.

† సహసా విదధీత స క్రియా
మవివేకః పర మాపదాం పదం
వృణతే హి విమృశ్యకారిణం
గుణబుద్ధాః స్వయ మేవ సమ్మదః |

ఇచట ఉత్తరార్థమునకు వ్యతిరేకముగా ద్వితీయపాదముయొక్క యర్థమే కలదు; కావున పునరుక్తత.

[ప్రసిద్ధి విరుద్ధతకు ఉదా.—

‘అప్పుడు హరి వాడి శూలము దాల్చి కలనం జరించెను’

ఇచట హరికి శూలము లోకములో అప్రసిద్ధము. ఇంకొక యుదా.—

‘నీ పాదంపుడన్న చేత అశోకమున అంకురములనెడి పులకలు పొడమినవి.’

ఇచట పాదాఘాతముచేత అశోకములందు పువ్వు జనించును అని ప్రసిద్ధి గాని అంకుర మని కాదు; కావున కవిసమయ ఖ్యాతి విరుద్ధత.

‘మృగాక్షికి అధరమున నఖతుతము.’

ఇచట శృంగారశాస్త్రమునకు విరుద్ధమగుటవలన విద్యావిరుద్ధత. ఇట్లు ఇతర శాస్త్ర విరుద్ధత్వము సంభవము.

† ‘కవధనుస్సునకు భంగమును, క్షుత్రియునికి బౌద్ధత్వమును, స్త్రీరత్నమును ఇపు డెట్లు పరశురాముడు ఓపును?’

ఇచట ‘(స్త్రీరత్నమును) ఒప్పరికించుటకు’ అని యాకాంక్ష.

‡ ‘దారిద్ర్యములో మునిగిన సజ్జనుడును, స్తనములు జాతిన కామినియు, సభ యందు పూజ్యుడగు ఖలుండును నామతికి తాపము నేయుదురు.’

ఇచట సజ్జనుడును కామినియు శోభనులు, వారి సహచరుండు ఖలుండు అశోభనుడు, అని సహచర భిన్నత్వము.

‡ “అజ్ఞ ఇంచుని సిగమానికమునకు నెచ్చెలి, శాస్త్రములు కొర్ర కన్న, భక్తి భూతపతి యగు పినాకపాణియందు, తావలము లంకయనెడి దివ్యనగరము, పుట్టుకయు బ్రహ్మదేవుని సంకతిలో; ఇందువలన ఇతడు రావణుడు కాడేని ఇట్టి వరుడు దొరకడు; అన్ని చోట్లను అన్ని గుణములు ఉండునా?”

† విశేష్య భనుషో భజం, క్షుత్రిస్య చ సమున్నతిం,
స్త్రీరత్నం చ కథం నామ మృత్యుతే భార్యోఽధునా?

‡ సజ్జనో దుర్గాతా మగ్నుః, కామినీ గలితస్తనీ,
ఖలః పూజ్యః సమఖ్యాయాం తాపాయ మమ చేతసః.

‡ అజ్ఞా శక్రశిఖామణిప్రణయినీ, శాస్త్రాని చక్షు ర్నవం,
భక్తి భూతపతా పినాకని, పదం లక్ష్మణి దివ్యా పురీ,
ఉత్పత్తి ద్రుణహితావ్యయే చ; త దహో నేద్యవ్యరో లభ్యతే
స్యా చేదేష స రావణః; క్వసు పునః సర్వత్ర సవేద గుణాః?

ఇచట 'రాపణుడు కాడేని' అను వాక్యకే సమాప్తి చేయవలసినది.

‘వజ్రిములకు నిధియైన యీ సముద్రమును ఎట్లు వర్ణింతుము?’

ఇచట ‘రత్నములనిధి’ యని యవిశేషముగానే వచింపవలయును.

† ‘నుడియే నీ నాభి, నల్లగులువలు నేత్రములు, తరంగములు వళులు; కావున నీవు లావణ్య జలంపు బావి’.

ఇచట నుడియే అని నియమము చెప్పఁగూడదు.

‘రాక్షులందు నల్ల దుప్పటి కప్పుకొని అభిసారికలు పోవురు.’

ఇచట తమిస్రలయందు అని రాత్రివిశేషమును చెప్పవలయును.

‘అపాతసురసమయిన భోగమందు మునింగినవారు ఏమిసేయురు?’

‘ఇచట అపాతమందే’ అని నియమమును చెప్పవలసినది.

‘వ్యతిక్రమలేశమును’ లోనగు వాచ్యానభిధానమందు (గీ. ౭౫) “అయినను” (అపి) లేదు, ఇచట ‘ఏ’ (ఏవకారము) లేదు; వీనిలో భేదమేమి అనినం గొందఱు చెప్పుదురు.— ‘పృథగ్భూతముగా నియమమును వచింపమియే నియమపరివృత్తికి విషయము’ అని. అది కాదు; అట్లుగునేనియు రెంటికిని శబ్దార్థదోషత్వమందు నియామకము ఉండదు. మఱి యింక నేమి గతి యుండు, ‘వ్యతిక్రమలేశమును’ ఇత్యాదులయందు శబ్దోచ్చారణాంతరమే దోషము ప్రతిభాసించును, ఇచ్చటనో అర్థము (అంతయు) బోధపడిన తర్వాత అని భేదము; ఇట్లయిన శబ్దపరివృత్తిని సహించుటచేతను సహింపమి చేతను ప్రాచీనులు ఆదరించిన శబ్దార్థదోషవిభాగము ఇట్లు పర్యవసించును. ఏదోషము శబ్దపరివృత్తి నొల్లదో అది శబ్దదోషమే, ఏదియైన పదార్థావ్యయప్రతీతికి ముందే బోధ్యమో అదియు శబ్దదోషమే, ఏదియైన అర్థప్రతీతికి తర్వాత బోధ్యమో అది అర్థాశ్చయమే అని. ఇట్లే అనియమపరివృత్తిత్వానికి సయితము ఆధికపదత్వాదినుండి భేదమును ఎఱుంగనగును. ‘(అనిశాచరి...) రామచంద్రుని బాణముచేత’ ఇత్యాది (౧౮౨)యగు అమత పరార్థత్వమందో అవశ్యముగా వాక్యమందెల్ల వ్యాపించు ననునభిప్రాయమువలన వాక్యదోషత. అశ్లేలత్వాదులయందు దన్ననో అవశ్యముగా వాక్య వ్యాపిత్వము లేదు.

‘ఇతఁడు తన పక్షమును అనందింపఁజేసినవాఁడు, పరపక్షమును కొట్టును’.

ఇచట పరపక్షమును కొట్టి స్వపక్షమును అనందింపఁజేయును అని విధేయము.

అవర్త ఏవ నాభి స్తేనేత్రే) నీలసరోరుహే

భక్తా శ్చ కలయ స్తేన త్వం లావణ్యామృతాపి కా.

† చండీశమాధారణమా, చంద్రుడా, లోకతమోహరుడా,
విరహిప్రాణహరణుడా, శృథాగా నన్నేపకు.

ఇచట విరహియొక్క వచనమును శ్రుతీయపాదముయొక్క యర్థమును అనువదింప గూడదు.

§ రాగావృతాంగియై ఏలసియై (యెవతే) అరికఠంబున మిక్కిలి బిగువుగా తగుల్కొన్నదో, ఏది (ఎవతే) ఇటు మాతంబుల (మాతంగుల) పైని పడుచుండగా పగలుపులు చూచియున్నారో, దానియందు సప్తదైయితఁడు ఏమియు సుఖసేయకున్నాడు. నీకు తెలిసియుండునుగాక. అతనిచేత భృత్యులకు ఈబడితిని అని లక్ష్మీ పంపున చెప్పుటకు అతని కీర్తి సముద్రునికడకు పోయినది వోలే.

ఇచట వచనము 'నీకు తెలిసియుండునుగాక' అను దానిచే సమాపితమైనను 'అతనిచేత' ఇత్యాది చేత పునరుపాత్తము.

ఇక రసదోషములను చెప్పుచున్నాడు.—

§ 22. రసమును తన శబ్దముచేత చెప్పుట, స్థాయి సంచారిణులను సయితము స్వశబ్దముచేత చెప్పుట, వైరి రసమునకు అంగమమున విభావాదులను పరిగ్రహించుట, అనుభావ విభావములకు కృచ్ఛముగా ఆక్షేపము చేయుట, అకాలమున ప్రథన చేద్దంబులు, మాటిచూటికిని దీప్తి, అంగిని అనుసంధింపమి, అసంగమును కీర్తించుట, అంగమునకు అతి విస్తరము, ప్రకృతులకు విసర్వయము, ఇంకను అర్థానాచిత్యమును రసగత దోషములుగా చెప్పబడినవి.

రసముయొక్క స్వశబ్దము రసశబ్దమును శృంగారాదిశబ్దమును; క్రిమముగా ఉదా.—

† 'అకురంగాక్షిని చూచి (చూడఁగా) మా కేమో రసము జనించెను, చంద్రమండలమును చూచి (చూడఁగా) శృంగారమున మనస్సు మునిగెను;

† చండీశమాధారణ చంద్రు లోకతమోహరహ.
విరహిప్రాణదహన కదధయ న మాం శృథా.

§ లగ్నం రాగావృతాంగియై సుదృఢ మిహ యయై వాసియ స్థైరికణ్ఠే
మాతక్లానా మ పీ హోపరి పరపురుషై ర్యాచ దృష్టా పతన్తి
త త్సక్తోఽయం నకిచ్చి ద్దణయతి నిదితం తేఽస్తు తే వాస్మి దత్తా
భృత్యైభ్యః శ్రీనియోగా ద్దనితు మితి గతే వామ్బుధిం యస్య కీర్తిః.

† తా మువ్వీ త్య కురక్లాక్షీ రసో నఃకోఽ పృజాయత,
చంద్రమణ్డల మాలోక్య శృక్లాకే మగ్న మాస్తరం.

స్థాయిభావము నకు స్వశబ్దవాచ్యత్వమునకు ఉదా.—

‘నీవు లోచనగోచరుడవు కాగా ఆమెకు రతి యుదయించెను.’

వ్యభిచారికి స్వశబ్దవాచ్యత్వము నకు ఉదా.—

‘పీయూడు మద్దుగొనునప్పుడు మగుద లజ్జావతి యైనది.’

ఇచట ద్వితీయభాగమున ‘ఆమె ముకుళితాక్షియైనది, అని లజ్జను అనుభావములు మనం జెప్పు పాఠము యుక్తము.

‘యావన మస్థిర మని యెఱిగి తప్పంగీ మానము మానుము.’

ఇచట యశావన మస్థిర మని నివేదించుట శృంగారము నకు వైఠ్యమైన శాంతరసము నకు అంగము శాంతమునకే విభావంబును అగుటచే శృంగారమందు దానిని పరిగ్రహించుట యుక్తముగాదు.

† చలివెలుగు లోకలోచనముల కానందంబిడుచు జగతీశ్వరమును తెలుపునేయించుండగా,

కడకంఠిమాపుల నిండుక నిగుడించుచున్న నగుమోముదానిని ఈతన్వంగిని చూడుము.’

ఇచట రసమయొక్క యుద్దీకనాలంబనవిభావములు అనుభావవర్ణనసాయులుగా నున్న నని కష్టకల్పన.

గీ ఇతడు రతిని కదలుచున్నాడు, మతిని కోలుపోవుచున్నాడు, కడుం దొట్టిలుచు న్నాడు. మాటికి పోరులుచున్నాడు; ఇట్టి విషమదశ యితని దేహమును బలాత్కార మున పైకొనియున్నది; ఇందుల కేమి చేయుదుము?

ఇచట రతివలహారాదులు కరణాదికమందును సంభవించుటం బట్టి కామినీరూప మయిన విభావము ఎట్టకేలకు ఆక్షేప్యము.

అకాండమున ప్రథనమునకు ఉదా.— వేణీసంహారమున ద్వితీయాంకములో అనేకవీరసంక్షయము ప్రవర్తిల్లుచుండగా, భానుమతితో దుర్యోధనుని శృంగార పృథనము.

ఛేదమునకు ఉదా.— వీరచరిత్రమందు రాఘవభార్గవుల యన్వేషణసంరంభము

† ధవళయతి శిశిరరోచిషి భువనతలం లోకలోచనానందే
ఈమె త్తిప్తకటాక్షా స్మేరముఖి సా నిరీక్ష్యతాం తస్మిన్.

గీ పరిహరతి రతిం మతిం బునీతే స్థలతితరాం పరివర్తతే వ భూయః
ఇతి బత విషమా దశాప్య దేహం పరిభవతి ప్రసభం కి ముక్త కుర్మః?

ఆరబ్బమైయండఁగా 'కంకణమోచనార్థము పోయెద' నని రాఘవుఁడు వచించుట.

మాటిమాటికి దీప్తికి ఉదా.— కుమారసంభవములో రతినిలావమున.

అంగియొక్క యననుసంధానమునకు ఉదా.— రత్నావళిలో చతుర్ధాంకమున బాభ్రవ్యని రాకయందు సాగరికనుగూర్చి (జేని) విస్మృతి.

అనంగమును కీర్తించుటకు ఉదా.— కర్పూరమంజరియందు తామే కావించిన వసంతవర్ణమును ఒప్పరికించి రాజనాయికలు వందిచేసిన వర్ణనను ప్రశంసించుట.

అంగముయొక్క యతివిస్తృతికి ఉదా. కిరాతమందు సురాంగనావిలాసాది.

దివ్యులు అదివ్యులు దివ్యాదివ్యులు నను భేదములచేత ప్రకృతులు తిరివిధములు; వారిలో క్షీరోదాత్రాడులు కలరు; వారిలోను ఉత్తములు అధములు మధ్యములు కలరు. వారిలో ఎవఁడు ఎట్టివాఁడో వానికి ఆయథావర్ణనము గావించుటచే ప్రకృతి వివర్యయము దోషము. ఉదా.— క్షీరోదాత్రుఁడగు రాముఁడు క్షీరోద్ధతుఁడుం బోలె కడటమున వానిని వధించుట — ఒండెకుమారసంభవమున ఉత్తమ దేవతలయిన పార్వతీశరమేశ్వరులకు సంభోగశృంగారవర్ణనము. ఇది 'తలిదండ్రుల సంభోగవర్ణనమం బోలె కడు ననుచితము' అని వచింతురు.

ఇతరమయిన యనాచిత్యము దేశకాలాదులను అన్యథా వర్ణించుటయేదో అది; అట్టి వర్ణనమున కావ్యము అసత్యమని ప్రతిభాసిల్లుటం బట్టి విశేయులకు దాని యందు శృద్ధ కలుగదు.

గీ. ౭౮. ఇవి గాక యలంకారదోషములు సంభవించవు.

ఇవి అనఁగా ఈచెప్పినవి. అట్లేగదా— ఉపమయందు అసాదృశ్యము అసంభవము అనునవియు, ఉపమానముయొక్క జాతిప్రమాణప్రయుక్తములయిన న్యూనత్వాధికత్వములును, అర్థాంతరన్యాసంబున ఉత్పేక్షితార్థ సమర్థనంబును అనుచితార్థములలో జేరును. వరుసగా ఉదా.

‘విభతార్థకిరణునిగా కావ్యచంద్రునిఁ గుచ్చుచున్నాను.’

‘మండుచున్న జలధారలవలె నీ బాణములు పడుచున్నవి.’

‘ఈ రాజు యుద్ధములో చండాలునివలె అతిసాహసుఁడు.’

‘చంద్రిబింబము కర్పూరపుఁజెళ్ళవలె వెలుగుచున్నాఁడు.’

‘హరునివలె నీలకంఠముగా ఈనెమలి పృథ్వికించుచున్నది’
‘నీ స్రవములు కొండలకు సమానములు’

† ఆ హిమవంతుడు తన గుహలయందు దివాకరునివలననుండి భయముచేతనో యన దాఁగిన చీకటిని గుడ్డగూబనం బోలె రక్షించుచున్నాడు; నిశ్చయముగా తుద్రునియందైనను శరణాగతునియందు ఉచ్చైఃశిరస్కులకు తనవాఁడను నభిమానము మిక్కిలి గొప్పది.’

ఏవమాదులయందు ఉత్ప్రేక్షితార్థమునకు అసంభూతముగానే ప్రతిభాసించుట స్వరూపము గావున దానిని సమర్థించుట అనుచితమే.

పాదలీయమాత్రగతమైన యచుకమునకు అప్రయుక్తత్వము (గీ ౭౪) దోషము ఉదా.—

‘సహ సాశిజలైః స్నిగ్ధైః సహసా క్షణమందిరమ్
ఉదితే రజనీనాథే సహసా యాతి సుందరీ’

[అవిచారితముగా కూర్పు సక్యలతోఁగూడ ఆమె పాదరింటికి చంద్రుఁడుదయింపఁగా నవృత్తోఁగూడుకొన్నదై పోవుచున్నది సుందరి.]

ఉత్ప్రేక్షయందు యథాశబ్దమునకు ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకత్వమేని అవాచకత్వము. ఉదా.—

‘ఏవ మూర్తో యథా ధర్మః క్షీతిపో రక్షతి క్షీతిమ్.’

[ఈరాజు మూర్తయైన ధర్మమాయన పుడమిని కాచుచున్నాడు.]

ఇట్లు అనుపాసనమందు వృత్తి విరుద్ధత్వమునకు ప్రతికూలవర్ణనత్వము. ఉదా.—

‘ఓవట్టె ఇ ఉల్లట్టె ఇ’ ఇత్యాదియందు (గీ ౭౫)

ఉపమయందును సాధారణధర్మముయొక్క అధికత్వమును న్యూనత్వమును అధికపదత్వమును న్యూనపదత్వమును (అగును). వరుసగా ఉదా.—

గీ ‘విభూతిభవశృంగారాఁడు శంభుఁడు నయనశ్రోతిచేత నీలవారిదఖండధారియగు శరన్నేఘము మెఱుముచేతనం బోలె ప్రకాశించుచున్నాడు.’

ఇచట నీలకంఠత్వమును ప్రతిపాదించునందున నీలవారిదఖండధారి యను విశేషణము అధికము.

† నయనశ్రోతిసా భాతి శమ్భు భూతినితద్యుతిః।
విద్యు తేవ శరన్నేఘో నీలవారిదఖణ్డధృక్॥

గీ దివాకరా ద్రక్షతి యో గుహాను లీనం దివాభీత మి వాన్తకారమ్
తుద్రేఽపి నూనం శరణం ప్రపన్నే చమత్స్య ముచ్చైఃశిరసాం సతీమ్॥

‡ “ లక్ష్మీసమాల్లింగితుడు తారహారవనోహరుడు మురళిపుడు విద్యుద్విభూషితచయన
నీలమేఘమువలె నొప్పుచున్నాడు ”.

ఇచట ఉపమానమునకు సబలాకర్షణమును చెప్పవలసినది.

ఉపమయందే ఉపమానోపమేయముల లింగవచనభేదము కాలపురుషవిధ్యాది
భేదమును భగ్నప్రకృతిమత్వ మగును. వరుసగా ఉదా.—

‘ చంద్రుడు సుభవలె విమలుడు. ’

‘ కీర్తి శాస్త్రాలవలె తెల్లనిది. ’

* ‘ శుద్ధవేషులై చనుచున్న యా యరువురక్షను, మంచు తొలగిగా కూడిన చిత్రాచంద్ర
మసులకుం బోలె నొక యనిర్వచనీయశోభ కలిగెను. ’

ఇచట అట్టి చిత్రాచంద్రమనులకు శోభ పూర్వ మొకానొకప్పుడు మాత్రము కలిగి
నట్టిది కాదు, మఱి యేమన ఎప్పుడు కలుగునట్టిదే.

‘ఓ తస్మి, లతవలె శోభిల్లుచున్నావు. ’

ఇచట లత శోభిల్లుచున్నది, నీవో శోభిల్లుచున్నావు.

‘నీ పుత్తుడు మార్కండేయమునివలె విరము జీవించునుగాక. ’

ఇచట మార్కండేయముని జీవించుచు నేయున్నాడు, అతనికి జీవించునుగాక యని
విధేయముగాదు.

ఈ క్రిందివాక్యములలో ఎచ్చట లింగవచనభేదము ఉన్నను సాధారణధర్మ
మునకు అన్యథాభావము (ఉపమానముతో అన్వయింపమి) లేదో అచ్చట దోషము
లేదు. కృమముగా ఉదా.—

‘మఖం చంద్ర ఇ వాభాతి. ’

[మఖము చంద్రునివలె ప్రకాశించును. అభాతి = ప్రకాశించుచున్నది, ప్రకాశించుచు
న్నాడు.

‘తద్వో ౭ సద్యో ౭ న్యాభిః స్త్రీభి ర్మధురతాభృతః
దధతే స్మ పరాం శోభాం తదీయా విభ్రమా ఇవ. ’

‡ కమలాల్లికత స్తారహారహారీ మురం ద్విషన్ ।

విద్యుద్విభూషితో నీలజీమాత ఇవరాజతే॥

* కా పృథ్విఖ్యాతయో రాసీ ద్విజతోః శుద్ధవేషయోః

హిమనిముక్తయో యోగే చిత్రాచంద్రమసో రివ.

[అనన్యశ్రీ సాధారణమును సాందర్యపూరితమును ఐన యామెవేషము ఆమెయొక్క కామవిలాసములవలె ఉత్కృష్టమయిన శోభను వహించెడిని.]

[దధతే - ఇది 'దధధారణే' అను ధాతువుయొక్క వర్తమానార్థక ప్రథమపురుషైక వచనరూప మగును. అట్లే 'డుధాఞ్ధా' ధారణపోషణయోః' అను ధాతువుయొక్క వర్తమానార్థక ప్రథమపురుష బహువచనరూపమును అగును. కావున దీనికే 'వహించుచున్నది' అనియు, 'వహించుచున్నవి' అనియు సర్థములు.]

పూర్వోదాహరణములయందు ఉపమానోపమేయములలో నొకటికే సాధారణధర్మముతో నన్వయము సిద్ధించుటచేత ప్రకాశితమయిన యర్థమునకు అనిర్వాహము స్పష్టము. ఇట్లు అనుపాసముగ వైఫల్యమునకు అపుష్టారత్వము కలుగును. ఉదా. —

‘అనలురణ న్మణి మేఖల మనిరళ శిల్పాన మద్భు మజ్జరమ్
పరిసరణ మరుణచరణే రణరణక మకారణం కురుతే.’

[మణులమెలనూలి బలుమోతలోను, అందియలదట్టుపు మనోహరంపుటులివులోను కూడుకొన్న నీ సంచారము, ఓ యెత్తునుగులయింతి ఆకారణముగా చింతను కలిగించుచున్నది.]

ఇట్లే సమాసోక్తియందు సాధారణవిశేషణవశంబున పరార్థము తెలియుచున్నను దానిని మరల శబ్దముచేత చెప్పటకును అప్రస్తుతప్రశంసయందు వ్యంజనచేతనే ప్రస్తుతార్థము తెలియుచుండగా దానిని చెప్పటకును పునరుక్తత్వము కలుగును. వరుసగా నుదాహరణములు.

† ‘అనురాగవంతుడైనను నేత్రములకు సుఖకరమును అతాపకరమును అగు దేహము ధరించినవాడైనను, పడమటి దిక్కునెడివేశ్య వసుహీనుడైన మారుగిని ఆకాశమనెడి గృహమునుండి వెడలఁగొట్టెను.’

ఇచట పడమటిదిక్కు-అనుమాత్రనే దానివేశ్యాత్వము తెలియుచున్నది.

* . పిలువబడినపక్షులలో మున్నాడినప్పుచున్న దోమ నివారింపబడదు, మణులలో నడు

† అనురాగవస్త్ర మపి లోచనయో దణధతం వపుః సుఖ మతాపకరమ్
నిరకాసయ ద్భవి మచేతనసుం వియవాలయా దపరదిగ్గణికా.

* అహూతేషు విహజ్యమేషు మశతో నాయా స్పరో వాద్యతే,
మధ్యే వా ధురి వా వసం స్తృణుణి ధణత్రే మణీనాం ధురమ్,
ఖడ్గ్యోతోఽపి న కచ్చతే ప్రచలితుం మధ్యేఽపి తేజస్వినామ్,
ధి కానూన్య మచేతనం ప్రభుమి వానాన్యుష్టతత్త్వాన్తరమ్.

మను గాని మునుమునఁ గాని వనించుచు తృణమణి (తృణాకర్షకమయిన యల్పమణి) యు (మణుల) గౌరవమును పొందును, మిడుంగులు సయితము తేజస్వ్యులనడును నయి నను చరించుటకు జ్ఞానము, ఇనీ, తెలివితేని సామాన్యజనము తెలివితేని ప్రభువువలె వస్తు తారతమ్యమును విచారించుడు.

ఇచట తెలివితేని ప్రభువును చెప్పట అనుచితము.

ఇట్లు అనుష్ఠానమందు ప్రసిద్ధితేమి ఖ్యాతివిరుద్ధత్వ మగును. ఉదా.—

† ఈ రాజునకు చక్రాధిష్ఠితత్వమును చక్రియు, ఉచ్చితమయిన గోత్రమును గోత్ర భేదియు, వృషమును వృషభకేతుడును ఇచ్చినారు.

చెప్పినదోషములకు ఒక్కప్పుడు అదోషత్వము ఒకప్పుడు గుణత్వము కలుగునని చెప్పుచున్నాడు.

౧౭౯. వక్త కోధనంయుక్తుడైనప్పుడును వాచ్యము సముద్ధతమయినప్పుడును, రాద్రాదికము రసమయినప్పుడు అత్యంతముగాను, దుఃశ్రవత్వము గుణ మగును.

ఇవి ఆస్వాదస్వరూప విశేషాత్మకములయిన ముఖ్యగుణములవలని యతి శయమునకు ఉపకారములగుట బట్టి వీనికి గుణవ్యవహారము గౌణము. వరుసగా ఉదా:—

త్వద్విచ్ఛేదకృతశ్రవ్య కణ్ఠవిజితత్వాస్య మే నిర్దయం
క్యూరః పశ్చాతరః శతై రతిశితై ర్భిన్న స్మనో నిర్భరమ్
శమోఽర్హ తకృపావిధేయమనసః పోద్వామ నే త్రాసల
జ్వాలా జాల కరాళితః పున రసా వాస్తాం సమస్తాత్మనా.

[నీతోడి యెడఁబావుచే కృశించి వత్తుకలో ఉరలుచున్న గుడుగుడు జీనముతోనున్న నాయొక్క మనస్సును కనికరములేక దుస్సహముగా కడు వాడి యలుగులతో భేదించు చున్నక్యూరుడు పంచబాణుడు భూతకరుణావశంపదచిత్తుడైన శంభునియొక్క పోద్వామమయిన నేత్రాగ్నిజ్వాలాజాలముచేత మరల సర్వశరీరమునను దగ్బుడగుఁ గాక.— సర్వ శరీరమునను = లింగశరీరముతోఁగూడ.]

ఇచట శృంగారమందు వక్త కుపితుడు.

‘మూర్ధవ్యాధూయమానఘనద మరభునీ లోల కల్లోలజాలా
ద్ధూతామ్భః జ్ఞోదిదమ్భా త్ప్రసభ మభినభః క్షిప్త నక్షత్ర లక్షమ్

† చక్రాధిష్ఠితాం చక్రి గోత్రం గోత్రభి దుచ్చితకమ్
వృషం వృషభకేతు శ్చక్రాదుచ్చ స్వస్య భూభుజః.

ఉద్వేగస్య స్రావ్యోదణ్ణ భృమిభర రభసోద్యన్నభస్వ త్ప్రివేగ
భాన్త బ్రహ్మణ్ణభాణ్డం ప్రవితరతు శివం కామృతం తాండవం వః'

[శంభుని తాండవము మీకు మేలునేయుఁగాక.- ఆ తాండవ మెట్టిదనఁ- (శంభుని) మూర్ఛ
మున ఊటాడింపఁబడినదై మోయుచున్న సురనిగ్ధ రిణియొక్క చంచలమహోరంగముల
సమూహముచేత వైకిమీటఁబడిన నీటిబొట్టునుమివచేత బల్కిమెయి మిఁటికి విసరివేయఁ
బడిన నక్షత్రాలక్షులు కలదియు, వైకత్తఁబడిన (శంభుని) యంఘ్రిదండముల నుడిపాటు
యొక్క మిక్కుటంపు వేగమువలనం బొడమిన గాలియొక్క వడిచేత గిఱగిఱం దిరిప్పఁ
బడిన బ్రహ్మాండభాండములు కలదియు.]

ఇచ్చట ఉద్భతతాండవము వాచ్యము; ఈ రెండు పద్యములు నావి. రౌద్రాదికము
రసముగా నున్నప్పుడు ఆరెండింటను ఎట్లో అంతకన్న దుఃశ్రవత్వము అత్యంతము
గుణమగును.

ఉదా. —

‘ఉత్క్లృ తోర్వత్కృత్ కృత్తిం ప్రభు మథ పృథూక్సేనభూమాంసి మాంసా
న్యంస సి ఖృష్ట పిణ్డా ద్యవయన మలభా న్యగ్రీహూతీని జగ్ధాన్
ఆర్తః పర్యస్తనేత్రీః ప్రకటితదశనః ప్రేతరజ్జుః కరశ్శా
దజ్జస్థా దస్థిసంస్థం స్థపుటారత మపి కృవ్య మవ్యగ్ర మత్తి’

[‘ప్రేతదరదుండు’ ఇత్యాది (౨౩౬)]

ఇచ్చట బీభత్సము రసము.

గీ. ౦. అట్లే సురతచేష్టాగోష్ఠ్యాదియందు అట్లేలత్వము గుణమగును.

ఉదా.

గీ. కరిహస్తము సంబాధయి బ్రవేశించి లోపల విరివినేయఁగా పురుషుని ధ్వజము సాధన
ములొక జేరి పగికాశించుచున్నది.’

[కరిహస్తము = (1) ఏనుఁగుతొండము, (2) కామశాస్త్రోక్తమయిన కృత్రిమలింగము.
ధ్వజము = (1) జెండా, (2) పురుషునిహస్తము. సాధనము = (1) సేన, (2) స్త్రీ
గుహ్యము.]

ఇచ్చట సురతారంభగోష్ఠీయందు ‘దవ్యర్థములయిన పదములచేత రహస్యవస్తువును
సూచింపవలయును’ అని కామశాస్త్రస్థితి గదా. ఆదిపదముచేత శమకథాప్రభృతుల
యందు నని యెఱుంగునది.

గీ. కరిహస్తేన సంబాధే పృవి శ్యాస్త విఘోషితే
ఉపసపక స్వజః పుంసః సాధనాస్త ర్విరాజతే.

౧౮౦. నిహతార్థ త్వాప్రయోక్తత్వములు శ్లేషాదులయందు దోషములుగావు.

ఉదా.—

పర్వతభేది పవిత్రం జైత్రం నరకస్య బహుమతం గహనమ్
హరి మివ హరి మివ హరి మివ సురసరిదమ్భః పత స్తమతః.

[పర్వతభేది (హిమాలయమును భేదించునది) పవిత్రము, నరకమును జయించునది పలువుర చేత మతము (పూజితము) గహనము (మహావేగమువలనంజేసి దురవగాహము)ను అయి పడుచున్న సురనదీజలమును — గోవర్ధనోద్ధారి పవిత్రుఁడును నరకాసురజేతయు బహు పూజితుఁడును, దుర్భేధుఁడును నగు విష్ణునివలెను, పర్వతపక్షముల భేదించువాఁడును వశ్రాయుధధారియు జయశీలుఁడును మనుష్యానికి మిక్కిలి పూజితుఁడును దుర్జయుఁడు నగు నిందుర్నివలెను (మృగములలో 'నేను మృగేంద్రుఁడను' అను గీతావచనముం బట్టి సేనాము విష్ణుస్వరూపమగుటవలన పూజ్యముగావున) పర్వతవిశేషాశ్రయియు, పవిత్రం బును, మనుష్యుని గెల్పునదియు వెక్కు మతంగములను (ఏమఁగులను) చంపునదియు నగు సేనామునుంబోలెను నమస్కరింపుఁడు.]

ఇచ్చట ఇంద్రోపక్షమున పవిత్రశబ్దము నిహతార్థము, సింహపక్షమున మతంగశబ్దము మారంగపరముగా అప్రయోక్తము.

౧౮౧ వక్తయు వాచ్యుఁడును తెలిసికొనువారేని అప్రతీతత్వము గుణమగును

ఉదా.—

ర్థి నిన్ను పురుషార్థప్రసర్తియగు ప్రధానమునుగా వచింతురు, నిన్ను
దానిం గనుచు నుదాసీనుఁడగు పురుషునిఁగాను నెఱుంగుదురు.

[పురుషుఁడు = అర్థ. ప్రకృతి = ప్రధానము.]

౧౮౩. స్వయము పరామర్శించుకొనునప్పుడేని.

అప్రతీతత్వము గుణమని అనుషంగము.

ఉదా.—

* చీకట్లు వర్షిల్లుటకై కళలతోఁగూడుకొన్నవాఁడును వాని నాశముకై వానిం బాసినవాఁ
డును, శుద్ధుఁడు నిరాలంబపదము నవలంబించువాఁడు నగు నతని నాత్మచంద్రుని పరికి
లింపెదను.

ర్థి త్వా మామనన్తి ప్రకృతిం పురుషార్థప్రసర్తిని

తద్దశిన ముదాసీనం త్వమేవ పురుషం విదుః.

* యుక్తః కలాభి స్తమసాం వివృద్ధ్యై క్షీణ శ్చ తాభిః క్షతయో య ఏషామ్

శుద్ధం నిరాలంబపదావలంబం త మాత్మవస్థం పరికిలయామి.

[చీకట్లు = ఆహ్లాసము; కళలు = పృథివ్యాదితత్వములు; నిరాలంబపదము = శిరఃస్థా
భోముఖకమలకర్ణికామధ్యము.]

గీ.౧౮. కథితఁడమను మరలఁగొనుట- విహితమున నువాదించుటయందును,
విషాదమందు, విస్మయమందు, క్రోధమున, దైన్యమున, లాటాను
ప్రాసమున, అనుకంపయందు, ప్రసాదించఁజేయుటయందు, అర్థాంతర
సంక్రమితవాచ్యమందు, హర్షమున, నిశ్చింతించుటయందును—
గుణము అనుటయే. ఉదా—

‘నూర్మ్యుడు తామ్రుడుగా’ ఇత్యాది (గీ.౨౧)

ఇచట విహితానువాదము.

‘ఆకటా ఆకటా గభీ పోయినకాఁతుఁడు వసంతమున రాఁడాయెను.’

ఇచటవిషాదము.

‘సుమభీ చిత్రము చిత్రము అనాకాశమున చంద్రుఁడెట్లు!’

ఇచట విస్మయము.

‘సునయనే నయనే నిధేహి’ అని

[ఓసునయనా నయనములను నిగిడింపుము.]

ఇట లాటానుప్రాసము.

‘నయనములు వానిచే నయనములు.’

ఇత్యాదులయందు అర్థాంతరసంక్రమితవాచ్యధ్వని. ఇట్లే కడమ తావులయందు.

గీ.౧౯. సందిగ్ధత్వము నట్లై వ్యాజస్తుతిపర్యవసాయి యేని.

గుణమే అనుట ఉదా.—

* ‘ఒరజా ఇష్టుడు పృథుకార్తస్వరపాత్రమును భూషితనిశ్చేషపరిజనమును, విలసత్క-
రేణుగహనంబును నై మన యిరువురి యిల్లును సమానముగానున్నది.’

[పృథుకార్తస్వర పాత్రము = గొప్ప బంగారు పాత్రములకలది— పృథుక ఆర్త-
స్వర పాత్రము = శిశువుల ఆర్తనాదములకు తావు. భూ షిత = నేలయందు పయం-
దిన అని యొక షేదము; విలసత్ కరేణు = ఒప్పుచున్న పిడియేనుఁగులచేత—గహనమ్ =
చొరరానిది.—విల = బిల = బొటియలయందు సత్క = వసించుచున్నముక్కడుల

* పృథుకార్తస్వరపాత్రం భూషితనిశ్చేషపరిజనం దేశ
విలసత్కరేణుగహనం సమ్మితి సమ మావయోః సదనమ్.

యొక్క (నూషికాదిముక్తాడి జంతువులయొక్క) — రేణు = ధూళి (చేత) — గహ
నమ్ = సాంద్ర్యమునది.]

గీ.౧౬. వైయాకరణముఖ్యుడు ప్రతిపాద్యుడైనను వక్తయైనను అగునేని
కష్టత్వము దుశ్శ్రవత్వమేనియు,
గుణమే అనుట. ఉదా. —

† , ఒకడు దీధీవేపిట్నముడు గుణవృద్ధులకు ఆభాజనము, వఱియొకడు క్విప్పిత్యయ
నిభుడు, అచట నవి దాయవే దాయవు.

ఇట సర్థము కష్టము, వైయాకరణుడు వక్త, ఇట్లే వైయాకరణుడు ప్రతిపాద్యు
డగునేనియు.

[దీధీవేపి ధాతువులకు “దీధీవేపిటా”మను నూత్రిము గుణవృద్ధులను నిషే
ధించుచున్నది. క్విప్పిత్యయనిభుడు విసప్తుడే అనుట. క్విప్పిత్యయము “వేద
పృక్షస్య” అను నూత్రిముచేత లోపించును.]

‘ఉపాధ్యాయుఁడా ఇచట నిష్పాపడును శేను స్మరింపలేడు.’

ఇచట దుశ్శ్రవత్వము. వైయాకరణుడు, వాచ్యుడు. ఇట్లే ఇతఁడు వక్తయైనను.

గీ.౧౭. అథమోక్తులయందు గ్రామ్యత్వము.

గుణమే అనుట. ఉదా. — మదీయము. —

* , ఇదే చంద్రిణింబము స్త్రీయంగవీనంపును ద్రవలె అగపడుచున్నది.

ఈ కిరణసమాహములు కీరధారణచోలె చిక్కులం బడుచున్నవి.

ఇది విదూషకోక్తి.

గీ.౧౮. ఖ్యాతార్థమున నిర్వేతుత దోషముకాదు,

ఉదా. —

‘ఇపుడు సంధ్యాసమయము చక్రమిధునములను ఎడఁబాపుచున్నది.’

గీ.౧౯. విఖ్యాతమయిన కవినమయమునందు ఖ్యాతివిరుద్ధత గుణము.

కవినమయఖ్యాతము లెవ్వ యనః —

† దీధీవేపిజనుః కచ్చి ద్గుణవృద్ధో రభాజనమ్

క్విప్పిత్యయనిభః కచ్చి ద్యత్ర సన్నిహితే న తే.

* ఏసో ససహరచింబో దీస ఇ మో అంగవీణ పిండోబ్బ

ఏచే అస్స సమోహో ఁడంతి అసాను దుద్ధధారంబ్బ.

గీ॥. ఆకాశమందును పావమందును మాలిన్యమును, యశస్సునందును హాస కీర్తలయందును ధవళిమయు వర్ణింపబడును; క్రోధ రాగములు రక్తములు, పంకజేందీపరాదులు నదీసముద్రములయందును వర్ణింప, బడును; జలాధారములనెల్లను హంసాది పక్షినంఘము చరించును చకోరములు వెన్నెలను త్రాగును, హంసలు జలధరసమయమున మానస సరస్సునకుం బోవును, (యువతులు) పాదముతో తాచిన అశోకము పూచును, పొగడ స్త్రీల పుక్కిటి సురచేత; యావనవంతుల యంగములందు హారములును, అల్లె హృదయములును వియోగ తాపములచేత పెట్టును; మదనునికి వింటినారి తుమ్మెదలదారు, విల్లును బాణములను పువ్వులు; అతని బాణములచేతను అల్లె స్త్రీకటాక్షము చేతను యువజనుల హృదయము భిన్నమగును. పగలు కమలమును రాత్రి కుముదమును వికసించును, శుక్లవక్షమందు (సర్వదా) వెన్నెల (వెల్లును), మేఘము ఉఱుమఁగా నెనుల్లు సృత్యమునేయును, అశోకమందు ఫలము లేదు, వనంతమున జాజి యుండదు, చందనవృక్షములయందు కుసుమములు ఫలములును లేవు, ఇత్యాదిగా ఇతరమును కవినమయగతమును సత్కవిప్రబంధములవలన నూహించుకొనవలయును.

వీని కుదాహరణములు ఆకరములయందు స్పష్టములు.

గీ॥. ధనుర్జ్యోతి శబ్దములయందు ధనురాదిశబ్దములు ఆరూఢత్వాదిబోధకొఱకు.

ఉ॥. —

‘ధనుర్జ్యో స్థుల నోద్భవములయిన ధ్యానములచేత ద్యావాపృథివులు నిండినవి.’

ఇచ్చట జ్యోతిబ్దముచేతనే అర్థము వచ్చుచుండునట్లుగా ధనుర్జ్యోతిబ్దముచేత జ్యోతి ధనుస్సునందు ఆయత్తమునేయుట బోధింపబడుచున్నది. ఆది-శబ్దముచేత “నీ కర్ణావతంసము ఖాసించుచున్నది.” ఇచ్చట కర్ణమందు ఉన్న దని తెలుపుటకు కర్ణ—శబ్దము. ఇట్లే శ్రీవణకుండల శిరశ్శేఖర పరిభ్రతులును.

ఇట్లు నిరుపపదమయిన మాలాశబ్దము పుష్పసృజమునే చెప్పును, కావున ‘నీ పుష్పమాల పరికాశించుచున్నది’ అనువాక్యమునం గల యీ పుష్పశబ్దము ఉత్కృ

వృపుష్పములం దెల్పుటకు. ఇట్లు 'ముక్తాహారము' అనుచో ముక్తాశబ్దము అన్యరత్నా మిశ్రితత్వమును తెలుపుచున్నది.

౧౯౨. అట్లు వాడుకలో నున్నట్టివి పర్యాయగింపఁదగినవి.

ధనుర్జ్యాదులు సతా-వ్యస్థితములే నిబంధింపఁదగినవి గాని లేనివి ఉభయకాంది, కర కంకణము ఇత్యాదులు కావు.

౧౯౩. ఆనందమగ్నాదుల వాక్యమునఁదు న్యూనపదత్వము గుణము.

* 'గాఢాలింగముచేత క్రింగిన కుచములందు పొడవైన ఫలకలుకలదై, గాటుపున్నేహ రసోద్యోకముచేత శోభావంతమయిన పిఱుండిమీఁది యంబరము జాఱుచుండఁగా, మానదా వలదు వలదు నన్ను అతి వలదు చాలును (వలదు) అని ఔమాత్మరమలం బలు కుమ నిద్రించినదా, మృతజెందినదా, నా మనస్సులో అఁగినదా, కరఁగిపోయినదా ఏమి?'

ఇచట పీడ(వలదు-చాలును) అను పదము తక్కువ.

౧౯౪. కొన్ని సమయములందు గుణమునుం గాదు దోషమునుం గాదు. న్యూనపదత్వ మనుటయే.

ఉదా.—

† మ. కినుకక శక్తత దిచ్చుమోమయినదో, కిన్కం జరం బూనదే;
చనెనో వాకముఁగూర్చి, నా యెడలఁ దత్సాంతంబు భావార్థోహా;
కొనిపో నా యెదురం దెగింపుదురె రజోపేయలై నక సఖిణ్;
కనుకటై ప్రియ యత్తమిలై; నిటులక గారెంతువే దైవమా!

ఇచ్చట 'దిచ్చుమోమయినదో' 'గూర్చి' అనువాని యనంతరము 'లేదు (కాదు) వలన' అనుపదములు తక్కువ. ఈ పదముల కొఱత ఈ వాక్యమునకు వ్యంగ్య

* గాఢాలింగన వామనీకృత కుచ పోర్తిన్ని రోమోద్గమా,
సాప్త స్నేహర సాతిరేక విశ చ్ఛీమ నిత్యమృత్యురా,
మా మా మానద మాతి మా మల మితి ఔమాత్మరోల్లాపినీ
సుప్తా కిన్ను, మృతా ను కిం, మనసి మే లీనా, విలీనా ను కిం?

† తిష్ఠే తోకపకా త్ప్రభావహితా, దీఘం న సా కుప్యతి;
స్వగ్ధా యోత్సతితా భవే, న్యయి పున భావాద్రా మస్యా మనః;
తాం హతుం విబుధద్విషోఽపి న చ మే శక్తాః పురోవర్తనీం;
సా చాత్యస్త మగోచరం నయనయో యా లేతి కోఽయం విధి!

మయిన విలేరాఖ్య వ్యభిచారిభావమునకు ఉత్కర్షణ కావింపనందున గుణము కాదు; 'కిన్నం జరం బూనదే' అనువాక్యమువలన జనించెడి ప్రతిపత్తిచేత 'కిన్సుక్' ఇత్యాది వాక్యజన్యమయిన ప్రతిపత్తియొక్క బోధస్ఫుటముగానే అవభాసించుచున్నది గావున దోషమునుం గాదు.

గీ. ౧. ఒక్కొక్క సమయాన ఎక్కుడు పదము గుణము.

ఉదా.—

* 'ఆ దుర్జనుడు అచిహితముగా మనస్సునకు సయితము గోచరింపని చేతలను చేయు చుండుటను నేను ఎఱుంగకుండలేదు. ఎఱుంగుదును, విను నామనస్సును కఠినత తాఁక కయే యున్నది.'

ఇచ్చట "ఎఱుంగకుండలేదు" అను సయోగవ్యవచ్ఛేదమువలన విచ్ఛిత్తివిశేషము.

గీ. ౨. సమాప్తపునరాత్తత్వము కొన్ని సమయములయందు దోషమునుం గాదు గుణమును గాదు.

ఉదా.—

'అన్య స్తా గుణరత్న' [ఎవనిని జూడఁగానే] ఇత్యాది (గీ. ౨౧)

ఇచట తొలిసగముచేత వాక్యము సమాప్తమయినను రెండవసగంపు వాక్యము పునరు పాతము. ఇట్లు విశేషణమాత్రమును మరలం జేర్చిన సమాప్తపునరాత్తత్వ (దోష) మగును గాని వాక్యాంతరమును చేర్చుటచేతఁ గాదని యెఱుంగవలయును.

గీ. ౩. ఒక్కొక్కప్పుడు గర్భితత్వము గుణము.

ఉదా.—

† 'నాలుగుమేరలను దిగజఘట పంచుకొన్నట్టి ధూమి జయింపఁబడుచున్నది. జయింపఁ బడడం జయింపఁబడినదయ్యెను—మనము పలుకుచునే గగనగొంట్రిమి చూచుండు— బ్రాహ్మణునికి ఈబడుచున్నది; ఇంక నేమి? ఈ కథామృతము ఎవనినుండి పుట్టినదో ఆ యెవనియందే లీనము నైనదో ఆరామునికి నచస్కారము.'

* ఆచరణి దుర్జనో య త్పాపా మవసోఽప్యగోచరా నథాన్ త స్తు న జానే; జానే, స్పృశతి మః కిన్తు నైవ నిఘరతా.

† దిజ్ఞాతజ్ఞులూ విభక్త చతురాఘటా మహీ సాన్యతే.

సిద్ధా సాపిచదస్త ఏవ హి వయం రోమాఞ్చితాః పశ్యతః—

విప్రాయ ప్రతిపాద్యతే; కి మపరం? రామాయ తస్మై నమో

యస్మా త్ప్రదురభూ క్తిథామృత మిదం యత్రైవ చాస్తంగతమ్.

ఇచట “పలుకుచునే” ఇత్యాది వాక్యము వాక్యాంతరమందుం జొచ్చుటచేత చమత్కారాతిశయమును పోషించుచున్నది.

గీ.౮. వతత్ప్రకర్షతయు అట్లే.

అట్లే అనగా ఒక్కొక్కచోట గుణము.

ఉదా.—

‘చక్షుదృష్టజభ్రమితచణ్డగదాభిఘాత
సంచార్జితోరుయుగళస్య సుయోధనస్య
స్త్రానావనమృఘనశోణిత శోణపాణి
రుత్తంసయవ్యతి కచాం స్తవ దేవి భీమః’

‘సుడిముచున్న బాహువుచేత’ ఇత్యాది (3౪౧)

ఇచట నాలవపాదమున సుకుమారార్థతచేత శబ్దాడంబరత్యాగము గుణము.

గీ.౯. అనుభావ విభావములచేత రచన యెచట తగదో అచ్చట ఒక్కేడ
స్వశబ్దముచేత వ్యభిచారిని చెప్పట దోషము గాదు.

ఎచట అనుభావ విభావ ముఖముగా ప్రతిపాదించినచో విశదప్రతీతి కాదో మఱియు నెచ్చట విభావానుభావ కృత పరిపుష్టి లేమియే అనుగుణమో, అచ్చట వ్యభిచారిని తన శబ్దముచేత చెప్పట దోషముగాదు.

ఉదా.—

† మ. ‘త్వర యాత్సుక్యజ త్రోయగా, సహజ యీష్వక్ లజ్జ వే వెస్కృత్
సరసోక్తంబుల వెండి బంధులనల్ సామృఖ్యముం గొల్పగా
వరు మోలం గని సాధ్వసంబు గగురుం బ్రాపించి, తొల్కూటమిక
సరసం జేర హరుండు నవ్వి మెయిగొ న్నర్వాణి మి మ్మోముతక.’

ఇచట ఔత్సుక్యమునకు త్వరాహాసానుభావముచేత ప్రతిపాదించుటయందు శీఘ్ర ప్రతీతి కలుగదు; (ఏలన) త్వర భయానులచేత నైనను సంభవించును గావున; హీయనెడి యనుభావమునకును వ్యావర్తనము కోపాదిచేతనం గలుగును గావు నను; సాధ్వస హాసములకును విభావాది పరిపోషము ప్రకృతస ప్రతికూలప్రాయ మగుటబట్టియు, నని వీనికి స్వశబ్దముచేత చెప్పటయే న్యాయ్యము.

† ఔత్సుక్యేన కృతత్వగా, సహభునా వ్యావర్తకమానా హియా,
తైస్తై బాధ్యభూజనస్య వచనై నీక తాభిఘఖ్యం పునః,
దృష్ట్యాగ్రే వర మాత్తసాధ్వసరసా గౌరీ నవే నన్దమే
సంకోహత్పులకా హరేణ హసతా శ్లిష్టా శివా యస్తు పః.

౬౦౦. విరుద్ధమయిన సంచార్యాదిని బాధ్యముగా వచించుట గుణము.

ఉదా.—

‘అకార్య మెక్కడ, చందుని వంశ మెక్కడ’ ఇత్యాది (౨౪౯)

ఇచట ప్రశాంగములయిన వితర్క మతి శంకా ధృతులకు అభిలాషాంగములయిన ఔత్సుక్య స్మృతి దైన్య చింతలచేత తిరస్కారము పర్యవసామున చింతాప్రధానమయిన యాస్వాదప్రకర్షమునే ఆవిర్భవింపజేయును.

౬౦౧. విరుద్ధ (రస)మును స్మరించుటయందుఁ గాని, సామ్యముతో వచించుటయందుఁ గాని, రెండు మూఁడు రసములు అంగీయందు అంగభావముం బొందినస్పృడును విరోధ ముండదు

వచనగా ఉదా.—

‘ఇది మొలనూలిని తివచి’ ఇత్యాది (౨౬౬)

ఇచట ఆలంబనము విచ్ఛిన్నమైనందున రతి రసాత్మకం బౌదనండున స్మర్యమాణములైన తదంగములు శోకోద్దీపకములగుటబట్టి కరుణానుకూలము లైనవి.

* ‘సరాగయు సుత్రఘనఘర్మతోయయు కరాహతిధ్వనితప్యఘాతశీతయా మాటికిని దశనవిలంఘిత్తోష్ఠయా నగు రుషచేత ప్రియతమచేతనం బోలె రాజులు పొందఁబడిరి.’

ఇచట సంభోగశృంగారము వర్ణనీయవీరవృత్తిచాయగు .కోద్రమునకు అనుభావ సామ్యముచేత వివక్షితమైనది.

గీ ‘ఒకటి ధ్యాననిమిలనముచేత ముకులితప్రాయంబును, రెండవది పార్వతీ వదనారవింద స్తనభర సంభోగ భావముచేత నలసంబును, ఇతరము దవ్రస విల్లు తెగఁగొన్న మదననిమిలంబుతో పొగ్గిదీపితంబును, ఐన శంభుని సమాధిసమయంపు నేత్రత్రయము భిన్నరసము మిమ్ము కాచునుగాక.’

* సరాగయు సుత్రఘనఘర్మతోయయు కరాహతిధ్వనితప్యఘాత శీతయా మనాముఖపదకాశనవిలంఘిత్తోష్ఠయా నగు స్పృహః ప్రియతమయేవ భేజిరే.

గీ వీకం ధ్యాననిమిలనా ముకులితప్రాయం, ద్వితీయం పునః
పావకత్యా వదనామ్బుజ స్తనభరే సమ్భాగభావాలసమ్,
అన్య ద్దూరవికృష్టచాప మదన కోదాన లోద్దీపితం,
శమ్భా భిన్నరసం సమాధిసమయే నేత్రత్రయం పాశు యః.

ఇచట శాంతశృంగారకౌద్రములచే పరిపుష్టమయిన భగవద్విషయక రతి.

మఱియొక యుదా.—

* ఆపువ్రలు గూరిన కనుగలవలతోడి త్రిపురయవతులచేత ఏది అప్పుడే తిప్పొసర్చిన కామియుంబోలె చేయంతయు విదిర్చికొనబడెనో, వసనాంతమున కైకొనంబోయియు బలిమిమెయిం గొట్టబడినదో, శిరోరుహములందు గ్రహించుచు దొలంగిదోయల బడెనో, తొట్టుపాటున పడములందు వ్రాలిండు మాడబడలేదో, కాగిలిండుచు నెట్టి వైవబడెనో ఆ శాంభవతరానలము మీ పాపములను ఏర్చునుగావుత.

ఇచట కవిగతమైన భగవద్విషయకరతి ప్రధానము; తత్పరిపోషకముగా భగవంతుని త్రిపురధ్వంసమునుగూర్చిన యుత్సాహమునకు అపరిపుష్టమగుటబట్టి రసపదవిం బొందక భావమాత్రముగా నున్నట్టిదానికి కరుణము అంగము, దానికిని సామ్య బలంబున వచ్చిన శృంగారము (అంగము). ఈ విధముగా కరుణము విశ్రాంతి ధామ కానంసున అంగత్వమే యగుటంబట్టి కరుణశృంగారములకు రెంటికిని భగవ దుత్సాహపరిపుష్ట తద్విషయరతిభా వాస్వాదప్రకర్షకతచేత యశాగపద్యంబున సద్భా వమునొందుటవలన అంగత్వమున విరోధములేదు. “ఓయి సమూహాలంబనాత్మక పూర్ణఘనానందరూపమయిన రసమునకు అటువంటి యితరరసముతో విరోధము ఊహింపఁదగినదిగాదు, ఏలన, ఏకవాక్య నివేశ ప్రాప్తియైన యశాగపద్య విర హంబుచేత వానికి పరస్పరోపమర్థము లేనందున; మఱి, యాగాగి భావమును లేదు, ఏలన, రెండును పూర్ణతతో స్వతంత్రములుగా విశ్రాంతినిొదియున్నందున.” సత్యమే చెప్పితివి. కావుననే యిట ప్రధానేతరములైన రసములయందు స్వాతంత్ర్య విశ్రమరహితవలనను పూర్ణరసభావమాత్రమువలనను విలక్షణతచేత సంచారి రస మనుపేర వ్యవహారము పూర్వము కావించిరి. అస్మత్ప్రతాపహానుజ కవిపండిత ముఖ్య శ్రీచండిదాసపాదులవారు ఖండరసనామమున వ్యవహారము గావించి నారు. వారు ఏమి చెప్పినా రనగా—

* క్షిప్రా హస్తానలగ్నః, ప్రసభ మభిహతోఽప్యాదవానోఽంశుకాంతం,
గృహ్లా నైశే వ్యప్తాస్త, క్షురణనిపతితో నేక్షితః సస్పర్శమేణ,
అలిప్త న్యోఽపధూత శ్రీపురయవతిభిః సాస్సినోత్పలాభిః,
కామి వాదాకపరాధః స దహతు దురితం కామ్యువో వః శంకన్తి.

“ అంగి (రసము) రసాంతరవందు అంగమేని బాధ్యమేని సంస్కరయేని అగునెడల అది సమగ్రముగా ఆస్వాదింపబడదు; అందువలన ఖండరసమని చెప్పబడును.” అని

ఓయి— “శృంగారము నకు కరుణ బీభత్స రాద్రీ వీర భయానకములు విరోధులు” (౨౮౨) అని చెప్పినతీరున విరోధులగు వీరశృంగారములకు ఒక్కొక్క

* కరికలభదంతకాంతిని చోరించిన కపోలమున స్మరస్త్రీరస్సారోదగ్రపులకములం బాల్చి న బాసకీవదనమును మాటికిని కావించుచును రజనచర సేనా కోలాహలమును వినుచును రఘునాయకుడు జటాజూటంపుముడిని విగించుచున్నాడు.

ఇత్యాదులయందు సమావేశము ఎట్లు? అందులకు ఇది యుత్తరము.— ఇటు రసములయొక్క విరోధిభావమునకును ఆవిరోధిభావమునకును వ్యవస్థ మూడు విధములు; ఒక రెంటికి ఆలంబనైక్యముచేత, ఒక రెంటికి ఆశ్రయైక్యముచేత, ఒక రెంటికి నైరంతర్యమున. అందు వీరశృంగారములకు ఆలంబనైక్యముచేత విరోధము, అట్లే హాస్య రాద్రీ బీభత్సములతో సఙ్భాగమునకును వీరకరుణరాద్రీదులతో విప్రీలంభమునకును; ఆలంబనైక్యముచేతను ఆశ్రయైక్యముచేతను వీరభయానకములకు, నైరంతర్య విభావైక్యములచేతను. శాంతశృంగారములకు. మూడు విధములను ఆవిరోధము, వీరమునకు అదృతరాద్రీములతోను, శృంగారమునకు అదృతముతోను, భయానకమునకు బీభత్సముతోను. అందుచేత నిటు వీరశృంగారములకు భిన్నాలంబన త్యమువలన ఆవిరోధము.

ఇట్లుగా వీరమును నాయక నిష్ఠముగాను భయానకమును హ్రీనాయకనిష్ఠముగాను నిబంధించునెడల భిన్నాశ్రయైత్వముకలఁబున విరోధము లేదు. నాగానందంబున ప్రశమాశ్రయినికి జీమూతవాహనునికి మలయవతిఁగూర్చిన యనురాగమును చెప్పుట యేది కలదో అచ్చట “అహో గీతము, అహో వాదిత్రిము” అని అదృతమును నడునడుము నుంచుటచేత శాంతశృంగారములకు విరోధము లేకపోయినది. ఇట్లే కడమతావుల నెఱుంగవలయును. “సఖి, పాలిన కృశించిన నీముఖము” ఇత్యాది (౨౯౪) యందు పాండుతాదుల యంగభావము కరుణవిప్రలంభమందు నైత మని విరోధము లేదు.

* కపోలే బాసక్యాః కరికలభ దంత ద్యుతి మపి.
స్మరస్త్రీర సా సారోద్దమర పులకం వక్త్రకమలం
మహాః పశ్యత్కృష్ణా నృజనిచరసేనా కలకలం
జటాజూటగ్రాంతి ద్రోహయతి రఘూజాం పరిబృహః.

౬౦ ౨. అనుకరణమందు దోషములకెల్ల దోషత్వము లేనేలేదు.

ఎల్లను — దుఃశ్రవత్ప్రకృతులకు. అట్లే.

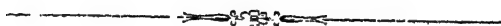
‘ఇదే దుశ్చైవనని నమస్కరించుచున్నాను అని యొకడు ప్రశ్నించుచున్నాడు.’

ఇట దుశ్చైవనశబ్దము అహ్యుక్తము.

౬౦ ౩. ఇట్లే ఇతరదోషములకుం గూడ బుద్ధిమంతులు ఔచిత్యముం బట్టి అదో

షతను, గుణతను, అనుభయాత్మతను ఎఱుంగవలయును.

అనుభయాత్మత యనగా అదోషగుణాత్మత.

సాహిత్యదర్శనము.

అష్టమ పరిచ్ఛేదము.

గుణములను జెప్పచున్నాడు —

౬౦౪. అంగిత్యము పొందినట్టి రసమయాక్క- ధర్మములు శౌర్యాదులవలె గుణములు.

ఎట్లుగా అంగిత్య మొందిన యాత్మకు ఉత్కర్ష హేతువు లగుటంబట్టి శౌర్యాదులు గుణశబ్దవాచ్యములో అట్లే కావ్యమందు అంగిత్యము పొందియున్న రసమునకు ధర్మములు అనగా మాధుర్యాదులు స్వరూపవిశేషములును గుణశబ్దవాచ్యములును. రసవ్యంజకమయిన వాక్యమునకు కావ్యవ్యవహారమునకు ఉపయోగించునట్టి యానుకూల్యము గలవి అని యర్థము. ఇవి రసమాత్రముయొక్క ధర్మము లని ఇంతకుముందే చూపబడియున్నది.

౬౦౫. మాధుర్యము ఓజస్సు వ్రసాదము నని గుణములు మూఁడు.

అందు.—

౬౦౬. చిత్తద్రవీభావమయమైన స్లోదము మాధుర్య మనఁబడును.

ఒకానొకఁడు “మాధుర్యము దుర్లికారణము” అని వచించినాఁడు, అది సరిగాదు; ఏలన ద్రవీభావము ఆస్వాదస్వరూపమయిన యాహ్లాదముకంటె వేఱుగానందున ద్రవీభావంబనగా—స్వాభావికంబును అనావిష్టస్వరూపంబును నగు కాశిన్యముయొక్కయు, శోకకోభాదిజనితమగు దీప్తత్వంబుయొక్కయు విస్మయహాసాదులవలనం గలిగిన విశ్లేపముయొక్కయు పరిత్యాగముచేత రత్యాద్యాకారముతోఁగూడుకొన్న యానందము లేచుటచేతను సహృదయుల చిత్తము తడిసినట్లుగానగుట.

అందు.—

౬౦౭. సంభోగమందును కరుణమందును విప్రలంభమందును శాంతమందును కృమముగా అధికమైయున్నది.

సంభోగాదిశబ్దములు ఉపలక్షణములు, అందువలన సంభోగాభాసాదులయందు సయితము దీనికి యునికి నెఱుంగవలయును.

౬౦౮. టతడడలుగాక శిరమున వర్గాంత్యముంబొరసిన వర్ణబులును లఘువులయిన రణలును దానిని (మాధుర్యమును) తోపించుటయందు కారణములైయున్నవి. అవృత్తియేని యల్పవృత్తియేని యగు రచన మధురయనఁబడును.

ఉదా.—

‘అనఙ్గమజ్జశభవ స్తదపాఙ్గస్య భజయః
జనయన్తి మహా ద్యూనా మస్త సన్తాపసన్తతమ్,’

[అనంగ మంగళభూములగు నాయితి యపాంగభంగులు తరుణులకు సారేణును అంత సంతాపసంతతిని కించించుచున్నవి.]

మదీయ మిదియేని యదా.—

‘లతాకంఠం గుఱ్ఱస్మదవదళిపుష్పం చపలయన్,
సమాలిజ్జ స్పృజన్ ద్రుతతర మనజ్జం పృబలయన్,
మరు న్మృదం మందం దళిత మరవిందం తరలయన్,
రజోబృందం వింద స్మిరతి మకరందం దిశి దిశి.’

[జుంజుమ్మని యలియుచు మదమెక్కిన తేటిపిండులతోడి పొదరింటిని కదలించుచు, ఒడలింగవ్రంగిలించి కడు సరగున ననంగుని బలియించుచు, వికసితమైన యగవిందమును మందమందముగా నూపుచు పరాగబృందము నొండచు, వాయువు దెసదెసను మకరందమును చల్లుచున్నది.]

౬౦౯. ఓజస్సుని చిత్రముయాక్క విస్తారరూపమయిన దీప్తత్వము చెప్పఁబడును. వీర బీభత్స రాద్రములయందు కృమముగా ఓజస్సునకు అధిక్యము.

ఇటుచు వీరాది శబ్దములు ఉపలక్షణములు, అందువలన వీరాభాసాదియందుఁ గూడ నిది యుండును.

౬౧౦. వర్గమున ఆద్యతృతీయములతోఁ గూడుకొన్నట్టి ద్వితీయచతుర్థవర్ణములు మీఁదఁగాని క్రిందఁగాని రేఖగలవి, టతడడలతోఁగూడ ఓజస్సుని

నకు వ్యంజకములు. అట్లే సమాసము బహుళము, ఘటన బౌద్ధత్య శాలి.

ఉదా — ‘చక్షుస్సుజ’ ఇత్యాది (గౌరీ)

౬౦౧ ఏది ఎండుకట్టియలో నిష్పవోలె వడిగా చిత్తములో వ్యాపించునో అది ప్రసాదము ఎల్లరచరలయందు (నుండును).

వ్యాపించు ననగా ఆవిష్కరించు ననుట.

౬౦౨. తద్వ్యంజకములగు శబ్దములు శ్రవణమాత్రముననే అర్థబోధకములు.

ఉదా. —

‘నూచీముఖేన సకృదేవ కృతప్రణ స్త్వం ముక్తాకలాప, బాతసి స్తనయోః ప్రియాయాః
బాణైః స్మరస్య శతశో వినికృత్తమర్మా స్వప్నేఽపి తాం కథ మహం న విలోకయామి.’

‘ఓముత్యాలహారమా, నూదిమొనచే నొకమాత్రే గాయపడిన నీవు ప్రియస్థనములమీద.
దొరలుచున్నావు; స్మరుని బాణములచేత నూలులమారులు నామర్మములు నణకబడి
యున్నవి; నేను అయింతిని స్వప్నమందయినను చూడనేమి?’

౬౦౩. పెద్దలు వీనిని శబ్దగుణములని వచించుట గౌణవృత్తిచేత.

‘శరీరమునకు శౌర్యాదిగుణయోగము వోలె’ అని శేషము.

౬౦౪. మఱి శ్లేషము సమాధి బౌదార్యము ప్రసాదము నని పూర్వులు చెప్పిన
గుణము లేవి కలవో అవి ఓజస్సున అంతర్భవించును.

ఓజస్సున అనగా గౌణముగా శబ్దవాచ్యమయిన శబ్దార్థధర్మవిశేషమందు. అందు
శ్లేషమునకు పెక్కుపదములు ఒక్కపదమువలె భాసించుట స్వరూపము.

ఉదా. —

‘ఉన్నజ్జ జలకుజ్జరేద్దో రథ సాస్సానుబ నోద్ధతః
సర్వాః పర్వతకన్దరోదరభువః కుర్వ స్పృతిధ్వానీః
ఉచ్చై రుచ్చరతి ధ్వనిః శ్రుతిపథో న్మాథీ య థానుం తథా
ప్రాయః ప్రేక్షదసంఖ్యశ్శ్లఘనా వే లేయ మాగచ్ఛతి.’

[ఒకరు లూర్కివై కెగసి చయ్యిన మున్న గల్గింబి లూగిదల్
దలపడఁ గందరాస్యఘటిత ప్రతిఘోష లతిస్ఫుటంబులై
మలగఁ జెప్తున్నట్లుండఁగ్రయంబుఁ లేఁగెను నీరొదక గణ
లలవతినంఖ్య శంఖధరళం బదె పో టురుడెంచెబో వడిక.]

ఇది బంధవికటత్వాత్మకం బగుటవలన ఓజస్సే.

సమాధి యన నారోహోవరోహాకృమము; ఆరోహము ఉత్కర్ష, అవరోహము అపకర్ష, వాని కృమము వైరస్యమును అవహింపని రచన. ఉదా.— ‘చఞ్చ ద్భుజ'ఇత్యాది (గీర్వాణ). ఇందు పాదశ్రీయమున కృమముగా బంధము గాఢమయినది. నాలవపాదముననో అపకర్షము. దానికిని తీవ్రప్రయత్నోచ్చార్యతచేత ఓజస్విత. ఉదారతకు వికటత్వము లక్షణము, వికటత్వమనగా పదములు సర్పించునట్లుండుట. ఉదా.—

‘సుచరణవినివిష్టే హృపురై ర్నరక్తీనామ్ ఝణిత రణితమాసీ తత్ర చిత్రిం కలం చ.’

[అచట అందంపుటగుటయందు నెలకొన్న నరక్తీ నూపురములు ఝణ్ అని చిత్రిమును అవ్యక్తమధురంబు నగు రణితముం గావించినవి.]

ఇచ్చటను, వారి మతముప్రకారము రసానుసంధానము లేకయే శబ్దప్రాధోక్తిమాత్రముచేత ఓజస్సు. ప్రసాదమునకు ఓజోమిశ్రితమయిన శైధిల్యము స్వరూపము.

ఉదా.— (3౬౮)

“యోయః శస్త్రం బిభర్తి స్వభుజగురుబలః పాణ్డవీనా చమానామ్
యో యః పాశ్చాలగోత్రే శిశు రధికవయా గర్భశయ్యాం గతో నా
యో య తత్కర్మసాక్షీ చరతి మయి రణే య శ్చ య శ్చ ప్రతీపః,
క్రోధాథ స్తస్య కిస్య స్వయ మిహ జగతా మస్తక స్సాస్త కోహమ్.”

౬౧౧. మాధుర్యవ్యంజకత్వ మేది అనమానమునకు చూపబడినదో దాని చేతనే పృథక్పదత్వము మాధుర్య మని యంగీకృతమైనది.

ఉదా.— (౧౮౭)

“కాసా న్మృచ్చతి భూతలే విజితతి త్వన్మార్గ మాలోకతే
దీర్ఘం లోదితి విక్షిప త్యత ఇతః జ్ఞానం భూవల్లరిమ్
కిచ్చ ప్రాణసమాన కాక్షితవతి స్వప్నేపి తే సజమం
నిదాం వాఞ్మతి న ప్రయచ్ఛతి పున ర్దగ్ధో విధి స్తా మపి.”

౬౧౨. అర్థవ్యక్తి ప్రసాదాఖ్యగుణముచేతనే పరిగృహీతము, పదములు యుడితిగా అర్థమును సమర్పించుట యర్థవ్యక్తి

ఉదా.— స్పష్టము.

౬౧౩. గామ్యత్వ దుఃశ్రవత్వ త్యాగముచేత వరుసగా కాంతియు సుకుమా రతయు సంగీకృతములు.

కాంతి యన సౌజ్ఞ్యల్యము. అది హాలికాదుల పదముల విన్యాసమున విహరీతముగా లాకికళోభాశాలిత్యము. సుకుమారత అపారుష్యము. వీని కుదాహరణములు స్పష్టములు.

౬౦౮. మార్గాభేదస్వరూపిణీయై సమత ఒక్కొక్కచో దోషము కానిచో ఉక్తగుణములలో దీనికి యథాయథముగా అంతగీపాతము.

మన్మథమార్గమునఁ గాని వికటమార్గమునఁ గాని ఉపకృంతముల సందర్భమునకు దానిచేతనే పరినిష్ఠాసము మార్గాభేదము. అది కొన్ని చోట్ల దోషము అట్లేగదా.

‘ఆపూర్ణాబ్జ మరూఢపాణిజతరాభోగం చ విభ్రా ద్వపుః
పారీష్ద్రాః శిశు రేష పాణిపుటకే సమ్మాతు, కిం తావతా ?
ఉద్య ద్దుర్ధర గన్ధ సిన్ధుర శత పోద్ధామ దానాగ్లవ
సోత్తః శోషణరోషణా త్సున రితః కల్పాగ్ని రల్పాయతే.’

[ఈసింహాశిశువుదేహమునకు ఇంకను అవయవములు పుట్టిం జెందలేదు, పాణులును కడుపును విరిసిం జెందలేదు, అట్టిది యిది పిడికిట నిమిడినమాత్రాన నేమి? దుర్భరగంధ మయిన సింధురశతమునుండి వెడలుచున్న పోద్ధామమయిన దానసముద్రమును ఇగురఁ గొట్టెడి దీని రోషమునుండజ కల్పాగ్ని అల్పమగుచున్నది.]

ఇచట (ఉత్తరార్థమందు) ఉద్ధతార్థము వాచ్యమయియున్నందున సుకుమార బంధ త్యాగము గుణమే, ఇట్టిదికాని స్థలమందు మాధుర్యాచలయందే అంతఃపాతము. ఉదా.— ‘లతాకుంజాంగుష్ఠాత్’ (౬౦౮)

౬౦౯. ఓజస్సు ప్రసాదము మాధుర్యము సౌకుమార్యము ఉదారతయు వాని లేమి దోష మగుటంబట్టి యర్థగతగుణములుగా గ్రహింపఁబడినవి.

ఓజస్సు సాభిప్రాయత్వము, ప్రసాదము అర్థవైమల్యము; మాధుర్యము ఉక్తి వైచిత్ర్యము, సౌకుమార్యము అపారుష్యము; ఉదారత అగ్రామ్యత్వము; ఈయర్థ గుణములు అయిదింటికి వరుసగా అపుష్టాశ్శ కాధికప దానవీక్య తామంగళమాపా స్థీల గ్రామ్యముల నిరాకరణముచేతనే అంగీకారము. ఉదాహరణములు స్పష్టములు.

౬౧౦. స్వభావోక్త్యలంకారముచేత అర్థవ్యక్తియు; అట్లే రసభవనిచేతను గుణీ భూతవ్యంగ్యములచేతను కాంతియు (అంగీకృతములు).

అర్థవ్యక్తి యనఁగా వస్తుస్వభావస్ఫుటత్వము; కాంతి యనఁగా దీప్తరసత్వము. ఉదా

హరణములు స్పష్టములు.

౬౨౧. వైచిత్ర్యమాత్రమగు శ్లేష అదోషము, సమత దోషాభావమే.

శ్లేష యనఁగా క్రిమి కాటి ల్యానుబ్బణ తోవపపత్తి యోగ రూప ఘట నాశ్మకము. అందు క్రిమియు క్రియాసంతతి, కాటిల్యము విదగ్ధచేష్టితము, అనుబ్బణ త్వము అప్రిసిద్ధ వర్ణనావిరహము, ఉపపాదక యుక్తి విన్యాసము ఉపపత్తి, వీని యోగము అనఁగా సమ్మేళనము, అది ఏఘటనకు రూపమో అదే రూపముగాఁ గలదైన శ్లేష వైచిత్ర్యమాత్రము, అనన్యసాధారణ రసోపకారి త్వాతిశయము లేమిం జేసి యని భావము.

ఉదా.— ‘ధూర్జతు ఏ కాసనమందు’ ఇత్యాది (౧౦౭).

ఇచట— దర్శనానులు క్రియలు, ఉభయసమర్థనరూపము కాటిల్యము, లోక సంవ్యవహారరూపము అనుబ్బణత, ‘ఏ కాసనమందుఁ గూర్చున్న’ ‘వెనుకవైపున వచ్చి’ ‘కన్నులు మూసినవాడై’ ‘మెడను కొంచెము వక్రీకరించుకొనియు’ అనునవి యుపపాదకములు; వీనికి యోగము.

ఇందువలన వాచ్యోపపత్తిగ్రహణవ్యగ్రతచేత రసాస్వాదము వ్యవహితప్రాయము, అని దీనికి అగుణత. సమతయు ప్రకాంతప్రకృతిప్రత్యయముల యవిపర్యాసముచేత అర్థమునకు విసౌవాదిత లేమి; అది ప్రకృతుభంగరూపదోషము లేమియే. స్పష్ట ముదాహరణము.

౬౨౨. సమాధికి గుణత్వము లేదు.

సమాధి యన అయో న్యన్యచ్ఛాయాయోని రూప ద్వివిధార్థదృష్టి రూపము. అందు అయోని యగు సర్థమునకు

ఉదా.—

‘అష్టజే గౌతమీన మత్తహూయం గడ్డకుతో స్ఫుర్ణించు సారంగఫలము.’

అన్యచ్ఛాయాయోనికి

ఉదా.—

‘తన కిన్నుల ప్రతిబింబములచేత నీటిలో పలుమాఱు చందింపబడినదై పుష్పలావి నీలో త్పలమందును కేలించుటకు సందేహించుచున్నది’

ఇచట నీలోత్పలములకును నయనములకు అతిప్రిసిద్ధమైన సాదృశ్యము. విచ్ఛిత్తినిశేష

ముతో నిబంధించబడినది. ఇదియు అసాధారణ శోభ నొసంగనందున అగణమే; మఱి యేమన కావ్యశరీరమాత్రా నిర్వర్తకము.

కొన్నిచోట్ల 'చంద్రాని' అను నేకపదార్థమును చెప్పవలసినప్పుడు 'అతియొక్క కంటియందు సమద్యుతమైన జ్యోతి' అని వాక్యముచే చెప్పట; కొన్నిచోట్ల 'నిదాఘశీతలములును హిమకాలోష్ణములును సుకుమారుములును అగు శరీరావయవములు గల స్త్రీ' అని వాక్యార్థమును చెప్పవలసినప్పుడు 'పరవర్ణిని' అని పదఁబునం జెప్పట; కొన్ని చోట్ల వాక్యార్థమునకు ఏదే నొకింత విశేషమును చేర్చి పెక్కు వాక్యములచేత చెప్పట యనెడి వ్యాసము; కొన్నిట బహువాక్యప్రతిపాద్యమును ఏక వాక్యమునం జెప్పట యనెడి సమాసమును; అను నేవమాదికము గా ఇతరులచే జెప్పబడినట్టివానికి గుణత్వము తగదు. మఱేమన వైచిత్ర్యమాత్రా వహత్యము.

౬౨౩. అందువలన అర్థగుణములు వేరుగావు.

అందువలన ననగా ఉత్తప్రకారమున అర్థగుణములు ఓజఃప్రభృతులు చెప్పబడినవి.

సా హిత్య దర్పణము .

నవమ పరిచ్ఛేదము .

ఇత కృమిప్రాప్తమయిన యలంకారనిరూపణము బహువక్తవ్యతాకారణమున నుల్లంఘించి రీతిని చెప్పుచున్నాడు.

౬౨౪. అవయవసన్నివేశవిశేషమువంటిది నడనంఘటన రీతి యనబడును. అది రసాదులకు ఉపకర్త్రీ.

రసాదులకు అనగా శబ్దార్థశరీరమగు కావ్యమునకు ఆత్మభూతములకు.

౬౨౫. అది వెండి వైదర్భి, గొడి, పాంచాలి, లాటియు నని నాల్గువిధములు. అది అనగా రీతి. అందు.—

౬౨౬. మాధుర్యవ్యంజకములయిన వర్ణములచే రచన లలిత (౬౦౬) మయి నట్టిది అవృత్తియేనియు అల్పవృత్తియేనియు వైదర్భియనుపేరి రీతి.

ఉదా.— (౬౦౮) ‘అనన్తమన్తశభవః’ ఇత్యాది.

రుద్రోఽయో ఇట్లు చెప్పుచున్నాడు:—

‘సమాసమేతేనిదియేని ఇంచుక కలిగినదియేని యై, పదిగుణములతోనుం గూడు కొన్నట్టిది వైదర్భి, వర్ణద్వితీయబహుళ, స్వల్పప్రాణాత్మరగా చేయఁదగినది.’

ఇచట పదిగుణములు అతనిమతమందు చెప్పబడిన శ్లేషాదులు.

౬౨౭. ఓజఃస్రకాశములైన వర్ణములతో ఉద్ధతమయిన బంధము సమాసబహుళము గొడి.

ఉదా.— ‘చక్రచ్ఛుజ’ ఇత్యాది (౫౯౮).

పురుషోత్తముఁడో ఇట్లు చెప్పుచున్నాడు:—

‘బహుశత్రుసమాసయుక్తయు మహాప్రాణాక్షరయు అనుప్రాసమహిమపరతంత్రయు ప్రకవాక్యయు గండి యను నీతి.’

|| ౨౦ || అరెండింటిని గాక శేషించిన వర్ణములతో సమస్తమయిన అయిదా అంశములుగలదియగు బంధము పాంచాలిక యనెడు నీతి.

గొప్పిరి ననగా గొప్పవైదర్భులకు.

ఉ గా. —

మధుగయా మధు బోధిత మాధవీ మధుసమ్మధి సమేధిత వేధయా
మధుకరంగనయా మహా సుస్మృత భవనిభృతా నిభృతాక్షగ మజ్జగో

[మహాప్రాసము శేషించిన వసంతముచే వికసితమయిన మాధవియుక్త మధుసమ్మధి
వేధిత పండింది. మేధ గలది సుటికిని ప్రమాదభవనియుతయు ఆత్మవర్ణముగా మధు
గనానము తాపించెను.]

భాగ్యవంశో ఇట్లు చెప్పినాడను. —

‘మధుస్తమములగు నైదాళు వదములు గలదియు ఓజఃకాంతిసమన్వితయు మధు
రయు సుగమాయును నగుదానినిగా పాంచాలిని కవు లెఱుంగుదురు.’

|| ౨౧ || అంటియు వైదర్భిపాంచాలులకు నడిమిదిగానుండు నీతి.

ఉ గా. —

|| ౨౧ || మధు మధు మధుగ్రాధ్యక్షః పద్మినీనా మధుమగ్ని వహానీ బాల సుహృదః పున్నమ్
వగహః కథాగ శోకద్వంద్వ బద్ధ నిర్భిక్షా, కుపిత పిత కపాల శ్రోత తామ్ర స్తమాంసి.

[పద్మకుల ముగ్రాధ్యక్షమండమ, ఉదహరియందలి కానవంతు బాలసుహృదపున్నం
యను, వగహఃకపాలములకు శోకద్వంద్వముల బంధుడును శోపించిన శ్రోత చుక్కటికల
వైదర్భుడు వగు నిగ్రహ నిగ్రహను గొప్పించు ఉదయించుమన్నాడు.]

|| ౨౧ || గా. —

‘మధుసూతముల సమాసమాలను అంబుదాళినిచేత ప్రియప్రాచయియు, సంయు
గ్మతములను ముగ్ధుగా లేనిదియు ఉదితవిశేషగా పూరిత వస్త్రాభ్యసయు లాటి
యానను.’

భాగ్యవంశు చెప్పించెడిది —

|| ౨౨ || అంటియు వైదర్భి లలితమయిన క్రమము గలది, పాంచాలి మత్సరము అనును, అంటి గామ్యవదాంబులును’ అని.

౬౩౦. ఒక్కొక్కచోట వక్త్రాద్యోచిత్యవశంబున రచనాదులు అన్యవిధము లగును.

వక్త్రాది—అనుపదముచే వాచ్యప్రబంధములును రచనాది—యనుటచేత వృత్తివర్ణంబులును. అందు వక్త్రాచిత్యాదికి ఉదా.—

‘మన్మథా యస్మాద్రవాంభః పుత్ర మహర చల స్వందర ధ్వాన ధీరః
కోణాఘాతేషు గర్జ త్ప్రళయ ఘనఘ టానోన్య సంఘట్ట చల్లః
కృష్ణా కోగ్రాహగ్రహతః కరుకుల నిధ నోత్పాత నిర్భాతవాతః
కే నాస్య త్సింహనాద పృథివీత సఖో దుష్టభి స్తాడ్యతేఽయమ్.’

[‘మధనముచే ఇటునటుం ద్రోయబడిన సముద్రంపుజలముచే దాటబడిన గుహలతో చలించుచున్న మందరపర్వతముయొక్క ధ్వనివలె ధీరంబును, కొడుపుతో గొట్టినప్పు డెల్ల గర్జించుచున్న ప్రళయకాలపు వర్షకాభయల యన్యోన్య సంఘట్టమువలె ఘోరంబును ద్రోపదీకోగ్రంబునకు ఆగ్రహగ్రహతః కరుకులమరణోత్పాత నిర్భాతవాతంబును మాసింహ నాదంపుబ్రతిధ్వనికి సఖమునంగా నీడుండుభి ఎవనిచేత తాడింపబడుచున్నది?']

ఇచ్చట వాచ్యమునకు కోగ్రాద్యభివ్యంజకత్వము లేకున్నను భీమసేనుడు వక్త్రయగుటవలన రచనాదులు ఉద్ధతములయినవి.

ఉదాహృతమయిన ‘మూర్ధన్యాఘాతమాన’ (౫౭౯) ఇత్యాదియందు వాచ్యోచిత్యమువలన రచనాదులు ఉద్ధతమయినవి. ప్రబంధోచిత్యమువలన నాట కాదులయందు రొద్రముదైనను అభినయశ్రుతిసూలమగుటవలన దీర్ఘసమాసాదులు కావింపమి. ఇట్లు ఆఖ్యాయికయందు శృంగారమంతైనను మృత్యువర్ణనాదులు లేమి. కథయందు రొద్రమందయినను (రచనాదులు) అత్యంతోద్ధతములు గావు. ఇట్లు ఇతరమును కూడ ఎఱుంగునది.

సా హిత్య ద ర్పణ ము .

దశమ పరిచ్ఛేదము.

ఇతను అవసరప్రాప్తిములయిన యలంకారములను చెప్పుచున్నాడు.—

౬౩౬. శబ్దార్థముల యస్థిరభర్తృములేవో శోభనుపెంచునని రసాదులకు ఉపకారకములు అవి అంగదాదులవలె అలంకారములు.

ఎట్లు అంగదాదులు శరీరశోభను పెంచునవై శరీరికి ఉపకారకములో అట్లు అనుప్రాసోపమాదులు శబ్దార్థశోభను పెంచునని రసాదికి ఉపకారకములు. అలంకారములు అస్థిరములు అనఁగా గుణముల యునికివలె వీనియునికి ఆనశ్యకముగాదు. శబ్దార్థములలో ముందుగా శబ్దము బుద్ధివిషయ మగుటంబట్టి శబ్దాలంకారములను చెప్పవలసియుండఁగా శబ్దార్థాలంకారమయిన పునరుక్తవదాభాసమునకు పూర్వులు శబ్దాలంకారముల నడుమ లక్షణము గావించినందున ముందుగా దానినే చెప్పుచున్నాడు.

౬౩౭. తొలుత ఏదీ అర్థముయొక్క పొనరుక్తముగా భాసించునో భిన్నరూపములగు శబ్దముల నాశ్రయించినట్టిది అది పునరుక్తవదాభాసము.

ఉదా.—

భుజబుట్టలీ వ్యక్త శశికుభ్రాంకు శీతగుః

జగన్మృషి స దాపాయా దవ్యా జ్యేతోహరః శివహ.

[సర్పముచేత కుండలముగలవాడు (నాగకుండలండు, భుజంగు=సర్ప) కర్పూరమువలె తెల్లని కిరణములుగల చంద్రుడు (శిరమునఁగలవాడు (శశి-కర్పూరము, శీతగుః=చంద్రుడు), జ్యేతోహరుడు అగు శివుడు లోకములను ఎల్లప్పుడు ఆపాయమునుండి (ఆవ్యాత్-) కాచును గాక.]

ఇచట భుజంగ కుండల్యాది శబ్దములకు లోలత సర్వాద్యర్థము లోచుటం బట్టి పానరుక్త్యము ప్రతిభాసించుచున్నది. పర్యవసానంబున భుజంగరూపమయిన కుండలము ఎవనికి కలదో అతడు' అను నిత్యాద్యర్థము వేటు. 'పాయా దవ్యా త్ర'నునెడ ఈయలంకారము క్రియాగతము, ఎట్లన 'పాయాత్' అనుదానం బర్యవ సానమగుటవలన; 'భుజ్జకుణ్డలీ' అను శబ్దములందు లోలిదే మార్పును సహించును; 'హరః శివః' అనుశబ్దాబులలో రెండవది మార్త్రమే మార్పు నొప్పును; 'శశి శుభ్రంశు' అనుచో రెండుచు మార్పును సహించును. 'భాతి స దాన త్యాగః' అనుదాన రెండుచు పరివృత్తిని సహింపవు, [సదా అనతిచేత (వంగమిచేత) అగము (కొండ) ప్రకాశించుచున్నది] అని శబ్దపరివర్తనమును సహించుటను సహింపమినిం బట్టి దీనికి ఉభయాలంకారత్వము.

౬౩౩. అనుప్రాస మనఁగా స్వరము వేటుయినను శబ్దము సమముగానుండుట

స్వరమార్త్రసాదృశ్యమునో వైచిత్ర్యములేమిచేత లెక్కనేయలేదు. రసాద్య గుణతత్వముచేత ప్రకర్షముగా న్యాసము అనుప్రాసము.

౬౩౪. వ్యంజనఛంఘమునకు ఇరుదెఱుంగుల ఒక్కమాటు సామ్యము ఛేకాను ప్రాస మనఁబడును.

ఇరుదెఱుంగుల ననఁగా స్వరూపముచేతను క్రిమముచేతను. 'రసః' 'సరః' ఇత్యాదుల యందు క్రిమము వేటుగుటవలన అందుఁగల సాదృశ్యము ఈ యలంకారమునకు విష యము గాదు. ఉదా.— మూలండ్రిగారి కవనము—

‘అదాయ వకుళగన్ధా నన్ధీకర్వక్ పదే పదే భ్రమరాకా

అయ మేతి మన్దమన్దం కావేరీ వారి పావనః పవనః’

[వీడి కావేరీ వారి పావనఁ డగు పవనఁడు వకుళగంధములందెచ్చి అడుగడుగునను తుమ్మెదలను అంధీకరించుచు మెల్లమెల్లగా వచ్చుచున్నాడు.]

ఇచట గన్ధా నన్ధీ అనుచో సంయుక్తములకును కావేరీ వారి అనుచో అసం యుక్తములకును 'పావనః పవనః' అనుచో పెక్కు వ్యంజనములకును ఒక్కమాటు ఆవృత్తి. ఛేకుఁ డనఁకా విదగ్ధుఁడు (జాణ), తత్ప్రయోజ్యము గావున ఛేకాను ప్రాసము.

౬౩౫. పెక్కింటికి ఒక్కతెఱుంగున సామ్యమును, ఇరుదెఱుంగుల నలుమాతే నియు, ఒక్కటికి ఒక్కమాతేనియు వృత్త్యనుప్రాస మనఁబడును.

ఒక్క-తెఱంగున అనగా స్వరూపముచేత మాత్రమే, క్రమముచేతఁ గూడఁ గాదు. ఇరుదెఱంగుల ననగా స్వరూపముచేతను క్రమముచేతను. ఒక్క-మా టేని అని ఏని శబ్దముచేత పలుమాఱు గూడ.— ఉదా.—

‘ఉన్మీల న్మధుగన్ధ లబ్ధ వధుప వ్యాధాశ చూతాఙ్కుర
కీర్తి తొక్కిల కాకిలీకలకలై యదీగ్ధ కన్దజ్వరాః’
నీయస్తే పథితైః కథంకథపపి ధ్యానావధానక్షణ
ప్రాప్త ప్రాణసమా సమాగమ రసోల్లాసై రమీ వాసరాః’

[గుబులకొనుచున్న మకరందపు నెత్తెవి కాసించిన తుమ్మెదలు కదలించిన మాయించు కురములయందు కీర్తించుచున్న కోయిలయొక్క వధు రావ్యక్త నూత్ను కోలాహల ధ్వనులచేత కర్ణములకు జ్వరముగొల్పుచున్న యీ దినములను పథితు ధ్యానము నొసంగిన క్షణమననే లభించిన ప్రాణసమఃకతోడి సమాగమరసోల్లాసములచేత ఎట్లొ గడపుచున్నాడు.]

ఇచట ‘రసోల్లాసై రమీ’ అనుచో రసలకు ఒక తెఱంగుననే సామ్యము, క్రమమున సామ్యము లేదు; రెండవపాదమున కలలకు పలుమాఱు క్రమము మాఱ కయే; ప్రథమపాదమున ఒకమకారము ఒకమాఱు, ధకారమునకు పలుమాఱు; రస విషయవ్యాపారముగలదైన వర్ణరచన వృత్తి, తదనుగతముగా ప్రకర్షముతోడి న్యస నంబనం జేసి వృత్త్యనుప్రాసము.

ఉ 3౬. వ్యంజనములకు మాత్రమే తాలురదాదికమయిన యేకస్థానమందే ఉచ్చ రింపఁబడున వగుటంబట్టి కలిగెడు సాదృశ్యము శుక్తియనుప్రాస మనఁ బడును.

ఉదా —

‘దృశ దగ్ధం మనసిజం జీవయన్తి దృశైవ యాః
విరూపాక్షస్య జయన్తి స్తా స్తుతే వామలోచనాః’

[కంటిచేత దగ్ధఁడయిన మదనుని కంటిచేతనే ఎవరు బ్రదికించుచున్నారో విరూపాక్షుని జయించినవారయిన యావామలోచనలను స్తుతించుచున్నాను.]

ఇచట ‘జీవయన్తి’ అని, ‘యాః’ అని, ‘జయన్తిః’ అనియు; ఇందు జకారయకార ములు ఏకస్థానంబగు తాలువునందు ఉచ్చరింపఁబడుటచేత సాదృశ్యము. ఇట్లు దంత్య కంఠ్యములకుం గూడ నుదాహరింపవలయును. ఇదియు సహృదయులకు మిక్కిలి శుక్తిసుఖావహంబగుటవలన శుక్తియనుప్రాసమనఁబడును.

- ౬-౩౨. వ్యంజనము యథావస్థముగానే యుండి దానికి పూర్వమందున్న స్వరముతోఁగూడ ఆవర్తింపబడునేని తుదయందు యోగ్యమగుట వలన అంత్యాను పాస మనంబడును.

యథావస్థము అనఁగా యథాసంభవములయిన యనుస్వార విసర్గ స్వర యుక్తాక్షరములతోఁ గూడుకొన్నదిగానే; ఇది పాఠ్యముగా పాదమునకుఁగాని పదమునకుఁగాని తుదను ప్రయోగింపఁదగినది.

పాదాంతగతమునకు ఉదా.— మదీయము —

‘కేశః కాశః స్తబకవికాసః కాః పృకటిత కరభ విలాసః

చక్షు ర్దగ్ధ వరాటక కల్పం త్యజతి న చేతః కామ మనల్పమ్.’

[తలవెండుకలు తెల్లులూగు త్రివికాసముకలవి, ఒంటె స్వరూపము దేహమున పృకట మయినది, కన్ను కాలినగవ్వవలె నున్నది, అట్లున్నను మనస్సు ఎక్కుడగు కామమున వదలకున్నది.]

పదాంతగతమునకు ఉదా.—

‘మద్దం హస్తః పులకం వహస్తః’ ఇత్యాది.

[‘మెల్లగా శవ్వవారును గగుర్పాటు వహించినవారు’ లోనగునది.

- ౬-౩౩. తాత్పర్యమాత్రముచే భేదము కలుగునట్లుగా శబ్దార్థములను ఆవృత్తిచుట లాటానుప్రాసమని చెప్పబడును.

ఉదా.—

‘స్మేర రాజీవ నయనే నయనే కిం నిమిలికే?

పశ్య నిర్జిత కన్దర్పం కన్దర్ప వశగం ప్రియమ్.’

[వికసించిన రాజీవమువంటి నేత్రములుగల చెలువా, నేత్రముల నేల మూసికొంటివి? కండ ద్వని జయించినవానిని నీప్రియుని కందర్పనిశేయమునం బడినవానిని చూడు.]

ఇచట విభక్త్యర్థమునకు ఆవృత్తిలేకున్నను, ముఖ్యతరమైన ప్రాతిపదికాన శబ్దోత్పత్తిరూపము భిన్నార్థమైనందున లాలానుప్రాసత్వమే.

‘నయనే తస్మైవ నయనేచ’

[వానికన్నులే కన్నులును.]

ఇచట ద్విత్వీయ నయనశబ్దము భాగ్యవత్త్వాది గుణవిశిష్టత్వము నెడి తాత్పర్యముచేత మాత్రమే భిన్నార్థము.

‘యస్య న సవిధే దయితా దవదహన ముహిసదీధితి స్తస్య

యస్యచ సవిధే దయితా దవదహన ముహిసదీధితి స్తస్య’

[ఎవనికి దయిత సమీపమున లేనో వానికి తుహినదీధితి (చంద్రుడు) శవదహనుడు (దావాన్ని); ఎవనికి దయితసమీపమునఁగలదో వానికి దవ దహనుడు తుహినదీధితి.]

ఇచట అనేకపదములకు పౌనరుక్త్యముగలదు. ఇది ప్రాంతముగా లాటజనులకు ప్రియమగుటవలన లాటానుప్రాసము.

౬౩౯. ఈవ్యకారము అనుప్రాసము అయిదువిధములు.

౬౪౦. అర్థము ఉన్నయెడల వేఱర్థమున స్వరవ్యంజన సంఘాతిని అక్రమముననే ఆవర్తించుట యనుక మనఁబడును.

ఇచట గొడువదమఃలకును ఒక్కడ సార్థకత్వము ఒక్కడ నిరర్థకత్వము; ఒక్కడ ఒకదానికి సార్థకత్వము ఇతరమునకు నిరర్థకత్వము. కావున ‘అర్థము ఉన్నయెడల’ అనుట. ‘అక్రమముననే’ అనుటచే ‘దమోమోద’ ఇత్యాది ఈయలంకారమునకు విషయము కాదని సూచితము. ఇది పదమునకు పాదమునకు శ్లోకాగ్ధమునకును శ్లోకమునకును ఆవృత్తి యగుటచేతను పదాద్యావృత్తి అనేకవిధముల కలగఁగుటవలనను కనుం బెక్కులయిన భేదములుకలది. దిష్టాంతముగా ఉదా.—

[ఈన పలాశ-పలాశనం పురః స్ఫుటపరాగ-పరాగత-పల్కజమ్

మృగుల-తాస్త-లతాస్త మలాకయ త్సుమరభిరం మరభిం మమనోభ్రుః]

[అర్థఁడు (శ్రీకృష్ణుడు) నూతన పత్రములతోడి కింశుకముల యరణ్యము కలదియు వికసిల్లిన పుష్పములతో సుబద్ధములైన సంకజములకలదియు మృదులములై (మొండకు) నాడిన పుష్పములగలదియు, పుష్పలభాగముల చేత పరిమళవంతమయిన పసంతమును తిలకించెను.]

ఇచట పదావృత్తి. “పలాశ పలాశ” అనునెడను “సురభిం సురభిమ్” అనునెడను గొలికిని సార్థకత్వము. “లతాస్త లతాస్త” అనుచో తొలిదానికి నిరర్థకత్వము; “పరాగ పరాగ” అనుచో గొడవదానికి నిరర్థకత్వము. ఇట్లే ఇతరములనుకూడ నుదాహరింపఁదగును.

“యమకాదులయందు డలలకును బవలకును లరలకును వికృతముకలుగును.” అనిచెప్పిన నయమున “భుజలతా మబలాజనః” అనునెడ యమకత్వహానిలేదు.

౬౪౧. ఒకడు ఒకయర్థమునఁ బ్రయోగించిన వాక్యమును మఱియొకఁడు శ్లేషచేతఁగాని కాకుపుచేతఁగాని వేఱువ్యకారమున యోజించునెడల నది ఇరుదెఱుంగుల వక్రీయమగును.

ఇరుదెఱుంగుల ననఁగా శ్లేషవక్రీయ క్రీయ. క్రిమముగా నుదా.

‘కే యూయ? స్థల ఏవ కప్రతి కయం. ప్రియో విశేషశ్రియః.
 కిం బ్రూతే కహగః స వా కణిపతి కృతాస్తి కప్రో హరిః
 వామా యూయ వహా! కడప్పరసికః కీద్వకస్మిథో వర్తతే!
 యే నాస్మాను వివేకశూన్యమనఃః పుం స్వేప యోషి ద్భ్రమః.’

[ఎవరమీన? ఇప్పుడు కేల యందేమేము. ప్రియము మీవిశేషమును గూర్చినది. పక్షియేని ఎటు హరి నిద్రించునో అఫణిపతి యేని యేమి చెప్పినాడ? క్షుణ్ణులుగా నున్నార మీరు. అహా! మన్మథుండు ఎట్టి కిడంబరసికుడు! ఆతనిచేత వివేకశూన్యమనస్కునికి పురుషులయందే శ్రీభ్రమ!-కే=ఎవర=జలమందు; వామా=క్షుణ్ణులు=శ్రీలు.]

ఇచట విశేషవదమునకు విః = పక్షి, కేవః=నాగుండు అని అర్థద్వయము కలిపింజేసి సభంగశ్లేషము; కడమభాగములో అభంగము.

‘కారే కోకిల వాచారే కహకార మనోహరే
 కృతాగః పరిత్యాగా త్రస్యాశ్చేతో న దూయతే.’

[కోకిలచే వాచారమును కహకారములచే మనోహరమును అగు కాలమున ఆపరాధిని ప్రియుని పరిత్యజించుటవలన ఆమె చిత్తము నొనరు.]

ఇచట ఒకానొక సఖిచేత నిషేధార్థమందు ప్రయుక్తమయిన శిష్టును అన్య కాకువుచేత (స్వరవిశేషముచేత) “తప్పక నొచ్చును” అని విధ్యర్థమున ఘటించినది.

౬౪౨. భావలయందు ఏకశబ్దములచేత ఏవాక్యము రచింపబడునో అది భాషాసమ మనబడును.

ఉదా.—మదీయము—

‘మజ్జుల మణిమజ్జీరే కలగమ్మారే విహారసరసీ తీరే
 విరసాసి కేలికీరే కిహాళి ధీరే మ గన్ధసార సమారే?’

[ఓసఖీ, మనోహరగంభీరవాదమయిన మంజుల రత్ననూపురమునందును, కేళీసరస్వీగము నందును కేలిశుకమునందును మందమగు చందనసమీరమందును విహరించుచున్నావేమి?]

ఈశ్లోకము సంస్కృత ప్రాకృత శౌరసేనీ ప్రాచ్యవంతీ నాగ రాషభింశ ములయందు ఏకవిధమే.

‘సరసం క ఇణ కన్యం’

[సరసము కవియొక్క కావ్యము.]

ఇత్యాదులయందు “సరసం” అనుచో సంస్కృతప్రాకృతములందు సామ్యము న్నను (సర్వ) వాక్యగతత్వములేమిచే వైచిత్ర్యములేనందున ఈయలంకారము గాదు.

౬౪౩. శిష్టవదములచేత అనేకార్థాభిధానము శ్లేష యనబడును. ఇది వర్ణ

ప్రత్యయ లింగములయు ఇరుప్రకృతులయు ఇరుపదములయు విభక్తి
వచన భాషలయు శ్లేషచేత ఎనిమిదితైలంగులయినది.

కృమముగా ఉదాహరణములు.—

‘ప్రతికూలతా ముపగతేహి విధౌ విఫలత్వమేతి బహుసాధనతా
అవలమ్బనాయ దినభర్తర భూన్నపతివ్యతః కరసహస్ర మపి.’

[ద్రవము(చంద్రుడు) ప్రతికూలతాదేయంగా మౌనుసాధనములు ఉన్నను ఫలింపమి
నిశ్చయము. దినకరునికి వేయికరణములు (చేతులు) ఉన్నను పడిపోవుచున్నప్పుడు పట్టు
కొనుటకు కొఱగావాయును.]

ఇచట “విధౌ” అని విధువిధిశబ్దముల యికారోకారములకు ఔకారరూపము
వచ్చినందున (వర్ణ)శ్లేష.

‘కిగణా హరిణాబ్జస్య దక్షిణశ్చ సమీరణః
కాంతోత్పల్లజాసాం నూనం సర్వవీచ సుధాకిరః’

[చంద్రునికిరణములును దక్షిణమారుతంబును కాంతయొక్క యౌషిలోనున్న వారికి
అన్నియు అమృతముం జల్లునవే (జల్లునది.)]

ఇచట “సుధాకిరః” అని క్విప్తకప్రత్యయములకు (శ్లేష.) మఱియు నిట బహువచనైక
వచనములు ఏకరూపముకలవైనందున వచనశ్లేషయుగలదు.

‘వికసన్నేత్రీ నీలాజ్ఞే తథా తస్యైః ప్రసద్యయీ
తవ దత్తాం సదామోదం లస త్తరళహరిణి.’

[తన్వియొక్క లసత్తరలహరులు వికసించుచున్న నేత్రేంద్రీయములును అట్లే లసత్తరళ
హరిణి ప్రసద్యయియు నీకు సర్వదా ఆనందము నొసంగుచుండును.]

ఇచట నపునక స్త్రీలింగములకు శ్లేష, వచనశ్లేషయు.

‘అయం సర్వాణి కాస్త్రాణి హృది జ్ఞేషు చ వత్సృతి
సామర్థ్యకృదమిత్రాణాం మిత్రాణాంచ నృపాత్మజః.’

[ఈ రాజకుమారుడు సకలకాస్త్రములకు హృదయమూ వహించును, విద్యాంసుల
యెడల జెష్ఠుడు; అమిత్రులకు సామర్థ్యమును కోసివైచును, మిత్రులకు సామర్థ్యముం
జేయును.]

ఇచట “వత్సృతి” అని వహివచులకు “సామర్థ్యకృత్” అని “కృత్సృతి”
“కరోతి” అను ప్రకృతులకును శ్లేష.

‘పృథుకార్తస్వర పాత్రమ్’ ఇత్యాది (గీ.గీ.).

ఇచట పదచ్ఛేదము చేసినచో విభక్తిసమాసములకుంగూడ నైలక్ష్యము కలిమిచే పదశ్లేష, ప్రకృతిశ్లేషయో గాదు. మరియు నిట్లు—

‘నీతానా మాకులీభావం లుప్తభూకరి శిలీముఖైః

సద్యశే వసన్వృద్ధానాం కమాలానాం తదీక్షణేః.’

[అయింతి నేత్రీయులు—మకరంద లబ్ధములైన పెక్కుతేలట్లు చేతి— (నోమాలనేటి పెక్కుపాణులతో) - అక్షులత్వమును పొందివలచినవియు—నీటల బలగనవియు (అడవిలోఁ బెరిగినవియు) అగునట్టి తామరలకు (తేడులకు) సమాసములు |

ఇచట లుబ్ధశిలీముఖాది శబ్దములు శ్లిష్టములై యైనను విభక్తి భేదము లేనందున ప్రకృతిశ్లేష, అటు గాదేని ఎల్లెడల పదశ్లేషయే ప్రసక్తమగును.

‘సర్వస్వం హర సర్వస్య త్వం భవచ్ఛేద తత్సరః

నయోపకార సామ్యుఖ్య మాయాసి తనువర్తనమ్.’

[ఇప్రనిగూర్చి భక్తుఁడువేడుకొనుట:— ఓహూఁడా, నీవు ఎల్లవానికి సర్వధనమీవు, సుసారమును చేపించుటయును ఆసక్తుఁడవు, నయోపకారముల సమ్యుఖ్యంబింపఁచి తను వర్తనమును అవలంబింతువు.— పుత్రునిగూర్చి దాసి వచించుట:—నీవు ఎల్లవారి సర్వధనమును హరింపుము, (ధనికులకంతములను) కోముటయును ఆసక్తుఁడవుకమ్ము, ఉపకారపరత్వమును మాను, కష్టమయినజీవనమును జరుపుము.]

ఇచట“హర”అను నెడ ఒకపక్షమున శివసూర్యోధనముగావున సుష్ప(సుస), ఇంకొకపక్షమున హృదాయుత్రసకు తిజ్జ(తిజ్) అని విభక్తిశ్లేష. ఇట్లే “భవ” ఇత్యాదులయందును. ఈభేదముప్రత్యక్షమైచేతనే గతార్థమయినను ప్రత్యయంతర సాధ్యముగాక సుబుత తిజులముల నాశ్రయించినందున గలిగిన విచ్ఛిత్తివిశేషము నవలంబించి వేఱుగా (విభక్తిశ్లేషయని) వ్యవహరించుట.

‘మహాదే సురసంధం మే త మవ సమాసజ్ఞ మాగమా హరణే

హర బహుసరణం తం చిత్తమోహ మవసర ఉమే సహసా.’

ఇచట సంస్కృత మహారాష్ట్రీయ భాషలకు శ్లేష.

[దీనికిసంస్కృతముగా నర్థము— ఉత్సరప్రదవగునోగోరి, విద్యాగ్రహణమునకైన మనీషు ప్రసిద్ధ సమాసంగమము మురప్రాధాన్యమును రక్షింపుము; సహయమున బహు విషయగామిని, ఆచిత్తమోహము శీఘ్రముగా తొలగింపుము.]

ప్రాకృతముగాఁ గొన్నిచో దీనికి ఛాయ —

‘మహ్యం దేహి రసం ధర్మే తమోవశా మాకాం సంసారా ద్ధర నః
పారవధు శరణం క్ష్యం చిత్తమో హోపసరతు మే సహసా.’

దీనియగుము.— ఓహరవల్లభా, నాకు ధర్మమందు కోర్కె నొసంగుము. సంసారముమీఁద
అట్లానివశమున మాయం గలిగిన యాశను హరింపుము; నీవు మాకు శరణువు. నా చిత్త
మోహము తటాంజన తొలగిపోవునుగాక.]

ఋరర. ఇటి వెండియు సభంగము అభంగము ఉభయాత్మకము నని మూఁడు
విధములైయున్నది.

ఈభేదములను మూఁటిని చెప్పిన యెనిమిది భేదములలోను యథాసంభవ
ముగా నెఱుంగదగును ఇదియు నొక యుదాహరణము.—

‘యేన ధ్వస్తమనోభవేన బలిజీత్కాయా పురాస్త్రీకృతా
య శోభస్విత్తే భుజస్థ హర వలయో గల్గ్లాం చ యో ధారయత్
య స్యాహు శృణుమచ్చికోహర ఇతి స్తుత్యం చ నా మామరాః
సాయా త్న స్వయ మన్ధకక్షయకర స్త్వాం సర్వదో మాధవః.’

[శివపరము—ధ్వస్తమనోభవేన అనెనచేత పూర్వము బలిజీతయొక్క దేహము
అస్త్రముగాఁ జేయబడినదో, ఎవఁడు ఉల్కపైచుముగా చుట్టబడిన పాములు హరము
గాను వలయుముగాను గలవాఁడో, ఎవఁడు గంగను ధరించెనో, ఎవని శిరము శశిమంత
మో (చంద్రుఁడుకలదో). హరుఁడని ఎవని వంద్యనామమును అమరులు పల్కుదురో
అంధకాసురహంతయైన యా యుమావతి సర్వదా స్వయముగా నిన్ను రక్షించునుగాక.

విష్ణుపరము—పుట్టుకలేని యెవనిచేత బండి ధ్వస్తమనేయబడినదో, ఎవనిచేత బలిచక్ర
వర్తని జయించిన తన దేహము పూర్వము (అమృతచుధనసముమున స్త్రీగా మోహిని
గా) చేయబడెనో, ఎవఁడు మదించిన పాముకుహర్నివాఁడో, (ఎవఁడు) శక్తుసము
హముల (ఆర) బలమునుగూర్చి పోవువాఁడో, ఎవఁడు (కృష్ణావతారమున గోవర్ధన)
పగ్వత్తమును (కూర్మావతారమున) భూమిని ధరించెనో, ఎవనికి దేవతలు శశిని మధించిన
రాహువుయొక్క శిరమును హరించువాఁడని వంద్యమును నామమును చెప్పదురో
అంధకులకు (యావత్తులకు) (ద్వాపరకమునెవ) నివాసము చేయువాఁడును సర్వము
నిచ్చువాఁడును అగు మాధవుఁడు నిన్ను స్వయముగా రక్షించుఁగాక.]

ఇచట— ‘యేన... వేన’ అనుచో సభంగశ్లేష. ‘అన్ధకక్షయకర’ అనుచో
అభంగశ్లేష.

ఈరెండు నొక్కేడనే సంభవించినందున (సభంగాభంగాత్మకశ్లేషకు) గ్రంథ
కారవభీతిచే పృత్యేకముగా నుదాహరణము చూపలేదు.

[ఇచట కొందఱు అురురు.— సభంగశ్లేషయాత్రమే శబ్దశ్లేషకు విషయము,

అందు ఉదాత్తాది స్వరభేదమువలన భిన్నప్రియత్నముచేత ఉచ్చార్యములగుటవలన భిన్నములగు (రౌడు) శబ్దములకు లక్క-కట్టన్యాయంబున క్లేష. అభంగమో అర్థ క్లేషయే, అందు స్వరభేదములేమిచేత, అభిన్నప్రియత్నముననే ఉచ్చార్యత కలిమిం జేసి శబ్దభేదము కానందున అర్థములు ఒక్క-తోడిమి నాశ్రయించిన యిరుగుపలంబుల న్యాయంబున క్లేష. ఏది దేని నాశ్రయించియుండునో అది దాని యలంకారమే. అలంకార్యాలంకార భావమునకు లోకమందుంబోలె ఆశ్రయాశ్రయిభావముచేత ఉపపత్తి. అని.

దానిని ఇతరులు ఒప్పుకున్నారు. — అందులకుం దెలివిడి — ఇందు ధ్వని గుణీభూతవ్యంగ్య దోష గుణాలంకారములు శబ్దార్థగతములనెడి వ్యవస్థకు ఒక్క-దానినే ఆశ్రయించియుండుట నియమము; 'అంధక క్షయ' అనునెడ శబ్దభేదము లేదనగూడను, ఏలన — 'అర్థభేదముచేత శబ్దభేదము' అని దర్శనము గావున. మఱియు నిట శబ్దమే ముఖ్యముగా వైచిత్ర్యబోధోపాయముగా కవిప్రతిభచేత విషయోకరింపబడుటచేత శబ్దాలంకారత్వమే; (ఎట్లన —) విసదృశములయిన శబ్దము ములను కూర్చుటయందు ఇట్టి వైచిత్ర్యము లేమిం జేసియు, వైచిత్ర్యమే అలంకార మగుటంబట్టియు. అర్థంపుమొగముగ జూచి యర్థాలంకార మను పక్షమున అనుప్రాసాదులు రసాది పరములగుట బట్టి వానికిఁ గూడ అర్థంపుమొగము చూచి అర్థాలంకారత్వము చెప్పవలసివచ్చును. అభిన్నప్రియత్నోచ్చార్యమగుటచేతనే శబ్దము అర్థాలంకార మగునేని 'ప్రతికూలతా ముపగతేహి విధా' ఇత్యాదులయందు శబ్దభేద మయినను అర్థాలంకారత్వము నీకురు ప్రసక్తించును, కావున రెంటును శబ్దాలంకారత్వమే. ఎచ్చట శబ్దమును మార్చినను క్లేష పోదో, అచ్చట —

* కొంచెయనకే ఉన్నతిం బొందును కొంచెయనకే అశోగతిం బొందును; అహో! దుని
కొలకొనకును ఖలునికిని వృత్తి మిక్కిలి సదృశముగానున్నది!

ఇత్యాదులయందు అర్థక్లేషయే.

ఇది ఇతరాలంకారములతో చేరనిదిగా సభవింపనొకున, (దీనితో) కలసి యున్న యితరాలంకారములకు అపవాదముగా వానిని బాధించునదిగా వానిని తోచవలయు హేతువుగానున్నది, అని కొందఱు. ఈవిషయమున నిట్లు విచారము —

* స్తోత్రే నోన్నతి మాయాతి స్తోత్రే నాయా త్యభోగతిం
అహో మనదృశి వృత్తి మ్మలాకోఽపేః ఖలస్య చ.

సమాసోక్త్యప్రస్తుతప్రశంసాదుఃయందు రెండవయర్థము వచింపనక్కఱలేనందున అట దీని గంభయమునను లేదా, 'విద్యవ్యాససహంస' ఇత్యాదియందు శ్లేషగర్భంబగు రూపకమందు మానసశబ్దమునకు చిత్తసరోరూపోభయార్థత్వము ఉన్నను రూపకము చేత శ్లేష బాధితమగును; సరోరూపమగు నర్థమే విశ్రాంతిస్థానమగుటంబట్టి ప్రధానమయినందున; శ్లేషయందో రెండర్థములకును సమప్రధాన్యము గదా. 'సన్నిహిత బాలాంధకారయు భాస్వన్నూర్తియు' ఇత్యాది విరోధాభాసమునందు విరుద్ధార్థము పొడసూపుటమాత్రమే గాని మొలతేరనందున శ్లేష గాదు. ఇట్లే పునరుక్తవదాభాస మందును.

అందువలన 'యేనధ్వస్త' ఇత్యాదులయందు ప్రాకరణికములకు (రెంటికిని), 'సీతానామ్' ఇత్యాదులయందు అప్రాకరణికములకు (రెంటికిని) తుల్యయోగితయు;

‘స్వేచ్ఛోపశాత విషయోఽపి సయాతి వత్సం
దేహీతిమాగ్నణ శతైశ్చ దిదాతి దుఃఖమ్
మోహోత్పయతి పతి తీరనమప్య కాశ్లే
కప్తం ప్రసూని విశేఖః ప్రభురల్పబుద్ధిః.’

[పుష్పబాణుడు అల్పబుద్ధిమగు దొరయు (ఇరువురును సమానముగా) పీడాకాగులు. పుష్పబాణుడు తానే ఒకరికి ఒకరిపై కోర్కెపుట్టించియు పోయి యున్నాడు, వారికి దేహము కలదను సమయమున అలాగుల వదలచేత దుఃఖము కలిగించును; తామసబుద్ధి చేత అకస్మికముగా ఒకరి ప్రాణమును సముతము చేరించును. అల్పబుద్ధి అకస్మికముగా వారిప్రాణమును సముతము చేరించును. అల్పబుద్ధియగు దొర వలసిన విషయము లన్నియు సిద్ధముగానున్నను అనుభవింపడు, 'ఇమ్ము ఇమ్ము' అని నూగ్లకొలది పర్యాయములు అడిగిదు దుఃఖమును కలిగించును. అజ్ఞానముచేత (నేనకుల) బ్రతుకుఁ దరువును గూడ చేరించును.]

ఇత్యాదులయందు ప్రాకరణిక కాప్రాకరణికములకు దీపకములు,

‘నకలకలం పుర మేత జ్ఞాతం సంప్రతి సుధాంభువిచ్ఛ మిహ’

[ఈ పుర మిపుడు కలకలసహితమై (నకలమై కలలతోఁ గూడుకొన్నది) చంద్రబింబ ముపోత నయినది]

ఇత్యాదులయందు ఉపమయును ఉన్నప్పటికిని శ్లేష ఇట్లు వీనితోఁ గాక ప్రత్యేకముగా సంభవింపదుగావునను, ఇది శ్లేష విషయములు గాని తావులందుఁ గూడ సంభవించుచుగావునను, ఈవిషయమున శ్లేషవలననే ప్రాధాన్యముగాచమత్కారముతోఁచుచుచుండుటవలనను శ్లేషయనియే వ్యపదేశము తగును. అట్లుగాదేని అవ్యవదేశమునకు ఎల్లవిధముల అభావమే ప్రసక్తించును.

ఈవిషయమున చెప్పెదము. —

శ్లేషకు అలంకారాంతరముతో చేరని సితీలేమి వాస్తవముగాదా, 'యేనధ్వస్త' ఇత్యాదులయందు వివిక్తముగా నుండుటంబట్టి.

ఇట తుల్యయోగిత లేదు, ఏలన దానియందు రెం డర్థములును వాచ్యములుగా నుండవలయు నను నయవము లేదుగావున. మఱి యిచట మాధవోమాధవులలో నొకనికి వాచ్యత్వమును నియమించినచో ఇతరునికి వ్యంగ్యత్వము సంభవించును.

మఱియు తుల్యయోగితయందు ఒకటే ధర్మము అనేకధర్మాలతోడి సంబంధముకలదిగా తోచును; ఇటను వెక్కు- ధర్మములు వేఱు వేఱు ధర్మములతో సంబంధములుగా తోచును. 'సకలకల' మిత్యాదులయందును శ్లేష ఉపమాప్రసీత్యుత్పత్తిహేతువు కాదు. ఆపక్షమున పూర్ణోపమకు విషయమే లేకపోవుట ఆపాదించును. పూర్ణోపమకు 'కమలమువలె ఈమఱియు మనోజ్ఞము' ఇత్యాదికము విషయము కలదనుట సరిగాదు. 'సకలకల' మిత్యాదులయందు శబ్దశ్లేషయగుటచేత ఉపమ కాదేని 'మనోజ్ఞ'మిత్యాదులయందు అర్థశ్లేష యే మి యపరాధము కావించుకొన్నది?

'ఉపమా సమచ్ఛయము లను సీరెందును స్ఫుటముగా అగాలంకారములు; మఱి, శబ్దమాత్రసామాన్యము నాశ్రయించియు అవి సంభవించును.'

అను రుద్రోట్కిం బట్టి గుణకీయాసామ్యమువలె శబ్దమాత్రసామ్యము సంభవము; ఉపమాప్రయోజక మగుటవలన [అదియు అర్థశ్లేష యేల కాదు?]

ఓయి, గుణకీయాసామ్యమునకు మాత్రమే ఉపమా ప్రయోజకత్వము యుక్తము, అచట సాధర్మ్యము వాస్తవము గావున; శబ్దసామ్యమున అది తగదా, అందు సాధర్మ్యము వాస్తవము గానందున; అందువలన అన్యథా అనుపపత్తి కలుగును గావున పూర్ణోపమకు గుణకీయా సామ్యముమాత్రమే పూర్ణోపమావిషయముగాని "సకలకల" మిత్యాదులయందలి శబ్దమాత్రసామ్యము తద్విషయము కాదు అనుట సరిగాదు. ఏలన— 'సాధర్మ్యము ఉపమ' అని అవిశిష్టమయిన యుపమా లక్షణమున శబ్దసామ్యవ్యాప్తత తేనందున. మఱియు శబ్దసామ్యమున సాధర్మ్యము అవాస్తవమగుటచేత ఉపమా ప్రయోజకముగాదేని, ఆపక్షమున, 'విద్వన్మానస

ఇత్యాదులయందు ఆధారభూతమయిన చిత్తాదులకు సగోపరాద్యారోపము రాజాదులకు హంసా ద్యారోప ప్రయోజకము కానేరదు.

మఱియు వాస్తవసామ్యమున మాత్రమే ఉపమ యంగీకరింపబడునని నీవే యెట్లు 'సకలకల'మిత్యాదులయందు బాధ్యభూతమయిన యుపమను అంగీకరించెదవు? మఱియు నిట శ్లేషబంధముకన్న ముందేసామ్యము సంభవింపమింబట్టి శ్లేషయే సామ్యమును నిర్వహించుచున్నదిగాని సామ్యము శ్లేషను నిర్వహించుటలేదు. కావున ప్రధానముంబట్టి వ్యవదేశములు కలుగును' అను న్యాయమున, ఉపమయే అంగీయమనందున దానినే వ్యవదేశించుట సరి.

ఓం, శబ్దాలంకారవిషయంబున అంగాంగి భావసంకరము అంగీకరింపబడదే, అటుండ ఇట నెట్లు శ్లేషోపమలకు అంగాంగి భావసంకరము? అని యడిగెదవేని-విను ఆయనంగీకారము ఆధానుసంధానవిరహితమైన అనుప్రసాదులకే; ఇట్ల దీపకాదులందును ఎఱుంగనగును.

‘సత్వత్వా మధురగీరః ప్రసాధితాశా సముద్ధతాగమ్యాః
నిపతన్తి ధార్తరాష్ట్రాః కాలనశా శ్మశ్రిన్ పృష్ఠే’

[హంసలు మంచికొక్కలుగలవి మధురమైన వాక్కు గలవి దిక్కుల నలంకరించుచున్నట్టివి మదోత్కటములయిన శేష్యులగువియు నై ఋతునశంబున భూతలంబున వాలుచున్నవి.— ధృతరాష్ట్రీసుతులు మంచినహాయలుకలవారు, మంచిమాటలు పలుకువారు, దిక్కులను జయించినవారు, కడు మద్దతములైన వ్యాపారములుగలవారను నై కాలనశంబున భూతలంబునం గూలుచున్నారు.]

ఇచట శరద్వర్ణన ప్రకరణ మగుటంబట్టి ధార్తరాష్ట్రాదిశబ్దములు హంసాద్యర్థమును చెప్పుటయందు కట్టుబడియుండఁగా, దుర్యోధనాది రూపమయిన యర్థము శబ్ద శక్తి మూలకమయిన వస్తుధ్వని. మఱియు నిట ప్రకృతప్రబంధమునకు అభిధేయమయిన యీరెండవయర్థము సూచ్యముగామాత్రమే వివక్షింపబడినదైనందున ఉపమానోపమేయభావము వివక్షితము కాదు, అందువలన నిట ఉపమాన్యని గాని శ్లేష గాని లేదని సర్వ మవదాతము.

౬౪గి. వర్ణములు వద్దాద్యాకారమున రచితములగునని చిత్ర మనబడును.

ఆదిశబ్దముచేత ఖడ్గ మురజ చక్ర గోమూలీకాదులు. దీనికి (చిత్రమునకు) అట్టిలిపి సన్నివేశవిశేషవశమున చమత్కారము కావించునర్థములకు అట్టిశోత్రా

కాశసమ వాయువిశేషవశంబున చమత్కారముచేయునవైన వర్ణములతో నభేదముచేత ఉపచారమువలన శబ్దాలంకారత్వము. అందు పద్మబంధమునకు ఉదా.—మదీయము.

‘మర మా నువమా చారు రుచా మారవధూత్తమా

మాత్తధూర్తమావాసా సా వామా మేఽస్తు మా రమా.’

[మన్మథునిలక్ష్మీవంజి పరమశోభగలది సుందరకాంతిచేత మదనునిభార్యకన్న ఉత్కృష్ట రాలు ధూర్తముల యిండ్లకు పోనట్టిదియు నయిన యావామ నాకుం గలుగును గాక రమ వలదు.]

ఇది ఎనిమిది తేకుల పద్మబంధము. దిగ్దళములందు నిర్ణమప్రవేశములచేత శ్లిష్టవర్ణము (అనులోమ ప్రతిలోమ పాఠ్యమయిన యొకటే వర్ణముగలది), విదిగ్దళము లందు వేఱువిధము (అనగా ఒకచో ప్రవేశము ఒకచో నిర్ణమము అని శ్లిష్టవర్ణము); కర్ణికాక్షరము శ్లిష్టవర్ణమే. ఇట్లు ఖడ్గబంధాదికము కూడ ఉహ్యము.

౬౨౩. ప్రహేళిక కావ్యమునడుమ కణితివంటిది, రసమునకు విరోధి, గాఢున అది యలంకారము గాదు, దాని నిట వివరింపలేదు. చ్యుతదత్తాక్ష

రాదిక యగునది ఉక్తివైచిత్ర్యమాత్రము.

చ్యుతాక్షర దత్తాక్షర చ్యుతదత్తాక్షరయు— ఉదా.—

కూజన్తి కోకిలః సాలే యావనే ఫుల్ల మమ్ముజమ్

కిం కరోతు కురజ్ఞాక్షీ వదనేన నిపీడితా?

[కోకిలలు (ర)సాలంబున కూయుచున్నవి, (యా)వనమందు (జలమందు) కనులము వికసిల్లుచున్నది. (వ) (మ)దనునిచేత నిపీడితముగు కురజాక్షి యేమిచేయును?]

ఇచట “సాలె” అనుదానియందు “ర”. చ్యుతము, “యావనే” అనుచోట “యా” దత్తము, “వదనేన” అనుచో “మ” చ్యుతము “వ” దత్తము. “అది”శబ్దము చేత క్రియా కారక గుప్త్యాదులు. అందు క్రియాగుప్తికి ఉదా.—

‘పాణ్డవాశాం సభాభుక్త్యైఽదుర్యోధన ఉపాగతః

తస్మై గాంధ మవర్ణంచ సర్వాణ్యాభరణాని చ.’

[పాండవుల సభాభుక్త్యై అధనుడు ఎవడువచ్చెనో వానికి గోవును మవర్ణమును సర్వాభరణములను ఇచ్చిరి.]

ఇందు ‘దుర్యోధనః’ అనుచో ‘అదుర్యోధనః’ అయిట, అందు ‘అదుః’ అని క్రియాగుప్తి. ఇట్లే ఇతరస్థలములందును.

ఇతను అవసరప్రాప్తములగు నలంకారములందు ప్రాధాన్యముంబట్టి సాదృ

శృంగారములగునవి లక్షింపవలసినవిగావున వానికి ఉపజీవ్యముగుటచేత తొలుత ఉపమను చెప్పుచున్నాడు. —

౬౮౭. ఒకటే వాక్యమున రెంటికి వైధర్మ్యములేని సాదృశ్యముం జెప్పట ఉపమ

రూపకాదులయందు సామ్యము వ్యంగ్యము, వ్యతిరేకమున వైధర్మ్యము కూడ చెప్పబడుచు, ఉపమేయోపమయారు వాక్యద్వయము, అనన్వయముననో ఒకదానికే సామ్యోక్తి అని దీనికంటే భేదము.

౬౮౮. అది సాధారణధర్మము ఔపమ్యవాచకము ఉపమేయము ఉపమానంబును వాచ్యములుగా నుండేనేని పూర్ణ.

అది ఉపమ; సాధారణధర్మమునగా రెంటికి సాదృశ్యహేతువులు గుణక్రియలు మనోజ్ఞత్వాదులు; ఔపమ్యవాచకము ఇవాది(వలె లోనగునవి); ఉపమేయము ముఖాది; ఉపమానము చంద్రాది.

౬౮౯. అది వెండియు యథాశివవాశబ్దములుగాని ఇవార్థకమయిన వతి ప్రత్యయముగాని కలదేని శ్రోతియు, తుల్యసమానాదులుగాని తుల్యార్థమయిన వతిప్రత్యయముగాని కలదేని ఆధియు (నని యిటుడెఱుంగులగును).

యథా శివవా లోనగుశబ్దములు ఉపమాన(వాచక)మునకు తర్వాత ప్రయోగింపబడు తుల్యాదిపదములకు సమానములే అయినను శ్రుతిమాత్రముచేతనే ఉపమానోపమేయగతమగు సాదృశ్యలక్షణసంబంధమును బోధించును గావున అవి యున్నయెడల శ్రోతి యుపమ. ఇట్లు 'తత్రతస్యేవ' అను సూత్రముప్రకారము ఇవార్థమందు విభింపబడిన వతిని ప్రయోగించినను. తుల్యాదులో 'కమలముతో ముఖము తుల్యము' ఇత్యాదులయందు ఉపమేయమునందే, 'కమలము ముఖమునకు తుల్యము' ఇత్యాదులయందు ఉపమానమునందే, 'కమలమును ముఖమును తుల్యము' ఇత్యాదులయందు ఉభయమందును విశ్రమించుటంబట్టి అర్థానుసంధానమువలననే సామ్యము ప్రతిపాదించునవిగావున అవి యున్నయెడల ఆధి యుపమ. ఇట్లు 'తేనెతుల్య' మిత్యాదిసూత్రముచే తుల్యార్థమున విహితమయిన వతిని ప్రయోగించినను.

౬౯౦. రెండును తద్భిత్తమందును సమానమందును వాక్యమందును కలుగును.

రెండును అనగా శ్రోతియు ఆధియు. ఉదా. —

‘సౌరభ మమౌఘహవ న్ముఖస్య కుమ్భావివస్త నౌపినా
హృదయం మదయతి వదనం తవ శరదిస్తు ర్యథా బాలే.’

[ఓబాలా, కమలమునకుంబోలె నీముఖమునకు సౌరభము, స్తనములు కుంభములవలె పీనములు, శరదిందునివలె వదనము హృదయమును అప్లాదింపజేయుచున్నది.]

ఇచట వరుసగా మూడువిధములది శ్రోతి.

‘మధురః సుధావ దధరః పల్లవతు ల్యోతి పేలవః పాణిః
చకితమృగలోచనాభ్యాం సదృశీ చపలే చ లోచనే తస్యాః.’

[అచెలువకు అధరము అమృతమువలె మధురము, చేయి పల్లవపుల్కము అతిలోచలము, లోచనములును బెడరిన లేడికన్నులతో సదృశములు చపలములును.]

ఇందు వరుసగా త్రివిధ ఆర్థి.

౬౫౧. పూర్ణోపమ ఆతేవిధములు. సామాన్యధర్మాదులలో ఒకటియేని రెండేని మూడేనియు వ్రయుక్తములుకానిచో లుప్త యగును; అదియు పూర్ణవలెనే శ్రోతియు ఆర్థియు నగును.

అది అనగా లుప్త. దానిభేదములం జెప్పుచున్నాడు.—

౬౫౨. ధర్మలోపమందు లుప్తోపమ పూర్ణవలెనే, తద్భేదమందుమాత్రము శ్రోతియుండదు. లుప్తోపమ సాధారణ గుణక్రియారూపమయిన ధర్మము లోపించినప్పుడు పూర్ణోపమవలెనే మున్ను చెప్పిన విధమున అణుస్మరారములు కలదియగును, కాని, ఇందు తద్భేదములో శ్రోతినంభవింపనందున అయిదుప్రకారము లే గలదియగును.

ఉదా.—

‘ముఖ మిస్తుర్యథా పాణిఃపల్లవేన సమగ్న ప్రియే
వాచస్పదా ఇవోన్మస్తే బిచ్చుతుల్యౌ మనోశ్శవత్.’

[ఓప్రియా, నీముఖము చంద్రుడువోలె, చేయి చిగురుతో సమానము, వాక్కులు అమృతమువలె, ఓప్తము బింబతుల్యము, మనస్సు తాతివంటిది.]

౬౫౩. ఆధారకర్మవిహితమయిన యిరుదేహంగుల క్యచ్ప్రత్యయము, (కర్తకు విహితమయిన) కృజ్జుకప్రత్యయము, కర్మకర్తలు ఉపపదములైనప్పుడు విహితమయిన ణముల్ ప్రత్యయమును వ్రయుక్తములయినచో ఆధర్మలుప్త అయిదువిధము లగును.

క్యచ్—క్యచ్—ణముల్ప్రత్యయములకు రలాపమలేమందు యివ్నాగము.

[యికొని ఈయప్రత్యయమునకు సంజ్ఞ]

కృమముగా నుదాహరణము.——

‘అస్తాపురీయసి రణేషు, మతీ యసి త్వం
పౌరంజనం, తవ సదా రమణీయతే శ్రీః
దృష్టః ప్రియాభి రమృతద్యుతిధర్మ మింద్రే
సంచారమత్యభువి సంచరసి క్షీణితః.’

[ఓభూపతి, నీవు రణములయందు అంతఃపురమందు బోలె ఆచరించుచున్నావు, పౌర
జనులను సుతులనుబోలె మాచుకొనుచున్నావు, నీకు కీర్తి స్వచ్ఛగా రమణీయత ఆచరిం
చుచున్నది, ప్రియలచేత అమృతద్యుతివలె మాడబడుచున్నావు, భూమియందు
ఇంద్రియ సంచరించునట్లు సంచరించుచున్నావు.]

ఇచట ‘అంతఃపురీయసి’ అనుచో సుఖవిహారమునకు తావగుట, ‘నుతీయసి’
అనుచో స్నేహనిర్భరత్వమును సాధారణధర్మములు; వానికి లోపము. ఇట్లే కడమ
వానియందును (సాధారణధర్మము నూహించునది.)

మఱియు నిట యథాదితుల్యాది విరహమువలన శౌత్యాదివిశేష చింత లేదు.
దీనిని కొందఱు భౌపమ్యప్రతిపాదకముగు నివాదియొక్క లోపముగా నుదాహరిం
తురు. అది యుక్తముగాదు, ఏలన కృష్ణాదులు సయితము ఆయర్థమున విహితము
లగుటంబట్టి భౌపమ్యప్రతిపాదకములు కావున. ఓయి, కృష్ణాదులు చక్కగా భౌప
మ్యమును తెలుపవు, ప్రత్యయములగుటంబట్టి అస్వతంత్రము లయినందునను ఇవాది
పద ప్రయోగము లేనందునను, అని వచింపఁగూడదు; ఏలన కల్పబాదులందును అట్లే
ప్రసక్తించునుగావున; కల్పబాదులకుఁగూడ ఇవాదులతో సమానముగా భౌపమ్య
వాచకత్వము లేదు. కృష్ణాదులకో ద్యోతకత్వము. ఇవాదులకుఁగూడ వాచకత్వమున
నిశ్చయములేదు. ఒకవేళ వాచకత్వమున్నను ‘ప్రకృతి ప్రత్యయ సముదాయరూప
మయిన పదము వాచకము’ అనునట్టియు ‘ప్రకృతి ప్రత్యయములు తమతమ యర్థ
ములకు బోధకములు’ అనునట్టియు రెండుమతములందును వత్సాదికృష్ణాదులకు
సామ్యమే.

కొందఱు ఇట్లందురు—— ‘వత్సాదులు ఇవాద్యర్థమందు అనుశాసింపఁబడు
చున్నవి, కృష్ణాదులు ఆచారాద్యర్థమందు’ అని. అదియు సరిగాదు; ఏలన—కృష్ణా
దులు కేవలవాచకములుగావు, మఱి యేమన సాదృశ్యాచారాధములు గావున.
కావున నిట్లు ధర్మలోపమున లుప్త దశప్రకార.

౬౧౧. ఉపమానమును చెప్పని యెడల అతివాక్యసమాసములయందు రెండు విధము లుండును.

ఉదా.—

‘తస్యా ముఖేన సదృశం రమ్యం నాస్తే న వా నయన తుల్యమ్’,
[ఆమె ముఖముతో సాటి రమ్యము లేదు నయనతుల్యమేనియు లేదు.]

ఇచట ముఖనయన సదృశములగు వస్త్రోత్తరములు గమ్యమాసములగుట బట్టి యుపమానలోపము. ఇచటనే ‘ముఖేన సదృశ’ మనుచో ‘ముఖం య ఫేదమ్’ అనియు, ‘నయన తుల్యమ్’ అనుచో ‘దృగివ’ అనియు పఠించిన శ్రోతియు సంభవించును. ఈ రెండుభేదములకు ప్రత్యేకముగా శ్రోతిత్వారీత్యభేదముచేత చాతుర్విధ్యము సంభవించుచున్నను ప్రాచీనులరీతి ననుసరించి ద్విప్రకారత్వమునే చెప్పట.

౬౧౨. ఔపమ్యవాచకము లోపించునెడల సమాసమందును క్విప్పనందును ఇరుదెలుగుల నిది సంభవించును.

కృమముగా ఉదా.—

‘వదనం మృగకాబాఙ్మ్య స్సుధాకర మనోహరమ్’

[మృగకాబనయనయొక్క ముఖము చంద్రునివలె మనోహరము.]

‘గర్దభతి శ్రుతి పరుషం వ్యక్తం నినద నృహత్కానాం పురతః’

[మహాత్ములమ్రోల కర్ణకఠోరముగా వాగుచు గర్దభమువలె నాచరించుచున్నాడు.]

ఇచట “గర్దభతి” అనుచో ఔపమ్యవాదియగు క్విప్పనకు లోపము ఇచట ఉపమేయమునకుం గూడ లోపమని చెప్పఁగూడదు, ఏలన “నినదః” (వాగుచు) అనుదానిచేతనే నిర్దేశించినందున.

౬౧౩. ధర్మోపమాన లోపమున సమాసమందును వాక్యమందును ఇరుప్రకారముల సంభవించును.

“తస్యా ముఖేన” ఇత్యాదికమందు “రమ్యమ్” అనుటకు మాఱుగా “లోకీ” అని పఠించిన ఈ రెంటికీ నుదాహరణయగును.

౬౧౪. ధర్మేవాదిలోపమందు క్విప్పమాసగతగా ఇరుదెలుగుల సంభవించును.

ఉదా.—

‘విధవతి ముఖాబ్జ మస్యాః.’

[ఈమెముఖాబ్జము విధుడువలె ఆచరించుచున్నది.]

ఇచట “విభవతి” అనునెడ మనోహరత్వ క్విప్పిత్యయములకు లోపము. కొందఱు ఇచటంగూడ పృత్యయలోపము జెప్పదురు. “ముఖాబ్జమ్” అని సమాస గత.

౬౧౮. ఉపమేయలోపమందో కృచ్ఛిత్యయమున ఒకటే ప్రకారము.

అరాతి వికృతాలోక వికస్వర విలోచనః

కృపాణోదగ్రి దోర్దణః సహసాస్యాధ్యయతి.

[వైదియక్క వికృతమును చూచుటచేత వికసించుచున్నవాడై ఆతఁడు కత్తిచే నుద్దామయిన బాహుదండము కలవాడై, శిన్న సహస్యాధ్యయనిగా భావించుకొనుచున్నాడు.]

ఇచట “సహస్యాధమి వాత్మాన మాచరితి” [సహస్యాధునిగా తన్ను ఆచరించుచున్నాడు] అను వాక్యమున ఉపమేయమగు వాత్మాకు (తనకు) లోపము. ఇచట బౌద్ధమ్యవాచకలోపముగదా, అందఱకు ఈచెప్పినదే న్యాయము. ఇట కొందఱు చెప్పదురు. — సహస్యాధముతోగూడ వర్తించుచున్నాడు కావున స సహస్యాధుడు, వానివలె ఆచరించుచున్నాడు అనువాక్యమువలన “స సహస్యాధ్యయతి” అని కదము స్థిగించుచుండగా అందు విశేష్యము శబ్దానుపాత్తమయినందున ఇట ఉపమేయలోపము అని. అది సరికడకు, ఏలన కర్తయందు కృచ్ఛనకు అనుశాసనము లేనందున.

౬౧౯. ధర్మోపమేయ లోపమున వజ్జియోకటి.

ఉదా. — యశశి ప్రసక్తి భవతః క్షీరోపేయస్తి సాగరాః సర్వే.

[నీయశస్సు ప్రసరించుచుండగా సముద్రములన్నియు క్షీరోదమువలె అల్పము ఆచరించుచున్నవి.]

ఇచట “క్షీరోదమునుంగోలె ఆత్మను ఆచరించుచున్నది.” అని ఉపమేయమయిన యాత్మయు (తానును) సాధారణ ధర్మమయిన శుక్లతయు లుప్తములు.

౬౨౦. మూఁడులోపించినచో సమాసగత.

ఉదా. — ‘మృగలోచన ప్రకాశించుచున్నది.’

ఇచట ‘మృగముయొక్క లోచనములవలె చంచలములయిన లోచనములు ఎవతెవో’ అని సమాసమున ఉపమావాచకము సాధారణధర్మము ఉపమానమును లుప్తములు.

౬౨౧. అందుచే ఉపమలో ఇరువదియేడు భేదములు అగును.

పూర్ణ ఆఱువిధములు, లుప్త ఇరువదియొకవిధములు అని, కలసి ఉభయ ఇరువదియేడు భేదములుకలది. ఈయనమాభేదములనడుమ సాధారణధర్మముల పరిపంథి భేదములందు విశేషము ప్రతిపాదించబడుచున్నది.

౬౬ ౨. సాధారణగుణము ఒక్కొక్క ఏకరూపము, ఒక్కొక్క భిన్నయు; భిన్నయగు నపుడు బింబాను బింబత్వమేని శబ్దమాత్రముచేత భేదమేని యగును.

ఏకరూపకు ఉదా.—

‘నధురః సుధావ దధరః’ ఇత్యాది (౬౫౦)

బింబప్రతిబింబత్వమునకు ఉదా.—

* భల్లముతో ఖండితములైన వారి శక్రశ్రులంపుశిరములతో నాతడు తేనెటీగలు పర్వ యన్న. తేనెపట్టులతోనం బోలె భూమిని కప్పెను.’

ఇచట “శక్రశ్రులంపు” అనడానికి “తేనెటీగలవర్షిస” అని దృష్టాంతము నగు బోలె ప్రతిబింబము.

శబ్దమాత్రముచేత భిన్నత్వమునకు.—

§ ఏకసించిన పల్లగులవలె బోలెను స్మేరమునుగావించి ఆకృతాంగి నాయెడ మన ములోని యాకాశమునెల్ల వక్కాణించినది.’

ఇచట ఒకటియే అయిన స్మేరత్వవికసితత్వములు ప్రతివస్తూపమయంగుం బోలె శబ్దముచేత నిర్దిష్టములు.

౬౬ ౩. ఎచట సామ్యమునకు వాచ్యత్వగమ్యత్వములు కలుగునో అయివను ఏకదేశవివర్ధిని.—

† ఉదా — కలువలచే కన్నులచేతనం బోలెను, పద్మములచే ముఖముల చేతనంబోలెను, ఆడుగునను చక్రవాకములచేత స్తనములచేతనం బోలెను, కొలఁకుసిరులు ప్రకాశించుచున్నవి.’

* భల్లపవజితై స్తేషం శిశోభిః శక్రశ్రులై మణహీమ్
తస్తార సరభూవ్యాతైః స త్సేద్రై పటలై రివ.

§ స్మేరం నిధాయ నయనం వికసిత మివ నీల ముత్పలం మయి సా
కథయామాస కృతాన్తీ మనోగతం నిఖిల మాకాశమ్.

† నేత్రై నివోత్పలైః పద్మై మణితై రివసరఃఖియః
భద్రపదే విభాన్తి స్మ చక్రవాకైః సజ్జరివ.

ఇచట ఉత్పలాదులకును నేత్రాదులకును సామ్యము పాద్యము, కొలకు సిరులకును అంగనలకును సామ్యము గన్పడును.

౬౬౪. ఉత్తరోత్తరముగా ఉపమేయములకు ఉపమానత కలుగుచుండేనేని రస నోపమ యగును.

1 ఉదా.—‘హంస భవశిరుచివేత చుంపునెనెల ముద్దుది, కౌంటి నుండెరగమనముచేత
హంసవలె నున్నది, నీరు స్పృశునుభముచేత కౌంటెలల ముద్దుది, అకౌళము స్పృశుకౌంటచేత
నీటివలె నున్నది.’

౬౬౫. ఒకదానికి ఉపమానములు పెక్కులు కలిగిన మాటోపమ యగును.

2 ఉదా.—‘ఈ వలమచేత సరిపెనెల, చుంపునెనెల నిలకల, యానముచేత కనితవల
నయముచేత శ్రీ మనోహరి యగును.’

ఒక్కొక్క ఉపమానోపమేయములు కలకును సన్నితములుగానే ఉండును.

3 ‘శరత్కాలమంతాగా హంస పరిమృతవేత ప్రకౌళి నాచున్నది, నది, అశరత్కాలముకలె
(ప్రకౌళిండుచున్నది), శిల్పిలంకలు సరికిరెండులకలె ఒకలమొక.’

4 ‘ఈరాత్ర గృహమున రాత్రుల విభూతుల ఇగుగున భవమున నిల్చున్నది, భవములు
వోలె ప్రకౌళిండుచున్నవి.’

ఇచట ఉపమేయభూతములు విభూతులతో ‘నిల్చున్నది’ భవములువోలె’ అని ఉపమానభూతములు విభూతులు ఆత్మసంపాదించుచున్నవి. కావున ఆత్మోపమము. ఇటనే ‘గృహమున’ అనుదానిన ‘భవమున’ అనుదానిచే సన్నితశీలము చేసినందున ప్రతినిర్దేశోపమయు, ఇత్యాదులను లక్ష్యంబుచేతగా, ఏలన, ఇట్టి సన్నితశీలములు వేరుగా అగపడుచుండును గావున.

౬౬౬. ఒకదాని కే ఉపమానోపమేయత్వము కలిగిన అగపడుచుండునాచారమగును.

1. చంద్రాయతే శుక్లము చేసె హంసో హంసానుతే కాయుగ శివ కౌస్తా,
కౌస్తాయతే స్పృశు నుభవ హంస హంసానుతే స్పృశుకయో కహయా.

2 వారిజేనెన సగనీ శశివేన నిశిభిరీ,
యావత్ శశివేన వనితా నరేంద్రా శివ మహావోరహా.

3 హంస శృద్ధి ఇవాభూత నిలగి వోయెనెలల యాథా
విమలాః కుముదానీన తాదకం శరదాగి హి.

4 అస్య రాత్నో గృహే భున్జి భూషా నా గా విభూతయః
భవద్దర్శన భవతే నిల్చున్నది భవా ఇన.

ఏకవాక్యమందే అని అర్థబ్రము. ఉదా.—

- 1 'శరత్తు విజృంభింపం దొడంగుడు, రాజీవము రాజీవమువలెను జలము జలమువలెను అయినది, చంద్రుడు చంద్రునివలె నిస్తంధుడు.'

ఇవట రాజీవాదులకు అనన్యసదృశత్వముం బ్రతిపాదించుటకై 'ఉపమానోపమేయభావము వివక్షింపబడినది. ఇందు 'రాజీవము పాథోజమువలెను' అనియుం జెప్పఁగూడియుండుటవలన నిది లాటానుప్రాసముకన్న భిన్నవిషయము. మఱి యిట బౌచిత్యమునుబట్టి ఏకశబ్దప్రయోగమే శ్రేయము. అది చెప్పబడినది:—

'అనన్యయమున శబ్దైక్యము బౌచిత్యముంబట్టి అనువంగికము, లాటానుప్రాస మందొ అది సాక్షాత్ప్రయోజకము.' అని.

౬౬౭. సర్వాయముగా రెంటికి ఉపమానోపమేయత్వము ఉపమేయోపమయరబడును.

వాక్యద్వయమునం దనుటయే. ఉదా.—

- 2 'లక్ష్మీవలె బుద్ధి, బుద్ధివలె లక్ష్మి, తనువువలె కాంతి, కాంతివలె తనువు, భూమివలె ధృతి, ధృతివలె భూమియు, అహ! ఎవనికి సంతతము ఒప్పురుచుండునో.'

ఇచ్చట. ఈరాజుయొక్క శ్రీబుద్ధ్యాదులకు సాటియగునవి మఱి లేవని యభిప్రాయము.

౬౬౮. సదృశమును అనుభవించుటచేత వస్తుస్మరణము స్మరణాలంకార మనబడును.

- 3 ఉదా.— 'క్రిడించుచున్న కాటుకపిట్టలచే మనోహరమయిన యాతామరగుమం గాంచి చంచలనేత్రమయిన యాతన్వి యందంపు వడనమును. స్మరించుచున్నాము.'

'నకపటముగా దేనికేసి యో' ఇత్యాది (౧౯౦)యందు స్మృతి సాదృశ్యానుభవములేక యుదయించినందున ఈయలంకారముగాదు. రాఘవానంద మహాప్రభు

1 రాజీవ మివ రాజీవం జలం జలమివా జని

చంద్ర శ్చంద్ర ఇ వాతంద్రః శరత్సముద యోద్యమే.

2 కమలేన మతిర్మతి రివ కమలా తనురవ విభా విభేన తనుః
ధరణీన ధృతి ధృతీరివ ధరణీ సతతం విభాతి బత యస్య.

3 అరవింద మిదం వీశ్య ఫలకశ్చ న మణ్డలమ్,
స్మరామి వదనం తస్యా శ్చరణ చక్రలలోచనమ్.

అవారో వైసాదృశ్యమువలనం గలిగిన స్మృతినిగూడ ఈయలంకారముగానే భావింతురు. అందులకు వారిదే యీయుదా.—

1 ' శరీరమృద్వి నీర ఎప్పుడెప్పుడు గిగులలో దుఃఖశతములం బొందెనో, బుద్ధుడవన్నడు శన్నిభు విడుచుచు రామాడు ఇంట అమెకుం గలిగిన సౌఖ్యలక్షణలు తలపోయుదురెను.'

౬౬౯. దాఁపఁబడనట్టి విషయమునందు రూపితము నారోపించుట రూపకము. 'రూపిత'—అని పరిణామమునుండి వ్యవచ్ఛేదము; ఈవిషయమును పరిణామచ్ఛేదమున వివేచించెదము; 'దాఁపఁబడనట్టి' అనుట అపహ్నుతివ్యవచ్ఛేదమునిటు శక్తియు.

౬౭౦. రూపకము పరంపరితము సాంగము నిరంగము అని మూడువిధములు. అమూఁటిలో—

౬౭౧. ఎచట ఒకదానియారోపము మఱియొకదాని యారోపమునకు రూపక మగునో అది పరంపరితము, శిష్టా శిష్టశబ్దములచే రచించఁబడుచు, చెప్పియు కేవలము మాలారూపము నగుటచే నాలుగగును.

అందు శిష్టశబ్దనిబంధనమయిన కేవల పరంపరితమునకు ఉదా.—

2 ' త్రివృన్దింహమహీపాలుఁడా, అహనమున జగదుద్గండరాజమండల రాహుళగు నీవా హువునకు స్వస్తి యగుఁగాక.'

ఇచట 'రాజమండలము' 'నృపనమూహ'మందు చంద్రబింబమనెడి ముంగిటయు రాజబాహువునందు రాహుత్వారోపమున నిశ్చలము.

మాలారూపమునకు ఉదా.—

3 'పద్మోదయ దినాధీశుడు సదాగతసమీరణుడు భూభృదావలి దంభోలియు భూటాల నీ వొకడవే.'

ఇచట పద్మయొక్క యువయమే పద్మములయొక్క యువయము, పద్మ

1 శరీరమృద్వి గిగుల పరిశేదే యదాయదా దుఃఖశతాని నీతా తదాలో దాస్యాః సదానేషు సౌఖ్యలక్షణి దధ్యా గళదశు) రామా.

2 అహనే జగదుద్గండరాజమండల రాహవే త్రివృన్దింహమహీపాల స్వస్తిస్తు తవ బాహవే.

3 పద్మోదయ దినాధీశః సదాగత సమీరణః భూభృదావలి దంభులి రేకపిత భవా న్ముది.

రువుల ఆజ్ఞతో నది గమనము, భూభక్తియు రాజులను వ్యవస్థలును, ఇత్యాద్యాగోపము రాజులకు సూర్యత్వాద్యాగోపమున నిని శ్లోము.

అశ్వేష శివసంబంధమునకు కేచి సంతకమునకు ఉదా.—

1 'జలదశ్యమములు శివసంబంధమునకు చంద్రావళి చంద్రావళి
మండలమునకు నాలుగు పంచభూమిలు మిమ్ము గర్వించునుగాక.'

ఇచట శ్రీశివోక్తిమలకు మండలత్వాగోపము పాదభూమిలకు స్తంభత్వాగోపమున నిని శ్లోము. మాలాగూఢమునకు ఉదా.—

2 'మనోజ రాజులకు శ్రీశివోక్తిమలకు నింగులకు చంద్రావళి చంద్రావళి
కర్మభూమిలకు చంద్రావళి చంద్రావళి చంద్రావళి.'

ఇచట మనోజదులకు రాజత్వాగోపము చంద్రావళిమలకు శ్రీశివోక్తిమలకు ద్యాగోపమున నిని శ్లోము. పీఠమునకు 'రాజభూమిలకు గామలత్వాద్యాగోపము రాజమండలాదులకు చంద్రావళిమలత్వాగోపమున నిని శ్లోము' అని కొందఱు.

౩. సాంగములకు సాంగమును రూపించుట సాంగమే; అది సమస్త వస్తు విషయము ఏకదేశ వివర్తియి.

అందు.—

౩. ఆరోగ్యములన్నియు శాస్త్రములకు నేని మొదటి దగును.

మొదటిదగుగా సమస్తవిషయము. ఉదా.—

3 'రాజులకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు
గర్వించునుగాక అశ్వేష శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు.'

ఇచట శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు ఆరోగ్యము.

౩. అచట దేనికేని ఆరోగ్యముకలుగునో అది ఏకదేశవివర్తి.

దేనికేని—ఆరోగ్యమాణమునకు. (ఆరోగ్యము—గర్వించును—అర్థలభ్యము.) ఉదా.—

1 సామంత్యమునకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు
శ్రీశివోక్తిమలకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు.

2 మనోజరాజులకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు
రాజులకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు.

3 రాజులకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు
ఆరోగ్యమునకు శివసంబంధమునకు శివసంబంధమునకు.

1 'లావణ్యంపుండ్రదేవీయలతో నిండిన యామె వికస్వరంపువదనము ఏ జనలోచనము మధుపః
సంఘములచేత తాగబడదు?'

ఇచట లావణ్యమధులయందు మధుత్వాద్యారోపము ఇబ్బదు; ముఖమునకు పద్మ
త్వారోపము అర్థము. ఇది ఏకదేశవివర్తిని ఉపమగాదు, ఏలనా—వికస్వరత్వధర్మము
ఆరోప్యమాణమగు పద్మమందును ముఖ్యత చేత వర్తిల్లుచున్న ముఖమందును ఉప
చరితవ్యమగుటం బట్టి.

౬౭౫. కేవలమునే రూపణము నేయుట నిరంగము. అదియు మాలారూపము

కేవలరూపమునని ఇరుదెఱుగులు.

అందు మాలారూపమైన నిరంగమునకు ఉదా.—

2 'ఈయందీవర నయన బ్రహ్మయొక్క సృష్టివైపున. లోక నేత్రములకు వెన్నెల, ఆనం
గునికి కేళీనిలయము.'

కేవలమునకు ఉదా.—

3 'సాపరాధుడైన దాసునియందు పాదప్రహరము ప్రభువులకు తీగినదే. కనుక సుందరీ,
అందులకు వగవను. మొల తెంచు కశినంపుల బులక మొలక అనెడు ముండ్లకొనలచేత నీ
పాదము మృదువు నొచ్చునని నాకు వ్యధ.'

౬౭౬. ఇట్లు రూపకమునందు ఎనిమిది భేదములు.

'ప్రాచీనులచే జెప్పబడినవి' అని శేషము. ఒక్కొక్కచోట పరంపరితము కూడ,
ఏకదేశవివర్తి యగును. ఉదా.—

'హాళివేంద్రునియొక్క కత్తి భూమియంగజాలయద్ధమున విజయ మొందుచున్నది.'

ఇచట భూమియందు అర్థమయిన మహిషీత్వారోపము కత్తియందు అంగ

1 లావణ్యమధుభిః పూజా మాస్య మస్యా వికస్వరమ్
లోకే లోచన లోలమ్బకదమ్బైః కై నాపీయతే.

2 నిర్మాణకాశల్ల భాగు శ్చన్ద్రికా లోకచక్షుషామ్
కీడాగృహ మవజ్ఞస్య నేయ మిద్దీవరేక్షణా.

3 దాసే కృతాగసి భన త్యుచితః ప్రభూజాం
పాదప్రహర ఇతి సుందరీ నాస్మి నూయే
ఉద్యత్కరోర పులకాంకుర కణ్ఠకాగ్రే
యకద్విద్యతే మృదుపదం నను హా వ్యధా హే.

జాలతనముయొక్క యారోపమునకు నిమిత్తము. ఈభేదమునకు మునుపటివలె మా
లాభావత్వమందు సయితము ఉదాహరణము మృగ్యము.

222. సాంగరూపకమందును ఒక్కొక్కచో ఆరోప్యములు శ్లిష్టములుగా గనఁ
బడుచున్నవి.

అందు ఏకదేశవివర్తి శ్లిష్టమునకు ఉదా.— మదీయము.—

‘ఆర ముదయ మహీధర స్తనాగ్రీ గళిత తమఃపటలాంశుకే నివేశ్య

వికసిత కుముదేక్షణం విచుమ్మత్యయ మమరేశ దిశో ముఖం సుధాంశుః.’

[కరమును తమఃపటలమునెడి పలువ యెడలిన ఉదయమహీధర స్తనాగ్రీమందు ఉంచి
సుధాంశుడు వికసిత కుముదేక్షణమును ఇంద్రదిశయొక్క ముఖమును చుంచించు
చున్నాడు.]

సమస్తవస్తువిషయమునకు ఉదా.— ఇందులోనే ‘విచుమ్మతి’ ఇత్యాదియం
దు ‘చుచుమ్మే—హరి దబలాముఖ—మిన్న నాయకేన’ (‘ఇంద్రదిశాంగనా ముఖ
మును సుధాంశు నాయకుడు’) అనుపాఠము. ఇట శ్లిష్టపరంపరిత మనఃగూడదు.
ఏలన— అందు ‘భూభృదావళి దమ్భాళి’ ఇత్యాదులయందు రాజాదులయందు పర్వ
తత్వాద్యారోపము లేకుండ వర్ణనీయమయిన రాజాదికి దంభోళిత్యాది రూపణము
బాత్తిగా సాదృశ్యములేమిచేత ననంగతము. అట్లగునేని ‘పద్మోదయ దినాభీశుడు’
ఇత్యాదులయందు పరంపరిత మెట్లగును! ‘రాజాదులకు సూర్యాదులతో సాదృశ్యము
లేజన్వితాదిహేతుకము సంభవించుటంబట్టి’ అని చెప్పఁగూడదు. ఏలన—రాజాదు
లకు లేజన్వితాది హేతుకమయిన సువ్యక్త సాదృశ్యము ప్రకృతమున వివక్షితము
గాదు, పద్మోదయాదకమే రెంటికిని సాధారణ ధర్మముగా వివక్షింపఁజడినందున—
ఇటనో మహీధరాపీకి స్తనాదితో సాదృశ్యము దినోత్పంగత్వాదిచేత సువ్యక్తమే
కావున శ్లిష్టపరంపరిత గాదు.

ఒక్కొక్కడ సమానములేకున్నను రూపక మగపడుచున్నది. ఉదా.—

1 ‘ఓహరిజాతీ, నీముఖము సరోజము కాని యెందుగాదు.’

ఒక్కొక్కడ వైయధికరణ్యమందును రూపము. ఉదా.—

2 ‘సౌజన్య జల మరుస్థలి, సుచరితాలేఖ్యకౌశభిత్తి, జ్యోతాన్నికృష్ణచతుర్దశి, సరళతా

1 ముఖం తవ సరోజాతీ సరోజమితి వాన్యథా.

2 సౌజన్యామ్బు మరుస్థలి సుచరితాలేఖ్య ద్యుభిత్తి ర్గణ

జ్యోతాన్నికృష్ణచతుర్దశి సరళతాయోగ శ్వపుష్పచ్ఛటా

యై రేహపి దురాశయా కలియుగే రాజాదలీ నేపితా

తేహం శూలీని భక్తిమాత్రసులభే నేషా కియత్కలమ్!

యోగశ్చపుచ్చచ్చట, అగు రాజావళిని కలియుగమందు దురాశచే నెవరుసేవించిరో
చారికి భక్తిమార్గములభుజ్జయిన శివునిసేవ ఏపాటిసేయ్యు?

ఇది మదీయము. ఇందు కొన్నిరూపకములకు శబ్దశ్లేషములకత్వమయినను రూపక
విశేషత్వమువలన అర్థాలంకారమందు గణనము. ఇట్లే వ్యక్తమాణాలంకారముల
యందు నెఱుంగునది.

౬౭౮. అధికముగా ఆరూఢమైన వైశిష్ట్యముగల రూపకము ఏదోఅది.

అదే అధికారూఢవైశిష్ట్య సంజ్ఞకము. ఉదా.— మదీయము.—

1 ' ఈవదనము సాక్షాత్తుగా కళంకమెడలిన శకాంతుడు, ఈయగరము సుధాధారాధార
మగు పండిన దొండపండు, ఈకన్నులు రేయంబవలు అధికకౌంతిగల కువలయములు, ఈ
దేహము మిక్కిలి సులువుగా ఆవగాహము సేయదగిన లావణ్యముల సమద్రము.'

ఇచట కళంకరహితత్వాదిచేత వైశిష్ట్యమధికము.

౬౭౯. ఆరోవ్యము విషయాత్మతచేత ప్రకృతార్థోపయోగి యగునేని పరిణా
మాలంకారము, తుల్యాధికరణము అతుల్యాధికరణమునని యిరుదెఱుంగు
గులు.

ఆరోవ్యమాణము ఆరోపవిషయాత్మతచే పరిణమించుటచే పరిణామము
ఉదా.—

2 ' ఆసుందరి దూరమునుండి వచ్చినట్టివాకు నవ్వచేత కానుకవెట్టెను, సునముల యు త్రడి
తోడి బిరికాగిటిని జూదమున పంచెముగా నొడ్డెను.'

లాఠిస్థలముల కానుకయు పంచెమును వస్త్రాభరణాదిరూపమున నుపయోగింపఁ
బడును. ఇచ్చటనో నాయక సంభావనద్యూతములందు స్మితాశ్లేషరూపమువ. ప్రథ
మార్థమున వైయధికరణ్యముచేత ప్రయోగము, ద్వితీయమున సామానాధికరణ్యము
చేత. రూపకములో 'ముఖచంద్రునిజూచుచున్నను' ఇత్యాదులయందు ఆరోవ్య
మాణమగు చంద్రుని ఉపరంజకమాత్రము. తోని ప్రకృతమగు దర్శనాదియందు
ఉపయోగమునొందదు. ఇటనో ఉపాయసాధికమునకు విషయముతో తాదాత్మ్యము

1 ఇదం వక్త్రం సాక్షాత్తురహితకళంకః శశధరః

సుధాధారాధార శ్చిరపరిణతిం భిన్న మధరః

ఇమే నేత్రే రాత్రినిద మధికకౌంతే కువలయే

తను లావణ్యానాం జలధి రవగాహే సుఖతరః.

2 స్మితే నోపాయనం దూరా దాగతస్య కృతం మమ

ప్రసోపజడ మాశ్లేషః కృతో మ్యుతే శణ స్తయా.

ప్రకృతమగు సోయక సంభావనాదియందు ఉపయోగము. అందువలననే రూపకమందు ఆరోప్యము వ్యావర్తకమాత్రముగా నన్వయించును; ఇటనో తాదాత్మ్యముచేత. 'సాపరాధుడైన ధానునియందు' ఇత్యాదుల (౬౭౫) యందు రూపకమేగాని పరిణామముగాదు, ఏలన ఆరోప్యమాణమయిన కంటకముయొక్క పోదభేదనకార్యము అప్రస్తుతమగుటవలన; అంతియగాని, యది ప్రస్తుతకార్యమును దేనిని ఘటించజేయుటకు అనుసంధింపబడదు.

ఇదియు రూపకమువలె అధికారూఢవైశిష్ట్యముగానుం గనబడుచున్నది. ఉదా.—

- 1 'అచట (హిమాలయమందు) పనితలతో గూడియున్న వనోచరులకు గుహగృహములలోన పర్వన చెలుగులుగలచైన తీగలు రాతులయందు తైలపురము ఆక్కఱలేని కురత పదీపములుగా నొప్పును.'

ఇట్లు ప్రదీపములకు ఓషధ్యాత్మతచేత ప్రకృతమునందు నురతోపయోగియగు నంధకారనాశమునందు ఉపయోగము. అంతైలపురస్వముచేత అధికారూఢవైశిష్ట్యము.

౬౮౦. ప్రకృతమందు ఇతరమయ్యాక సంశయము ప్రతిభోత్తితము సంజీవనంకారము. అది శుద్ధము నిశ్చయగర్భము నిశ్చయంతము నని త్రివిధము.

దేనిలో సంశయమందే పర్యవసానమో అది శుద్ధము. ఉదా.—

- 2 ఈమె యావనవృక్షమున రసభరముచే మొలచిన కొత్తపూగుత్తియా, పోటుపాడుచు చున్న లావణ్యసముద్రముయొక్క యలయా, కాదేని మిక్కిలి గాటంపుగోర్తిగల వారికి తనసిద్ధాంతమును చెప్పటయందు ఆసక్తుడగు శృంగారదేవునియొక్క (మదములియొక్క) సాక్షాదుపదేశంపు బెత్తమా

ఎందు అదితోను అంతమునను సందియమే అయి మధ్యమందు నిశ్చయము కలుగునో అది నిశ్చయమధ్యము. ఉదా.—

- 1 వనోచరాణాం పనితోసఖానాం దరిగృహోత్పన్న నిషక్తానాం భవంతి య తౌషధయో రజన్యా మతైలపురాః సురతప్రదీపాః.
2 కిం తారుణ్యతరో రియం సరభసోద్భిన్నా సహ మజ్జరి? వేలా పోచిచ్చలితస్య కిం అహరిక్ లావణ్య వారాన్ని ధేః? ఉద్గాఢోల్క-లికావతాం స్వసమయోపన్యాస విశ్రమ్భిణః కిం సాక్షాదుపదేశయప్తి గధనా దేవస్య శృణ్హరిణః?

- 1 'ఇతఁడేమి సూర్యుఁడా? అతనికి ఏడు గుఱ్ఱములుండను గదా; అగ్నియా? అన్నిదిక్కుల కును నియతముగా ప్రసరింపఁడు; యముఁడా? అతనికి సాక్షాత్తుగా దున్నపోతు వాహనము; అని మాటికిని యుద్ధములో నిన్ను చూచి ప్రతిభటులు పెక్కువికల్పములం గావించురు.'

ఇచట మధ్యను సూర్యాద్యభావనిశ్చయము, రాజనిశ్చయ మగునేని రెండవ సంశయము జనించుట సంభవింపదు గావున.

ఎచట ఆదిలో సంశయమును అంతమున నిశ్చయమును కలుగునో అది నిశ్చయమాంతము. ఉదా.—

- 2 'ఇదేమి సరస్సులో సమీపమున సరోజమా, కాదేని తరుణియొక్క ముఖము ప్రకాశించుచున్నదా? ఇంచుకనేపు ఇట్లు సందేహపడి యొకానొకఁడు ఒకసహవాసులకు పరోక్షములయిన దిబ్బోకములచేత నిశ్చయముచేసికొనెను.'

'స్థాణువా పురుషుఁడా' అని అప్రతిభోత్థాపితమయిన సంశయము ఈయలంకారము గాదు.

- 3 'ఓ సరోజాక్షి! పాలిండ్లభారముచే పీడింపఁబడిన నడుము ఉన్నదా లేదా అను సందేహము ఎవరిమనస్సులోఁ గలుగదు?'

ఇచట అతిశయోక్తియే, ఉపమేయమందు ఉపమానసంశయమే ఈయలంకారమునకు విషయము గావున.

౬౮౧. అది కానిదానియందు సామ్యమువలన అది యనెడు బుద్ధి ప్రతిభోత్థితము భ్రాంతి యనఁబడును.

ఉదా.—

- 1 అయం మార్తాండాః కిం? స ఖలు తురగైః సప్తభి రితః ;
కృతానుః కిం? సర్వాః ప్రసరతి దిశో నైష నియతం.
కృతాస్త్రః కిం? సాక్షాన్మహిషవహనోఽసా. వితి పునః
సమాలోక్యజ్ఞా త్వాం విదధతి వికల్పాన్ ప్రతిభటాః.
- 2 కిం తావ త్సరసి సరోజ మేత దారా
దాహో స్విస్మృఖ వనభాసతే తరుణ్యాః
సంశయ్య త్కీణ మితి నిశ్చకాయ కశ్చి
ద్భిబ్బోక్తై బక్తసహవానినాం పరోక్షైః
- 3 మధ్యం తవ సరోజాక్షి పయోధరభరాదికతమ్
అస్తి నాస్తీతి సన్దేహః కస్య చిచ్ఛే న జాయతే,

- 1 'జేలగు గొల్లలు పా లను తలంపుచే ఆవులకింద కుండలనుపట్టుచున్నారు, కొంతలను చెవులయందు తెల్లగలవ లను భ్రమచే నల్లగలవలను చాచ్చునున్నారు, చెంచెత ముత్తై పుంబూస యను కోర్కెచే కేగుంబండు కోయుచున్నది. చంద్రుని కట్టంపు వెన్నెల ఎవ నికి చిత్తభ్రమను గావింపదు?'

అన్వరసోత్తాపిత యగు భ్రాంతి ఈ యలంకారము గాదు. ఉదా.—

'మత్తైపుజిప్పయందు వెండి' అని.

ఇది అసాదృశ్యమాలయం గాదు. ఉదా.—

- 2 'ఆ సకి సంగమ విరహములలో ఏది యభీష్టమో విచారింపగా విరహమే మేలు, సంగ ము గాదు; సంగమందు సకి యొక్కతెయే, విరహమందు మజ్జించును తన్నయమే.'

౬౮౨. గ్రహీతృభేదముచేతనేని విషయభేదముచేతనేని ఒక్కటికి పెక్కువిధ ముల నుల్లేఖము ఉల్లేఖాలంకార మనబడును.

వరుసగా ఉదా:—

- 3 '(అ)దేవుని ప్రియుడని గోపస్త్రీలును, శిశువని వృద్ధులును, ఆధీశుడని దేవతలును, నారాయణుడని భక్తులును, బ్రహ్మమని యోగులును గ్రహించిరి.'

ఇందు ఒకటికే (వస్తువునకు) అనగా భగవంతునికి ఆయాగుణముల సంబంధ మువలన అనేక తోవ్వుల్లేఖమున గోపాలవధూప్యభృతుల యభిలాషాదులు యథా యోగముగా ప్రయోజకములు. ఇట్లు దానిని చెప్పుదురు:—

'అభిలాష యేదో, కోరినప్రయోజన మేమో, భావన యేదో, దానిం బట్టి ఒకటే వస్తువు నందు అనుసంధాన జనితమగు జ్ఞానము (తోపిక) భేదము నొందును.'

ఇచట భగవంతుని ప్రియత్వాదులు వాస్తవములగుట వలనను గ్రహీతృభేద మువలనను మాలారూపకము గాదు, భ్రాంతిమంతము గాదు, అభేదమున భేదమనెడి యతిశయోక్తిభేదమునుం గాదు. అందో 'అన్యమే యంగలావణ్యము' ఇత్యాదుల

1 ముగ్ధుడుగగ్ధియా గవాం విదధతే కుమ్భా నథో వల్లవాః
కణేకైరవశజ్జయా కువలయం కువలాన్తి కాన్తా అపి
కర్మనూఫల ముచ్చినోతి శబరీ ముక్తాఫలాకాజ్ఞయా
సాన్తా చంద్రమసో న కస్య కురుతే చిత్తభ్రమం చంద్రికా!

2 సజ్జను విరహవికల్పే వర మిహ విరహో న నజ్జను స్తస్మాః
సగ్గే సైవ త దైకా త్రిభువన మపి తన్నయం విరహే.

3 ప్రియ ఇతి గోపవధూః శిశు రితి వృద్ధైరధీశ ఇతి దేవైః
నారాయణ ఇతి భక్తై బ్రహ్మేష్యై త్యగ్రాహి యోగిభి ర్దేవః.

యందు లావణ్యాదియగు విషయమునందు సృఖత్వము అధ్యవసంపఁబడుచున్నది, అట్లు ఇట భగవంతునియందు గోపవధూప్రభృతులచే ప్రియత్వాదికము అధ్యవసంపఁబడుటకాదు, ఏమన ప్రియత్వాదికము భగవంతునియందు తత్కాలమున తాత్త్వికమే (అగుటంబట్టి).— కొందఱు చెప్పుదురు:— “ఈ యలంకారమునకు నిఘామముగా అలంకారాంతరము విచ్ఛిత్తిమూలము, అట్లే చెప్పిన యుదాహరణమందు శిశుత్వాదుల నియమాభిప్రాయముచేత ప్రియత్వాదులకు భిన్నత్వాధ్యససాయము అని అతిశయోక్తి యున్నది. అది యున్నను గ్రహీతృభేదముచేత నానాత్వప్రతీతిహామయిన విచ్ఛిత్తివిశేషము ఉల్లేఖనామకమగు వేటలంకారమునకు ప్రయోజకము” అని.

శ్రీకంఠ దేశవర్ణనమందు ‘వజ్రిపంజరమని శరణాగతులచేతను, అంబరవివరమని [వాత్సికై: (?) వాతికులచేతను (?) వాతికములచేతను (?) చాతకములచేతను (?)]’ ఇత్యాదికము ఈ యలంకారమునకు అతిశయోక్తి చేరని ప్రత్యేకవిషయము; ఇచట రూపకాలంకార యోగము. వాస్తవముగా ‘అంబరవివరమని’ ఇత్యాదియందు భ్రాంతిమంతమునే అంగీకరింతురుగాని రూపకమును గాను; ఏలన భేదప్రతీతి పురస్కరమైన యాగోపమే గౌణీమూలములైన రూపకాదులకు ప్రయోజకమగుటవలన. శారీరకమీమాంసా భాష్య వ్యాఖ్యానమందు శ్రీవాచస్పతిమిశ్రులవారు ఇట్లు చెప్పినారు: మఱియు ఉపమానాభిధానక శబ్దము ఉపమేయమందుఁ గనఁబడుచున్న సాధారణ గుణముల సంబంధముచేత వర్తిల్లును అని; ఎందువలన వక్తృశ్రోతలకు ప్రమాత్మకమయిన సాదృశ్యముయొక్క జ్ఞానము కలుగునో, అది గౌణమును శబ్దవ్యాపారము’ అని. మఱి ఇచట శ్రీకంఠ దేశవర్ణనమందు వాతికులయొక్క అంబరవివరా ద్యాగోపము భ్రాంతికృతమే అని. ఈ వాగ్యమందే ‘తపోవనమని మునులచేతను కామాయతనమని వేశ్యలచేతను’ ఇత్యాదియందు పరిణామాలంకార యోగము.

‘గాంభీర్యముచే నముద్రమపు గౌరవముచే పర్వతమపు.’

ఇత్యాదులయందును పలువగల నుల్లేఖించుటలో గాంభీర్యాని విషయభేదకము ప్రయోజకము. ఇందును రూపక యోగము.

‘వచనమున గురువపు, ఉరమున పృథువపు, యశమున అజ్ఞునడపు.’

ఇత్యాదులయందును దీనికి రూపకముకన్న విషయము భిన్నము. ఏలన నిట్లశ్లేష మూలాతిశయోక్తి యోగము.

౬౪౩. ప్రకృతమును ప్రతిషేధించి అన్యమును స్థాపించుట యుహ్యుతి.

ఇది యిరుదేయము. కొన్నిచోట్ల అపహ్నవపూర్వకమైన యాహ్వానము కొన్నిచోట్ల ఆరోపపూర్వకమైన యపహ్నవము నని. వరుసగా నుదా.—

- 1 'ఇది ఆకాశమండలము గాదు వారాశి, ఇవియు సత్యత్రములు గావు కొన్నిసమయములందు, ఇతడు చిందుగ్రీడు గాడు చుట్టచుట్టుకొనిన నాగేంద్రుగ్రీడు, ఇది మచ్చ గాదు పరున్న నారాయణుడు.'
- 2 'ఇది పడమటికొండశిఖరుఁ దగులుచు నురువుమద్దవన్నెగలదై రాజ్యయల్లును వండిన మదనాన్నియొక్క పొగను స్ఫుటమయిన మచ్చయను మిశ్రచేత భరించి చలిపెలుగు బింబము ఒప్పుచున్నది.'

ఇదిమదీయము.

ఇట్లు 'ఆకాశమనెడి దేహముగలదై సముద్రము ప్రకాశించుచున్నది, అందు నురువుదనియలు తారామయములుగా నొప్పుచున్నవి' ఈ విధముగాఁ గూడ ప్రకృతనిషేధము నెఱుంగునది.

౬౮౮. దాఁచవలసిన యర్థమును ఎట్లొ ద్యోతించఁజేసి స్లేషచేతగాని మఱి యొండువిధమునగాని వేఱుగా కమ్ముట యేదో అట్టియు అసహ్యమియ్యే.

స్లేషచేత ఉదా —

- 3 'సీరకములకాలమందు అపతత నుండ శక్యముగాకయున్నది. ఓసి చవలా కాంగునిగ్గ ఉవ్విళ్ళూరుచున్నావా? కాదు కాదు, సఖీ, దారి జాతుడుగానున్నది.'

[అపతతక = పతతమితేత—పత్తి నెఱుఁబాసి—పదసంపద]

ఇచట అపతతయూ అనుచో పతిలేకుండ అని చెప్పి విన్నట్ల పతనాభావముగా అని వేఱుచేయఁబడినది. అస్లేషముగా ఉదా.—

- 4 'ఇటు తూర్పుగాలికి గ్రక్కడలినదై ఏ లోక నన్నతిం గూడను? సఖి, కాంతని చివో త్వనమును తలచుకొనుచున్నావా? కాదు, మేఘాగమనరీతి నుదాహరించితిని.'

- 1 నేడం నభోమృదుల మమ్మురొశి రేమ భృతారం సువశేనభుజ్జాః నాయం శశి కుణ్డలితః ఘణీన్ద్రో నాసౌ కళబ్దుః శయితో మురారిః.
- 2 ఏత ద్విభౌతి చరమాచలయాడచుమ్మి హిణ్డీరపిణ్డీరుచి శీతమణినివిమ్మకు ఉజ్జ్వలితస్య రజనీం మదనానిలస్య ధూమం దగ్ధ తృప్తికటలాఘ్నాన్తతేన.
- 3 కాలే వారిధరాజా మపతతయా నైవ శక్యతే స్థానం ఉత్కృష్టి తాసి తరతే నహి సహి సఖి పిచ్చిలః సన్ధాః.
- 4 ఇహ పురోఽనిలకమ్మితవిగ్రహో మిలతి కా న చనన్మృతినా లతా స్మరసి కిం సఖి కాన్తరతోత్సవం నహి ఘనాగమరీతి నుదాహృతా.

వశోక్తియందు పరోక్తిని అన్యథాకరించుట, ఇందు స్వోక్తినే అని భేదము. గోసనమునేయువాడే గోసనీయుమును సయితము మున్నగా చెప్పటచేత వ్యాజోక్తినుండియు భేదము.

౬౮౫. అన్యమును నిషేధించి ప్రకృతము మఠల స్థాపించుట నిశ్చయము.

ఉదా.— మదీయము.—

1 'ఇది ముఖము గాని కమలము గాదు, ఇవి కన్నులు గాని నల్లగలువలు గావు, ఇట ఈ ముగ్ధాక్షిచెంగట ఏల తుష్కదా పరిభ్రమించెదవు?'

మఱియొక యుదా.—

2 'ఇది యెదపై తామరతూటిహారము గాని పాపతీడు గాఁడు, కంఠమున నల్లగలువ దండ గాని ఆ గరళకాంఠి గాదు, ప్రియావిరహితుడనైన నా యెడల నిది చందనపుఁ బొడి గాని విబూదిపూఁత గాదు, ఆనంగుఁడా హరభ్రమచే నన్నుఁ గొట్టకు, కోపముతో ఏల పరుగెత్తెదవు?'

ఇది నిశ్చయాంతసం దేహము గాదు, అందు సంశయనిశ్చయములు ఒక్కరివిగా నుండుటం బట్టి; ఇట్లనో భ్రమరాదులకు సంశయము, నాయకాదులకు నిశ్చయము. మఱియు భ్రమరాదులకును సంశయము లేదు. ఏలయన (వాని) జ్ఞానము ఏకకోట్య సధికమైననేగాని (అవి) సమీపమునకు వచ్చుట సంభవింపదు గావున. అట్లును భ్రాంతిమంత మగుఁగాక; కానిమ్ము భ్రమరాదులకు భ్రాంతియే అగుఁగాక; కాని యిట నది చమత్కారవిధాయి కాదు; మఱి యేమన ఆ విధమయిన నాయకాద్యుక్తియే చమత్కారవిధాయి యని సహృదయు లెఱుంగుదురు. మఱియు భ్రమరాదుల పతనము గాని భ్రాంతి గాని వివక్షితము కాకున్నను తాదృశోక్తి నాయికం గూర్చిన చాట్వాదిగానైనను సంభవించును. ఇది రూపకధ్వనియుం గాదు, ముఖమును కమలత్వముచే నిర్ధారింపనందున; అపహ్నుతియుం గాదు, ప్రస్తుతమును నిషేధింపనందున; కావున నిది పూర్వులు చెప్పిన యలంకారములకన్న వేతే ఒక యలంకారము.

1 వదన మిదం న సరోజం నయనే నేస్తవకే ఏతే
ఇహ సవిధే ముగ్ధదృశో మధుకర న మధా పరిభ్రామ్య.

2 హృది బిసలతాహారో నాయం బుజబ్జసనాయకః
కుషలయదలశ్రేణీ కణ్ఠో న సా గరళద్యుతిః
మలయజరణో నేదం భస్మ ప్రియా రహితే మయి
ప్రహర న హర భ్రాన్త్యా నన్య, ప్రధా కిము కావసి?

వెండి యనుకొని ముత్తైపుఁజిప్పి వంగుచున్నవానింగూర్చి 'ఇది ముత్తైపుఁజిప్పి గాని వెండి గాదు' అని యెవఁడేని చెప్పుట యీ మలంకారము గాదు; నైచిత్రీ లేనందున.

౬౮౬. ప్రకృతమును పరమావస్థను సంభావించుట ఉత్ప్రేక్ష యనబడును; ముందుగా అది వాచ్యయు ప్రతీయమానయు నని యిరుదేఱుంగుల సం గీకరింపఁబడియున్నది; ఇవాది ప్రయోగమున వాచ్య; తదప్రయోగ మున ప్రతీయమాన; రెంటును జాతి గుణము క్రియ ద్రవ్యమును ఉత్ప్రే క్ష్యము లగుటచే ఎనిమిది విధములగును, ప్రత్యేక భావాభావాభిమాన ములచేతను, నిమిత్తము మరల గుణక్రియారూప మగుటవలనను అట ముప్పదిరెండు భేదములగును.

అందు వాచ్యోత్ప్రేక్షకు దిజ్ఞాత్రము ఉదా.—

1 'చంచలాంశుకౌంచలముతోడిది కురంగాక్షి యూరువు కనకమయమయిన మదనని విజయస్తంభమో యనం బ్రకాశించుచున్నది.'

ఇచ్చట విజయ స్తంభము బహువాచకము కావున జాత్యుత్ప్రేక్ష.

2 'జ్ఞానము కలిగి మానము, శక్తి కలిగి ఓర్పు, త్యాగము చేసి పొగడ్త నొల్లది, అని యతని గుణములు గుణప్రయోజకము లగుటవలన సప్రసవములో (కాన్పుతోఁగూడినది యె) యన నొప్పెను.'

ఇట సప్రసవత్వము గుణము.

3 'ఓయి సుల్తానా, నీపటహాధ్వనము కైరికధూవర్గగర్భములను పడఁజేసి పాతక్కిన్ని గంగా జలమందు స్నానము చేయుచున్న దన నొప్పుచున్నది.'

ఇట 'స్నానముచేయుచున్నది' అని క్రియ.

4 'హరిణాక్షిముఖము వేణు పూర్ణచంద్రుడో. యన వెలగుచున్నది.'

ఇచట 'చంద్రుడ'డని ఒక్కటే వ్యక్తికి వాచకమగుటవలన ద్రవ్యశబ్దము. ఇది భావాభిమానమున (నుత్ప్రేక్షలు).

1 ఊరః కురంగకదృశ శృంగుల చేలాఞ్చలో భాతి

సవతాకః కనకమయో విజయస్తంభః స్మర స్తేనః.

2 జ్ఞానే మానం త్మామా శక్త్యా త్యాగే క్లామవిపర్యయః

గుణా గుణానుబద్ధిత్వా త్రస్య సప్రసవా ఇనః.

3 గర్జామ్భసి సురత్రాత స్తవ నిర్మాణ నిస్పృహః

స్నాతీ వారికధూవర్గక గర్భకపాతన పాతకీ.

4 ముఖ మేణీవృతో భావ పూర్ణచంద్రో ఇ వాపరః.

అభావాభిమానమందు ఉదా.—

- 1 'అయ్యో ఈ మయొక్క కపోలఫలకములు అంత గుండరములై ఒండొకటిం జూడని కఠంబుననో యన ఈదిగముగా కార్యముంబొందినవి.'

ఇచట 'చూడనివి' అని క్రియకు అభావము. ఇట్లే ఇతరము. నిమిత్తము గుణక్రియ రూప మయినందులకు ఉదా.—

'ఓయి సుబ్రహ్మణ్య' ఇత్యాదులలో 'స్నానముచేయుచున్న దన' అను సుత్యేక్షకు నిమిత్తము పాతకీర్త్యము గుణము. 'చూడని' ఇత్యాదులయందు తామతాపాస్తిరూప మయిన నిమిత్తము క్రియ. ఇట్లే ఇతరము.

ప్రతీయమానోత్పేక్షకు ఉదా.—

- 2 'తన్వంగియొక్క స్తనయుగ్మము ముఖమును చూచునన్నిది, గుణియైన హారమునకు చోటి య్యలేదను లజ్జచేత.'

ఇట 'లజ్జచేతనుం బోలె' అని ఇవార్థకాభావముచేత ప్రతీయమానోత్పేక్ష. ఇట్లే ఇతరము. అటును మణి-ధ్వనిని సూర్యప్రస్థానమందు అలంకారముల కన్నిటికిని వ్యంగ్యత్వము కలుగునని చెప్పినారే ఇప్పుడో విశేషించి ఉత్పేక్షకు ప్రతీయ మానత్వము ఎట్లు? ఇందులకు సమాధానము చెప్పుచున్నాము. 'సాబగుణా వేగురు మహిళలు' ఇత్యాది (౨౫౦) యగు వ్యంగ్యోత్పేక్షయందు ఉత్పేక్షణము లేకున్న ను వాక్యవిశ్రాంతి కలదు, ఇటనో స్తనములకు లజ్జ సంభవింపదు గావున 'లజ్జచేత నుంబోలె' అని ఉత్పేక్షచేతనే అని వ్యంగ్యప్రతీయమానోత్పేక్షలకు భేదము. ఇట వాచ్యోత్పేక్షయొక్క పదునాఱుభేదముల నడుమ విశేషముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.

౬౮౭. అందు వాచ్యోత్పేక్షాభేదములు వెండియు ద్రవ్యము తప్ప అన్నియు మూఁడువిధముల స్వరూప ఫల హేతుగతము లగును.

అందు అనగా వాచ్యప్రతీయమానోత్పేక్షలకుం జెప్పిన భేదములందు, మధ్య, వాచ్యోత్పేక్షయొక్క పదునాఱు భేదములు ఏవి కలవో వానియందు జాత్యాదులకు మూఁడింటికిని ఏ పండ్రెండు భేదములో వానికి ప్రత్యేకము స్వరూపఫల

1 కపోలఫలకా వస్యః కష్టం భూత్వా తథావిధా

అపశ్యన్తా వి వాన్యోన్య మిదృశం తామతాం గతా.

2 తన్వన్యః స్తనయుగ్మం ముఖం న ప్రకటికృతం

హారాయ గుణినే స్థానం న దత్త మితి లజ్జయా.

హేతుగమ్యత్వముం బట్టి పండ్రెండు భేదములకును ముప్పదియాలు భేదములు లగును. ద్రవ్యమునకు స్వరూపోత్పేక్షణము మాత్రమే కలుగుటంబట్టి నాలుగు భేదములు అని అన్నియుం గలసి నలువది భేదము లగును. అందు స్వరూపోత్పేక్షకు ఉదా.— ‘మన్మథునివిజయస్తంభము’ (౬౮౬) అని. ‘నవనవములో అన’ (౬౯౦) ఇత్యాదులు జాతిగుణస్వరూపగతములు. ఇలో తేప్పేక్షకు ఉదా.—

- 1 ‘మఱి రాముడు పేరించిన బాణము రావణుని హృదయమునుగూడ భేదించి నాగులకు సిరియము నిజేదించుటకుం బోలె భూమిం జొచ్చెను.

ఇచ్చట ‘నివేదించుటకు’ అని భూప్రవేశమునకు ఫలము క్రియారూపముగా నుత్పేక్షిత్వము. హేతుత్పేక్షకు ఉదా.—

- 2 ‘నిన్ను నేను తెదకుచుండెగా భూమియందు ఎచట ఒక యందియ నీచరణము నెడఁ బాసిన దుఃఖముచేతనుం బోలె మానము పూనినదై కనఁబడెనో అస్థలము ఇది.’

ఇచట దుఃఖరూపమయిన గుణము హేతువుగా నుత్పేక్షిత్వము. ఇట్లే ఇతరము.

౬౮౮. అందు స్వరూపగతలు ఉక్తియు అనుక్తియు నిమిత్తము లగుటం బట్టి ఇరుదెఱుంగులు.

ఆ నలువది భేదముల నడుమ ఏవి స్వరూపగతయొక్క పదునాఱు భేదములో అవి ఉత్పేక్షానిమిత్తమును చెప్పటచేతను చెప్పమిచేతను ముప్పదిరెండు భేదము లగును, కాన కలసి ఏబదియాలు భేదములు వాచ్యోత్పేక్షకుం గలుగును. అందు నిమిత్తమునకు ఉపాదానమునకు పూర్వోదాహృతమందు ‘న్నానముచేయుచున్న దన’ అను నుత్పేక్షకు నిమిత్తము పాతకిత్వము చెప్పబడినది. అనుపాదానమునకు ఉదా.— ‘వేఱు చంద్రుడోయన’ అనుచోట తథావిధసాందర్యాద్యతిశయము ఉపాత్తముగాదు. హేతుఫలములయందో నియతముగా నిమిత్తమునకు ఉపాదానమే అగును. ఎట్లన ‘ఎడఁబాసిన దుఃఖముచేతనుం బోలె’ అన్నచోట ఏ బద్ధమానశ్యము నిమిత్తమో ‘నివేదించుటకుంబోలె’ ననుచోట ఏ భూప్రవేశము నిమిత్తమో ఆ రెంటిని చెప్పకున్నయెడల వాక్యము అసంగతమే అగును. ప్రతీయమానయొక్క పదునాఱుభేదములయందును విశేషముం జెప్పుచున్నాడు.

- 1 రావణస్వామి రామాస్తో భిత్వా హృదయ మాశ్రయః
వివేక భవ మాఖ్యాతు మురగేభ్య ఇవ ప్రియమ్.

- 2 పైపా స్థలీ యత్ర విచిన్వతా త్వాం భ్రష్టం మయా నూపుర మేక ముర్వాగ్నిం
అదృశ్యతే త్వ చ్చురజారవిన్ద విశ్లేష దుఃఖా దివ బద్ధమానమ్.

౬౮౯. ప్రతీయమానా భేదములు ప్రత్యేకము ఫల హేతుగములు.

ఉదా.— ‘తన్వంగియొక్క స్తనయుగ్మము’ (౬౮౯) అనునెడ ‘లజ్జితేతనుం బోలె’ అని హేతువు ఉత్పేక్షితము. దీనియందును నిమిత్తముయొక్క అనుపాదా నము సంభవింపదు. ఇవాద్యనుపాదానమున నిమిత్తమును గూడ చెప్పకున్నయెడల ప్రమాత ఉత్పేక్షను నిశ్చయించుకొనలేడు గావున. స్వరూపోత్పేక్ష గూడ ఇట ఘటించదు. ధర్మాంతర తాదాత్మ్య నిబంధనయగు దీనియందు ఇవాదినీ (ఉత్పేక్ష త్వావాచకమును) ప్రయోగించనియెడల విశేషణయోగమున అతిశయోక్తి అంగీకరింపబడుటవలన. ఉదా.— ‘ఈ రాజు అపరపాకశాసనుడు’ అని. విశేషణము లేనియెడల రూపకము (అంగీకరింపబడును). ఉదా.— ‘రాజు పాకశాసనుడు’ అని. కనుక ఇట్లు ప్రతీయమానోత్పేక్ష ముప్పదిరెండు ప్రకారములు.

౬౯౦. ప్రస్తుతమును చెప్పటచేతను చెప్పనిచేతను ప్రత్యేకము అవియు నిరుదేశంగులు.

అవి యనగా ఆ యుత్పేక్షలు. చెప్పటకు ఉదా.—‘చంచలాంశుకాంచలముతోడి యూరువు’ ఇత్యాది.

చెప్పనికి ఉదా.— మదీయప్రభావతీయందు—

- 1 ‘ప్రద్యున్నడు— ఇట నిప్పుడు గర్భణముగా దిగంతరముం గప్పుచున్న చీకట్ల మొత్తముచేత లోకము కాటుకరాసులచేత చేయబడినదియుం బోలెను కన్ఘాఠి ధూరి చేత నిండింపబడినది వోలెను చీకటి చెట్లచేత వ్యాప్తమువోలెను నల్లవలనలచేత కప్పబడినదివోలెను.’

ఇచట కాటుకచేత ఘటితత్వములోనగు నుత్పేక్షణీయమునకు విషయవ్యాప్తత్వము ఉక్తముగాదు.

ఇదియు నుదా.—

- 2 ‘చీకటి యనయవములను పూసికొనుచున్నదో యననున్నది, ఆకాశము చీకటిని కురియుచున్నదో యననున్నది.’

1 ఘటిత మివాజ్ఞానపుష్టాః పూరిత మివ మృగమదక్షిణైః

తత మివ తమలతరుభిః పూరిత మివ నీలాంశుకైః భూవనమ్.

2 లిప్సృ తీవ తమోఽక్షాని వక్షాతి వాజ్ఞానం నభః

అనత్యుపాసనీ వేద దృష్టి నికాశ్శుభతాం గతా,

ఇట 'తమము'యొక్క లేవనమునకు వ్యాపనరూపమయిన విషయము ఉపాత్త ముగాదు. అంజనవర్షణమునకు తమస్సంపాతము (ఉపాత్తముగాదు). మఱి ఈరెంటు ను ఉత్ప్రేక్షానిమిత్తములు వరుసగా చీకటియొక్క యతిహితత్వంబును ధారా రూపమున క్రిందికి కురియుటయు. కొండలు 'లేవనకర్త'కాని దయినను తమస్సు లేవ నకర్తగా నుత్ప్రేక్షితము; వ్యాపనము నిమిత్తము; ఇట్లు ఆకాశము కూడ వర్షణక్రియా కర్తగా (ఉత్ప్రేక్షితము) అని చెప్పదురు.

౧౯౮. అది అలంకారాంతరోద్భూత మేని ఎక్కు దు వైచిత్ర్యమును వహించును. అందు సావహ్నవోత్ప్రేక్షకు ఉదా.— మదీయము.—

1 'పావకోద్గతమయిన హోషధూమముచేత నయనము కలుషమైన సునయన బాష్పమివ్వచేత లావణ్యవారియొక్క జెల్లిమేన నిచుడక జెలికిబాటుచున్నదో యన నొప్పుచున్నది.' శ్లేషపేతుగకు ఉదా.—

2 'ఇటుకటమయిన శుక్తగర్భమునండి వెలవడిన ముక్తార్కరమ. ఈ సరోజాక్షియొక్క శంఖమువంటి మెడయందు నెలకొనుటవలన గుణవత్త్వము బొందెను జుమా.'

[గుణవత్త్వము ఉత్కృష్టగుణము (దారము—యోగ్యత) కలదగుట] ఇచట 'గుణవత్త్వము' అనుచో శ్లేష. 'శంఖమువంటి మెడయందు నెలకొనుటవలన జుమా' అని పేతూత్ప్రేక్షయందు పేతువు.

ఇచట 'చుమా' (జానీమపే) అని ఉత్ప్రేక్షావాచకము: ఇట్లు—

౧౯౯. మన్యే, శజ్జే, ధ్రువమ్, ప్రియః, నూనమ్ ఇత్యాదులు.

[అనన్, బలన్, పోలన్, చుమా, ఇత్యాదులు]

200. క్షైద ఉపమోపకృమోత్ప్రేక్ష: ఉదా.—

3 'మొరారి సమద్రముయొక్క నీటి కవల నల్లని పలాశరపుండములతోడి వనశ్రీమలను వేలకొండి యలలచేత గట్టుమీద వైచిత్రిన తూండవంటివానిని (శైవలాభా) కాంచెను.'

1 అశ్రుచ్ఛరేన సుదృశో హుత పావక ధూమ కలుషాత్మ్యః

అపాప్రప్య మానభజ్జే విగళిత లావణ్యవారిపూర ఇవ.

2. ముక్తార్కర: సజ్కటశుక్తిమధ్యా ద్వినిగత: సారసలోచనాయా:

జానీమపేన్యా: కమనీయ కమ్మగ్ని వాధివాసా ధ్గుణవత్త్వ మాప.

3 పారే జలం నీరనిధే రవశ్య స్మరారి రానీలపలాశరాశి:

శనావళి రుత్కలికా సహస్ర ప్రితిక్ష జోత్కూలిత శైవలాభా:

అను నియ్యెడ ఆభాశబ్దము:(వంటిశబ్దము) ఉపమావాచక మగుటంబట్టి ఉపకృమములో ఉపమ. పర్యవసానమునందో సముద్రతీరమున తూండ్లు (త్రైపాలము) సంభవింపదు గావున సంభావన కలుగుటంబట్టి ఉత్పేక్ష. ఇట్లే విరహవర్ణనమందు- 'కంకణములు బాహుపురులవలె ఆచరించినవి' అనునెడ, 'మృగాయతనేత్రయొక్క కుటిలకటాక్షము చెవియందు వికసించిన నల్లగలువవలె ఆచరించుచున్నది' ఇత్యాదులయందును ఎఱుంగవలయును. భ్రాంతిమదలంకారమున— 'బేలగు గొల్లలు' (౬౮౧) ఇత్యాదికమున గొల్లలులోనగు భ్రాంతులకు చంద్రికాదికమనెడి విషయము యొక్క జ్ఞానమే లేదు, దానిని కవియే నిబంధించినందున; ఇట్లునో సంభాషణా కర్తకు విషయముయొక్కయు జ్ఞానము కలదు, అని రెంటికిని భేదము. సందేహ మందో, కోటిద్వయము సమకక్షగా తోచును, ఇందో సంభాష్యభూతమగునది ఒకటే కోటి ఉత్కట. అతిశయోక్తియందు ప్రతీతిమగు విషయమందు పర్యవసానమున అనత్యత తోచును, ఇటనో ప్రతీతికాలమందే అని భేదము.

‘రఙ్గితా న వివిధా రుచిశ్చైలా నామిత స్తు గగనం స్థిత స్తు
పూరితా న విషమేషు ధరిత్రీ సంహృతా న కరుభ స్త్రిరురేణ.’

[చీకటి నానావిధములయిన తరుశైలములకు వన్నె వేసినదా ఏమి? ఆకాశమును దింపినదా, (భూమికి) తాపించినదా? పల్లములందు భూమిని నిండించినదా. దిక్కులను సంహరించి నదా?]

అను నియ్యెడ తర్వాదులయందు తిమిరాకాంతత్వము రంజనాదికముగా సం దేహింపఁబడుట సందేహాలంకారమని కొందఱు చెప్పుట యేది కలదో అది సరిగాదు; ఏలన, ఏకవిషయమందే సమానబలతచేత అనేకకోటి స్ఫురణమే సందేహమగుటవలన; ఇటనో తర్వాదివ్యాప్తికి ప్రతినంబంధియెడను భేదము, వ్యాపనాదిని అధఃకరించుట వలన రంజనాదులయొక్క స్ఫురణంబును. ఇతరులో 'అనిర్ధారణరూపమగు విచ్ఛిత్తి కలిమింజేసి ఏకకోటి కెక్కుడయినను ఇది సందేహాలంకారమున నొకభేదము' అని వచింతురు; అదియును యుక్తముగాదు; ఏలయన నిగిర్ణస్వరూపమునకు అన్యతాదా త్యప్రతీతిగదా సంభావన. అది యిటు స్ఫుటముగా ఉండనేయున్నది, ను శబ్దము చేత ఇవ శబ్దముచేతను బోలె ద్యోతించఁబడుచును ఉన్నది; కావున దీనిని ఉత్పేక్ష అనుటయే యుక్తము. అదృష్టసందేహప్రకారకల్పన వలదు.

1 'చందునిలోపలి ఏ యిది మబ్బుకునియ చందమును వహించియున్నదో దానిని లోకము

1 య దేత చున్పాస్త్ర జకాలద లవ లీలాం నిరసురే

త దాచన్దే లోకః కళక ఇతి; నో మాం పరి తథా.

కుండే లని చెప్పను, నాకు ఇట్లు తోచలేదు; నేనో నున్నాని నీ నైపుల విరహపీడితల
యిన యువతుల యపార్గవీక్షణముల నెడి కొఱులు పడుటచేసిన వ్రాసుల వచ్చె
కళంకములచే సంకిరమయిన జేహముగలవానినిగా (మనో) తలంచుచున్నాను,

అను నియ్యడ 'మనో' శబ్దప్రయోగమున్నను ఉక్తస్వరూపముగు సంభాసన
తోఁపనందున వితర్కమాత్రమే గాని అపహ్నానో శ్లేష్మ గాదు.

౧౯౩. అధ్యవసాయము సిద్ధమగునేని అతిశయోక్తి చెప్పబడును.

విషయనిగరణముచేత విషయయొక్క అభేదప్రతిపత్తి అధ్యవసాయము.
ఉత్పేక్షయందు విషయని అనిశ్చయముగా నిర్దేశించుటంబట్టి అధ్యవసాయము
సాధ్యము. ఇట్లైన నిశ్చయముగానే తోచుటంబట్టి సిద్ధము. విషయనిగరణము
ఉత్పేక్షయందు విషయమునకు అధఃకరణమాత్రముచేత; ఇందు 'ముఖము' గెండున
చందుడు' ఇత్యాదులయందును అట్లే. ఇట్లు చెప్పుదురు. — 'విషయమును చెప్పి
నను చెప్పకున్నను అధఃకరణమాత్రముచేత నిగీర్ణత్వ మని పెద్దలు చెప్పుదురు.'

౧౯౪. భేదమందు అభేదము, సంబంధమందు అసంబంధము, వాని వివర్యయ
ములు, కార్యహేతువులకు పార్యవర్త్యాత్మ్యము, అని అది అయిదు
విధములు.

వాని వివర్యయములు అభేదమందు భేదము, అసంబంధమందు సంబంధము. అది
యనగా అతిశయోక్తి. అందు భేదమందు అభేదమునకు ఉదా. — మనీయము —

1. 'ఎట్లు, పైని నెమలికుంచె విలసిల్లుచున్నది, దానికిరింద అష్టమిచంద్రఖండము, దాని
కిరింద చంచలమయిన కువలయద్వంద్వము, అటుక్రింద సువ్యూభువ్యు, దానికిరింద
పగడము!'

ఇట కాంతాకీశపాశాదులకు నెమలికుంచె లోనగువానితో అభేదముచే అధ్య
వసాయము. ఇదియేని యుదా. — 'ఎడఁబాసిన దుఃఖముచేతనుం బోలె మూసము
పూనినదై' (౧౮౭). ఇచట చేతనగతమైన మానిత్వము, వేఱు అచేతనగతమైన
మానిత్వము వేఱు అని రెంటికిని భేదము. ఇట్లే —

అసం త్విష్టం మనో త్వ దరి విర హక్రాంత తరుణి
కటా తోలక పాత వ్రణ కిణ కలకొక్కిర తమః.

- 2 కథ ముపరి కలాపిన కలాపా విలసతి తస్య తరైశ్చ మిష్ట భిక్షు
కువలయ యుగలం తతో విలోలం తిలకుసుమం తదధః ప్రహర మస్మాదే.

‘దీని యావనమును అధరసల్లవముతోఁ గూడ ప్రియుఁడు రాగ భాక్తుఁ.’

ఇట అధరముయొక్క రాగము ఎఱుఁపు, ప్రియుని రాగము ప్రేమ, రెంటికిని అభేదము.

అభేదముందు భేదమునకు ఉదా.—

‘ఆ పద్మపత్రశేత్రుడు అన్యమే యుగ్మభావము, అన్యములే సారస్వతసంపదలు సర సత్వము అలోకసామాన్యము.’

సంబంధమున అసంబంధమునకు ఉదా.—

- 1 ‘పైదలెడెయ నయ్యె విధి ప్రియమహోబ్బలమూర్తి చంద్రుఁడో?
అది రన్నెక కందము స్వయం బసమాస్త్రుఁడో? పుష్పమానమో?
వేదజడుండు ప్రాచదపసి వీరసమస్తగుతూహలం డెటూలే
క్రిందొకక మనోహరముఁ జేయఁగ నేర్చుడి నిట్టి రూపముక.’

ఇచట పురాణ ప్రజాపతి నిర్మాణ సంబంధముందే అసంబంధము చెప్పబడినది. అసంబంధమునందు సంబంధమునకు ఉదా.—

- 2 ‘చంద్రమండలమున ఇందీవగర్వముగల మంటుకొ నే నేని అప్పుడు చాచ నీత్రమయిన యా యింతవదనము పోల్చుచును.’

ఇచట ఏని (యదీ) శబ్దముయొక్క యగ్ధబలమున కల్పితమైన సంబంధముచేత సంభావనతో సంబంధము.

కార్యకారణములకు పౌర్వాపర్యవిపర్యయము రెండు విధముల సగును; కారణమునకుముందు కార్యము కలుగుట, రెండును సమకాలము దగుట. వరుసగా ఉదా.—

- 3 ‘మందుగానే హరిజాతీలహృదయము ఉత్కంఠావ్యాపలమయినది, రసాల వతుల లక్ష్మీలు పిన్నుట సంజాతమువలన లయినవి.’
- 4 ‘ద్విరదగామియైన యా రాజాచేత తండ్రినుండి వచ్చిన సింహాసనమును అఖిలమయిన రాజ మండలమును ఏకకాలముచే అక్రమింపబడినది.’

- 1 అస్యా సగళవిధా ప్రజాపతి రథూ చున్దో ను కాన్తప్రభః
శృక్లాచరణః స్వయం ను మదనో మాసో ను పుష్పకరః
వేదాభ్యాసజడః కథం ను విషయ వ్యాపృత్త కాతూహలో
నిర్మాతం ప్రభవే నృనోహర మిదం రూపం పురాణో మునిః.
- 2 యది స్యా నృన్దలే సక్త మిన్దో రిన్దీనరద్యయమ్
త దోపమీయతే తస్యా వదనం చారులోచనమ్.
- 3 ప్రియ గేవ హరిజాతీణాం చిత్త ముత్కంఠికాపలమ్
పశ్చాదుద్భిన్నముతుళా రసాల వతుళ క్రియః.
- 4 సమ మేవ సమాక్రాంతం ద్వయం ద్విరదగామి నా
తేన సింహాసనం పితృ మఖిలం చారిమణ్ణలమ్.

ఇట కొందఱు చెప్పుదురు:— “కేశపాశాది గతమయిన తాకికాభిశయము లాతాకి కముగా అధ్యవసించబడుచున్నది. కేశపాశాదులను నెమలికంచె లోనగువానినిగా అధ్యవసించుటలో ‘అన్యమే యంగలావణ్యము’ ఇత్యాదిప్రకారములందు లక్షణము నకు అవ్యాప్తి అని; అది యుక్తముగాదు, అచటను అన్యమయిన యంగలావణ్యము అన్యముగా అధ్యవసించబడుచున్నది; అట్లే ‘అన్యమే’ అనుదానికి బదులుగా ‘అన్య మువోతె’ అని పఠించిన అసాధ్యత్వమేయని ఉత్పేక్ష అంగీకరింపఁబడును. ‘ములను గానే పారిణాక్షులకు’— అనుచోట వకుళాదిశీల ప్రథమభావిత్వము పశ్చాద్భా విత్వముగా అధ్యవసించబడినది. ఇందువలననే ఇటను ఇవ(బలె) శబ్దప్రయోగమున (‘ముందుగా బలె పారిణాక్షులకు’) ఉత్పేక్ష. ఇట్లే లాఁతిచోట్ల.

౨౯౫. ఎప్పుడు ప్రస్తుతములేని అప్రస్తుతములేని యగు పదార్థములకు ఏక ధర్మాభిసంబంధము అగునో అప్పుడు తుల్యయోగిత.

ధర్మము గుణక్రియాపము; ఉదా.—

- 1 ‘ఆ సమయముచేత మైత్రాతేయను కుసుమముయను పతులపై నలుకవూనిన తోమలలును, దీపవర్తులును, సుచిరశయిత ప్రతిబోధిత మవనుడు కలుగునట్లుగా ఖైల్కా-ల-పఁబడినవి.’

ఇచట సంధ్యావర్జనము ప్రస్తుతమగుటవలన ప్రస్తుతములయిన యనులేపనాదులకు ఏకబోధనక్రియాభిసంబంధము.

- 2 ‘నీ యంగమార్గము గాంచిన యెవరిమనస్సులో మాలతీ చంద్రకళా కదళుల కతోరత స్ఫురింపను?’

అను నియ్యోడ అప్రస్తుతములయిన మాలత్యాదులకు కతోరతాయాపమగునొక్క గుణముతో సంబంధము. ఇట్లు—

- 3 ‘ధనమునుండి దానమును, వాక్కునుండి సత్యమును, అట్లే ఆయుస్సునుండి కీర్తిగర్వము లను, దేహమునుండి పరోపకరణమును, అసారమునుండి సారమును గ్రహింపవలయును.’

ఇచట కర్మభూతములయిన దానాదుల సారతాయాపమయిన యేకగుణముతో సంబంధము గ్రహించుట యనెడి ఏకక్రియతోను సంబంధము.

- 1 అనులేపనాని కుసుమా న్యబలాః కృతమన్యవః పతిభిః దీపఃఖాః
గుమయేన లేన సుచిరం శయిత ప్రతిబోధిత స్మర మబోధిసర.

- 2 త్వ దగ్గ మాదకావం ద్రప్తుః కస్య చిత్తే న భాసతే
మాలతీ శశభృల్లేఖా కదలీనాం కతోరతా.

- 3 దానం విత్తా దృతం వాచః కీర్తిహమా త భాయుషః
పరోపకరణం కాయా దసారా త్సార మాహరత్.

౬౯౬. అప్రస్తుత ప్రస్తుతములకు (ఏకధర్మాభిసంబంధము) దీపక మనఃబడును;
పెక్కు క్రియలయందు ఒక్కటే కారక మయినను.

కృమముగా ఉదా.—

- 1 'అతఁడు ఒలగ ర్వముచేత ఒయ్యచ్చుపై ఇప్పుడును మనుపటివలెనే జగత్తును బాధించుచున్నాఁడు. పతివ్రతయగు స్త్రీయు నిశ్చలయగు ప్రకృతియు పురుషుని జన్మాంతరములయందును కూడుచుండును.'

ఇట ప్రస్తుతకు నిశ్చలయగు ప్రకృతికిని అప్రస్తుతకు సతి యగు స్త్రీకిని ఏకానుగమన క్రియా సంబంధము.

- 2 'ప్రాణనాథుఁడవు నీవు దూరమునకు వచ్చినప్పుడు ఆ తపస్విని మనసిజబాణములచేత భిన్నయై త్పణములో తేచును, నిద్రించును, నీ పడుకఁటింటికి వచ్చును, పోవును, నవ్వును.'

ఇది మదీయము. ఇందు ఒకతెకే నాయకకు ఉత్థానాద్యనేక క్రియాసంబంధము. మఱియు నిట గుణక్రియలు ఆదిమధ్యాపసాసములయందుండుటచేత ప్రైవిధ్యమును లక్షింపలేదు, ఏలన అట్టి వైచిత్ర్యము ఎల్లెడలను వేయిప్రకారముల సంభవించుట వలన.

౬౯౭. ఎచట సామ్యము గమ్యముగా రెండువాక్యములయందు ఒక్కటే సామాన్యధర్మము వేరువేరుగా చెప్పఁబడునో అది ప్రతివస్తూపమ యనఁబడును.

ఉదా.—

- 3 వైదర్భీ నీవు ధన్యురాలవు, ఎట్లన నీయందాదగుణములచే నైగధుని నైతము సమాకర్షించితివి, చంద్రికకు సముద్రుని సయితము ఉత్తరళీకిఁచుటకన్న ముఖి యేమన్నది?

ఇచ్చట సమాకర్షణమును ఉత్తరళీకరణమును ఒక టీ క్రియ, పౌనరుక్త్యమునుతప్పించుటకు భిన్నవాచకములచే చెప్పఁబడినది. ఇది మాలగూఁ గూడ సగపడుచున్నది,

ఉదా.—

- 1 బలావలేపా దధునాసి పూర్వవత్ ప్రబాధ్యతే తేన జగ జ్జగీషుణా
సతి చ యోసి త్వనికృతి త్చ నిశ్చలీ పుమాంస మభ్యేతి భవాంతరే స్వపి.

- 2 దూరం సమాగతవతి త్వయి జీవనాథే భిన్నా మనోభవశరణ తపస్విని సా
ఉత్తపీతి స్వపితి వాసగృహం త్వదీయ మాయాతి యాతి వాసతి త్వనితి త్పణేన.

- 3 ధన్యాసి వైదర్భీ గుణై రుదారై యయా సమాకృత్యత నైవధోఽపి
ఇతః స్తుతిః కా ఖలు చన్ద్రికాయా య దభి మ ప్పుత్తరళీకరోతి,

౬౯౯. సంభవించునదేని సంభవించనిదేనియు నగు వస్తుసంబంధము ఏచట బింబప్రతిబింబభావమును బోధించునో అది నిదర్శనాలంకారము.

అందు సంభవద్వస్తుసంబంధ నిదర్శనకు ఉదా.—

- 1 “ఈ భూమిపలయములో వృథాగా జనులను తాపముపాలుసేయుచు ఎవడు చిరకాలము సంపదం బొందును? అని దినముచే తెలుపుచు భానుమంతుడు ఆనంతరము పడ మటికొండం బొంకెను.”

ఇచట సూర్యునికి ఇట్టి యర్థమును బోధించు పనియందు వక్తగా అన్వయము సంభవించునట్టిదే, ఇట్టి యర్థమును తెలుప సమర్థమయిన చరమాచలప్రాప్తి రూప కర్మకలవాడగుటవలన. అదియు సూర్యుని యస్తాచలగమనమునకును పరితాప మొందించువారి విప్రత్సాప్తికిని బింబప్రతిబింబభావమును బోధించుచున్నది. అనంభవ ద్వస్తుసంబంధ నిదర్శన ఏకవాక్యగత అనేకవాక్యగత యని యిరుదేఱుండులు. అందు ఏకవాక్యగతకు ఉదా.—

- 2 “ఈ కోమలియొక్క కుటిలకటాక్షవిశ్లేషము కుపలయమాలయొక్క లలితమును మోవి కిసలయముయొక్క సొంపును అననము కళానిధియొక్క విలాసమును వహించుచున్నది.”

ఇచట అన్యముయొక్క ధర్మమును అన్య మెట్లు నహించును అని కటాక్షవిశ్లేష పాదులకు కుపలయమాలాదిగత లలితాదుల కలనము సంభవించనిదే తల్లలితాది సత్వశమయిన లలితాదికమును తెలుపుచు కటాక్షవిశ్లేషాదికిని కుపలయ మాలాదికిని బింబప్రతిబింబభావమును బోధించుచున్నది. ఇదియు నుదా.—

- 3 “రాజేంద్రా, నీవు పయనముకాగా, శైరిమృగీపయనల పదములు రాజహంసగతిని ముఖము చంద్రద్యుతిని వదలినవి.”

ఇచట పదములకు సంబంధము కాని రాజహంసగతిని త్యజించుట ఉపపన్నము కాదు గాన వానికి దానితోడ సంబంధము కల్పింపఁబడును. అదియు సంభవించనిదే రాజ హంసగతివంటి గతిని బోధించును. అనేకవాక్యగతకు ఉదా.—

- 1 కోమల భూమిపలయము జనా స్మృథా తాపము స్పృహిర మేలి సమృద్ధి వేదయన్నితి దిన భానుమా నాససాద చరమాచలం తతః.

- 2 కలయతి కుపలయ మాలా లలితం కుటిలః కటాక్షవిశ్లేషః.
అధరః కిసలయలీలా మానస మస్యాః కలానిధి విలాసమ్.

- 3 ప్రియాశే తవ రాజేంద్ర ముక్తా శైరిమృగీదృశామ్
రాజహంసగతిః పద్భ్యా మానసేన శశిద్యుతిః.

- 1 ' పూని సహజకౌంటిపూరంబు నీమెయిఁ
దపము పైఁచుజేయఁ దలఁచు నెవఁడు
తొలఁగ కతఁడు నల్ల తొగఁజేకు ధారితో
సమిధతీరఁ గోయ సంభ్రమించు.'

ఇచట యత్తదర్థక (ఎవఁడు అతఁడు) శబ్ద నిర్దిష్ట వాక్యార్థములకు అభేదముగా అన్వయము సరిపడక అట్టిమేనికి తపఃక్షమత్వము సాధింప నిచ్చు నీలోత్పలపత్త్రంపునాదగ చేత సమిధతను ఛేదించ నిచ్చవలె నని బింబప్రతిబింబభావమందు పర్యవసరించుచున్నది.

ఇదియు నుదా.—

- 2 ' సంసార భోగమలమిది యాసచేతను ఈజన్మమును వ్యర్థముచేసికొంటిని; ఆయ్యా!
నేను చింతాపఞ్చిని గాజువెలకు అమ్ముకొంటిని.'

ఇచట సంసార భోగ లోభముచేత జన్మమును వ్యర్థమొందించుట గాజువెలకు చింతామణి నమ్ముటవంటిది అని పర్యవసానము.

ఇట్లు.—

- 3 'సూర్యుడు మూలముగాఁ గల వంశ మెక్కడ! అల్పవిషయ యగు మురియొక్కడ!
మాధతచే, తెప్పకొయ్యతో సముద్రమును దాటంగోరువాడ నయితిని.'

ఇచట నా మతిచే సూర్యవంశవర్ణనము తెప్పతో సముద్రమును దాటించుటవంటిది అని పర్యవసానము. ఒకచో ఉపమేయవృత్తము ఉపమానమందు సంభవింపకున్నను ఈ యలంకారము కలుగును. ఉదా.—

- 4 ' ఆ కురంగనయఁజొక్క యధరమందు ఏమాధుర్యము అనుభూతమో, అది రసవిశారదులచేత ద్రాక్షారసమందు ఆస్వాదింపఁబడినది.'

1 ఇరం కి లావ్యాజమనోహరం వపు స్తపఃక్షమం సాగయిసుండు ఇచ్చి
ధ్రువం స నీలోత్పలపత్త్రధారయా సమిధతాగ ఛేస్తు వృషి వ్యో వస్యతి.

2 జ స్మేదం వస్త్యతాం నీతం భవభోగోపలిష్పయా
కాచ మూర్త్యన విక్రీతో హస్త చింతామణి మయా!

3 క్వ సూర్యప్రభవో వంశః! క్వ చాల్పవిషయా మహిః!
తీతీషా దుఃస్తరం మోహ దుడుపే నాస్తి సాగరమ్.

4 యోఽనుభూతః కురక్లాప్త్య స్తస్యా మధురి మాధురే
సమాస్యాది స మృద్ధీకారనే రసవిశారద్యైః.

ఇచట ప్రకృతమయిన యధరముయొక్క మధురిమధర్మము ద్రాక్షారసమందు సంభవింపనందున పూర్వోదాహరణములయందును బోలె సామ్యమున పర్యవసాసము.

ఇది మాలారూపము నగు. ఉదా.— మదీయము—

- 1 ‘మనస్సును భోగపరంపరయందు ఉంచుచు. చిరుకను సిల్లినోట వైచిదున్నావు,
సివంకిపంటిలో లేడిని పెట్టుచున్నావు, గుఱ్ఱమును దున్నుకొమ్మున నిడుచున్నావు.’

ఇచట బింబప్రతిబింబభావమును ఆశ్లేషింపక వాక్యార్థము పర్యవసాసముం జెందదు; దృష్టాంతమం దన్ననో పర్యవసితమయిన వాక్యార్థముచేత సామర్థ్యవశంబున బింబ ప్రతిబింబభావము తోచును. మఱి యిది యర్థాపత్తియుం గాదు, అందు ‘ఈ హారము హరిణాక్షుల’ (252) ఇత్యాదియందు సాదృశ్యపర్యవసాసము లేనందున.

200. ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు ఆధిక్యము గాని న్యూనత్వము గాని వ్యతిరేకము. అది హేతువును చెప్పిన నొకటి, చెప్పకున్న మూఁడువిధములు; ఈ నాలుగును సామ్యమును శబ్దముచేతను అర్థము చేతను ఆశ్లేషముచేతను బోధించుటవలనఁ బండ్రెండు విధము లగును. ఇవి శ్లేషయున్న లేకున్న ఇరువదినాలుగు తెలుగు లగును; అపకర్షణ శే నగునవియుం జేరి నలువదియెనిమిది భేదము లగును.

ఉపమేయమునకు ఉపమానమునకన్న ఆధిక్యమున హేతువు ఉపమేయగత మగు నుత్కర్షణ కారణమును ఉపమానగతమగు నికర్షణ కారణమును. ఆ రెంటిని చెప్పిన ఒక భేదము; ప్రత్యేకముగాను సముదాయముగాను చెప్పని వక్షములందు వేటి మూఁడు భేదములు; ఈ నాలుగు విధములందును ఉపమానోపమేయములను శబ్దము చేతను అర్థముచేతను ఆశ్లేషముచేతను తెలుపుటవలనను పండ్రెండు ప్రకారము లగును. వెండి శ్లేషయొక్క కలిమిలేములచేత ఇరువదినాలుగు భేదము లగును; ఉపమానము కన్న న్యూనతయందును ఈ చెప్పిన తీరున ఇరువదినాలుగు భేదము లగును గావున కలిసిన మొత్తము నలువదియెనిమిది భేదములు వ్యతిరేకమునం గల్గును. ఉదా.—

‘అకళంక మామె ముఖము కళంకి విధునివలె గాదు.’

ఇచట ఉపమేయగతమగు నకళంకత్వము, ఉపమానగతమగు కళంకిత్వమును అను హేతుద్వయము చెప్పఁబడినది. వలె శబ్దమును జెప్పుటచేత ఔపమ్యము శాబ్దము.

- 1 క్రిందని శుకం పృథదంశక వదనే మృగ మపకాక్షుని మృగాదన రదనే
వితరసి తురగం మహిషవిషాజే నిదధ యేతో భోగవిభానే.

ఇటనే 'కళంకి విధూపమము గాదు' అని పఠించిన. ఆర్థ మగును. 'కళంకి విధూని జయించును' అని పఠించిన 'వలె, పోలె, సాటి' అను నిత్యాగమములు లేనందున ఆక్షిప్తమగును. ఇటనే అకళంక పదమును మానిన ఉపమాయగతాన్ని కారణమున క్రియమగును, కళంకి పదమును మానిన ఉపమానగతాన్ని కారణమున క్రియమగును. రెంటిని మానిన రెంటికిని అనుక్తి. స్లేషమందు ఉదా.—

‘అతిగాఢగుణాయా శ్చ నాజ్ఞవ ద్భజ్జురా గుణాః’

[అతిగాఢగుణయొక్క గుణములు భంగురములగు నజ్ఞగుణములవంటివి గావు.]

ఇచట ఇవార్థమున వలి వచ్చినది గావున ఔషమ్యము శబ్దము. ఉత్కృష్ట నిగిన్ని కారణములకు రెంటికిని ఉక్తి. గుణశబ్దము శ్లిష్టము. కడమ భేదములను మునుపటివలెనే ఉహించుకొనునది. ఇవి ఉపమేయమునకు ఉపమానముకన్న ఆధిక్యమున నుదాహరణములు. న్యూనత్వమున దిజ్ఞాత్రిము ఉదా.—

- 1 ‘కృశించి కృశించియు చంచుడు మరలమరల పెరుగును, సత్యము; (కోపము) మానుము పునన్న పగుము సుందరీ, జన్మము పోయిన మఱి రారు.’

ఇచట కొందఱు ఇట్లు చెప్పుదురు:— “ఉపమేయభూతమయిన యశావనమునకు అసైర్యమే ఆధిక్యము, అందుచేత నిట ‘ఉపమానముకన్న ఉపమేయముయొక్క యాధిక్యమందు విపర్యయమందు నేనియు వ్యతిరేకము’ అను కొందఱు లక్షణమున ‘విపర్యయమందు నేనియు’ అనుట అనర్థకము” అని. అది విచారనహముగాదు; ఎట్లన— ఇట అధికత్వన్యూనత్వముల సత్త్వాసత్త్వములే (కలిమి లేములే) వివక్షితములు. ఇందును చంద్రాపేక్షచే యశావనమునకు అసత్త్వము స్ఫుటమే. ఈ యుదాహరణమున ఎట్లో గతి యగుగాక,

- 2 ‘హనుమదాదులచేత మాతమార్గము యశముచే తెలుపు సేయబడినది, నాచేతనో జ్ఞుల హాసములచేత.’

అను నిత్యాదులయందు ఏమి గతి? కావున ‘న్యూనత్వము గాని’ అని సుష్మాక్తమే.

200. సహార్థకముయొక్క బలంబునం జేసి ఒకటి రెంటికి వాచకమగునేని

- 1 క్షీణః క్షీణోఽపి శక్తి భూయో భూయోఽభివర్ధంతే సత్యమ్.

విరమ ప్రసీద సుందరి యశవన మనివర్తి యాతం తు.

- 2 హనుమదాద్యై ర్యశసా మయా పున

ద్వీపం హనై దూతపథః సితికృతః.

అది సహోక్తి యగును; దానికి అతిశయోక్తి మూలభూతముగా నుండవలయును.

అతిశయోక్తియు నిట్ల అభేదాధ్యవసాయమూల కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ మూలయును. అభేదాధ్యవసాయమూల శ్లేషభిత్తియు అన్యప్రకారయు. వరుసగా ఉదా.—

1 'అశ్రుయొక్క యావమున అగ్రపల్లవమతోఁ గూడ ప్రియుఁడు రాగ భాజనము.' ఇచట రాగ పదమందు శ్లేష.

2 'కుముద కదంబములతోఁ గూడ కామని ఉల్లసంపఞ్చయుచు, దట్టంపుఁ జీకటి మొత్తములతోఁ గూడ దైర్యమును తతిమివైచుచు, తామరతంపరలతోఁ గూడ హృదయమును ముకుళింపఞ్చయుచు నిల్ల దిక్కులనుఁ జూపుతాంశుకరణములు సంపరించుచున్నవి.'

ఇది నా పద్యము; ఇందు ఉక్లసాదులకు సంబంధిభేదముచేతనే భేదముగాని శ్లేషచేతఁ గాదు.

3 'గురుసమ్మోహనశ్చ చేతన యామె నరాధిపునితోఁ గూడ తైలబిందువుతోఁ గూడ దీపజ్వాల వోలె భూతలమునకు వ్రాలెను.'

ఇది మాలగూఁ గూడ సంభవించును, 'కుముద కదంబములతోఁ గూడ' అను నీ యుదాహరించిన పద్యములోనగువానియందుం గనునది.

20-9. ఒకటి లేక యింకొకటి అసాధువు కామి నేని చెప్పుట అసాధువు అగుట నేని చెప్పుట వినోక్తి.

అసాధువు అశోభనము; ఇట్లును శోభనత్వమందే వర్తనసానము. అట్లయినను అశోభనత్వాభావముఖమున శోభనము చెప్పుటయొక్క యభిప్రాయము— 'వర్ణనీయముయొక్క అశోభనత్వము ఏదో అది పరసన్నిధియొక్క దోషము, వర్ణనీయమునకో స్వాభావికముగా శోభనత్వమే' అని. ఉదా.—

1 స హాసరదశే నాస్యా యావనే రాగభా క్షియః.

2 సహ కుముద కదమైః కామ ముల్లాసయన్తః సహ భునశిమిరౌఘే కైర్య ముత్సారయన్తః సహ సరసిజషణ్డైః స్వాన్త మామిలయన్తః ప్రితిత మమృతాంశో రంశవః సచ్చరన్తి.

3 సమ మేవ నరాధిపేన సా గురుసమ్మోహనవిలుప్తచేతనా అగమ త్వహ తైలబిందునా నమ దీపార్చి రస క్షితే స్థలమ్.

- 1 'జలదకాలము గాక చంద్రుడు నిస్తంద్రితం బొందెను వేసవివేడి లేక వసరాని మంజులం బాయెను.'

అశోభనమునకు ఉదా.—

- 2 'జనాతీతుని కాంతుని ఆమగమించుటచే నీవు సరియైన పని చేసిరవి; మూర్ఖుడు లేని దినక్రి యేటిది, చంద్రుడు లేని నిశ యేటిది?'

- 3 'ఏది హిమకరుని బింబమును చూడఁదాయెనో ఆ నళినియొక్క జన్మము క్షణముగా పోయెను; ఏవఁడు వినద్రుని నళినిం జూడఁదాయెనో ఆ చంద్రుని పుట్టుకయు క్షణమే.'

ఇచట పరస్పర వినోక్తి భంగిచేత చమత్కారాతిశయము. వినార్థక శబ్ద ప్రయోగము లేకున్నను వినార్థ వివక్ష కలిమిం జేసి యిది వినోక్తియే. ఇట్లు సహోక్తియు సహ శబ్ద యోగము లేకున్నను సహర్థ వివక్షచే గలుగును, అని యెఱుఁగును.

203. ఎచట సమములయిన కార్య లింగ విశేషణములచేత ప్రస్తుతమందు అప్రస్తుత వ్యవహార సమారోపమో అది సమారోపి.

అందు సమమయిన కార్యముచే ప్రస్తుతమందు అప్రస్తుత వ్యవహార సమారోపమునకు ఉదా.—

- 4 'బంగరుగిండ్ల విలాసముగల తైన పద్మనయన పాలిండ్ల మీఁది వలువను ఎగురఁగొట్టి యీ సుందరి యంగము నెల్ల బలిమిమెయిం గొఁగిలిందుచున్నావు, నీవే కృతార్థుడవోయి మలయాచలగంధవాహుడా.'

ఇట గంధవాహునియందు హఠ కాముక వ్యవహార సమారోపము. లింగ సామ్యముచే నుదా.—

- 1 వినా జలదకాలేన చంద్రో నిస్తంద్రితాం గతః

వినా గ్రీష్మోష్ణౌ మజ్జా వానరాజీ రజాయతః.

- 2 అనుయాస్త్యా జనాతీతం కాంతం సాధు త్వయా కృతమ్

కా దినక్రి ద్వి నారేణ కా నిశా శశినా వినా!

- 3 నిరభాకం జన్మ గతం నళిన్యా యయా న దృష్టం తుహినాంశు బిష్ణుమ్.

ఉత్పత్తి రిన్దో రపి నిష్ఠ లైవ దృష్టా వినద్రా నళిని న యేన.

- 4 వ్యాఘ్రాయ య ద్వసన మమ్ముజలోచనాయా

వక్షోజయోః కనకకుమ్భ విలాస భాజోః

అలిజసి ప్రసభ మణ్ణ మక్షేప మస్యా

ధన్య స్త్వమేవ మలయాచల గంధవాహ.

రీ. 'జయేచ్ఛను నెఱవేర్చుని మనస్వికి శ్రీచింత యన నెట్టిది? జగము నెల్ల నాకృమింపక రవి సంధ్యను పొందఁడు.'

ఇట పుంశ్రీలింగత్వమాత్రమున రవినంధ్యులకు నాయక నాయికా వ్యవహారము. విశేషణ సామ్యము శ్లిష్టత్వముచేతను సాధారణ్యముచేతను బౌపమ్యగగ్భత్వముచేతను మూఁడు విధములు. అందు శ్లిష్టతచే నుదా.— మదీయము—

'వికసితముఖయు రాగావేశంబున జాజిపోవుచున్న తిమిరానరణము గలయు నయిన యింద్రునిదిక్కును దినకరుని కరముల స్పర్శకు లోనగుచున్నదానిని ఎదురం గాంచిన వాఁడై హిమదీధితి ముదిరిన లవలం బోని పొండుచ్చాయతో కలుషమయిన యంతర మతో ఆయ్యా! వరుణునిదిక్కును ఆశ్రయించుచున్నాఁడు.'

ఇచట ముఖ రాగాది శబ్దములు శ్లిష్టములు. ఇటనే 'తిమిరానరణము' అనుచో 'తిమిరాంశుకము' అని వ్రతించిన ఏకదేశముయొక్క రూపణ మయినను సమాసోక్తియే గాని ఏకదేశవివర్తి రూపకము గాదు; ఏలన అందు తిమిరాంశుకముల రూప్యరూప కభావము రెండును ఆవరకంబులె యగుటవలన సాదృశ్యము స్ఫుటమగుటవలన పర సాహాయ్యముంగోరకయే స్వమాత్రవిశ్రాంతమగుటచేత సమాసోక్తిబుద్ధిని అణగఁ ద్రొక్కుటకు సమర్థము గాదు. ఎచటనైన రూప్యరూపకములకు సాదృశ్యము అస్ఫుటమో అచట ఏకదేశాంగరూపణము లేకయే అది యసంగతమగు నని అ శాబ్ద మయినను ఏకదేశాంతరరూపణము ఆర్థము అక్షేపించనే అక్షేపించును. కాన అచట ఏకదేశవివర్తి రూపకమే యగును. ఉదా.—

'ఏవనికి రణాంతఃపురమన మండలాగ్రలతను చేపట్టువానికి గగనమృగ యయ్య రిపు సేన తటాలన పరాజ్ఞుని యగునో.'

- 1 అసమాప్తజగిషస్య శ్రీచింతా మనస్విః
అనాక్రమ్య జగ త్కృత్సం నో సద్ధ్యాం భవతే కవిః.
- 2 వికసితముఖే రాగానజ్ఞా ద్గళితిమిరాన్మృతం
దినకర కర స్ఫుహిత మైన్ద్రీం నిరీత్య దిశం పురః
జర లవలీ పాణ్డు చ్చాయో భృశం కలుషాంతరః
శ్రయతి హరితం శాస్త్ర ప్రాచేతసీం తుహినద్యుతః.
- 3 జస్స రణంలే ఉరపి కరే కుణంతస్స మండలగ్గలం
రస సంమహీవి సహసా పర మ్మహీ హోష రిశసేజా
యస్య రణా న్తఃపురే కరే కుర్వాణస్య మణ్డలాగ్రి లతామ
రససమ్మ శ్శిపి సహసా పరాజ్ఞుభీ భవతి రిభుసేనా.

ఇటు రణాంతఃపురములకు సామ్రాజ్యము అస్ఫుటమే. కొన్ని యెడల ఎచ్చట స్ఫుట సామ్రాజ్యముకలవానికే పెక్కింటికి రూపణము శాబ్దముగాను ఏకదేశమునకు అర్థముగాను ఉండునో అచ్చట రూపకప్రతీతి వ్యాపకమగుటచేత సమాసాన్వితప్రతీతి మఱుగుపఱుచుట ఏకదేశవివక్షరూపకమే. ఓయి రణాంతఃపురములకు సయితము సుఖ సంచారతచేత స్ఫుటమయిన సామ్రాజ్యము కలదు అందువేని, నీవు చెప్పినది సత్యమే, కలిగియే యున్నది, కాని అది వాక్యార్థ పర్యాయముగా నున్నది, నిరపేక్షమో కాదు. ముఖచంద్రాదులకు మనోహరత్వాదివలె రణాంతఃపురములకు స్వాభావికమైన సుఖసంచారత్వము లేదు.

సాధారణ్యముచేత ఉదా.—

- 1 'వాసరాధీశుడు ఉదయింపఁగా సరోజిని సహజసౌగంధముకై శుద్ధాంతములగు భంగములచే నొప్పచున్నదై స్మేరయెనది.'

ఇచట సహజేత్యాది విశేషణ సామ్యమువలన సరోజినియందు నాయికా వ్యవహార ప్రతీతి కలుగుటకు స్త్రీమాత్రాగమి యగు స్మేరత్వధర్మముయొక్క సమానోపము కారణము; అది లేక విశేషణసామ్యమాత్రముచేత నాయికావ్యవహారప్రతీతి సంభవింపదు గావున. ఔషమ్య గర్భత్వమో ఉపమా రూపక సంకర గర్భస్వమువలన మూఁడు విధముల సంభవించును. అందు ఉపమాగర్భత్వమున ఉదా.—

'దస్త్ర ప్రభా పుష్ప చితా పాణి పద్మజ శోభిన్

శేషపా శాలిబ్ధిన సువేష హరిజేక్షణ.'

['దంతప్రభాపుష్పచితయు పాణిపల్లవశోభినియు శేషపాశాలిబ్ధిగదముచే సువేష హరిజేక్షణ.']

ఇచట సువేషత్వవశంబున ముందుగా 'దంతప్రభలు పుష్పములవలె' అని ఉపమా గర్భముగా సమాసము. తర్వాత మఱి దంతప్రభాసదృశమునైన పుష్పములచేత చిత(నిండినది) ఇత్యాది సమాసాంతరాశ్రయణముచేత సమాసవిశేషణ మాహాశ్చర్యమువలన హరిజేక్షణయందు లతాత్వవ్యవహారప్రతీతి. రూపకగర్భత్వమున ఉదా.— 'లావణ్యభాః దేనియలతో నిండిన' (౬2౪) ఇత్యాది. సంకరగర్భత్వమున ఉదా.— 'సువేష హరిజేక్షణ దంతప్రభాపుష్పచిత' ఇత్యాది. 'సువేష' అను దానికి గదులుగా 'పరిత' అని పఠించినచో ఉపమారూపక సాధకము లేనందున సంకరసమాశ్రయణ

1 నిసర్గ సౌర భోద్భాస్ర భృజ సజ్జితశాలిన్

ఉదితే వాసరాధీశే స్మేరాజిని సరోజిన్,

మగును. అప్పుడు సమాసాంతరము మునుపటివలెనే. సమాసాంతర మహిమచేత లతాప్రతీతి. వీనియందును ఎవరిమతమున ఉపమానంకరములయందు ఏక దేశవివర్తిత లేనో వారిమతమున తొలిదానను మూడవదానను సమాసోక్తి యగును. రెండవ ప్రకారమో ఏక దేశవివర్తితరూపకవిషయమే అగును. పర్యాలోచింపఁగానో ఆద్య ప్రకారమున ఏక దేశవివర్తినిని ఉపమను అంగీకరించుట తగును; కానిచో—

‘ఐంద్రం ధనుః పాణ్డు పయోధరేణ

శర ద్దధా నార్ద్రసఖత్తతాభమ్

ప్రమాదయన్తీ సకలజ్ఞ మిన్ద్రం

తాపం రవే రభ్యధికం చకార.’

[శరత్తు పాండు పయోధరమున అర్ద్ర సఖత్తతాభము నింద్రధనుస్సును గెలిచి, సకలం మన ఇందుని ప్రమాద పెట్టుచు రవికి అధికతాపమును గలిగించెను.]

అను నియ్యెడ ఎట్లు శరత్తునందు నాయుకావ్యసహారప్రతీతి? నాయుకా పయోధరమందు అర్ద్ర సఖత్తతాభ శక్తిచాప భారణము సంభవించదు గదా; ఓయి ‘అర్ద్రసఖత్తతాభ’ మనునెడ నున్నదయ్య నుపమానత్వము వస్తుపర్యాలోచనచేత ఇంద్రునిమీద నందు అర్పింపవలసినది. ఎట్లున— ‘పెరుగుతో వేల్పుచున్నాడు’ ఇత్యాదుల యందు వేలిమి వేలుప్రకారమున సిద్ధించుటవలన విధి పెరుగునందు పెన్నుబడును. అటులే ఇటను ‘ఐంద్రీచాపాభమైన నార్ద్రసఖత్తతాభమును ధరించుచున్నట్లే’ అని ప్రతీతికలుగును అందువేని, అది సరిపడదు; ఈవిధముగా నిర్వహించునెడ కష్టకల్పన కంటే ఏకవివర్త్తనమును అంగీకరించుటయే మేలుగావున. వాని ఇట ఎట్లో ఒక యట్లు సమాసోక్తి యగుఁగాక, ‘కలువలచే కన్నులచేతనుం బోలె’ (౬౬౩) ఇత్యాదులయందు అన్యగతి లేదు. మఱియు ఉపమయందు వ్యవహారప్రతీతి లేనందున వ్యవహారము నుపసంహరించునైన సమాసోక్తికి అలభ్య ప్రవేశము ఎట్లు? ఇట్లు చెప్పుదురు:—

‘వ్యవహారము గాని తత్త్వము గాని ఎందువలన ఔపమ్యమందు తోషణో అందువలన

ఔపమ్యము సమాసోక్తి గాదు. ఏక దేశోపమ స్ఫుటము.’

ఇట్లు ఉపమారూపకములలో ఏకదేశవివర్తిత్వము సంగీకరించుటచే తన్మూలకమయిన సంకరమందును సమాసోక్తికి అప్రవేశము న్యాయసిద్ధమే. అందువలన దీనికి ఔపమ్య గర్భ విశేష ణోత్థాపితత్వము విషయము గాదు అని. విశేషణసామ్యమున శ్లిష్టవిశేష ణోత్థాపితయు సాధారణవిశేషణోత్థాపితయు నని యిది యిరుదేఱఁగులు; కార్య లింగములు తుల్యము లయినచో సమాసోక్తి చతుఃప్రకార యగును. ఇట నెల్ల వ్యవహారసమారోపము కారణము, అదియు కొన్నిచోట్ల తాకికమగు వస్తువున తాకిక

వస్తు వ్యవహార సమారోపము, శాస్త్రీయమగు వస్తువున శాస్త్రీయమగు వస్తు వ్యవహార సమారోప మేని, శాస్త్రీయమందు తాకికవస్తు వ్యవహార సమారోప మేని, అని నాలుగు విధము లగును. అందు తాకికవస్తువు కూడ రసాఢ భేదముచేత అనేకవిధము, శాస్త్రీయము కూడ తర్కా-య్యుద్దేశజ్యోతిశాస్త్రప్రసిద్ధతచేత, అని సమాసోన్మి బహుప్రకార యగును. దిజ్ఞాత్రము ఉదా.—‘బంగరు గింజ్జ విలాసము’—(203) ఇత్యాదులయందు తాకికవస్తువునందు తాకికమయిన హాకాముక వ్యవహారాటి యొక్క సమారోపము:—

‘యై రేకరూప మఖిలా స్వపి పృత్తిః త్వాం
పశ్యద్భి రవ్యయ మసంఖ్యతయా ప్రవృత్తమ్
లోపః కృతః కిల పరత్వజుషో విభక్తే
స్తే ర్గత్యణం తవ కృతం ద్రువ మేవ మన్యే.’

[ఎవరు నిన్ను అన్ని వస్తువులందును ఏకరూపినిగాను, ఆవ్యయనిగాను, సంఖ్యాతీ తత్వము నొంది ప్రవర్తిల్లుచున్నవానినిగాను చూచుచున్నవారై పరత్వభాజిజైన నీయందు ద్వైతభావమును వదలిసారో వారు నిశ్చయముగా నిన్నెఱింగినవారని నమ్ముచున్నాను, పృత్తిః = పదార్థాన్వయములందు, అవ్యయమ్ = అవ్యయ మనెడు పదవిశేషమును, అసంఖ్యతయా = సంఖ్యలేనిదిగా, పరత్వజుషః = పరవర్తినియగు, విభక్తే = సుబ్జాన ఇత్యాదివిభక్తికి, లోపః = అదర్శనము— ద్రువమ్ = నిశ్చితమయిన, లక్షణమనూత్రము. అని వ్యాకరణ సంబంధముగల యర్థాంతరములు.]

ఇచట ఆగమ శాస్త్ర ప్రసిద్ధమయిన వస్తువునందు వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ వస్తు వ్యవహార సమారోపము. ఇట్లే ఇతరత్ర. రూపకమున అప్రస్తుతము తన స్వరూపమును చైనంచుటచేత ప్రకృతముయొక్క స్వరూపమును కమ్మివైచును, ఇటనో తన యవస్థను సమారోపించుటచేత అవచ్ఛాదిత స్వరూపమునే దానిని పూర్వావస్థకంటె విశేషించున; అందువలననే ఇందు వ్యవహారసమారోపము గాని స్వరూపసమారోపముగాదు అని చెప్పుదురు. ఉపమాధ్వని యంచును శ్లేషయందును విశేష్యమునకుఁ గూడ సామ్యము, ఇట విశేషణమాత్రమునకే. అప్రస్తుతప్రశంసయందు ప్రస్తుతమునకు గమ్యత్వము, ఇట అప్రస్తుతమునకు అని భేదము.

204. సాభిప్రాయములగు నుక్త విశేషణములచేత పరికరము చెప్పుబడినది.

ఉదా.—‘అంగరజా, సేనాపతీ, ద్రోణోఘోసీ, కర్ణా భీమునిఘండి యీతని దుశ్శాస నుని రక్షింపుము.’

20గి. స్వభావముచేత ఏకార్థములైన శబ్దములచే అనేకార్థములను వచించుట శేష.

‘స్వభావముచేత ఏకార్థములైన’ అనుటచేత శబ్దశేషముండి వ్యవచ్ఛేదము. ‘వచించుట’ అనుటచేత ధ్వనినుండి.

ఉదా:—

1. ‘సాధువులగు క్రియలను ప్రపత్తిల్లజేయుచు దిక్కుల మాలిన్యమును హరించుచు, గొప్ప తేజముతో దీప్తుడై విభాకరుడు విరాజిల్లుచున్నాడు.’

ఇచట ప్రకరణాది నియమము లేనందున రాజ సూర్యు లిరువురును వాచ్యులు.

20౬. ఒక్కడ సామాన్యమువలన విశేషము, విశేషమువలన సామాన్యము, కార్యమువలన హేతువు, హేతువువలన కార్యము, సమమువలన సమము, అప్రస్తుతమువలన ప్రస్తుతము, గమ్యమగు నేని అప్రస్తుతప్రశంస అయి దు ప్రకారముల నగును.

వరుసగా ఉదా:—

2. ‘ఏది పాదాహతమై ఎగసి శిరమున కెక్కునో, ఆ ఘోరి అవమానము కలిగినను స్వస్థము గానే ఉండు దేహికన్ని శ్రేష్ఠము.

ఇచట మనకన్న రజస్సు కూడ మేలు అని విశేషము ప్రస్తుత మయి యుండఁగా సామాన్యము చెప్పఁబడినది.

3. ‘ఈ పూదండ ప్రాణమును హరించునట్టిది రమీని హృదయమంగు ఉంచుకొనఁగా నన్ను చంపలేదేమి? ఈశ్వరేచ్ఛచేత విషము కూడ ఒకస్పృగు అమృత మగును, అమృతము విషము నగును.’

ఇచట ఈశ్వరేచ్ఛచేత ఒకస్పృగు అహితకారి నయితము హితకారి యగును, హితకారి నయితము అహితకారి యగును అని సామాన్యము ప్రస్తుతమై యుండఁగా విశేషము

1. ప్రసతకాయ బ్రియాః సాధ్వీ మాకాలిన్యం హరితాం హరన్
మహసా భూయసా దీప్తో విరాజన్ విభాకరః.

2. పాదాహతం య దుత్థాయ మాధాకాన మధిరోహతి
స్వస్థా దే వానమానేఽపి దేహిని స్త ద్వరం రజః

3. ప్ర గీయం యది జీవితాపహా హృదయే కిం నిహితా నహన్తి మామ్
విష మ ప్యమృతం క్వచి ద్భవే దమృతం వా విష మిశ్వరేచ్ఛయా.

చెప్పబడినది. ఇట్లు ఇచట అప్రస్తావించినది ఏమి అని అడగినప్పుడు దృష్టాంతమందు ప్రఖ్యాతమే అగు చంద్రుని ప్రసంగముగా (చంద్రుని పేరు, ఇది ఖటి విషామృతములకు అన్యోవిషాధాపము లభిస్తున్నది) గానీరదు.

1. శీత యెరు, అయ్యో, చంద్రుడు కాకితతో పుయ్యింపబడినాడే పోలే, అప్పుడే తుల దృష్టి జడము సేయబడినది వోలే, ప్రసాదించియు ఎటువైతానానా పోలే, బంగారముయొక్క వన్నె మలినము వోలే, పోలే వన్నె కలసియు మృగములు కాకర్మశ్యము పొందినది వోలే, నెమరు పుచ్చుచు నినిశములు పోలే.

ఇచట ఊహించబడుచున్న యిందానిని తొలగివేసి తర్వాత అందుకు సంబంధించిన వదనాది గత సౌందర్య విశేష హాస మును సన్నిహితము లొనరించు తోట పుష్పము.

2. 'పోయెద నని నేను తనతో చెప్పగా మృగి నేని నేటియందు పంపు చొప్పున పంపి కంట నొకదాన నన్ను నడ్డుముగా మంచి నియ్యముతో తొలగివేసి లేడెల్లము 'ఇప్పుడు నాయందు నీ పుంచిన ప్రేమను నా ప్రియ పుల బృందమల' గావును' అని సోత్పాసముగా వదించినది."

ఇది నొకానొకని యగమన మనెను కార్యమునకు రారణము చెప్పబడినది. యల్లు మగు ప్రస్తుతముచే తుల్యమును చెప్పుటలో రెండు విధములు స్థిమములుగాను సాట్ల శృంగారములయు సని. స్థిమములయు సమంజాత్వము లే పిశ్చిమముల శ్రేష్ఠమేదోను స్థిమగల విశేషముయొక్కయు స్థిమచేతను కలుగు సని గండు విధములు. క్రిమ ముగా నుదా:-

సహకారః సదామోహో వసంత శ్రీ సమన్వితః .

సమన్విత గుణః శ్రీమాణా ప్రభా తోత్కల-ల-కామలః.

- 1 ఇట్లు లి.ప్ర ఇ వాక్య నేన జడితా దృష్టి మృగ గీతా మన ప్రహ్లాదాదుణి మేన విద్రువదలం శ్యా మేన పేమప్రభా కాకర్మశ్యం కలయా చ కోకలభూ కిక్తి ప్రియ ప్రాప్తిగ

- 2 గచ్చా మితి మ యోక్తయా మృగిభృగో న సన్నోహ మిదేనా త్యక్త్యా తియః గ వేత్త్య బాంధవ కల. ప్రియ స్థిమముల గాను పిశ్చిమ ఆద్య ప్రేమ మదవి తం ప్రియ సన్నిహిత స్థిమముల గాను మిత్రం స్నేహవివక్షితో మృగిశిశు గాను తర్వాత సన్నిహితము.

[శిష్యునియిడి మంచి పరిమళముగలది (సర్వనా సంతోషముగలవాఁడు), వసంతశోభ
తోఁ గూడుకొన్నది (వసంతునిశోభతోఁ గూడుకొన్నవాఁడు), పెక్కులయిన మొగ్గల
తో నిండినది (పలు కోయ్యలతో అరులుఁడు) ప్రకాశమానమైన కాంక్షలపై
(..... యభిరుచికలవాఁడై) యున్నది.]

ఇచట విశేషణమాత్ర శ్లేషవశంబున అప్రస్తుతమైన సహకారమువలన ఒకానొక
ప్రస్తుత నాయకుని ప్రతీతి.

‘పుంస్త్రావ దపి స్రవిచరే త్యది య ద్యభోఽపి
యాయా ద్యది స్రవయసేన మహా నపి స్యాత్
అభ్యున్నరే తై దపి విశ్వమి తీవ్ర శీమం
‘కే నాపి ది కప్పికటితా పురుషోత్తమేన.’

[విష్ణుపత్యమున — స్త్రీ యయినను పాతాళమునను పోయినను యా చననియింతయు పొట్టి
వాఁడనను విశ్వమును రక్షించును, అను నీమాగ్ధమును అనిగ్వచనీయుఁడైన విష్ణుఁడు
చూచినాఁడు.—

రాజపత్యమున — పౌరుషము నుండి చలించినను, నీచత్వము పొందినను, మహిమ
కోల్పోయినను, తన దేశమును ఉద్ధరించును—అను నీమాగ్ధమును పురుషోత్తముఁడను
పేరి. రాజా చూపుచున్నాఁడు.]

ఇచట విశేషముగు పురుషోత్తమ పదము గూడ శ్లిష్టముగుట ప్రచురప్రసిద్ధిచేత
ముందుగా విష్ణుపురు బోధించుచున్నది, అందువలన నర్థనీయుఁడు ఒకానొక పురు
షుఁడు తోఁచుచున్నాఁడు.

సాదృశ్యమాత్రమూలకు ఉదాః—

1. ‘2, 3 కపోతశిశువు డేగలు నూర్లు ఆకటిచే తలుముచున్నవి. ఆకాశమునకు ఆనరాముఁ
లేను. హరహర! విభిముక్కు కరుణయే శరణము.’

ఇచట అప్రస్తుతమున కపోతమువలన ఒకానొక ప్రస్తుతుఁడు తోఁచుచున్నాఁడు
దీ వైధర్మ్యముచేతను గూడఁ గలుగును.

2. ‘కల్లూర స్ఫిర్భ శీతలములగు నే వాతములు వనములో ఇందివరశ్యాముని రాముని
అనివారితిములై స్ఫులింపునో అవి ధన్యములు.’

ఇచట వాతములు ధన్యములు నే నధన్యండును అని వైధర్మ్యముచేత ప్రస్తుతము

1. ఏకః కపోతపోతః శతశః శ్యావాః శుభాభిధానన్తి.
అమృత మాపృశీకూన్యం హరహర శరణం విధేః కరుణా.
2. ధన్యాః ఖలు వ నే వాతాః కల్లూరస్ఫురణశీతలాః
రామ మిందీవరశ్యాము యే స్ఫులితస్త్వనివాహాః.

తోచుచున్నది. వాచ్యముయొక్క సంభ వాసంభ వోభము గూఢములవేళ భాషా మూఁడు విధములు. అందు సంభవమున ఉక్తోనాహరణములే.

అసంభవమున ఉదా:—

- 1 'నేను కోకిలను, నీవు కాకిని, నలుపు మన కిరువురకును సమానము కాని, కాకలికోవిదులు మన యంతరమును చెప్పదురు.'

ఇచట కాకలికోకిలల వాకోవాక్యము ప్రస్తుతాభ్యారోపము లేక సంభవించదు.

ఉభయ రూపత్వమున ఉదా:—

'అస్త శ్చిద్రాణి భూయాలసి కట్టకా బహవో బహిః

కథం కమలనాళస్య మా భూవ స్థజ్జురా గుణాః.'

[లోపల చిద్ర భూయస్త్వము బయట కంటక బాహుశ్యము, కమలనాళముగొట్టె - గుణములు భంగురములు గా కట్టుండును? చిద్రములు = రంద్రములు, దోషములును, కంటకములు = ముండ్లు, తుద్ర శత్రువులు; గుణములు = లంతువులు, కీర్తులు.]

ఇచట ఏదేనొక ప్రస్తుతపురుషుని యభ్యారోపము లేక కమలనాళాంతర్భిద్రములకు గుణభంగురీ కరణమందు హేతుత్వము సంభవించదు. ఇతరములకు (ముండ్లకు) సంభ వించును కావున ఉభయరూపత్వము. దీనికిని సమాసోక్తికిం బోలె వ్యవహారసమా రోపము ప్రాణమగుటం బట్టి శబ్దశక్తిమూలమగు వస్తుధ్వనినుండి భేదము. ఉపమా ధ్వనియందు అప్రస్తుతమునకు వ్యంగ్యత్వము, సమాసోక్తియందును స్లేషయందును రెంటికిని వాచ్యత్వము.

[రెంటికిని=ప్రస్తుతాప్రస్తుతములకు.]

౭౦౭. వాచ్యములగు నిందా స్తుతులచేత స్తుతి నిందలు గమ్యము లయినచో వ్యాజస్తతి చెప్పబడును.

నిందచేత స్తుతి గమ్యమయినచో వ్యాజముచేత స్తుతి యనెను వ్యుత్పత్తిచేత వ్యాజ స్తుతి, స్తుతిచేత నింద గమ్యమయినచో వ్యాజరూపముగు స్తుతి. వరుసగా ఉదా—

- 2 'ఓరాజా, నీవు కుపితడ వయినను నీ రిపుభార్యలు మునుపటికలె నే విశ్వస్థులును నైన యుగ ముక్తాభరణులును, కంటక కలి తాంగ యుట్టులును.'

- 1 కోకిలలోఁ హం భవా హ్మ-కః సమానః కాలి మావయోః

అస్తరం కథయిష్యన్తి కాకలికోవిదాః పునః.

- 2 నైనయుగముక్తాభరణాః కట్టకకలితాన్గయన్తయో దేవ

త్వయి కుపితేఽపి పాప్రి గీష, విశ్వస్థా ద్విత్త్రియో జాతాః.

[విశ్వస్తలః=విశ్వాసముగలిగినవారు—విధానము; ముక్తా=ముక్తములు—ముక్త=విడువబడిన; కంటక=పులకలు-మండలు.]

ఇది మదీయము.—

1. 'పయోదుఃఖా నీకు ఈ వ్యాజస్తుని బలికిని;—ఏమన, నీ జీవనములు జగమునకు సంజీవనములు. నీకు ఇదే గొప్ప స్తాత్రము ఘనఃఖా, ఏమన పశుకులం బరిమార్చుటచేత నీవు ధర్మగాఢాశకు తోడ్పడుచున్నావు.'

౭౦౮. గమ్యమునే భంగ్యంతరముచేత జెప్పుట పర్యాయోక్తి.

ఉదా.—

2. 'సందనమనందు శచియొక్క వేవలియందు సంభోగముచే లాలితములయిన యాపారి జాతంపు మంజరులు వాని పైనికులచేత తిరిస్కారముతో స్పృశింపబడినవి.'

ఇట 'హయగ్రీవుఁడు స్వర్గమునుజయించెను' అని ప్రస్తుతమే గమ్యము కారణము నై చిత్ర్య విశేషప్రతి పత్తికొఱకు సైన్యము పారిజాతమంజరులను సావజ్ఞముగా స్పృశించుటఁను కార్యము ద్వారముగా చెప్పబడినది. ఇది కార్యమువలన కారణము తోఁచుట యను నప్రస్తుతప్రశంస గాదు, అందు కార్యము అప్రస్తుతమగుటవలన, ఇటనో వర్ణనీయునియొక్క ప్రభావాతీత్యమును బోధించుచున్నది గావున కార్యము కూడ కారణమువలె ప్రస్తుతమే.

ఉల్లేః—

3. 'ఇతఁడు శత్రు విలాసినుల పాలిండ్లయందు ముక్తాశల స్థూలతమములైన యాశ్రుబిందువులను ఉరలించుటం జేసి పట్టుకొను నాదములేకయే పరిరచులను ఆర్పించినాడు.'

ఇచట వర్ణనీయుఁడయిన రాజయొక్క గమ్యభూతమయిన శత్రు మారణ రూప కారణము వలెనే కార్యభూతమయిన ఆ విధంపు శత్రుస్త్రీక్రందనజలము కూడ ప్రభావాతీత్య బోధక మగుటంబట్టి వర్ణనార్హమే అని పర్యాయోక్తిమే.

1. వ్యాజస్తుతి స్తవ పయోద మయోది కేయం
సజ్జీవనాయ జగత స్తవ జీవనాని
స్తాత్రం తు లే మహా దిదం ఘన ధర్మరాజ
సాహాయ్య మజ్ఞానసి య త్పథికాన్నిహత్య.
2. స్పృష్టా స్తా నస్తనే శచ్యాః కేశసమ్భాగలాలితాః
సావజ్ఞం పారిజాతస్య వజ్జిర్యో యస్య సైనికైః.
3. అనేన పర్యాయ తాశ్రుబిందు స్మక్తాశల స్థూలతమా స్తనైశ్చ
ప్రత్యుపీకతాః శత్రువిలాసినీనా మాక్షేపనూత్రేణ విస్తవ హరః.

1. “రాజా, రాజకుమారి నాకుఁ బాతము చేప్పకున్నది; దేవేనును దోరకయే గనుచున్నాను. ఓసి మటుగుజ్జా నాకు బోనము పెట్టు; కుమారుడూ మగగ్రు లింకను భుజింపలే జేయ! ఇట్లు నీ వైరిభవములందు పంజరమునుండి తెరువరులు విడిచిన రాచింక కుమార్తెలకి యందు చిత్రగతములయిన ప్రతిమలను ఒక్కొక్కచానినిం జూచి ఫలమవును.”

ఇచట నీవు విజయప్రస్థానమునకు ఉద్యమించుటను విని తేటలున నీనైరులు పలుకలు తులైరి, అని కారణము అప్రస్తుతము. కార్యము సయితము నర్థనార్థ మగుటవలన ప్రస్తుతమే అని కొందఱు. ఇతరులో రాచింకవృత్తాంతముచేత ప్రస్తుత భావమున ఒకానొకఁడు బోధింపఁబడుచున్నాఁడు గావున అప్రస్తుత ప్రశంసయే యుండును.

20౯. సామాన్యమును విశేషము చేతనేని, విశేషమును సామాన్యము చేతనేని, కారణమును కార్యము చేతనేని, కార్యమును కారణము చేతనేని, సాధారణ్యముచేతఁగాని వైధర్యముచేతఁగాని సమర్థము ఎనిమిదివిధము లుగా అర్థాంతరన్యాస మగును.

వరుసగా ఉదా.—

2. ‘అల్పదయింను గొప్పవారి తోడ్పాటు కలవాడేని కార్యంతమును మాచును. నెల యేటును మహానదితోఁగూడి సముద్రముం జేరును.’

ఇట ద్వితీయార్థమందలి విశేషరూపార్థముచేత ప్రథమార్థములోని సామాన్యార్థము ఉపపత్తికలదిగాఁ జేయఁబడుచున్నది.

3. ‘మాధవుఁడు అర్జ్యులగు పరమలుగఁ, యెంత వాక్కును చెప్పకలఁగునో అంగ వాక్కునుం జెప్పి విరమించెను; గొప్పవారు స్వభావముచేత మితభాషలు గలవ.’

1. రాజ నా జనుతా న పాతయతి మాం దేవ్యోఽపి తూష్ణిగ స్థితాః
కుబ్జే భోజయ మాం కుమారసచివై నాకాద్యోపి కిం భుజ్యతే
ఇతం నాథ శుకస్త వారిభవనే మత్తోఽధ్వగైః పజ్జరా
చిత్రస్థా నవలోక్య కుమారభా వేకైక మభాషతే.
2. బృహత్సహాయః కార్యాస్తం త్రిదీయా నపి గచ్ఛతి
సమ్భూయా ఘోషాన్ మత్స్యేరి మహానద్యా నగాపగా.
3. యావదభకపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధనః
నిరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.

- 1 ఓపృథ్వీ స్థిరవగుము, ఓభుజంగమా దీనిని మోపుము, ఓయి తాచేటిమేటి నీవు అయీ
రెంటిని మోపుము; ఓదిగ్గజములాగా ఆఘోషిటిని మోచు నువ్వమును నేయుండు, అన్న
శివకౌర్యకమును అధిజ్యము నేయుచున్నాడు.

ఇచట కారణభూతమయినది హరకాయుకాభిజ్యోకరణము పృథ్వీస్థైర్యానియగు కార్య
మునకు సమర్థకము.

‘సహసా విదధీత న క్రియా మవివేకః పర మాపదాం పదమ్
మూలే హి విమృశ్యకారిణం గుణలుబ్ధాః స్వయ మేవ సంపదః.’
(‘విమర్శించుకొనక పనిని చేయఁజనదు’ ఇత్యాది. ౫౭౩)

ఇందు సంపత్కరణ మనెడి కార్యము విమర్శింపకచేయుమి యనెడి విమృశ్యకారిత్వ
రూపకారణమునకు సమర్థకము. ఇవి సాధర్మ్యమున నుదాహరణములు.

వైధర్మ్యమున ఉదా.—

- 2 ‘ఇట్లు సేవింపఁబడుచునే (వాఁడు) జగత్ప్రయమును బాధించుచున్నాడు; చుగ్గనుండు
పృథ్వీపకారముచేత శనించును గాని ఉపకారముచేత శనింపఁడు.’

ఇచట సామాన్యము విశేషమునకు సమర్థకము: ‘విమర్శించుకొనక’ అనునెడ విమర్శిం
పకచేయుమితి ఆపత్ప్రదత్వ మను విరుద్ధకార్యము సమర్థకము. ఇట్లు ఇతరస్థానములందు.

2౧౦. హేతువు వాక్యవదార్థమయినచో కావ్యలింగము చెప్పఁబడును.

- 3 ‘ప్రియసీ నీ నేత్రములకు సమానముగు కాంతిగలదైన నల్లగలన గలచే అది నీట మునిగి
పోయినది, నీ ముఖచ్ఛాయ ననుసరించువాడైన నరిదుండ్రు మేఘములచే మఱుఁగుపడి
పోయినాఁడు, నీగమనము ననుసరించు గమనముకలనయిన యా రాజహంసలను తొలఁ
గినవి, నీ సాటివస్తువులయందుఁ గలుగు వినోదమును గూడ నైవము నాకు బిప్పుకున్నది.’

1 పృథ్వీ స్థిరా భవ భుజంగమ భార యునాం
త్వం మార్మరాజ తదిదం ద్వితీయం దధీభాః
దిక్కుజ్వరాః కురుత తద్ద్వితీయే దిధీమా
మార్యః కరోతి హరకాయుక మాతతజ్యమ్.

2 ఇత్థ మా రాధ్యమానోఽపి క్లిశ్నాతి భువనత్రయమ్
కామ్యే త్ప్రేత్య పకారేణ నోపకారేణ దుఃఖానః.

3 య త్వస్నేత్రసమానకాంతి సలిలే మగ్నం తదిన్ద్రవరం
మేఘై రస్తరతః ప్రియే తన ముఖచ్ఛాయానుకారీ శశి
యోఽపి త్వదగమనానుసారికతయ స్తే రాజహంసా గతా
స్తృతాన్దృశ్యవినోదమాత్ర మపి మే బ్రజవేన న కుమ్యతే.

ఇట నాలవపాదమును పాదత్రయవాక్యములు హేతువులు. ఇత్యాదులును
ఉదా.—

‘త్వ ద్వాజిరాజి నిర్ధూత ధూళి పటల పక్కిలాపి
న ధత్తే శిరసా గజ్జాం భూభారభీయా హరః’

[‘నీ వాజిరాజితేత తేచబడిన ధూళియుక్క మొమ్ము వీ భూభారమున గిరిమ
హరుడును బరువునుముచేత శిరమునగి చాల్చుకొన్నాడు’]

ఇట ద్విత్వీయార్థమందు వృధమార్థ మేకపదము నేర్పరుపు. ఇత్యాదులును
మదీయము—

1 ‘ఓరాజా అసంఖ్యపదములం బాణుమన్న నీ గజములమునకు గాని దిండ్లను శిరము
బాట్టులో చాగుమన్నది.’

ఇచట కొండలు వాక్యార్థగతంబగు కావ్యలింగముచేత గల్గిన మగుటచేత ‘కావ్య
కారణభావమున అర్థాంతరన్యాసము సంగీకరింపరు. అది యుక్తియుగాదు— ఎట్లని
ఇచట హేతువు మూడు విధములుగా నున్నది.— భూపకము, సింహము, గజము
ర్థము నని. అందు భూపకము అనుచూనమునకు విషయము, సింహము గావ్య
గమునకు, సమర్థకము అర్థాంతరన్యాసమునకు అని కార్యకారణభావమును గావ్య
లింగముకన్న అర్థాంతరన్యాసము వేతే. అట్టి గదా— ‘వృత్తునీ నీ సత్యములు’
ఇత్యాదియందు ‘నీ సాటి వస్తువులయందు’ ఇత్యాది చతుర్థాదీవాక్యములు ముందుగాను
సాకాంక్షతచేత అనమంజనమే యగునని తొలిమూడుపాదములందలి చాన్దము(1)ను
నిష్పాదకముగా నవేక్షించుచున్నది. ‘విమర్శింసక’ ఇత్యాదియందో,

‘తత్త్వమును చెప్పుచున్నాను, పరాపకారనిరతుడైన దుష్టములతో సంగత్యము ఎప్పు
డును చేయఁగూడదు.’

ఇత్యాదియుం బోలె ఉపదేశమాత్రముచేతనే నిరాకాంక్షతచేత స్వయముగానే గజ
ర్థచయిన సహసావిధానాభావమును సంవర్పరణము సోపవత్తికమునీ చేయుచున్నది,
కావున కార్యకారణభావమున అర్థాంతరన్యాసముకన్న కావ్యలింగము చేశీ.

‘న ధత్తే శిరసా గజ్జాం భూభారభీయా హరః

త్వ ద్వాజి రాజి నిర్ధూత ధూళిభిః పక్కిలాపి సా. ’

1 పశ్యత్త్వసజ్ఞు పథగాం త్వదాన జల వాహినీమ్

దేవ త్రిపథ గాత్మానం గోపయ త్యుగ్రిమూఢాని,

1 'తస్మిన్, నీకు కోపమువచ్చినప్పుడు ఇతనిని సఖ్యతలు గావించి, నీ బాహుసాగములతో కట్టికైపుము.'

ఈ విచ్చిత్తివిశేషము సర్వాలంకారవిలక్షణముగా స్వర్ణరచనమున దీనికి ప్రత్యేకాలంకారత్వమే న్యాయము.

208. చెప్పఁగోరిన వస్తువునందు విశేషము తెలియుటకైన నిషేధాభాసము ఆక్షేప మనబడును, అది వక్ష్యమాణగయు ఉద్దేశము నని యిరువదిః గులు. అందు వక్ష్యమాణవిషయమున బోధకత్వము సామాన్యముగా సూచితమయినదాని కంతకును నిషేధము, బోధకత్వము అంశము ఉద్దేశ మగుచుండఁగా అంశాంతరమునకు నిషేధమును అని రెండు భేదములు; ఉద్దేశవిషయంబునకు బోధకత్వము వస్తుస్వరూపమునకు నిషేధము, బోధకత్వము వస్తుకథనమునకు నిషేధము అని రెండు భేదములు; ఇట్లు అక్షేపము నకు నాలుగు భేదములు

వరుసగా ఉదా.—

2 'పరితేని కోలల వందలచే ససిచెడిన సఖ్యకొలుకు ఏమో చెప్పెనను సఖ్యుఁడూ తన మిక్కిల విశ్రమింపుము; అథవా నిర్దయహృదయునికి ఏమి చెప్పెను?'

ఇచట సామాన్యముగా సూచితమయిన సఖ్యవిరహమునకు వక్ష్యమాణవిశేషమున నిషేధము.

3 'హరిణాక్షి నీ వియోగమున నపుడు వికసించిన సన్నబాజుని గాంచి అయ్యో మిక్కిలి అథవా, ఇనీ పాడుమాటలవలన నేమి ప్రయోజనము.'

ఇచడ 'మృతినొందును' అను సంశయము ఉక్తముగాదు.

4 'అబ్బాయీ, నేను దూతిని గాను, దానికి ప్రియుడ నని పూనుకొన్నదానను గాను; అది మృతిబొందును, నీకు ఆపకీర్తి గలుగు, ఇట్లునే ధర్మాత్మరము చెప్పచున్నాను.'

1 కుపి తాసి యదా తస్మి నిధాయ కరణక్షతమ్

బధాన భుజపాశాభ్యాం కట్ట మస్య దృఢం తదా.

2 స్మర శరణత విధురాయా భణామి సఖ్యాః కృతే కిమపి

క్షణ మిహ విశ్రామ్య సఖే నిదకాయహృదయస్య కిం వదా మ్యథవా.

3 తవ విరహే హరిణాక్షి విరీక్ష్య నవమాలికాం దళితామ్

హస్త నితాస్త మిదానీ మాః కిం హత జల్పితై రథవా.

4 బాలకా నాహం దూతీ తుల్య ప్రియో నీతి మహా వాచాగో

సా మరణ తుష్ట ఆహసో ఏతం ధన్యుక్తరం భణిష్యే.

బాలక నాహం దూతీ త్వం ప్రియో నీతి న మమ వ్యాపారః

సా మ్రియతే త వాయశ ఏత ధర్మాత్మరం భణామః

శక్తి' అనుపాదమున ('వయస్సులో' అను పదమును త్యజించిన) అనున్గము.

౭౧౭. హేతు వుండఁగా ఫలములేమి విశేషోక్తి, అట్లే యిరువగలు.

అట్లే అనఁగా, ఉక్తానుక్త నిమిత్తత్వమువలన. అందు ఉక్తనిమిత్తము ఉన్నా. —

- 1 'మహామహిమకాలులు వారు ధనికులయ్యును మదములేనివాను, యజ్ఞాదననంశులయ్యును చపలుగురు, ప్రభువులయ్యును ఆప్రపంచులు.'

ఇట మహామహిమశాలిత్వ మను నిమిత్తము ఉక్తము. ఇటనే 'మహా..... వారు' అనుటకు బదులుగా 'ఎందఱున్నారో భూతలమందు' అని పఠించిన అనున్గము. అచింత్యనిమిత్తత్వము అనున్గనిమిత్తమునకే భేద మని ప్రత్యేకముగా చెప్పబడలేదు.

ఉదా. —

- 2 'ఎక్కటి (వీరుడు) కుసుచుధన్వుడు— మూఁడు జగములను జయించుచున్నాడు; వాని శరీరమును హరించియు శంఖుడు బలమును హరింపఁజూచెను.'

ఇచట తనువును హరించియు బలమును హరింపమికి నిమిత్తము అచింత్యము. ఇచటను కార్యాభావము కార్య విరుద్ధ సద్భావముఖముచేత నైనను నిబంధింపఁబడును న్నది. విభావనయందును కారణాభావము కారణవిరుద్ధ సద్భావముఖముచేత. ఇట్లు 'నా కన్నెఱికమును హరించినాఁడు' (౨) ఇత్యాదికమును ఉత్కంఠాకారణవిరుద్ధమును నిబంధించినందువలన విభావన. 'ఎవఁడు నా కన్నెఱికమును—' ఇత్యాదికారణము యొక్క కార్యవిరుద్ధమైన ఉత్కంఠను నిబంధించినందున విశేషోక్తి. ఇట్లుచట విభావనా విశేషోక్తుల సంకరము. శుద్ధోదాహరణమును నెనకనలయును.

౭౧౮. జాతి జాత్యాది పతుష్టయము చేతను, గుణము గుణాదితృప్తియము చేతను, క్రియ క్రియాద్రవ్యముల చేతను, ద్రవ్యము ద్రవ్యము చేతను పరస్పరము విరుద్ధమే భాసించునెడల విరోధము దశవిధముల నగును.

పరస్పర ఉదా. —

- 3 'నీతోడి విరహమున ఈమెకు మలయమారుతము దావాగ్ని, చంద్రుని వెలుగు నయి

1 ధనితోఁపి నిగున్నాదా యుగానోఁపి న చక్షుః.

ప్రభవోఽప్యప్రమాదా స్తే మహామహిమశాలినః.

2 న ఏక స్త్రీణి జనుతి జగన్వి కుసుమాయుగః

హరతాపి తనుం యస్య శమ్భునా న బలం హృతమ్.

2 తవ విరహే మలయమరు ద్ధవానలః శశిం చోఽపి సోహ్యుః

చూదయ మలిరుత మపి భిస్తే నభీకృత మపి నిదాఘరవి రహ్యః.

తము పేడులు, తేటిరుతము సయితము హృదయమును భేదించును, తామరాకు కూడ తేనెవిసూయ్యును.'

1 'ఓంబా సంతతము రోకటితోఁ గూడుటవలనను, మిన్నుటమయిన యింటిపనిలో వ్యాపారవంతములగుటవలనను కఠినములుగానున్న ద్విజపక్షుల కరములు నీ వుండుట వలన సంగజనుకుమారము లయినవి.'

2 'పుట్టనివాడవు పుట్టువుం గ్రహింతువు, చేష్టలేనివాడవు శత్రువులను సంహరించితివి, నిద్రించిదు నే మెలకువగలవాడవు, అట్టి నీ తత్త్వము నెవ్వఁ డెఱుంగును.'

3 'హరిణాక్షికి వల్లభుని యొడియొక్క సంగము లేనందున రాకొవందుగఁడు విషజ్ఞు లాకులుఁ డాయెను. కనుగవకు ఎంతమాచినను తనివి తీయనిదియు, మానసమార్గమున నయినను అందరానిదియు నగు నీ మదిరాక్షియొక్క యీ హాసము నా హృదయమును మార్చఁ గొందించును, జెత గుందించును.'

'నీ వాజిరాజచేత—' ఇత్యాది (200), 'హరిణాక్షికి వల్లభుని' ఇత్యాదిశ్లోకమున, 'విషజ్ఞులారులుఁడాయెను' అనుటకు బనులు 'మధ్యందినదినాధిపుడు' అని జరించినచో ద్రవ్యములకు విరోధము. ఇచట 'నీతోడి విరహమున' ఇత్యాదియందు బహువ్యక్తివాచకములగుటంబట్టి జాతిశబ్దములగు పవనాదులకు దవాస లోష్ట్ర హృదయభేదన సూర్యులనెడు జాతిగుణక్రియాద్రవ్యములతో పరస్పరవిరోధము ముఖమందే ఆభాసించును. విరహపేతుకత్వముచేత సమాధానము. ఇట 'పుట్టని వాడవు'—ఇత్యాదియందు అజత్వాదిగుణమునకు జన్మగ్రహణాదిక్రియతో విరోధము; భగవంతుని ప్రభావము అతిశయి గావున సమాధానము. 'నీవాజిరాజచేత' ఇత్యాదియందు 'హరుడును గంగను శిరమునఁ వాల్చుకున్నాడు' అని విరోధము. 'నీవాజిరాజచేతను' ఇత్యాది కవిప్రోఢోక్తిచేత సమాధానము. కడమ స్పష్టము; విభాసనయందు కారణములేక యే ఉపనిబధ్యమాసమగుటవలన కార్యము మాత్రమే బాధ్యముగా లోచను; విశ్లేషోక్తియందు కార్యభావముచేత కారణమే. ఇటనో అన్యోన్యము రెంటికిని బాధ్యత్వము అని భేదము.

1 సంతతముసలాసక్తా ద్మహుతర గృహకర్మ ఘటన మా న్నసతే
ద్విజపక్షునాం కఠినాః సతి భవతి కరాః సరజనుకుమారాః.

2 అజస్య గృహ్లాతో జన్మ నిరీహస్య హతద్విషః
స్వపతో జాగరూకస్య యాథాభక్యం చేద కస్తవ.

3 వల్లభోత్పజ్గపజ్గేనవి నా హరిణచతుషః
రాకౌవిభాః ధీజాని వికాషజ్ఞులారులౌభవత్,

౭౧౯. కార్యకారణములకు భిన్న దేశత్వము అసంగతి.

ఉదా.—

- 1 'ఆ దెలువ బాల, మేము ఆప్రగల్భమనసులమా, ఆ రమణి స్త్రీ, మేము కౌతసులము, ఆ సకి పీనోన్నతమయిన పయోధరయుగమును వహించుచున్నది, మేము భీన పడుచున్నాము, ఆ కలికిని పృథులమయి నితంబము అక్రిమించియున్నది, మేము గమనమున అశక్తుల మైయున్నాము. ఇతరజనాశ్రయములగు దోషములచేత మేము అపమవుల మైతి మని యదృశ్యము గా నున్నది.'

దీనికి అపవాదముగా ఏక దేశస్థమునకు విరోధమున విరోధాలంకారము.

౭౨౦. హేతుకార్యములయొక్క గుణములు గాని అట్లు క్రియలు గాని ఒకటికొకటి విరుద్ధములాయెనా, ఒంటే ఆరభ్యమునకు స్తైర్యము, అసర్థము కూడ సంభవించుట, విరూపములకు సంఘటనము, విషమాలంకారము లగును.

వరుసగా ఉదా.—

- 2 'ఎప్పటికప్పుడు 'కన చీ' తాడుడుం బొందినదై చిత్రము! తమాలసీలయితని కృపాణ రేఖ కలనికలనియంచును ప్రీతికాభిరణమును శరదిండు సాండువును యశమును కను చున్నది.'

ఇచట కారణభూతయయిన (నల్లని) యనిలతనుండి తెల్లని యశస్సు జనించుట 'కౌరవ గుణములు గదా కార్యగుణమును ఆరంభించును' అను స్థితికి విరుద్ధముగా నున్నది.

- 3 'ఓ కువలయ పత్తాక్షీ నీవు అందమయిన యీ యానందమును ఒసగుచున్నావు; మఱి నీచేతనేజనించిన వియోగము నా శరీరమును బిట్టుగా తాపముగొల్పును.'

ఇచట ఆనందజనకమయిన స్త్రీ సూపకారణమువలన తాపజనకమయిన విరహోన్మత్తి.

- 1 సా బాలా వయ మప్రగల్భ మనసు సా స్త్రీ వయం కౌతరః
సా పీనోన్నతిమ త్మయోధరయుగం భతే సభేదా వయకు
సాక్రాంతా జఘనస్థలేన గురణా గన్తుం నశక్తా వయమ్
దోషై రన్యజనాశ్రయై రపటవో జాతాః సృ ఇ త్యన్భుతమ్,

- 2 సద్యః కరస్పృశమవాప్య చిత్రం రణేరణే యస్య కృపాణరేఖా
తమాలసీలా శరదిన్దు సాన్ధు యశ స్త్రీలోక్యాభరణం పరిగూఢే.

- 3 అనన్త మమన్త మిమం కువలయ దలలోచనే దదాసి త్వమ్
విరహాన్మయైవ జనిత స్తాపయతితరాం శరీరం మే.

- 1 'ఈ సమద్రుని రత్నాకరుడని ధనాశచేత నేవించితిని: ధనము మాట చూరాన నుండ నిమ్ము, ఉప్పనీళ్ళతో మొగము నిండిపోయినది:

ఇచట కోరిన ధనలాభము లేకపోవుట మాత్రమే గాక, పైగా ఉప్పనీళ్ళతో మొగము నిండుట.

- 2 'తరువల్క-భూషణమయిన వన మెక్కడ, మహేంద్రవండితమైన రాజలక్ష్మి యెక్కడ! ప్రతికూలపత్రియగు భాతయొక్క చేత, అయ్యో! తప్పుక బొత్తిగా నైపరానిది'

ఇట్ల విరూపలగు వనరాజశ్రీలకు సంఘటన. ఇది మదీయము. ఇదియు ఉదా.—

- 3 'విపులమయిన యే సమద్రకాయయొక్క కడుపు యుగాంతకాలమున లోకములను తాగినదో, మఱి అతనిని ఒకపొరాంగన మదముతోడి యొయ్యారముచే సన్నగిల్లిన యొక కంటితో తాగివైచెను.'

- 2-20. యోగ్యమయిన వస్తువులకు అనురూప్యముంబట్టి శ్లాఘ సమాలంకారము.

ఉదా.—

- 4 'ఇదె కామని మేఘ మెడలి చంద్రునిగూడినది, జహ్నువుపై నిగివచ్చి అనునూపుని జలనిధిని కలసినది; ఇట్లని సమగుణయోగ స్త్రీశులైన పొగజనులు రాజులకు కన్గకకోగ మగునట్లుగా ఏకవాక్యము వదించిరి.'

- 2-21. ఇష్టఫలము నిమిత్తమై అందులకు విరుద్ధమయిన పనిసేయుట విచిత్రాలంకారము.

ఉదా.—

- 1 అయం రత్నాకరో-మౌఢి రి త్యనేవి ధనాశయా
ధనం చూరేస్తు వదన మపూరితైరవారిభిః

- 2 క్వ వనం తరువల్క-భూషణం నృపలక్ష్మీః క్వ మహేంద్రవన్దితా
నియతం ప్రతికూలపత్రితో బత భాతు శ్చరితం సుదుఃసహమ్.

- 3 విపులేన సాగరశయస్య కుక్షిణా భవసాని యస్య పవిత్రే యుగతయే
మదవిద్రమా సకలయా వపే పునః స పురస్త్రీయైకతమ యైకయా దృశా.

- 4 శశిన ముపగ తేయం కామదీ మేఘముక్తం
జలనిధి మనుమాపం జహ్నుక న్యావతీకాక
ఇతి సమగుణయోగ స్త్రీతయ స్తత్రీ పౌరాః
శ్రీవణకటు నృసారా మేకవాక్యం వివపుః.

1 'ఉన్న పక్షై పృథుమిల్లును, జీవితముకై పాణిములను వదలును, సుఖముకై దుఃఖమును గోరును; సేవకునికన్న మాధుఁడెవఁడు?'

2-20. ఆధారాధేయములలో ఒకదాని యాధిక్యము అధింకారమునకు బదును.

[ఆధారము = ఆశ్రయము, ఆధేయము = ఆశ్రయి, ఆశ్రితము.] *

ఆశ్రితాధిక్యమునకు ఉదా.—

2 'యుగాంతకాలమందు సంతోచము గావించుకొన్న కైటభారియొక్క- యే దేహమును లోకములు (ఇటుకటములేకుండ) దారాశముగ నెలకొనియుండెనో, ఆ దేహమును అన్యఁడు తపోధనుని రాకచేత గలిగిన సంతోషములు ఇముడవహించును.'

2-20. ఇరువురు ఒంటొరులకు ఏకగ్రియముగా గావించుట అన్యోన్యాలంకారమగును.

3 'నీచేత ఆత్మ్య శోభించును, నీవు ఆత్మ్యచేత శోభింపువు. రాశ్రిచేత చంగుఁడు శోభించును. చంగునిచే రాశ్రియు'

2-20. ఆధారము 'లేకయే అభేయ ముండుట, అభేయము అనేకాధారములం దుండుట, ఒక చిన్నవని యారంభించుటచేత అశక్యమయిన మఱి యొక వని దైవవశమున నెఱవేలుటయు, మూఁడు విధములయిన విశేషము.

వరుసగా ఉదా.—

1 పృథును శ్యున్నగహేతో శీవిత హేతో ధ్వమిచ్చి పాణిః
దుఃఖియతి సుఖహేతోః కో మాధుః సేవకౌ దన్యః.

* ఇటు ప్రకాశకుల గ్రింధపాత పూరణము:— 'ఆశ్రియాధిక్యమునకు ఉదా.—

'ఈ సమద్రియయొక్క- మహిమాగత్యమును ఏమని వణింపము? అందులో పోత కడుపులో లోకములను ఉంచుకొన్నవారై 200 వందలదిగ నే పోతున్నారే?'

[ఈ మధిక మన్య అగ్రము మహిమానం వారిధి యు తి)
అంతా ఏక శీలీ కున్న నిశీప్య భువనాని.]

2 'యుగాంతకాల ప్రశంసంపూతాత్మతో గగన్ధి యన్యోగ సమీప మూల తనో మము స్థితో న కైటభిర్విష స్తపోధ వాభ్యగమ సమ్భవ ముకా.

3 శ్యున్నగా పా శోభనీ తన్వ తయా శ్య ముల శోభనీ
రసన్యా హేధనీ చంద్రి శ్చంద్రిణీ కాపి నికరనీ.

- 1 'స్వర్గతులయినను అనల్పగణములయినయెవరవామగ్గులు కల్పాంతమువఱకు జగమును అనందింపజేయుచుండునో వారు కవులు పంథ్యులు ఎట్లు గాకపోవుదురు?'
- 2 'ఒక్కని నిన్ను యనుసన్నిభుని రిపువులు అడవిలో ఏటియొడ్డున, కొండలగుహలలో, మ్రోలం గాంతురు.'
- 3 'ఇల్లాలపు, కార్యసహాయపు, రహస్యమున సఖివి, లలితమయిన కళావిధియందు ప్రియ శిష్యున; కరుణావిముఖుడై మృత్యువు నిన్నుచూరించుటయందు మనీయమును దేనిని హరింపలేదు?'

౭౨౩. ఎవరడేరి ఏ యుపాయమున ఏవస్తువును ఎట్టిదానినిగా సాధించునో, దానిని ఆ యుపాయముచేతనే అన్యుడు అన్యథా సాధించునేని వ్యాసూతాలంకారము.

ఉదా.—'దృశా దగ్ధం మనసిజమ్—' ఇత్యాది (౬౩౬)

౭౨౪. కార్యమునకు విరుద్ధమగుదానిని సాకర్యముచేత సాధించుటయు వ్యాపూతమే.

- 4 'కాంతా (మణి) నీవు ఇటునే ఉండుము, నేను త్వరగానే కొలది దివములలో వచ్చెదను; నీవు మృదులపు అయాసమును ఓపనేరవు,— సాబగుండా; నీతోగూడ వచ్చుటకు నాకు మృదుత్వము ఎక్కువ కారణము; ఎట్లన- విరహకృతమయిన యసమాన ప్రయాసమును మృదువు సహింపనేరదు గదా.'

ఇటు నాయకుడు నాయికయొక్క మృదుత్వమును తనతోగూడ రాగూడ మికి హేతువుగాఁ జెప్పినాడు; నాయికయో దానినే కూడఁజూపుటకే సాకర్యముచేత హేతువుగా ఉపన్యసించినది.

- 1 దిన మపుత్రపయాతానా మాకల్ప మనల్పగుణగణా యేషామ్
రమయన్తి జగన్తి గిరిః కథయివ కవయో న తే వన్ద్యాః.
- 2 కాననే సరిమద్యేతే గిరీణా మపి కన్దరే
పశ్యన్త్యన్తకసక్తాశం త్వా మేకం రిపవః పురః.
- 3 గృహిణీ సచివః సఖీ మిథః ప్రియశిష్యా లలితే కలావిధౌ
కరుణావిముఖేన మృత్యునా హరతా త్వాం బత కి న్ను మే హృతమ్.
- 4 ఇ హౌవ త్వం శిష్య దురీత మహా మహోభిః కన్దపన్దైః
సమాగన్తా కాన్తే మృదు రసి న చాయాససహనా
మృదుత్వం మే హేతుః సుభగ భవతా గన్తు మధికం
న మద్వీ సోధా య క్విరహకృత మాయాస మనుమమ్.

౭౨౦. పైపైదానిని పూర్వపూర్వము సోతువగునేని గొరగనుల యగును.

ఉదా. —

1 'కృతాత్మల సాంగత్యమువలన వినికి కలుగును; వినికివలన వినుచును, వినుచును వలన లోకానురాగము, లోకానురాగమువలన ఏమి కలుగును?'

౭౨౧. ధర్మలకు యథోత్తరముగా ఏధర్మముతో సంబంధము నులంఘింపదు.

2 'నీవు కలసికి రాఁగా, విల్లు కోలలను పొందినది, కోలలు పగలు తలను (పొందినది), కోల నేలను (పొందినది), కేల నిన్న (పొందినది), నీవు కీర్తిని (పొందినది).'

౭౨౨. పూర్వపూర్వమునకు ఉత్తరోత్తరము విశేషణముగా నుండుటయు, తొలంపఁబడినను, ఇరుడెఱంగుల నేరింపవు యగును.

పరుసగా ఉదా. :—

3 'ఏచట సరస్సు వికసితాంభోజమో, అంభోజము భృంగసంగతిచో, భృంగముల ససంగీతములో, సంగీతము ససారోదయమో.'

4 'ఏది సుచారపంకజము కాదో అది జలము గాదు, ఏది నీనట్టువముకాదో అది పంకజము కాదు, ఏది మధురముగా గుంజితము నేయదో అది పట్టువము గాదు, ఏది మనస్సును హరింపదో అది గుంజితము గాదు.'

కొన్నిచోట్ల విశేష్యము కూడ యథోత్తరము విశేషణముగా నుండుటయు తొలఁగింపనుంబడును :— ఉదా. —

5 'బావులు విమలము లగును, బావులందు కమలములు వికసించును, కమలములయందు

1 శ్రుతిం కృతిధర్మాం సక్తా జ్ఞాయంతే వినయః శ్రుతాః
లోకానురాగో వినయా న్న కిం లోకానురాగతః.

2 త్వయి సజ్గరసమ్ప్రీతే ధనుషాసాదితాః శరః
శరై రశిరై స్తేన ధూ స్తయా త్వం త్వయా యశః.

3 సరో వికసితామ్భాజ మమ్భాజం భృంగసంగతిమ్
భృక్తా యత్ర సజ్జీతాః సజ్జీతం సస్మరోదయమ్.

4 స త జ్వలం య న్న సుచార పజ్గ-జం
స పజ్గ-జం త ద్య దలీనపట్టువమ్
స పట్టువోఽసౌ న పజ్గ-జ్ఞా-యః కలం
స గుజ్జితం త న్న జహం య న్మృగః.

5 వాపో భవంతి విమలాః స్ఫుటాన్తి కమలాని హాసీషు
కమలేషు పతే న్న్యళయాః కిరోతి సజ్జీత మలిషు పదమ్.

(నిపుడు) తోడేళ్ళపిండులు నక్కలును పరువులువాలుచున్నవి.'

1 'అమెచేత లత్తుకపూత మానిన మోవినుండియు, పొలిండ్ల యంగ రాగముచేత నెల్లినయిన కందుకమునుండియు ఎడలింపబడినదై హస్తము దర్భమోసులను కోయుటచేత గాయ పడినట్టిది రుద్రాక్ష తావళమునకు చెలిగాఁ జేయబడినది.'

2 'నీ యరివధువులు (మున్ను) ఎచట తోరములైన ముత్తెంపుఁ బేగులను దాల్చినాగో అచట (నిపుడు) స్తనమలయించు దొడ్లయిన కన్నీటిబిందువులను ధరించుచున్నాడు.'

వినిలో ఒక్కొక్కడెడ ఆధారము సంహతరూపమేని అసంహతరూపమేనియు; ఒక్కొక్కడెడ ఆధేయంబును నల్లె;— ఉదా.— 'బద్ధాననయైన—' అనుచో ఉడబిందువులు అసంహతరూపమయిన యాధారమగు తెప్పలులోనగువానియందు క్రమముగా నిలిచినవి. 'ఎ నీ యరిపురమునందు—' అనుచోట ఆధేయభూతములైన వృకాదులు సంహతరూపమయిన యరిపురమందు క్రమముగా నుండినవి. ఇట్లుంటే ఇతరంబును, ఇందు మఱి ఒకటి పెక్కింట క్రమముగా నుండుటవలన విశేషాలంకారమునుండి భేదము; వినిమయము లేనందున పరివృత్తినుండి (భేదము).

23౪. సమన్యూనాధికములచేత వినిమయము పరివృత్తి యనబడును.

వరుసగా ఉదా.—

3 'ఏణాక్షి కటాక్షచిచ్చి నా హృదయమును పుచ్చుకొన్నది; నేకో హృదయము నిచ్చి మదనజ్వరమును గ్రహించితిని.'

ఇచ్చట పూర్వభాగమున సమముచేత (వినిమయము), ఉత్తరభాగమున న్యూనముచేత.

4 'ఎతఁడు శిథిలమయిన కళేబరమును వెలగా నొసంగి చంద్రకిరణోజ్జ్వలమయిన యశస్సునువిలిచిొన్నాడో చిరకాలము బీబించిన యాబటాయువు స్వర్గగుండైనాగులకు నిపుడు శోక మేల!'

ఇట ఆధిక్యము చేత.

1 విష్ణుష్టరాగా దగరా నిక్షత్రితః స్తనాగ్ధరాగా దగుణా చ్చ కన్తుకావో
కుశాబ్జు రాదాన పరిక్ష తాజ్గులిః కృతోఽక్షమాత్రపరిణయా తఃకా కగః.

2 యయో రావోపిత స్తావో హార స్తేఽరివధూజన్తైః
నిధీయన్తే తయోః స్థూలః స్తనయో రశ్రుశిస్తనః.

3 దత్వా కటాక్ష మేణాక్షీ జగ్రాహ హృదయం మమ
మయా తు హృదయం దత్వా గృహీతో మదనజ్వరః.

4 కేన్య చ పర్యయసో జటాయుషః స్వర్గిణః కి మిన శోచ్యతేఽధునా
యేన జజకరక కేబరశ్చయా త్క్రిత మిద్దుకిరణోజ్జ్వలం యశః.

209. పృశ్న కలిగియేని లేకయేని, ఛాపిర యాకదానివలన అట్టి మఱియూకదాని నిషేధము జూబ్బముగాని ఆర్థముగాని అగునెవల పరిసంఖ్య.

వసుసగా ఉదా.—

1 'కను నృగధనుయిన భూషణ మేది? యశము, రత్నము గాను; ఏ యాగ్యవరితము అన రింపకలనినది? సుకృతము, దోషము గాను; అప్రశ్నిహితమయిన చతుస్సేది? ప్రజ్ఞ, కష్టు గాను; నీకన్న ఇతరుఁ డెవఁడు సదసర్వివేక మెఱింగిరవాఁడు?'

ఇచట వ్యవచ్ఛేద్యము రత్నాది భౌతికము.

2 'కన్యకా అంగ్య మేది? పుణ్యము. సదా నేవనీయమేమి? నశ్వంగతి. ఏ భగవంతు ని ఛ్యానింపవలనినది? కష్టుని. ఏది కోరకలనినది? పరమపదము.'

ఇచట వ్యవచ్ఛేద్యమయిన పాపాద్యము ఆర్థము. ఈ రెంటును ప్రశ్నపూర్వకత్వము కలదు. అది తేనెందులకు ఉదా.—

3 'గొప్పవాఁడ! ప్రియకముగా, భక్తి భగవంతునియందు కనఁబడును, విభవమనందుఁ గాదు, అనుశీలనము శాస్త్రమునందు, యువశిరూప కౌమాస్త్రమందుఁ గాను, చింతనము యశమందు దేహమందుఁగాదు.'

4 'బలము కీడితుల భయమును పొంగొట్టుటకు, మెండుయిన శ్రుతము విద్వాంసులను నమస్కరించుటకు, ఆ ప్రభువునకు ధనము మాత్రమే గాక గుణము కూడ పరప్రయోజనమునకే.'

దీనికి శ్లేష మూలమయిన నైచిత్ర్యవిశేషము కలుగును. ఉదా.—

1 కిం భూషణం సునృధ మత్ర యశో న రత్నం
కిం కాగ్య మార్థ సరితం సుకృతం న దోషః
కిం చతు రప్రశ్నిహితం ధిషణా న నేత్రం
జానాతి క స్త్వదపరః సదసర్వివేకమ్.

2 కి మారాన్యం సదా పుణ్యం కశ్చ నేవ్యః సదాగమః
కో ధ్యేయో భగవా న్విష్ణుః కిం కామ్యం పరమం సదమ్.

3 భక్తి భావే న విభవే వ్యసనం శాస్త్రే న యువశిరకౌమాస్త్రే
చింతా యశసి న వపుషి ప్రియః పరిదృశ్యతే మహతామ్.

4 బల మార్త భ యోపశాంతయే విదుషాం సమృతయే బహుశ్రుతమ్
వసు తస్య న కేవలం విభో గుణావత్తాపి పరప్రయోజనమ్.

1 ఏరాఁ, జితభవములు భూమిని పాలించుచుండఁగా, చిత్తములు బాగులును పుట్టుచు
రము, చాసములందు గుణచ్ఛేదములు. — ఇత్యాది.

273. ఉత్తరమువలన ప్రశ్న దోహదముగుటయు, ప్రశ్నలు పెక్కులు ఉపపాదించి,
ఉత్తరములు అసంభావ్యములు పెక్కులు ఉపపాదించుటయు, ఉత్తరముల
వారము.

ఉదా.— మనీయము—

2 ఆత్మ అందుకాలు, పని మిక్కిలి దూరమనకుం బోయియున్నాఁడో, నేను బోయియున్నాఁడో
బాలను, నీకు ఇక్కడ బస యెట్లు?

దీనిచేత పథికుని వసతి యాదన దోహదముగుచున్నది.

3 విషమ మేది? దైవము: ఏది ఆలక్షణముకొనఁగినదో గాదు మోక్షము జనునది; సోభి
మేది? మంచి భార్య; గుణాత్మక మేది? భుజనము.

ఇచట ఇతరనిషేధమందు తాత్పర్యము లేనందున, ఇది పరిసంఖ్యగాదు; నూటి యొక
యనుమానంబునను గాదు, సాధ్యసాధనములను పోల్చుచు ఉద్దేశముగా గాదు పోలుచుండునను
కానందున; కాన్యలింగమును గాదు, ఉత్తరము ప్రశ్నకు జనకము లొనంగునను.

272. దండాపూసితా న్యాయమున అన్యాయలాభము అర్జునవృత్తి యుపబడును.

‘ఎలుక కట్టను భక్షించినది’ అనుటచేత దానిని విడిచివేసి అది భక్షించునది అని భావించుము అని
ముచేత లభించుచున్నది, అని నియతసమానన్యాయమున అన్యాయము అనియును
అని యీన్యాయము దండాపూసితయనంబును. ఇంగురు పెట్టి పోయినది అనియును
బున అప్రాకరణకర్థము లభించుట, ఇక్కడ అప్రాకరణమును పోల్చి పోల్చుము
వచ్చుట అని రెండుభేదములు.

1 యిస్తిగి న్ను రాజుని పాలయితి మహిం విక్రమార్కము మున నాని గా న్ను పేరు
గుణచ్ఛేదాః.....

2 కిషికుర న రామా స్వభావో స్యామి మందతరల గుణః
అహ మేకాకిన్ బాలా త వేమ వస న భవతి

3 కా విశమా దైవ గుణ కిం లభ్యత్యం జనో గుణ గామి
కిం సోక్తి గుణలక్ష్మణ కిం గుణభాగ భూతా లోపి.

భూయ:—

కా విశమా దైవ గుణ కిం లభ్యత్యం జనో గుణ గామి
కిం సోక్తి గుణలక్ష్మణ కిం గుణభాగ భూతా లోపి.

‘హోరోఽయం హరిణాక్షిణాం. లుకతి స్తనమణ్డలే
ముక్తానా మ ప్యవ స్థేయం కే వయం స్మరకేజ్జు-రాః.’

[హరిణాక్షుల స్తనమండలమందు హోరము వొరలు చున్నది, ముత్తైయల (ముత్తల) యవ
స్థయే యిట్లున్నదే, స్మరకింకరులము మా మాట చెప్పవలయునా!]

- 1 ‘అతఁడు స్యాభావికము నయినను ధీరతను కోలుపోయి బాష్పగద్గదముగా నేడ్చెను;
మిక్కిలికొల్పినయెడల ఇనుము సయితము మెత్తనగును, శరీరులమాట చెప్పవల
యునా?’

ఇచటను సమానన్యాయము స్లేషమూలమయినచో వైచిత్ర్యవిశేషము. ఉదా—
‘హోరోఽయ’మిత్యాది యుక్తము. ఇదియు సనుమానము గాదు, ఏలన సమానన్యాయమునకు వ్యాప్తిరూపత్వము లేనందున.

౭౩౮. చాతురీయుక్తము తుల్యబలవిరోధము వికల్పము.

ఉదా.—

‘శిరముల నేని ధనువుల నేని వంపుమరు గాక, అజ్ఞ నేని అల్లెత్రాటి నేని కర్ణపూరముగాఁ
జేసికొందురుగాక.’

ఇచట శిరములయు ధనువులయు వంచుటలు సంధి విగ్రహింపఁబడినవి. హోపలక్షణములు గావు
నను, సంధి విగ్రహములు ఏకకాలమున నొనర్ప శక్యములు గావు. గావునను, విరో
ధము; అది ఏకపక్షాశ్రయణమందు యర్థవశించును; ఇచట తుల్యబలత్వము ధనుశ్చి
రోసమనములకు రెంటికిని స్పర్థచేత సంభావ్యమానత్వముచేత. ఇచట ఔపమ్యగర్భ
త్వముచేత చాతుర్యము. ఇట్లు ‘కర్ణపూరముగాఁ జేసికొందురుగాక’ అనుచోటనుం
గూడ. ఇట్లు

‘యుష్మకం కురుతాం భవార్తిశమనం
నేత్రే తస్య ర్వా మాకః’

[కురుతామ్=నేత్ర)పరముగా ద్వివచనము, తనుపరముగా నేకవచనము.— మిత్ర మాది
యొక్క నేత్రములుగాని కేవలముగాని భవార్తి శమనముం గావించుఁగాక’]

అను నిచ్చట స్లేషానవృత్తిభముచేత చారుత్వము.

‘గడించిన ధనమును దేవునికేని బ్రాహ్మణునికేని ఇమ్ము’, అను నియ్యెడ చాతు
ర్యము లేనందున ఈయలంకారము గాదు.

౭౩౯. కార్యమునకు సాధకము ఒకటి యుండఁగా కల్పపు గువ్వల న్యాయమున

- 1 విలలాప స బాష్పగద్గదం సహజా మ ప్యవహాయ ధీరతామ్
అభిరత్త మయోఽపి మార్దవం భజతే కైవ కథా శరీరిణామ్.

ఆ కార్యమును సాధించునదే మజీయాకటియు కలుగునేని సముచ్చయాలంకార మగును. ఇందు గుణములు రెండు గాని క్రియలు రెండు గాని గుణమును క్రియయుం గాని యాగపద్యంబున కలుగును

ఉదా.—మదీయము—

- 1 'ఓహో'యి ధీరుడా సమీరుడా, బలి, నీవు చందనపర్వతమందు జనించితివి; నీ దాక్షిణ్యము (బౌదార్యము, దక్షిణదిగ్భవత్వము) లోకోత్తరము, నీవు గోదావరీజలముల పరిచయము గలవాడవు; అట్టి నీవే నా ప్రత్యవయవమును ఉద్దామదావాగ్నివలె కాల్చుచున్నాడే వేని, మత్తము మలినాత్మకము వనచరము నయిన యీ కోకిలమాట చెప్పవలయునా?

ఇచట, ఒక దాహక్రియకు చందన పర్వతజన్మరూపమైన కారణము ఉన్నను, దాక్షిణ్యములు హేత్వంతరములు ఉపాత్తములు. ఇట హేతువు లన్నియును శోభనము లయినందున సద్యోగము. ఇటనే 'మత్తమి'త్యాది వాక్యమున మత్తాదులు అశోభనములు గావున అసద్యోగము. సదసద్యోగమునకు ఉదా.—

- 2 'పగలు ధూసరుడైన చంద్రుడును, యావన పెడలిన కామినియు, తామరలం బాసిన కొలంకును, అక్షరము లేని సుహృదుని ముఖమును, ధనపరాయణుడగు తేజుడును, సతత దరిదురుడగు సజ్జనుడును, తేని యింటి ముంగిటనుండు ఖలుడును, నా మనంబున ఏడు శల్యములు.'

ఇట—'చంద్రప్రభృతులకు శోభనత్వమును ఖలునికి అశోభనత్వమును సదసద్యోగము' అని కొందఱు చెప్పుదురు. మఱి కొందఱు—'చంద్రప్రభృతులకు స్వయము శోభనత్వమును ధూసరత్వాదులకు అశోభనత్వమును, అగుటంబట్టి సదసద్యోగము.' అట్లే ఇటను చంద్రప్రభృతులయందు ధూసరత్వాదులకు అత్యంత మనుచితత్వ మనెడి విచ్ఛిత్తివిశేషమునకే చమత్కారవిభాయిత్వము, 'నా మనంబున ఏడు శల్యములు' అని ఏడింటికి శల్యములుగా నుపసంహారంబును; 'తేని యింటి ముంగిట

- 1 హంహో ధీర సమీర హస్త జననం తే చస్తనక్షౌభ్యతో
దాక్షిణ్యం జగదుత్తరం పరిచయో గోదావరీవారిభిః
ప్రత్యజ్ఞం దహ నీహ మే త్వ మపి చే దుద్దామదావాగ్నివ
న్మత్తోఽయం మలినాత్మకో వనచరః కిం వక్ష్యతే కోకిలః!

- 2 శశీ దివసధూసరో గలితయావనా కామినీ
సరో విగతవారిజం ముఖ మనక్షరం స్వాకృతేః
ప్రభు ధనపరాయణః సతతదుర్గతః సజ్జనో
సౌపాంజ్ఞగతః ఖలో మనసి సప్త శల్యాని మే,

నుండు ఖలుఁడు' అనునదియో కృమభేదముచేత దుష్టత్వముం గలిగించుచున్నది. కడమ యెల్లడల విశేష్యముయొక్క శోభనత్వముతోనే ప్రకృమించుటవలన నని, ఇటను ఖలేకపోతన్యాయంబున కారణము లన్నియు కలిసి పనివడినవి. సమాధ్యలం కారంబుననో ఒకకార్యమును గూర్చి సాధకము సమగ్రమే అయినను వేటొకటి కాకతాళీయన్యాయంబున సంభవించును అని భేదము.

- 1 'తరుణీ నీ కన్నులు ఆహాములు, ప్రియుని ముఖము మలినము. సఖీ నా విదనము వంగి నది. ఇతని హృదయమున మన్మథావలగు జ్వలితమైనది.'

ఇచట పూర్వార్థమున గుణములకు యోగపద్యము, ఉత్తరార్థమున క్రియలకుఁ జేరయ యోగపద్యమునకు ఉదా.—

- 2 'ఓ రాజేంద్రుఁడా శ్వేతద్రోణ సోదరశ్రీ) మకు నీ నయనము నీ కైగులపై కలుషము కాను ఆయినది, వారిదేహములయందు ఆపవల కటాక్షములు పడెనుం బడినవి.'

'కత్తినిం గదలించును, కీర్తినిం బర్పించును' ఇత్యాదులయందు ఇది ఏకాధి కరణమందు నయితము కానిపించుచున్నది. మఱి యిచట దీపకము గాదు, ఏల యని గుణక్రియాయోగపద్యమందు ఈ సముచ్చయప్రకారములకు నియతముగా కార్య కారణ కాల నియమ విపర్యయ రూపమగు అతిశయోక్తి మూలము, దీపక మునకు అతిశయోక్తి మూలము గాదు.

2౦౦. దైవవశమున వస్త్రవస్తరము వచ్చుటవలన కార్యము సుకర మగుట సమాధి యగును.

ఉదా.—

- 3 'ప్రియసిక్తి కోపమును పోగొట్టుటకు నేను పాదములలో వ్రాల నుంకించుచుండ, అహ! ఉపకారార్థము ఈ మేఘగర్జనము మ్రోసినది.'

2౦౧. శత్రువులకు ప్రతీకారము నేను సశక్తుఁడైనవాఁడు తదీయుని తిరుక్కరించుట ఆ రిపునికే ఉత్కర్షణను సాధించుకట్టిది ప్రత్యసేక మరణదురు.

1 అరుణే చ తరుణీ న మునే తవ మలినం చ ప్రియస్య ముఖమ్
ముఖ మానతం చ సఖి తే జ్వలిత ర్వా స్యాస్తతే స్మరణ్యలనః.

2 కలుషం చ త వాహితే వ్యకస్మా త్నిత పశ్యేయమా సోదర శ్రీ) చతుః.
పణితం చ మహీపతీన్ద్ర తేహం వప్రసి ప్రిస్సుట ముపదాం కటాక్షైః.

3 మాన మస్యా నిరాకర్తుం పాదయో మేఘ పతివ్యతః
ఉపకారాయ ది ఘ్నేద ముదీణాం ఘనగజాతమ్.

తదీయుని అనఁగా శత్రుసంబంధిని ఉదా. — మదీయము. —

- 1 'ఈ తనుమధ్య తన మధ్యముచేత నా మధ్యమును జయించినది అని సింహము ఏతస్కు-
చకుంభనిభములను ఇక్కుకుంభులను భేదించును.'

282. వ్రసినీధమయిన యువమానమునకు ఉపమేయత్వము నేని నిష్ఫలత్వము
నేని కల్పించుట ప్రతీత మనఁబడును.

కృమముగా ఉదా. —

'ప్రేయసీ నీ నేత్రములకు నమానమగు కాంతిగల్గిన- ఇత్యాది (280)

- 2 'అవక్త్రమేని చంద్రకథ మదితమే; ఆ కాంతియేని అయ్యో బంగారము. అ కన్నేని
కలువలు మోసపోయినవి; అ నవ్వేని అమృత మేని? కనుబొమ్మ లేని కందఱుని
చాపము ఇనీ; నీకు ఎంతయని చెప్పుదును, అదేమో గాని బ్రహ్మయొక్క సృష్టి
క్రమము వస్తువునకు క్తికి విముఖమైయున్నది.'

ఇచట వక్త్రానులే చంద్రాదుల శోభను అతిశయించుటవలన చంద్రాదుల నిష్ఫ-
లత్వము.

283. అత్యుత్కృష్ట వస్తువునకు అత్యంతోత్కర్షను చెప్పి దానికి ఉపమా-
నత్వము కల్పించుట ప్రతీత మని కొందఱు వచింతురు.

- 3 'ఓ హోహలమా, అతిదాయముల కెల్ల నేనే గురవ నని బాబూ గర్వపడెను. కలవు
సుమా నీవంటివి ఈలోకములో పెక్కులు, (ఏదనఁగా) మర్జనల వనములు.'

ఇచట ఆదిలో ఉత్కృష్టాశయము చెప్పబడినది. దానిని చెప్పనియెడల ఈ యలం-
కారము గాదు. ఉదా. — 'బ్రహ్మవలె బ్రాహ్మణుడు వచించుచున్నాడు.'
ఇత్యాది.

- 1 మధ్యేన తనుమధ్యా మే మధ్యం జితవతీ త్యయం
ఇభికుమ్భా భిన్నత్యస్యా కుచకుమ్భునిభౌ హరిః.

- 2 తద్వక్త్రం యది మదితా శశికథా హోమేయ సా చేన్ద్ర్య
స్త చ్చక్షు ర్యది హోతికం కుశలయై స్త చేన్ద్ర్యైతం కా సుధా
ధి క్కన్ద్రస్థానమ భ్రువౌయది చ తే కిం వా హేమ బ్రాహ్మహే
య త్యత్యం పునరుక్తవస్తువిముఖః సగళకృమో వేదగః.

- 3 అహ మేవ గురః సుహృదా నా మితి హోహల మాస్మ తాత వృష్యః
నమ సన్తి భివాన్భవాని భూయో భువనేతిస్మి న్వవ నాని మహా నా నామ్.

288. తుల్యలక్ష్మమై యేదే నొక వస్తువుచేత వస్తువునకు గోచనము మీలిత ముంబడును.

ఇచట సమానలక్షణమయిన వస్తువు సహజ మొండె ఆగంతుక మొండె నగును. క్రిమముగా ఉదా.—

- 1 'హరివక్షఃస్థలమందు (అంటకొన్న) లక్ష్మీవక్షోజ కస్తూరి లక్ష్మను (అతని) సహజ నీలోత్పలకాంతిచేత గ్రస్తమయినదానిని భారతి పరికింపదాయెను.'

ఇట భగవంతుని శ్యామకాంతి సహజమైనది.

- 2 'ఆ పురమున సర్వదా కంపుతాకమృల కిరణములచేత ఎఱ్ఱబాజీసవై కానినుల ముఖములు కోపోపరక్తము లయినను యౌవనవంతులకు శంకను కలిగింపవాయెను.'

ఇట మాణిక్యకుండలముయొక్క యెఱుపు ముఖమున ఆగంతుకము.

289. వస్తువునకు సదృశగుణములచేత అన్యతాదాత్మ్యము సామాన్యము.

ఉదా.—

- 3 'కొప్పులందు మల్లికలం జెరివి అందముగా చందనము పూసికొని ఒరులకంటికి కనబడకుండ ఆభీసారికలు వెన్నెలలో సుఖముగా పోవుదును.'

మీలితమందు ఉత్కృష్టగుణముచేత నిశ్శుష్టగుణమునకు తిరోధానము; ఇటనో రెంటికిని తుల్యగుణతచేత భేదము తెలియమి.

290. తనగుణమును మాని అత్యుత్కృష్టగుణమును గ్రహించుట తద్గుణము.

ఉదా.—

- 4 'వదనమనెడి మిషగల పద్మముకడకు వచ్చుచున్న తేంట్లను ఉదగ్రములగు దంత కిరణములచేత ధావశ్యముం బొరయించుచు వచించెను.'

- 1 లక్ష్మీ వక్షోజ కస్తూరి లక్ష్మ వక్షఃస్థలే హరేః
గ్రస్తం నాలక్ష్మీ భారత్యా భాసా నీలోత్పూభయా.
- 2 స దైవ శోణోపలకుణ్డలానాం యస్యాం హయూతై రరణీకృతాని
కోపోపరక్తా స్తపి మానినీనాం ముఖాని శఙ్కాం విదధు నౌ యూనామ్.
- 3 మల్లికాంత ధమ్మిల్లా శ్చాస చందన చర్చితాః
అవిభావ్యాః సుఖం యన్తి చన్ద్రికా స్వభీసారికాః.
- 4 జగాద వదన ఛద్మ పద్మ పశ్యంత సాతినః
నయ స్మధులిహః శ్చైవ్యే మదగ్రదళనాగుళిః.

మీలితమందు ప్రకృతవస్తువునకు వస్తువంతరముచేత ఆచ్ఛాదనము. ఇచ్చటనో వస్తువంతర గుణముచేత ఆక్రాంతత తోచును- అనిభేదము.

282. హేతు వున్నను దాని రూపమును పొందమి అతద్గుణము.

ఉదా.—

- 1 'అయ్యో! ఏమి యిది! దట్టంపు రాగముతో నిండిన నాహృదయమున కూర్చుండియు గుణముచే గౌరువా, రాగము నొందవు!'

మఱియొక యుదా.—

- 2 'గంగాజలము తేలుపు, యమునాజలము నలుపు, ఓ రాజహంసమా, ఈ రుటను క్రుంకుచున్న నీకు నీ శుభ్రత పొచ్చును పొచ్చును, తగ్గునుందగ్గుదు.'

పూర్వోదాహరణమున అతిరక్త హృదయ సంపర్కముచేత ప్రాప్తింపఁగిన దైనను గుణగౌరవ శబ్దవాచ్యునికి నాయకునికి రక్తత్వము నిష్పన్నము కాలేదు. ఉత్తరోదాహరణమున అప్రస్తుతప్రశంసయు నున్నందున (వాస్తవముగా ప్రకృతము గా కున్నను) గంగాయమునల యపేక్షచేత ప్రకృతమయిన హంసకు గంగాయమునల సంపర్కమున సయితము వానిరూపము కాలేదు. ఇటనో గుణమును గ్రహింపని యనెడి విచ్ఛితివిశేషము కలిగినందున విశేషోక్తికన్న ఇది భిన్నము. వర్ణాంతరోత్పత్తి లేనందున విషమముకన్నను భిన్నము.

283. ఆకారముచేతఁ గాని ఇంగితముచేతఁ గాని కనిపట్టఁబడిన యాక సూక్ష్మార్థము ఏదో యాకప్రకారముచేత ఎందు సూచింపఁబడునో అది సూక్ష్మాలంకారమతి.

సూక్ష్మమనఁగా స్థూలమతులకు కనఁబడనిది. అందు ఆకారముచేత ఉదా. —

- 3 'వదనమందుండి బాణుమన్న చెమరు బొట్ల పరంపరలచేత భిన్నమైన కంకురును కంఠమందుఁ గాంచి వయస్య యొకతె తన్వియొక్క పూరుపాయిమును వృద్ధికరించునై కేలను లేనగవు నగ్ని కత్తి లేఖను వ్రాసెను.'

1 హస్త పాద్యేణ రాగేణ భృతేఽపి హృదయే మమ

గుణగౌరవ విషణ్ణోఽపి కథం నామ న రజ్యసి.

2 గాఢ మమ్ము సిత మమ్ము యామనం కజ్జలార్థ ముభయత్ర మజ్జితః

రాజహంస తవ నైవ శుభ్రతా చీయతే న చ న చాపచీయతే.

3 వక్త్ర స్మిన్ స్వేదవిష్ట పృష్టైర్దృక్పాస్త్యై భిన్నం కుసుమం కాపి కణ్ఠే

పుండ్రవం తస్యాన్య వృజ్జయన్తీ వయస్యా స్మిత్యా పాణౌ ఖడ్గలేఖాం లిలేఖ.

ఇచట ఒకతె కుంకుమభేదముచేత ఎఱుంగనయిన యొకతె పూరుపాయితమును కరమునఁడు పురుష చిహ్నమయిన కత్తిలేఖను వ్రాయుటచేత సూచించినది.

ఇంగితముచేత ఉదా.—

- 1 'ఎటుఁడు సంకేతకాలము నెఱుంగఁగోరచున్నాడని యెఱింగి జాణెత నవ్వచు నేత్రములచే మనస్సులోని యభిప్రాయమును తెలుపుచు (చేతిలోని) లీలాపద్మమును ముకుళింపఁజేసినది.'

ఇట ఎటుని భూషణ్ణేపదులచే సంకేతకాలజ్ఞాన లక్ష్మితము, రజనీకాలమున జరుగునదైన పద్మనిమిలనముచేత ప్రకాశితము.

౨౮౯. వస్తువును బయలుపడినదానినె యైనను వ్యాజముచే గోచనముచేయుట వ్యాజోక్తి.

ఉదా.—

- 2 హిమవంతునిచే నీఁడుచున్న పాగ్నతీహస్తమును కన్వలకేత పాడమిన పులకలవలన కడుం బటిమయెడలిన యఖిల విధివ్యాసంగమందలి భంగముచేత అకులుడై 'అబ్బ! ఏమి చలిమిరి యీమందుకొండచేతులకు' అని పల్కుచున్నవాడై చిఱునవ్వుతోడ నైలాంతః పుర మార్కమండలముచేత చూడఁబడిన శివుఁడు మిమ్ము రక్షించునుగాక.'

ఇది ప్రథమాపహ్నుతి గాదు, అపహ్నవకారి యగు విషయమును చెప్పనందున; ద్వితీయాపహ్నుతిని దీసికిని భేదము అచ్చటనే చెప్పియున్నాము.

౨౯౦. దురూ హార్థ స్వక్రియా రూప వర్ణనము స్వభావోక్తి.

[దురూహ=దురూహములనఁగా కవిమాత్ర్యవేద్యములు; అయిన— అర్థ=అర్థముయొక్క అనఁగా డింభావయొక్క, స్వ=స్వకీయములయిన అనఁగా తదేకాశ్రయములయిన—చేష్టారూపములయొక్క వర్ణనము.]

ఉదా- మదీయము—

- 1 సజ్జితకాలమననం విలం జ్ఞాత్వా విదగ్ధయా హసన్తే త్రాపి తామతం లీలాపద్మం నిమిలితమ్.

- 2 శైలేన్ద్ర) ప్రతిపాద్యమాన గిరిజా హస్తోపగూఢోల్లస ద్రోమా ఇచ్చితవిసంఘ్న లాఖిల విధి వ్యాసద్గ భక్తావలః. అః శైలేన్ద్రం తుహనాచలస్య కరయో రిత్యాదివా నృన్మితం శైలాన్ద్రపుర మార్కమణ్డలగ జై ద్భూష్టోఽవతా ద్యః శివః.

- 1 'నీ నగరి కోపావిష్టమై తోడతో నేలను మాటిమాటికి తాటించుచు ముందటి పాదములతో చీల్చుచు, తనలో తాను క్రొంగుచు, తటాలనమింటి కెగసి పరాక్రమముతో హంకారభోషముం గావించుచు జంతువులను దిక్కు-దిక్కునకు తఱమును ఎఱ్ఱని యుద్ధిన గుడ్డతో ప్రశీవనమందును ప్రశీలించుచున్నది.'

2గెం. అద్భుతమయిన వదార్థము భూతమేని భావియేని ప్రత్యక్షమువోలే నాచరించుట భావిక మనఃబడును.

ఉదా.—

- 2 'ఎవడు ఒక్క పుడిసిటిలో దిక్కుమలను ఆ మత్స్యకచ్ఛపములను చూచినాడో, ఆ కుంభసంభవుడు యోగీంద్రుడు ముని మహాశ్వుడు సహోక్త్యుడు.

ఇదియొండె నుదా—

- 3 'నీ లోచనములను అటనుండిన కాటుకతో చూచుచున్నాను. నిండు తొడవులతోడి నీ భావికాలపు స్వరూపమును ప్రత్యక్షముగా చూచుచున్నాను.'

ఇది ప్రసాద మను పేరి గుణము గాదు, భూతభావుల ప్రత్యక్షయమాణశ్యము దానికి హేతువు గామిచేత. అద్భుతరసమును గాదు, విస్మయమునుగూర్చి యిది హేతువు గామిచేత. మఱి అతిశయోక్త్యలంకారమును గాదు, అధ్యవసాయము లేనందున. భ్రాంతిమంతమును గాదు, భూతభావులు భూతభావులుగానే ప్రకాశించుటవలన స్వభావోక్తియుం గాదు, దానికి తాకికవస్తుగతవయిన సూక్ష్మధర్మస్వభావము యొక్క వర్ణనమే స్వరూపము, దీని కనిన వస్తువుయొక్క ప్రత్యక్షయమాణశ్యరూపమును విచ్చిత్తివిశేషము కలుగుటం బట్టి. ఒకవేళ వస్తువుయొక్క స్వభావోక్తియందును ఈ విచ్చిత్తి సంభవించునేని అప్పుడు రెంటికిని సంకరము.

1 లాక్షాణి నాభిహత్య తీతల మనకృద్దారయ న్నగ్రసద్యాన్త మాత్మ వ్యేవాచలీయ దుగిత మథ గగనం పోత్పత స్వోత్పేయ సూజా ధ్ధాక్షా-రభోషః ప్రతిదిశ మఖిలా ద్ద్రావయ న్నేవ జన్మా నోపావిష్టః ప్రవిష్టః ప్రశీవన మరణోచ్చాసచతు స్తరణః.

2 ముని జ్ఞాయతి యోగీంద్రో మహాత్మా కుష్ఠసమృద్ధః యే నైకమలకే దృష్టా దివ్య తా మత్స్యకచ్ఛపా.

3 అసీ దక్షాన మత్రేతి పశ్యామి తవ లోచనే భావి భూషణ సమ్భారం సాక్షాత్కృ-ర్వే త వాకృతమ్.

- 1 'ఈ రాజు ఆనాడపశుని జయ్యును శ్వేతాశక్తిములచే అంతర్భువ సంక్యమందు
వోలెడ గలఁబడుచున్నాఁడు. చామరమును తేనినాఁడతయును పదా విభాసము నడిచి
చామరముచేత పీఠఁబడుచున్నాఁడు. ఎవ రతఁడు?'

ఇది ప్రత్యక్షాయమాణమునకే వర్ణనయగుటవలన ఈయలంకారము గాదు, వర్ణనా
వశముచేత ప్రత్యక్షాయమాణత్వము దాని స్వరూపముగటవలన, ఎప్పుడప్పుడు అప్ర
త్యక్షాయమాణము వర్ణనయందు ప్రత్యక్షాయమాణముగనునో అప్పుడు శబ్దయలంకా
రము కాదుగను, 'సీత' చనుమొను' ఇత్యాదులందు (ఉదాహరణయైన దానివలె).

- 2 శ్లో. లోకాంతికాయా సంపత్తి వర్జనము దుద్భాతి చురద్రువను; మహాత్ముల
దర్శితము ప్రసృతియును అంగ స్థురను అచి.

ఎవనగా నుచో,—

- 2 'అ ఘడియ'ను పేర మెరులముల న్నడిగి కేసెన నంద్ర'కాంతినిగా కట్టివేయఁబడిన
లవం గగంగి న్నీటియొక లవనాలచేత న్నీడార'దాను 'నగర'దాండును.'
- 3 'వాళి'యందగు కిగిలెదొక పిమ్మిగి క్కడలుగలను నొసఁగి, బ్రహ్మచేత ప్రసృతమిహేత పం
మ్మముచు నున్న లోకములను సుమంగిలది భూమిభువను యొ గాంతోమితవ గుణ దయగ
విదనను ఈ సముద్రవంద మనోభావించును.'

2 శ్లో. రసభావములును తిదాభాసములును భావములూర్ధ్వ ప్రశమమును
నిష్పాదు గుణభూతిత్వమును చందనో అప్పాదు పెరుసగ రసవత్తు
నేయియును, డొర్బన్ది, సమాపితిము, అని అలంకారము లగును.

తీగభాసములును అనగా రసభాసమును భావాభాసమును. అందు రసరూపము
చేత రసవత్తులకారమునకు ఉదా. — 'ఇది' ముంజునాలిని తోపిట్టనాచుడియ. —
ఇత్యాది (—౨౩.౩). ఇందు శ్లేలగ సము కరణమునకు అంగము. ఇట్టికడమ తావు
లందును. ప్రసృతభాగు ప్రసృతమునగునగున (ప్రసృతము. ఉదా. — మంగిలుము —

అనాదివత్సర శ్రవణ మితి లక్ష్మణ
నితాతవత్సర రస సంక్యతో నృప
అచానానా శ్వేతి స్వైక పీఠ
విభాసనాలయః సేవ తోఁడ న్న ముఖం.

అర్థశక్తి తామభ్యుదయమునందు యానానా విభాసోపలంఘితమానావ
శ్రవణతన్నవిసంతాన తాం పయోధేయ శోకవల నృప ముఖం శ్లో.
నాభిపరీక్షా భాను సుఖం సేవ సంద్రుమామానా ప్రసృతేన భాత్య
అమం యు గాంతివిత మోనివత్సర సంక్యత్య లోకా న్ముఖం భావం.

- 1 'కొంత మూతపడి యలసవివర్తితములైయున్న తారకలతోడి నేత్రములదానిని, నా కం
తమందలి కట్టు ఇంచుక సడలిన బాహులతలు గలదానిని, చెమగు నీటి బొట్టులచే విం
డిన గండపాలి గలదానిని క్రేయసిం అనిశము సంస్కరించి నా డొదము శాంతి నొం
దక యున్నది.'

ఇచట సంభోగశృంగారము స్మరణ మను భావమునకు అంగము, అది విప్రలంభ
మునకు. ఊర్జ స్సనంగా బలము, అనాచిత్యచృన్వత్తి నుంను అది (ఊర్జస్సు) యిట
నున్నదని ఊర్జస్వి యనబడును.

ఉదా.—

- 2 'వనమందు ఆఖిలక శాస్త్రులై తమ చెలువలను త్యజించి పుళిగులు నీ న్నది ననితాబ్బం
దమందు రతని పహించుచున్నాను.'

ఇచట శృంగారాభాసము రాజ విషయక రతిభావమునకు అంగము. ఇట్లు భానా
భాసంబును. సమాహిత మనంగా పరీహారము. ఉదా.—

- 3 'ఎడతెంపు లేని కత్తి జలిపింపులచేతను, మాటిమాటికిని బొమముడి బంకెనలచేతను
జొబ్బరింతలచేతను, నీ కైరులగర్వము ఏది యగపకుమండెలో అది నీవు చూడఁగానే
క్షణములో ఎక్కడికి పోయినదో.'

ఇట మదాఖ్యభావమునకు ప్రశమము రాజ విషయక రతిభావమునకు అంగము.

2గీర. భావముయొక్క యుదయసంధిమిశ్రత్యములయంబు ఆ పేర్లు గల
యలంకారములగును.

ఆ పేర్లుగల యలంకారము లనగా భావోదయ, భావసంధి, భావశబలములను పోగు
యలంకారములు. క్రినుముగా ఉదా.—

- 4 'నీ కైరులు మిత్రులతోఁ గూడ సురఁ ద్రాగం గడంగినవారు, ఎటునుండియో నీ పేరు
విని విషమదశలోఁ బడిరి.'

1 ఆమీలి తాలస వివర్తిత తారకాక్షీం మ త్కణ్ణబద్ధం దర శ్లగ్గ బాహుద్ధీమ్
ప్రస్నేద వారికణికాచిత గర్దభిమ్బం సంస్కృత్య తా మనిశ మేని న శాన్తి మన్తః.

2 వశేఽఖిల కలాసక్తాః పరిహృత్య నిజస్త్రియః
త్వదైవరివనితా బృన్దే పుళిన్దాః కుహలే రతమ్.

3 అవిరళకరచాలికమ్పనై బ్రుకకుటీతజ్జనగజ్జనై మూహూః
దద్యతే తన శైరిణాం మదః స గతః క్వాపి తవేక్షణే త్కణాన్.

4 మధుపానప్రవృత్తా నై సుహృద్భిః సహ శైరిణః
శృత్వా కుతోఽపి త్వన్నామ లేభికే విషమాం దశామ్.

ఇచట తౌసాదులు రాజ పక్షము రక్షిభావమునకు అంగము.

1 'జన్మాంతర సరియగు నాకు గలవాని పక్షమున నున్నట్లైన పార్వతి సభాచేత సలక్ష మలకు సర్వదా కామగము.'

ఇచట ఔత్సక్యలక్షలనంధ దేవతా విషయ గర్భాభిముఖులు అంగము.

2 'ఎవరేని చూడడివి; జగగరా, ఓర చపలరా, మీల నా శిత్వని? నీమి ఆవివాహి నకు; చేయూత యిచ్చు. 'అయ్యో! అయ్యో! మీ పుష్కరికము! ఎటు నున్నావు? ఎటుకు బోవుచున్నావు?' ఇట్లని పీ ధూ నాగి, నీ పగ నని కన్య వనము దువిడిచేత పండ్లకు చినుళ్ళకు కోసికొనుచున్నట్లు కుకూబానిశో హుటచున్నది.'

ఇచట శలక అనూ మ (అనిన?) ధృతి స్మృతి శ్రీమము స్వస్థము విగోభము ఔత్సక్యము అనువాని శబలత రాజ విషయ రక్షిభావమునకు అంగము. ఇట కొంద టిట్లు వచించును— 'అలంకారములు వాచ్యవాచకరూపముగు సలంకారము ముఖ ముగా రసాద్యలంకారములే; రసాదులున్నచో వాచ్యవాచకములచేత సుపకార్యములే కావున వానికి అలంకారత శగగు' అని. కొలనలోకి 'రసా ద్యుపకారి మంత్రముచేత ఇచట అలంకారవ్యవహారము భాక్తిము (గీతము) పులకముల ప్రకృష్టచేత అంగీ కరింపఁదగినది' అని. మఱి 'అనినో— ముఖ్యముగ నాపకాదులుముందు రసాద్యు పకారము త్రముచేత అలంకారవ్యము, వాచ్యముల నుపసంహరించునూ అజాగ్రత్త స్తనన్యాయముచేత' అని. అభియుక్తిలో— 'రసాదులు స్వస్థలక్షణములుగా వాచ్య వాచకాదులచే నుపసంహరింపబడినట్లు. అంగభూతముగై అంగి యగు రసాగిని వాచ్యవాచ కోపస్కాగద్యారమున ఉపసంహరించు అలంకారవ్యవహారమును పఠించును. సమాసోక్తి యందన్నచో నామకాక్షి వ్యవహారము త్రమే అలంకృతి, అంతే నా, ఆస్వాదము అలం కృతిగాను, దానికి చెప్పిన ప్రకారము లేనందున.' అని. కావుననే ధ్వనికారుఁడును వచించినాఁడు.—

'కావ్యమందు ఎవల ప్రధానమయినచో నాకృష్టముగు రసాదులు అంగముగా నుండునో అందు రసాదకము అలంకారి నని నా మతము.'

1 జన్మాంతరమున నాన్యజ్ఞసజ్జనుత్సుక సలక్షా చాన్తికీ సభ్యా హతు నః పార్వతీ సదా.

2 పశ్యే త్కచ్చి చ్చల చపల రే కా త్వ గానాగ కుమారి హస్తాలమ్బం వితర హహహ పుష్కరి-మః క్వాసి యాది ఇత్థం పృథ్వీపరిబృథ భవద్విద్వి సోఽగణ్యవృక్షైః కన్యా కంఠే కృపణిసలయా న్యాదదా నాభిధత్తే.

మఱియు రసాద్యుపకారమాత్రముచేతనే అలంకారశ్యము కలుగును. అది ప్రసక్తియను. ఇందువలన 'రసాద్యుపకారముచేతనే రసాద్యుపకారము, అంగములైనచో ద్విజీయోదాత్త్యలంకారము' అని కౌటిల్యుని నానాభావము.

2717. ఈ యలంకారము లే యలంకారపటితో ముగియుచున్నది. సంస్కృతము సంకరము నని వే అలంకారము లగును.

ఏవిధముగా లాంకాలంకారములకుం గూడ సంగమమిశ్రమములగు అలంకారములు కలుగుటంబట్టి పృథగ్విలంకారశ్యము కలుగునో ఆవిధముగానే సంస్కృతమునందును కావ్యాలంకారములకుం గూడ పరస్పరమిశ్రమముచేత సంస్కృతమునందును ముఖ్యమున వే అలంకారములు కలుగును. అందు.—

2718. వీనికి పరస్పరము అపేక్ష లేనియునికి సంస్కృతమునందును.

వీనికి అనగా శబ్దారాలంకారములకు. ఉదా.—

‘దేవః పాయా దపాయా న్మః స్థే శేనీవర లోచనః
సంసార భాంత విధ్వంస హరః కంపనిహదనః’

[సంసార మను చీకటిని ద్వంసించు మాత్యండు, కంపని సంహరితుడు విక సడలిదీవర శేఖరుడు నయన దేవుడు మమ్మ పాయమునుండి కాచునుగాక.]

ఇచట ‘పాయా దపాయాత్’ అని యమగము. ‘సంసార—’ ఇత్యధియంబడు అను పాదము, అని శబ్దాలంకారములకు సంస్కృత్య. ద్వితీయపాదమున ఉపసం, ద్విజీయోదాత్తమున రూపకము అను నర్థాలంకారములకు సంస్కృత్య. ఇట్లు రెండు నుండుటంబట్టి శబ్దారాలంకారముల సంస్కృత్య.

2719. అలంకారములకు అంగాంగిత్యముగాని ఏకాశ్రయస్థితిగాని సంబంధ త్వము గాని కలిగిన మూడువిధముల సంకరము కలుగును.

అంగాంగిభావసంకరమునకు ఉదా.—

1 ‘అకర్షణవేగముచేత జాటుచున్న నాగేంద్రుని యొడలి కుప్పనము సముద్రమును చుట్టు కొనియుండుట ఎట్లుండె ననగా, మధుసూత్రము శమింపజేయుటకై వడిగా ముందాగిని సముద్రుని పాదమాలమున (ఏక దేశమును— చరణ సమీపములకు) చాల నీవు మునిగి కొనియున్నదో యనున ట్లుండెను.’

ఇచ్చట నిర్మోకపట్టత్వమును డాచుటచేత ముందాగిన్యాగోపమా అనఁబడును.

1 అకర్షణ వేగ విశల ద్భుజగేంద్ర భోగ నిర్మోక పట్ట పరివేషన యాముగి, 2 ఏక మధుసూత్రా వ్యుపశమార్థ మి వాశు యస్య మద్దాకినీ చిర మవేష్టత పాదములే.

మయినది. అది మునాకిని ముగ్ధుని వస్తువులను చేత పాదముల వేళ్లను మేడో అదే చరణముల వేళ్లను మరు సతికయోక్తికి అంగముగా నున్నది. ఉత్ప్రేక్షయు మందా కిన్యంబురానుల నాయికానాయక వ్యవహారమును తోషించజేయుచున్నది గావున సమాసోక్తికి అంగము.

మఱియు ఉదా.—

1 'సంస్కృత అనురాగవంతురాల, దివసము తేల్పునస్పరము; అట్లుయినను సమాగమము లేదు, అహో దైవగతి చిత్రము!'

ఇట సమాసోక్తి విశేషోక్తికి అంగము. సందేహసంకరమునకు ఉదా.—

2 'ఇది యాకాశమున అమంద నను నానందకరము న్నామించిన ఓకటిని స్వంశించుచు ఇందుమండలము ప్రకాశించుచున్నది.'

ఇచట ముఖమును చంద్రునియెగా అభ్యసించుటచేత అతిశయోక్తియూ, కాక ఇది అని ముఖమును నిర్దేశించి చంద్రునియు నాగోపించుటవలన సూచకమా, అథవా ఇది అని ముఖమునకును చంద్రమండలమునకును రెంటికని ప్రస్తావనములకు ఏకధర్మాభిసంబంధమువలన తల్పయోగియూ, అట్లుగాక చంద్రుని డపక్రమం డగుటవలన దీపకమా, లేక విశేషణసామగ్ధ్యము వలన అప్రస్తుతమయిన ముఖము గమ్యమగుటవలన సమాసోక్తియూ, ఒండె అప్రస్తుత చంద్రునివలన ప్రస్తుతముఖ మునకు అవగతి యని యప్రస్తుతప్రశంసయూ, అట్లుం గాక మన్మథోద్దీపనమగు కాల ము స్వకార్యభూత చంద్రవర్ణనా ముఖమున వర్ణితమని పర్యాయోక్తియూ- అని ఒప్పాలంకారముల సందేహమువలన సందేహసంకరము. ఒండు ఉదా— 'ముఖ చంద్రుని చూచుచున్నాను' అనుచో 'ముఖమును చంద్రునివలె' అని ఉపమయగునా కాక 'ముఖము చంద్రుడే' అని సూచకమా అని సందేహము. సాధక బాధకములు రెంటిలో ఒకటి గుఱున్నయెడల సందేహము కాదు. ఉదా— 'ముఖచంద్రుని ముద్దుగొనుచున్నాడు' అనునెడ 'చుంబనము ముఖమునకు అనుకూలమగుటచే ఉప మకు సాధకము; చంద్రునికి ప్రతికూలమగుటవలన సూచకమునకు బాధకము. 'ముఖ

1 అనురాగవతి స్వస్థా దివస స్తత్పురఃసరః
అహో దైవగతి శ్చిత్రా తథాపి న సమాగమః.

2 ఇద మాభాతి దుదిరం భిన్నానం సతతం తమః
అమన్ద నయ నానన్ద కరం మల్లల పిన్దవమ్.

చంద్రుడు ప్రకాశించుచున్నాడు' అనుచోట ప్రకాశమునకు ధర్మము రూపమునకు సాధకము ముఖమందు ఉపచరితముగా సంభవించును గావున ఉపమా బాధకముగాదు.

‘రాజనారాయణుని నిన్ను లక్ష్మి నిర్భరముగా కలిగించుచున్నది.’

ఇచట స్త్రీకి ఆలింగనము నాయకుని తుల్యునియందు ఉచితముగాదు గావున రాజు నందు సంభవింపనిదై ఉపమకు బాధకముగా నున్నది నారాయణునందు సంభవించును గావున రూపకమగును. ఇట్లే—

‘ఏకాక్షి వదనాంబుజము చంచలబోచనము ప్రకాశించుచున్నది,’

ఇచట వదనమున లోచన ముండును గావున ఉపమకు సాధకము, అంబుజమున సంభవింపదు కావున రూపకమునకు బాధకము. ఇట్లే ‘సుందరము వదనాంబుజము’ ఇత్యాదులందు సాధారణధర్మమును ప్రయోగించినయెడల ‘ఉపమితం వ్యాఘ్రాగిభిః సామాన్యాప్రయోగే’ అను సూత్రముంబట్టి ఉపమా సమానము సంభవించును గావున ఉపమకు బాధకము, ఇట్లే ఇచట మయూరవ్యంసకాచిత్యమువలన రూపకసమానమే అగును. ఏకాశ్రయము ప్రవేశమునకు ఉదా.— మదీయము—

‘కటాక్షే జాపీష త్తేణ మపి నిరీక్షేత యది సా
త దానన్దః సాన్ద్రః స్ఫురతి పిహితాశేషవిషయాః,
స రోమా ఘోషదంభా తుక్చకలశ నిర్భిన్న చనః
పరీరహ్యరవ్భుః క ఇవ భవితాఽమృతహ దృశః.’

[‘ఆ కాంత కడకంటనేనియు ఇంచుకేని క్షణమేని కను నేని’ అప్పుడు సకల విషయములను మఱపించునట్టి సాంద్రానందము కలుగును; అట్లుండ ఆ యంభోదహక్షి చలువ పిగులునట్లు ఉబుకుచున్న పులకలతోడి కుచకలశములతో పరిరంభ మారంభించు నేని అది యెట్లుండునో!]

ఇచట ‘కటాక్షే జాపీష త్తేణమపి’ అను నియ్యెడ ఛేకానుపాసమునకును ‘నిరీక్షేత’ అను నియ్యెడ క్షికారముం గైకొని వృత్త్యనుపాసమునకును ఏకాశ్రయమందు అను ప్రవేశము. ఇట్లు ఇచటనే అనుపాసార్థాపత్త్యలంకారములకు (ను ఏకాశ్రయమందు అను ప్రవేశము.) ఇది యొండె నుదా.— ‘కురవకా రవకారణతాం యయుః’ [కురవకములు రవకారణతం బొందినవి] అను నియ్యెడ రవకారవకా అని యొకటి ‘వకారవకార’ అనియొకటియుం గా రెండు యమకములకు.

ఇదియొండె నుదా.—

‘ఆహిణత పక్షి రసివీరు
పహిత సామాభిషు దితహేను.

రహస్య పసారితి గీతం
 చచ్చితిం మోర విద్వాంసు'

య. అభినవ పయోద రసి తేషు
 పథికశ్యామాయితేషు (పథిక సామాజికేషు) నివసేషు
 రభస పృసారిత గీవాణాం
 స్మృత్యం ముగూగ బృన్దానామ్.

[మాత నాంబుద ధ్యానములు గలపై పథికులచేత నలు పెక్కిన (పథిక సామాజికములైన) నివసములందు హర్షముచే మోహపాదిన సెమలిపిగడుల స్మృత్యము] [పథికులచే నలు పెక్కి-ట- ముగముచే వారు నలుపొంది నాగు గావున, వారిచే నివసములకు నలుపు.]

ఇచట 'సహితి సామాజికు' అను నేకాశ్రయమున 'పథికశ్యామాయిత' అని యుప మయు, 'పథిక సామాజికేషు' అని రూపకమును పరివేశించినవి.

శ్రీ చంద్రశేఖరుడను మహాకవిచంద్రుని సుశ్రుతిడగు శ్రీవిశ్వనాథకవి రాజు రచియించిన యీ ప్రబంధమున సాహిత్యదర్పణమును, ఈ బృహద్రామగులారా, పరికించి సాహిత్యతత్వము నెల్ల సుఖముగా నెఱుంగుడు.

ఎంతకాలము ప్రసన్నుని భావనలన్ని లక్ష్మి నారాయణుని దేహము నలంకరించునో, అంతకాలము కన్య సౌందర్యమునకు సంమోదము గూర్చుచు ఈ ప్రబంధము లోకమునం బ్రభాతమగును.

